

Любов Миколаївна Жванко

кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії і культурології
Харківської національної академії
міського господарства, дослідниця історії
біженства Першої світової війни,
соціальних процесів Української революції.
Монографії: «Соціальні виміри Української
Держави (квітень — грудень 1918 р.)» (2007),
«Біженство Першої світової війни в Україні.
Документи і матеріали. (1914 — 1918 рр.)» (2009),
розділу в ювілейному виданні
«Харків — 350. Історія. Сучасність.
Стратегія розвитку.» (2004), навчальний
посібник «Краєзнавство Слобожанщини» (2011).
Має понад 50 публікацій у вітчизняних і
зарубіжних виданнях (Білорусь, Латвія,
Німеччина, Польща, Росія). Член Російської
Асоціації істориків Першої світової війни.
Нагороджена Дипломом управління
Верховного комісара ООН у справах біженців;
Грамотою Державного комітету у справах
національностей та міграцій в Україні.
zhvan2012@gmail.com

**БІЖЕНЦІ ПЕРШОЇ
СВІТОВОЇ ВІЙНИ:**
*український вимір
(1914 – 1918 рр.)*

ЛЮБОВ ЖВАНКО

БІЖЕНЦІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ:

*український вимір
(1914 – 1918 рр.)*

**Видатному науковцю
і мудрому вчителю,
доктору історичних наук
Олексію Олексійовичу Нестулі
з вдячністю присвячую**

LUBOV ZHVANKO

REFUGEES OF THE FIRST WORLD WAR:

*The Ukrainian Reality
(1914 – 1918)*

Kharkiv
2012

ЛЮБОВ ЖВАНКО

БІЖЕНЦІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ:

*український вимір
(1914 – 1918 рр.)*

Харків
2012

УДК 94 (477) «1914/1918» - 054.73
ББК 63.3 (4 Укр)
Ж 41

Відповідальний за випуск науковий редактор:
О. О. Нестуля, доктор історичних наук, професор,
ректор Полтавського університету економіки і торгівлі

Рецензенти:

П.П. Гай-Нижник – доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу соціально-політичної історії Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України

Маріуш Коженювський – доктор габілітований (Ph. D), професор університету ім. Марії Складовської-Кюрі (Люблін, Польща)

В.К. Шаццло – доктор історичних наук, професор Інституту загальної історії Російської академії наук, віце-президент Російської Асоціації істориків Першої світової війни (Москва, Російська Федерація)

М.А. Якименко – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри українознавства Полтавської державної аграрної академії

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Харківської національної академії міського господарства
протокол № 9 від 25 травня 2012 р.*

Жванко Л. М.

Ж 41

Біженці Першої світової війни: український вимір (1914 – 1918 рр.): монографія / Л. М. Жванко. – Х.: Віровець А. П. «Апостроф», 2012. – 568 с.

ISBN 978-966-2579-00-0

У черговій книзі авторки уперше у вітчизняній історіографії, на підставі використання значного масиву документів різного походження, здійснено комплексний аналіз біженства – однієї із ключових соціальних проблем Першої світової війни. Дослідження, яке охоплює добу Російської імперії, УЦР-УНР та Української Держави, подано крізь призму діяльності вертикалі біженецьких органів, різних благодійних комітетів та суспільного загалу.

Книга стане у нагоді історикам-фахівцям, викладачам, аспірантам і всім, кому небайдужі сторінки новітньої історії України.

**УДК 94 (477) «1914/1918» - 054.73
ББК 63.3 (4 Укр)**

При оформленні книги використано матеріали часопису «Летопись войны» (1915 – 1916рр.), Інтернет-ресурси та фотографія Юрія Старицького з фондів Музею видатних діячів української культури (м. Київ)

ISBN 978-966-2579-00-0

© Л. М. Жванко, 2012

**Для нас це так просто, так звично.
Біженці – і цим все сказано.
А про це жахливе явище наших днів
багато говоритимуть наші нащадки.
Історія запише на своїх скрижалях:
«Переселення народів».**

Разнесенные бурей. Одесская почта, 1916, 12 января

ЗМІСТ

<i>Список скорочень.....</i>	<i>8</i>
<i>Вступ.....</i>	<i>9</i>
<i>Розділ 1. Біженство на українських землях за часів Російської імперії</i>	
1.1. Біженство як соціальне явище в Російській імперії: поява, статистика, соціоетнічний і статевовіковий портрет.....	26
1.2. Нормативно-правові засади та державна система регулювання проблеми біженців у Російській імперії	59
1.3. Громадські структури допомоги біженцям.....	113
1.4. Напрямки допомоги біженцям.....	169
<i>Розділ 2. Українська Центральна Рада та проблеми біженців Першої світової війни</i>	
2.1. Розвиток нормативно – правових та організаційних підвалин регулювання проблеми біженців.....	242
2.2. Організація допомоги біженцям за доби УЦР–УНР.....	284
2.3. Підготовка до реевакуації біженців.....	314
<i>Розділ 3. Соціальний захист біженців Першої світової війни в Українській Державі</i>	
3.1. Основи політики Української Держави у царині біженства. Система органів допомоги біженцям.....	336
3.2. Становище біженців та підготовка до їх реевакуації в Українській Державі.....	368
3.3. Реевакуація біженців	397
<i>Висновки.....</i>	<i>431</i>
<i>Додатки.....</i>	<i>437</i>
<i>Список джерел і літератури.....</i>	<i>539</i>
<i>Summary.....</i>	<i>563</i>

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ВЗС – Всеросійський земський союз
ВСМ – Всеросійський союз міст
ГЗУ – губернська земська управа
ГК ВЗС – Головний Комітет Всеросійського земського міст
ГК ВСМ – Головний Комітет Всеросійського союзу міст
ГН з УБ – губернська нарада з улаштування біженців
КПЗФ ВЗС – Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського земського союзу
КН у СБ – Крайова нарада у справах біженців
МВС УНР – Міністерство внутрішніх справ Української Народної Республіки
МНЗ та ДО – Міністерство народного здоров'я та державного опікування
ОН з УБ – Особлива нарада з улаштування біженців
ПЗУ – повітова земська управа
ПКСД – Польський комітет санітарної допомоги
ПРОПО – Південноросійська обласна переселенська організація
ПТДЖВ – Польське товариство допомоги жертвам війни
Рада з'їздів ПОДЖВ – Рада з'їздів Польської організації допомоги жертвам війни
РНК – Рада Народних Комісарів
РТЧХ – Російське Товариство Червоного Хреста
Тетянинський комітет – Комітет Її Імператорської Високості Великої Княжни Тетяни Миколаївни для надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій
УІЖ – «Український історичний журнал»
УНР – Українська Народна Республіка
УТДЖВ – Українське товариство допомоги жертвам війни
УЦР – Українська Центральна Рада
Харківський порайонний комітет – Харківський порайонний комітет з урегулювання перевезення біженців з Харківського регіону
ЦОК – Центральний обивательський комітет губерній Королівства Польського в Петрограді

ВСТУП

У серпні 1914 р. червоний Марс заніс кривавий меч, благословляючи народження нового століття, ознаменованого *«такими ви-
явами варварства, які, напевне, приголомшили б найдикіші племена...»*¹. На його честь людська цивілізація, немов передчуваючи усі наступні катастрофи, зіграла небачену до цього трагедію. Декораціями у цьому апокаліптичному дійстві служили концентраційні табори, лазарети, переповнені трупами окопи, спеціальними ефектами – звуки від розривів бомб, що їх скидали модерні аероплани, випари щойно винайдених смертоносних газів. Увесь театр: море, суша, повітря – несли загрозу життю, стиралися грані моралі, людська сутність розчинилася у крові, помсті та бажанні будь-якою ціною залишитися живими. Режисери цього спектаклю прагнули тріумфального його завершення, лаврів переможців, натомість дійство почало розвиватися за відомими лише йому законами.

На сцену вийшли біженці – мільйони німих, незнаних до цього часу статистів, супутників новітніх воєн. Їх роль була трагічна в своїй невідомості, нестерпності переживань, небажанні залишати рідну домівку, але їх долю було вирішено за дипломатичними лаштунками і дороги назад уже не було. Уся Європа по обидва боки фронту прийшла в рух, та особливо фантастичним він був на Східному напрямку, на теренах Російської імперії. І на довгі роки цим людям випало зіграти роль чужинців у ще недавно спільному імперському дому.

А скринька Пандори відчинялася все більше, ввергаючи людство у нові гуманітарні катастрофи, пов'язані із виселеннями, депортаціями, насильницькими обмінами цілих етнічних груп. Довге, криваве й бурхливе ХХ століття позначене низкою гуманітарних катастроф, першопричиною яких стала Велика війна 1914 – 1918 рр. Більше того, війна привела європейців до *«...усвідомлення і поширення якісно нової ідеї: світ, в якому ми живемо, є продуктом тієї війни, її породження»*². Фактично всі подальші трагедії, що відбувалися на європейському континенті, і стали прямими чи опосередкованими її наслідками.

Уже на початку 20-х рр. Західну Європу заповнила хвиля політичних біженців з теренів колишньої Російської імперії, змушуючи європейські уряди розв'язувати цю проблему на міждержавному рівні. До цієї справи був залучений видатний норвезький дослідник і громадський діяч Ф. Нансен, непересічна особистість тієї доби, який став на чолі масштабної гуманітарної операції з на-

¹ Дейвіс Норман. Європа: Історія / Н. Дейвіс; [пер. з англ. П. Таращук]. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – С. 925.

² Беккер Ж.-Ж. Первая мировая война / Ж.-Ж. Беккер. – М. : Астрель, 2006. – С. 6.

дання допомоги постраждалим внаслідок Першої світової війни та громадянської війни в Радянській Росії. Ф. Нансен, ставши першим в історії цивілізації Верховним комісаром Ліги Націй зі справ біженців і військовополонених, очолював Міжнародний комітет справ біженців, більш відомий як Нансенівський комітет. За свою подвижницьку діяльність він отримав не лише подяку мільйонів біженців, які, маючи на руках «Нансеновські паспорти», уже не почувалися, за влучним висловом Е. М. Ремарка *«трупами на канікулах»*, але й Нобелівську премію миру 1922 р.¹⁻².

Наступну хвилю біженців спровокувала Друга світова війна, коли на європейських теренах перебувало понад мільйон вигнанців. Виникла гостра потреба у створенні спеціальних гуманітарних міжнародних структурах³. У зв'язку з цим у 1946 р. під егідою ООН було утворено Міжнародну організацію у справах біженців, а з 1951 р. – Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, відділення якого нині діють у 119 державах світу. Конвенція про статус біженців (1951 р.) та Протокол про статус біженців (1967 р.) є і тепер відправними нормативними актами для держав, які стикаються з проблемою біженців. Останнім часом у гуманітарному праві з'явилася нова категорія людей, які залишили свої домівки через небезпеку, але не перетнули міжнародно визнаних кордонів, – так звані внутрішньо переміщені особи. Проблема вимушено переселених осіб є настільки глобальною, що з 2002 р. навіть відзначається Всесвітній день біженця. У рік його запровадження Генеральний секретар ООН Кофі Аннан закликав завжди пам'ятати, що:

«... одного дня кожен із нас може постукати в чий-небудь двері, прохаючи про допомогу»⁴.

І вже XXI ст., відмірявши лише свій перший десяток, устигло отримати назву «століття біженців»⁵, а міські нетрі з мігрантами стали неодмінним атрибутом краєвидів сучасних європейських мегаполісів. Старий світ просто прире-

¹ Sierpowski St. Sprawy uchodźców w działalności Ligi Narodów : [Reżim elektronowy] / St. Sierpowski. – Warunki dostępu: repozytorium.amu.edu.pl. – Nazwa z ekranu.

² Коментарі Генерального секретаря ООН Пан Гі-Муна до Нансенівської лекції, присвяченої Всесвітньому дню біженців : [Електронний ресурс] / коментарі. – Режим доступу : http://www.unhcr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=112:vsesvitnij-denbizhenciv&catid=14:novostiuk&Itemid=167&lang=uk. – Назва з екрану.

³ Світова статистика // Кризь кордони. Інформаційний бюлетень УВКБ ООН в Україні. – 2003. – № 1. – С. 14.

⁴ Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали. (1914 – 1918) / Л.М. Жванко. – Х. : ХНАМГ, 2009. – С. 1.

⁵ Dasko Henryk. Remarque, kronikarz uchodźców: [Reżim elektronowy] / H. Dasko – Warunki dostępu: <http://serwisy.gazeta.pl/wyborcza/1,34474,3090444.html> – Nazwa z ekranu.

чений постійно мати якусь хвилю біженців з Азії та Африки. Сучасні вигнанці – «небажані та бездомні», яких не хоче приймати жодна європейська держава¹.

Складною ця проблема є і для сучасної України. Діяльність в Україні на запрошення уряду Представництва Верховного комісара ООН у справах біженців з 1994 р., прийняття Верховною Радою у 2001 р. Закону про біженців, приєднання України у січні 2002 р. до Конвенції ООН про статус біженців засвідчують бажання нашої держави інтегруватися у світові процеси розв’язання цієї проблеми. Проте на сьогодні практична реалізація нормативних актів, що регулюють права біженців, має багато перешкод соціально-економічного та юридичного характеру, Україна час від часу постає у центрі скандалів, пов’язаних із примусовим поверненням біженців на території постійного їх проживання. Непростим є і їх адаптування в український соціум.

Відтак біженці завжди перебувають у такому собі трикутнику, де двома іншими його вершинами виступають влада та суспільство. І саме Перша світова війна продемонструвала наскільки складними бувають їх взаємини, наскільки держава готова взяти на себе відповідальність за свої стратегічні помилки, ціною яких стало переміщення мільйонів осіб. Водночас цей конфлікт став мірилом суспільної жертвовності, здатності прийти на допомогу, поспівчувати. Професор О. Реєнт, один із провідних вітчизняних дослідників Першої світової війни, з цього приводу досить слушно зауважив:

«Одним із характерних проявів життя військового соціуму стала діяльність громадських організацій з надання допомоги військовим і цивільному населенню. Благодіяння, яке набуло організованих інституційних форм, виявило тенденцію до становлення основних елементів громадянського суспільства на українських землях в роки війни»².

Таким чином, метою запропонованої роботи є дослідження кризь призму взаємодії урядових структур Російської імперії, Української Центральної Ради, Української Держави та громадського загалу нового соціального явища – біженства, породженого на українських теренах у роки Великої війни 1914 – 1918 рр.. Ця багатогранна проблема включає цілу низку дослідницьких завдань: від

¹ Вербер Кессі. Керовані вороги / К. Вебер // Український тиждень. – 2011. – № 21 (186). – 27 травня – 2 червня. – С. 40–41.

² Реєнт О. Україна у Першій світовій війні: сучасні науково-методологічні акценти / О. Реєнт // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. пр. / Відп. ред. В. А. Смолій. – К., 2007. – Вип. 16. Ч. 1 : На пошану д-ра іст. наук, проф. С. В. Кульчицького з нагоди 70-річчя від дня народження та 50-річчя наук. пр. – С. 93–94.

визначення причин появи біженців, суті самого терміну «біженець», еволюції становлення системи державних органів та громадських організацій, покликаних узяти на себе опікування цими людьми, конкретних напрямків допомоги до підготовки та проведення реевакуації у 1918 р. та ін..

Аналізуючи стан наукової розробки окресленої тематики, слід наголосити на відсутності спеціального дослідження проблематики біженства саме в українському контексті. Історики, які розглядали цю проблему, зверталися до проблематики Російської імперії, етнічної спрямованості, чи її регіональних аспектів. Вивчення біженства як соціального явища було розпочато у 90-ті рр. минулого століття. Серед дослідників, які започаткували цей напрям, слід назвати П. Гетрелла, британського професора, який у низці своїх праць дослідив проблеми біженства Першої світової війни на теренах Російської імперії¹.

Серед сучасних робіт польських істориків слід відзначити колективну монографію «*Tułaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej*» М. Коженювського, М. Мандзика та Д.Тарасюка². Їх робота присвячена перебуванню польських біженців у Російській імперії у роки Першої світової війни. Ця книга без перебільшення є подією для дослідників біженства Першої світової війни, скажімо так, постімперського простору, оскільки українська та російська історіографії все ще не мають спеціальних узагальнюючих робіт з цієї тематики.

У російській сучасній історіографії одним із перших розпочав її вивчення О. Курцев³. До того ж він, услід за П. Гетреллом, ввів до наукового обігу досить влучне поняття «біженство», окреслюючи ним весь комплекс проблем, пов'язаних з долею біженців⁴. Серед інших робіт слід назвати дисертаційні дос-

¹ Гетрелл П. Беженцы и проблема пола в России во время Первой мировой войны / П. Гетрелл // Россия и Первая мировая война (материалы междунар. коллоквиума) : – СПб., 1999. – С. 112–128; В іншій його статті – Гатрелл П. Беженцы в России в период Первой мировой войны / П. Гатрелл // Исторические записки: статьи. – М. : Наука, 2004. – Т. 4 (122). – С. 46–72 – перекладений російською мовою, його прізвище подано як Гатрелл, тому нами будуть використанні два варіанти його прізвища відповідно до цитування робіт.

² Korzeniowski M. *Tułaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej* / M. Korzeniowski, M. Mądzik, D. Tarasiuk. – Lublin : Wydawnictwo UMCS, 2007. – 238 s.

³ Курцев А. Н. Беженство / А. Н. Курцев // Россия и Первая мировая война (материалы междунар. коллоквиума) : – СПб., 1999. – С. 129–146; Курцев А. Н. Беженцы Первой мировой войны в России (1914–1917) / А. Н. Курцев // Вопросы истории. – 1999. – № 8. – С. 98–114; Курцев А. Н. Количество беженцев в российских регионах на 1916–1917 гг. / А. Н. Курцев // Юг России в прошлом и настоящем: история, экономика, культура: сб. науч. тр. IV Междунар. науч. конф., 8 дек. 2006 г. : в 2 т. Т. 2. – Белгород, 2007. – С. 127–135.

⁴ Курцев А. Н. Беженство. – С. 129.

лідження Д. Цовяна¹, присвячене дослідженню проблеми становлення системи органів допомоги біженцям, В. Утгофф² та М. Златіної³ – висвітлення етнічної складової біженств та інші, на сторінках яких біженство розглядається у контексті життя провінційного соціуму різних губерній Російської імперії.

У вітчизняній історіографії найбільш розробленим є період Російської імперії. У працях О. Реєнта та О. Сердюка⁴, Т. Лазанської⁵ зроблено спроби узагальнити діяльність імперської влади та тогочасного соціуму у царині біженства. О. Донік⁶, Н. Загребельна та І. Коляда⁷, фактично, започаткували окремий напрямок – дослідження громадської благодійності в її різних проявах. Етнічну складову проблеми, зокрема польську, досліджує Т. Лихачова⁸.

¹ Цовян Д. Г. Деятельность государственных органов и общественных организаций по оказанию помощи беженцам в годы первой мировой войны. 1914–1917 гг. : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Цовян Давид Грантович. – М., 2005. – 216 с.

² Утгофф В. С. Белорусские беженцы Первой мировой войны в 1914 – 1922 гг. : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Утгофф Валентина Сергеевна. – СПб., 2003. – 183 с.

³ Златина М. А. Проблема еврейского беженства в России в период Первой мировой войны (июль 1914 – зима 1915/1916 гг.) : автореф. дис. на стоиск. науч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02. «Отечественная история» / М. А. Златина. – СПб., 2010. – 25 с.

⁴ Реєнт О. П. Перша світова війна і Україна / О.П. Реєнт, О.В. Сердюк. – К. : Генеза, 2003. – 474 с.; Реєнт О. П. Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2004. Вип. VII. – С. 5–47; Сердюк О. В. Біженство в Україні під час Першої світової війни / О. В. Сердюк // Проблеми історії України XIX – початок XX ст. – К., 2002. – Вип. IV. – С. 111–132.

⁵ Лазанська Т. І. Становище біженців в роки першої світової війни / Т. І. Лазанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2009. – Вип. XVI. – С. 196–240.

⁶ Донік О. М. Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни / О.М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2005. – Вип. IX. – С. 61–86; Донік О. М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914 – 1918 рр.) / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2002. – Вип. IV. – С. 155–182.

⁷ Загребельна Н. І. Громадські гуманітарні організації в Україні у роки Першої світової війни : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Загребельна Ніна Іванівна. – К., 2004. – 244 с; Загребельна, Н. І. Провідні гуманітарні громадські організації в Україні у період Першої світової війни: створення, структура, соціальна база, джерела фінансування / Н. І. Загребельна // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2003. – Вип. VI. – С. 255–269; Загребельна Н. Велика війна: українство і благодійність (1914 – 1917 рр.) / Н. Загребельна, І. Коляда. – К. : Ін-т історії України НАН України, Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, 2006. – 193 с.

⁸ Лихачова Т. М. Культурно-просвітницька робота серед біженців-поляків з Королівства Польського в роки Першої світової війни / Т. М. Лихачова // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії: зб. наук. пр. – Х., 2007. – Вип. 10. – С. 86–94; Лихачова Т. М. Польські біженці в Росії (серпень 1914 р. – листопад 1917 р.) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Лихачова Тетяна Миколаївна. – Х., 2010. – 220 с. ; Лихачова Т. Польські організації допомоги жертвам війни в системі державної та суспільної опіки над біженцями на Сході (1914 – 1921 рр.) / Т. Лихачова // Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI wieku. Praca zbiorowa pod redakcją H. Strońskiego i G. Seroczyńskiego. – Olsztyn – Charków, 2010. – S. 33–51.

Натомість проблематика біженства в роки Української революції лише фрагментарно висвітлена у роботах регіонального характеру¹, а також присвячених формуванню урядових структур УЦР². Спробу дослідити російсько-українські взаємини у царині біженства на переговорах, які протягом весни – літа 1918 р. тривали в Україні, зробив О. Філатов³. Проблема біженства на українських землях за часів Першої світової війни піднята в ряді публікацій автора пропонованої монографії⁴. Проте, цілісного дослідження, яке б розкривало еволюцію біженства за часів Російської імперії, УЦР та Української Держави поки що немає.

А відтак запропонована праця – спроба заповнити ще одну пустуючу сторінку новітньої історії України, для написання якої було використано фонди

¹ *Байлема Т. М.* Соціальна політика національних урядів України у 1917 – 1920 рр. (На матеріалах Подільської губернії) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Т. М. Байлема. – К., 2010. – 17 с.; *Козинець І.Ю.* Державотворчі процеси на Волині в добу гетьманату П. Скоропадського : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Козинець Ірина Юріївна. – К., 2009. – 248 с.

² *Кудлай О.* Створення та діяльність народного міністерства міжнародних справ Української Народної Республіки (червень 1917 – квітень 1918 рр.) / О. Кудлай. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2008. – 110 с.; *Кудлай О.* Діяльність Народного міністерства внутрішніх справ / О. Кудлай // УІЖ. – 2005. – № 2. – С. 90–104.

³ *Філатов О. В.* Украинско - Российская мирная конференция 1918 г. / О. В. Филатов. – Полтава: [Б. и.], 1995. – 125 с.

⁴ *Жванко Л.* Деякі аспекти дослідження проблеми біженства Першої світової війни на початку Української революції / Л. Жванко // Наукові записки Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса. НАН України: зб. наук. пр. – К., 2009. – Вип. 43. – С. 56–66; *Жванко Л.* Джерело до історії політики Української Центральної Ради щодо біженців Першої світової війни / Л. Жванко // Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 рр. – К., 2007. – Вип. 2. – С. 94–102; *Жванко Л.* До проблеми задоволення релігійних потреб біженців католиків у Російській імперії (1914 – 1918 рр.) / Л. Жванко // *Studia Polonijne*. – Lublin : Towarzystwo naukowe KUL. Katolicki uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, 2009. – Tom 30. – S. 137–147; *Жванко Л.* Перша світова війна і проблеми польських біженців в Україні (1914 – 1918 рр.) / Л. Жванко // *Res Historica*. – Lublin : Wydawnictwo UMCS, 2010. – Tom 30. – S. 79–108; *Жванко Л.* Правове регулювання соціального захисту біженців Першої світової війни в Російській імперії. (1914 – 1915 рр.) / Л. Жванко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2008. – Вип. XIV. – С. 233–246; *Жванко Л.* Соціальні виміри Української Держави (квітень – грудень 1918 р.) / Л. Жванко. – Х.: Прапор, 2007. – 224 с.; *Жванко Л. М.* Генеза нормативно-правової бази біженства у роки Першої світової війни : український вимір / Л. М. Жванко // Науковий вісник Ужгородського університету. – Ужгород, 2009. – Вип. 23. – С. 5–17. (Серія: Історія); *Жванко Л.М.* Діяльність Харківського губернського відділення Тетянинського комітету / Л. М. Жванко // Історичний журнал. – 2005. – № 4. – С. 104–109; *Жванко Л. Н.* Проблема оказания духовно-религиозной помощи беженцам Первой мировой войны (на примере украинских губерний) / Л. Н. Жванко, А. А. Нестуля // Первая мировая война. Взгляд спустя столетие: материалы междунар. науч.-практич. конф. «Первая мировая война и современный мир», 26 - 27 мая 2010 г. – М., 2011. – С. 314–328; *Žvanko Ļubova.* Latvies bēgļi Pirmā pasaules kara gados Harkovā (1915 – 1916) // *Latvijas Kara museum gadagrāmata*. X. – Rīga: Latvijas Karamusejs, 2009. – L. 19–38. *На латиській мові.*

десяти наукових бібліотек України (Національна бібліотека України ім. В. Вернадського, м. Київ, наукові бібліотеки Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна та Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара, Державна обласна універсальна бібліотека імені Первовчителів слов'янських Кирила і Мефодія, м. Дніпропетровськ, Державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка, м. Харків, Полтавська обласна наукова бібліотека імені Івана Котляревського, Наукова історико-краєзнавча бібліотека «Тавріка», м. Сімферополь), Польщі (бібліотека Польської Академії Наук, м. Варшава, бібліотека Ягеллонського університету, м. Краків) та Росії (Державна публічна історична бібліотека, м. Москва).

Висвітлення цієї складної та багатогранної проблеми вимагає залучення широкого кола джерел, основою яких, безумовно, стали архівні документи, значний масив яких вперше введено до наукового обігу. Було опрацьовано матеріали дев'яти архівів України, а саме – Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного історичного архіву України у місті Києві, державного архіву Автономної Республіки Крим у місті Сімферополь, державних архівів Житомирської, Дніпропетровської, Одеської, Полтавської, Харківської та Херсонської областей. При цьому слід акцентувати увагу на різній наповненості цих архівозбірень та фондів потрібними для дослідження матеріалами. Нами було переглянуто матеріали понад 170 фондів, з них у ЦДАВО України (51), ЦДІАК України (37), Держархів АР Крим (5), Держархів Херсонської області (29), Держархів Одеської області (15), Держархів Харківської області (6), Держархів Полтавської області (7), Держархів Житомирської області (13), Держархів Дніпропетровської області (11).

У фондах ЦДАВО України було розшукано документи доби Української революції – УЦР-УНР та Української Держави – Української Центральної Ради (ф.1115), Генерального секретарства закордонних справ УНР (ф.2592), Генерального секретарства внутрішніх справ (ф.799), біженецького департаменту¹ Міністерства внутрішніх справ Української Держави (ф.1216), Делегації Української Держави у справі мирних переговорів з Росією (ф.2607), Комісара у справах України при Тимчасовому уряді у Петрограді (ф.2241), віце-консула Української Держави у Саратові (2221), Міністерства народного здоров'я та державного опікування (ф.1035), Подільського губернського старости (ф.1793). Серед фондів ЦДІА України слід назвати фонд Південно-Західного комітету Всеросійського союзу міст (ф.715), Управління Київського навчального округу (ф.707), у

¹ Далі нами буде використано саме цю автентичну назву урядового підрозділу, а також усі похідні від нього поняття – «біженецький комітет», «біженецька проблема» та ін..

ДАПО – фонд Полтавське відділення Всеросійського комітету по наданню тимчасової допомоги постраждалим біженцям війни (княжни Тетяни Миколаївни) (ф.992) та Кременецької повітової управи (ф.1069). Серед обласних архівосховищ слід виділити матеріали ДАХО, в якому зберігається значний масив справ відділу з улаштування біженців Харківського губернського присутствія (ф.18), на матеріалах якого можна створити цілісну картину перебування біженців у Харківській губернії, ба навіть більше, виокремити певні тенденції в межах цілої України.

Одним із важливих серед масиву джерел є періодичні видання, які, образно кажучи, виступають живими свідками тих років, а відтак займають особливе місце. *«Газети, – за висловом українського дослідника Г. Рудого, – є унікальним всеохоплюючим історичним літописом українського народу»*¹. Видання губернських та повітових земських управ, міських самоврядувань, громадських спілок, різні «щоденні позапартійні», «громадсько-літературні», серед інших – «Екатеринославская земская газета» та «Приднепровский край» (Катеринослав), «Южная Росия» (Миколаїв), «Юго-Западный край» (Вінниця), «Черниговское слово», «Южный край» та «Харьковские ведомости» (Харків), «Одесский листок», «Жизнь Волыни» та «Волынь» (Житомир), «Полтавский день», «Родной край» (Херсон) та ін., відгукнулися на нове, невідоме в попередні війни суспільне явище. З літа 1915 р., тобто часу масової появи біженців, у рубриках «Хроніка», «Місцева хроніка», «Місьцеве життя», «Дописи з місць» постійно подавалися матеріали про евакуацію біженців, їх рух, проблеми в дорозі, напрямки допомоги, різні заклики про благодійні збори на користь цих людей та ін. Проблем біженців торкалися й видання православих єпархій, зокрема, «Полтавские епархиальные ведомости», «Вера и разум» (Харків).

Упродовж 1914 – 1918 рр. матеріали газет різні за змістом та формою спонукали український загальнотематично допомагати *«братам, які перші зустріли удари ворога...»*. Досліджуючи матеріали, присвячені проблемам біженців можна відслідкувати і ставлення пересічного українського населення до цих людей, тим самим певним чином відтворити внутрішній світ українця в умовах війни. Аналізуючи наповненість преси матеріалами про біженців, можна виокремити певну хронологію. Так, у понад трьох десятків періодичних видань 1914 р, які зберігаються у газетному відділі Національної бібліотеки ім. В. Вернадського, відсутні будь-які згадки про біженців, що пояснювалося, не в останню

¹ Рудий Г. Я. Матеріали періодичної преси 1917 – 19140 рр. як джерело вивчення культурної спадщини України / Г. Я. Рудий // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. зб. ст. / відп. ред. П. Т. Тронько [та ін.]. – К., 2006. – Вип. 33. – С. 294.

чергу, ситуацією на фронті. Поза увагою, за окремими винятками, (газета «Подолія» за 3 грудня 1914 р. вмістила велику статтю про відкриття у місті відділення Тетянинського комітету, але жодним словом не згадавши про біженців) лишилися утворення Всеросійського земського та міського союзів, Тетянинського комітету.

З літа 1915 р., коли розпочалася масова евакуація цивільного населення із західних губерній Російської імперії, преса розпочинає активно його висвітлювати. З 1 листопада 1915 р. в Одесі виходить спеціальна газета «Югобеженець», яку видавала канцелярія головуповноваженого з улаштування біженців Південно-Західного фронту. Важливе змістове навантаження несуть друковані органи громадських організацій ВЗС, ВСМ та Тетянинського комітету – «Известия Главного комитета Всероссийского земского союза помощи больным и раненым воинам», «Известия Всероссийского союза городов», «Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта», «Известия Комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны», а в губерніях, наприклад, «Ежемесячник Харьковского губернского Отделения Комитета Ее Императорского Высочества Великой княжны Татьяны Николаевны» (1916). Також слід назвати видання міських управ, зокрема «Известия Киевской городской думы», «Известия Харьковской городской думы» – на шпальтах яких розглядалися проблеми життя біженців.

Значну кількість матеріалів про життя біженців можна зустріти на шпальтах преси 1916 р., оскільки саме в цей рік біженці почали обживатися на своїх місцях, виникають тим самим нові проблеми, пов'язані із пошуком роботи біженців, навчання дітей, фінансування різних напрямків їм допомоги та ін. Видання подавали багато матеріалів про відкриття шкіл, окремих класів та різних закладів соціального спрямування для біженців. На сторінках преси постійно висвітлювалися ухвали зборів губернських, повітових управ, різних громадських спілок щодо ефективності надання допомоги біженцям. В окрему групу публікацій можна виділити різні подяки, починаючи від стандартних подяк Великої княжни Тетяни різним жіночим комітетам до подяк, висловлених окремими партіями біженців своїм провідникам. Важливим джерелом є перші аналітичні статті, автори яких роздумували над причинами появи біженства як соціального явища, можливостями покращити їх долю, принципами надання допомоги та причинами відмови біженців іти на роботу та ін. У 1917 та 1918 р. різко скоротилася кількість публікацій про цих людей. Зрозуміло, що з весни 1917 р. революційна стихія, яка охопила українські землі, вийшла на перше місце за своєю значимістю. У той же час поява у Катеринославській, Полтавській, Херсонській

губерніях румунських біженців, що було зумовлено вступом цієї країни у війну на боці Антанти, частково привернула до них увагу преси. І нарешті преса 1918 р. висвітлювала проблеми уже реєстрації біженців до своїх домівок.

Опрацьовані авторкою 68 періодичних видань дозволяють зробити певні узагальнення, вивести закономірності та особливості публікацій матеріалів, присвячених проблемі біженців Першої світової війни, заповнити лакуни, пов'язані із відсутністю документів у низці вітчизняних архівосховищ.

Ще одним блоком джерел стали опубліковані журнали засідань губернських, міських та повітових управ. Жваві дискусії, обговорення нагальних питань, пов'язаних із діяльністю самоврядувань у царині біженства, різні звіти також розширюють горизонти наукового дослідження. Сред них назовемо «Доклады Старобельской уездной земской управы по отделу народного здравия отчетному уездному земскому Собранию сессии 1915 года» (Старобільск, 1915), «Журнал заседаний Екатеринославского губернского земского собрания очередной сессии 1915 г. (С 15 по 23 января 1916 года)» (Катеринослав, 1916), «Журналы заседания Черниговского Губернского Земского Собрания 50-й очередной сессии 1914 г., состоявшейся 20 февраля – 3 марта 1915 г. (С приложениями)» (Чернігів, 1915), «Киевское губернское земство. Журналы и протоколы комиссий Губернского земского собрания очередной сессии 1915 г. (30 января – 4 февраля 1916 г.)» (Київ, 1916), «Общий административный и хозяйственный отчет Херсонской земской управы за 1916 г.» (Херсон, 1917), «Журналы Глуховского уездного земского собрания 1915 года» (Глухов, 1916) та ін..

Важливим історичним джерелом для будь-якої наукової роботи є щоденники та спогади безпосередніх учасників подій, які дозволяють, так би мовити, із середини подивитися на них. Проте ці твори мають де в чому суб'єктивний характер, на них тяжіють політичні уподобання авторів, їх світогляд, статус у тогочасному суспільстві та ін.. На жаль, у нашому випадку ці джерела є досить обмеженими, оскільки проблеми біженців просто губилися на тлі тих фатальних подій, що розгорталися на теренах Російської імперії, а згодом УЦР та Гетьманату. При написанні монографії було використано тільки ті роботи, автори яких певним чином торкалися біженства або їх описи тогочасної дійсності давали змогу зробити певні оцінки, вивести узагальнення. Відтак книга не переобтяжена цитатами тогочасних діячів. Представники владного Олімпу, вочевидь, обійшли її своєю увагою, безпосередні працівники біженецьких комітетів не мали часу до написання, а основна маса біженців була неграмотною, і ми ніколи не дізнаємося їх думок та сприйняття тогочасного світу. Відтак досить слушним у цьому контексті є порівняння з висловом А. Жіда, французького письменника, нобелівського лауреата: *«Я би віддав всього Фукідіда з його «Історією» Пело-*

понтеської війни за одну сторінку, написану галерним рабом».

Отже, чи не найважливішим твором, який охоплює весь період війни, є спогади Д. Дорошенка, відомого українського історика та політичного діяча. Він, як ніхто інший, зумів передати весь трагізм біженства, тавруючи на своїх сторінках творусвладу за його появу у таких катастрофічних масштабах:

«Біженство – який це страшний злочин царської Росії супроти людей! Не знаю, на кого індивідуально, на чий голови повинні впастися прокльони, сльози й загибель багатьох сотень тисяч людей. Кому витисне суворий присуд історія за це страшне божевілля, за цей кривавий гріх супроти Галичини, Волині і Холмищини, навіть з огляду державних інтересів самої Росії»¹.

Цінними вони [спогади] є ще й тому, що передають увесь трагізм ситуації, у якій перебувала УЦР, а згодом і Українська Держава, фактично подаючи історичне тло, на якому можна відтворити проблематику біженства. Побіжно до заявленої тематики стосуються спогади військових та дипломатів протиборчих таборів – В. Гурко², Е. Людендорфа³, О. Черніна⁴, які часом подають діаметрально протилежні погляди одного на одно й теж явище.

Серед цінних робіт слід виділити мемуари та щоденники діячів Української революції П. Скоропадського П. Скоропадського⁵, П. Стебницького⁶, М. Галагана⁷, Є. Чикаленка⁸. Досить змістовним є і щоденник О. Несвіцького, лікаря, гласного Полтавської земської управи, на сторінках якого постає життя провінційного міста доби революції⁹. Спогади про Українську Державу залишив також Г. Гуммерус, відомий фінський історик, громадський і політичний діяч,

¹ Дорошенко Д. І. Мої спогади про недавнє минуле (1914 – 1920 роки): Науково-популярне видання / Д. І. Дорошенко. – К. : Темпора, 2007. – С. 48.

² Гурко В. І. Война и революция в России. Мемуары командующего Западным фронтом. 1914 – 1917 / В. И. Гурко; [пер. с англ. М. Г. Барышникова]. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. – 399 с.

³ Людендорф Э. Мои воспоминания о войне. Первая мировая война в записках германского полководца. 1914 – 1918 / Э. Людендорф. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2007. – 351 с.

⁴ Чернин О. В дни мировой войны. Мемуары министра иностранных дел Австро-Венгрии / О. Чернин. – СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2005. – 521 с.

⁵ Скоропадський П. Спогади / П. Скоропадський. – К. : Філадельфія: НАН України та ін., 1995. – 493 с.

⁶ Стебницький П. Вибрані твори / П. Стебницький [Упорядкування та вступна стаття І. Старовойтенко]. – К. : Темпора, 2009. – 632 с.

⁷ Галаган Микола. З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.) : Документально-художнє видання / М. Галаган. – [Передмова Т. Осташко, В. Соловйова]. – К.: Темпора, 2005. – 656 с.

⁸ Чикаленко Євген. Щоденник (1907 - 1917): у 2-х т. / Євген Чикаленко. – К. : Темпора, 2004. Т. 1. – 428 с.

⁹ Несвіцький О.О. Полтава у дні революції та в період смути 1917 – 1922 рр. Щоденник / О.О. Несвіцький. – Полтава : Крайове об'єднання «Просвіта», 1995. – 278 с.

який у той час перебував на посаді повіреного у справах Фінляндії у Києві¹.

Відсутність до недавнього часу документальних збірників, де б уміщувалися матеріали щодо проблематики біженців, зумовлена незначним інтересом науковців до тематики гуманітарних проблем Великої війни в цілому. Слід зазначити, що у 1915 – 1916 р. вийшли два збірники нормативних актів Російської імперії – «Важнейшие законы, указы и распоряжения военного времени. (Уложенные С. М. Левиным)» (Петроград, 1916) та «Законы и распоряжения о беженцах» (Москва, 1916). Вони висвітлюють тогочасну юридичну базу державного регулювання проблеми біженців.

Серед перших опублікованих джерел у вітчизняній історіографії слід назвати фундаментальний двотомник – «Українська Центральна Рада. Документи і матеріали»², на сторінках якого є окремі згадки, що фрагментарно характеризують діяльність УЦР в окресленій царині. Назвемо й збірник документів, підготовлений авторкою цієї монографії, у якому вміщено 250 документів різного характеру та походження і, який фактично став результатом кількарічної роботи зі збору та упорядкування значного масиву архівних документів, матеріалів періодичних видань, журналів засідань губернських і повітових самоврядувань³.

Хронологічні межі монографії, виходячи із предмету наукового дослідження охоплюють весь період збройного конфлікту, відображаючи діяльність в окресленій царині владних структур та суспільного загалу Російської імперії, Української Центральної Ради, Української Народної Республіки та Української Держави. Зрозуміло, що після 11 листопада 1918 р. страждання біженців ще не закінчилися, як не трапилося цього і з падінням Гетьманату 14 грудня того ж року та приходом до влади Директорії⁴. І все ж логічною кінцевою датою, на нашу думку, є 14 грудня 1918 р., оскільки саме урядовим структурам Української

¹ Гуммерус Г. Україна в переломні часи. Шість місяців на чолі посольства у Києві / Г. Гуммерус; [пер. з фін., коментарі та передмова Й. Ремі, В. Пилипенка]. – К. : Видав.-поліграфіч. центр «Київський університет», 2004. – 188 с.

² Українська Центральна Рада : документи і матеріали: У 2 т. / упоряд. В. Ф. Верстюк [та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій [та ін.] / НАН України, Ін-т історії України. – К. : Наук. думка, 1997. Т. 2: Грудень 1917 р. – квітень 1918 р. – 422 с. (Пам'ятки історії України. Сер. V. Джерела новітньої історії).

³ Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали. (1914 – 1918) / Л. М. Жванко. – Х. : ХНАМГ, 2009. – 360 с.

⁴ Жванко Л. До проблеми репатріації іноземних біженців з території колишньої Російської імперії (1918 – 1925 рр.) / Л. Жванко // Київська старовина. – 2011. – № 2. – С. 81–97; «Трудный путь домой... Возвращение польских, литовских и латвийских беженцев Первой мировой войны из Советской России на родину (20-е годы XX в.)». Доповідь виголошена на міжнародній конференції «Migration-Integration-Isolation-Interaktion Imperialer Zerfall und staatlicher Neuaufbau in der Zwischenkriegszeit», підготовленої Норд-Ост інститутом в Люнебурзі та університетом в Оснабрюку (Німеччина). Люнебург, 14 – 16 жовня 2010 р..

Держави вдалося розпочати повномасштабний процес повернення додому біженців, а в частині евакуації іноземців майже завершити його. У кінці 1918 р. на українських землях розпочалися зовсім інші політичні процеси, а відтак перед її владою постали й інші пріоритети внутрішнього та зовнішнього розвитку.

У територіальному вимірі охоплено «східний вектор біженства»¹, тобто українські землі, що перебували у складі Російської імперії, а після її падіння стали основою для створення Української Народної Республіки та Української Держави. При цьому слід зауважити, що Таврійська губернія за часів Російської імперії нами розглядається лише в межах трьох повітів Степової України – Бердянського, Дніпровського та Мелітопольського, на теренах яких за доби УЦР було створено Таврійську губернію, а за Гетьманату – Таврійську округу.

При написанні книги авторка прагнула всебічно дотримуватися принципу об'єктивності, виходячи з того, що науковець має реконструювати події так, як вони відбувалися під впливом тогочасних, головним чином зумовлених війною, а згодом і революційними подіями. Ні влада, ні суспільство не могли вчиняти стосовно біженців інакше, ніж вони робили. І в жодному випадку не можна переносити сучасні оцінки біженства на ту далеку епоху. Досить оригінальну думку щодо ролі історика в дослідженні міграційних процесів та й узагалі минулого Європи висловив польський професор Я. Піскорський:

«Історик, напевне, не вирішить проблем сучасності, хоча може допомогти їх зрозуміти, показуючи історичні корені сучасних явищ... В історичному розвитку немає готових розв'язок, даних раз і назавжди. Як громадянин – історик може і повинен зважати на толерантність, тому що дуже добре знає страшні результати, коли її бракує. Як учений – має показувати заплутані долі людей та складність вибору, аніж давати легкі відповіді, які радше нагадують каталог побожних побажань. Історик не мусить приховувати свої симпатії та антипатії і важливо, щоби він став трохи поодаль тому, як мовить африканська мудрість, збоку видно більше, навіть коли самого менше видно»².

Наскільки вдалося «стати поодаль» судити читачеві, якого, сподіваємося, не втомить довга подорож у минуле, яка супроводжується розлогим цитуванням, біографічними сюжетами, численними додатками та «ліричними відступами». Наведені цитування, серед іншого власні переклади з польської та російської мов, адаптовані до сучасного українського правопису. Авторка, пода-

¹ Реєнт О. Україна у Великій війні 1914 – 1918 рр.: Основні дослідницькі напрями в сучасній українській історіографії / О. Реєнт, Б. Янишин // Історичний журнал. – 2005. – № 1. – С. 49.

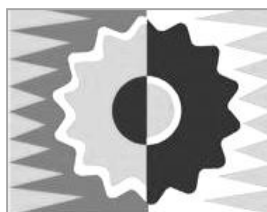
² аа

ючи в такій кількості «чужі думки й сухі букви законів», прагнула спонукати читача до самостійних оцінок тих чи інших явищ.

Біографічні нотатки, так би мовити, олюднують історію, показуючи, що різні за фахом, світоглядом, місцем у тогочасному суспільстві, етнічною та релігійною приналежністю особистості направляли свою силу та енергію на допомогу біженцям. Багатьох із них у недалекому майбутньому чекала більшовицька голгофа, еміграція чи пристосування до нових політичних реалій, а потім сталінські табори та розстріли...

Численні додатки – схеми, карти, таблиці – це видозмінені історичні джерела, з яких можна отримати додаткову інформацію, відтворити структуру органів, показати динаміку процесів, навести різні статистичні дані та ін.. «Ліричні відступи» – це скоріше вже авторський стиль, прагнення зробити читання легким та цікавим, а також результат десятилітнього занурення у тему.

*Авторка складає щиру вдячність усім, хто
добрим словом і порадою, цінною думкою і зауваженням,
вчасно виданою в архіві справою і книгою у бібліотеці,
багаторічною підтримкою наукових починань та нових ідей,
дружньою атмосферою та сімейним теплом
сприяли народженню цієї книги!*

РОЗДІЛ І

Біженство на українських землях за часів Російської імперії

1.1. Біженство як соціальне явище в Російській імперії: поява, статистика, соціо-етнічний і статево-віковий портрет

Російська імперія, вступивши на боці Антанти у Першу світову війну, виявилася найслабшою її ланкою, – глиняним Колосом із досить відсталою економікою, неефективною системою комунікацій, національними проблемами підневільних народів, які будь-що намагалася не помічати правляча верхівка і які в будь-який момент могли похитнути її основи¹. Ці три фактори прямо чи опосередковано впливали на долю нової суспільної групи, яка з перших днів конфлікту з'явилася на її теренах. Численним підданим Миколи II належало винести жакливі тягар війни. Частина з них була змушена полишити рідні оселі та на декілька довгих років набути статусу біженців. На теренах Східного фронту з початком примусової евакуації цивільного населення, яку здійснювало російське військове командування, розігралася справжня біженецька драма², нагадуючи апокаліптичну картину тотального руху цілої імперії Романових. Відтак вся держава, за висловом німецького історика, Йорга Баберовські, «... стала країною біженців»³.

Уже з перших днів збройного конфлікту Російська імперія постала перед новим суспільним явищем – біженством, яке з упевненістю можна зарахувати до ключових соціальних та морально-психологічних проблем того часу. З початком руху біженців стало зрозуміло, що ця війна – не лише воєнні дії, стратегічні плани геніальних та бездарних полководців, але й невідомі з попередніх воєн «великі трагедії маленької людини», вирваної зі звичного середовища проживання, водночас позбавленої всього, з безмежними стражданнями від невизначеності, непевності у майбутньому, туги за таким недалеким стабільним минулим...

Імперська влада, за великим рахунком, була не підготовлена до переміщення мільйонних людських мас та влаштування їх нового життя. Переможна доктрина ведення війни і досвід попередніх воєнних конфліктів унеможлиблю-

¹ Хаген Марк фон. Великая война и искусственное усиление этнического самосознания в Российской империи / М. фон Хаген // Россия и Первая мировая война (материалы междунар. colloquium) : – СПб., 1999. – С. 387.

² Piskorski Jan M. Wygnańcy. Przesiedlenia i uchodźcy w dwudziestowiecznej Europie. – S. 32.

³ Баберовські Йорг. Червоний терор. Історія сталінізму. / Й. Баберовські. – К. : К.І.С., 2007. – С. 22.

1.1. Біженство як соціальне явище в Російській імперії...

вав навіть припущення щодо такої кількості знятого з місця цивільного населення. Біженство стало кількарічним випробуванням для державної системи та суспільного загалу. Такого розмаху переселення своїх підданих царська влада ще не знала. Член Державної Ради О. Кривошеїн серед нещасть, які звалилися у той час на Росію, назвав і появу біженства:

«З усіх суворих випробувань війни поява біженців є найбільш несподіваною, найсерйознішою і важковиліковою... Мудрі стратеги німців створили цей потік, щоб залякати супротивника... Хвороби, печалі й убогість рухаються разом з біженцями на Росію. Вони створюють паніку і знищують все, що залишилося від пориву перших днів війни... Це хмари комах. Дороги руйнуються, і незабаром вже неможливо буде підвезти їжу... Я, як член Ради міністрів, стверджую, що наступна міграція населення приведе Росію у морок революції»¹.

Слід зауважити, що біженство було несподіваним соціальним явищем і для інших учасниць цього конфлікту. Першою пізнала наслідки розв'язаної війни Німеччина, коли на Західному фронті французи вступили до німецького Ельзасу, а на Східному фронті росіяни несподівано перейшли прусський кордон². Наприкінці осені 1915 р. загальна кількість біженців-німців обраховувалася в межах 700 тис. – 1 млн осіб зі Східної і Західної Пруссії та Ельзасу³. Імперія Габсбургів, як наголошує сучасний британський дослідник М. Стібб, на початку війни постала перед новим і несподіваним викликом: зненацька з театру воєнних дій у внутрішню частину держави ринув потік представників різних національностей. А тогочасна преса повідомляла про переповнений біженцями Відень⁴. Найбільш чисельною була хвиля знедолених біженців з прикордонних районів Дунайської імперії – Галичини, Буковини, Боснії, Хорватії⁵.

При цьому значний тягар війни, а відтак і біженства винесли саме україн-

¹ Уткин А. И. Забытая трагедия. Россия в Первой мировой войне. – Смоленск: Русич, 2000: [Электронный ресурс] / А. И. Уткин. – Режим доступа: <http://militera.lib.ru/research/utkin3/index.html>. – Название с экрана.

² Организация помощи беженцам в Германии // Известия Киевской городской думы. – 1915. – № 11. – Ноябрь – С. 9.

³ Неволин Я. Организация помощи беженцам в Германии // Известия Киевской городской думы. – 1915. – № 11. – Ноябрь – С. 9.

⁴ Попик С. Д. Українці в Австрії 1914 – 1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни / С. Д. Попик. – К., Чернівці: Золоті литаври, 1999. – С. 66.

⁵ Stibbe Matthew. Krieg und Brutalisierung. Die Internierung von Zivilisten bzw. «politisch Unzuverlässigen» in Österreich-Ungar während des Erste Weltkriegs. Англomовну версію статті надруковано у збірнику: Gender and Modernity in Central Europe: The Austro-Hungarian Monarchy and its Legacy, hrsg. v. Agatha Schwartz. – Ottawa: Ottawa University Press, 2009. Матеріали статті надав Р. Нахтігаль, доктор історії, Фрайбурзький університет, Німеччина.

ські губернії, що входили до складу Російської імперії. Професор О. Реєнт з цього приводу відзначає:

«Українські землі піддалися значним руйнуванням внаслідок війни – від самого початку боїв улітку 1914 р. територія Галичини, Волині й (меншою мірою) Центральної України стала одним із основних військових театрів на сході Європи... Ключове геополітичне розташування, а також значні природні й людські ресурси послужили причиною гострої боротьби за них Німеччини й Австро-Угорщини з одного боку й Російської імперії – з іншого»¹.

Територією Волинської та Подільської губерній проходила лінія Південно-Західного фронту, чотири армії якого були спрямовані проти Австро-Угорщини. Його Головнокомандувачем був призначений очільник Київського військового округу генерал-ад'ютант М. Іванов². Штаб фронту перебував у Києві, який із початком воєнних дій набув особливого статусу прифронтового міста³. Інша значна частина України стала досить важливими для російських армій тилловими територіями⁴. Першочергово до тиллових губерній було зараховано лише Харківську, десять повітів Полтавської та три повіти Катеринославської губерній. Але вже на літо 1915 р. перелік тиллових регіонів було розширено⁵. У середині 1916 р. до них було приєднано й Київську губернію⁶.

Найбільше серед етнічних українських земель постраждали Галичина та Буковина, які першими зустріли удари війни. Значна кількість цивільного населення стали біженцями, при чому, що ще більше підсилює трагізм участі українців у військовому конфлікті, по різні боки Східного фронту. Уперше в роки Першої світової війни евакуаційні заходи на українських землях були застосовані, як зауважив І. Берест, австрійською владою в Галичині та Буковині. Широкий наступ російських військ у серпні 1914 р. примусив місцеву австрійську адміністрацію терміново організувати вивіз у тиллові райони людей та матеріаль-

¹ Реєнт О. Україна в Першій світовій війні: сучасні науково-методологічні акценти. – С. 88.

² Волковинський В. М. Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни / В. М. Волковинський // УІЖ. – 2004. – № 4. – С. 39.

³ Нахтигаль Р. Дарницький табір військовополонених під час Першої світової війни / Р. Нахтигаль // УІЖ. – 2010. – № 2. – С. 103–104.

⁴ Нахтигаль Р. Донские немцы: 1830 – 1930 / Р. Нахтигаль. – Аугсбург: Изд-во Waldemar Weber Verlag, 2007. – С. 164.

⁵ Державний архів Полтавської області (далі – Держархів Полтавської обл.), ф. 83, оп. 1, спр. 143, арк. 17–17 зв.

⁶ Хроника // Бюллетень Комитета Юго-западного фронта. – 1916. – № 22. – 3 июля.

1.1. Біженство як соціальне явище в Російській імперії...

их цінностей¹. Розмах переселенських процесів з Галичини, Буковини, Боснії був такий, що МВС Дунайської імперії пішло на організацію спеціальних таборів для воєнних виселенців². Проте навесні – влітку 1915 р. ситуація на Південно-Західному фронті кардинально змінилася, і вже російська влада, внаслідок наступу німецьких та австро-угорських військ вдалася у цьому регіоні до евакуаційних заходів у значно більших масштабах³.

У Західному напрямку європейського театру воєнних дій ситуація із біженцями була дещо іншою, більш людяною, за своєю природою, якщо можна використати це поняття в даному контексті. Наприклад, у Франції їх контингент формувався із двох рівноправних категорій – евакуйованих добровільно і висланих організованими партіями за розпорядженнями цивільної чи військової влади⁴. Осібно в цьому процесі стояла Велика Британія, яка для 200 тис. бельгійських біженців надала широку гуманітарну допомогу, виділяючи на їх потреби кошти з державної скарбниці⁵. Представники російської громадськості, які відвідали Британію восени 1916 р., відзначали:

«Біженці з Бельгії стали прибувати до Англії поодинокі і невеликими групами від часу вторгнення німців у Бельгію, але найбільший наплив їх почався з часу евакуації і потім падіння Антверпена і наближення ворога до Остенде. З цього моменту втеча набула характеру паніки, останні пароплави, надіслані англійцями, бралися прямо-таки з боєм, багато відправлялося на вітрильниках і рибацьких човнах»⁶.

Однією з багатьох новацій Великої війни, направлених проти людини, стало примусове вивезення військовими воюючих сторін у тиліві райони власного цивільного населення. При цьому акція, проведена саме у Російській імперії, стала одним із перших випадків ініційованого владою широкомасштабного

¹ Берест І. Р. Соціальне становище населення Східної Галичини і Західної Волині в роки Першої світової війни : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Берест Ігор Романович. – Львів, 2009. – С. 94.

² Попик С.Д. Українці в Австрії 1914 – 1918. – С. 69.

³ Берест І. Р. Соціальне становище населення Східної Галичини і Західної Волині в роки Першої світової війни. – С. 101.

⁴ Орженіцький Р. М. Деятельность общественных организаций в Англии и Франции по оказании помощи жертвам войны. // Известия Главного комитета Всероссийского земского союза помощи больным и раненым воинам (далі – Известия ГК ВЗС). – 1916. – № 49. – 15 октябрю. – С. 8.

⁵ Enzyklopädie Migration in Europa. Vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart. / Enzyklopädie. [Herausgegeben von Klaus J. Bade, Piter C. Emmer, Leo Lucassen und Jocher Oltmen]. – München : Wilhelm Fink, 2008. – S. 407 – 408.

⁶ Орженіцький Р. М. Деятельность общественных организаций в Англии и Франции по оказанию помощи жертвам войны // Известия ГК ВЗС. – 1916. – № 48. – 1 октябрю. – С. 107.

переселення ХХ століття¹. Відтак добровільна втеча населення з прикордоння, що є цілком логічним наслідком будь-якого воєнного конфлікту, поєдналася із запланованими діями влади. До того ж однією з причин біженства із Західної України, на думку професора Г. Сарбея, були масові репресії австро-угорського та російського окупаційних режимів².

Перші валки з біженцями з'явилися в Російській імперії вже восени 1914 р., головним чином, із її західних губерній – Королівства Польського³. Цей стихійний рух мав добровільний характер і був «...природним наслідком наступу ворога на нашу територію»⁴. У цей час зафіксовано появу біженців і на території українських губерній. Одним із факторів, що вплинув на появу біженства вже на початку воєнного конфлікту, була російська пропаганда, яка всіляко намагалася дискредитувати противника. Деякі сучасні російські дослідники вважають пропаганду звірств ворога в часи воєнних конфліктів саме породженням Великої війни, яка діяла по різні боки фронту⁵. Офіційна преса охоче публікувала матеріали про «німецький вандалізм» на окупованих територіях⁶.

Відтак в умовах розпалювання інформаційної війни, як зазначає О. Сердюк, думки пересічної людини починали працювати в одному напрямку: при наближенні лінії фронту слід тікати від «тевтонського варварства»⁷. Наприклад, білоруські селяни, очевидці тих подій, згадували:

¹ Білоус Л. В. Депортації єврейського населення на території Російської імперії під час Першої світової війни / Л. В. Білоус // УІЖ. – 2011. – № 2. – С. 98.

² Україна крізь віки : в 15 т. / ред. В. А. Смолій; НАН України, Інститут археології. – К. : Альтернативи, 1999. Т. 9. – С. 306.

³ У 1867 р. було затверджено Положення про губернське і повітове управління, відповідно до якого Королівство Польське було розділено на 10 губерній: Варшавську, Калуську, Келецьку, Ломжинську, Люблінську, Петроківську, Плоцьку, Радомську, Седлецьку та Сувальську. У 1866 – 1871 рр. були скасовані єдині органи управління Польщею – Державна рада, Адміністративна рада, урядові комісії і Виконавчий комітет. Королівство Польське як автономна державна одиниця фактично перестало існувати, перетворившись на Привіслянський край, що складався з уніфікованих за російським зразком губерній.

⁴ Беженцы и организация помощи им в связи с работами Особого Совещания // Известия ВСГ. – 1916. – № 27 - 28. – 1 - 15 марта. – С. 174.

⁵ Астахов А. Б. Политическая пропаганда на нейтральные страны в годы Первой мировой войны: организация, средства, методы / А. Б. Астахов // Европейское измерение политической истории. Европейское сравнительно-историческое исследование. – М. : ИВИ РАН, 2002. – С. 101–102.

⁶ Кучера І. В. Добровільна і примусова міграції населення Східної Галичини в роки Першої світової війни : [Електронний ресурс] / І. Кучера. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2009_19/Gileya_19/I2.pdf. – Назва з екрану.

⁷ Сердюк О. В. Біженство в Україні під час Першої світової війни. – С. 112.

1.1. Біженство як соціальне явище в Російській імперії...

«Фронт наближався, росіяни відступали. Люди не знали, що їм робити: чи втікати до Росії чи ховатися у лісах і болотах поки фронт не відійде... Козаки їздили від села до села й лякали людей, що німці гвалтують жінок., а чоловіків усіх вішають і розстрілюють... А тут така паніка пішла по селах»¹.

Утім вже навесні 1915 р. ситуація різко змінилася, оскільки 2 травня розпочалася одна з найбільших оборонних операцій Першої світової війни – Горлицька. Її результатом стало те, що російські армії втратили Галичину². У цей час з'явилася нова, уже катастрофічних розмірів хвиля біженців. Причиною того, безумовно, був панічний страх імперського військового керівництва залишити місцеве населення як потенційних рекрутів для війська Центральних держав. Протягом червня – липня 1915 р. Ставка Верховного головнокомандувача російської армії, яка на той час перебувала у білоруських Барановичах, видала кілька наказів, згідно з якими ворогу належало залишати *«...територію, перетворену на пустелю, тобто очищену як від населення, так і від усього, що могло скласти цінність ворогу»³.*

2 червня 1915 р. військовий генерал-губернатор Галичини оголосив наказ Головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту М. Іванова, положення якого мали унеможливити вербування місцевого населення віком від 18 до 50 років до лав австро-угорської армії з територій, які залишали російські війська. Відтак передбачалося виселити населення з меж Російської імперії, зокрема, у Волинську губернію, надаючи йому можливість узяти із собою сім'ю, домашній скарб, худобу та коней. Євреїв цей наказ не стосувався. І вже з наступного дня розпочалася підготовка до перевезення тієї частини цивільного населення, яке бажало добровільно і за власний рахунок виїхати у зазначену губернію. Для цього зі станції Львів-Центральний щоденно увечері відходили додаткові потяги. У дорогу з собою дозволялося брати незначний багаж⁴.

Нагляд за виселенням цивільного населення покладался на генерала О. Мавріна, головного начальника постачання армій Південно-Західного фронту. Він кілька разів у телеграфному режимі звертався до губернаторів українських

¹ Щавинская Л. Л. Белорусский народный нарратив о беженстве 1915 – 1920-х гг. : [Электронный ресурс] / Л. Л. Щавинская. – Режим доступа : [www/ knizkult. narod.ru/ Shchavinskaja. htm](http://www/knizkult.narod.ru/Shchavinskaja.htm). – Название с экрана.

² Шаццлло В. К. Последняя война царской России / В. К. Шаццлло. – М. : Яуза : Эксмо, 2010. – С. 153.

³ Курцев А. Н. Беженство. – С. 131–132.

⁴ Отчет по Львовскому градоначальству (с 21 августа 1914 года по день эвакуации Львова – 7-е июня 1915 года) // Отчет временного военного генерал губернатора Галиции. – Львов : [Б. и.], 1915. – С. 17.

прифронтових губерній, доносячи до виконання накази Ставки щодо умов виселення населення. Фактично телеграми й розкривали механізм їх руху. Так, 8 червня 1915 р. високопосадовець надіслав начальникам Київського і Мінського округів, Волинському, Подільському і Холмському губернаторам до виконання телеграму, в якій обґрунтовувалися принципи доцільності цієї акції. Можна цілком логічно припустити, що ця депеша стала першим документом, який регламентував в загальному вигляді евакуаційні заходи. Перш за все, наголошувалося:

«... ворог на захоплених територіях забирає все чоловіче населення у військо і на роботи. Головнокомандувач наказав вжити екстрених заходів: усіма можливими способами всьому населенню пропонувати відправлятися в наш тил з відходом наших військ»¹.

Досі термін «біженці» в офіційній документації не вживався і потенційні евакуйовані іменувалися як «населення, що виселяється». Останніх належало зосередити в районі, який охоплював такі населені пункти: Люблін, Холм, Володимир-Волинський, Луцьк, Дубно, Кременець, Ляховець, Теофіль, Базалія, Проскурів, Ямпіль, Кам'янець-Подільський, Нова Ушиця, Могилів. Працездатних на нових місцях необхідно було залучити до роботи, а їх сім'ям видавати харчову допомогу. Населенню дозволялося виїхати далі углиб держави у пошуках роботи, але без збереження державної продовольчої допомоги у разі вступу на посаду. У перші два тижні з моменту переселення ці люди, незалежно від віку, мали отримувати щоденно 10 коп.. Опіка над ними покладалася на губернаторів. Окремий наголос О. Маврін зробив відносно євреїв, яких слід було вивозити на схід від Волги, але не повідомляючи їх про те².

Чергову телеграму, датовану 19 червня того ж року, О. Маврін, за результатами своєї інспекції району потенційного виселення, направив до Головного начальника Київського округу, Волинського та Подільського губернаторів. У ній, власне чи не вперше на офіційному рівні зазвучав термін «біженці», підміняючи поняття «виселенець». Тим самим визнавалось, що виселене військовою владою населення підпадає під категорію жертв війни. Отже, в телеграмі О. Маврін був змушений визнати:

«При огляді мною Здолбунова виявлено, що біженці живуть у вагонах, чекаючи вказівки куди йти. Наказую вжити заходів щоб біженці негайно виганялися з вагонів і просувалися за 10 верстову смугу від залізниці на

¹ Держархів Полтавської обл., ф. 83, оп. 1, спр. 143, арк. 37–38.

² Там само, арк. 38.

1.1. Біженство як соціальне явище в Російській імперії...

схід, потім слід негайно просувати усіх біженців на схід від кордону, відводячи їм приміщення в німецьких колоніях і у них орендувати, стежачи, щоб їм відводилися цілком хороші приміщення, організовуючи санітарний нагляд, підшуковуючи їм роботи. Усе повинно виходити з того, щоб скоріше очистити прикордонну смугу просунувши (чим далі тим краще) на схід до Дніпра, але не далі»¹.

Фактично посадовець озвучив ідею верховного командування щодо доцільності евакуації населення до потужної водної артерії, але реалії життя перекреслили ці наміри і частина біженців опинилася аж у Сибіру. При цьому уже у другій половині серпня 1915 р. О. Маврін, зібравши у Києві нараду представників міської влади та громадськості з питання урегулювання проблеми біженців, наголосив, що *«...біженці і вантажі мають слідувати через Київ транзитом без зупинок на лівий берег Дніпра, а далі углиб Імперії»*².

Крім того, він констатував неготовність місцевої влади до проведення широких евакуаційних дій. О. Маврін вимагав від Волинського губернатора звільняти чиновників, які не могли впоратися з поставленими завданнями та вжити якнайрішучіших заходів у подоланні епідемій. Евакуацію належало проводити без непередбачуваних ексцесів, оперативно і спокійно, водночас пам'ятаючи, що *«... рух обивателів не повинен заважати передислокації військових»*³. Коли ж на шляху руху російської армії траплялися біженці, то, як один із способів уникнення цієї проблеми, можна навести у словах німецького генерала Е. Людендорфа. У своїх спогадах він так писав про ворожих йому біженців:

*«... росіяни, відступаючи, навмисне і систематично знищували всілякі запаси продовольства і фуражу, спалювали поселення.... Біженців, коли ті заважали руху, зганяли з дороги у болота»*⁴.

Наступним кроком став наказ Ставки від 20 червня 1915 р. щодо відходу населення разом із відступаючими військами у тиллові райони. Ним передбачалося евакуювати населення 100-верстової прифронтової смуги – Луцького, Дубненського, Старокостянтинівського і Кременецького повітів Волинської губернії, Проскурівського та Кам'янець-Подільського повітів Подільської губерній. Згідно з наказом, до обов'язкової евакуації підлягали:

¹ Там само, арк. 41.

² По России // Нежинец. – 1915. – № 35. – 22 августа. – С. 5.

³ Держархів Полтавської обл., ф. 83, оп. 1, спр. 143, арк. 41.

⁴ Людендорф Э. Мои воспоминания о войне. – С. 77.

-
- «1. Усі чоловіки у віці від 17 до 45 років (із них мали формуватись робітничі загони за межами 100-верстної смуги).
2. Уся худоба і коні.
3. З фабрик, заводів, складів деякі особливо важливі машини, котрі можливо вивезти, найважливіші частини останніх (щоб зробити їхню роботу неможливою), всі мідні предмети й вироби, а також запаси міді та свинцю.
4. Медикаменти (аптечні й перев'язочні), запаси шкіри, сукна, придатні для використання військами.
5. Казначейство, каси урядових, громадських закладів, повітових управлінь, найбільш цінні предмети історичного значення та мистецтва, всі важливі документи.
6. Усі губернські установи з тим особовим складом та справами, котрі необхідні для поточного діловодства»¹.
-

Слід зазначити, що кожен з очільників прифронтових губерній заздалегідь мав розробити поетапний план евакуації всіх великих міст і містечок ввіреної йому губернії. У першу чергу передбачалося вивозити найбільш цінне майно, установи, а потім населення. За наказом генерала О. Мавріна поліція залишалася на місцях та останньою покидала населений пункт. Водогони міст не знищувалися, щоб не залишити неевакуйоване населення без води. Також не евакуйовувалися міські і добровільні пожежні загони. До того ж, іще до початку війни в губернських установах складались описи майна, яке на випадок початку останньої слід було негайно вивозити в глиб країни².

23 червня 1915 р. у Ставці Верховного головнокомандуючого відбулася «особлива нарада», яка розглядала питання проведення заходів при очищенні військами деяких місцевостей Північно-західного та Південно-Західного фронтів. У її роботі під головуванням Начальника штабу Верховного головнокомандуючого генерала М. Янушкевича взяли участь генерали О. Маврін і М. Данилов, генерал-ад'ютант князь Єнгаличев, генерал-лейтенант Кондзеровський, генерал-майор С. Ронжин, статський радник князь Оболенський та діловод канцелярії цивільного управління колезький асесор І. Лодиженський³. Фактично члени наради визначили три категорії осіб, які піддавалися виселенню: німці-колоністи, слов'янське населення та євреї. До цього контингенту передбачалося

¹ Кліщинський П. В. Примусова евакуація населення й майна з прифронтових зон губерній Правобережної України у червні – жовтні 1915 р. / П. В. Кліщинський // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2009. – Вип. XVI. – С. 152.

² Там само. – С. 153.

³ Журнал Особого совещания в Ставке Верховного Главнокомандующего 23 июня 1915 года о мерах при очищении войсками некоторых местностей Северо-и Юго-Западных фронтов // Законы и распоряжения о беженцах (По 1-е апреля 1916 г.): Вып. II. – М.: Городская тип., 1916. – С. 16.

1.1. Біженство як соціальне явище в Російській імперії...

застосувати різні способи переміщення та подальшого утримання. За результатами обговорення до обов'язкового виселення за власний рахунок підпадали всі німці-колоністи із сільської місцевості, а також приписані у містах. Їх майно, що залишалося, належало розпродати та надати у користування біженцям із очищених територій. Від обов'язкового виселення звільнялися багатодітні матері, а також матері й діти колоністів, які перебували на службі в російській армії. Насправді ж реалії життя були іншими.

Стосовно галичан російського походження, поляків Варшавського генерал-губернаторства та з інших територій, а також корінного російського населення, які бажали залишити місця постійного проживання, то їм передбачалося надавати всіляку підтримку і безкоштовно транспортувати залізницями. У загальних рисах було визначено відповідальні структури за цю справу:

«На шляхах руху біженців, розпорядженнями військової влади, влаштовуються пункти харчування та етапні пункти, а місця їх розселення визначаються Міністерством внутрішніх справ. На останнє відомство, а також на відомство землеробства і землеустрою, а також торгівлі та промисловості бажано покласти опікування щодо надання біженцям заробітку і подальшої їх відправки через особливі розпорядчі комітети за участі земських і міських громадських установ, сільськогосподарських товариств і представників промисловості»¹.

При очищенні прифронтової території місцеве єврейське населення згідно з розпорядженням військової влади передбачалося зосереджувати в особливих пунктах, а в інших місцевостях – залишати на місцях. Євреїв іноземного походження у глиб Росії допускати заборонялося². Цих задекларованих положень не завжди дотримувалися, а тому Ставка Верховного головнокомандуючого під тиском ухвал Ради Міністрів декілька разів скасовувала свої ж накази щодо «очищення місцевості від населення». Наприкінці серпня 1915 р. вже нове керівництво Ставки, яку з 23 серпня 1915 р. особисто очолив імператор Микола II³, виступило з вимогою припинити несанкціоновані виселення людей і знищення їх майна. Проте, не зважаючи на це, саме військове керівництво, як це не виглядало парадоксальним, аж до 10 вересня 1915 р. провадило на Південно-Західному фронті виселення чоловічого населення призовного віку разом із їх родинами⁴.

¹ Там же. – С. 17.

² Там же.

³ Ганелин Р. Ш. От И. Л. Горемыкина к Б. В. Штюрмеру: верховная власть и Совет Министров (сентябрь 1915 – январь 1916 г.) / Р. Ш. Ганелин, М. Ф. Флоринский // Россия и Первая мировая война (материалы междунар. colloquium) : – СПб., 1999. – С. 38.

⁴ Курцев А. Н. Беженство. – С. 133.

Цікаво, що реакція вищих військових чинів на цей процес була досить брутальною. Наприклад, генерал М. Янушкевич, наголошуючи на характері війни, яка мала здійснюватися, на його думку, «вогнем і мечем», так заявив про місцеве населення, яке піддавалося евакуації: *«Нехай страждають»*¹. В оцінці самого явища біженства та організації евакуації населення досить цікавими є думки, що висловлювали представники вищого державного керівництва на засіданнях Ради Міністрів імперії. Їх записав, а згодом і опублікував А. Яхонтов, помічник управляючого справами цієї структури. При цьому вражає цинічний тон, з яким вершилися долі сотень тисяч підданих імператора, незалежно від їх етнічної приналежності. Разом з тим він є справжнім віддзеркаленням ставлення влади, у даному випадку, й до проблеми біженців. Наприклад, 6 серпня 1915 р. на засіданні Ради Міністрів розглядалося єврейське питання і всі його учасники були змушені констатувати руйнування смуги осілості. О. Кривошеїн щодо доцільності виселення євреїв озвучив те, про що присутні високопосадовці воліли промовчати:

*«Питання обивателів – на час війни, а підприємства – в рішучому порядку назавжди. Бідноту тримати під страхом. Не можна зразу вести війну з Німеччиною і євреями одночасно. Потрібно розділити ці війни»*².

Наприкінці серпня 1915 р. на одному з засідань міністр внутрішніх справ М. Щербатов висловив свою оцінку щодо тотальної евакуації цивільного населення, яку проводила військова влада:

*«Якщо далі відступати, чи доцільно чоловіче населення евакуювати? За ними жінки і діти? Мільйони до нас прийдуть голодувати. Нехай краще мруть у німця під п'ятою»*³.

11 вересня того ж року міністр визнав: *«Плутанина в евакуації – чи надто рано чи надто пізно»*⁴. Цими днями також розглядалася доля Риги, яка надала певний відсоток біженців. У ній, щоб не дісталася ворогу, передбачалося спалити запаси лісу, але виникла небезпека, що постраждає й місто. На це головуєчий брутально виголосив: *«Коли Ригу спалять, то нічого не маю проти – не потрапить до рук німців»*⁵. Аналізуючи виступи високопосадовців на засідан-

¹ Совет Министров Российской империи в годы Первой мировой войны. Бумаги А. Н. Яхонтова. (Записки заседаний и переписка). – СПб. : Дм. Буланин, 1999. – С. 260.

² Там же.

³ Там же.

⁴ Там же. – С. 267.

⁵ Там же. – С. 265.

1.1. Біженство як соціальне явище в Російській імперії...

нях Ради Міністрів, можна зробити висновок, що на середину вересня 1915 р. вони в один голос заявляли про припинення евакуації населення¹. Цим самим влада демонструвала розгубленість перед породженою нею проблемою, прикриваючись цинічними висловлюваннями.

Слід зауважити, що більшість простих солдатів і частина офіцерів російської армії, залучених до цих акцій, загалом засуджували саму думку евакуації в такий спосіб, критикуючи форми її проведення².

Негативну оцінку зазначена акція отримала й з боку земських діячів. М. Щепкін, один із членів ВЗС, так оцінив примусове біженство:

«Абсолютно інший масштаб, іншого значення набув біженецький рух після того, як у світлі стратегічних міркувань райони, на які досить енергійно наступав ворог, стали очищатися від усього живого, знищуючи будівлі і все майно, яке не вдавалося вивезти. Стрімкість наступу позбавила можливості планомирного очищення території. Розпочався небачений за розмірами, стихійний за своєю суттю, невимовно жадливий рух біженців, названий на шпальтах однієї зі столичних газет «Великим Исходом». Цей історичний зсув населення цілого краю приурочений до липня – серпня 1915 року»³.

Поодинокі обережні висловлювання проти насильницької евакуації лунали й серед високопосадовців. Наприклад, генерал П. Курлов, який у той час перебував на посаді генерал-губернатора прибалтійських територій, у своїх спогадах звернув увагу, що поголовне виселення цивільного населення спричинило не лише тяжкі наслідки для цих людей, а й завдало серйозної шкоди для інших частин Росії, куди ті направлялися⁴.

Отже, поява біженців на підросійських українських теренах зумовлена воєнними, психологічними та політичними чинниками. Перш за все слід зважати на факт розв'язання війни, а відтак і появу нового відчуття у пересічного обивателя – панічного страху, який гнав його у безпечне місце, хай навіть то було за декілька кілометрів від лінії фронту. У такому випадку населення сподівалося на швидкий наступ російської армії та можливості повернення додому. З іншого боку, «добровільний» від'їзд у глиб Росії – така собі альтернатива, щоб не бути мобілізованим у ворожу армію, а також унеможливити потрапляння під

¹ Там же. – С. 278.

² *Głaz Alicja*. Ewakuacja ludności cywilnej z Lubelszczyzny latem 1915 r. / A. Głaz // *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Lublin – Polonia*. – Lublin, 2001. – VOL. LVI. – S. 116. (Sec. F: Studium Doktoranckie Historii UMCS).

³ Беженцы и организация помощи им в связи с работами Особого Совещания // *Известия ВСГ*. – 1916. – № 27 - 28. – С. 174.

⁴ *Курлов П. Г.* Гибель императорской России / П. Г. Курлов. – М.: Современник, 1992. – С. 215.

репресивну машину ворога¹. Тому в частини потенційних біженців чоловіки і сини воювали в російській армії, а відтак евакуація в тиліві губернії імперії давала можливість тримати зв'язок та отримувати невелику грошову допомогу як сім'ям військовозобов'язаних.

Біженство було продиктоване не тільки страхом цивільного населення перед каральними діями ворога. Російський Генеральний штаб у своєму розпорядженні мав значні важелі примусу для виселення, у тих випадках, коли це визнавалося за доцільне. Закони військового часу дозволяли військовим встановлювати абсолютний контроль у всіх сферах життя місцевостей, що потрапляли в зону дії фронтів². Сучасні польські дослідники одностайні в оцінці та відзначають, що процес евакуації населення з десяти губерній колишнього Королівства Польського є *«насильницьким висланням»*. Одночасно він охопив не лише польські підросійські володіння, а й білоруські, литовські та українські прифронтові губернії³. При цьому слід зазначити, що з початком масового вивезення населення, у пресі з'явилися публікації, автори яких намагалися встановити суть біженства, причини його появи. Такі масштаби даного явища, на думку журналістів, дала тільки *«примусова евакуація»*. На початку серпня 1915 р. в одній із одеських газет зазначалося:

«... це явище тільки певним чином можна розглядати як результат паніки, але у переважній більшості випадків є результатом евакуації за розпорядженням властей»⁴.

Слід враховувати і той факт, що не вся людність бажала виїздити до невідомих їй земель, чужих ментально, релігійно, мовно та світоглядно. Наприклад, ті ж самі польські селяни всіляко ухилялися від «долі блукачів», ховаючись лісами від облав, які проводили російські солдати⁵. Наприклад, у Люблінському повіті, у так званому Лісі Домбровському, скупчилося до 18 тис. біженців. Іноді вони перекривали своїми валками дорогу, заважаючи руху військам, у наївній надії, що їх повернуть до своїх домівок⁶. Організацію евакуаційних заходів та протидію їй з боку населення можна відтворити на прикладі діяльності військового командування в Люблінській губернії:

¹ Гампелл П. Беженцы в России в период Первой мировой войны. – С. 49.

² Там же.

³ Korzeniowski M. Tułaczy los. – S. 28.

⁴ По поводу «потока беженцев» // Одесский листок. – 1915. – 6 августа.

⁵ Korzeniowski M. Tułaczy los. – S. 28–27.

⁶ Głaz Alicja. Ewakuacja ludności cywilnej z Lubelszczyzny latem 1915 r. – S. 116.

1.1. Біженство як соціальне явище в Російській імперії...

«Евакуація населення відбувалася загалом згідно з єдиною схемою. Перед остаточним відходом російських військ у даній місцевості з'являлися козаки, які видворяли мешканців з їх будинків, підпалюючи потім обійстя, а населення гнали поперед себе чи вивозили залізницями... Однак багатьом вдалося уникнути долі блукача. Частина людності ще перед наступом російського війська залишала свої домівки, ховаючись лісами, і перечекавши відхід росіян, поверталися додому. Інші рятувалися перед примусовим виселенням, відкуповуючись від солдатів грішми чи горілкою»¹.

При цьому слід зазначити, що у тогочасному польському суспільстві процес виселення польського населення був оцінений досить неоднозначно. У спогадах колишнього польського представника в австрійському парламенті З. Лазовського евакуація поляків виглядала ще страшнішою, ніж самостійна їх втеча від ворога на початку війни². У той же час В. Сłodковський, автор «Статистичної книги для польських біженців у роки європейської війни. 1914-1916», схвально поставився до вивезення поляків у глиб імперії та фінансування з державної скарбниці польських благодійних комітетів³.

Ватро розрізняти виселення підданих Миколи II «християнського», «слов'янського» населення з депортаційними акціями, направленними проти німців, австро-угорців, турків, болгар. Наприклад, польське населення офіційною імперською владою розглядалося як добровільні біженці-слов'яни, яким гарантувався безкоштовний залізничний проїзд, харчування на шляхах руху в тиліві губернії, де вони могли отримати опіку та заробіток⁴. Натомість саме етнічних представників ворожого блоку, які хоч і були підданими імператора, офіційна російська влада розглядала як «резерв ворога»⁵⁻⁶. Вони, фактично опиняючись поза законом, виселялися з прифронтових зон в адміністративному порядку під нагляд поліції та не мали права користуватися державною і громадською допомогою, а також були беззахисними перед можливими випадками з боку місцевого населення. При відступі російських військ територією Волині, як зазначає Б. Бернадський, німецьке населення виселялося поголовно, а до тих, хто відмовлявся, застосовувалася смертна кара:

¹ Ibidem. – S. 117.

² Pługawko D. Sienkiewicz w Szwajcarii / D. Pługawko. – Poznań : Uniwersytet im. A. Mickiewicza, 1986. – S. 15.

³ Słodkowski W. Statystyczna księga wygnańców polskich podczas wojny europejskiej w latach 1914-1916 / W. Słodkowski. – M. : Bachmetjewski zaulek, № 7, 1916. – S. I–XVI.

⁴ Жванко Л. Перша світова війна і проблеми польських біженців в Україні... – С. 82.

⁵ Нелипович С. Г. Население оккупированных территорий рассматривалось как резерв противника / С. Г. Нелипович // Военно-исторический журнал. – 2000. – № 2. – С. 69.

⁶ Нелипович С. Г. Депортации в России 1914 – 1918 гг. / С. Г. Нелипович // Там же. – 1997. – № 1. – С. С. 53.

«У Волинській губернії виселяються всі німці-колоністи, в той же час забувається, що їх сини узяті до війська»¹.

Царизм, на думку української дослідниці Т. Лазанської, намагався в такий спосіб мобілізувати на тотальну війну не лише фізичні, а й духовні сили народу, відволікти суспільну свідомість від повсякденних жахів поразки російських військ, спрямовуючи її [свідомість] на пошук внутрішнього ворога, винного у всіх нещастях армії та цивільного населення². Досить швидко німці-колоністи стали людьми без батьківщини, перетворившись з міцних хазяїв зразкових господарств на шпигунів Німеччини.

Особливу групу виселенців склало єврейське населення. З одного боку, воно не належало до представників етносів ворожого блоку, але з іншого – у тогочасному суспільстві підігрівалися стосовно них численні упередження³. Це, між іншим, провокувало погроми, які проводили російські війська. Тому євреї були змушені втікати з прифронтових територій углиб імперії. Проте, у листопаді 1914 – березні 1915 рр. у примусовому порядку євреїв-біженців виселяли з переповнених центрів їх скупчення в інші великі міста (наприклад, із з Варшави у Вільно та Мінськ)⁴.

Таке половинчате становище все ж дозволило єврейським громадам українських міст, які входили до української «смуги осілості» – Волинська, Катеринославська, Подільська, Полтавська, Херсонська, Чернігівська та Київська (крім Києва)⁵ – сформувати різні комітети допомоги євреям – жертвам війни. На рівні імперії було дозволено діяльність Центрального єврейського комітету допомоги жертвам війни, заснованого за ініціативою «... багатих єврейських банкірів та адвокатів»⁶. Його представник, поряд з іншими представниками подібних етнічним структур, входив до державного імперського урядового органу з опіки біженців.

Проникнення біженців-євреїв у внутрішні губернії змусило владу звернути увагу на цю проблему. Відтак 13 серпня 1915 р. вступив у силу циркуляр М. Щербатова щодо розширення, «смуги осілості», що дозволяв їм селитися у ти-

¹ Бернадський Б. В. Волинь у роки першої світової війни : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Бернадський Богдан Васильович. – Луцьк, 1999. – С. 108.

² Лазанська Т. І. Німці-виселенці в українських губерніях у роки Першої світової війни / Т. І. Лазанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2002. – Вип. IV. – С. 90.

³ Білоус Л. В. Депортації єврейського населення на території Російської імперії... – С. 67, 70.

⁴ Златина М. А. Проблема єврейського беженства в Росії в період Первой мировой войны... – С. 17–18.

⁵ Білоус Л. В. Депортації єврейського населення на території Російської імперії... – С. 68.

⁶ Гетрелл П. Беженцы в России в период Первой мировой. – С. 59.

1.1. Біженство як соціальне явище в Російській імперії...

лових губерніях імперії¹. Цікаву і ймовірно дискусійну думку щодо значення евакуації для самих євреїв висловив П. Гетрелл. Дослідник пише:

«... свобода переміщення давала певні переваги російським євреям, оскільки дозволяла їм проникнути в новий для них світ внутрішньої Росії, до якого вони до того часу не мали доступу»².

Слід зазначити, що ганебна з морального погляду, політика депортації застосовувалася й іншими учасниками світового конфлікту. Так, Німеччина провела зміни населення в Королівстві Пруськім, виселивши звідти декілька тисяч євреїв та поляків. Австро-Угорщина депортувала тисячі сербів та русинів. Насильницька депортація етнічних меншин Привіслянського Краю та Королівства Польського здійснена, Російською імперією, торкнулася 300 тис. німців³.

Важливим для осмислення суті явища, яким стало біженство, є також визначення кола осіб, що й окреслили поняття «біженець». При цьому сучасні європейські вчені досить широко тлумачать це поняття. Так, П. Гетрелл, один із авторитетних дослідників біженства Великої війни в Росії, наголосив, що власне «біженців», тобто людей, які добровільно залишили свої домівки з наступом ворога, було небагато у порівнянні з сотнями тисяч тих, кого «перемістили» насильно (виселенці)⁴. Дослідник вводить широке поняття «переміщені особи», «переміщення населення» («population displacement»), до семантичного кола якого зараховує біженців, депортованих, військовополонених ворожих армій, інтернованих з числа громадян ворожих країн⁵. У подібному ключі висловлюється стосовно семантики поняття «біженство» і польський професор Я. Піс-корський. Він зазначає:

«... оскільки біженство супроводжує людство від початку історії, але його форми постійно змінюються, історик повинен прийняти його якомога ширшу дефініцію»⁶.

¹ Златина М. А. Проблема єврейського беженства в Росії в період Першої світової війни... – С. 24.

² Гетрелл П. Беженцы в России в период Первой мировой войны. – С. 60.

³ Жванко Л. М. Проблема переміщених осіб Великої війни: прибуття німців-колоністів до Харкова (січень – березень 1915 р.) / Л. Жванко // Вопросы германской истории: сб. науч. тр. / [отв. ред. С. И. Бобылева]. – Днепропетровск, 2007. – С. 150.

⁴ Гатрелл П. Беженцы в России в период Первой мировой войны. – С. 50.

⁵ Полян П. Вся Россия ходуном: беженцы Первой мировой войны и конец империи. Gatrell P. A Whole Empire Walking. Refugees in Russia during World War I. – Bloomington&Indianapolis: Indiana University Press, 1999. – 318 p. : [Electronic resource] / Полян П. – Access mode :<http://magazines.russ.ru/nz/2002/5/rec.html>. – Name from a screen.

⁶ Piskorski Jan-Maria. Wygnańcy. Przesiedlenia i uchodźcy w dwudziestowiecznej Europie. – S. 24.

Проте застосовуючи цей термін щодо періоду Російської імперії, слід враховувати той факт, що її законодавство у часи Першої світової війни подало його власне юридичне тлумачення¹. Відтак історично вмотивованим буде користування саме ним, як таким, що відповідав тогочасним реаліям життя. У цьому контексті слід зауважити, що С. Попик, досліджуючи проблеми перебування українців-біженців з Галичини і Буковини, але вже по інший бік Східного фронту, оперує перекладом німецького поняття «*Kriegsflüchtlinge*» – «воєнні біженці»². Семантика цього терміну вказує на природу явища, спричиненого саме воєнними діями.

Важливим буде й інше зауваження стосовно статусу вже біженців-галичан, яких тогочасні джерела трактували як «*молодших братів*»³. І все ж, попри широку кампанію щодо проголошення Східної Галичини російською територією, всі прибулі звідти формально були підданими Австро-Угорщини – іноземної держави, з якою Російська імперія перебувала у стані війни⁴.

У вітчизняній історіографії окремі дослідники у своїх працях ототожнюють поняття «німці-виселенці», «німці-колоністи російськопіддані» та біженці. У випадку з примусово депортованими поняття «*біженець*» не є прийнятним, тому варто розмежувати і понятійний апарат, і дослідницькі проблеми – депортовані та біженці Першої світової війни. Окремо слід вивчати долю етнічних меншин Російської імперії, які зазнали впливу депортаційної політики і мали статус «адміністративно висланих». Ілюстрацією того може бути і факт відмови надавати допомогу «німцям-колоністам» з боку Харківського відділення Тетянинського комітету в березні 1915 р., як таким, що перебували під наглядом поліції⁵. Цікаву думку з приводу появи терміну «вигнанець» висловив професор О. Рєєнт :

«...засоби масової інформації, з міркувань можливих цензурних утисків, використовували слово «вигнанці», яке застосовувалося до депортованих з прикордонних територій імперії»⁶.

Польський історик М. Коженевський, визначаючи статус поляків, еваку-

¹ Жванко Л. Становлення системи органів допомоги біженцям на українських землях (1914 – 1915 рр.) / Л. Жванко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. зб. ст. / відп. ред. П. Т. Тронько [та ін.]. – К., 2004. – Вип. 27. – С. 371.

² Попик С. Д. Українці в Австрії 1914 – 1918. – С. 66.

³ Отчет о деятельности Харьковского Прикарпатского комитета за 1915^й год. – Х. : Епархиальная тип., Каплуновская ул. № 2, 1916. – С. 2.

⁴ Лихачова Т. М. Польські біженці в Росії (серпень 1914 р. – листопад 1917 р.). – С. 83.

⁵ Державний архів Харківської області (далі – Держархів Харківської обл.), ф. 18, оп. 21, спр. 6, арк. 51.

⁶ Рєєнт О. П. Україна в імперську добу XIX – поч. XX ст. / О. Рєєнт. – К. : Генеза, 2003. – С. 297.

1.1. Біженство як соціальне явище в Російській імперії...

йованих углиб Російської імперії, наголошує, що російська влада в офіційній кореспонденції використовувала термін «біженець» – «uciekinier» (утікач). Поняття ж «wugnanies» (вигнанець), «uchodźca» (біженець), «tułacz» (блукач) зустрічаються у тогочасних архівних документах. За переконанням дослідника, вони підкреслюють статус польської людності, примусово евакуйованої з польських губерній¹.

Нарешті, слід визначити, що відносно до природи переміщення біженців, організованих російською владою та ініційованих ними самими, необхідно вживати термін «евакуація», який відбиває специфіку воєнного часу. Відтак використання поняття «міграція», яке окремі дослідники застосовують, окреслюючи проблему переміщення цивільного населення, наприклад, Східної Галичини є недоцільним². У той же час переміщення німців, австрійців, болгар та турків підпадає під юридичну норму «депортація».

Зовсім по іншому біженство було сприйнято тогочасним суспільством. На фоні біженської проблеми віддзеркалився моральний і духовний стан тогочасного суспільства на території України³. Тогочасна преса зарясніла сюжетами про це нове й незвичне явище, коли у містах і селах з'явилися люди з далеких околиць імперії з іншим способом життя, іншою релігією, іншою мовою, навіть зовнішнім виглядом – таке собі мимовільне взаємопроникнення культур.

«Губернія іде за губернією. За декілька годин дороги ви уже починаєте розрізняти губернію від губернії. Ось іде Холмська губернія. Ви пізнаєте її за зачісками жінок. З-під хусток вибиваються підстрижені пасма волосся. [...] Холмські раніше всіх вийшли і більше за всіх озлоблені. Їх жінки лайливі, дивляться злобно, з усякої дрібниці істерично кричать. Напевне всю душу їм вимотало. Нерва живого не лишилося.

Ось статечно в червонястих кожухах з опушкою іде Гродненська губернія. Ви пізнаєте її за гродненськими кибитками. Кибитки на возах обтягнуті смугастими і картатими тканинами. Ці ж тканини й для святкових жіночих плахт. У Гродненській губернії у жінок: Така мода»⁴.

Журналісти, які на власні очі бачили біженецький потік, підмічали різні моменти їх життя, трагізм ситуації людини, вирваної зі звичних умов буття. Так

¹ Korzeniowski M. Na wygnańczym szlaku... Działalność Centralnego Komitetu Obywatelskiego Królestwa Polskiego na Białorusi w latach 1915 – 1918 / M. Korzeniowski. – Lublin : Lubelskie Towarzystwo Naukowe, 2001. – S. 12.

² Кучера І. В. Політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині у 1914 – 1917 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Всесвітня історія» / І. В. Кучера. – Чернівці, 2005. – С. 14.

³ Сердюк О. В. Біженство в Україні під час Першої світової війни. – С. 129.

⁴ Крестный ход // Одесский листок. – 1915. – 15 октября.

наприкінці серпня 1915 р. повітова газета «Ніженець» писала:

«Коли вступиш на територію Волині, на власні очі переконуєшся, що означає переселення народів. Увесь край піднявся і рушив кудись вперед, далі від театру військових дій. Втім ті, хто побували тут раніше, говорять, що тепер лише залишки пересування. А за декілька тижнів перед цим проводилося в повному розумінні велике переселення. [...]

І усяди, в усіх цих потягах однакова картина: заглянеш і не повіриш, як могло там вміститися стільки людей, з якими зусиллями натискували, куди тільки можна, вузли, сумки, валізи...

А на місцях зупинок – загнані в залізничні тупіки довгі вулиці темно-червоних товарних вагонів чекають черги, щоб відправитися далі. Поки-що живуть у вагонах. І живуть по-справжньому: поставили столи, розклали і розвісили домашній скарб. Вийшли пересувні квартири. Але це все-таки щасливці. А більшість рушили в невідому дорогу на вцілілих «конячках».[...]

Небо все частіше затягується важкими, сірими хмарами. Часом холодний вітер вже вирує над залишеною землею, рівнинами. Йдуть дощі¹.

Фактично на початковому етапі війни це нове явище, за умов вдало розіграної пропаганди щодо звірств ворога на струнах співчуття з боку пересічних підданих імператора, отримало широку підтримку суспільного загалу. Допомога *«братам, які перші зустріли, прийняли на себе жорстокий удар війни»²*, розглядалася як священний обов'язок.

Масове прибуття біженців у тиллові губернії Російської імперії з західного театру воєнних дій розпочалося у липні – серпні 1915 р., досягло максимуму у вересні – жовтні, а завершилося у листопаді – грудні того ж року³. При цьому слід наголосити на двох біженецьких потоках: потужного із зони дії Південно-Західного, а почасти і з Північно-Західного фронтів, хоча українські землі офіційно не були призначені для останнього, та незначного – з румунського. До українських тиллових губерній – Чернігівської, Полтавської, Катеринославської, Харківської, Херсонської – ринули значні партії біженців з Волині, Поділля, Буковини, Гродненщини, Холмщини, Прибалтійських володінь:

«Із середини липня 1915 р. ринув потік вигнанців із Східної Галичини, який налічував близько 100 тис. осіб»⁴.

Їх шлях пролягав Волинською, Подільською та Київською губерніями,

¹ На Волине // Нежинец. – 1915. – № 36. – 29 августа. – С. 14.

² Журнал очередного Валковского уездного земского собрания сессии 1915 г. 27 – 30 октября. – Валки: Типогр. Ф. В. Савченко, 1916. – С. 88.

³ Курцев А. Н. Беженцы первой мировой войны в России (1914 – 1917). – С. 104.

⁴ Сердюк О. В. Біженство в Україні під час Першої світової війни. – С. 115.

1.1. Біженство як соціальне явище в Російській імперії...

при цьому Київ не став кінцевим пунктом їх поневірянь, а скоріше був транзитним пунктом, де біженці отримували всіляку допомогу та рухалися далі¹. При цьому можна стверджувати, що саме українськими землями пролягли головні транзитні шляхи їх руху.

Наприкінці 1916 – на початку 1917 рр. на українських землях з'явилася ще одна хвиля біженців. На цей раз – із зони дії Румунського фронту. Слід зазначити, що у серпні 1916 р. на боці Антанти у Першу світову війну вступила Румунія, а вже пізньої осені того ж року її територію було окуповано німецькими військами². Тому вже 28 і 29 листопада 1916 р. до Одеси прибула значна партія біженців, яку згодом було направлено у Київську і Херсонську губернії³. Трохи згодом, у січні 1917 р. 444 біженці-румуні було направлено до міста Кременчук Полтавської губернії⁴. Відтак протягом грудня 1916 – початку 1917 рр. російська влада займалася прийомом, транспортуванням та розміщенням цих людей⁵⁻⁶⁻⁷.

Відповідно до способу переміщення біженців у тиллові губернії доцільно виділити два його етапи. На першому етапі, який тривав протягом літа – початку осені 1915 р., основним способом евакуації цивільного населення були гужові перевезення⁸. Переважна більшість їх рухалася на власних підводах, покритих брезентом та навантажених найбільш цінним майном. Безпосередні учасники тих подій на Волині так описують нехитрий скарб, що брали біженці:

«На віз клали скриню з одягом, рушниками і ряднами, хлібну діжку, лопату для саджання хліба, бочку із салом, мішок борошна, лопату, сокиру та пилку. А більше на віз не вміщалося. Кожен віз зверху був накритий від дощу. Через те, що було сухо, вози дуже скрипіли»⁹.

Аналізуючи те, що нашвидкуруч клалося на підводи, можна зробити висновок: ці люди розраховували лише на себе, беручи запас їжі та знаряддя пра-

¹ Korzeniowski M. Tułaczy los. – S. 16.

² История первой мировой войны, 1914 – 1918 : в 2 т. [под ред. И. И. Ростунова]. – М. : Наука, 1975. – Т. 2. – С. 205, 208.

³ Беженцы из Румынии // Одесские новости. – 1916. – 29 ноября, 10 декабря.

⁴ Жванко Л. М. Румунські біженці Першої світової війни на Полтавщині // Архіви і документальна спадщина Полтави: минуле, сучасне, перспективи. 1903 - 2003: наук.-практич. конф., грудень 2003 р. / редкол. Г. П. Білоус [та ін.]. – Полтава, 2003. – С. 210.

⁵ Беженцы из Румынии // Одесские новости. – 1916. – 14 декабря.

⁶ Заботы о беженцах-румынах // Одесские новости. – 1916. – 18 декабря.

⁷ Маршруты движения беженцев из Румынии // Одесские новости. – 1916. – 22 декабря.

⁸ Курцев А. Н. Беженство. – С. 134.

⁹ Берест І. Р. Соціальне становище населення Східної Галичини і Західної Волині в роки Першої світової війни. – С. 103.

ці, мабуть, основні і для жінки, і для чоловіка. Біженка передбачала, що десь на шляху свого руху вона натрапить на піч, в якій можна буде спекти хліб і вийняти власною лопатою, як це вона робила багато разів удома. Фактично й на новому і водночас чужому місці цим людям, за великим рахунком, хотілося вести спосіб життя «як удома». А лопата, сокира й пила – це ті знаряддя, за допомогою яких на початку минулого століття будували хати. От і їхали біженці на своїх фурах углиб імперії з надією перебути якось цю воєнну хуртовину, що закрутила їх родини і розкидала по світах...

На початку вересня і до зими 1915 р. тривав другий етап евакуації біженців. У цей час їх вивезення у тиліві райони відбувалося головним чином залізницями, так званими, «маршрутними потягами» з прямою доставкою до пункту призначення¹. Основне навантаження щодо транспортування біженців було покладено на три загальнодержавні залізниці – Південно-Західну, Південну (Слобідську), Катеринославську (Запорізьку), які проходили територією українських губерній. Потужними залізничними вузлами із численними під'їзними розв'язками були Катеринослав та Харків². До того ж ці міста входили до переліку найкрупніших розподільчих центрів біженців нарівні з Москвою, Орлом і Курськом³. При цьому слід зауважити, що досить складно встановити точну кількість біженців, тому запропоновані цифри – орієнтовні. Протягом літа – осені 1915 р. через розподільчий пункт на Катеринославському вокзалі пройшло 397945 біженців, з них за межі губернії – 123517, а решту було розселено у повітах Катеринославської губернії⁴. Ось лише зведення за 14 – 28 жовтня 1915 р.:

«14 жовтня на катеринославський військово-продовольчий пункт прибуло 29 вагонів біженців-слов'ян із Волинської, Віленської, Холмської і Ковенської губерній»⁵. «21 жовтня на військово-продовольчий пункт прибуло 30 вагонів біженців із Люблінської, Волинської, Віленської і Мінської губерній»⁶. «27 жовтня на катеринославський військово-продовольчий пункт прибуло 16

¹ Курцев А. Н. Беженство. – С. 135.

² Толокньов І.В. Залізничний транспорт України в період Першої світової війни (1914 – 1918 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Толокньов Іван Валерійович. – К, 2000. – С. 23–24.

³ Собрание уполномоченных губернских земств 7 – 9 сентября 1915 г. в Москве // Известия ГК ВЗС. – 1915. – № 24. – 10 октября. – С. 16.

⁴ Журнал заседаний Екатеринославского губернского земского собрания очередной сессии 1915 г. (С 15 по 23 января 1916 года). – Екатеринослав : Тип. губ. земства, 1916. – С. 379.

⁵ Беженцы // Приднепровский край. Вечерний выпуск. – 1915. – 17 октября.

⁶ Беженцы // Приднепровский край. – 1915. – 22 октября.

1.1. Біженство як соціальне явище в Російській імперії...

вагонів біженців-слов'ян із Холмської, Волинської, Гродненської і Віленської губерній»¹. «28 жовтня на військово-продовольчий пункт прибуло 24 вагони біженців із Мінської і Волинської губерній»².

Харків належав до переліку 24 реєстраційних пунктів Російської імперії, на яких проводився «...щоденний перепис проходження біженців у межах Європейської Росії»³. Протягом липня – грудня 1915 р. через залізничний вузол Харкова прослідувало 366435 біженців, із них у липні – 2565 осіб (0,7%), у серпні – 43606 (11,9%), у вересні – 233419 (63,7%), у жовтні – 80616 (22%), у листопаді – 6229 (1,7%)⁴. Слід зазначити, що найінтенсивнішим рух біженців, як свідчать дані, зібрані на реєстраційних пунктах працівниками ВЗС, був протягом вересня – першої половини жовтня 1915 р.. За цей час на 12 із 24 пунктів, які розміщувалися на двох залізничних лініях, було зареєстровано 2016657 біженців. За матеріалами *Додатку 1.1* можна встановити, що на три українські реєстраційні пункти – Бахмач, Катеринослав і Харків – припало 710584 біженці, що склало 35% від їх загальної зареєстрованої кількості⁵. Більше того, на станції Бахмач зустрічалися два потоки біженців: з Південно-Західного та Північно-Західного фронтів⁶.

Вивчення долі сотень тисяч біженців вимагає точного встановлення їх чисельності⁷. На цьому вже у роки війни наголошували і громадські діячі, які займалися справами біженців. На їх думку, «...статистичні дані внаслідок їх неповноти [...] не дають змоги ясно та ґрунтовно вникнути в суть біженського руху, пізнати його психологію, а також відтворити ті умови, в яких відбувалася евакуація біженців»⁸. Натомість, окреслена проблема надзвичайно складна і вимагає серйозного вивчення, уточнення цифрового матеріалу, оскільки збір статистичних даних в умовах триваючої війни був досить складною справою. «Грандіозна біженська маса рухалася в середину держави [...] хаотично, безсистемно...»⁹, а це надзвичайно ускладнювало проведення будь-якої реєст-

¹ Беженцы // Там же. – 28 октября.

² Беженцы // Там же. – 29 октября.

³ Курцев А. Н. Беженцы первой мировой войны в России (1914–1917). – С. 104. Цей історик подає дані щодо 54 реєстраційних пунктів, хоча в історичних джерелах зазначено 24.

⁴ Кратный очерк деятельности Харьковского земства и Земского Союза по оказанию помощи беженцам (1915 – 1917 гг.). – Х.: Тип. Б. Бенгиса, 1918. – С. 24.

⁵ Ведомость о движении беженцев от 15 сентября по 31 октября 1915 г. // Известия ГК ВЗС. – 1915. – № 27. – 15 ноября. – С. 73.

⁶ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 10, арк. 140.

⁷ Курцев А. Н. Количество беженцев в российских регионах на 1916 – 1917 гг. – С.128.

⁸ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 715, оп. 1 спр. 3071, арк. 9зв.

⁹ Там само, арк. 1 зв.

рації. Тому у самій природі цього соціального явища, як зауважив у 1916 р. статистик Івченко у звіті про організацію руху біженців залізницями і гужовими шляхами, направленому до КПЗФ ВЗС, полягає головна причина неповного обліку населення [біженців. – авт.]¹.

Перший перепис біженців у Російській імперії організував Тетянинський комітет, звівши отримані матеріали у «Попередні відомості про чисельність біженців в Імперії (крім Закавказзя) за даними губернаторів». Станом на 20 грудня 1915 р. було зафіксовано 2706309 біженців (*Додаток 1.2*)². Крім того, станом на 20 вересня 1915 р. на Центральному Кавказі було зареєстровано біженців-мусульман 74990 осіб³. Сучасні російські дослідники зазначають, що з 25 млн підданих Миколи II, які проживали в охоплених евакуації західних губерніях імперії, з насиджених місць знялося близько 3 млн осіб⁴.

Найбільше біженців осіло в Катеринославській та Московській губерніях (власне у Москві) та у губерніях, прилеглих до лінії фронтів. Значне навантаження щодо чисельності біженців лягло на українські губернії, з яких Катеринославська, де знайшли притулок 227942 біженці, посіла перше місце серед 45 європейських губерній Російської імперії⁵. Харківщина за кількістю розміщених біженців була другою серед українських губерній і п'ятою серед решти місцевостей імперії. Зрозуміло, що ці та інші дані не можна назвати остаточними, вони – лише орієнтовні, оскільки в умовах війни надзвичайно важко було провести будь-який статистичний збір даних. Наприклад, на зиму 1915 р. у повітах Харківської губернії за даними Тетянинського комітету було розселено 70306 біженців, тоді як за даними ВЗС – уже 75606⁶. У той же час О. Реєнт та О. Сердюк вказують, що у січні 1916 р. на Харківщині було зареєстровано 74647 біженців⁷.

Подібні розбіжності щодо визначення кількості переміщених осіб О. Ку-

¹ Там само, арк. 2.

² Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 36, арк. 73 - 74 зв.

³ Вердиева Х. Первая мировая война и беженцы – мусульмане Кавказа : [Электронный ресурс] / Вердиева Х. – Режим доступа : www.irs-az.com. – Название с экрана.

⁴ Гавриков А. Ф. Города российской провинции в условиях Первой мировой войны: на примере Курской губернии: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – Курск : РГБ, 2007. (Из фондов Рос. госуд. библиотеки). – С. 155: [Электронный ресурс] / А. Ф. Гавриков. – Режим доступа: <http://diss.rsl.ru/diss/07/0088/070088014.pdf>. – Название с экрана.

⁵ Жванко Л. М. З історії перебування біженців Першої світової війни в Катеринославській губ. (1915 р.) / Л. Жванко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. / [Ред. кол. : С. І. Світленко (відп. ред.) та ін.]. – Дніпротетровськ, 2006. – Вип. 4. – С. 219.

⁶ Краткий очерк деятельности Харьковского земства и Земского Союза по оказанию помощи беженцам (1915 – 1917 гг.). – С.11; Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 12, арк. 212; спр. 22, арк. 10, 12, 14, 26, 28, 31, 33, 34, 38, 40, 42, 44, 46.

⁷ Реєнт О. Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.). – С. 29.

1.1. Біженство як соціальне явище в Російській імперії...

рцев пояснює низкою причин. Перш за все «офіційні відомості про чисельність евакуйованого населення враховують лише винятково біженців - «простолюднів», які перебували під опікою громадських спілок. Поза реєстрацією залишилися державні службовці та їх сім'ї, які отримували «жалування» та особливу «позичкову» допомогу, і взагалі всі «забезпечені» біженці, які не потребували «державної опіки», а також виселенці під наглядом поліції¹. У такому ж стані перебували й робітники евакуйованих промислових підприємств польських і прибалтійських володінь імперії. Зрештою, не слід відкидати і фактор самостійного переміщення біженців (які мали на руках «екстрені відзиви», тобто спеціальні проїзні документи), у пошуках загублених родин, багажу, чи, образно кажучи, кращої долі. Траплялися випадки, коли біженці виїздили в інші міста на навчання або роботу.

Значна частина біженців залишилася поблизу лінії фронту. Особливо багато їх було на сході Волинської губернії. Серед причин такої ситуації слід назвати бажання біженців перебувати ближче до рідних місць з надією на швидке повернення додому. Проте уже з 1916 р. і протягом наступних двох років відзначалася стала тенденція до збільшення їх кількості в українських губерніях, спричинена змінами ситуації на фронтах (**Додаток 2.3**)². Так на весну 1916 р. за підрахунками Тетянинського комітету в Російській імперії осів 3306051 біженець³. На 1 листопада 1916 р. їх було зареєстровано вже 3573471, з яких – 761245 проживали в Україні⁴. Іншими словами, майже кожен четвертий біженець із грудня 1915 р., проживав в Україні. Зі збільшенням чисельності біженців на загальноімперському рівні така тенденція зберігалася і щодо українських земель.

Запропоновані цифрові дані досить орієнтовні, вони вимагають подальшого опрацювання та пошуку нового матеріалу, проте вже можна зробити певні узагальнення. Перш за все слід відзначити, що на листопад 1916 р. у дев'яти українських губерніях перебували 21% від загальної кількості біженців, решта були розселені у 55 неукраїнських губерніях, Туркестані, Фінляндії та 12 областях неозорі Російської імперії. Така кількість новоприбулого населення вимагала значної роботи від місцевих органів влади, самоврядувань та громадськості. Чітко окреслена географія перебування значної кількості біженців – Катери-

¹ Курцев А. Н. Беженство. – С. 140.

² Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 36, арк. 73; Известия ВСГ. – 1916. – № 33. – С. 55, 56, 76; Журнал Чрезвычайного Екатеринославского Губернского Земского Собрания 27 июля 1916 года. – С. 82–85. Курцев А. Н. Количество беженцев в российских регионах на 1916 – 1917 гг. – С. 130–132.

³ Хаген Марк фон. Великая война и искусственное усиление этнического самосознания в Российской империи. – С. 397.

⁴ Курцев А. Н. Количество беженцев в российских регионах на 1916 – 1917 гг. – С. 132.

нославська, Харківська та Волинська губернії. Перші дві – розвинені промислові регіони імперії, де можна було знайти роботу біженцям і куди було евакуйовано низку підприємств Прибалтійських губерній та Королівства Польського. Проте 81,5% біженців було розселено у сільській місцевості, оскільки основну їх масу склали все-таки селяни. Для порівняння зауважимо, що у загальноімперському вимірі, за даними російських істориків, частка біженців, розміщених із середини 1915 р. до кінця війни у сільській місцевості, склала 75%¹. Проте вірогідніше сказати, що вона коливалася від 75 до 85%². П. Гатрелл, порівнюючи принцип розміщення військовополонених та біженців у Російській імперії, наголосив:

«На відміну від військовополонених, які зазвичай утримувалися в таборах у віддалених районах імперії, біженці розміщувалися переважно у містах»³.

Розселити ж таку кількість біженців у містах у принципі було неможливо, тому теза британського дослідника видається досить-таки спірною. Хоча тенденція руху біженців саме до міст зберігалася, проте влада, з різних причин всіляко намагалася його зменшити. За даними ВСМ на зиму 1916 р. у 191 місті імперії було розселено 532699 біженців, що склало близько 1/6 від загальної їх кількості. Населені пункти, у яких розмістилися біженці було поділено на три групи: губернські центри (45), повітові з кількістю біженців у понад одну тисячу осіб (36), інші повітові містечка (110). Перша група прийняла 379586, друга – 120917, третя – 32166 біженців⁴. На серпень того ж року, уже за даними статистичного бюро Тетянинського комітету, у містах перебувало 584512 біженців⁵. Серед українських міст першість належала Харкову, Катеринославу, а з осені 1916 р. і Києву (**Додаток 1.4**). Окремо слід назвати Одесу, в якій було розселено за різними джерелами від 13056 до 19706 біженців⁶. Це найбільші промислові та культурні центри тогочасної України. Від кількох десятків до кількох тисяч біженців прийняли українські містечка. Наприклад, наприкінці 1916 р. у повітових центрах Переяслав та Кобеляки Полтавської губернії тимчасово про-

¹ Цовян Д. Г. Деятельность государственных органов и общественных организаций по оказанию помощи беженцам в годы Первой мировой войны. – С. 59.

² Смета расходов на устройство беженцев в городах // Известия ВСГ. – 1916. – № 25 - 26. – С. 98–99.

³ Гатрелл П. Беженцы в России в годы Первой Мировой войны. – С. 59.

⁴ Смета расходов на устройство беженцев в городах // Известия ВСГ. – 1916. – № 25 - 26. – С. 102–103.

⁵ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 36, арк. 76 зв.

⁶ Там само, арк. 76.

1.1. Біженство як соціальне явище в Російській імперії...

живало відповідно 54 та 251, тоді як у Ромнах – 9650 біженців¹.

При визначенні кількості біженців слід враховувати і той момент, що певний їх відсоток з різних причин залишився поза реєстрацією, оскільки частина чоловіків-біженців була мобілізована до армії, ніхто не вів статистики і померлих у дорозі. О. Курцев, провівши значну роботу, встановив, що за весь період війни на території Російської імперії перебувало до 5 млн біженців і аж ніяк не 10 чи взагалі 15 мільйонів, як наголошували радянські дослідники². Слід відзначити, що окремі сучасні російські дослідники й зараз безпідставно наголошують на існуванні ще у 1915 р. 10 млн біженців³. Відтак цифру, наведену О. Курцевим, можна вважати найбільш вірогідною і правильною.

Масштаб поширення біженства на теренах імперії був такий, що викликав навіть зацікавлення закордонної громадськості. Росію відвідували представники різних організацій з метою на власні очі побачити та «... ознайомитися з таким безпрецедентним явищем, яким стало біженство, викликане війною»⁴. Так, протягом листопада 1915 – січня 1916 р. в Росії перебував Т. Вітмор⁵, американський археолог з Кембриджа штат Масачусетс, який зацікавився вивченням становища біженців, головним чином, росіян, поляків, євреїв та литовців. На власні кошти, а також на кошти своїх друзів він відвідав 13 міст – від Бобруйська, до Оренбурга і Ташкента. Одним із останніх пунктів став Харків, який Т. Вітмор відвідав 16 січня 1916 р.. У своєму звіті, поданому з погляду лікаря, оскільки на початку війни перебував на дійсній медичній службі, Т. Вітмор констатував складне становище, в якому перебували десятки тисяч людей⁶.

Одним із аспектів дослідження біженства є визначення його етнічної складової. На жаль, точно встановити, який сегмент мала кожна етнічна група, неможливо, оскільки у даному випадку постають дві цифри – офіційні, зібрані працівниками різних комітетів, і неофіційні, ніким не фіксовані. Отже, наприкінці грудня 1915 р., за даними, опрацьованими Тетянинським комітетом, на теренах імперії перебувало 480 тис. польських біженців, 320 тис. – латиських, 204800 – єврейських, 89600 – естонських. При об'єктивному визначенні етнічного складу біженців постає ще одна проблема – узагальнене поняття «російсь-

¹ Держархів Полтавської обл., ф. 992, оп. 1, спр. 15, арк. 6, 19, 213, .

² Курцев А. Н. Количество беженцев в российских регионах на 1916 – 1917 гг. – С. 128–129.

³ Уткин А. И. Забытая трагедия. Россия в Первой мировой войне. – Смоленск: Русич, 2000: [Электронный ресурс] / А. И. Уткин. – Режим доступа: <http://militera.lib.ru/research/utkin/3/index.html>. – Название с экрана.

⁴ Местная хроника // Утро. – 1916. – 16 января.

⁵ Курцев А. Н. Беженство. – С. 142.

⁶ Витмор (Уиттимор) Томас. Отчет о моем путешествии по России в ноябре и декабре 1915 и январе 1916 гг. // Известия ВСГ. – 1916. – № 29 – 30. – Апрель. – С. 326 – 330.

кі біженці», до яких зараховувалися і росіяни, і українці, здебільшого і білоруси. Слід зазначити, що на переконання білоруського дослідника Є. Мірановича, із Західної Білорусії протягом 1915 р. виїхало 1,4 млн біженців¹.

Найбільшу після «російських» біженців етнічну групу склали поляки. Їх кількість обраховується від 617174² до одного мільйона³. При цьому в одній із останніх праць з цієї проблематики польські історики схиляються до думки, що саме близько одного мільйона поляків приміряли на себе «долю вигнання»⁴. Різні дані й щодо встановлення кількості латиських біженців. В. Олав, представник Латиського центрального комітету з надання допомоги біженцям, повідомляв про близько 760 тис. осіб, з яких 334651 було зареєстровано у біженецьких організаціях⁵. За іншими даними у російських губерніях перебувало близько мільйона латишів у статусі біженців⁶. Серед них були ті, що «добровільно» залишили свої житла, виселені владою із зони воєнних дій, а також робітники, евакуйовані разом із підприємствами. Останні, як зазначають латиські історики Т. Бартеле і В. Шалда не реєструвалися як біженці, швидко находили роботу, самі утримували свої родини, не претендуючи на державну допомогу⁷.

При цьому можна стверджувати, що етнічні групи біженців, які взяли першість в українських губерніях і містах, були різними. З часом змінювалося їх співвідношення і за принципом розселення «місто - село». Прослідкувати цю зміну можна на прикладі Харківської губернії, використавши матеріали анкетування, проведеного влітку 1916 р. Харківським губернським відділенням Тетянинського комітету (*Додатки 1.5, 1.6*). На жаль, відповідальні за цю справу особи Богодухівського, Зміївського, Ізюмського, Охтирського повітів та міста Суми подали загальну кількість біженців без поділу на етнічні групи. Аналізуючи дані, можна встановити: у губернії серед біженців найбільше було «росіян», а у місті – поляків. Таке співвідношення можна пояснити тим фактом, що

¹ Бежанства 1915 года : [Электронный ресурс] / [ред. В. Луба, Е. Мірановіч]. – Беласток : SPHU «Podlaska», Zakład Poligraficzny, 2000. – С. 7. Режим доступа: <http://kamunikat.org/3537.html>. – Название с экрана.

² Mądzik M. Z działalności Polskiego Towarzystwa Pomocy Ofiarom Wojny na Białorusi w latach I wojny światowej / M. Mądzik // Zapiski Historyczne. – Т. LXI. – 1996. – З. 1. – С. 63. Українські історики Л. Зашкільняк та М. Крикун називають цифру у 800 тис. польських біженців. Зашкільняк Л. О. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Л.О. Зашкільняк, М.Г. Крикун. – Львів: Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка, 2002. – С. 434.

³ Najdus W. Uchodźcy polscy w Rosji w latach 1917 – 1919 / W. Najdus // Kwartalnik Historyczny. – 1957. – № 6. – С. 26.

⁴ Korzeniowski M. Tułaczy los. – С. 24.

⁵ Žvanko Ľubova. Latvies bēgļi Pirmā pasaules kara gados Harkovā (1915 – 1916). – L. 19.

⁶ Хроника // Утро. – 1916. – 19 января.

⁷ Бартеле Т., Шалда В. Латышские беженцы в России в годы гражданской войны // Отечественная история. – 2000. – № 1. – С. 19.

1.1. Біженство як соціальне явище в Російській імперії...

«російські біженці» були здебільшого хліборобами, селянами, а біженці інших етнічних груп – «ремісниками і промисловцями з міст». Останнім, зрозуміло, було легше знайти роботу в Харкові. При цьому виокремлено групу «галичан», тобто українців, евакуйованих з Австро-Угорщини. Вони склали до половини відсотка від загальної кількості біженців у губернії на зиму 1916 р., а за аналогічний період 1917 р. цих людей уже не було зафіксовано. Можна припустити, що вони виїхали за межі Харкова та губернії. Від одного до трьох відсотків склала група «інші біженці», до якої увійшли чехи, вірмени та естонці. Окремі групи біженців прибули з Вірменії, Грузії та Персії¹. Загалом, за нашими підрахунками, в Україні протягом війни тимчасового притулку знайшли представники понад 20 національностей – українці, росіяни, білоруси, поляки, німці, латиші, литовці, естонці, євреї, чехи, словаки, молдавани, румуни, серби та ін..

За сухими статистичними даними крилися долі нещасних людей, воєнне лихоліття яких закинуло далеко від рідного дому. Вирваним із звичайних умов існування, часто без знання мови, у чужому релігійному та ментальному середовищі, цим людям було досить важко переносити біженство. Воно стало не тільки матеріальним випробуванням, що виражалося у нестатках, а і, можливо, навіть більш тяжким у моральному плані. Невизначеність у майбутньому, втрачена робота, загублені члени родини – все це приводило їх у відчай. Закордонні історики, аналізуючи проблему етнічних біженців, наголошують на такому собі психологічному бар'єрі, який доводилося долати останнім – так званий «поріг» чи «кордон», залежно від ситуації. Ті, хто «переступили поріг» невідомості і ті, хто їх зустріли, були вимушені співіснувати разом. При цьому звертається увага на таку дефініцію:

«Для багатьох біженців неросійського походження не було різниці між біженцями і корінним населенням. Проте не в усіх випадках становище тих, хто переступив «поріг» було однаковим. Іншим воно було для євреїв, коли порівняти становище останніх із поляками чи латишами. Російські євреї протягом багатьох років жили у відведених їм межах осілості, тому вони переходили дійсно кордон. На відміну від біженців, які змінювали своє місце проживання в межах власне імперії, то біженці з Галичини чи турецької Вірменії дійсно перетинали державний кордон... У деяких випадках кордон – географічне поняття, а в інших – культурне (між містом і селом), чи релігійне, чи комплекс культурно-правових норм»².

¹ Жванко Л. М. Харківська губернія у роки Першої світової війни: становлення системи органів допомоги біженцям / Л. Жванко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. зб. ст. / відп. ред. П. Т. Тронько [та ін.]. – К., 2006. – Вип. 33. – С. 344.

² Гатрелл П. Беженцы в России в годы Первой Мировой войны. – С. 48.

Статевовіковий зріз біженства можна проаналізувати на прикладі трьох губерній: Катеринославської, Подільської та Полтавської, неповні дані з яких надійшли до статистичного бюро Тетянинського комітету (*Додаток 1.7*). На жаль, матеріали, як зазначено авторами у пояснювальній записці до таблиці, вміщеної у черговому номері «Известий...» Тетянинського комітету, не відображають остаточної картини, оскільки у загальноімперському вимірі стосувалися лише 1,2 млн біженців¹. Досить умовно отримані таким чином дані можна спроектувати й на загальноукраїнський контекст. Загальна кількість біженців у трьох українських губерніях, серед яких було встановлено статевовіковий зріз, склала 174 325 осіб, тобто близько третини від загального їх числа. Осіб жіночої статі було 56%, чоловічої – 44%. Діти до 15 років² склали 43% від загальної кількості, дорослі – 51%, пристарілі – 4%. При цьому можна виділити такий момент, що жінки віком від 15 до 60 років склали 30%, що у сумі разом з дітьми дає 74%. Для порівняння зазначимо, що за дещо іншими даними, наприклад, у Катеринославській губернії в аналогічний період жінки і діти склали 71% (*Додаток 1.8*), що майже відповідає відсотковому визначенню у трьох губерніях. І хоча досить складно визначити точну кількість жінок-біженок, оскільки певна їх частина у статистичних таблицях, які готували місцеві біженецькі комітети, потрапила до графи «Без поділу на стать», все ж можна стверджувати про переважання серед біженців саме жіноцтва. У липні 1915 р. одна з катеринославських газет писала: «Більшість біженців – багатосімейні, майже, винятково, жінки та діти»³.

Кожна жінка мала декількох дітей і лише в окремих випадках – по одній дитині. Наприклад, 3 березня 1915 р. до Харкова з Люблінського повіту прибуло 37 жінок та 148 дітей віком від одного місяця до 16 років⁴. Треба сказати, що із 806 дітей-біженців, які прибули до Харкова з 28 лютого по 15 березня 1915 р., 404 дитини були віком до семи років. Траплялися випадки, коли, наприклад, 19-річна біженка з Пултуського повіту Варшавської губернії Регіна Гаак приїхала до Харкова з сином Адольфом, якому було всього два тижні. Якщо врахувати можливості тогочасних залізниць, військовий стан, то можна цілком слушно припустити, що хлопчик взагалі народився у дорозі⁵. Тому можна цілком погодитися з російськими істориками, які також обстоюють тезу, що в середо-

¹ Распределение беженцев по полу, возрасту и национальности // Известия Комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны. – 1916. – № 5. – 1 августа. – С. 11.

² Офіційно в Російській імперії дітьми вважалися особи до 15 років.

³ Помощь беженцам-славянам // Екатеринославская земская газета. – 1915. – 14 июля.

⁴ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 3, арк. 30–32.

⁵ Там само, арк. 18.

1.1. Біженство як соціальне явище в Російській імперії...

вищі біженства переважали жінки і діти¹. А відтак зазначений факт ніяк не можна розглядати як негативний стереотип чи кліше, що формувався офіційними особами, громадськими активістами та журналістами².

Дорога для жінок перетворилася на суцільне потрясіння: вони народжували й хоронили померлих немовлят, на станціях губили дітей і отримували звістки про смерть чоловіків. Восени 1915 р. кореспондент Т. Ємцев, у минулому земський учитель, у своїй аналітичній статті записав моторошну історію очевидця, який відвідав один із притулків для біженців у Херсонському повіті:

«Удень і вночі, надриваючись, плакало немовля. Воно захрипло від крику і, посинівши, снувало худими зеленуватими, схожими на черв'ячків, ніжками, снувало і вже не плакало, а стогнало, як дорослий. Мати зі змученим, заплаканим обличчям, пхала йому в ротик пусті обвислі, мов ганчірка груди, і уривчасто кидала:

... Помри! У мене немає молока! О! Помри! Я не можу!..

Вона хапалась за голову і стогнала: «О-о! Я більше не можу! Боже, візьми його. Я не можу!»

Уночі раптово дитя померло. Воно більше не кричало і не снувало своїми ніжками-черв'ячками, а мати сиділа над маленьким трупиком і билася головою об стіну»³.

Жінки-біженки були змушені взяти на себе відповідальність за сім'ю в той час, коли чоловіки перебували на війні, в полоні, на заробітках в Америці, чи найгірше – без будь-яких звісток про них. Жінка змінила свою соціальну роль, перетворившись із пасивної «хранительки домашнього вогнища» на годувальницю родини, змушену йти працювати за наймом, на завод тощо. Війна зруйнувала патріархальні засади сімейного життя, виштовхнула жінку в новий, сповнений небезпеки світ. Відчуття постійної втрати, за висловом П. Гетрелла, у біженок зумовлювалося тим, що міцний зв'язок з родинним вогнищем з початком війни був грубо перерваний⁴. Відсутність даху над головою, неможливість відчувати себе на новому місці господинею аж ніяк не сприяли внутрішньому спокою біженки.

Ще одним відчуттям біженки була невизначеність із майбутнім. *«Що чекає її завтра, чи буде звістка про смерть чоловіка, хворобу дітей, чи відмовить місцевий комітет допомоги біженцям у видачі «пайка» – допомоги продуктами,*

¹ Курцев А. Н. Беженство. – С. 142.

² Гетрелл П. Беженцы и проблема пола в России во время Первой мировой войны. – С. 53.

³ Ємцев Т. Обездоленные // Известия Херсонского уездного земства. – 1915. – № 41. – 9 октября.

⁴ Гетрелл П. Беженцы и проблема пола в России во время Первой мировой войны. – С. 114.

чи виженуть на вулицю власники будинку...»? Таких запитань було безліч і жодної певності у кожному наступному дні. Тому можна подискутувати з П. Гетреллом щодо відчуття гордості у «...багатьох жінок від того, що вони взяли на себе додаткові обов'язки...», хоча автор тут же поправляє себе, наголошуючи, що «в умовах біженства виконання цих обов'язків купувалося дуже дорогою ціною»¹.

Найважче в евакуаційному вирі доводилося дітям, хоча у кращому становищі, зрозуміло, перебували ті, хто їхав з батьками чи родичами. При цьому сучасників дивувала велика кількість дітей.

«Майже біля кожного вікна вагону купки руських дитячих голівок. Піднімають назустріч личка і так безпечно-безпечно дивляться на вас ясні дитячі очки. І посміхаються: їм що? Можливо, раді цій подорожі. І, ймовірно, раді...

Станції наповнені біженцями, які терпляче чекають вільних місць. Від'їжджають одні, тягнуться інші. У сум'ятті й штовханині частенько забувалися на станціях дітки»².

Зовсім по-іншому і досить непоправним стало біженство для дітей, які вже встигли осиротіти. Глибокі психологічні рани від втрати рідних і незрозуміла далека дорога на чужину, де чекала їх невідомість. І все це наповнювало дитячі душі страхом, а обличчя набувало дорослого страдницького виразу. Трагічні картини зруйнованих дитячих доль зустрічали земські діячі, що неодноразово відвідували притулки, де проживали біженці. Ось побачене представником катеринославського комітету допомоги біженцям:

«- А ось сирітка!.. – звертається до мене жінка, показуючи на самотню дівчинку, яка сиділа на нарах. Із розповіді оточуючих стало зрозуміло, що мати померла кілька днів тому, а батька не було.

І живе отак шестирічна сама. Славна, розумна дівчинка. Мудро дивляться блакитні очі, гарно зачесане волосся; уся вона якась охайна, несхожа на побачених щойно дітей. Сидить, укривши ніжки материним кожухом...

Після смерті матері зосталося 9 карбованців грошей і кожух...»³.

У той же час проблема дитячого сирітства спонукала тогочасний загальний роздум над суттю цього явища, його причинами, пошуком винуватців та виміром тієї ціни, яку платили діти за чужі помилки. На початку осені 1915 р., в розпал евакуації біженців, вінницький журналіст, який побажав залишитися анонімним, звертав увагу пересічного читача:

¹ Там же. – С. 115.

² На Волині // Нежинець. – 1915. – № 36. – 29 августа. – С. 14.

³ Среди беженцев. // Екатеринославская земская газета. – 1915. – 25 сентября.

1.1. Біженство як соціальне явище в Російській імперії...

«Маленька телеграма, що загубилася на вчорашньому газетному аркуші, серед вістей з усіх фронтів, серед «нейтральних» чуток і політичних бесід.

Така маленька, така непомітна телеграма: «КРЕМЕНЧУК. 10 - IX. Сюди доставлено 290 дітей, що відправляються під заступництво Харківського архієпископа Антонія. Більшість - діти галицьких уніатських священиків, убитих або заарештованих в Австрії. Серед дітей багато поранених.

Холоднокрівно пробігаємо за ранковою кавою щоденну «вермішель жахів». Ми звикли до того, що кожен газетний рядок кричить про людське страждання. Ми втомилися від свого жаху; ми примирилися з ним, як з неминучим супутником нашого учора, нашого сьогодні, нашого завтра.

Але затримайте на хвилину вашу увагу на цих простих, небагатьох словах: «290 дітей уніатських священиків, убитих або заарештованих в Австрії. Серед дітей багато поранених».

Сім вагонів самотніх дітей, сім вагонів ненавмисних сиріт кричать про свою незрозумілу муку, б'ються у дитячій тузі, розгублені, залякані, безпорадні. Який дивний, зворушливий, трагічний потяг! Кучеряві голівки з блідістю схудлих щік! І ці особливі, величезні, здивовані дитячі очі! [...] І маленька телеграма, що загубилася на газетній шпальті початку блискучого століття, - серед яких дикунів, в якому первісному лісі, в якого хижого звіра можна уявити собі:

- Велетенську процесію дитинчат, які втратили своїх батьків? Сім вагонів, ридать, лепечуть, стогнуть.[...] Цей крик втраченого дитинства, звернений до неба! - "Так, адже весь світ пізнання не вартий цих слізок дитинчати до «Боженьки». Я не кажу про страждання дорослих – ті яблуко з'їли і біс із ними, і нехай би їх усіх чорт забрав, але ці"!..»¹.

Таким чином, біженство як нове соціальне явище слід розглядати в контексті тих морально-психологічних руйнувань, які Перша світова війна принесла цивілізації. Вона зламала долі мільйонів людей, позбавила даху над головою та сім'ї, докорінно змінила ставлення до життя, релігії, культурних і духовних цінностей². Однак біженців не можна однозначно і категорично сприймати як аморфну масу, позбавлену можливості адекватно оцінювати ситуацію, дбати про своє життя. Зрозуміло, що серед них були й такі, яким було важко адаптуватися в нових умовах, сприйняти іншу реальність. Проте вже за деякий час

«Біженство перестало бути надзвичайним явищем. Самі біженці і місцеve населення звиклися із цим становищем і біженецьке питання зробилося буденним, пересічним. Біженці здебільшого осіли й акліматизувалися. Хто

¹ Семь вагонов детей // Юго-Западный край. – 1915. – 13 сентября.

² Война и общество в XX веке : в 3 кн. [под ред. В. А. Золотарева, А. О. Чубарьяна]. – М. : Наука, 2008. Кн. 1 : Война и общество накануне и в период Первой мировой войны – 2008. – С. 159.

відкрив свою справу, хто поступив на службу, на роботу, але всі завели у себе вдома і у стосунках з місцевими «осілі» порядки»¹.

Біженці з потугами, але все ж ставали частиною того соціуму, який надав прихисток. Хоча головним їх бажанням, що цілком відповідає людській природі, було бажання якомога скоріше повернутися «на старі, насиджені місця». Тому досить дискусійну тезу, яку за великим рахунком, можна поставити під сумнів, висловив Й. Баберовскі:

«Біженець символізував розпад старого порядку, він втілював безлад і нестабільність, чого боялися царські генерали. Й оскільки біженець не був ані робітником, ані селянином, ані дворянином, ані буржуа, а був сучасним кочівником без коріння і зв'язків...»².

Біженство – багатогранне, складне і водночас катастрофічне соціальне явище, з яким зіткнулася усі учасниці воєнного конфлікту. Російська імперія війни також була охоплена цим новим соціальним явищем, до появи якого, серед іншого, була причетна й влада. Водночас воно вразило своїм трагізмом суспільний загал, викликало співчуття і готовність допомогти. Особливо складним біженство було для дітей та жінок, на плечі яких лягла відповідальність за сім'ю. Значною проблемою є встановлення точної кількості евакуйованих, їх етнічної приналежності, проте вже орієнтовні дані дають підставу стверджувати, українські землі дали притулок для кілька сот тисяч біженців.

¹ Среди беспризорных детей // Полтавский день. – 1916. – 2 августа.

² Баберовскі Йорг. Червоний терор. С. 24.

1.2. Нормативно-правові засади та державна система регулювання проблеми біженців у Російській імперії

Велика кількість біженців вимагала організації масштабної допомоги, забезпечити яку могла тільки чітка співпраця державних, місцевих органів влади, самоврядувань, громадських та етнічних спілок, в умовах адекватного щодо ситуації правового поля. Тому протягом другої половини 1914 – 1915 рр. йшов процес розробки законодавчої бази та створення відповідної державною вертикалі у царині регулювання проблеми біженців. Одночасно імперська влада прагнула тримати проблеми біженців під своїм контролем та виробити таку нормативну базу, яка б, з одного боку, давала можливість прихистити величезну масу біженців, а з іншого – відстояти свої інтереси. Слід зауважити, що українські землі перебували в орбіті загальноросійського законодавства, а відтак особливих урядових ухвал щодо перебування біженців на українських землях до повалення російського самодержавства не існувало.

При цьому необхідно висловити деякі, на нашу думку, принципові зауваження. Насамперед поява біженецьких структур залежала від масштабів розгортання цього явища. Досвід попередніх воєн показував, що біженців було не настільки багато, щоб їх долею опікувалися спеціальні владні структури. Відтак з початку війни у верхніх ешелонах влади імперії не розглядалося питання створення спеціального державного органу з регулювання біженства. До того ж панувала переможна доктрина ведення нового збройного конфлікту, а тому генералітет російської армії розробляв наступальні операції і аж ніяк не планував оборонних акцій та відступу війська¹.

Важливим питанням у справі соціального опікування біженців було створення єдиного керуючого органу, який би взяв на себе відповідальність за організацію належних умов їх життя. А. Ільїн наголосив, що *«неповороткий бюрократичний апарат був не здатний розгорнути роботу з опіки біженців так швидко, як того вимагали обставини...»*². Проте можна припустити, що на початку війни влада імперії й не мала на увазі створити окрему державну структуру, у компетенції якої перебувала б біженецька складова, оскільки вже функ-

¹ Зайончковский А. М. Первая мировая война / А. М. Зайончковский. – СПб. : ООО «Издательство «Полигон», 2002. – С. 81.

² Ильин А. В. Об Особом совещании по устройству беженцев (1915 – февраль 1917 г.). / А. В. Ильин // Известия высших учебных заведений. – 1991. – № 5. – С. 49. (Серия : правоведение).

ціонував Тетянинський комітет – красномовний зразок благодійної діяльності членів правлячої династії.

Офіційна влада на початковому етапі війни зробила ставку саме на подвижництво членів царської родини у царині біженства. Тому вже 14 вересня 1914 р. імператор Микола II затвердив Положення про Комітет Її Імператорської Високості Великої Княжни Тетяни Миколаївни для надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій, більш відомий серед біженецького загалу як Тетянинський комітет. Цей крок був даниною історії, оскільки особи правлячої династії в часи збройних конфліктів XIX ст., зокрема російсько-турецької війни, виступили кураторами благодійницької діяльності у царині опіки постраждалих від війни. В умовах же скомпрометованого імператорського двору та наростаючих кризових явищ поява інституції під патронатом молодшої дочки імператора виглядала з пропагандистського погляду досить слушною акцією.

Десять статей Положення визначили склад, компетенцію та напрямки роботи Тетянинського комітету. Метою його діяльності було «...надання тимчасової допомоги особам, постраждалим від воєнних дій..., як тим, хто залишався у своїх місцевостях, так і тим, хто їх покинув за вимогою влади, або з інших, пов'язаних з війною, причин»¹.

Почесним головою Комітету була обрана Велика княжна Тетяна Миколаївна, образ якої в народі асоціювався із захисницею нещасних та знедолених².

ВЕЛИКА княжна Тетяна Миколаївна (1897 - 1918) – друга дочка імператора Миколи II та імператриці Олександри. Під час Першої світової війни вела активну громадську діяльність. Разом із матір'ю-імператрицею і старшою сестрою Ольгою регулярно працювала в госпіталях і лазаретах, займалася збором пожертв.

У березні 1917 р. її разом з імператорською сім'єю було заарештовано та заслано спочатку до Тобольська, а згодом – до Єкатеринбурга.

У липні 1918 р. царська родина була розстріляна більшовиками в Єкатеринбурзі. У середині 1990-х рр., очевидно, її останки було перепоховано у Петропавловській фортеці. У 2000 р. Велика княжна Тетяна була зарахована до лику святих Російської православної церкви³.

Фактичним же керівником Комітету – «головою комітету» – був призначений О. Нейдгарт⁴.

¹ Жванко Л. Правове регулювання соціального захисту біженців Першої світової війни... – С. 237.

² Гетрелл П. Беженцы и проблемы пола в России во время Первой мировой войны. – С. 123.

³ Тетяна Миколаївна: біографія : [Електронний ресурс] / Тетяна Миколаївна. – Режим доступу : <http://www.people.su/ua/107005>. – Назва з екрану.

⁴ У різних документах його прізвище подано як Нейдгарт або Нейдгарт.

1.2. Нормативно-правові засади та державна система...

НЕЙДГАРТ Олексій Борисович (1863 - 1918) – відомий політичний і державний діяч, дійсний статський радник, член Державної ради, виходець із відомого російського дворянського роду австрійського походження. Народився у Москві в сім'ї таємного статського радника. Закінчив Пажеський корпус. Протягом 1883 – 1887 рр. – на військовій службі. З 1897 р. – *предводитель дворянства Нижегородської губернії*. Протягом липня 1905 – січня 1906 рр. – *Катеринославський губернатор*.

У травні 1917 р. разом з іншими членами Державної ради, виведений зі штату Тетянинського комітету, повернувся до Нижегородської губернії. У жовтні 1917 р. звільнений більшовиками зі служби.

У червні 1918 р. разом з єпископом Лаврентієм (Князевим) і настоятелем Нижегородського кафедрального собору священиком Олексієм Порфірієвим підписав відозву до пастви із закликом протестувати проти закриття православних храмів, монастирів, конфіскації церковного майна. Незабаром всі підписанти були арештовані за звинуваченням у заклику до контрреволюційної діяльності. 6 листопада 1918 р. разом з іншими підписантами, а також сином і донькою, був розстріляний за вироком ЧК. У 2000 р. Російська православна церква піднесла його до лику святих¹.

Склад комітету, відповідно до другої статті Положення, призначався за повелінням імператриці Олександри та Великої княжни Тетяни². Усього в його структурі працювало 25 осіб: голова комітету та його товариш, управляючий справами комітету, скарбник, 18 членів, з них – представники МВС, Міністерства шляхів сполучень, Міністерства фінансів, а також три уповноважені – на Кавказі, на узбережжях Балтійського та Чорного морів (**Додаток 1.9**)³. У центральному правлінні Тетянинського комітету працювало три жінки, що було досить важливим і сміливим кроком у тогочасному патріархальному суспільстві. Це О. Горемікіна, дружина тогочасного прем'єр-міністра імперії І. Горемікіна та дві фрейліни імператриці – баронеса С. Буксгевден і О. Бюцова. Але слід зауважити, що П. Гетрелл категорично заперечує їх участь у керівному складі інституції, вважаючи їх підставними особами⁴. Більше того, стосовно

¹ Нейдгарт Алексей Борисович : [Электронный ресурс] / Нейдгарт А. – Режим доступа : <http://drevoinfo.ru/articles/4259.html>. – Название с экрана; Нейдгарт Алексей Борисович : [Электронный ресурс] / А. Нейдгарт. – Режим доступа : http://www.hrono.ru/biograf/bio_n/neugard_ab.html. – Название с экрана.

² Ежемесячник Харьковского губернского Отделения Комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны. – Х.: Типогр. Б. Бенгис, Сумская, 38, 1916. – № 1. – Июль. – С. 5.

³ Труды соединенного собрания членов комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны с местными представителями 3 – 7 мая 1915 года. – Пг. : Госуд. тип., 1915. – С. 6–8.

⁴ Гетрелл П. Беженцы и проблемы пола в России во время Первой мировой войны. – С. 127–128.

участі жіноцтва у діяльності місцевих відділень комітету, він констатує:

«Жінки, виконуючи різні обов'язки ... залишаються за кадром, добросовісні, у той же час анонімні помічниці чиновників-чоловіків»¹.

Тетянинському комітету належало самостійно виробити пріоритети своєї діяльності, оскільки аналогів на теренах імперії на той час не існувало. 30 листопада 1914 р. О. Нейдгарт, виступаючи у Кам'янець-Подільському на зібранні ініціаторів створення місцевого його комітету, підкреслив:

«... протягом останнього століття Росія не воювала на своїй території і перед нею не виникало питання допомоги населенню, постраждалому від воєнних дій. Про те, як було організовано і у чому проявлялася допомога в часи нашестя Наполеона 1812 р., ніде не залишилося ніяких вказівок, і Комітету у своїй роботі доводиться прокладати, так би мовити, новий шлях»².

Серед конкретних напрямків допомоги біженців, які належали до компетенції комітету, можна назвати надання разової фінансової підтримки, сприяння у справі транспортування; пошук роботи для працездатних; сприяння розміщення у богадільні, притулки та інші благодійні заклади непрацездатних; відкриття, виходячи з наявних коштів, власних закладів опіки для непрацездатних; сприяння в отриманні біженцями справедливої допомоги за завдані війною збитки; прийом пожертв³. З осені 1915 р. серед головних завдань комітету було визначено надання допомоги неповнолітнім⁴. У грудні того ж року комітет відповідно до ухвали міністра внутрішніх справ був «... визнаний центральною установою з реєстрації біженців, які розселилися і ще перебувають у внутрішні губернії імперії»⁵. Фактично цим кроком влада делегувала комітету «завдання першочергового державного значення»⁶ у царині біженства, яким було встановлення його чисельності. Для реалізації своїх завдань комітет, на підставі статті 9 Положення, мав право відкривати свої місцеві відділення.

З розширенням повноважень комітету у його структурі було виокремлено низку спеціальних комісій, що акцентували свою роботу, головним чином, на вирішенні фінансових аспектів його діяльності. Серед них – ревізійна, для розг-

¹ Там же. – С. 123.

² Открытие Подольского отделения Комитета Великой Княжны Татьяны Николаевны, для оказания временной помощи пострадавшим от военных действий // Подолия. – 1914. – 3 декабря.

³ Ежемесячник Харьковского губернского Отделения... – С. 5.

⁴ Загребельна Н. Велика війна: українство і благодійність (1914 – 1917 pp.). – С. 54.

⁵ Держархів Полтавської обл., ф. 992, оп. 1, спр. 14, арк. 1.

⁶ Там само.

1.2. Нормативно-правові засади та державна система...

ляду пропозицій щодо розширення джерел асигнування його діяльності; з перевірки звітів відділень і субсидійованих ним організацій; зі складання кошторисів комітету, з видачі допомоги особам, постраждалим від воєнних дій; із заготівлі одягу, взуття та палива. Окремо в його структурі перебував особливий відділ з реєстрації біженців¹. Загалом, місія інституції полягала у наданні, за умов широкої поінформованості громадськості про свою діяльність, допомоги та підтримки постраждалим від воєнних дій незалежно від конфесійної та етнічної приналежності².

Завдання на поточний момент, а також перспективи трансформації її статусу за умов переможного закінчення війни, обговорювалися 3 – 7 травня 1915 р. на Об'єднаному зібранні членів Комітету з місцевими представниками. Українські губернські відділення у Петрограді представляли: Волинське – Н. Оржевська та генерал-майор у відставці Красильников, Київське – товариш голови відділення, міський голова І. Дяков та член міської управи А. Ржепецький, Полтавське – товариш голови відділення, губернський предводитель дворянства М. Герценвиць та неодмінний член губернського у земських і міських справах губернського присутствія В. Сципйон-де-Кампо, Чернігівське – виконувач обов'язків губернського предводителя дворянства І. Товстолес, Харківське – голова губернської земської управи В. Акішев, Херсонське – віце-губернатор, статський радник Є. Богданович³.

У доповіді О. Нейдгарта було викладено важливу думку, яка полягала в тому, що на час війни Тетянинський комітет бачив себе у статусі громадської благодійної організації, а після закінчення воєнного конфлікту мав стати державною установою з урядовим фінансуванням та широкими повноваженнями, які планувалося направити на відбудову зруйнованих територій та соціальний захист населення⁴. Така позиція комітету була цілком зрозуміла і виправдана, позаяк біженство на той час не набуло характеру масового вивезення, а існуюча благодійна допомога цілком вписувалася у рамки його діяльності в умовах існування широкої мережі його місцевих комітетів. Проте, у своєму виступі О. Нейдгарт наголосив:

«...коли ворог силою доблесної російської зброї буде змушений покинути ті наші місця, де йому поки що вдалося утвердитися, то ста-

¹ Очерк деятельности Комитета Её Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны для оказания помощи пострадавшим от военных бедствий, со дня основания по 1 января 1916 г. – Петроград: Госуд. тип., 1915. – С. 20.

² Там же. – С. 120.

³ Там же. – С. 9–11.

⁴ Там же. – С. 26.

новище його населення буде набагато гіршим... Задача даного моменту полягає у свідомій підготовці державних сил до зустрічі історичного моменту закінчення війни і до побудови справи опіки її жертв на твердих і розумних засадах»¹.

За широкого схвалення цієї тези присутніми представниками його місцевих відділень був підтверджений той факт, що основними статтями фінансування комітету є асигнування з Державної скарбниці та громадські пожертви.

«Найголовнішим джерелом прибутку всіх благодійних організацій є, звичайно, благодійні пожертви, пожертвування установ та приватних осіб»².

З іншого боку, значні пожертви, що невпинно надходили з різних куточків неозорої Росії, свідчили, як зауважив голова правління комітету О. Нейдгарт, про довіру до нього широкого суспільного загалу. У майбутньому ж саме Тетянинський комітет мав стати центральною структурою, в «... якій було зосереджено всі турботи і робота у справі державної допомоги районам колишніх театрів війни у справі опіки непрацездатних, інвалідів і сиріт – жертв війни з числа мирного населення, яке безпосередньо постраждало від воєнних дій»³. Проте історія у 1918 р., а імперське військове командування вже на початку літа 1915 р. розпорядилися інакше...

Загалом, Тетянинський комітет, за висловом Н. Загребельної, був однією з найбільших громадських організацій, що опікувався справами біженців під час Першої світової війни⁴. При цьому дослідниця в іншій своїй роботі зауважила, що за своїм складом і характером діяльності комітет був забюрократизованою структурою, яка до середини 1915 р. вибірково надавала допомогу жертвам війни⁵. Відтак питання визначення правового статусу інституції є дискусійним. З одного боку, Тетянинський комітет на початковому етапі війни формально вважався громадською інституцією, але з іншого, насправді ж мав статус державної інституції, як уповноваженої на офіційному рівні провадити заходи з опікування біженцями, хоча й позиціонував себе як громадську благодійну організацію.

¹ Там же. – С. 22.

² Там же. – С. 41.

³ Там же. – С. 26.

⁴ Загребельна Н. І. Роль Комітету Її Імператорської високості великої княжни Тетяни Миколаївни в організації надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій у роки Першої світової війни / Н. І. Загребельна // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2005. – Вип. IX. – С. 91.

⁵ Загребельна Н. Велика війна: українство і благодійність (1914 – 1917 рр.). – С. 49.

1.2. Нормативно-правові засади та державна система...

Аналізуючи фінансування комітету слід зазначити, що основним його джерелом були статті державного бюджету, при чому з літа 1915 р. збільшеного у кілька разів (*Додаток 1.10*). Отже, на 1 серпня 1916 р. на потреби комітету було асигновано 25 888 818 крб., з яких 18 400 000 крб., тобто 71%, надійшло з державної скарбниці¹. Значні кошти йшли на організацію прийому та надання уже на місцях різнобічної допомоги біженцям. Крім того, «... більша половина асигнувань надходила на утримання інших біженських організацій, включаючи і етнічні комітети»². При цьому можна встановити закономірність: до моменту організації масового вивезення цивільного населення відповідно розпоряджень військової влади, основне джерело фінансувань склали благодійні внески, а вже згодом – державні асигнування.

Ще одним аргументом на користь того, що Тетянинський комітет був однією із ланок державного механізму регулювання проблеми біженства, є той факт, що усі його губернські відділення очолювали місцеві губернатори – виразники й оборонці імперської політики на місцях, наділені широкими повноваженнями та обов'язками³. В окремих випадках саме вони виступали ініціаторами відкриття місцевих відділень комітету. При цьому унікальність ситуації полягала в тому, що комітет та його місцеві підрозділи, на підставі свого окремого Положення, підпорядковувалися лише Великій княжні Тетяні, що підкреслювало його особливий статус⁴. Подібний стан речей продовжував зберігатися і від часу створення державних структур регулювання проблем біженців, а відтак він залишався непідзвітним ні ОН з УБ, ні імперському МВС.

Отже, на нашу думку, цілком справедливо можна констатувати, що з юридичного погляду ця структура і була повноцінною державною інституцією, яка на бюджетні кошти провадила урядову політику у царині біженства. Тетянинський комітет був центральним органом захисту біженців, користувався урядовою підтримкою та державними субсидіями. У нарисі про діяльність комітету зазначалося:

¹ Труды соединенного собрания членов комитета Её Императорского Высочества... – С. 122. Очерк деятельности Её Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны... – С. 25. Отчёт Комитета Великой Княжны Татьяны Николаевны для оказания временной помощи пострадавшим от военных бедствий с 1 июля по 1 августа 1916 г. // Известия Комитета Великой Княжны Татьяны Николаевны. – 1916. – № 6. – 15 августа. – С. 3.

² Курцев А. Н. Беженцы первой мировой войны в России (1914–1917). – С. 99.

³ Тимошенко В. І. Соціокультурна характеристика губернаторів Волинської та Подільської губерній в другій половині XIX – на початку XX ст. : [Електронний ресурс] / В. І. Тимошенко. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/socgum/Npkpnu/Ist/2009_19/19.24%20Tymoschenko. – Названа з екрану.

⁴ Держархів Полтавської обл., ф. 992, оп. 1, спр. 1, арк. 19 зв.

«За перший рік війни уся складність обслуговування постраждалих від війни майже повністю покладалася на Комітет Її Високості і на громадські та національні організації, які з ним співробітничали»¹.

Тетянинський комітет мав досить розгалужену мережу своїх представництв по всій території імперії, процес відкриття яких тривав протягом усього періоду його діяльності. Так, на травень 1915 р. функціонувало 32 губернські відділення², а вже у грудні того ж року – 54 губернські та «сотні повітових і воєнних відділень»³. При цьому в усіх українських губерніях було відкрито його губернські представництва та значна кількість повітових і навіть волосних відділень. Місцева вертикаль комітету формувалася таким чином: губернське, повітове відділення, «волосний осередок». Окремо у його структурі виділено шість міських комітетів – Гатчинське, Московське, Одеське, Ростово-Нахічеванське на Дону, Самарське і Томське⁴. Їх започаткування відбувалося на хвилі широкої підтримки суспільним загалом гуманітарних ініціатив Великої княжни Тетяни Миколаївни *«добровільно і лише там, де місцеве життя висувало цю необхідність»⁵.*

Зразком жертовності та готовності прийти на допомогу постраждалим від війни можна назвати активну діяльність представників українського загалу. Однією з перших, де пролунала ініціатива створення комітету допомоги постраждалим від воєнних дій, стала Харківська губернія. Власне на її прикладі можна відстежити сам механізм його започаткування. Ідея створення інституції, яка б узяла себе організацію допомоги постраждалим від воєнних дій жителям західних окраїн Російської імперії, була висловлена громадськими діячами Харкова ще у вересні 1914 р., тобто майже одночасно із затвердженням імператором Положення про Тетянинський комітет. Власне це і дало поштовх до того, що створений місцевий комітет перейшов у підпорядкування Тетянинському комітету. Ініціативна група під керівництвом голови губернської земської управи В. Акішева подала губернатору М. Катериничу відповідне клопотання. І вже 12 жовтня В. Акішев, на підставі отриманого дозволу, опублікував у місцевій пресі звернення до громадськості міста з проханням сприяти роботі новоствореного комітету допомоги жителям Привіслянського краю *«... без різниці віри*

¹ Очерк деятельности Комитета Её Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны... – С. 14.

² Труды соединенного собрания членов комитета Её Императорского Высочества... – С. 119.

³ Очерк деятельности Комитета Её Императорского Высочества... – С. 4.

⁴ Держархів Полтавської обл., ф. 992, оп. 1, спр. 1, арк. 19 зв.

⁵ Труды соединенного собрания членов комитета Её Императорского Высочества... – С. 119.

1.2. Нормативно-правові засади та державна система...

та національності, на долю яких випало прийняти перший удар жахів війни...»¹.

22 жовтня 1914 р. під головуванням М. Катеринича відбулося його перше засідання, на якому було визначено статус, керівний склад та напрямки роботи комітету. Представники владних структур, місцевого самоврядування, громадських та благодійних спілок одностайно ухвалили «...у зв'язку з розширенням району воєнних дій, заснувати комітет допомоги біженцям з усіх місцевостей Росії, постраждалим від війни, а не лише Привіслянського краю, як передбачалося раніше»². Керувати справою допомоги біженцям ця структура мала через виконавчий орган – правління, яке розміщувалося у будівлі губернської земської управи, наданої В. Акішевим, який поєднував діяльність очільника губернського земства із головуванням у правлінні відділення Тетянинського комітету.

До його складу увійшли В. Акішев (голова), В. Моїсеєнко, П. Добросельський, Р. Будберг (заступники голови), Л. Вургафт (скарбник), С. Жилкін (секретар) та члени – В. Аверін, А. Беніке, І. Бич-Лубенський, С. Боровитинов, О. Браунштейн, С. Виршилло, М. Дриженко, О. Йозефович, О. Квятковський, С. Кузнецов, В. Кузьменко, Ф. Несмєлов, П. Ферхмін, З. Щавинський, А. Щепкін. Головою Харківського губернського відділення Тетянинського комітету від часу офіційного затвердження Великою Княжною 11 лютого 1915 р., а фактично, з дня його першого засідання, став харківський губернатор М. Катеринич. Згодом цю посаду обіймали його наступники М. Протасєв та М. Оболенський³.

На Поділлі ініціатором створення місцевого відділення Тетянинського комітету виступив губернатор О. Ігнат'єв. 30 листопада 1914 р. у його будинку відбулося зібрання представників місцевої громади. Серед них – єпископ Подільський і Брацлавський Митрофан, голова окружного суду барон С. Майдель з дружиною, прокурор того ж суду В. Нестеровський з дружиною, дружина керівника губернської казенної палати С. Броєцька, фабричний інспектор Подільської губернії С. Євтушевський, члени губернського у селянських справах присутствія – князь В. Баратов та А. Михневич, керівник відділення Державного Банку О. Медведков, директор чоловічої гімназії А. Анципо-Чикунський, директор технічного училища А. Биков з дружиною, начальник Маріїнської жіночої гімназії Е. Турау з дружиною, директор комерційного училища Я. Владимирцев з дружиною, землевласники – Д. Старжинський з дружиною, А. Журовський, Б. Жебровський, а також представники православного і римсько-католицького духовенства, урядових, громадських і благодійних інституцій міста. Губернатор,

¹ Ежемесячник Харьковского губернского Отделения... – С. 10.

² Там же. – С. 11.

³ Жванко Л. М. Діяльність Харківського губернського відділення Тетянинського. – С. 106.

відкриваючи збори промовою, зазначив:

«... Ми, подоляни, були свідками ворожого вторгнення на нашу рідну російську територію і хоча не в тій мірі, як в інших місцях, але на собі випробували усі жахи ворожого нашествя, а тому я упевнений, що заклик Її Імператорської Високості Великої Княжни Тетяни Миколаївни допомогти постраждалому від військових дій населенню знайде у Вас живий відгук»¹.

На засіданні був присутній і голова Тетянинського комітету О. Нейдгардт, який у той час об'їздив прифронтові губернії. Він закликав присутніх робити пожертви на користь постраждалих від війни, а О. Ігнат'єву прийняти на себе керівництво відділенням². З 1915 р. керівництво комітетом перейняв на себе новий губернатор Поділля О. М'якинін³.

Протягом зими 1914 – літа 1915 р. було відкрито й решту губернських відділень: 31 грудня – Волинське⁴, 15 січня 1915 р. – Київське, 7 лютого – Чернігівське⁵. На початок травня 1915 р. розпочали свою роботу Полтавське, та Херсонське губернські відділення, а на початку літа – Таврійське та Катеринославське⁶. Почесними головами цих товариств у низці губерній були обрані місцеві губернатори, а практична робота покладалася на голів губернських земських управ чи предводителів дворянства, як то було на Катеринославщині⁷. Цікава ситуація з керівництвом склалася у Київському губернському відділенні, яке мало почесного голову – головного начальника Київського воєнного округу генерала В. Троцького, голову – губернатора О. Ігнат'єва, який у 1915 р. змінив на цій посаді М. Суковкіна⁸. Проте фактичне поточне управління ним здійснював А. Ржепецький⁹.

РЖЕПЕЦЬКИЙ Антон Карлович (рр. н. і см. невід.) – громадський і державний діяч. Походив зі старовинної київської польсько-української

¹ Открытие Подольского отделения Комитета Великой Княжны Татьяны Николаевны, для оказания временной помощи пострадавшим от военных действий // Подолия. – 1914. – 3 декабря.

² Там же.

³ Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів / За заг. ред. А. П. Коцур, Н. В. Терес. – Київ – Чернівці : Книги XXI, 2008. – С. 975.

⁴ Сейко Н. А. Добровичність поляків у сфері освіти України (XIX – поч. XX ст.). Київський учбовий округ / Н. А. Сейко. – Житомир : «Полісся», 2007. – С. 171.

⁵ Загребельна Н. І. Роль комітету її імператорської величності Великої княжни Тетяни Миколаївни в організації надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій... – С. 90.

⁶ Местная хроника // Екатеринославская земская газета. – 1915. – 31 июля.

⁷ Жванко Л. М. З історії перебування біженців Першої світової війни в Катеринославській губ. (1915 р.). – С. 220.

⁸ Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів. – С. 971.

⁹ Загребельна Н. І. Роль комітету її імператорської величності Великої княжни Тетяни Миколаївни в організації надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій... – С. 90.

1.2. Нормативно-правові засади та державна система...

шляхти. До лютого 1917 р. – голова Землеробського синдикату, працював у банках, очолював комісію з обрання до Державної думи.

За доби Гетьманату П. Скоропадського – міністр фінансів Української Держави. Відзначився на цій посаді створенням стабільної української грошової системи з високим курсом національної валюти. Він активно захищав економічні інтереси України у переговорах з представниками німецького уряду, відстоював право України на Крим. Належав до прихильників федеративного об'єднання України з Росією.

У грудні 1918 р., після приходу до влади Директорії, разом з іншими урядовцями був заарештований. Більше року країни Антанти, зокрема Франція, через генерала Бартело вимагала від уряду УНР звільнення А. Ржепецького. Згодом його було переправлено до Одеси й там «подаровано» Антанті. Подальша доля невідома¹.

Структура губернських відділень залежала від напрямків роботи, які на них покладалися. При цьому зазначимо, що вона значно ускладнилася з літа 1915 р., тобто з часу масового прибуття біженців. Наприклад, Харківська губерньська інституція мала чотири відділи, спрямовані, головним чином, на організацію допомоги дітям-біженцям, а також медичного забезпечення біженців. У зв'язку з напливом біженців та значної кількості різнопланових прохань, які надходили на адресу правління, було виокремлено спеціальну комісію. Вона і займалася розглядом та задоволенням запитів щодо надання матеріальної допомоги цим людям (**Додаток 1.11**). До середини літа 1916 р. у структурі Київського губернського відділення Тетянинського комітету діяло близько двадцяти різних комісій: з організації харчування біженців, надання медичної, грошової та юридичної допомоги, працевлаштування та ін.².

Конструктивно йшла розбудова значної мережі повітових осередків Тетянинського комітету. Точно встановлено, що в середині 1916 р. в українських повітах функціонувало 39 відділень, утім зазначена цифра не остаточна, оскільки відсутні дані з Київської, Подільської та частково Чернігівської губернії. Висновок про факт діяльності в них відділень можна зробити на підставі проаналізованих списків прізвищ діячів, які були нагороджені з нагоди дня народження Великої Княжни Тетяни. Слід зазначити, що відділення відкривалися й пізніше.

¹ Гай-Нижник П. П. Український Державний банк: історія становлення. Документи і матеріали (1917 – 1918 рр.) / П. П. Гай-Нижник. – К. : [Б. в.], 2007. – С. 322; Довідник з історії України / упоряд. та наук. ред. І.З. Підкова; ред. І.З. Підкова, Р. М. Шуст; Інститут історичних досліджень Львів. нац. ун-ту ім. Івана Франка. – [2. вид., доопрац. і доп.]. – К. : Генеза, 2001. – С. 654.

² Киевское губернское отделение Комитета ЕЕ Высочества // Известия Комитета ЕЕ Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны. – 1916. – № 5. – 1 августа. – С. 18.

Так, за неповними даними, на Херсонщині діяло чотири повітові відділення¹, по шість функціонувало на Волині², Полтавщині³, Харківщині⁴, Таврії. На Катеринославщині ці структури діяли у всіх восьми повітах. Достовірно з'ясовано діяльність трьох повітових відділень на Чернігівщині⁵. Основна їх кількість з'явилася вже влітку 1915 р., коли розпочалася масова евакуація біженців. Проте на Харківщині офіційно їх було затверджено протягом першої половини 1916 р.. Останнім за часом відкриття, можна навіть припустити, що взагалі на теренах Російської імперії, стало відділення Хорольського повіту Полтавської губернії. Його офіційне засідання відбулося 23 лютого 1917 р., хоча подання на адресу голови Полтавського губернського відділення щодо започаткування було зроблено ще 23 квітня 1916 р.⁶.

Український загальний відгукнувся на заклик Тетяни Миколаївни долучатися до роботи відділень комітету. Серед таких відомі в Україні громадські діячі, вчені, літератори, медики – С. Єфремов, М. Василенко, А. Ржепецький⁷, Д. Багалій, М. Сумцов, І. Бич-Лубенський, барон Ф. Штейнгель⁸ та ін. Серед енергійних членів Київського губернського відділення Тетянинського комітету слід назвати і М. Стражеску, який, не залишаючи педагогічної й наукової діяльності, керував роботою медичної комісії відділення і був одночасно членом Київського комітету Союзу міст. Потрібно відзначити його подвижницьку роботу на ниві організації шпиталів і евакопунктів, у справі допомоги біженцям, хворим і пораненим⁹.

***СТРАЖЕСКО Микола Дмитрович** (1876 – 1952) – учений-медик світового рівня, організатор медичної науки, академік. Народився в сім'ї мирного судді. У 1894 - 1899 рр. навчався на медичному факультеті Київського університету, згодом у Берліні, Парижі, і нарешті – під керівництвом*

¹ Ознаменованіе дня рождения ЕЕ Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны Августейшей Почетной Председательницы Комитета 29 мая 1916 г. – Пг.: Госуд. тип., 1916. – С. 40, Журналы заседаний Херсонского губернского собрания очередной сессии 1916 г. Доклады управы и комиссий. Журналы собрания. – Херсон: Типо-литогр. Ольховикова и Ходушина, 1917. – С. 2 – 3.

² Хроника // Одесский листок. – 1915. – 8 августа.

³ Держархів Полтавської обл., ф. 992, оп. 1, спр. 7, арк. 185.

⁴ Ежемесячник Харьковского губернского Отделения... – С. 42 - 44.

⁵ Журналы заседания Черниговского губернского Земского Собрания 50-й очередной сессии 1914 г., состоявшейся 20 февраля – 3 марта 1915 г. (С приложениями). – Чернигов : Тип. губ. земства, 1915. – С. 5–7.

⁶ Держархів Полтавської обл., ф. 992, оп. 1, спр. 9, арк. 6.

⁷ Сердюк О. В. Біженство в Україні під час Першої світової війни. – С. 113.

⁸ Загребельна Н. І. Роль комітету її імператорської величності Великої княжни Тетяни Миколаївни в організації надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій... – С. 90.

⁹ Серцевих справ лікар : [Електронний ресурс] / Серцевих справ лікар. – Режим доступу : <http://www.interesniy.kiev.ua/znamenitye-kievlyane/meditsina/sertsevih-sprav-likar/>. – Назва з екрану.

1.2. Нормативно-правові засади та державна система...

І. Павлова у Санкт-Петербурзі. У 1904 р. захистив докторську дисертацію і, повернувшись до Києва, почав працювати ординатором в університетській клініці. У 1907 – 1919 рр. – професор Київського жіночого медичного інституту; приват-доцент Київського університету.

Протягом 1917 – 1922 рр. – завідувач терапевтичного відділу Київської міської лікарні, завідувач кафедри Новоросійського університету, викладач Київського медичного інституту.

У 1925 р. організував перший з'їзд терапевтів України, на якому його було обрано заступником голови Товариства терапевтів, а на другому з'їзді 1927 р. – головою. Перебував на цій посаді незмінно чверть століття. У 1920 – 30-ті роки вчений провадив дослідження у галузі кардіології. З 1936 р. – директор створеного за його ініціативи Українського НДІ клінічної медицини. У роки Другої світової війни – консультант евакуаційних шпиталів, керував науковими дослідженнями в Центральному шпиталі Радянської армії. Герой Соціалістичної Праці (1947). Відзначений урядовими нагородами. Помер у Києві, похований на Лук'янівському цвинтарі¹.

Українське жіноцтво теж долучилося до участі у діяльності губернських та повітових відділень Тетянинського комітету. То були дружини губернаторів і віце-губернаторів, громадських і наукових діячів. Так, членами Волинського губернського відділення були Н. Оржевська, П. Вяхирева, Катеринославського – К. Колобова, Л. Бровцина, О. Солодовська, Київського – О. Букреєва, княжна О. Друцька-Соколинська, А. Жекуліна, графиня М. Ігнат'єва, Е. Левіна, В. Булгакова, Н. Довнар-Запольська², Одеського – М. Станишевська, Полтавського – Н. Сердюкова, Т. Чарторижська, Херсонського – баронеса А. Гревениць, Чернігівського – О. Матвієва,³ М. Лавриновська, Харківського – О. Акішева, Г. Левицька та О. Стрельникова⁴. Цікаво зазначити, що у грудні 1915 р. Велика княжна Тетяна Миколаївна, відвідуючи Харків, досить високо оцінила подвижницьку діяльність О. Акішевої на ниві організації благодійних зборів «Харків – Польщі»⁵.

Активну роль відігравали й жінки, які працювали в органах місцевого самоврядування. Підтвердженням цьому є приклад: у Харківському губернському відділенні з 63 членів, працювало 23 жінки, що було досить красномовним фактом прояву нових соціальних ролей жіноцтва, їх активності в суспільному житті.

¹ Микола Стражеско : [Електронний ресурс] / М. Стражеско. – Режим доступу : <http://www.ukrainians-world.org.ua/ukr/peoples/77cf6f12ab5046f3/> – Назва з екрану.

² Сердюк О. В. Біженство в Україні під час Першої світової війни. – С. 113.

³ Ознаменование дня рождения ЕЕ Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны... – С. 21 - 41.

⁴ Ежемесячник Харьковского губернского Отделения... – С. 41.

⁵ Ежемесячник Харьковского губернского Отделения... – С. 16.

ті¹. Слід зазначити, що на Полтавщині було унікальне Лохвицьке повітове відділення, керівництво яким здійснювали жінки. Його очолювала дружина місцевого почесного мирового судді дворянка О. Блюм, а скарбником працювала дружина дійсного статського радника Н. Ружицька.

Керівництво повітовими відділеннями здійснювали, зазвичай, місцеві предводителі дворянства, а в окремих випадках – голови земських управ. Наприклад, на Харківщині всі відділення очолювали предводителі дворянства², а на Полтавщині – чотири із шести відділень³. До їх складу входили «... посадовці, представники установ і громадських організацій» мирові судді, земські начальники, справники, інспектори народних училищ, члени земських управ, відставні військові, місцеві поміщики та ін.. За своєю структурою повітові відділення, до складу яких входило від 8 до 20 членів, дублювали губернські аналогії. Типовою можна назвати структуру та склад Хорольського відділення Полтавської губернії, до якого входили: голова правління – повітовий предводитель дворянства В. Гудим-Левкович, віце-голова – директор реального училища дійсний статський радник С. Чемолосов, секретар – завідувач відділу допомоги біженцям при повітій земській управі І. Димський, скарбник – виконувач обов'язків земського начальника – Б. Казін, члени ревізійної комісії – протоієрей, отець В. Никифоров, член повітової земської управи В. Старицький та інспектор народних училищ П. Жежерін⁴. Для розв'язання нагальних проблем (харчування біженців, їх лікування, пошук роботи) при низці відділень створювалися, як наприклад, при Маріупольському Катеринославської губернії, спеціальні виконавчі бюро⁵.

Нижчою ланкою Тетянинського комітету стали його волосні представництва, які створювалися в час найбільшого напливу біженців. Кореспондент «Катеринославської земської газети» так описав відкриття одного з них у селі Кінські Роздори Олександрівського повіту:

«26 серпня 1915 року до села прибула перша партія біженців (69 осіб). На 13 годину дня до двору волосного правління почали сходиться місцеві жителі, які хотіли зустріти дорогих по крові та нещасних з волі Божої гостей. На цей час прибув земський начальник 7-ї дільниці пан Шеротський, який запросив місцеве духовенство, владу, інтелігенцію, старожилів та відкрив відділення Тетянинського комітету. Місцеві жителі відгукнулися на

¹ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 112, арк. 22–23.

² Ежемесячник Харьковского губернского Отделения... – С. 42–44.

³ Держархів Полтавської обл., ф. 992, оп. 1, спр. 7, арк. 185.

⁴ Там само, арк. 6.

⁵ Помощь беженцам // Екатеринославская земская газета. – 1915. – 14 августа.

1.2. Нормативно-правові засади та державна система...

великі нестатки та скруту нещасних. Біженцям дали пообідати, відслужили молебень, обрали головою відділення Тетянинського комітету священика отця Даміана Конькова»¹.

Діяльність місцевої ланки Тетянинського комітету регулювалася двома циркулярами. Перший, який побачив світ 11 жовтня 1915 р., мав на меті «... вказати завдання і напрямки, яких мали дотримуватися у своїй роботі місцеві відділення»². Його десять статей обґрунтували засади діяльності відділень, головні напрямки, умови співпраці з іншими інституціями подібного спрямування та ін.. Перш за все зазначалося, що кожне з відділень може адресувати благодійну допомогу особам, постраждалим від воєнних дій, незалежно від їх віросповідання, національності, «... як російськoпiдданим, так і підданим дружніх держав, а також особам, які перебували в іншому підданстві, але належали до національностей, яким Росія покровительствувала: галичанам, вірменам та ін.»³. Її наданню мала передувати робота зі встановлення, на підставі розроблених комітетом опитувальних карток, реального матеріального становища біженця⁴. Однак основне завдання відділень – надання трудової допомоги біженцям, тобто забезпечення, виходячи із тогочасних умов життя, останніх роботою через посередництво місцевих бюро праці. Принцип трудової допомоги мав реалізуватися і за рахунок відкриття відділеннями різноманітних майстерень, у яких би працювали біженці.

Предметом особливої соціальної турботи відділень мала стати опіка дітей-біженців та непрацездатних осіб, для чого належало відкрити мережу притулків та підтримувати матеріально уже існуючі заклади. У полі їх зору перебувала не тільки організація навчального процесу дітей, а всіляке сприяння в облаштуванні на новому місці евакуйованих навчальних закладів, а також співпраця з адміністраціями приватних навчальних закладів на предмет виділення місць для навчання дітей біженців. У компетенції відділень перебувала й медична допомога біженцям, яка реалізовувалася шляхом відкриття відділеннями тимчасових амбулаторій, спорядження медико-санітарних загонів та ін..

До участі у роботі місцевих представництв належало «... залучати місцеві сили – духовенство, дворянство, адміністрацію, громадських діячів і благодійників обох статей та усіх віросповідань і національностей»⁵. Кількість членів не

¹ Сосновский Л. Встреча гостей-бженцев в с. Конские Раздоры Александровского уезда // Екатеринославская земская газета. – 1915. – 14 июля.

² Ежемесячник Харьковского губернского Отделения... – С. 6.

³ Ежемесячник Харьковского губернского Отделения... – С. 6–7.

⁴ Держархів Полтавської обл., ф. 992, оп. 1, спр. 1, арк. 21–21.

⁵ Ежемесячник Харьковского губернского Отделения... – С. 7.

обмежувалася і могла змінюватися залежно від обставин. Діяльність комітету мала відбуватися прозоро, а фінансові звіти передбачалося публікувати у місцевій пресі. Основним джерелом надходження коштів став Тетянинський комітет, але місцеві відділення також були зобов'язані залучати благодійні кошти¹.

7 липня 1916 р. О. Нейдгарт направив губернським відділенням Тетянинського комітету циркуляр, який містив *«керівні вказівки і пояснення»*². Комітет надав своїм губернським відділенням повну свободу дій у способах надання допомоги біженцям, проте з обов'язковою звітністю перед Петроградом. Останнє, на думку авторів циркуляру, було потрібним для своєчасного подальшого фінансування відділень і ніяк не з метою жорсткого контролю. Більше того

*«комітет бажає бачити свої відділення життєздатними і самодостатніми одиницями з ґрунтовним і вмотивованим порядком отримання прибутків і ведення витрат за визначеними статтями»*³.

Наступне положення стосувалося необхідності уніфікації фінансової звітності, ведення за єдиним зразком бухгалтерських книг. Також було встановлено, що у квітні, липні, жовтні та січні Комітет мав отримувати від своїх губернських відділень звіт про роботу за квартал. У коротких щомісячних звітах (ще один різновид звітних паперів) належало аналізувати роботу членів відділення, а також національних, громадських і благодійних організацій, які співпрацювали з відділенням.

Третя стаття регулювала взаємовідносини місцевих відділень Тетянинського комітету. Зокрема, губернське відділення було зобов'язано надавати свободу в діяльності його повітових і волосних осередків, заохочувати їх до різних форм роботи. Новацією в структурі Тетянинського комітету, відповідно до ст. 4, стало введення з літа 1916 р. посад особливих уповноважених з числа його членів. Їх завданням стало *«... встановлення більш тісного взаємозв'язку у діяльності Комітету III Високості та його губернських відділень»*, оскільки *«... листування ніколи не замінить безпосереднього спілкування»*⁴. П'ята стаття стосувалася організаційних моментів проведення майбутнього об'єднаного засідання членів комітету та представників його місцевих відділень, подібного до травневого 1915 р.

Важливим моментом циркуляру стало формулювання засад співпраці з урядовими, громадськими і приватними структурами, що опікувалися біженця-

¹ Там же. – С. 8.

² Держархів Полтавської обл., ф. 992, оп. 1, спр. 1, арк. 18–20.

³ Там само, 18 зв.

⁴ Там само, арк. 19.

1.2. Нормативно-правові засади та державна система...

ми. Основоположними принципами у цій справі мали стати тіснєвзаємодія та відсутність у цій справі конкуренції серед зацікавлених інституцій.

«Роботи вистачить на всіх, всяка зайва копійка чи рука, прикладена до справи, дуже бажана, але допомога розрізнена, яка ведеться з різних боків, коли в ній немає системи, принесе не користь, а шкоду»¹.

Уже після створення державного органу допомоги біженцям, яким стала Особлива нарада з улаштування біженців, члени комітету ввійшли до її складу, а місцеві відділення мали співпрацювати з її губернськими структурами. У той же час наголошувалося на особливому статусі Тетянинського комітету та його місцевих представництв. Ухвали губернських державних інституцій у царині біженства не були обов'язковими до виконання губернськими відділеннями Тетянинського комітету, що у свою чергу, порушувало задекларований ним же принцип співпраці². І нарешті, у сьомій статті вкотре підтвердилася співпраця з етнічними та громадськими комітетами. До цих структур передбачалося також направляти уповноважених комітету для «... ознайомлення не лише зі звітністю, але й внутрішньою організацією їх роботи»³. Інститут цих уповноважених, на думку О. Нейдгатра, «...надає комітету значну допомогу, усуваючи листування і тяганину і вносячи живий струмінь у справі допомоги постраждалим від війни»⁴.

Таким чином, до лютневих подій 1917 р., Тетянинський комітет був важливою ланкою в імперській системі допомоги біженцям Першої світової війни. Розгалужена мережа його місцевих представництв, яка охопила всі українські губернії, та активна участь у їх створенні суспільного загалу, свідчили про широку популярність комітету. Більше того, урядове фінансування його ініціатив дає всі підстави назвати цю структуру державною і однією з провідних у царині опіки біженців.

Тетянинський комітет та його підвідомчі структури не могли регулювати процес евакуації біженців та проблеми, що виникали при цьому, тим більше, за умов масового вивезення цивільного населення. Відтак центральна влада мала визначити керівників, покликаних забезпечити «виселення, рух та влаштування в місцях нових поселень біженців». 24 липня 1915 р. імператор, виходячи з такої ситуації, затвердив «Наказ Головуповноваженим з улаштування біженців Північно-Західного та Південно-Західного фронтів». Слід відзначити, що цим ак-

¹ Там сам, арк. 19.

² Там само, 19 зв.

³ Там само, арк. 20.

⁴ Там само.

том «...організацію допомоги біженцям офіційно було перенесено з благодійності до сфери державної опіки»¹. На посаду з присвоєнням звання «Головуповноваженого з улаштування біженців» у зоні дії Північно-Західного фронту був призначений дійсний статський радник С. Зубчанинов, на Південно-Західному – князь М. Урусов².

УРУСОВ Микола Петрович (1863 - 1918) – потомствений дворянин з Катеринославської губернії. Освіту отримав у Імператорському Олександрівському ліцеї, після закінчення якого у 1885 р. вступив на державну службу до МВС. Пропрацював від помічника столоначальника департаменту до члена Ради міністра внутрішніх справ, обіймав губернаторські посади.

У 1908 р. був обраний предводителем дворянства Катеринославської губернії. Відтоді присвятив себе сільському господарству та громадській діяльності – був обраний почесним мировим суддею Новомосковського повіту Катеринославської губернії, почесним членом Лубенського і Полтавського відділень опікування дитячих притулків «Відомства установ імператриці Марії», почесним громадянином Кобеляк, Костянтинограда, Лубен, Пирятина Полтавської губернії, головою і почесним членом багатьох освітніх і благодійних установ Полтавської та Катеринославської губерній.

У вересні 1912 р завдяки своїй широкій популярності в губернії був обраний від Катеринославського земства у члени Державної Ради імперії. На початку Першої світової війни був призначений головуповноваженим РТЧХ при Чорноморському флоті.

11 вересня 1918 р. в Єсентуках був заарештований більшовиками як заручник. 21 жовтня 1918 р., не дивлячись на клопотання консула Української Держави, за наказом ЧК був розстріляний³.

Його діяльність поширювалася на Бессарабську, Волинську (за винятком невеликої території губернії на північ від станції Сарни), Київську, Люблінську, Подільську, Таврійську, Херсонську та Холмську губернії. Штаб-квартира М. Урусова була розташована у місті Бердичеві Київської губернії. При уповноваженому, як встановила Н. Загребельна, також було створено й спеціальну інституцію «Південнобіженець», яка займалася організацією вивезення населення на схід, опікуванням біженцями, що залишилися у прифронтових районах⁴. У її

¹ Очерк деятельности Комитета Её Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны... – С. 14.

² Наказ Главноуполномоченным Северо-Западного и Юго-Западного фронтов // *Левин С. М. Важнейшие законы, указы и распоряжения военного времени* / С. М. Левин. – Пг. : Изд. юридического книжного магазина, 1916. – С. 245–247.

³ Урусов Николай Петрович : [Электронный ресурс] / Урусов Н. – Режим доступа : http://ru.wikipedia.org/wiki/Урусов,_%25. – Название с экрана.

⁴ *Загребельна Н.* Велика війна: українство і благодійність (1914 – 1917 рр.). – С. 52.

1.2. Нормативно-правові засади та державна система...

складі працювало 26 уповноважених з числа місцевих діячів (*Додаток 1.12*)¹.

30 липня 1915 р. відповідно до наказу генерала О. Мавріна, головного начальника постачання армій Південно-Західного фронту, було призначено трьох особливих уповноважених, які підпорядковувалися М. Урусову. До Волинської губернії був направлений член Державної Ради Беляєв, Подільської – член Державної Ради Ракович, Бессарабської член Державної Думи М. Дмитрієв. У свою чергу, їм у помічники призначалися спеціальні «комісари» – Кір'янов (Волинська), Логінов (Подільська), Рамм (Бессарабська)². У цьому наказі, що не підлягав оголошенню, зазначалася важливість завдань, покладених на М. Урусова.

«Верховний Головнокомандуючий визнає, що успішність роботи головуповноваженого з улаштування біженців прямо залежить від ступеня надання йому допомоги та підтримки з боку військових властей. У зв'язку із цим Його Імператорська Величність повеліває їм всіляко сприяти шлахмейстеру князю Урусову у проведенні різних заходів з транспортування та улаштування біженців»³.

М. Урусов призначав спеціальних уповноважених для окремих місцевостей і для виконання певних видів роботи. У серпні 1915 р. для з'ясування ситуації він направив свого представника Л. Офросимова до Бессарабської та Подільської губерній, у місця зустрічі біженців із Галичини⁴. Восени 1915 р. уповноваженим представником у Таврійську губернію був призначений Б. Аргутинський-Довгорукий⁵, у Катеринославську – статський радник Кір'янов⁶. На початку січня 1916 р. на Волинь прибув Д. Івашинцев⁷. У свою чергу С. Зубчанинов опікувався біженецькими проблемами у 20-ти губерніях⁸.

До компетенції уповноважених належало визначення порядку виселення; напрямки, способи руху біженців та його узгодження з відповідними властями; проведення заходів щодо забезпечення переселенців продуктами харчування, медичною та ветеринарною допомогою та ін.. Головуповноважені мали опікува-

¹ Список Уполномоченных на железных дорогах, трактах и в тыловых губерниях организации «Югобеженец» // Югобеженец. – 1915. – № 1. – 1 ноября.

² ЦДІАК України, ф. 344, оп. 1, спр. 3, арк. 16.

³ Там само.

⁴ Хроника // Юго-Западный край. – 1915. – 23 августа.

⁵ Забота о беженцах // Одесский листок. – 1915. – 15 октября.

⁶ Журнал Чрезвычайного Екатеринославского Губернского Земского Собрания 27 июля 1916 года. – С. 59.

⁷ Хроника // Жизнь Волыни. – 1916. – 16 января.

⁸ Руководящие положения по устройству беженцев. Проект // Известия ВСГ. – 1916. – № 27 - 28. – 1 – 15 марта. – С. 228.

тися біженцями до часу переходу останніх у розпорядження місцевої влади (ст. 3). У 4-й статті зазначався перелік питань, у яких вони мали сприяти біженцям:

«а) у здачі хліба, фуражу, коней, худоби і тому подібне належним установам і особам для потреб армії та для отримання винагороди, що належить, за здані предмети; б) у вивезенні хліба, фуражу, худоби і іншого майна у безпечні місцевості; в) до укриття майна, що залишається, і може бути корисним для ворога, г) до пошуку роботи»¹.

Про початок виселення та строки транспортування біженців головуповноважені мали отримувати завчасні розпорядження від Головнокомандуючих фронтів (ст. 5). Головуповноважені, з метою виконання своїх обов'язків, обирали спеціальних помічників – уповноважених, які всіляко сприяли співпраці їх керівників з місцевою адміністрацією, представниками Товариства Червоного Хреста, земськими самоврядуваннями, громадськими спілками та ін. (ст. 6 - 7)². Для розв'язання біженецьких проблем у межах однієї губернії головуповноважені могли скликати спеціальні наради з числа місцевих діячів та за головування губернаторів. У вирішенні питань, що стосувалися кількох суміжних губерній, передбачалося утворення під керівництвом головуповноважених обласних нарад (ст. 10 - 11). Фінансування заходів, які перебували в компетенції цих високопосадовців, відбувалося на підставі Правил, встановлених Радою Міністрів Російської імперії 17 січня 1915 р., щодо порядку отримання кредитів з Державного бюджету на потреби воєнного часу. Невідкладні заходи, проведені головуповноваженими у зоні дії фронтів, асигнувалися з фондів головних начальників постачання фронтів (ст. 12). І нарешті – за результатами своєї діяльності їм належало подати звіти на розгляд Ради Міністрів (ст. 13)³.

Оцінюючи інститут головуповноважених, слід звернути увагу на слушні думки білоруського дослідника В.Саматії. Він наголосив на двох моментах: до позитивного слід зарахувати сам факт введення інституту уповноважених і справи врегулювання проблеми біженців, а негативний – запізнілість цього кроку з боку влади. Ці чиновники, як зауважив історик, розпочали свою діяльність уже в час неконтрольованого руху біженців⁴. У цьому випадку необхідно обережно висловлюватися, оскільки влада сама пішла на виселення цивільного

¹ Наказ Главноуполномоченным Северо-Западного и Юго-Западного фронтов // Левин С. М. Важнейшие законы, указы и распоряжения военного времени. – С. 246.

² Там же.

³ Там же. – С. 247.

⁴ Саматія В. Проблема беженцев в Белоруссии в годы Первой мировой войны : [Электронный ресурс] / Саматія В. – Режим доступа : <http://www.nlr.ru:8101/exib/war1/p39.htm>. – Название с экрана.

1.2. Нормативно-правові засади та державна система...

населення в таких масштабах, а тому пожинала жахливі плоди своєї недалекоглядності. З іншого боку, призначення головуповноважених викликало неоднозначну реакцію діячів ВЗС, які й займалися влаштуванням руху біженців. Так, у звіті відділу допомоги біженцям КПЗФ ВЗС зазначалося:

«... офіційно наділені значною владою, офіційно визнані керівниками евакуації насправді Головуповноважені виявилися в значній мірі фіктивною владою: закон, який покликав до життя цей інститут, не дав у їх розпорядження головного – реальної виконавчої влади, власної організації, здатної винести на своїх плечах доручену їм складну справу»¹.

До того ж документ не дав пояснень щодо механізму фінансування, евакуації та соціального захисту біженців, створення відповідних державних структур, залучення до подолання проблем виселенців широкого суспільного загалу, етнічних спілок, духовенства, визначення місця і ролі у цьому процесі ВЗС, ВСМ, Тетянинського комітету та ін.². І нарешті, недоліки в роботі головуповноважених були спричинені об'єктивними факторами воєнного часу та службовою недобросовісністю чиновників, з якими ті співпрацювали³.

У середині літа 1915 р. МВС, у зв'язку з організацією масової евакуації біженців, визнав, що *«... піклування про впорядкування руху маси біженців, про забезпечення їх необхідним харчуванням і медичною допомогою в дорозі та про облаштування їх у місцях прибуття є питанням державної важливості, завданням урядової влади»⁴*. І вже у другій половині липня чи не вперше було озвучено ідею створення державної структури, яка взяла б на себе управління справами біженства, позаяк стало зрозуміло, що *«біженство – надзвичайно складне й грандіозне явище за своїм значенням та розмірами»⁵*. На одному із засідань Ставки Верховного Головнокомандувача було ухвалено основні принципи виведення населення з театру воєнних дій, умови врегулювання відносин з цього питання між військовою і цивільною владою, а також упорядкування процесу виселення, обслуговування шляхів руху, визначення місць поселень та облаштування життя біженців на них.

На рівні губерній вирішення проблем біженців належало зосередити в ру-

¹ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 3343, арк. 151.

² Жванко Л. Правове регулювання соціального захисту біженців Першої світової війни... – С. 239.

³ Саматія В. Проблема беженцев в Белоруссии в годы Первой мировой войны : [Электронный ресурс] / Саматія В. – Режим доступа : <http://www.nlr.ru: 8101 /exib/war1/p39.htm>. – Название с экрана.

⁴ Курцев А. Н. Беженство. – С. 137.

⁵ Славенсон В. Беженское (По поводу писем беженцев) // Вестник Европы. – 1916. – № 7. – С. 292.

ках губернських адміністрацій, оскільки було визнано безпідставним створення якихось нових структур. Керівниками у зазначеній сфері, безумовно, стали очільники губерній – губернатори, найвпливовіші особи місцевого рівня – «начальники губерній». Вони здійснювали загальний контроль і керівництво всіма сферами життєдіяльності ввіреної території. Вони мали значний вплив на селянське самоврядування і, у першу чергу, на губернські присутствія – інститут місцевої влади на рівні губернії, очолювані ними з 1889 р.¹. У підпорядкуванні губернаторів перебували й земства, безпосередні в недалекому майбутньому виконавці державної політики у царині біженства, а також земські начальники, які вели нагляд за діяльністю самоврядувань у сільській місцевості. У роки Першої світової війни на губернаторів покладалася «...відповідальний напрям та об'єднання на місцях усіх заходів і дій, зумовлених воєнним часом...»².

Для загального ж керівництва означеною цариноюю структурі МВС передбачалося сформувати особливий департамент під керівництвом колишнього члена Державної Ради графа Тишкевича. Крім того, було висловлено думку щодо доцільності утворення уже при ньому особливої наради за участю членів законодавчих установ і громадських діячів³. Наприкінці липня 1915 р. Рада Міністрів імперії, на виконання рішень цього засідання, ухвалила постанову про організацію особливого відділу з улаштування біженців при МВС і створення відповідних місцевих комітетів у губерніях⁴. Слід зазначити, що комітет мав статус тимчасового, на нього і покладалася координація відповідної діяльності губернських структур у царині біженства⁵. Однак, з вересня 1915 р. він став функціонувати як «управління справами» ОН з УБ, змінивши тим самим свій статус⁶.

На місцях розпочався процес формування губернських і повітових комітетів допомоги біженцям. У цьому контексті необхідно звернути увагу на важ-

¹ Ващенко А. Губернське присутствіє у системі управління Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. / А. Ващенко // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. – Чернігів, 2004. – Вип. 27. – С. 60. (Серія «Історичні науки»).

² Черниговские губернаторы и вице-губернаторы. Библиографический справочник / Сост. А. В. Морозова, Н. М. Полетун; предисл., прилож. А. В. Морозовой. – Чернигов: РИК «Деснянская правда», 2006. – С. 13.

³ Устройство беженцев // Юго-Западный край. – 1915. – 24 июля.

⁴ Саматыя В. Проблема беженцев в Белоруссии в годы Первой мировой войны : [Электронный ресурс] / Саматыя В. – Режим доступа : <http://www.nlr.ru:8101/exib/war1/p39.htm>. – Название с экрана.

⁵ Немова В. В. Организация благотворительной помощи на Дону в годы Первой мировой войны. – Автореф... дисс. канд. ист. наук: 07.00.02. – Отечественная история. – Ростов-на-Дону : Южный федеральный ун-т, 2009: [Электронный ресурс] / В. В. Немова. – Режим доступа : <http://rudocs.exdat.com/docs/index-173912.html>. – Название с экрана.

⁶ Ильин А. В. Об Особом совещании по устройству беженцев... – С. 53.

1.2. Нормативно-правові засади та державна система...

ливий факт, який до цього часу залишався невідомим. Уже у першій половині травня 1915 р. у деяких повітах Київської, Полтавської та Чернігівської губерній було створено спеціальні комісії для надання допомоги біженцям, що почали прибувати з Галичини. Одним із перших посадовців, який практично розпочав формування в українських губерніях комітетів допомоги біженцям, став попечитель Київського навчального округу О. Деревницький.

***ДЕРЕВИЦЬКИЙ Олексій Миколайович** (1859 - 1943) – один із видатних учених-філологів кінця XIX - першої третини XX ст., доктор грецької словесності. Народився в сім'ї асесора Полтавського губернського правління. Навчався на історико-філологічному факультеті Харківського університету, де і пропрацював до 1893 р.. З 1905 р. – попечитель Казанського навчального округу, а з 1911 р. – Київського.*

У часи української революції перебував у Криму, де активно долучився до організації Таврійського університету (1918 р.), ставши першим деканом історико-філологічного факультету. Працював у місцевій спільці краєзнавців –Таврійській вченій архівній комісії. Деканська служба О. Деревницького припинилася у 1920 р. після остаточного встановлення більшовицької влади в Криму та ліквідації історико-філологічного факультету. У 1920-х рр. був учасником краєзнавчого руху, дійсним членом Таврійського товариства історії, археології та етнографії, викладав у Кримському педінституті. У 1934 р. став одним із перших професорів, який зазнав «чистки», був звільнений. Після чого усі біографічні відомості про нього обриваються. Відомо, що проживав у Ялті, де і помер¹.

До цього процесу було залучено М. Стороженка, який очолив спеціальну комісію для його координації. Значимо, що вказані комісії відкривалися за умови погодження з місцевими губернаторами та тісної співпраці з губернськими і повітовими земствами.

***СТОРОЖЕНКО Микола Володимирович** (1859 - 1943), за іншими джерелами (1862 – 1942) – вчений, історик, педагог. Народився у Пирятинському повіті Полтавської губернії. У 1881-1885 рр. навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету Св. Володимира. Під керівництвом В. Антоновича займався дослідницькою роботою з історії України, був членом Київської Археографічної Комісії й Товариства Нестора-Літописця, співробітником «Київської Старини», також російських журналів. Працював на посаді інспектора народних училищ Чернігівщини й Київщини (з 1889). З 1895 р. – директор Київської четвертої, а протягом 1909 – 1919 рр. – першої Олександрівської гімназій.*

¹ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 3343, арк. 151.

У листопаді 1919 р. емігрував спочатку до Туреччини, а потім до Югославії, де займався викладацькою роботою. В еміграції написав цікаві «Спогади з мого життя», важливі для історії української культури й українського руху другої половини 19 ст.¹.

Безпосереднім ініціатором створення комітетів допомоги біженцям виступив начальник Київського військового округу. Протягом травня 1915 р. виконувач обов'язків начальника штабу округу від його імені кількаразово звертався до попечителя Київського навчального округу, у компетенції якого перебували навчальні заклади Волинської, Київської, Подільської, Полтавської та Чернігівської губерній, з проханням залучити до участі у справі опікування біженців керівників підвідомчих йому гімназій. 16 травня 1915 р. виконувач обов'язків начальника штабу Київського військового округу писав:

«У цей час до Київської, Полтавської та Чернігівської губерній направляється значна кількість біженців із Галичини, тому природно виникає нагальне питання щодо опікування на місцях, тобто надання житла, їжі, одягу, а також пошуку відповідної роботи.

Виражаючи турботу цією справою головний начальник округу знаходить, що у справі допомоги біженцям значну послугу могли надати особи, які очолюють навчальні заклади, як-то: директори гімназій і реальних училищ, інспектори народних училищ та інспектори вищих народних училищ, шляхом організації місцевих благодійних комісій для підмоги предводителям дворянства, головам повітових земських управ і повітовим справникам...»².

І вже 17 травня О. Деревецкий, на виконання вищенаведеної вказівки, направив циркулярне прохання начальникам середніх і спеціальних навчальних закладів та директорам народних училищ Київської, Полтавської і Чернігівської губерній. У ньому, зокрема, зазначалося, що керівники навчальних закладів різних типів спільно із місцевими предводителями дворянства, головами земських управ та повітовими справниками мають створити комітети допомоги біженцям із залученням інших активних працівників навчальних закладів та громадськості³. Проте дещо раніше, 12 травня 1915 р. попечитель уже звернувся до дирек-

¹ Микола Стороженко. З мого життя / Упор. та авт. вступ. ст. В. Ульяновський. – К.: Либідь, 2005. – 430 с.; Пазюра Н. До біографії Миколи Стороженка : Київська перша гімназія та соціокультурне оточення (1909 – 1919) : [Електронний ресурс] / Н. Пазюра. – Режим доступу : [http:// histans. com/JournALL/graf/17/8.pdf](http://histans.com/JournALL/graf/17/8.pdf). – Назва з екрану; Стороженко Микола Володимирович : [Електронний ресурс] / Стороженко М.В. – Режим доступу : [http://uk.wikipedia. org/wiki](http://uk.wikipedia.org/wiki). – Назва з екрану.

² ЦДІАК України, ф. 707, оп. 258, спр. 9, арк. 131–131 зв.

³ Там само, арк. 356–357.

1.2. Нормативно-правові засади та державна система...

торів підвідомчих йому гімназій з пропозицією створити «... тимчасові спеціальні комісії з опікування біженцями»¹. Докладну інструкцію щодо їх відкриття вони отримали телеграфно від М. Стороженка². 14 – 20 травня того ж року на адресу О. Деревиського, що свідчило про оперативність роботи, надійшли рапорти директорів чоловічих гімназій Конотопа, Пирятин, Глухова, Прилук³. Вони доповідали про організовані місцевими громадськими діями відповідні комісії та перші кроки з надання допомоги біженцям⁴. Наприклад, 15 травня директор Пирятинської чоловічої гімназії М. Троїцький звітував:

«... у Пирятині вже існує комісія з опіки і найму біженців з Галичини, до складу якої ввійшли члени земської управи на чолі з головою земської управи С. Іваненком. Вона встигла прихистити 634 галичан... Ця земська організація функціонує на підставі телеграми дійсного статського радника М. Стороженка та згідно з розпорядженням полтавського губернатора»⁵.

18 травня 1915 р. головний начальник Київського військового округу у зв'язку із прибуттям до міста великої кількості біженців-галичан терміновим розпорядженням зобов'язав попечителя навчального округу створити комісію, на яку покладалося «... опікування та влаштування їх побуту». Керівництво нею мав прийняти М. Стороженко. Подібні комісії належало створити у Прилуках, Переяславі, Пирятині, Золотоноші, Кременчуці та Ромнах Полтавської губернії; Ніжині, Глухові, і Конотопі Чернігівської губернії; Сквирі, Черкасах і Білій Церкві Київської губернії⁶. Фінансування діяльності здійснювалося на кошти, які виділяла останнім комісія М. Стороженка, що у свою чергу отримала на це кошти від попечителя навчального округу. Відтак можна констатувати той факт, що вже з початком евакуації біженці не залишилися поза увагою місцевої влади, самоврядувань та громадськості. Тому власне з обережністю слід давати категоричні твердження на кшталт того, що «місцева влада бачить у них винятково зайвий важкий тягар і ганяють їх з місця на місце»⁷.

Аналізуючи матеріали тогочасної преси, можна зробити висновок, що практика відкриття окремих повітових комітетів допомоги біженцям розпочалася в окремих місцевостях упродовж першої половини літа 1915 р.. Ініціаторами їх виступали самі ж представники самоврядувань, як наприклад, у Лохви-

¹ Там само, арк. 349.

² Там само, арк. 341.

³ Там само, арк. 348.

⁴ Там само, арк. 355–355 зв.

⁵ Там само, арк. 359.

⁶ Там само, арк. 362.

⁷ Лазанська Т. І. Становище біженців в роки першої світової війни. – С. 198.

цькому повіті Полтавської губернії¹. В інших випадках комітети, як-то у Глухівському повіті Чернігівської губернії, відкривалися за пропозицією губернатора М. Лавриновського². У липні 1915 р. Херсонський губернатор М. Гревениць став одним з ініціаторів започаткування повітових комітетів «... з числа земських і міських діячів під головуванням повітових предводителів дворянства»³.

Проте систему місцевих органів допомоги біженцям на українських землях було сформовано протягом другої половини літа 1915 р. в умовах масової евакуації населення. 22 серпня 1915 р., тобто під час активного відкриття місцевих комітетів, міністр внутрішніх справ М. Щербатов надіслав губернаторам спеціальний циркуляр щодо заходів з надання допомоги біженцям у сільській місцевості. У ньому, зокрема, наголошувалося, що «... місцеве опікування біженцями буде покладено на земські самоврядування, а також, у межах можливого, на сільські волосні товариства»⁴.

У зв'язку з цим губернаторам належало організувати роботу з тим, щоб усі підпорядковані їм чиновники та повітові земські начальники всебічно сприяли у цій роботі громадськості. Також усі посадовці губернії мали виконувати усі розпорядження головуповноваженого у справах біженців, а також підтримувати в діяльності його уповноважених⁵. При цьому можна говорити про наявність певної вертикалі, діяльність якої перебувала під наглядом губернатора: губернський комітет, повітовий комітет та волосні попечительства. Губернський комітет, як правило, діяв при губернській земській управі чи губернському присутствії. В окремих випадках, як, наприклад, на Катеринославщині, біженецький стіл було започатковано і при канцелярії губернатора В. Колобова для ведення листування з центральними та місцевими інстанціями у справах біженців⁶. А у Харківській подібний відділ діяв при губернському присутствії⁷. У компетенції губернського комітету перебували всі справи біженців у губернії. Керівниками комітетів були голови губернських земських управ – В. Акішев на Харківщині, К. Гесберг на Катеринославщині⁸. Інші очолювали місцеві предводители дво-

¹ Бюро труда //Лохвицкое слово. – 1916. – 3 июня.

² По вопросу о призрении в Глуховском уезде беженцев из Галиции // Журналы Глуховского уездного земского собрания 1915года. – Глухов: Электро-Тип. А. И. Дворкина, 1916. – С. 14–15.

³ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1743, арк. 27.

⁴ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 10, арк. 49–50.

⁵ Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали. – С. 145.

⁶ Жванко Л. М. З історії перебування біженців Першої світової війни в Катеринославській губ. (1915 р.). – С. 220.

⁷ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 1, арк. 1.

⁸ Кочергін І. О. Земське самоврядування на Катеринославщині (персонологічний вимір): монографія / І. О. Кочергін. – Дніпропетровськ : Герда, 2011. – С. 147.

1.2. Нормативно-правові засади та державна система...

рянства, і досить часто земські діячі поєднували роботу в різних біженецьких інституціях, як-то місцевих відділеннях Тетянинського комітету, відділень ВЗМ, ВСМ та ін.

Подібним чином формувався і керівний склад повітових комітетів. У багатьох випадках повітові комітети очолили місцеві предводителі дворянства, а їх заступниками досить часто були обрані керівники повітових земських управ. У цьому контексті зазначимо, що канцелярії комітетів розташовувалися, головним чином, у приміщеннях губернських і повітових управ. Серед завдань губернського комітету можна назвати такі: здійснення загального керівництва цариною біженства у межах губернії; розподіл між повітовими комітетами коштів, отриманих від військового та інших відомств; розробка загального плану розподілу біженців у межах губернії та плану їх руху; усі інші розпорядження загального характеру, які виникали при розгляді питання щодо допомоги біженцям та ін.¹

Безпосередніми виконавцями його розпоряджень були повітові комітети, які у своїй структурі мали спеціальне бюро, виконавчий орган комітету та низку комісій. Наприклад, у комітеті Валківського повіту Харківської губернії діяло чотири комісії: розпорядча, продовольча, зі збору пожертв та з пошуку роботи². Натомість у повітових комітетах Херсонщини функціонувало по вісім комісій: евакуаційна, господарська, статистична, бюро праці, фінансова, довідкова, попечительська, медико-санітарна³. На комітети покладалося проведення заходів з організації надання медичної, продовольчої та іншої допомоги біженцям одразу після їх прибуття, розселення та реєстрація, призначення та видача грошової допомоги, пошук роботи біженцям, налагодження фінансової та статистичної звітності⁴. Саме ці комітети при реєстрації видавали кожному зареєстрованому біженцю спеціальну «Книжку біженця», у яку записувалися його особисті дані та види отриманої допомоги⁵. Волосні попечительства чи волосні комітети, як по-різному вони називалися, стали низовою ланкою владної вертикалі, куди зверталися зі своїми проблемами біженці.

В окремих випадках у повітах створювалися спеціальні підкомітети. У цьому аспекті, наприклад, цікаво розглянути досвід відповідної роботи на Херсонщині. Так, 21 липня 1915 р. у Херсоні під головуванням повітового предводителя дворянства графа В. Стенбока-Фермора відбулося перше організаційне засідання повітового комітету допомоги біженцям. Серед інших ухвал була й така:

¹ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1743, арк. 39.

² Журнал очередного Валковского уездного земского собрания сессии... – С. 89.

³ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1743, арк. 100.

⁴ Журнал очередного Валковского уездного земского собрания сессии... – С. 90–91.

⁵ Держархів Полтавської обл., ф. Р-3465, оп. 2, спр. 10, арк. 17.

«З метою надання своєчасної допомоги переселенцям у випадку їх напливу до нашого повіту, розміщення їх по квартирах і пошуку роботи, вирішено заснувати у найбільш заселених місцевостях повіту [...] особливі підкомітети. До складу підкомітетів входять посадовці, які обслуговують ці місцевості, духовенство, поліція та місцеві діячі»¹.

У Херсоні організацією підкомітетів займалася міська управа, у містах Новий Буг, Кривий Ріг, Ново-Воронцовці – земські начальники, у Бериславі – міський голова².

У містах подібну діяльність здійснювали міські комітети допомоги біженцям, створені при міських самоврядуваннях, але які перебували у підпорядкуванні губернському комітету³. У великих населених пунктах було створено й окремі дільничні попечительства. До складу цих інституцій увійшли представники влади, громадські, земські та міські діячі, представники національних комітетів, місцева інтелігенція.

У загальногубернському контексті процес створення органів допомоги біженцям можна відслідкувати на прикладі Харківщини. 7 серпня 1915 р. під почесним головуванням харківського губернатора М. Протасьєва розпочав роботу губернський комітет у справах біженців, який *«...поширив свою діяльність на всю губернію шляхом утворення повітових комітетів під керівництвом місцевих предводителів дворянства»*⁴. І вже 12 серпня 1915 р. харківський губернатор розіслав повітовим предводителям дворянства губернії розпорядження, відповідно до якого останнім належало створити *«...повітові комітети з представників земств, міської адміністрації, громадських діячів та осіб, які можуть бути корисні справі – для надання і організації допомоги біженцям»*⁵.

Протягом 13 – 20 серпня того ж року на адресу губернатора надійшли телеграми про початок роботи комітетів у десяти повітах Харківської губернії⁶. наприклад, 13 серпня Лебединський предводитель дворянства О. Капніст повідомляв: *«Сьогодні утворений комітет допомоги біженцям, вибрана виконавча комісія»*⁷. 17 серпня у Вовчанську під головуванням голови повітової управи В. Ко-

¹ Беженцы // Известия Херсонского уездного земства. – 1915. – 7 августа. – С. 894.

² Там же. – С. 895.

³ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1743, арк. 39.

⁴ Доклады Старобельской уездной земской управы по отделу народного здравия и очередному уездному земскому собранию сессии 1915 года. – Старобельск: Тип. М. Т. Дедушенко, 1915. – С. 54.

⁵ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 10, арк. 15.

⁶ Жванко Л. М. Харківська губернія у роки Першої світової війни... – С. 350.

⁷ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 10, арк. 24.

1.2. Нормативно-правові засади та державна система...

локольцова відбулося загальноповітове зібрання (понад 100 делегатів, серед яких земські агрономи, лікарі, волосні старшини, духовенство, вчителі та ін.), яке затвердило план роботи з організації прийому та розміщення біженців¹.

Восени 1915 р. в Харківській губернії за неповними підрахунками діяло близько 120 волосних комітетів (попечительства), з яких у Валківському повіті – 16, Ізюмському – 25, Лебединському – 27, Старобільському – 37², Вовчанському – 14³. При цьому слід відзначити, що кількість створених волосних комітетів не залежала від числа біженців у повіті, а скоріше – від ініціативи місцевої громади та її фінансових можливостей. Досить активно до їх створення долучилися волосні старшини, писарі, сільські старости, голови та члени сільських кооперативних товариств та ін.. Для ілюстрації можна навести приклад волосних управ Вовчанського повіту. Так, у Ново-Бурлуцькій волості до цієї справи долучилися волосний старшина і писар, 14 сільських старост і 7 сільських писарів, у Вільховатській – 27 осіб, у Козинській – 22 особи, у Старосалтівській – 13, Хотомлянській – 6⁴. Волосні комітети очолювали місцеві священики, агрономи, ветеринари і розташовувалися вони як у селах, так і у слободах.

У частині волостей, де не було створено спеціальних комітетів допомоги біженцям, априклад, у селах Вовчанського повіту допомогу біженцям надавали попечительства Російського товариства Червоного Хреста та кредитні спілки⁵.

При цьому можна стверджувати, що в кожному повіті Харківської губернії діяла мережа комітетів надання допомоги біженцям, як наприклад, в Охтирському (*Додаток 1.13*). Керівництво діяльністю волосних комітетів, на підставі циркуляру міністра внутрішніх справ М. Щербатова від 22 серпня 1915 р., адресованого губернським старостам, належало передати до компетенції повітових земських начальників⁶. Але оскільки, як уже складалася закономірність щодо запізнення надходження урядових розпоряджень, земських начальників уже було залучено до цього процесу. Наприклад, ще 12 серпня 1915 р. на засіданні Золотоніського повітового комітету допомоги біженцям Полтавської губернії його голова повітовий предводитель дворянства Д. Троцький звернувся до земських начальників М. Суровцова, В. Келлера та Б. Лукашевича з проханням взяти участь у роботі цієї інституції. Головуючий запропонував їм прове-

¹ Общее собрание по оказанию помощи беженцам в Волчанском уезде Харьковской губернии // Волчанский земский листок. – 1915. – № 29. – 22 августа. – С. 13.

² Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 16, арк. 9, 27–29, 37–40, 42–44 зв.

³ Там само, спр. 10, арк. 24.

⁴ Там само, спр. 33, арк. 7 зв., 8 зв., 9 зв.

⁵ Заседание Белоколодязкого комитета помощи беженцам // Волчанский земский листок. – 1915. – № 33. – 19 сентября. – С. 14–15.

⁶ Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали. – С. 145.

дення конкретних заходів: прийняти на себе керівництво справою допомоги біженцям у межах ввірених їм діляниць, організувати при можливості у кожному селі попечительство з надання допомоги біженцям¹. Слід зазначити, що земські начальники одностайно прийняли цю пропозицію і приєдналися до справи².

В інших випадках ці посадовці виступали й ініціаторами відкриття комітетів. Одне з таких зібрань відбулося 3 вересня 1915 р. у селі Павлиш Олександрійського повіту Катериславської губернії. На запрошення земського начальника В. Зеленського для обговорення питання опіки біженців на 1-й діляниці прибули місцеві священики, лікарі, пристав, начальники поштово-телеграфної контори і залізничної станції, землевласники і волосні старшини. На початку засідання В. Зеленський звернувся до присутніх з промовою, в якій закликав прийти на допомогу біженцям, коли ті прибудуть. У результаті обговорення було ухвалено організувати під його керівництвом діляничний комітет з опікування біженців у складі товариша голови – начальника поштово-телеграфної контори Костюшко-Валюжича, секретаря – писаря земського начальника Коваленика. Членами комітету було обрано усіх присутніх. Під керівництвом священиків отця Іллі Генкіна та отця Федора Статкевича відкрити Онуфріївське та Богоявленське попечительства, а також під керівництвом пана Балана – Павлиське. До їх складу належало запросити священиків, учителів, учительок, землевласників, сільських старост і *«осіб сільського стану, які можуть принести користь справі опікування»*³.

Отже, в українських губерніях місцеві комітети усіх рівнів об'єднали у своєму складі представників губернських, повітових земств, міських управ, благодійних спілок, предводителів дворянства, земських начальників та широкого громадського загалу. Проте у будь-якому випадку необхідно говорити про наміри до конструктивної співпраці повітових і волосних громад у цій справі. Значну роль у формуванні біженецьких комітетів відіграли місцеві земства, оскільки вони, як зауважила Ю. Петровська, *«... під час тогочасних трагічних подій виявилися здатними не тільки до швидкої адаптації, але й адекватної рефлексії на існуючі реалії...»*⁴. Фактично земські діячі розуміли, що за великим рахунком, проблеми біженців на рівні губернії та повіту в організаційному і ча-

¹ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1743, арк. 7.

² Там само, арк. 7 зв.

³ Корреспонденции. С. Павлыш // Известия Александрійского уездного земства. – 1915. – 4 сентября.

⁴ Петровська Ю. Особливості гуманітарної діяльності земств Чернігівської губернії на початку Першої світової війни за матеріалами «Черниговской земской недели»: [Електронний ресурс] Петровська Ю. / Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchdpu/ist/2008_52/Petrovska.pdf. – Назва з екрану.

1.2. Нормативно-правові засади та державна система...

стково фінансовому плані ляжуть саме на плечі земського самоврядування. Зрозуміло, що спостерігалися й труднощі різного характеру. Їх можна пояснити відсутністю досвіду такої роботи та й самим фактом війни. У той час місцеві самоврядування постали перед низкою нових зобов'язань та викликів: загальне погіршення життя місцевого населення, присутність у повітах іноземних військовополонених, лазаретів для поранених та ін..

Черговим кроком у справі формування державної системи допомоги біженцям стало проведене 21 липня 1915 р. міжфракційне засідання Державної Думи, на якому розглядалося питання організації допомоги біженцям. Наступного дня за ініціативою М. Родзянко, голови Державної Думи¹, була скликана нарада відомих громадських діячів, серед яких були і керівники ВЗС та ВСМ, з метою пошуку найбільш оптимального шляху вирішення проблеми біженства, розробки спеціального законопроекту та створення офіційного державного органу опікування справами біженців². Про доцільність такого органу міністр внутрішніх справ М. Щербатов на одному із засідань Ради міністрів з притаманним йому цинізмом заявив:

«... Особлива нарада з улаштування біженців для Міністерства внутрішніх справ необхідна – витрачаються сотні мільйонів... маса нарікань; без виборів Особливої наради не буде престижу»³.

А. Ільїн слушно зауважив, що МВС в умовах численних недоліків в організації допомоги біженцям прагнуло мати більш авторитетне, обране Думою, прикриття, такий собі громовідвід, щоби розділити з нею моральну та юридичну відповідальність за прорахунки в діяльності Особливої наради⁴.

Продовженням процесу обговорення ідеї створення державних інституцій з питань біженства стала наступна нарада, проведена наприкінці липня 1915 р. під головуванням С. Варун-Секрета, товариша голови Державної Думи. Присутній князь М. Щербатов озвучив ухвали Ставки щодо біженства, схвально відзначаючи думку щодо створення спеціальної особливої наради з питань біженців. Остання, на думку очільника МВС, мала полегшити роботу підвідомчої йому структури – недавно створеного департаменту у справах біженців. Ще одним важливим питанням, яке обговорювалося, стала проблема фінансування

¹ *Ерошкин М. П.* История государственных учреждений дореволюционной России: учеб. пособ. [для студ. выс. учеб. завед.] / М. П. Ерошкин. – [3-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Высшая школа, 1983. – С. 297.

² *Ильин А. В.* Об Особом совещании по устройству беженцев... – С. 49.

³ Совет Министров Российской империи в годы Первой мировой войны. – С. 253.

⁴ *Ильин А. В.* Об Особом совещании по устройству беженцев... – С. 49.

так званих «біженецьких статей». З цього приводу міністр озвучив розпорядження Верховного Головнокомандувача начальникам тилу, які з військового фонду зобов'язувалися відпускати на облаштування біженців усі потрібні кредити. І нарешті, нарада визнала необхідним проведення в законодавчій формі питання про влаштування біженців та обговорила основні положення майбутнього закону. Також було запропоновано першочергово виділити на «... допомогу евакуйованому населенню... 25 млн крб.»¹.

Гостру дискусію у членів наради викликало обговорення майбутнього законодавчого акту щодо врегулювання проблеми біженців – «Положення про біженців» й зокрема, його перша стаття, яка тлумачила саме поняття «біженець». Так один з учасників зібрання поцікавився у головуєчого чи підпадають під це визначення виселенці. Директор департаменту поліції В. Брюн-де-Сент-Іпполіт, який узяв слово, спробував розмежувати евакуйованих, виходячи з мотивації, якою керувалася влада відносно тих чи інших етнічних груп. А відтак, на його думку, німці-колоністи і євреї, які підпадали під категорію «піднаглядних», не мають права розраховувати на державну допомогу.

З гострою критикою тези очільника поліцейного відомства виступив представник переселенського управління Зноско-Боровський, який зазначив:

«Ми стоїмо перед стихійним явищем. Біжить натовп голодний і злидений. Хіба можна вибирати, хто в цьому натовпі. Чи росіяни, поляки, євреї, німці – усім потрібно допомогти»².

Отже, 5 серпня 1915 р. після попередніх обговорень, міністр внутрішніх справ князь М. Щербатов подав до Державної думи Пояснювальну записку до «Законопроекту про біженців», в основу якої і було покладено ухвали вищезгаданої наради. У документі перш за все наголошувалося на причинах розробки документа. Серед інших – це значна кількість біженців, які «...зазнають у дорозі чималих незгод, страждають від голоду та хвороб, не маючи часто найнеобхіднішого...». Відсутність до цього часу спеціального закону, покликаного регулювати проблеми біженства, на думку міністерського чиновника, була зумовлена незначною їх кількістю. Допомогу до того часу «з повним успіхом надавав Комітет Її Імператорської Високості Великої Княжни Тетяни Миколаївни та його місцеві відділення»³. У той же час М. Щербатов був змушений констатувати:

¹ Устройство беженцев // Юго-Западный край. – 1915. – 24 июля.

² Межведомственное совещание о беженцах // Одесский листок. – 1915. – 3 августа.

³ Жванко Л. Правове регулювання соціального захисту біженців Першої світової війни... – С. 239.

1.2. Нормативно-правові засади та державна система...

«Проте в даний час кількість біженців досягає сотень тисяч, турботи про упорядкування руху маси біженців, про забезпечення їх необхідним харчуванням і медичною допомогою в дорозі та влаштуванням переселенців на новому місці є питаннями державної ваги, а відтак складають задачу урядової влади»¹.

Далі високопосадовець фактично постаттєво проаналізував проект закону наголосивши, що надання допомоги біженцям вимагає миттєвого вживання необхідних заходів та негайного розв'язання пов'язаних з цим питань. Задля цього пропонувалось наділити одноосібною владою міністра внутрішніх справ Російської імперії при ухваленні рішень у царині біженства².

«Надання допомоги біженцям вимагає швидкого вживання необхідних заходів і негайного вирішення поставлених питань. Тому на чолі цієї справи повинна стояти одноосібна влада, яка провадить самостійну політику і несе відповідальність за правильну її постановку. Для цього, згідно з проектом, що додається, об'єднання діяльності установ і осіб, покликаних для надання допомоги біженцям, і керівництво цією діяльністю покладається на міністра внутрішніх справ. Для всебічного ж освітлення стану справи, а також обговорення і розробки загальних питань, передбачається заснувати під головуванням міністра внутрішніх справ особливу нараду»³.

Законопроект пройшов обговорення на спеціальній нараді, у складі якої були представники Державної Ради, Державної Думи та інших «зацікавлених відомств». Керував її роботою товариш міністра внутрішніх справ М. Плеве⁴.

14 серпня 1915 р. Державна Дума на своєму засіданні розглянула «Законопроект про біженців», внівши деякі поправки до його положень. Так, члени Думи не погодились з тим, щоб на місцях справами біженців опікувалися губернатори та предводителі дворянства. До слова сказати, саме вони з початком масового прибуття біженців у середині літа 1915 р., очолили місцеві комітети та розгорнули широку діяльність. Зміна керівників цих інституцій на «особливих осіб», уповноважених міністром внутрішніх справ та осіб, обраних губернськими комітетами з цілковитою передачею місцевого попечительства біженцями земським та міським управам, відразу після ухвали закону на місцях по-

¹ Извлечение из объяснительной записки министра внутренних дел к законопроекту о беженцах, представленный в Государственную Думу 5 августа 1915 г., № 14094 // Известия ГК ВЗС. – 1915. – № 24. – 1 октября. – С. 78.

² Там же. – С. 79.

³ Там же.

⁴ Там же. – С. 78.

родила багато проблем¹. Та все ж, як зауважує Т. Лихачова, не дивлячись на розбіжності серед політичних діячів Російської імперії та непорозуміння, що виникали між Радою Міністрів і Державною Думою, у правлячих колах розуміли важливість швидкого законодавчого урегулювання біженського питання. Уповільнення його розв'язання шкодило суспільству і державі в цілому, адже біженство набуло загрозливих масштабів. Все це сприяло нехарактерній для того часу співпраці між державними органами Російської імперії².

30 серпня 1915 р. імператор Микола II підписав «Закон про забезпечення потреб біженців», п'ять статей якого стосувалися асигнування з державної скарбниці у розпорядження міністра внутрішніх справ 25 млн крб. на «...негайне задоволення потреб біженців і найскорішу організацію справи їх опіки...»³. Проте на особливий інтерес заслуговує додаток до закону, як доповнення до існуючих законодавчих актів – «Положення про забезпечення потреб біженців». Насамперед слід акцентувати, що його автори вперше в юридичній практиці Російської імперії дали тлумачення поняття «біженець».

«Біженцями визнаються особи, що залишили місцевості, під загрозою наступу ворога або ним вже зайняті, або виселені розпорядженням військової або цивільної влади з району військових дій, а також вихідці з ворожих Росії держав»⁴.

Проте на думку сучасних російських істориків, таке тлумачення не було вичерпним, а «... сама пограничність статусу біженців ставила у безвихідь і політиків, і громадських діячів. Поза реєстрацією опинилися державні службовці з сім'ями, виселенці, які знаходилися під наглядом поліції»⁵. Дійсно, особи, які насильно були виселені з зони воєнних дій під нагляд поліції, серед яких чимало було німців-колоністів та євреїв, до біженців не зараховувалися. Відтак документ узаконив насильницьке переселення цивільного населення, яке здійснила, головним чином, військова влада з метою очищення території. Цим самим реалізовувалася і втілювалася доктрина «випаленої землі», відома ще як «тактика 1812

¹ Замечания на проект «Руководящие положения по устройству беженцев», поставленный на обсуждение Особого Сопровождающего // Известия ВСГ. – 1916. – № 27 - 28. – 1 - 15 марта. – С. 239.

² Лихачова Т. М. Польські біженці в Росії (серпень 1914 р. – листопад 1917 р.). – С. 78.

³ Положение об обеспечении нужд беженцев // Собрание указаний и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате, 1915. – Том Первый. Второе полугодие. – Пг., 1915. – № 242. – 1 сентября 1915 г. – Пг. : Сенатская тип., 1915. – С. 2424.

⁴ Положение об обеспечении нужд беженцев. – С. 2424.

⁵ Баженова К. Е. Деятельность организаций Всероссийского земского союза и Всероссийского союза городов Пермской губернии по оказанию помощи беженцам в годы Первой мировой войны // Вестник Челябинского государственного университета. – 2011. – № 12 (227) – История. Вып. 45. – С. 25.

1.2. Нормативно-правові засади та державна система...

р.». Її суть, на думку Ставки, полягала в тому, що ворог, потрапляючи на спустошену місцевість, відчуватиме труднощі у продовольстві та розквартируванні¹.

Статті Положення визначили владну вертикаль, яка мала перейматися *«турботами щодо забезпечення матеріальних та духовних потреб біженців»* (ст. 2). Це, безумовно, МВС та особисто його керівник, головуповноважені з улаштування біженців, губернатори і градоначальники, земські та міські управи, місцеві комітети (ст. 2). Право надання допомоги біженцям закріплювалося і за Тетянинським комітетом (ст. 3). Проте важелі керівництва, об'єднання всіх заходів щодо задоволення потреб біженців, переходили до нової структури – Особливої Наради з улаштування біженців (ст. 8), структури, наділеної широкими повноваженнями. 11 із 22 статей Положення стосувалися встановлення компетенції, особового складу, порядку роботи та звітності новоствореної інституції.

«Особлива Нарада з улаштування біженців є вищим державним органом. Ніяка інша урядова інституція чи посадова особа не може давати Особливій Нараді настанов і не може вимагати від неї звіту»².

«Положення про забезпечення потреб біженців» підтвердило, що керівництво процесом евакуації та розселення біженців належало до компетенції Головуповноважених з улаштування біженців, яких за поданням міністра внутрішніх справ призначив імператор (ст. 21). Остання 22 стаття документа дала пояснення щодо місцевих структур опікування біженцями. Ними стали земські та міські управи різних рівнів. Вони отримали право залучати до своєї роботи *«...осіб різної статі як з місцевих діячів, так і з середовища біженців»³*. Стаття практично зобов'язувала уже існуючі комітети, які функціонували здебільшого під керівництвом місцевих предводителів дворянства, перейти у підпорядкування земських управ. У багатьох випадках на місцях серед діячів, які займалися опікою біженців, після виходу Положення ця стаття викликала стурбованість.

Отже, «Положення про забезпечення потреб біженців» – перший законодавчий акт Російської імперії, статті якого визначали долю винятково однієї категорії постраждалого від війни цивільного населення – біженців. Фактично цей документ ознаменував перехід від *«громадсько-добровільного»⁴* характеру

¹ Зінченко О. Законодавча діяльність Державної Ради Російської імперії (1906 – 1917 рр.) / О. Зінченко. – Х. : НТМН, 2010. – С. 82.

² Положение об обеспечении нужд беженцев. – С. 2424.

³ Там же. – С. 2426.

⁴ Максимов Е. К. Саратовское Поволжье в годы Первой мировой войны: [учеб. пособ. к курсу «История Саратовского Поволжья»] / Е. К. Максимов, В. П. Тотфалушин. – Саратов: Научная книга, 2007. – С. 39.

допомоги біженцям до «державно-обов'язкового» під керівництвом МВС імперії. До організації допомоги біженцям передбачалося залучити «всі місцеві громадські сили», що в умовах російського життя траплялося не часто¹. Саме це положення, на думку М. Щепкіна, представника ВСМ в ОН з УБ, стало його цінною перевагою над недоліками – недосконалістю та відсталістю від реалій життя². У той же час чимало досить серйозних питань опинилося поза увагою законотворців. Серед них – питання взаємодії центральних та місцевих органів влади у сфері облаштування тимчасового життя біженців у тиллових губерніях, визначення ролі ВЗС і ВСМ у процесі соціального захисту біженців та підведення законодавчої бази під їх діяльність, принципи узгодження діяльності новостворених та вже існуючих структур, узгодження фінансової складової проблеми³. Прийняті нормативні акти лише в загальному вигляді окреслили напрямки внутрішньої політики Російської імперії у царині розв'язання проблем біженців.

Зрозуміло, що всі прогалини закону відразу стали предметом критики сучасників. Тогочасна преса миттєво охрестила його запізнілим. Навіть у момент затвердження, життя вже випередило його і не вкладалося у вказані ним правові рамки. Зміст закону дав значний обсяг матеріалу для критики, що було зумовлено поспішністю розробки та проведення його через законодавчі палати⁴. Журналістка В. Кузьміна-Караваєва у рубриці «Питання внутрішнього життя» в часописі «Вестник Европы» наголосила на недостатньо професійному та поверхневому підході до розробки «Положення».

«З приводу нього виголошувалося [щодо обговорення «Положення» на засіданні Державної Думи – авт.] багато змістовних промов. Проте всі вони були на загальнополітичні теми і на тему становища біженців загалом. Із тексту виступів зрозуміло, що оратори не досить ґрунтовно вивчили міністерський проект, а з іншого боку – зіставлення змісту проекту з озвученими хорошими думками під час його обговорення»⁵.

Гостро прозвучала критика стосовно замовчування ролі й перспективи подальшої роботи ВЗС та ВСМ щодо організації допомоги біженцям, створення, у зв'язку з відсутністю законодавчої регламентації, перешкод у їх діяльнос-

¹ Беженцы и организаций помощи им в связи с работами Особого Совещани // Известия ВСГ. – 1916. – № 27 - 28. – 1 - 15 марта. – С. 175

² Там же.

³ Жванко Л. Правове регулювання соціального захисту біженців Першої світової війни... – С. 242.

⁴ Беженцы и организация помощи им в связи с работами Особого Совещания. – С. 175.

⁵ Кузьмина-Караваева В. Вопросы внутренней жизни // Вестник Европы. – 1915. – № 12. – Декабрь. – С. 382.

1.2. Нормативно-правові засади та державна система...

ті¹. Противники цих громадських інституцій, у свою чергу, аргументували власні думки статтями закону, точніше відсутністю таких, окрім однієї, що дозволяла цим комітетам делегувати до складу ОН з УБ двох своїх представників. Цікаво, що серед противників був і О. Нейдгарт, який, очевидно, маючи промонархічні погляди, виступив за позбавлення ВЗС та ВСМ ролі об'єднуючих центрів місцевих земств та міст у царині опіки біженців².

«Закон про забезпечення потреб біженців» став предметом обговорення на чергових з'їздах представників ВЗМ та ВСМ. Так, уже 7 - 9 вересня 1915 р. делегати з'їзду уповноважених земств та міст, ініційованого ВЗС, активно обговорювали положення нового нормативного акту³. Виступаючи акцентували позитивний момент закону – необхідність передачі місцевої опіки біженців земствам та містам. Оскільки саме вони здатні *«...наскільки це можливо примирити тимчасове біженство з постійними умовами та інтересами місцевого життя, місцевого населення»*. Проте саме тут виникла дилема: чи могли місцеві земські та міські діячі самостійно, без допомоги саме національних, не говорячи вже про інші інституції, з усією повнотою вникнути у потреби біженця, не лише матеріальні, а й духовні⁴. На жаль, відповіді на це запитання закон не дав.

На четвертому з'їзді представників ВСМ, який проходив у березні 1916 р., на порядку денному також висувалося питання щодо обговорення означеного закону. Наприклад, на засіданні 13 березня Ф. Лизогуб, представник від Полтавської губернії, виступив із пропозицією зробити від імені з'їзду офіційне звернення до Державної Думи. Перш за все влада мала звернути увагу на низку прорахунків цього нормативного акту. Вони давали можливість ОН з УБ та МВС всіляко утискати Союзи і місцеві їх земські та міські комітети у справі отримання ними державних коштів для ведення біженецьких справ. До недоліків було віднесено й мережу різних уповноважених, частину яких можна було скасувати⁵.

10 вересня 1915 р. при МВС імперії на підставі «Закону про влаштування біженців» від 30 серпня 1915 р. було започатковано Особливу нараду з улаштування біженців (далі – ОН з УБ). Ця структура стала останньою за часом створення в системі п'яти надзвичайних державних органів для керівництва воєнною економікою Російської імперії – Особливих нарад у справах оборони дер-

¹ Там же. – С. 381.

² Беженцы и организация помощи им в связи с работами Особого Совещания. – С. 185.

³ Там же. – С. 175.

⁴ Там же. – С. 83.

⁵ Отчет о заседаниях // Известия ВСГ. – 1916. – № 29 - 30. – Апрель. – С. 183.

жави, з палива, з продовольства, з перевезень¹. Унікальною рисою діяльності ОН з УБ, що виділяло у центральному держапараті імперії, було включення до складу її колегії представників національних комітетів². На колегію Особливої наради покладался розгляд законодавчих питань, розподіл отриманих кредитів та кадрові справи³. До складу Особливої Наради ввійшло перш за все по сім представників Державної Думи і Державної Ради, кількість яких згідно з іншим законом від 25 червня 1916 р. було збільшено до дев'яти від кожної урядової структури⁴, а також представники низки міністерств та управлінь, Російського товариства Червоно Хреста, Тетянинського комітету, ВЗС, ВСМ, провідних етнічних комітетів, два головуповноважені зулаштування біженців (*Додаток 1.14*)⁵. За своїм складом ОН з УБ була доволі солідною інституцією, до якої ввійшли представники державних органів, громадських та національних організацій⁶.

Особлива Нарада наділялася широкими повноваженнями (ст. 13). Зокрема, їй належало право розподіляти кредити на задоволення потреб біженців та надавати останнім компенсацію за втрачене майно. Нарада брала на себе *«турботу про всебічне упорядкування транспортування та реєстрацію біженців, повернення додому біженців, відновлення їх господарства, а також влаштування подальшого життя переселенців»*⁷. Важливим напрямком діяльності цієї структури стало і задоволення духовних потреб біженців, влаштування шкіл, курсів та полегшення зв'язків біженців зі своїми родичами, які залишалися на завойованих територіях, за посередництва Міністерства іноземних справ та дипломатичних служб нейтральних держав. І нарешті, на Особливу Нараду покладался контроль за процесом створення та діяльності місцевих комітетів допомоги біженцям; розробка проектів наказів головуповноважених; обрання та подання на розгляд міністру внутрішніх справ кандидатів на посади керівників губернських нарад у справах біженців⁸.

¹ Назва деяких комісій змішаного складу в Російській імперії у складі чиновників і представників суспільства для розгляду різних важливих питань та розробки різних законопроектів // Особое совещание : [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/wiki>. – Название с экрана.

² Ильин А. В. Об Особом совещании по устройству беженцев... – С. 50.

³ Там же. – С. 52.

⁴ Одобренный Государственным Советом и Государственной Думой Высочайше утвержденный закон // Известия Комитета Великой Княжны Татьяны Николаевны. – 1916. – № 5. – 1 августа. – С. 1.

⁵ Положение об обеспечении нужд беженцев. – С. 2423 – 2424.

⁶ Загребельна Н. Велика війна: українство і благодійність (1914 – 1917 рр.). – С. 51.

⁷ Жванко Л. М. Правове регулювання соціального захисту біженців Першої світової війни... – С. 241.

⁸ Положение об обеспечении нужд беженцев. – С. 2425.

1.2. Нормативно-правові засади та державна система...

Головою Особливої Народи з улаштування біженців, як уже відзначалося, став міністр внутрішніх справ, який відповідно до положень закону, був підзвітний Державній раді та Державній Думі¹. Для «... управління її справами обирав одного із своїх підлеглих» (ст. 18). Усі питання, процес їх обговорення та ухвали на засіданнях Народи передбачалося записувати у спеціальні журнали, які після закінчення діяльності структури належало передати разом зі звітом міністра внутрішніх справ на розгляд Державної ради та Державної думи (ст. 15-16)². Проте в дійсності лише М. Щербатов (обіймав посаду міністра з 5 червня по 26 вересня 1915 р.)³ був присутній на першому засіданні колегії наради. Його наступники з різних причин не були на жодному з них, ігноруючи тим самим положення закону від 30 серпня 1915 р.. Фактичним керівником упродовж тривалого часу був М. Плеве. Він безпосередньо курирував діяльність усіх підрозділів ОН з УБ, підписував від імені відділу з улаштування біженців МВС адресовані губернаторам важливі циркуляри. З весни 1916 р. після його звільнення, цю посаду обійняв товариш міністра внутрішніх справ князь В. Волконський⁴.

І нарешті, 14 червня 1916 р. згідно з наказом імператора його змінив В. Енгельгард, член Державної ради, предводитель дворянства Духовщинського повіту Смоленської губернії, дійсний статський радник. Обіймаючи цю посаду, він наділявся правами «... товариша міністерства внутрішніх справ зі справ біженців»⁵. В одному з інтерв'ю, яке В. Енгельгард так визначив завдання держави стосовно опіки біженців:

«У справі облаштування і опікування осіб, які покинули свою землю під впливом воєнних обставин, уряд вважає за необхідне сповна прийти на допомогу при задоволенні нагальних потреб матеріального існування, а також і надання посильної допомоги у сфері духовного і морально-просвітницького життя»⁶.

Для проведення своєї діяльності ускладі ОН з УБ було виділено колегію, на яку покладалися три важливі функції: законотворчу, розподіл кредитів та

¹ Вердиева Х. Первая мировая война и беженцы-мусульмане Кавказа : [Электронный ресурс] / Вердиева Х. – Режим доступа : www.irs-az.com. – Название с экрана.

² Положение об обеспечении нужд беженцев. – С. 2426.

³ Ерошкин М. П. История государственных учреждений дореволюционной России. – С. 304.

⁴ Волконский Владимир Михайлович : [Электронный ресурс] / Волконский В. – Режим доступа : <http://ru.m.wikipedia.org/wiki/> – Название с экрана.

⁵ Из истории смоленской ветви рода Энгельгардтов : [Электронный ресурс] / Из истории... – Режим доступа : http://spbgds.ru/journal_unr/journal_unr_117_%5B1%5D.pdf. – Название с экрана; Новый председатель Особого совещания о беженцах // Известия Комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны. – 1916. – № 5. – 1 августа. – С. 22.

⁶ Правительственная помощь беженцам // Там же. – С. 22.

проведення кадрових призначень. Також діяло декілька спеціальних комісій. А. Ільїн, аналізуючи роботу колегій, відзначив, що «спочатку колегія взялася за справу енергійно, її члени засідали навіть у приватному порядку». Проте в реальності вони наражалася на значні бюрократичні перепони, в результаті чого важливі законопроекти, як, наприклад, «Керівні положення з улаштування біженців», місяцями курсували по урядових інстанціях¹. Розподіл кредитів часто відбувався в обхід колегії, за розпорядженнями міністра внутрішніх справ та Ради міністрів, а члени колегії навіть не мали уявлення про виділені суми. Фактично їх компетенція звелася до ухвалення один раз на кілька місяців виділених кредитів, що здійснювала кредитна комісія ОН з УБ. У подібному негативному ключі здійснювалася і її робота з кадрових питань, коли, наприклад, з кількома місячним запізненням членів колегії було повідомлено про розформування управлінь головуповноважених фронтів². Фактично, на осінь 1916 р. діяльність колегії було підмінено діяльністю кредитної комісії³.

Уже у вересні 1915 р. у складі ОН з УБ було сформовано дві постійні комісії – із загальних питань та кредитна, а також кілька цільових (тимчасових). Серед останніх – комісія для задоволення духовних потреб біженців⁴. Її роботу очолив А. Коні, видатний російський юрист, громадський діяч, член Державної ради⁵. Метою створення даної комісії було

«відновлення порушеної душевної рівноваги серед біженців, яку створили суперечливі розпорядження військового і цивільного начальства.., втрата батьками дітей внаслідок важких умов та дезорганізації руху на залізничних і ґрунтових дорогах, ... скорботи за рідними місцями, що їх залишили, невизначеність становища у майбутньому»⁶.

Слід зазначити, що протягом всього часу функціонування Особливої ради, комісія з задоволення духовних потреб біженців працювала досить інтенсивно, на її засіданнях розглядалися, головним чином, питання релігійної допомоги біженцям різних конфесій. Члени комісії визнали за необхідне «розгля-

¹ Ильин А. В. Об Особом совещании по устройству беженцев... – С. 52.

² Там же.

³ Там же. – С. 54.

⁴ Жванко Л. До проблеми задоволення релігійних потреб біженців католиків у Російській імперії (1914 – 1918 рр.). – С. 117.

⁵ Коні Анатолий Федорович : [Электронный ресурс] / Коні А.Ф. – Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/wiki>. – Название с экрана.

⁶ Лихачова Т. Культурно-просвітницька робота серед біженців-поляків з Королівства Польського в роки Першої світової війни. – С. 92.

1.2. Нормативно-правові засади та державна система...

дати це питання окремо для осіб православного віросповідання та іновірного»¹.

Головним же результатом роботи комісії, як стверджують окремі історики², стала розробка статті 29 «Керівних положень з улаштування біженців», затверджених 2 березня 1916 р. міністром внутрішніх справ О. Хвостовим. Нею було підведено юридичну базу щодо необхідності задоволення релігійних потреб біженців різних конфесій.

«Релігійні потреби біженців задовольняються на місцях прибуття наявними особами духовного сану, а також шляхом відрядження, на разі необхідності, у райони розселення біженців православних священників, ксьондзів, пасторів та духовних осіб інших віросповідань. Видатки на відрядження належать до кредитів, що виділяються на потреби біженців»³.

Отже, на осінь 1916 р. Особлива нарада з улаштування біженців, яка на рівні імперії мала стати керуючою інстанцією у справі опікування евакуйованих, не маючи відповідної підтримки Державної думи, виявилася нездатною взяти під свій контроль діяльність місцевих установ МВС, які керували організацією допомоги біженцям, та втратила ґрунт для регулярної діяльності⁴.

Соціальний захист біженців на місцях відповідно до статті 22 закону покладався на земські установи та муніципальні правління з залученням громадськості⁵. На рівні губерній виразниками державної політики у справі біженства та керівними органами у цій справі стали губернські наради з улаштування біженців (далі – ГН з УБ), до складу яких входили представники місцевої адміністрації, самоврядування та громадськості⁶. Керували їх роботою губернатори. Ці наради і стали місцевими представництвами Особливої наради з улаштування біженців. Безпосередніми виконавцями їх рішень мали стати губернські та повітові земські комітети, а в містах – комітети при міських управах. Фактично можна припустити, що його творці, називаючи земства виконавцями урядової політики у царині біженства, прагнули позбавити ВЗС і ВСМ своєї бази на місцях, оскільки ті почали позиціонувати себе як провідні структури у царині опіки біженства. При цьому слід зазначити, що працівники місцевих комітетів допомоги біженцям були прирівняні до «осіб, які працюють на оборону», а відтак

¹ Цовян Д. Г. Деятельность государственных органов и общественных организаций по оказанию помощи беженцам в годы Первой мировой войны. – С. 69.

² Там же. – С. 76.

³ Там же. – С. 122.

⁴ Ильин А. В. Об Особом совещании по устройству беженцев... – С. 54.

⁵ Положение об обеспечении нужд беженцев. – С. 2424.

⁶ Жванко Л. Становлення системи органів допомоги біженцям на українських землях... – С. 372.

мали право на відстрочку від призову до діючої армії¹.

Положення щодо переходу справи опікування біженців під патронат лише земських управ викликало гострі дебати на засіданнях вже існуючих губернських та повітових комітетів допомоги біженцям. Фактично на цей час у повітах йшла інтенсивна розбудова місцевих комітетів, їх структурування, розробка планів роботи і було розпочато прийом біженців. Відтак місцеві діячі з насторогою поставилися до нового закону. З одного боку – необхідно було його виконувати, а з іншого – важливо було зберегти вже існуючі комітети і кадри. При цьому перехід до системи опіки, задекларованої у законі, тривав протягом всієї осені 1915 р.. Наприклад, у Харківській губернії вже у вересні розпочався процес реорганізації, а у Херсонській – лише з початку листопада.

На термінових зібраннях з цього приводу виступаючи в один голос заявляли про неможливість руйнації уже налагодженого механізму, що вело за собою ускладнення й непорозуміння². Наприклад, 23 вересня 1915 р. досить бурхливо пройшло його обговорення на екстреному засіданні Харківської губернської земської управи. Голова губернського земства В. Акішев наголосив:

«Губернська управа, реалізуючи новий закон та не бажаючи ламати існуючу організацію, ввела до губернського комітету допомоги біженцям представників усіх структур губернії, що обслуговують біженців»³.

Гласний В. Абрамов підкреслив, що ні в якому разі не можна земські установи протиставляти губернським комітетам ВЗС та ВСМ. Відділення земства від інших громадських організацій, на його думку, в умовах війни має надзвичайно згубні наслідки. На ролі повітових комітетів допомоги біженцям, що об'єднали представників усіх благодійних спілок повіту, як виконавчих структур губернського земства наголосив І. Тарасов⁴. У результаті обговорень було ухвалено:

«1. Доручити справу допомоги біженцям Харківському губернському комітету Всеросійського земського Союзу.

2. Для вирішення справ, щодо допомоги біженцям запросити до складу губернського комітету ВЗС, з правом вирішального голосу, двох представників від Харківського комітету ВСМ та по одному від усіх міст Харківської губернії, повітових організацій, комітетів та спілок, які

¹ Отсрочки служащим в беженских комитетах // Полтавский день. – 1916. – 24 августа.

² Журнал Чрезвычайного Екатеринославского Губернского Земского Собрания 27 июля 1916 года. – С. 88.

³ Журналы Харьковского Губернского Земского Собрания чрезвычайной сессии 1915 г. (23 сентября 1915 г.). – Х.: Печатня С. П. Яковлева, 1915. – С. 8.

⁴ Там же. – С. 10.

1.2. Нормативно-правові засади та державна система...

опікуються долею біженців, відомств та установ, участь яких комітет визначає за необхідне з правом запрошувати окремих осіб [...]»¹.

У той же час діячі повітових земських управ Харківщини на своїх засіданнях, присвячених обговоренню положень «Закону про забезпечення потреб біженців», не бажаючи руйнувати організацію допомоги біженцям, очолену предводителями дворянства, йшли на об'єднання громадських та земських структур. Керівництво ж справою передавалося повітовим управам за умови збереження в комітетах старого особового складу, існуючого на час виходу закону. Іншою умовою продовження діяльності створених до 30 серпня 1915 р. повітових комітетів допомоги біженцям була їх плідна робота щодо організації прийому та забезпечення потреб біженців².

У Полтавській губернії було збережено з дещо розширеними функціями губернський комітет, який продовжував очолювати губернатор Р. Моллов. На нього покладалася організація шляхів руху біженців, улаштування пунктів харчування, медико-санітарних пунктів та ін.. Натомість «... *повітові інституції* було скасовано, а їх повноваження було передано повітовим земським управам»³.

Наприкінці жовтня - початку листопада 1915 р. на Херсонщині було скасовано діяльність губернського і повітових комітетів, підкомітетів й замінено земськими структурами. Наприклад, Херсонський губернатор М. Гревениць надіслав наказ голові одеського повітового комітету М. Рено щодо закриття існуючого з 7 липня повітового комітету допомоги біженцям. Його справи належало передати земству, а за поясненнями потрібно було звертатися до уповноваженого М. Дмитрієва⁴. Зрозуміло, й на Херсонщині місцеві самоврядування та діючі комітети збирали спеціальні засідання, на яких обговорювали цю проблему. Наприклад, учасники засідання Херсонської земської управи спробували відшукати «... *найбільш прийнятні форми організації справи опіки*»⁵. У результаті обговорень було вирішено створити попечительства, до складу яких, певна річ, увійшли члени розформованих установ, земські начальники, уповноважені земських управ⁶.

Отже, можна констатувати той факт, що положення закону ускладнили

¹ Там же. – С. 12.

² Доклады Старобельской уездной земской управы по отделу народного здравия... – С. 55; Журнал очередного Валковского уездного земского собрания сессии 1915 г. – С. 90.

³ Держархів Полтавської обл., ф. 992, оп. 1, спр. 1, арк. 2.

⁴ Хроника // Одесский листок. – 1915. – 30 октября.

⁵ Емцев Т. Беженцы в Херсонском уезде // Известия Херсонского уездного земства. – 1915. – № 51 - 52. – 18 декабря.

⁶ Там же.

процес складання системи місцевих органів допомоги біженцям, внісши своєрідний дисонанс у роботу громадського загалу, тим більше, що в окремих випадках комітети утворювалися вже тоді, коли прибували біженці.

Восени 1915 р. для «...об'єднання діяльності місцевої влади, урядових і громадських установ, а також приватних спілок та осіб, які допомагають біженцям»¹, було введено інститут уповноважених з улаштування біженців у внутрішніх губерніях імперії. Так, 29 вересня 1915 р. міністр внутрішніх справ підписав «Наказ головуповноваженим з улаштування біженців всередині імперії та райони їх діяльності» (**Додаток 1.15**). Їх ключовим завданням стало «об'єднання діяльності місцевої влади, урядових і громадських установ, а також приватних спілок та осіб, які допомагають біженцям»². Крім того, на головуповноважених покладалися посередницькі функції між ОН з УБ та відповідними місцевими структурами³. Територію Російської імперії було поділено на 12 районів, які охопили 30 губерній, Область війська Донського і безкраї простори Сибіру. Слід зазначити, що у проекті цього документу, оприлюдненого попередньо на одному з засідань ОНзУБ, передбачалося створення 13 особливих районів, до складу яких мали увійти 35 губерній, Москва і Петроград:

«1) Архангельська, Вологодська, В'ятська і Пермська. 2) Петроград і Петроградська губернія. 3) Олонецька, Тверська і Новгородська. 4) Ярославська, Костромська і Володимирська. 5) Рязанська, Тамбовська і Пензенська. 6) Воронежська, Ставропольська і Астраханська. 7) Казанська, Симбірська і Нижегородська. 8) Тульська, Калузька, Орловська і Курська. 9) Харківська, Полтавська і Чернігівська. 10) Херсонська, Таврійська і Катеринославська. 12) Місто Москва і Московська губернія. 13) Саратовська і Оренбурзька»⁴.

Проте в остаточному варіанті з незрозумілих причин було вилучено обидва столичні міста та губернії, а також три українські – Херсонську, Таврійську і Катеринославську губернії. Тому досить цікавим видається принцип визначення районів, поза якими залишилися губернії, що несли значне навантаження щодо кількості біженців, як, наприклад, Катеринославська (227 942 особи)⁵, Московська (172 572), Петроградська (99 075), тоді як перший район склали Архангельська, Вологодська, В'ятська губернії, де відповідно було розміщено 1180,

¹ Законы и распоряжения о беженцах (По 1-е апреля 1916 г.). Вып. II. – М.: Городская тип., 1916. – С. 2.

² Там же.

³ Беженцы и организация помощи им в связи с работами Особого Совещания. – С. 183.

⁴ Районы расселения беженцев // Приднепровский край. Вечерний выпуск. – 1915. – 22 октября.

⁵ У дужках подано дані щодо кількості біженців станом на 20 грудня 1915 р.

1.2. Нормативно-правові засади та державна система...

3750 та 2896 біженців¹. До того ж, райони були різними за своєю площею. У восьмому районі, який, можна сказати, компактно охоплював Тульську, Калузьку, Курську та Орловську губернії, проживало понад 200 тис. біженців, тоді як на теренах 12-го району (Оренбурзька губернія і весь Сибір) тимчасовий притулок отримали понад 70 тис. біженців (*Додаток 1.2*)². Кураторами вирішення проблем біженців стали «чиновники колишньої адміністрації Королівства Польського»³, евакуйовані з захоплених німцями західних околиць імперії Романових. То були вісім губернаторів, зокрема Варшавської, Люблінської, Ломжинської, Сувальської та інших адміністративних одиниць польських підросійських володінь, два виконувачі обов'язків губернаторів, президент та обер-поліцмейстер Варшави.

При цьому можливо призначення цих осіб на посади уповноважених виходило із сентенції, озвученої ще 30 липня 1915 р. міністром внутрішніх справ на засіданні Ради міністрів: «Утилізація чиновників евакуйованих районів. Бовтаються без діла»⁴. Але тільки 29 жовтня 1915 р., фактично за місяць після затвердження цього «Наказу», міністр внутрішніх справ підписав ще один документ, яким вже регулювалися їх права та обов'язки. У першому параграфі зазначалося призначення цих високопосадовців:

*«Усередині Імперії головуповноважені керують в межах вказаних їм районів пересуванням і облаштування біженців, об'єднуючи в цьому аспекті діяльність місцевої влади, урядових і громадських установ, приватних організацій і осіб, що допомагають біженцям»*⁵.

Межі районів діяльності головуповноважених та їх зміна перебували у компетенції міністра внутрішніх справ, за поданням якого вони затверджувалися на засіданні ОН з УБ.

«§ 3. До обов'язків головуповноважених належать: а) безпосереднє, шляхом об'їзду ввіреного району, ознайомлення зі становищем у справі пересування й облаштування біженців; б) постійна увага до забезпечення біженців продовольчою і медико-санітарною допомогою, а також нагляд за ветеринарно-санітарними заходами; в) найперше, на підставі використання особистих відносин з належними установами і особами,

¹ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 36, арк. 73–74 зв.

² Подготовительные работы отдела по устройству беженцев и возвращения последних на родину // Известия ВСГ. – 1916. – № 33. – Май. – С. 57.

³ Утгоф В. С. Белорусские беженцы Первой мировой войны в 1914 – 1922 гг. – С. 33.

⁴ Совет Министров Российской империи в годы Первой мировой войны. – С. 207.

⁵ Наказ главноуполномоченным по устройству беженцев внутри Империи // Законы и распоряжения о беженцах (По 1-е апреля 1916 г.). – С. 4 – 5.

необхідність узгодження усіх заходів, що приймаються у справі полегшення долі біженців місцевою адміністрацією, земськими і міськими самоврядуваннями, а також усіма взагалі, працюючими в напрямі зазначеного аспекту громадськими, національними і приватними організаціями; г) підтримка дієвого зв'язку у справі улаштування біженців з Головуповноваженими на фронтах і з іншими головуповноваженими усередині Імперії; д) постійне інформування МВС про хід справ забезпечення потреб біженців у ввіреному головному уповноваженому районі та вжитих заходах; е) донесення до Міністерства своїх висновків щодо вжитих заходів; ж) надання біженцям усілякого законного сприяння¹.

На них також покладался нагляд за правильним виконанням на місцях усіх наказів і розпоряджень, що стосувалися біженців, і доведення до відома місцевої і центральної влади. Уповноважені мали право скликати губернські та повітові зібрання з різних питань, що стосувалися їх компетенції, запрошуючи до роботи представників губернських і повітових нарад з улаштування біженців, представників місцевої адміністрації, земських і міських самоврядувань, громадських і приватних організацій, «... що допомагають біженцям, а також усіх взагалі осіб, що можуть бути корисними для справи»². З метою вирішення різних питань уповноважені також могли співпрацювати з усіма центральними і місцевими органами влади, громадськістю, головуповноваженим фронтів. Для організації діяльності у районі кожному уповноваженому дозволялося сформувати власну канцелярію та залучити до роботи чиновників з числа працівників евакуйованих установ. Їх діяльність, що включала й різні витрати на роз'їзди, фінансувалася із фондів МВС, перед якими ті були підзвітні. На разі ухвали звітних документів, уповноважені мали доповідати на засіданнях ОН з УБ³.

Слід зазначити, що до Харкова, який став центром перебування головуповноваженого дев'ятого району, статський радник М. Толмачов прибув лише 17 листопада 1915 р.⁴. Цікаво, що чернігівська преса повідомила про те, що «височайше ухвалення головуповноваженого» 9-го району, куди ввійшла й од-нойменна губернія, було зроблено 2 листопада 1915 р.⁵. Реальної віддачі від їх роботи, за великим рахунком, не було, але на критику з боку діячів ВЗС цей документ наразився відразу. При цьому висловлювалися зауваження щодо принци-

¹ Там же. – С. 4.

² Там же. – С. 5

³ Там же.

⁴ Местная хроника // Южный край. – 1915. – 19 ноября.

⁵ Главноуполномоченный для устройства беженцев в Черниговской губернии // Черниговское слово. – 1915. – 20 ноября.

1.2. Нормативно-правові засади та державна система...

пового конфлікту влади на рівні губерній, оскільки було не зрозуміло, хто важливіший у питаннях біженецької політики: місцевий губернатор чи уповноважений¹.

Таким чином, правова база регулювання проблем біженства в Російській імперії на початковому етапі Великої війни представлена «Положенням про Тетянинський комітет», «Законом про забезпечення потреб біженців», наказами про діяльність спеціальних голівуповноважених. Їх аналіз дозволив визначити головні напрямки царської політики у сфері опіки кількомільйонної маси біженців. Поряд з тим гостра критика сучасників законодавчих ініціатив уряду свідчила про не завжди адекватну здатність керманичів Російської імперії вчасно та дієво реагувати на соціальні виклики в умовах триваючої війни. Попри це на її основі було створено систему державних органів допомоги біженцям, яка одночасно розпочала реалізацію програм своєї діяльності.

Узимку 1916 р. перед законотворцями Російської імперії у царині біженства постали нові виклики. Належало підвести юридичну базу під практичну діяльність місцевих біженецьких органів, умови та норми надання біженцям матеріальної допомоги, зокрема продуктових наборів, забезпечення житлом, одягом, а також визначення ролі ВЗС та ВСМ у процесі соціального захисту біженців, принципи взаємодії новостворених з уже існуючими структурами. Важливим моментом було також і узгодження фінансової складової проблеми, оскільки на той час була відсутня чітка схема асигнувань державних коштів різним організаціям, які діяли не лише не узгоджено, а й конкурували між собою². Відтак у січні 1916 р. фахівці відділу з улаштування біженців МВС розробили проект – «Керівні положення з улаштування біженців», який і було подано на розгляд ОН з УБ³.

За іншими даними для розробки цього документу була створена особлива комісія під керівництвом М. Плеве, товариша міністра внутрішніх справ⁴. На її засіданнях точилися дискусії з приводу необхідності об'єднання у губерніях діяльності всіх біженецьких структур шляхом утворення спеціальних губернських нарад з числа їх представників, а також щодо права земств об'єднуватися у спілки з метою надання допомоги біженцям. Останнє було вирішено на користь земських представників⁵. Цей документ (41 стаття) став першою спробою владних структур визначити спрямованість організації «... всієї біженецької справи

¹ Беженцы и организация помощи им в связи с работами Особого Совещания. – С. 183.

² Отчет о заседаниях // Известия ВСГ. – 1916. – № 29 - 30. – Апрель. – С. 183.

³ Руководящие положения по устройству беженцев. Проект // Известия ВСГ. – 1916. – № 27 – 28. – 1 - 15 марта. – С. 227 – 233.

⁴ Хроника // Утро. – 1916. – 16 января.

⁵ Там же. – 16, 23 января.

в Імперії»¹. Статті проекту окреслили структуру керівних органів, їх місцевих представництв, перелік громадських та етнічних спілок, географію діяльності голівуповноважених Північно-Західного і Південно-Західного фронтів та конкретні вказівки технічного характеру: розрахунки продовольчого пайка, кошти за оплату житла, порядок складання звітів та терміни подання звітності про роботу місцевих біженецьких представництв. Слід відзначити, що частина положень документу суперечила Закону від 30 серпня 1915 р. Так керівництво повітовими нарадами з питань біженців передбачалося знову передати місцевим предводителям дворянства (ст. 8), тоді як Закон закріпив цю справу за земствами.

Статті, що стосувалися характеру, напрямків та розміру допомоги біженцям мали досить категоричне і навіть жорстке спрямування. Наприклад, стаття 11 наголошувала:

«Допомога, що надається біженцям не повинна послабляти їх прагнення до пошуку праці та не привчати останніх до марнотратного життя за інший рахунок. Тому першою турботою установ і осіб, що займаються облаштуванням біженців, має бути пошук ним відповідного заробітку»².

І далі наголошувалося, «... щоби в місцях нового проживання [біженці. – Л. Ж.] не ставилися в кращі умови існування порівняно із місцевим населенням» (ст. 12). Після влаштування біженців на місцях тимчасового проживання «... продовольчу допомогу надавати лише дітям до 16 років і непрацездатним». (ст. 22). Інші категорії біженців мали отримувати харчову допомогу в перші два тижні перебування на новому місці³. Зрозуміло, що для основної маси цих людей стаття видалася просто цинічною, оскільки матеріальні втрати, а ще більше моральні потрясіння навряд чи можна було компенсувати допомогою, яку ті отримували від місцевих комітетів. Для порівняння слід зауважити, що французькі біженці, незалежно від свого статусу та спроможності працювати, отримували державну та благодійну допомогу⁴.

Забезпечення біженців одягом та взуттям «...допускається лише в межах безсумнівної необхідності, причому витрата на цю потребу обчислюється в

¹ Беженцы и организация помощи им в связи с работами Особого Совещания. – С. 201.

² Руководящие положения по устройству беженцев. Проект. – С. 229.

³ Там же. – С. 231.

⁴ Жванко Л. Джерело з історії вивчення проблеми біженства Першої світової війни в Російській імперії («Керівні положення по влаштуванню біженців») / Л. Жванко // Київська старовина. – 2006. – № 6. – С. 116.

1.2. Нормативно-правові засади та державна система...

середньому не вище 15 крб. на людину. Число осіб, що потребують такої допомоги, встановлюється спеціальним обстеженням» (ст. 31)¹.

Цікаво, що у проекті було здійснено штучний поділ заходів соціального захисту біженців на основні та додаткові. До першочергових передбачалося віднести безкоштовне перевезення евакуйованих залізницями; забезпечення їжею в дорозі та у місцях перебування; надання приміщень з опаленням та необхідної медичної допомоги. Серед другорядних напрямків роботи – задоволення релігійних та освітніх потреб біженців; створення бюро праці; надання довідково-юридичної допомоги; постачання одягом, білизною та взуттям; влаштування притулків для дітей біженців; видача грошової допомоги та позик (ст. 15)². Такий поділ, певна річ, міг внести непорозуміння в роботу місцевих біженецьких органів та викликати справедливі нарікання біженців.

Важливим чинником у реалізації політики соціального захисту біженців було належне її державне фінансування. На жаль, «Закон про забезпечення потреб біженців» не пояснював механізм виділення та відшкодування витрат місцевим самоврядуванням та громадським спілкам, які вони понесли під час евакуації біженців. Однак, у проекті «Керівних положень» було категорично заявлено, що «... витрати, зроблені на потреби біженців містами, земствами і громадськими організаціями до виходу закону 30 серпня 1915 р., не підлягають відшкодуванню з державної скарбниці» (ст. 14)³. Нарешті, на губернаторів та головуповноважених фронтів покладался обов'язок подавати кожного місяця 1 та 15 числа на адресу міністра внутрішніх справ «... короткі, за особливою формою звіти про хід біженецьких справ у підпорядкованих їм губерніях чи районах» (ст. 39)⁴.

Зрозуміло, що документ у такому вигляді зазнав гострої критики. Так, на одному з засідань ОН з УБ виступив М. Щепкін, уповноважений Головних Комітетів ВЗС та ВСМ. Його «Зауваження на проект «Керівні положення з улаштування біженців», власне кажучи, стали результатом обговорення проекту діячами ВЗС та ВСМ. Громадський діяч наголосив, що документ за своїм змістом запізнився на кілька місяців⁵, бо на зиму 1916 р. біженці були вже евакуйовані, розселені, створені відповідно центральні та місцеві структури, на кошти земських та міських управ, ВЗС, ВСМ проведені першочергові заходи щодо забезпечення життєвих потреб біженців та ін..

¹ Руководящие положения по устройству беженцев. Проект. – С. 232.

² Там же. – С. 229.

³ Там же.

⁴ Там же. – С. 233.

⁵ Беженцы и организация помощи им в связи с работами Особого Совещания. – С.201.

Відтак документ було направлено на доопрацювання, у результаті чого з проекту було вилучено 8 статей і дещо пом'якшено трактування інших. І вже 2 березня 1916 р. міністр внутрішніх справ О. Хвостов затвердив «Керівні положення з улаштування біженців»¹. Аналізуючи його зміст необхідно зазначити, що статті 1 - 9 стосувалися визначення структури та компетенції біженецьких органів. Було скасовано положення про головування предводителів дворянства у повітових зібраннях з біженецьких питань, натомість зазнала регламентації діяльність губернських, обласних та місцевих нарад у справах біженців (ст. 9)². Здійснення урядового нагляду за «... правильним влаштуванням біженців у межах губернії, областей та градоначальств», що стало новацією порівняно зі статтями Закону від 30 серпня 1915 р., належало губернатору чи градоначальнику (ст. 8)³. Ці посадовці мали повноваження щодо створення губернських, обласних та місцевих нарад як об'єднуючих структур у справі біженства. Однак аналогічні наради діяли вже з осені 1915 р.. Єдиним поясненням такого рішення влади була перспектива підпорядкування соціального захисту біженців губернаторам, обмеження тим самим ініціативи земських та міських самоврядувань, а відтак і впливу на цей процес Земського та Міського союзів. У зв'язку з передачею на рівні губернії всієї справи опікування біженцями у підпорядкування її очільнику, передбачалося скасувати «Південнобіженець», як структуру, що перебувала у підпорядкуванні головуповноваженого М. Урусова, а відтак і всі його губернські канцелярії⁴.

Запізнілими на весну 1916 р., стали положення статей 13, 16 та 18, які стосувалися регламентації руху біженців, перевезення їх майна та розселення у тилових губерніях. Статті 16, 19 - 26, 29 - 30 визначили напрямки допомоги біженцям, конкретні суми різних виплат, умови забезпечення житлом та ін.. Умовою отримання продовольчого пайка для біженців, що мешкали у сільській місцевості стала їх участь сільськогосподарських роботах (ст. 19)⁵. У той час досить суперечливою є і стаття 23, відповідно до якої продовольче забезпечення у повному обсязі передбачалося надавати чотирьом членам сім'ї, а починаючи з п'ятого – лише половину його розміру²⁸. Такий крок, на думку окремих російських дослідників, водночас можна трактувати як початок згортання «...політики державної опіки евакуйованого населення, оскільки здійснювався

¹ Руководящие положения по устройству беженцев. // Законы и распоряжения о беженцах (По 1-е апреля 1916 г.). – С. 120–125.

² Там же. – С. 122.

³ Там же. – С. 121.

⁴ Упразднение «Югобеженца» // Жизнь Волыни. – 1916. – 20 марта.

⁵ Руководящие положения по устройству беженцев. – С. 123.

1.2. Нормативно-правові засади та державна система...

примус працездатних до забезпечення свого існування самотійною працею, особливо в сільському господарстві, аж до позбавлення урядової допомоги тих, хто ухилявся від роботи»¹. З осені 1916 р. «пайкові гроші» на харчування та оплату за житло почали видаватися лише для 50% біженців. Зрозуміло, що в умовах шаленої інфляції такий крок влади ставив на межу фізичного виживання значну кількість біженців.

Надання дозволів на будь-яку підтримку біженцям, що виходила за межі приписів «Керівних положень», належало винятково до компетенції Міністерства внутрішніх справ Російської імперії, що у свою чергу, породжувало зволікання та бюрократичні перепони для негайної допомоги цим людям. До того ж місцеві самоврядування позбавлялися права самотійно вирішувати фінансові проблеми біженців.

Слід зазначити, що впродовж квітня – вересня 1916 р. МВС видало декілька циркулярів, які, з одного боку, вже на ходу виправляли огріхи «Керівних положень», а з іншого – стояли насторожі фінансових витрат імперії на потреби біженецької справи. Перш за все ще раз було підтверджено тезу про необхідність всеохоплюючої та планомірної співпраці усіх державних і громадських інституцій у царині допомоги біженству. Досить важливим моментом було й *«... визначення більш-менш точних норм і розрахунків на покриття витрат за біженецькими статтями»²*. Міністр, звертаючись до губернаторів, наголосив:

«Передусім, звертаю особливу увагу Вашого Превосходительства на те, що зазначеними правилами Вам ввіряється безпосередній нагляд за правильним облаштуванням біженців у підвідомчих Вам місцях їх розселення»³.

На цих посадовців покладалося, по-перше, керівництво діяльністю ГН з УБ та реалізація її ініціатив, по-друге, нагальна розробка плану заходів з улаштування біженців, який би ґрунтувався на принципах співпраці всієї вертикалі відповідних діючих на підпорядкованій їм території інституцій. Серед важливих умов була і наступна:

«... щоб надалі діяльність усіх згаданих установ і осіб, працюючих у біженській справі, стала б цілком узгодженою і була усунена можливість подвійної допомоги одним і тим же біженцям по одних статтях, бо нині

¹ Цов'ян Д. Г. Деятельность государственных органов и общественных организаций по оказанию помощи беженцам в годы Первой мировой войны. – С. 60.

² Держархів Харківської обл., ф.18, оп. 21, спр. 120, арк. 11.

³ Там само.

досить часто, робота у цій справі була розрізною, без загального плану і узгодження, що іноді і було головною причиною недосконалості постановки біженської справи»¹.

По-третє, розроблені кошториси, попередньо завізовані губернатором та головуповноваженим, належало обговорювати на засіданнях ГН з УБ з подальшою їх передачею, на затвердження до МВС. Узагалі, справа опікування біженцями, на думку міністра, який фактично озвучив одну із засад офіційної державної політики в окресленій царині,

«...представляє нині одну з суттєвих сторін управління губерній (області, міста), взагалі, нерозривно пов'язану із загальним ходом управління в цій місцевості. Звідси витікає право і обов'язок вищого представника губернської (обласної, міської) влади знаходитися постійно в тій же безпосередній близькості до біженської справи, як і інших питань місцевого управління»².

У зв'язку з цим, великого значення надавалося особистій обізнаності губернаторів із загальною постановкою усіх біженських заходів, їх знайомству з обсягом, характером і результатом робіт у цьому напрямі, періодичним об'їздом і відвідуванням окремих закладів (притулків, шкіл, лікарень, бараків та ін.), а також зосередження місць розташування біженців. При цьому наголошувалося і на необхідності з боку губернаторів раціонального використання державних коштів на утримання «непрацездатного елемента біженського населення та всеохоплюючої турботи з організації праці біженців і особливо праці сільськогосподарської...»³. До того, як покаже практика, було важливим й особисте зацікавлення губернатора, його якості як організатора і людини взагалі.

Розширенням повноважень губернаторів, які фактично стали господарями ситуації в окресленій царині, ставило під сумнів доцільність функціонування інституту уповноважених з улаштування біженців усередині імперії. Проте цю посаду було збережено. Уповноважені мали постійно повідомляти до імперського МВС про хід справ щодо забезпечення потреб біженців, а також наглядати за правильним виконанням на місцях відповідного законодавства⁴. У липні 1916 р. В. Енгельгард, очільник ОН з УБ, у своєму листі до М. Толмачова писав:

¹ Там само, арк. 11 зв.

² Там само.

³ Там само, арк. 12.

⁴ Там само, спр. 151, арк. 3 зв.

1.2. Нормативно-правові засади та державна система...

«... безпосередній нагляд за цією справою... в кожній губернії віднесено до обов'язків Губернатора. За таких умов значною мірою втратили практичне значення функції Головуповноважених у тій частині, що стосувалася об'єднання та узгодження діяльності місцевих установ та організацій, які відали справами біженців. Я визнаю за необхідне, щоби Головуповноважені приступили нині до більш інтенсивного виконання іншої складової їх посади – служити освідомчим органом Міністерства внутрішніх справ та провадити нагляд за веденням правильної роботи всіма біженськими установами, шляхом здійснення постійних і систематичних ревізій біженської складової в окремих губерніях»¹.

Отже, ці посадовці і зокрема, М. Толмачов уже найближчим часом приступили до проведення ревізій фінансового боку діяльності усіх урядових установ, посадовців, громадських і національних організацій, які опікувалися біженецькими справами. Для цього уповноважений 9-го району був зобов'язаний згорнути всю свою іншу діяльність і за допомогою чиновника з міністерства фінансів організувати відповідні перевірки. Для доповіді про їх результати М. Толмачову належало особисто прибути до Петрограда для зустрічі з керівництвом ОН з УБ².

15 вересня 1916 р. ОН з УБ затвердила нові редакції деяких статей «Керівних положень», зокрема тих, що стосувалися надання матеріальної допомоги³. Було ухвалено, що зі збільшенням заробітної платні, яку отримували біженці, розмір допомоги, яку їм надавали місцеві структури губернського рівня, мали переглядатися, зрозуміло, що у бік зменшення. Також було підтверджено, що продовольчу і квартирну допомогу мали отримувати 50% біженців. Крім того, коли циркуляром від 4 квітня 1916 р. міністра внутрішніх справ Б. Штюрмера лише висловлювалася можливість зменшення видачі матеріальної допомоги за умови збільшення розміру заробітної платні біженцям, то у документі від 15 вересня ця умова стала доконаним фактом:

«...організаціям, у чийй компетенції перебуває опіка біженців, надається право: залежно від величини заробітку окремих членів сім'ї, або знижувати суму, що видається як продовольча і квартирнадопомога, непрацездатним членам тієї ж сім'ї, порівняно з розміром, нарахованим їм на підставі статті 22 «Керівних Положень», або зовсім відмовляти в таких видачах; у випадках же визнаного цими організаціями критичного стану сім'ї

¹ Там само, арк. 4.

² Там само, арк. 5 зв.

³ Там само, спр. 112, арк. 1–2.

біженців або окремого її члена – збільшувати залежно від їх потреб розміри пайкових видач...»¹.

До безумовного позитиву належало скасування суперечливої 23 статті².

Таким чином, закони та положення, прийняті у часи Російської імперії, мали вищу юридичну силу, окреслили основи державної політики у царині біженства та були чинні до більшовицького перевороту восени 1917 р.. Фактично біженство було визнано складовою частиною внутрішньої політики держави, її місцевих органів влади та самоврядувань. При цьому бруталність виселення військовими населення західних її регіонів завуальовано називалося «збільшенням кількості біженців, які рятувалися від наступу ворога у внутрішні губернії імперії»³. У той же час статті нормативних документів мали почасти суперечливий характер, що свідчило про запізнiлу реакцію МВС на нагальність прийняття рішень у багатьох напрямках біженської політики. На початковому етапі війни в Російській імперії, а відтак і в українських губерніях було сформовано систему державних органів, які взяли на себе організацію соціального захисту біженців. При цьому активну роль відіграло суспільство, активні члени якого взяли участь у формуванні місцевої біженецької вертикалі. Зрозуміло, що цей процес було позначено цілою низкою прорахунків на урядовому рівні та запізнiлих кроків влади.

¹ Там само, арк. 2.

² Там само.

³ Извлечение из объяснительной записки министра внутренних дел к законопроекту о беженцах, представленный в Государственную Думу 5 августа 1915 г., № 14094. – С. 77.

1.3. Громадські структури допомоги біженцям

Патріотичне піднесення у Російській імперії на початку війни було безпрецедентним за своєю силою та проявами¹. *«Населення було свідоме того, що при сучасних умовах воєнного зла, обслуговування потреб війни неминуче вимагатиме організованого об'єднання суспільства»*². На хвилі патріотизму за досить короткий час постала мережа земських, етнічних та інших благодійних структур. Важливу роль у цьому процесі відіграв і український громадський загаль, створивши мережу інституцій, які опікувалися біженцями.

Найвпливовішими на теренах Російської імперії серед громадських організацій, безумовно, були Всеросійський земський союз допомоги хворим і пораненим воїнам та Всеросійський союз міст. Єдність за часом появи, принципами формування центральних структур, місцевих відділень, а згодом і їх об'єднання для реалізації окремих аспектів своєї діяльності призвело до того, що у сучасників вони часто асоціювалися як єдиний *«земсько-міський союз»*.

Ініціаторами створення нових громадських організацій виступили діячі місцевого самоврядування – Московське губернське земство і Московська міська управа³. 30 липня 1914 р. на з'їзді уповноважених земств було проголошено започаткування нової земської організації – Всеросійського земський союз допомоги хворим і пораненим воїнам⁴. Фактично він був відновлений після того, як у 1909 р. П. Столипін оголосив цю структуру нелегальною, не зважаючи на значну допомогу державі в організації переселенського руху до Сибіру, благодійності у роки російсько-японської війни та інших заходів⁵. 8 – 9 серпня 1914 р. Всеросійський з'їзд міст, у роботі якого взяли участь делегації з Києва, Харкова, Полтави, Чернігова Житомира, уперше в історії Російської імперії ухвалив створення загальнодержавної міської інституції – Всеросійського союзу

¹ Безугла О. Взаємини керівництва ВЗС та правлячих кіл Росії: до постановки проблеми / О. Безугла // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. – Чернігів, 2004. – Вип. 27. – С. 82. (Серія «Історичні науки»).

² Исторический очерк // Известия ВСГ. – 1916. – 1 января. – № 23. – С. 1.

³ Загребельна Н. Велика війна: українство і благодійність (1914 – 1917 рр.). – С. 33.

⁴ Ерошкин М. П. История государственных учреждений дореволюционной России. – С. 292.

⁵ Думова Н. Г. Кадетская партия в период первой мировой войны и Февральской революции / Н. Г. Думова. – М. : Наука, 1988. – С. 33.

міст¹. З цього приводу, досить слушно зауважив професор О. Реєнт: «... земський і міський союзи були організаціями, створеними «знизу» за ініціативою місцевих підприємців, а тому значною мірою автономні від уряду»². 12 серпня ВЗС, а 16 серпня – ВСМ на хвилі «священного єднання» влади і суспільства, зустрівши схвалення імператора Миколи II, були визнані офіційно³.

ВЗС очолив відомий громадський діяч князь Г. Львов.

ЛЬВОВ Георгій Євгенійович (1861 – 1925) – російський політичний діяч. Народився в сім'ї поміщика Тульської губернії. Здобув юридичну освіту в Московському університеті (1885); служив у міністерстві внутрішніх справ. У 1893 р. залишив службу, був вибраний у виконавські органи тульського земства (губернської наради), а у 1903 - 1906 рр. став головою Тульської земської повітової управи. У 1906 був обраний до 1-ї Державної Думи, де приєднався до правого крила Конституційно-демократичної партії. Протягом 1914 – 1918 рр. очолював ВЗС, був співголовою Земгору. Після Лютневої революції 1917 р. – перший прем'єр-міністр Тимчасового уряду. На початку липня 1917 р., у зв'язку з урядовою кризою, залишив усі державні пости. У листопаді 1917 р. був арештований більшовиками та поміщений під варту в Катеринбурзі, але зміг втекти. Емігрував до Франції, де згодом у Парижі очолив Російський комітет. Помер і похований у Парижі⁴.

Сучасники вважали його чудовим організатором, а соратник і біограф Т. Полнер відмітив «ласкавість і рівність у спілкуванні з різними людьми»⁵. Окремі дослідники, аналізуючи методи керівництва князя ВЗС, зауважують:

«Його лідерство було орієнтоване на взаємовідносини. Він завжди знав, яка атмосфера і стиль поведінки переважають у колективі, намагався підвищити працездатність співробітників, оптимізуючи їхні особисті зв'язки, вітав ініціативу, враховував настрої, потреби і симпатії кожного»⁶.

¹ Исторический очерк // Известия ВСГ. – 1916. – 1 января. – № 23. – С. 7.

² Реєнт О. Україна в Першій світовій війні: сучасні науково-методологічні акценти. – С. 94.

³ Донік О. М. Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни. – С. 162.

⁴ Львов Георгий Евгеньевич : [Электронный ресурс] / Львов Г. – Режим доступа : http://www.hrono.info/biograf/bio_l/lvov_ge.php. – Название с экрана.

⁵ Полнер Т. И. Жизненный путь князя Георгия Евгеньевича Львова: Личность. Взгляды. Условия деятельности / [вступ. ст. Ю.А. Трубникова] / Т. И. Полнер. – М. : Русский путь, 2001. – С. 285.

⁶ Захарова О. Стиль керівництва князя Георгія Львова Всеросійським земським союзом (1914 – 1917) : [Електронний ресурс] / Захарова О. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchdpu/ist/2008_52/Zaharova.pdf. – Назва з екрану.

1.3. Громадські структури допомоги біженцям

Очільником Всеросійського союз міст було обрано великого підприємця М. Челнокова, а заступником – московського лікаря, кадета М. Кишкіна¹. На початку лютого 1916 р. до числа заступників було введено ще трьох діячів – М. Щепкіна, особливого уповноваженого комітету на Південно-Західному фронті, Д. Сироткіна, міського голову Нижнього Новгорода, М. Ареф'єва, члена Державної думи².

ЧЕЛНОКОВ Михайло Васильович (1863 – 1935) – потомствений почесний громадянин, власник цегляних заводів під Москвою. Навчався у Лазаревському інституті східних мов. З 1890-х рр. – відомий земський діяч Московської губернії, гласний Московської міської думи. Один із лідерів кадетської партії, з 1907 р. член її ЦК. Депутат II-ї Державної Думи від Московської губернії; обраний секретарем і на цій посаді очолював діяльність апарату палати. Почергово обирався членом III-ї і IV-ї Думи. З вересня 1914 р. – головний уповноважений ВСМ, протягом листопада 1914 - березня 1917 рр. – московський міський голова. На початку березня 1917 р. – комісар Тимчасового комітету Державної думи з управління Москвою. Після жовтневого перевороту – учасник антибільшовицького підпілля, згодом був змушений емігрувати. Помер в Сербії³.

Внутрішня структура союзів – доволі схожа за формою і принципами формування (*Додаток 1.16*). Очільниками були два головуповноважені Г. Львов та М. Челноков, які представляли їх інтереси на офіційному рівні. Центральним розпорядчим органом ВЗС виступали загальні зібрання уповноважених земств і міст Російської імперії, відповідно по два представники від губернії⁴. Для ВСМ вищим органом був з'їзд представників міст, на якому затверджувалися плани роботи інституції, принципи діяльності, обиралися виконавчі структури та ін.⁵. Виконавчими структурами стали Головні комітети, роботою яких фактично керували Г. Львов та М. Челноков. До компетенції ГК ВЗС належало вирішення поточних проблем, що виникали перед союзами, а також прийняття необхідних рішень. У складі ГК ВЗС працювало два товариша голови та 16 уповноважених. З метою систематизації роботи у його складі було виокремлено п'ять відділів – евакуаційний, санітарний, заготівельний, санітарних потягів і контрольний, на який покладался нагляд за «... за правильністю фінансового господарства сою-

¹ Ерошкин М. П. История государственных учреждений дореволюционной России. – С. 292.

² Личный состав учреждений Всероссийского союза городов (на 1 марта 1916 г.). Вып. 2. Областные и городские комитеты. – М. : Городская тип., 1916. – С. 3.

³ Челноков Михаил Васильевич : [Электронный ресурс] / Челноков М. – Режим доступа : http://www.hrono.ru/biograf/bio_ch/chelnokov_mv.php/. – Название с экрана.

⁴ Загряцков М. Д. Всероссийский Земский Союз. (Общие принципы организации и юридическая природа) / М. Д. Загряцков. – Пг. : «Земское дело», 1915. – С. 14.

⁵ Организационные вопросы // Известия ВСГ. – 1916. – 1 января. – № 23. – С. 34.

зу»¹. На кінець 1916 р. додалося ще два відділи – допомоги біженцям та допомоги скаліченим воякам².

Центральна структура ВСМ мала певні особливості. Так, склад ГК ВСМ був досить громіздкою інстанцією, до складу якої на кінець 1915 р. входило 72 особи, а на 1 лютого 1916 р. – 77. З них – 66 члени ГК, 7 представників від Московського і Петроградського міських управлінь, 3 – від ВЗС (Г. Львов, В. Видубов, Д. Щепкін), а також К. Константинович, представник Державного контролю. Українські губернії репрезентували: В. Воронін та С. Гальперін від Катеринослава, І. Дяків та М. Ярошевський від Києва, М. Ігнатищев, О. Коритін, С. Кузнецов та Б. Куликов від Харкова³. З одного боку, така кількість, як зазначали самі його працівники, завдавала деяких організаційних незручностей, але з іншого – *«... детальне обговорення поточних проблем у такому поважному товаристві посилює авторитет його постанов та усуває поспішність прийняття рішень»*⁴.

Допоміжною центральною структурою ВСМ до його ГК стало виконавче бюро – *«мобільніший орган, який збирався кілька разів на тиждень для проведення так званих «летючих засідань» для вирішення щоденних проблем»*⁵. Виконавче бюро керувало поточною роботою союзу, виносячи на засідання ГК лише питання принципового характеру⁶. До його складу увійшли, як зазначалося у звіті про діяльність ВСМ, кілька членів ГК, а згодом – завідувачі відділами. Слід зауважити, що на початок лютого у складі цього підрозділу було 75 діячів⁷. Можна припустити, що ці *«летючі засідання»* збиралися кожне осібно для вирішення якогось конкретного питання.

На кінець грудня 1915 р., в умовах розширення напрямів діяльності ВСМ у структурі ГК було сформовано 21 відділ. Із них – медико-санітарний, евакуації зі статистичним підвідділом, заготівлі матеріалів і білизни, харчових пунктів, продовольчий, юридичний, пожертвувань, а також об'єднаний з ВЗС комітет з улаштування біженців. Окремо працювало сім комісій ГК з питань допомоги *«увічним воякам»*, санаторно-курортна, психіатрична та ін.⁸.

Союзи, з метою широкого оповіщення населення про свою діяльність, до-

¹ Загряцков М. Д. Всероссийский Земский Союз. – С. 14.

² Загребельна Н. Велика війна: українство і благодійність (1914 – 1917 рр.). – С. 25.

³ Личный состав учреждений Всероссийского союза городов (на 1 февраля 1916 г.). Вып. 1. Главный комитет. – М. : Городская тип. – С. 3–8.

⁴ Организационные вопросы // Известия ВСГ. – 1916. – 1 января. – № 23. – С. 34.

⁵ Там же. – С. 38.

⁶ Там же.

⁷ Личный состав учреждений Всероссийского союза городов (на 1 февраля 1916 г.). Вып. 1. – С. 8–11.

⁸ Там же. – С. 28–30.

1.3. Громадські структури допомоги біженцям

ведення до місцевих комітетів своїх циркулярів та розпоряджень, започаткували друковані органи – двотижневики «Известия Главного Комитета Всероссийского Земского Союза» та «Известия Всероссийского Союза Городов» (осінь 1914 р.). 3 вересня 1915 р. почав виходити спільний часопис «Известия Комитета по снабжению армии»¹.

У стислий час було сформовано і місцеву вертикаль союзів – губернські і повітові комітети, які з літа 1915 р. узяли на себе, крім іншого, й опікування біженцями. Уже на час створення ВЗС до нього приєдналася 41 земська губернія за винятком Курської та області Війська Донського². *«Курське губернське земство не приєдналося до ВЗС з однієї єдиної причини – керівні позиції у ньому займали члени монархістської організації «Союз руського народу»*³. Особливо активно місцеві осередки ВЗС розгорнули діяльність на українських землях⁴. Так, наприклад, 3 серпня 1914 р. на засіданні Чернігівського губернського земського зібрання було схвалено ініціативу голови губернської земської управи О. Бакуринського щодо вступу Чернігівського губернського земства до ВЗС, а відтак і утворення його губернського комітету⁵. 7 серпня 1914 р. розпочав роботу Київський губернський комітет, 11 грудня – Херсонський⁶. Відтак у кожній з українській губернії було започатковано діяльність губернських та мережу повітових комітетів.

За основу формування складу губернських комітетів було взято схему, запропоновану московським губернським земством. Вона передбачала участь 10 гласних, обраних на губернському зібранні, членів ГЗУ у повному складі, по одному представнику від кожної ПЗУ губернії, по одному представнику від губернського санітарного бюро та санітарної ради. Слід зауважити, що серед українських губерній за таким принципом було обрано склад Херсонського губернського комітету⁷. *«В інших губерніях, як зауважив, М. Загряцков, склад комітетів ускладнюється завдяки залученню представників міста, громадських установ, а іноді й національних груп»*⁸. Поряд із членами земських управ і гласними, увійшла велика

¹ Календарь-справочник городского деятеля на 1916 год. Издание журналов «Городское дело» и «Земское дело». / Сост. Б. Б. Веселовский. – М.: «Народное право», 1916. – С. 229.

² Загряцков М. Д. Всероссийский Земский Союз. – С. 18.

³ Безугла О. Взаємини керівництва ВЗС та правлячих кіл Росії: до постановки проблеми. – С. 83.

⁴ Реснит О. Україна в Першій світовій війні: сучасні науково-методологічні акценти. – С. 94.

⁵ Рахно О. Чернігівське губернське земство у 1914 – 1919 рр. :[Електронний ресурс] / Рахно О. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchdpu/ist/2011_87/Rakhno.pdf. – Назва з екрану.

⁶ Журналы заседаний Херсонского губернского собрания очередной сессии 1916 г. – С. 257.

⁷ Загряцков М. Д. Всероссийский Земский Союз. – С. 15.

⁸ Там же.

кількість земських службовців – так званого *«третього елементу»*: лікарів, статистиків, інженерів, учителів, юристів, які і виконували тут основну роботу¹. Основне ядро провінційних комітетів союзу становили найбільш енергійні місцеві громадські діячі, працівники земського самоврядування².

Склад членів губернських комітетів був різним і зумовлювався особливостями місцевого життя, розширенням напрямів роботи, коли, наприклад з літа 1915 р. у їх структурі започатковувалися відділи допомоги біженцям. Так, на осінь 1915 р. у Чернігівському губернському комітеті був 21 працівник³, Подільському – 26⁴, Київському – 34, із них 12 гласних і 22 земських працівників⁵. Керували їх роботою голови губернських земських управ – М. Суковкін (Київський), О. Бакуринський (Чернігівський), В. Акішев (Харківський), К. Гесберг (Катеринославський), П. Александров (Подільський), П. Горич (Херсонський) та ін..

Повітові комітети склалися з гласних, обраних повітовими земським зібраннями від своєї управи, функціонуючи при ній, і навіть розташовувалися, як правило, в одному приміщенні. Формування повітової ланки ВЗС відбувалося винятково на добровільних засадах і лише там, де у цьому була необхідність⁶. Загалом, слід зауважити, що протягом червня – липня 1915 р. у частині українських губерній було відкрито низку повітових комітетів. Так, 16 червня розпочав свою роботу Старобільський повітовий комітет ВЗС Харківської губернії⁷. На початку липня повітове відділення ВЗС відкрилося в Одесі. Повітові структури ВЗС здебільшого очолювали голови ПЗУ, хоча траплялися і винятки. Наприклад, головою Одеського було обрано С. Варун-Секрета, члена Державної думи, а серед членів були О. Ємельянов, голова ПЗУ М. Рено – повітовий предводитель дворянства⁸. Згодом такі ж комітети було започатковано у Ананьїнському, Єлисаветградському, Олександрійському та Херсонському повітах одноїменної губернії. Очолювали їх голови ПЗУ відповідно М. Унтілов, І. Кова-

¹ Суханова О. Н. Калужское земство в годы Первой мировой войны : автореф. дис. на стоиск. науч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02. «Отечественная история» / О. Н. Суханова. – Владимир, 2012. – С. 16.

² Загребельна Н. Провідні гуманітарні громадські організації в Україні у період Першої світової війни... – С. 260.

³ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1 спр. 1567, арк. 2.

⁴ Список членов Подольского Губернского Земского Комитета по оказанию помощи больным и раненым воинам // Земская мысль. – 1915. – 23 февраля.

⁵ Загребельна Н. Велика війна: українство і благодійність (1914 – 1917 рр.). – С. 26.

⁶ Загряцков М. Д. Всероссийский Земский Союз. – С. 16.

⁷ Доклад о передаче дела презрения беженцев в ведение земских учреждений // Доклады Старобельской уездной земской управы по отделу народного здравия... – С. 56.

⁸ Хроника // Одесский листок. – 1915. – 8 июля. *Можна припустити, що саме М. Рено і вів усі справи комітету, а С. Варун-Секрет виступав скоріше як почесний голова.*

1.3. Громадські структури допомоги біженцям

ленко, С. Пищевич та О. Фальц¹. Валківський повітовий комітет ВЗС допомоги біженцям очолював член місцевої ПЗУ Б. Сухомлинов². Слід зауважити, що сучасники вбачали успішність створення повітових комітетів у наявності розвинутої сільської кооперації, «... за відсутності якої, союзу довелося усе розпочати спочатку»³.

Працівники комітетів, які були членами земських управ, за свою роботу плати не отримували, на це могли розраховувати лише додатково залучені «... корисні для справи особи». Наприклад, 27 липня 1916 р. на засіданні губернського земського зібрання голова Катеринославського губернського комітету ВЗС К. Гесберг, відповідаючи на звинувачення головуповноваженого Південно-Західного фронту М. Урусова щодо нецільового використання ними коштів, зазначив:

«... робота у своїй організаційній частині, як і в повітах, виконана цілком безкоштовно, оскільки керівниками комітетів скрізь було призначено голів земських управ, секретарями – санітарних лікарів губернського земства [секретарем губернського комітету працював М. Степанів – голова губернського санітарного бюро. – Л. Ж.], ні ті ні інші за роботу з улаштування біженців не отримали жодної копійки з державних коштів, вони отримували свою звичну зарплату відповідно до посадових окладів; у канцелярії губернського комітету також весь час працюють постійні земські службовці, оплачувані земством; є лише кілька запрошених осіб, які отримують кошти з державної скарбниці – усього близько 200 крб. за місяць»⁴.

Першочергово на місцеві комітети ВЗС, як і земські установи в цілому, поклався тягар постачання діючої армії одягом, продовольством, фуражем, лікування та забезпечення поранених воїнів⁵. Однак уже з літа 1915 р. вони постали перед новим викликом – масовим біженством. При губернських комітетах ВЗС було створено відділи допомоги біженцям. На рівні губернії пройшла низка спільних засідань усіх діючих інституцій, які надавали допомогу біженцям. Їх метою стала розробка спільних заходів та виокремлення керівних структур, на які у межах губернії б було покладено цю справу. Для прикладу можна про-

¹ Журналы заседаний Херсонского губернского собрания очередной сессии 1916 г. Доклады управы и комиссий. Журналы собрания. – С. 263.

² Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 16, арк. 9.

³ Книга о войне. Бесплатное приложение к газете «Современное слово». – Пг.: Б.и., 1915. – С. 168.

⁴ Доклад об организации помощи беженцам // Журнал Чрезвычайного Екатеринославского Губернского Земского Собрания 27 июля 1916 года. – С. 101.

⁵ Рахно О. Чернігівське губернське земство у 1914 – 1919 рр. : [Електронний ресурс] / О. Рахно. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchdpu/ist/2011_87/Rakhno.pdf. – Назва з екрану.

аналізувати наступні засідання, що відбулися у Харківській і Катеринославській губерніях, які прийняли найбільшу кількість біженців.

29 липня 1915 р. у Харкові відбулося об'єднане засідання представників губернського комітету ВЗС, губернського земства, ВСМ, губернського відділення Тетянинського комітету, міського самоврядування, Прикарпатського комітету, польського, єврейського, вірменського, латиського і мусульманського комітетів¹. На ньому й було створено спеціальну структуру – «Харківську губернську виконавчу комісію», яку очолив П. Добросельський, член губернського комітету ВЗС. Під його керівництвом за короткий час був розроблений план діяльності та призначені відповідальні особи. У структурі Харківського губернського комітету ВЗС було створено відділ опіки біженців (голова – А. Леонтьєв)². Слід зауважити, що місцева адміністрація, розуміючи всю складність проблеми біженців, всіляко сприяла роботі цих структур. С. Ігумнов, голова губернського санітарного бюро, виступаючи 2 грудня 1915 р. на обласному з'їзді з улаштування біженців, наголосив:

«Місцева адміністрація в особі М. Катеринича, П. Масальського, М. Протасьєва ніколи не чинили перешкод, а навпаки допомагали громадським організаціям у справі соціального захисту біженців»³.

Проте днем раніше, тобто 1 грудня 1915 р., Харківська губернська виконавча комісія була змушена ліквідувати свою роботу, оскільки відсутність коштів в умовах наростання негативного ставлення центральної влади до ВЗС не давала змоги результативно надавати підтримку біженцям. Підопічних було передано на утримання міському комітету і земству. У нарисі про діяльність губернського комітету ВЗМ щодо ставлення місцевої влади та проблеми на центральному рівні зазначалося таке:

«Місцева губернська адміністрація продовжувала ставитися доброзичливо до Виконавчої Комісії до кінця її роботи, але центральний уряд розпочав гоніння й утиски громадських організацій, узяв їх під нагляд особливими уповноваженими, а коли вийшов закон про доручення справи ведення допомоги біженцям земським і міським самоврядуванням (закон від 30 серпня 1915 р.), то розпочав видавати кошти усім, крім земських і міських управ,

¹ Некоторые данные о плане помощи беженцам на местах // Известия ГК ВЗС. – 1915. – № 25. – 15 октября. – С. 94.

² Справочная книга «Весь Харьков» на 1916 год. Издание Е. С. Элькина. – Х. : Типогр. «Печатник», Рыбная, 28, 1916. – С. 6.

³ Съезд о беженцах // Южный край. – 1915. – 2 декабря. М. Катеринич та М. Протасьєв були Харківськими губернаторами, а П. Масальський – віце-губернатором.

1.3. Громадські структури допомоги біженцям

не визнаючи навіть Всеросійський Земський Союз, під прапором якого працювала Виконавча Комісія, яка надавала їм кошти»¹.

Власне у цьому епізоді виявилася проекція ставлення офіційної влади до ВЗС і на його місцеві представництва.

10 серпня 1915 р. на засіданні Катеринославської губернської земської управи, на яку були запрошені голови ПЗУ та санітарні лікарі, було розроблено план надання допомоги біженцям. Важливим моментом, на який звернули увагу місцеві діячі, стало визначення у цьому процесі місця держави:

«Допомога біженцям – справа державної ваги і повинна проводитися планомірно, коштом держави. Приватні благодійні товариства, національні та інші організації не можуть замінити собою державні інституції, та їх діяльність має підпорядковуватися загальному плану»².

Організацію ж на місцях, за умов фінансування з державної скарбниці, належало зосередити у руках земських і міських самоврядувань. На рівні губернії важелі керівництва доцільно було передати у руки «... загально-земського та міського союзів»³. Продовженням цієї наради стало засідання представників громадських спілок та губернського земства, яке відбулося 21 серпня 1915 р. у Катеринославі під головуванням губернатора В. Колобова. Учасники зібрання прийшли до висновку, що є «...бажаним передача організації допомоги біженцям у губернії губернському комітету ВЗС за участі міського союзу і катеринославського міського самоврядування»⁴. І вже 23 серпня було створено об'єднаний комітет допомоги біженцям, до складу якого увійшли представники губернського комітету ВЗС, ВСМ, земські лікарі, які надавали допомогу біженцям, і по два представники від Тетянинського, єврейського, польського, галицького і латиського комітетів⁵.

Уже за тиждень, 30 серпня, на засіданні губернського комітету ВЗС було обрано спеціальне бюро у складі восьми осіб: М. Коростовець (ВСМ), Ф. Пукалов (ВЗС), доктор І. Чекунов (представник від лікарів), М. Брук (єврейський комітет), І. Труба (галицький комітет), С. Становський (польський комітет), Р. Далід (латиський комітет), Б. Ржековський (польське товариство допомоги же-

¹ Краткий очерк деятельности Харьковского земства и Земского Союза по оказанию помощи беженцам (1915 - 1917 гг.). – С. 14.

² Совещание о беженцах // Екатеринославская земская газета. – 1915. – 14 августа.

³ Там же.

⁴ Некоторые данные о плане организации помощи беженцам на местах // Известия ГК ВЗС. – 1915. – № 25. – 15 октября. – С. 97.

⁵ Там же. – С. 98.

ртвам війни). Керував роботою об'єднаного комітету К. Гесберг. Для організації трудової допомоги біженцям було вирішено скликати кооперативний з'їзд, оскільки на той час при національних комітетах існували бюро праці. Цікавим було те, що у «... місцях розселення біженців про всі справи, які вів комітет, належало інформувати останніх українською та російською мовами»¹.

Після виходу у світ закону про біженців 30 серпня 1915 р., у якому опіка біженцями на місцях передавалася земським самоврядуванням, у низці українських губерній відбулися спеціальні засідання. Відтак на рівні губерній цілком логічним кроком мала стати передача соціального захисту біженців до компетенції губернських комітетів ВЗС. Про це й було заявлено на низці осінніх губернських нарад: 23 вересня у Харкові², 24 – 26 вересня у Києві³, 15 листопада у Херсоні⁴. Фактично можна стверджувати, що в окремих губерніях ця справа перебувала цілком у компетенції комітетів ВЗС.

У структурі ВСМ, окрім відділень, започаткованих у губернських і повітових центрах, додалися комітети, створені в інших «заштатних» містечках. Сполучною ланкою між ГК ВСМ і його місцевими структурами стали 11 обласних комітетів, які своєю діяльністю охопили «... адміністративні одиниці..., розташовані по лініях перевезень поранених вояків»⁵. На українських землях діяло три такі інституції у Катеринославі, Києві та Харкові. Їх вибір, як зазначив, професор О. Реєнт, був не випадковим, оскільки ці міста були найважливішими центрами суспільної доброчесності у справі допомоги хворим і пораненим військовим, а також постраждалому цивільному населенню⁶.

17 жовтня 1914 р. у Харкові відбувся обласний з'їзд з надання допомоги хворим і пораненим воїнам. Серед його делегатів були представники Катеринослава, Мелітополя, Азова, Нахичевані, Новочеркаська, Ростова-на-Дону, Таганрога. Від Харкова у його роботі взяли участь П. Добросельський, голова губернського комітету ВЗС, О. Коритін, голова міського комітету ВСМ, В. Фавр, міський санітарний лікар⁷. На з'їзді і було створено нову організацію – Харківський обласний комітет ВСМ та затверджено програму діяльності⁸. У його підпорядку-

¹ Хроника // Екатеринославская земская газета. – 1915. – 1 сентября.

² Краткий очерк деятельности Харьковского земства и Земского Союза по оказанию помощи беженцам (1915 - 1917 гг.). – С. 15.

³ Помощь беженцам // Известия ГК ВЗС. – 1915. – № 25. – 15 октября. – С. 129.

⁴ Журналы заседаний Херсонского губернского собрания очередной сессии 1916 г. – С. 262.

⁵ Организационные вопросы // Известия ВСГ. – 1916. – 1 января. – № 23. – С. 40.

⁶ Реєнт О. Україна в Першій світовій війні: сучасні науково-методологічні акценти. – С. 94.

⁷ Обласной съезд по оказанию помощи раненым и больным воинам, 17 октября 1914 г. // Известия Харьковской городской думы. – 1914. – № 9 – 11. – С. 21.

⁸ Там же. – С. 22 – 29.

1.3. Громадські структури допомоги біженцям

ванні перебували міста Харківської, Полтавської, Курської, Воронежської, Таврійської (крім Кримського узбережжя), Катеринославської та області Війська Донського¹. Очільником комітету став О. Коритін, член міської управи, а його заступниками – С. Кузнецов, який був членом ГК ВСМ і Б. Куликов, присяжний повірений. Цікаво зауважити, що О. Коритін та Б. Куликов, у свою чергу, були заступниками С. Кузнецова у ГК ВСМ. У складі обласного комітету працювало 73 діячі, крім трьох керівників, 53 – члени комітету та 17 – службовців канцелярії².

3 грудня 1914 р. розпочав свою роботу Катеринославський обласний комітет, який очолював С. Гальперін, член ГК ВСМ. Його заступником був В. Воронін, гласний міської думи, одночасно виконуючий при ГК ВСМ обов'язки заступника С. Гальперіна. За своїм складом він значно поступався Харківському, оскільки у ньому працювало 12 членів комітету та 9 осіб у канцелярії. За соціально-професійним поділом серед членів комітету було 6 юристів, 2 вчителі, лікар, інженер, землевласник і купець³.

Функції Київського обласного комітету виконував міський комітет ВСМ⁴, у складі якого працювали відомі кияни. Наприклад, очільник комітету – 50-річний міський голова І. Дяків, член ГК ВСМ, потомствений дворянин, талановитий господарник, за каденції якого Київ перетворився на одне з модерних українських міст Російської імперії початку XX століття⁵. Його заступниками працювали С. Томашевський, видатний лікар, професор університету⁶ та В. Толлі, дійсний статський радник, правник, відомий благодійник⁷. Секретарем був обраний М. Ярошевський, член ГК ВСМ, громадський діяч, гласний міської думи⁸. Усього в структурі комітету нараховувалося 33 працівники. Серед них – один із лідерів українських конституційних демократів, правник Д. Григорович-Барський, професор М. Стражеско, голова губернської земської управи, громад-

¹ ЦДІАК України, ф. 1680, оп. 1, спр. 357, арк. 44.

² Личный состав учреждений Всероссийского союза городов (на 1 марта 1916 г.). Вып. 2. – С. 8–9. *Обрахунки авторки.*

³ Там же. – С. 1–2. *Обрахунки авторки.*

⁴ Там же. – С. 2, 42–43.

⁵ Анисимов А. Дьяков Ипполит Николаевич : [Электронный ресурс] / Анисимов А. – Режим доступа : <http://muzeysheremetievych.com/content/98.html>. – Название с экрана.

⁶ Томашевський Сергій Петрович : [Електронний ресурс] / Томашевський С. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki>. – Назва з екрану.

⁷ Друг О. Особняки Киева : [Електронний ресурс] / Друг О, Малаков Д. – Режим доступу : http://alyoshin.ru/Files/publika/malakov/malakov_006.html. – Назва з екрану.

⁸ Ярошевський Микола Семенович : [Електронний ресурс] / Ярошевський М. – Режим доступу : <http://nplu.org/ua/about/history/budivn.html> – Назва з екрану.

ський і політичний діяч М. Суковкін¹, київський купець 1-ї гільдії О. Кобець².

Місцевою ланкою ВСМ, як уже зазначалося, були комітети, розташовані у губернських і повітових та інших містах і містечках. На початок весни 1916 р. у межах Російської імперії діяло 273 комітети, з них 50, тобто понад 18% – в українських губерніях. Аналізуючи матеріали *Додатку 1.17* можна зробити окремі висновки, хоча відсутність повної інформації робить їх дещо умовними³. Отже, за кількістю комітетів лідирувала Херсонщина (9), далі йшли Чернігівщина (7), Київщина (6), Харківщина (6). По п'ять комітетів діяло на Волині, Поділлі та Полтавщині. І нарешті чотири – на Катеринославщині та три у степовій частині Таврійської губернії. Першість Херсонщини, де було розміщено не найбільшу кількість біженців, ще раз підтверджує тезу, що відкриття комітетів багато в чому залежало від ініціативи місцевої громади.

Керували роботою цих структур, як правило, міські голови, досить добре обізнані з реаліями місцевого життя. У даному випадку з 38 керівників, які подали до ГК ВСМ дані про себе, 24 перебували на цій посаді. Враховуючи, що 12 не вказали інформації, то можна припустити, що зазначена цифра – дещо більша. Сім комітетів очолювали гласні міських дум і члени управ. У Херсонській губернії роботою трьох комітетів керували лікарі чи особи причетні до медичної сфери. Так, Херсонський комітет очолив Є. Яковенко, відомий земський лікар, Миколаївський – О. Грачов, попечитель ради міської лікарні, Новомиргородський – І. Кмит, старший лікар лазарету при міській лікарні⁴.

Кількість членів комітетів коливалась від трьох-чотирьох, відповідно у Вінницькому Подільському та Кременецькому Волинському губерній, до абсолютних, якщо можна так сказати, рекордсменів – Васильківського Київської та Миколаївського Херсонської губерній. У них у складі комітетів було відповідно 72 і 57 працівників. Найбільш поширеним був варіант, коли в комітеті працювало від шести до десяти членів. Таких комітетів було 21, а в 11-ти – від 11 до 15 осіб. У шести комітетах працювали 16 - 20 осіб⁵. Соціально-професійний склад членів комітетів був доволі строкатим: від представників міських самоврядувань до власника розсадника троянд (В. Десятов, Чугуївський комітет Харків-

¹ Суковкін Михайло : [Електронний ресурс] / Суковкін М. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki>. – Назва з екрану.

² Малаков Д. Архітектор Городецький : [Електронний ресурс] / Малаков Д. – Режим доступу : http://alyoshin.ru/Files/publika/malakov/malakov_gor_21.html. – Назва з екрану.

³ Личный состав учреждений Всероссийского союза городов (на 1 марта 1916 г.). Вып. 2. – С. 1–89. *Обрахунки авторки*.

⁴ Личный состав учреждений Всероссийского союза городов (на 1 марта 1916 г.). Вып. 2. – С. 52, 54, 78.

⁵ Там же. – С. 1–89. *Обрахунки авторки*.

1.3. Громадські структури допомоги біженцям

ської губернії)¹. Усього за неповним даними в українських комітетах працювало 785 осіб. Про 210 із них відомо рід їх занять. Серед останніх – 75 гласних та членів міських управ, 35 лікарів, 16 педагогічних працівників (учителі, начальники гімназій, інспектори народних училищ), 12 банківських працівників, 14 представників різних благодійних та етнічних спілок, 13 священнослужителів. Крім того, незначну кількість склали податкові інспектори, присяжні повірені, страхові агенти та нотаріуси, поліцейні пристави, відставні військові, інженери, промисловці, провізори та ін.. В окремих випадках членами комітетів ставали кілька працівників однієї інституції. Для прикладу, у складі Миколаївського комітету перебувало 12 членів попечительської ради міської лікарні, у Звенигородці Київської губернії секретарем працював Я. Кулжинський, директор комерційного училища, серед членів – п'ять викладачів цього навчального закладу, а також три інспектори початкових училищ.

Окремо слід звернути увагу на участь українського жіноцтва у роботі місцевих комітетів ВСМ. 74 жінки становили 9% від загальної кількості працівників у цих структурах. Так, у складі членів комітету Київського обласного комітету працювала єдина в такому статусі на всі імперські відділення жінка – Ольга Дякова, дружина очільника цієї структури. Вона керувала роботою об'єднаного дамського шпитального комітету². У структурі Катеринославського обласного комітету чотири жінки працювали на різних посадах його канцелярії. Так, О. Ситкевич була помічником секретаря комітету, М. Грунська та М. Островська – помічницями завідувача медичною звітністю, О. Ясинська – машиністкою³. У Харківському обласному комітеті працювало 10 жінок.

У межах Російської імперії чотири жінки працювали заступниками голів комітетів, розміщених у повітових містечках, однією з них була Марія Хаджопуло з Ізюмського повіту Харківської губернії⁴. Представниці прекрасної статі працювали у комітетах Київщини (35), Харківщини (15) та Херсонщини (10). Із них у Васильківському комітеті було 30 жінок, в Ізюмському – 13, Новогеоргіївському – 10. При цьому відмітимо, що у комітетах працювали цілими сім'ями.

Місцеві комітети ВЗС та ВСМ, одночасно з наданням допомоги пораненим, узяли на себе й організацію соціального захисту біженців. Наприклад, 17 серпня 1915 р. на засіданні Харківського обласного комітету за результатами заслуханих доповідей О. Коритіна «Про стан справи з надання допомоги біженцям у місті Харкові» та І. Сергєєва «Про нараду представників міст у Москві 8

¹ Там же. – С. 85.

² Там же. – С. 42.

³ Там же. – С. 2.

⁴ Там же. – С. 33.

серпня 1915 р. з питань надання допомоги біженцям» було ухвалено провести в найближчому часі з'їзд представників міст Харківської області¹. На засіданні було обрано спеціальну комісію, яка взяла на себе підготовчу роботу: розробку анкети, яка стосувалася різних аспектів діяльності у царині допомоги біженцям, та вироблення положення про сам з'їзд, програми його діяльності².

Зазначений форум було проведено 29 листопада – 1 грудня 1915 р. у Харкові. На нього прибуло 69 делегатів ВСМ, громадських та етнічних спілок, з яких О. Сисін – член виконавчого бюро ГК ВСМ та Л. Грановський, завідувач біженецької медико-санітарної частини Московської міської управи³. Програма їх роботи була досить насиченою і охоплювала всі аспекти допомоги біженцям. Слід зазначити, що перебіг засідань широко висвітлювався місцевою пресою, оскільки форум дав чудову можливість висловитися делегатам з нагальних проблем, обговорити спірні питання, виробити єдині погляди на їх вирішення⁴. В ухвалах з'їзду було висловлено підтримку ВСМ та ВЗС з питань передачі їм *«за цих несприятливих умов»* справи керівництва опіки біженцями та необхідності фінансування її з державного бюджету. До того ж, було виголошено думку відносно утворення обласних комітетів ВСМ, які б регулювали біженецькі проблеми, оскільки їх евакуація та влаштування *«висуває такі питання, які складно вирішити в межах однієї губернії»*. Тому обласному комітету ВСМ було доручено розробити та втілити у життя ідею створення «Південноросійської організації союзу міст у справі допомоги біженцям»⁵.

У структурі союзів було створено і спеціальні фронтові комітети, очолювані особливими уповноваженими⁶. Одним з таких став утворений у Львові Галицький комітет, положення про якого ГК ВЗС затвердив 16 січня 1915 р. Його керівником якого було обрано уповноваженого ГК ВЗС С. Шликевича, а заступником також уповноваженого ГК ВЗС Ф. Гаяріна⁷. У кінці травня у зв'язку із відступом російських армій, його майно спочатку було перевезено до Радзивиліва, з початку червня – до Києва, куди було перенесено й штаб-квартиру⁸. Враховуючи, що географія діяльності комітету стрімко поширювалася, то його на-

¹ ЦДІАК України, ф. 1680, оп. 1, спр. 357, арк. 43.

² Там же, арк. 43, 45.

³ Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні. – С. 187–190.

⁴ Яковлев С. Съезд о беженцах в Харькове // Южный край. – 1915. – 29 ноября; Областной съезд по вопросу об устройстве беженцев // Там же. – 30 ноября, 1 декабря.

⁵ Тезисы областного съезда обустройству беженцев // Южный край. – 1915. – 3 декабря.

⁶ Организационные вопросы // Известия ВСГ. – 1916. – 1 января. – № 23. – С. 41.

⁷ Очерк деятельности Комитета Юго-Западного фронта за 1915 г. – К. : Тип. А. И. Гросмана, 1916. – С. 8.

⁸ Там же. – С. 16.

1.3. Громадські структури допомоги біженцям

зву було видозмінено. Відтак на українських землях постав Комітет Південно-Західного фронту ВЗС. Головою цієї структури продовжував працювати С. Шликевич¹. При штабі головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту діяв його спеціальний комітет, який очолював уповноважений Г. Беянкін². Спершу допомога комітету біженцям, враховуючи їх незначну чисельність, носила епізодичний характер. Дійсно, «... тривалий час Комітет В.З.С. не виділяв допомогу біженцям в особливу галузь своєї діяльності й обслуговував біженців спорадично...»³. З часом, коли насильницька евакуація почала охоплювати все більшу кількість населення прифронтової зони, «...перед Комітетом постало питання біженства як явища винятково державної ваги»⁴.

Тому 21 серпня 1915 р. на його засіданні було офіційно оформлено створення відділу допомоги біженцям, який згодом було перейменовано на «Відділ допомоги населенню, постраждалому від війни». На чолі цього структурного підрозділу стояли уповноважені КПЗФ ВЗС Ф. Гаярін, П. Линниченко та С. Липинський⁵. На початок листопада 1915 р. його діяльність поширювалася на Галичину, Волинську, Подільську, Бессарабську, Київську, Чернігівську, Полтавську, Воронежську та Мінську губернії⁶.

Серед першочергових напрямків роботи, в умовах масового руху біженців, слід виділити надання харчової, медичної, трудової допомоги, а також забезпечення одягом, взуттям, лазнями та пральнями⁷. Відповідно до цього у структурі відділу спочатку діяло чотири підвідділи: пунктів харчування, евакуації та розселення біженців, реєстрації біженців, задоволення житлових потреб⁸, а пізніше додалося ще три: допомоги дітям, господарський та медичний⁹. Окремо слід назвати бюро праці. В умовах наростаючої евакуації першочергові завдання покладалися на два підвідділи.

¹ Годовой обзор деятельности «Отдела помощи населению, пострадавшему от войны» Комитета Юго-Западного фронта В.З.С. // Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта. – 1916. – 21 августа. – С. 5–7.

² Список учреждений Комитета Юго-Западного фронта ВЗС на 1-е сентября 1916 г. – С. 1.

³ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 3343, арк. 150.

⁴ Там же.

⁵ Годовой обзор деятельности «Отдела помощи населению, пострадавшему от войны» Комитета Юго-Западного фронта В.З.С. – С. 6.

⁶ ЦДІАК України, ф. 719, оп. 1, спр. 627, арк. 13.

⁷ Там само, ф. 715, оп. 1, спр. 3343, арк. 2.

⁸ Из деятельности земского союза юго-западного фронта по оказанию помощи беженцам // Известия ГК ВЗС. – 1915. – № 24. – 1 октября. – С. 99.

⁹ ЦДІАК України, ф. 719, оп. 1, спр. 627, арк. 13–13 зв.

«Підвідділ пунктів харчування спільно із підвідділом евакуації населення та розселення біженців, з'ясовує та оглядає шляхи їх руху, формує та оснащує загони для годування біженців, визначаючи місця перебування останніх. Загони дислокуються на шляхах руху біженців, при чому кожен з них обслуговує ввірений йому район, розгортаючи кілька пунктів харчування»¹.

У складі такого загону працювали завідувач, кілька керівників пунктами харчування та по шість санітарів. Їх оснащення відбувалося здебільшого у Києві².

Карколомні події літа 1915 р. вимагали від комітету миттєвої реакції на різні виклики у царині біженства, а тому при підвідділі евакуації було введено інститути представників для окремих губерній і районів, агентів-провідників, таких собі проводирів груп біженців, агентів-реєстраторів та агентів-кореспондентів. Вони й перебували у самому епіцентрі біженської хвилі, уособлюючи для тисяч нещасних підтримку і захист. Представникам ввірялося проведення заходів з упорядкування і обладнання шляхів руху біженців, інформування КПЗФ про стан справ у ввірній губернії, сприяння у вирішенні спірних питань, що виникали при організації допомоги біженцям, зносини з місцевими організаціями та ін.. На першу половину вересня 1915 р. 13 таких представників працювало у Київській, Волинській, Чернігівській, Бессарабській та Подільській губерніях³.

До повноважень агентів-провідників належало прибуття до місця формування груп біженців, реєстрація та їх супровід до пункту призначення. Фактично працівник весь час перебував з ввіреною йому партією біженців, *«... ділив з ними радість та горе, зливаючись воєдино своїм особистим життям з евакуйованою масою біженців»⁴*. Ними виступали представники КПЗФ ВЗС, а частіше всього з числа самих біженців – священики, учителі, студенти та ін., іншими словами *«... контингент інтелігентних працівників»⁵*.

З осені 1915 р., коли розпочалося перевезення біженців залізницями, до кожного потягу належало прикріпити провідника, *«... корисного і для дороги, і для тих, хто їде»⁶*. До їх обов'язків належало збереження проїзних документів біженців та грошей, реєстрація і сортування з метою не допуску руху біженців

¹ Из деятельности земского союза юго-западного фронта по оказанию помощи беженцам. – С. 99.

² Там же. – С. 99.

³ Из деятельности земского союза юго-западного фронта по оказанию помощи беженцам. – С. 101.

⁴ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 3071, арк. 9.

⁵ Там само, ф. 715, оп. 1, спр. 3071, арк. 9.

⁶ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 10, арк. 140.

1.3. Громадські структури допомоги біженцям

в одному вагоні за різними напрямками¹. Більше того, в дорозі вони мали сприяти харчуванню евакуйованих, повідомляючи про слідування партії найближчий на шляху пункт харчування, забезпечувати білизною, одягом та милом дбати про своєчасну подачу вагонів, регулювати усі спірні питання і непорозуміння, що виникали з залізничною адміністрацією². У різний час провідниками працювало від 15 до 35 осіб. Важливу роботу виконували 44 агенти-реєстратори, проводячи реєстрацію біженців та збираючи різні статистичні дані³.

Зрозуміло, що успішна діяльність КПЗФ ВЗС була б неможливою без тісної співпраці з губернськими земськими комітетами допомоги біженцям. Відтак 15 – 17 жовтня 1915 р. у Києві проходив з'їзд представників земств Бессарабської, Волинської, Воронежської, Катеринославської, Київської, Подільської, Полтавської, Харківської, Херсонської, Чернігівської губерній та Області війська Донського. Головним завданням форуму стало узгодження діяльності в окресленій царині між комітетами ВЗС, фронтовими, губернськими і повітовими комітетами, а також пошук оптимального механізму їх евакуації, перевезення та розселення⁴. Серед низки ухвал слід виділити ту, що стосувалася створення у Києві обласного освідомчого бюро та мережі відповідних губернських бюро з метою поширення взаємної інформації серед земських структур, які займалися допомогою біженцям⁵.

З другої половини листопада 1915 р. у зв'язку з припиненням руху біженців розпочався новий етап діяльності відділу допомоги населенню, постраждалому від війни. Серед нових завдань, що перед ним постали, слід назвати наступні:

«1) заміна безкоштовної видачі харчів наданням економічної та трудової допомоги; 2) індивідуалізація допомоги, на підставі вивчення умов життя населення; 3) концентрація усіх видів допомоги навколо однієї ланки-загону [на території Галичини і Волині. – Л. Ж.]»⁶.

У березні 1916 р. було розроблено «План надання населенню широкої трудової та економічної допомоги», на підставі якого при відділі було створено

¹ Там само, арк. 140 зв.

² Из деятельности земского союза юго-западного фронта по оказанию помощи беженцам. – С. 102.

³ ЦДІАК України, ф. 719, оп. 1, спр. 627, арк. 13 зв.

⁴ Там само, ф. 715, оп. 1, спр. 3343, арк. 77.

⁵ Годовой обзор деятельности «Отдела помощи населению, пострадавшему от войны» Комитета Юго-Западного фронта В.З.С. – С. 6.

⁶ Там же.

спеціальний економічний підвідділ¹. За рік роботи відділу у його структурі діяло сім підвідділів і вісім установ у Києві, у підпорядкуванні яких перебувало близько 250 різних закладів допомоги на фронті. Близько 800 його працівників обслуговували сотні тисяч постраждалого від війни населення².

Подібні завдання виконував КПЗФ ВСМ, штаб-квартира якого спочатку також розміщувалося у Львові, а з літа 1915 р. – також у Києві³. Керували його роботою, на підставі спеціальних інструкцій та положень, особливі уповноважені⁴. До осені 1915 р. на чолі комітету стояв князь С. Урусов, колишній бессарабський губернатор, людина ліберальних поглядів. Згодом його змінив барон Ф. Штейнгель, конституційний демократ, який *«мріяв про вільну Україну у вільній Росії»* і обстоював українські інтереси⁵.

«З цього часу почалася зовсім нова ера у житті комітету Союзу міст, ера, так би мовити, його українізації, що мало певні наслідки взагалі для українського руху в Києві і на провінції»⁶.

Завдяки наполегливості очільника комітету на посади його уповноважених було призначено осіб, які мали українське походження. Серед них – відомі українські діячі Д. Дорошенко, А. Ніковський, А. В'язлов, Ф. Матушевський, В. Леонтович, І. Красковський, В. Ульяницький, М. Біляшівський. До речі, останнього з Ф. Штейнгелем пов'язували давні дружні та професійні зв'язки⁷.

9 листопада відбулося засідання комітету, на якому було виокремлено вісім відділів. Серед них – загального нагляду та взаємодії з урядовими та воєнними властями (Ф. Штейнгель), санітарний (А. Бечкурін та С. Іванов), технічно-будівельний (Б. Шингарів), складів, постачання і магазинів (М. Біляшівський та Д. Дорошенко), медичних загонів і господарських частин лікарень (К. Бистринський, А. Бечкурін, А. В'язлов), допомоги біженцям (Д. Дорошенко та Н. Луначарський), юридичний (В. Ульяницький) та будівельних загонів (інженер С. Кастольський)⁸.

¹ Там же. – С. 7.

² Там же. – С. 8.

³ Загребельна Н. Велика війна: українство і благодійність (1914 – 1917 рр.). – С. 35.

⁴ Организационные вопросы // Известия ВСГ. – 1915. – № 23. – 1 января. – С. 41.

⁵ Дорошенко Д. І. Мої спогади про недавнє минуле (1914 – 1920 роки). – С. 58–59.

⁶ Там само. – С. 58.

⁷ Ковалевська О. О. Діяльність Миколи Біляшівського у роки Першої світової війни / О. О. Ковалевська // УІЖ. – 2008. – № 2. – С. 120.

⁸ Деятельность Киевского областного комитета Всероссийского союза городов // Известия Киевской городской думы. – 1915. – № 11. – Ноябрь. – С. 138 – 139.

1.3. Громадські структури допомоги біженцям

ДОРОШЕНКО Дмитро Іванович (1882 – 1951) – політичний діяч, історик, публіцист. Народився в місті Вільно (тепер Вільнюс, Литва). Походив із старовинного українського козацько-старшинського роду на Глухівщині. Навчався на історико-філологічному факультеті Варшавського, Петербурзького і Київського університетів. В 1903 р. очолював Українську студентську громаду в Петербурзі. Був членом Революційної Української Партії, а згодом – Товариства Українських Поступовців.

З квітня 1917 р. входив до складу Української Центральної Ради. Тоді ж призначений Тимчасовим урядом крайовим комісаром Галичини і Буковини з правами генерал-губернатора. Після відступу у серпні російських військ з Галичини повернувся до Києва. Незабаром був обраний губернським комісаром Чернігівщини і перебував на цій посаді до кінця 1917 р..

Після приходу до влади гетьмана П. Скоропадського керував роботою МЗС Української Держави. В липні-серпні 1918 р. при його активній участі відбулася ратифікація Берестейського миру 1918 р. країнами Четверного союзу (крім Австро-Угорщини). У жовтні 1918 р. робив спроби вступити у переговори з дипломатичними колами держав Антанти у Берні. Після падіння Гетьманату працював приват-доцентом Кам'янець-Подільського державного українського університету.

З 1920 р. перебував у еміграції. Протягом 1921 – 1951 рр. – професор кафедри історії Українського Вільного Університету у Відні, Празі і Мюнхені, очолював Український Науковий Інститут у Берліні (1926 – 1931 рр.), Українську Вільну Академію Наук (1945 – 1951 рр.). Автор близько тисячі праць з історії України, історії культури і церкви в Україні¹.

На українських землях ВЗС у своєму підпорядкуванні мав специфічну структуру – Комітет Південноросійської обласної переселенської організації². Її було створено 9 – 11 червня 1908 р. у Полтаві на з'їзді представників Полтавського, Катеринославського, Харківського і Чернігівського земств, а також київського губернського комітету у справах земського господарства. Метою ПРОПО стало сприяння урядові у справі *«правильної постановки переселенської справи...»*, тобто участь в організованих урядом після 1906 р. масових переселеннях на окраїни імперії малоземельних і безземельних селян³. Для організації соціального захисту біженців у її структурі було виділено спеціальне бюро (го-

¹ Дорошенко Дмитро Іванович: [Електронний ресурс] / Д. І. Дорошенко. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki>. – Назва з екрану.

² Загребельна Н., Коляда І. Велика війна: українство і благодійність (1914 – 1917 рр.). – С. 32–33.

³ Полтавщина: Енциклопедичний довідник. / За ред. А.В. Кудрицького. – К.: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1992. – С. 602.

лова – В. Ага-Беков)¹. Додатково було виокремлено ще два бюро, які займалися реєстрацією² і «... пошуком роботи для біженців усіх категорій»³.

На бюро ПРОПО, яка мала досвід переміщення чисельних людським мас, покладалося керівництво процесом руху біженців територіями Полтавської та частково Чернігівської губерній. Уже сучасники досить позитивно оцінили цей аспект, наголошуючи, що тим самим вона «надавала своєрідну підтримку союзу»⁴. Крім того, ПРОПО на шляхах руху біженців, за тісної співпраці з КПЗФ ВЗС, облаштувала низку харчових, медико-санітарних та інших пунктів допомоги⁵. Пізніше, використовуючи кошти ВЗС, вона взяла на себе опіку частини біженців, розселених у Полтаві, створивши для них спеціальний табір⁶.

На початку серпня 1914 р. на Правобережній Україні за ініціативи Подільського та за підтримки Волинського і Київського губернських земств було створено Південно-Західний обласний комітет надання допомоги пораненим воїнам, на який згодом у межах цих трьох губерній було покладено й опіку біженцями. До його складу ввійшло шість представників губернських земств (по два від кожної з трьох губерній) і представник уряду⁷. Від Подільської губернської земської управи були делеговані М. Можайський і П. Балашов, який був обраний його головуповноваженим⁸. Н. Загребельна та І. Коляда, аналізуючи статус Комітету, зазначають:

«До весни 1915 р. Південно-Західний обласний комітет формально вважався складовою частиною ВЗС, як такий, що був утворений згідно з положеннями, виробленими З'їздом уповноважених у Москві 30 липня 1914 р.. Після того, як Обласний комітет не погодився з вимогою Головного комітету передати всі свої капітали до загальної каси ВЗС, він вирішив легалізувати свою діяльність як земська організація, незалежна від ВЗС»⁹.

У той же час І. Сулига наголошує, що Південно-Західний обласний комі-

¹ Держархів Полтавської обл., ф. 612, оп. 1, спр. 15, арк. 43.

² В бюро переселенческой й организации // Полтавский день. – 1916. – 30 июля.

³ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1743, арк. 39 зв.

⁴ Загряцков М. Д. Всероссийский Земский Союз. – С. 18.

⁵ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1 спр. 1748, арк. 10–10 зв., 12–12 зв.

⁶ Держархів Полтавської обл., ф. 992, оп. 1, спр. 1, арк. 2–2 зв.; ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1748, арк. 15–15 зв., 17.

⁷ Сулига І. Г. Південно-Західні комітету Всеросійського земського союзу в Україні на початку Першої світової війни / І. Г. Сулига // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2001. – Вип. III. – С. 234.

⁸ Список членов Подольского Губернского Земского Комитета по оказанию помощи больным и раненым воинам // Земская мысль. – 1915. – 23 февраля.

⁹ Загребельна Н. Велика війна: українство і благодійність (1914 – 1917 рр.). – С. 28.

1.3. Громадські структури допомоги біженцям

тет, називаючи себе установою ВЗС, формально до його складу не входив¹.

Отже, ВЗС і ВСМ створили на українських землях досить потужну мережу своїх місцевих комітетів, у роботі яких взяли участь відомі та пересічні представники українського загалу.

Початок відступу російських армій та акції щодо виселення місцевої людинності спонукали союзи, які у своєму розпорядженні мали значні ресурси, узятися за новий напрям діяльності – опікування біженцями. Підставою стали неодноразові звернення начальника постачання армій Північно-західного фронту М. Данилова, а згодом від низки губернаторів, із них очільників Київської, Волинської, Подільської, Чернігівської губерній². На початку липня 1915 р. у ВСМ було розроблено план допомоги біженцям на шляхах їх руху, який передбачав використання його фронтових установ. 18 липня у Брест-Литовському під головуванням М. Кишкіна, для обговорення положень цього документу відбулася нарада представників ВСМ. І вже 8 серпня того ж року на зібранні при ГК ВСМ за участі представників великих міст, ВЗС, різних громадських організацій і Московської міської управи його було затверджено.

Відповідно до положень плану всю територію Росії передбачалося поділити на три зони:

«I) Фронтіву, у якій створити пересувні загони для забезпечення біженців харчами та їх подальшого пересування; II) На кордоні між фронтом і центральними губерніями створити другу лінію пунктів-заслонів, яка б мала фільтрувати потік біженців..., проводити первинну найнеобхіднішу реєстрацію, медичний огляд та направляти у внутрішні евакуаційні пункти. III) У центральних губерніях передбачалося створити розподільники, призначені для подальшої евакуації біженців. Із них направляти останніх у східні губернії Росії та у Сибір»³.

При цьому було ухвалено рішення щодо розподілу союзами між собою обов'язків з тим, щоб ВЗС опікувався біженцями, розселеними у сільській місцевості, а ВСМ – у містах. Одночасно з цим було накреслено широку програму заходів щодо урегулювання руху біженців на залізницях, про що головуповноважений ВСМ М. Челноков телеграфно повідомив О. Поливанова, військового міністра, М. Щербатова, міністра внутрішніх справ і С. Рухлова, міністра шляхів сполучень, С. Зубчанинова, головуповноваженого Північно-західного фронту та М. Данилова, головного начальника постачання армій цього ж фронту. До

¹ Сулига І. Г. Південно-Західні комітету Всеросійського земського союзу в Україні... – С. 235.

² Помощь беженцам // Известия ВСГ. – 1916. – 1 января. – № 23. – С. 127–128.

³ Там же. – С. 128–129.

того ж було направлено запит на її державне фінансування¹. На жаль, звертання ВСМ до урядових інстанцій збіглося в часі з розробкою ними проекту закону щодо біженців, а відтак їх відповіді надійшли з запізненням і не містили конструктивних пропозицій і підтримки ініціатив союзу.

Майже одночасно із ВСМ до розв'язання проблеми біженців долучився земський союз.

«Єдність справи і спільне розуміння майбутнього завдання з самого початку об'єднали діяльність Союзів і в подальшому привели до злиття їх роботи в одному керівному органі «Відділі з улаштування біженців»»².

Відтак на порядку денному постала необхідність створення ще однієї їх спільної структури – відділу з улаштування біженців. Слід зауважити, що він не був новоствореною структурою у системі союзів, як то було із Земгором, започаткованим для організації забезпечення потреб армії. У даному випадку два існуючі відділи поєднали свою роботу з метою координації дій, плановірності та єдності проведення заходів.

У той же час кінець серпня – початок вересня 1915 р. ознаменувався політичною кризою³, зумовленою відступом російських армій, одним із наслідків якого стало значне переміщення біженців. У зв'язку із цим союзи одночасно 7 – 9 вересня 1915 р. у Москві провели свої з'їзди, де обговорювались два питання: про допомогу біженцям і задачі поточного моменту. У ході роботи їх делегати досить тісно співпрацювали, а для обговорення проблеми біженців було скликано спеціальне об'єднане засідання. На нього прибуло по 50 представників від кожного з'їзду⁴. У результаті обговорень було прийнято 15 ухвал «з питання допомоги біженцям», які фактично стали основоположними принципами діяльності земських і міських структур в окресленій царині⁵.

Перш за все було висловлено ставлення до насильницького виселення місцевих жителів, яке належало проводити лише у виняткових випадках, викликаних стратегічними міркуваннями. У наступній ухвалі зазначалося, що «справа допомоги біженцям не може базуватися на благодійних засадах, а повинна бути визнаною загальнодержавною задачею»⁶. Важливим моментом, який би

¹ Там же. – С. 130.

² Там же. – С. 131.

³ Ганелин Р. III. От И. Л. Горемыкина к Б. В. Штюмеру... – С. 38–39.

⁴ Помощь беженцам // Известия ВСГ. – 1916. – 1 января. – № 23. – С. 25.

⁵ Собрание уполномоченных губернских земств 7 – 9 сентября 1915 г. в Москве // Известия ГК ВЗС. – 1915. – № 24. – 1 октября. – С. 13–15.

⁶ Там же. – С. 14.

1.3. Громадські структури допомоги біженцям

сприяв результативності у справі допомоги біженцям, мала стати *«дружна, узгоджена, діяльність усіх громадських сил країни, об'єднаних під загальним керівництвом земського і міського союзів»*. Лише за такої постановки справи можна було досягти належного порядку у справі влаштування біженців. Організація допомоги біженцям, яку здійснювали земські та міські самоврядування, належало об'єднати під керівництвом ВЗС і ВСМ, а також узгоджувати всю її діяльність на центральному та місцевому рівнях. Шоста ухала передбачала створення *«... особливого відділу, у склад якого входять обрані у рівних частинах представники головних комітетів обох союзів. У зазначеному відділі зосереджується усе керівництво діяльністю земського і міського союзів у сфері допомоги біженцям»*¹. За бажане було визнано залучення до співпраці з ВЗС та ВСМ в окресленій царині *«... національних, кооперативних, робітничих, професійних та інших спілок»*, а також *«... при необхідності утворювати волосні та сільські комітети, попечительства та інші зумовлені місцевими умовами організації»*. Проведення усіх заходів мало фінансуватися з державної скарбниці.

*«Визнати за необхідне, щоб земському і міському союзам за вжиті ними заходи у справі допомоги біженцям і на проведення їх у майбутньому було відпущено урядом кошти з державного казначейства»*².

Діяльність усіх структур у справі допомоги біженцям мала здійснюватися на підставі розробленого плану, а при направленні цих людей у внутрішні губернії належало звернути особливу увагу на задоволення їх національно-культурних потреб. Для цього їх належало розміщувати згідно з можливостями у губерніях в умовах, подібних до місць постійного проживання цих людей. Також союзи взяли на себе справу реєстрації біженців, створення адресного бюро, всеросійського бюро праці, а також організацію надання їм юридичної допомоги³.

9 вересня на заключному засіданні з'їздів було ухвалено подати ці резолюції імператору. Для цього було обрано спеціальну депутацію у складі головуповноваженого ВСМ М. Челнокова та членів ГК ВСМ відомого підприємця П. Рябушинського та громадського діяча М. Астрова⁴. Проте передати резолюції не вдалося, оскільки у цей час офіційна влада пропорційно до зростання авторитету союзів почала демонструвати неприйняття їх ініціатив, зокрема й у царині біженства. Загострено негативне ставлення було не стільки до діяльності самих союзів, які дійсно проводили значну роботу з організації тилових служб,

¹ Там же.

² Там же. – С. 15.

³ Там же.

⁴ Помощь беженцам // Известия ВСГ. – 1916. – 1 января. – № 23. – С. 27.

допомоги пораненим, а згодом і біженцям, як до принципів їх діяльності. Монархічна влада за своєю природою не сприймала будь-які прояви лібералізму. На початку вересня 1915 р. на одному з засідань Державної Ради міністр внутрішніх справ М. Щербатов заявив:

«Ставлення моє до Земського і Міського союзу – колосальна урядова помилка, що не поставили рамок. Вони узаконені як зібрання і навіть у законі [30 серпня 1915 р. – Л. Ж.] говориться. Збираються без дозволу, причому склад їх нікому невідомий. Заборонити фактично неможна, бо працюють на армію (Данилов досить широко нами користується і допомагає їм)¹ і в цьому завадити не можна»².

Фактично можна стверджувати про негативне ставлення у вищих ешелонах влади до союзів. Наприклад, П. Курлов, *«перекопаний монархіст»*, як він себе називав, у спогадах підкреслював:

«Земський і міський союзи, які виникли явочним порядком, стали другим урядом, що уявляло уже серйозну небезпеку, направлену на підрифт авторитету Монарха»³.

Імперський тон у ставленні до союзів також змінився на критичний і навіть цинічний, оскільки влада почала розцінювати їх діяльність як недопустиме втручання у державну політику⁴. Слід зауважити, що Микола II навіть відмовився прийняти делегацію представників з'їздів. Більше того, він звелів міністру двору В. Фредеріксу надіслати голові Ради міністрів телеграму такого змісту: *«Я цих самозваних представників, звичайно, не прийму»⁵*. Офіційна відмова у визнанні прав союзів щодо керівництва справою біженців була озвучена міністром внутрішніх справ М. Щербатовим на зустрічі з Г. Львовим і М. Челноковим. Він зазначив, що цар, *«... високо цінуючи труди і заслуги союзів..., не знаходять, однак, можливим прийняти депутацію з питань, що не входять у прями завдання союзів»⁶*.

Протягом вересня – жовтня 1915 р. ВЗС та ВСМ, не зважаючи на таку ситуацію, втілили у життя частину біженецьких ухвал, активно взаємодіючи з

¹ Генерал М. Данилов – начальник постачання армій Північно-західного фронту.

² Совет Министров Российской империи в годы Первой мировой войны. – С. 261.

³ Курлов П. Г. Гибель императорской России. – С. 184.

⁴ Безугла О. Взаємини керівництва ВЗС та правлячих кіл Росії : до постановки проблеми. – С. 87.

⁵ Совет Министров Российской империи в годы Первой мировой войны. – С. 261.

⁶ Безугла О. Взаємини керівництва ВЗС та правлячих кіл Росії : до постановки проблеми. – С. 87.

1.3. Громадські структури допомоги біженцям

земствами, міськими думами, громадськими і благодійними організаціями¹. Так, 16 вересня при відділі з улаштування біженців ВЗС було започатковано «Всеросійське бюро праці для об'єднання і узгодження діяльності окремих місцевих організацій з надання трудової допомоги біженцям»², яке мало досить широку мережу своїх місцевих представництв. Дещо раніше було створено довідкове бюро, яке займалося розшуком загублених у дорозі біженців і проведенням загальної їх реєстрації³.

15 жовтня 1915 р. на засіданні ГК ВЗС було затверджено положення про відділ з улаштування біженців ВЗС і ВСМ. Відповідно до нього метою структури визначалося узгодження діяльності означених союзів у справі допомоги біженцям і планомірного втілення їх ініціатив в окресленій сфері. До складу відділу увійшла однакова кількість членів від цих двох структур. Його роботою керував обраний ними за згодою представник. Питання принципового характеру, як-то: загальний план руху біженців, їх розселення та влаштування, першочергові заходи допомоги, порядок їх реалізації та розміри участі союзів у справі допомоги біженцям – розроблялися відділом і узгоджувалися з ГК ВЗС і ВСМ. У рамках заходів, затверджених ними, відділ мав діяти самостійно⁴.

Для керівництва діяльністю відділу було обрано спеціальний комітет, роботою якого керував М. Щепкін, гласний Московського губернського земства, член ГК ВСМ. У структурі відділу було виокремлено шість підвідділів і прирівняні до них довідкове бюро з розшуку вантажів, довідкове бюро з розшуку біженців, «Всеросійське бюро праці» (*Додаток 1. 18*). Крім того, при відділі діяла канцелярія, бухгалтерія та секретаріат (Б. Подгорний, М. Надеждин)⁵.

Протягом другої половини осені 1915 р. ВЗС, намагаючись звернути увагу влади на його зусилля у царині біженства, неодноразово звертався до ОНЗУБ з тим, щоб остання інформувала його щодо усіх прийнятих «*рішень і керівних вказівок*»⁶. Проте союз так і не отримав дозволу на об'єднання під своєю егідою

¹ Баженова К. Е. Деятельность организаций Всероссийского земского союза и Всероссийского союза городов Пермской губернии по оказанию помощи беженцам... – С. 25.

² Об учреждении при отделе по устройству беженцев всероссийского бюро труда для объединения и согласования деятельности отдельных местных организаций по оказанию трудовой помощи беженцам. // Известия ГК ВЗС. – 1915. – № 24. – 1 октября. – С. 8.

³ Держархів Полтавської обл., ф. 992, оп. 1, спр. 15, арк. 53 – 54.

⁴ Положение об отделе всероссийских земского и городского союзов по устройству беженцев // Известия ГК ВЗС. – 1915. – № 27. – 15 ноября. – С. 58–59.

⁵ Личный состав учреждений Всероссийского союза городов (на 1 февраля 1916 г.). Вып. 1. – С. 43–44.

⁶ Сообщение Главного комитета Всероссийского Земского Союза помощи больным и раненым воина в Особое совещание по устройству беженцев от 16 ноября 1915 г. за № 12389 // Известия ГК ВЗС. – 1915. – № 28. – 1 декабря. – С. 62.

місцевих земств у справі допомоги біженцям та визначення порядку необхідного їй державного фінансування¹. У зв'язку із неможливістю ВЗС належним чином фінансувати свої місцеві комітети, оскільки уряд кошти не виділяв, то з боку останніх «... втрачалися час, енергія, і вже відчувалося невдоволення московським центральним органом»².

Така негативна ситуація змусила союз у середині листопада 1915 р., не зважаючи на попередні успіхи у справі допомоги біженцям, скласти із себе відповідні зобов'язання³. Отже, 1 грудня 1915 р. ГК ВЗС, не маючи офіційно затверджених повноважень та за відсутності регулярних асигнувань, був змушений скласти з себе повноваження з об'єднання земств у справі допомоги біженцям. Князь Г. Львов, розглядаючи причини, що спонукали підвідомчу йому структуру зробити такий крок, наголосив:

«Причини ці суто фактичного порядку і зовсім не є наслідком чиїхось суб'єктивних думок і настроїв. Задачі об'єднання вимагали перш за все своєчасної передачі у розпорядження Головного Комітету коштів, які потім мали розподілятися між земствами. Проте затримки з коштами були настільки значними, що ГК доводилося видавати губернським комітетам зі своєї каси суми, які мали зовсім інше призначення. Поряд з тим губернські земства отримували кошти поза союзом – від місцевих губернаторів і голубуповноважених. Очевидно, і Особлива нарада, і міністерство внутрішніх справ, хоча й не висловилися конкретно з даного питання, але у всякому випадку дотримувалися іншого погляду, ніж зібрання уповноважених 7 – 9 вересня цього року, і не визнали за головним комітетом значення органу, об'єднуючого означену діяльність губернських земств»⁴.

Така ситуація, за його висловом, несприятливо відбивалася перш за все на самих біженцях. Фактично тим самим влада усувала ВЗС і ВСМ від керівництва на місцях справою опіки біженців, роблячи ставку на Тетянинський комітет. З іншого боку, союзи, так само як і інші громадські організації, могли тільки підтримувати офіційну владу в царині вирішення «біженецької справи». Прояв ініціативи державними службовцями, які входили до складу комітетів ВЗС і ВСГ, призвело б до розширення їх службових повноважень, і розглядалася б як порушення закону⁵. Більше того, восени 1915 р., коли союзи успішно координували організацію допомоги біженцям у загальнодержавному масштабі, з боку

¹ Обращение князя Г. Львова // Известия ГК ВЗС. – 1915. – № 28. – 1 декабря. – С. 1–2.

² Полнер Т. И. Жизненный путь князя Г. Е. Львова: Личность. Взгляды. – С. 294.

³ Безугла О. Взаємини керівництва ВЗС та правлячих кіл Росії: до постановки проблеми. – С. 87.

⁴ Совет Министров Российской империи в годы Первой мировой войны. – С. 261.

⁵ Баженова К. Е. Деятельность организаций Всероссийского земского союза и Всероссийского союза городов Пермской губернии по оказанию помощи беженцам... – С. 25.

1.3. Громадські структури допомоги біженцям

правих кіл суспільства посилилась критика їх діяльності та звинувачення у фінансових зловживаннях¹.

Протягом наступного 1916 р. такі звинувачення лунали все частіше, оскільки князь Г. Львов, розуміючи безперспективність земських апеляцій до імператора, поступово відійшов від керівництва ВЗС. Його загальний стиль керівництва та поступове віддалення від союзу й спричинили збільшення випадків фінансових і кадрових зловживань. Проте влада напередодні Лютневої революції не була зацікавлена у голосних викриттях, а тому проти об'єднання не було порушено жодної кримінальної справи².

Державний апарат, як відзначають сучасні українські дослідники, боячись виходу з-під контролю цих громадських інституцій, намагався різними способами обмежити свободу їх діяльності. Так, Н. Загребельна вбачає підозру «...правлячої бюрократії до посилення впливу громадських організацій, (як то було в Україні), коли комітети ВЗС та ВСМ набули виразно українського характеру»³. Союзи, не зважаючи на таке ставлення офіційної влади, активно взаємодіяли із земствами, міськими думами, громадськими, національними і благодійними організаціями⁴.

Уже на початку збройного конфлікту для соціального захисту етнічних біженців було створено низку комітетів, які, серед іншого, мали свої відділи і в українських губерніях. Офіційна влада, даючи дозволи на їх діяльність, безумовно, до певної міри прагнула перекласти турботу про цих людей на плечі місцевих діаспор. З іншого боку війна показала наскільки міцним є почуття етнічної солідарності, коли місцеві поляки, литовці, латиші, євреї та ін. жертвували своїми помешканнями, коштами, одягом і взуттям, своїм часом і, хай це не прозвучить надто пафосно, своїм співчуттям для далеких географічно і таких близьких вигнанців з їх історичної Батьківщини. Власне можна говорити про такий собі обмін душевним теплом, турботою, тугою за рідним краєм. І. Карсницький, представник польської громади Харкова, досить влучно визначив завдання поль-

¹ Захарова О. А. Всероссийский земский союз и проблема беженцев в условиях политического кризиса лета – осени 1915 года / О. А. Захарова // Юг России в прошлом и настоящем: история, экономика, культура: IV междунар. науч. конф., 8 дек. 2006 г.: сб. науч. тр.: в 2 т. – Белгород, 2007. – Т. 2. – С. 117.

² Захарова О. О. Князь Георгий Львов та його діяльність на чолі Всеросійського Земського Союзу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 « Всесвітня історія » / О. О. Захарова. – Чернігів, 2007. – С. 14, 16.

³ Загребельна Н. І. Провідні гуманітарні громадські організації в Україні у період Першої світової війни. – С. 257.

⁴ Баженова К. Е. Деятельность организаций Всероссийского земского союза и Всероссийского союза городов Пермской губернии по оказанию помощи беженцам... – С. 25.

ських комітетів, яке можна спроектувати на місію усіх етнічних інституцій:

«Головним завданням польських організацій Харкова стала не лише організація матеріальної допомоги землякам, а прагнення щоби польські вигнанці, закинуті воєнними подіями на чужину, не втратили у вигнанні усвідомлення своєї народності»¹.

Слід зазначити, що на офіційному рівні було затверджено діяльність низки етнічних комітетів, представники яких увійшли до складу ОН з УБ. Серед них – Центральний обивательський комітет губерній Королівства Польського, Польський центральний комітет допомоги жертвам війни, Вірменський центральний комітет допомоги постраждалим від війни, Центральний Єврейський комітет допомоги жертвам війни (російська дослідниця М. Златіна подає його назву як «Єврейський комітет допомоги постраждалим від війни і погромів»)², Комітет Бакинського мусульманського благодійного товариства, Латиський центральний комітет знадання допомоги біженцям, Центральний комітет Литовського товариства з надання допомоги постраждалим від війни, Головне правління грузинського товариства у Тифлісі³. Цей крок, з одного боку, демонстрував лояльність влади до етнічних меншин, прагнення затушувати можливі конфлікти на цьому ґрунті, а також був альтернативою «політично небезпечним» ВЗС та ВСМ⁴. Для етнічних комітетів перебування в такій ситуації дозволяло отримувати фінансування з державного бюджету. З іншого боку ці структури перебували під наглядом імперського МВС. В одній із доповідних записок, адресованих директору департаменту поліції, зазначалося:

«Під прапором допомоги біженцям сформувалися суто політичні польські організації... Подібний характер мають організації литовців і латишів»⁵.

Найвпливовішим серед польських етнічних організацій став Центральний обивательський комітет Королівства Польського, який у межах Російської імперії зіграв важливу роль в організації соціального захисту біженців⁶, а ще більше – збереження польської ідентичності. Свою діяльність він розпочав 10

¹ Съезд о беженцах // Южный край. – 1915. – 1 декабря.

² Златина М. А. Проблема еврейского беженства в России в период Первой мировой войны (июль 1914 – зима 1915/1916 гг.). – С. 19.

³ Положение об обеспечении нужд беженцев. – С. 2425.

⁴ Лихачова Т. Польські організації допомоги жертвам війни в системі державної та суспільної опіки над біженцями на Сході (1914 – 1921 рр.). – С. 50.

⁵ Думова Н. Г. Кадетская партия в период первой мировой войны и Февральской революции. – С. 39.

⁶ Korzeniowski M. Tułaczy los. – S. 51–52.

1.3. Громадські структури допомоги біженцям

серпня 1914 р. у Варшаві. Ініціаторами фундації, за підтримки промислових, кредитових, банківських та інших товариств, виступили члени Центрального аграрного товариства Польщі¹. Згодом окупаційна німецька влада, звинувативши комітет у проросійській орієнтації, оголосила про його розпуск². У зв'язку з цим ЦОК було перенесено до Петрограду, де з 24 серпня 1915 р. розпочався його новий етап діяльності. До нового складу увійшли польські громадські діячі, які проживали в Росії: А. Леднецький, Л. Кроненберг, Ф. Новодворський, В. Жуковський, І. Геллер, С. Глезнер, Г. Свенцицький та І. Гарусевич³. Очільниками інституції були С. Святополк-Четвертинський (голова) та В. Грабський (віце-голова)⁴. Останній також виступав головним представником ЦОК у справі захисту інтересів польських біженців в урядових інстанціях імперії.

9 вересня 1915 р. міністр внутрішніх справ князь М.Щербатов розіслав до губернаторів і градоначальників спеціального циркуляра, відповідно до якого головним завданням ЦОК стало надання допомоги, головним чином, при перевезенні, розміщенні та влаштуванні на нових місцях біженців – селян губерній Королівства Польського. У зв'язку з цим висловлювалося прохання всіляко сприяти уповноваженим комітету при виконанні вищенаведених зазначених завдань⁵. Фактично за умов відсутності законодавчого регулювання діяльності ЦОК зазначений циркуляр давав можливість його представникам налагоджувати стосунки з місцевою владою. При цьому польські дослідники, аналізуючи ставлення офіційної влади до комітету, зазначають:

«... ставлення МВС та місцевої адміністрації до Комітету не було прихильним, а часом відверто ворожим»⁶.

Серед напрямків роботи ЦОК слід назвати пошук коштів на організацію підтримки біженців, допомогу місцевим самоврядуванням, які займалися проблемами біженців, відкриття з дозволу влади у місцях розселення поляків дитячих притулків, шкіл, забезпечення роботою, харчуванням, одягом та ін. Зрозуміло, що такий обсяг завдань, за наявності значної кількості польських біженців та їх територіальній розпорошеності вимагав структурування комітету, відкрит-

¹ Phygawko D. Sienkiewicz w Szwajcarii. – S. 18.

² Holzer J. Polska w pierwszej wojnie światowej / J. Holzer, J. Molend. – Warszawa : Wiedza powszechna, 1967. – S. 22.

³ Центральный Варшавский Обывательский Комитет в Петрограде // Известия Киевской городской думы. – 1915. С. 169–170.

⁴ Korzeniowski M. Tułaczy los. – S. 55.

⁵ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 110, арк. 4.

⁶ Съезд о беженцах // Южный край. – 1915. – 1 декабря.

тя широкої мережі місцевих представництв, введення інститутів його уповноважених. 14 – 15 жовтня 1915 р. на загальному зібранні ЦОК було ухвалено ініціативу М. Лютославського щодо регіонального поділу імперії з направленням туди спеціальних уповноважених. Інститут уповноважених або представників ЦОК було запроваджено і на рівні губерній, а за потреби спеціальні інструктори направлялися і до повітів¹.

Отже, територію Європейської Росії було поділено на сім районів, які, у свою чергу, склалися з 47 округів (губерній). Українські губернії увійшли до трьох районів². У складі західного з центром у Рославі (головуповноважений С. Войцехівський) перебувала Чернігівська губернія, де інтереси ЦОК представляв Е. Реттингер³. У складі південно-західного з центром у Києві (головуповноважений П. Гурський) – Бессарабська, Київська, Волинська, Подільська і Херсонська губернії⁴. Слід зауважити, що організацію допомоги полякам на території Київщини провадив окремий відділ Київського округу, роботою якого керував С. Москалевський. Координацією заходів у решті губерній займався «Відділ Чотирьох Губерній» з П. Гутовським на чолі⁵. І нарешті, у складі південного з центром у Харкові (головуповноважений В. Гутовський) – Харківська, Полтавська, Катеринославська і Таврійська⁶. Уповноваженим ЦОК у Полтавській губернії працював дворянин В. Карпинський. У Харківській працював Т. Ясенський, а з 1 листопада 1916 р. – статський радник І. Дилевський⁷. Усього у різний час у штаті співробітників ЦОК обіймали посади 43 – 53 уповноважених, 302 – 445 інструкторів різних рівнів, 2205 провідників, 70 ксьондзів⁸. Кожному із польських провідників видавалася нарукавна пов'язка зі знаком ЦОК, 100 крб. на перші потреби партії біженців, книжка для записів видатків, а також спеціальне посвідчення, яке уповноважувало його на опікування ввіреними йому людьми⁹.

На початок червня 1915 р. на теренах Російської імперії функціонувало 554 місцеві осередки ЦОК. Найменшими його адміністративними одиницями були повітові відділення, підпорядковані уповноваженому округу (губернії). Ці відді-

¹ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 42, арк. 4.

² Korzeniowski M. Tułaczy los. – S. 62.

³ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1 спр. 1567, арк. 1.

⁴ Лухачова Т. Польські організації допомоги жертвам війни в системі державної та суспільної опіки над біженцями на Сході (1914 – 1921 рр.). – С. 50.

⁵ Korzeniowski M. Za Złotą Bramą. Działalność społeczno-kulturalna Polaków w Kijowie w latach 1905-1920 / M. Korzeniowski. – Lublin : Wydawnictwo UMCS, 2009. – S. 105.

⁶ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 110, арк. 10.

⁷ Там само, спр. 201, арк. 1–3.

⁸ Лухачова Т. Польські організації допомоги жертвам війни в системі державної та суспільної опіки над біженцями на Сході (1914 – 1921 рр.). – С. 45.

⁹ Korzeniowski M. Tułaczy los. – S. 68.

1.3. Громадські структури допомоги біженцям

лення мали велике значення для організації справи, оскільки найтісніше контактували з біженцями¹. В українських губерніях також було сформовано мережу губернських, повітових та міських представництв ЦОК. Наприклад, широку діяльність розгорнуло його Київське представництво, до складу якого ввійшло кілька секцій – організаційна, касово-бухгалтерська, евакуаційна, матеріальної допомоги, морально-релігійна, освітня, та ін.². У Харківській губернії функціонувало вісім повітових комітетів³. При цьому в Ізюмському повіті, де тимчасовий притулок знайшли 1060 біженців, було створено два відділення ЦОК – у містечках Слов'янську та Краматорську. Їх очолили відповідно Б. Свинарський і Л. Гужевський⁴. До Сум, де проживало 1839 поляків (чи не найбільше серед повітових міст губернії), для організації допомоги останнім з Петрограда навіть прибув представник ЦОК Я. Домбровський⁵.

Ще однією інституцією, яка на загальноімперському рівні опікувалася польськими біженцями, було Польське товариство допомоги жертвам війни, створене 29 серпня 1914 р. у Петрограді⁶. Першочергово воно, як зазначалось у статуті, затвердженому Петроградським градоначальником 26 серпня 1914 р., називалося «Товариство допомоги бідним сім'ям поляків, які беруть участь у війні та нужденному польському населенню, постраждалому від воєнних дій»⁷. Проте у листуванні, а згодом і взагалі у використанні закріпилася скорочена назва «Польське товариство допомоги жертвам війни». Його ініціаторами, виступили представники петроградської «Полонії»⁸ Р. Квятковський, редактор часопису «Голос Польський», присяжний повірений Б. Ольшамовський і дійсний статський радник, депутат Державної думи Г. Свенцицький⁹. Головою комітету став промисловець В. Жуковський. Метою його діяльності було «... надання допомоги і сприяння безпосереднім та опосередкованим жертвам війни»¹⁰. Серед завдань можна назвати:

¹ Ibidem. – S. 55, 66.

² Korzeniowski M. Za Złotą Bramą. – S. 104.

³ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 16, арк. 6, 9, 19, 24–29, 48–49.

⁴ Там само, спр. 22, арк. 31; спр. 16, арк. 29.

⁵ Жванко Л. Перша світова війна і проблеми польських біженців в Україні... – С. 87.

⁶ Mądzik M. Polskie organizacje niesienia pomocy ofiarom wojny na Wołyniu w latach I wojny światowej / M. Mądzik // Ucrainica Polonica. – 2004. – № 1. – S. 112.

⁷ Держархів Харківської обл., ф. 29, оп. 1, спр. 667, арк. 5.

⁸ Полонія – узагальнююча назва представників польської діаспори.

⁹ Устав Общества вспомоществования бедным семействам Поляков, участвующих в войне, и бедствующему Польскому населению, пострадавшему от военных действий. – Пг. : Типо-литография «Евг. Тиле прием.», Лифляндская 6, 1914. – С. 7.

¹⁰ Там же. – С. 1.

«1) надання допомоги сім'ям військовослужбовців; 2) надання допомоги і матеріальної підтримки постраждалому від війни цивільному населенню; 3) збір коштів на відкриття притулків для дітей, осіб, мобілізованих на війну; 4) пошук роботи для потребуючих, 5) відкриття та утримання різного роду закладів, викликаних потребами воєнного часу»¹.

Свої фонди комітет передбачав формувати шляхом добровільних членських внесків, проведення різних благодійних зборів, отримання прибутків від концертів, лекцій, наукових бесід та ін.².

ПТДЖВ, як наголосив М. Мондзик, за своїм статусом було громадською інституцією, у роботі якої активну участь брали представники так званої старої польської еміграції в Росії, а також ті, хто прибув у 1914 – 1915 рр.. Натомість ЦОК він називає офіційною урядовою інстанцією, яка отримувала кошти від російського уряду³. Проте українська дослідниця Т. Лихачова встановила, що з осені 1915 р. і ПТДЖВ почало отримувати урядові дотації на допомогу біженцям⁴. Важливим аспектом у діяльності ЦОК та ПТДЖВ стало розмежування між ними так би мовити сфер впливу на біженців. Воно ґрунтувалося на принципі їх розселення. Так, ЦОК опікувався біженцями, які отримали тимчасовий притулок у сільській місцевості імперії, тоді як ПТДЖВ – у містах⁵.

ПТДЖВ був досить солідною інституцією, позаяк на теренах імперії перебувало 237 відділень, у яких працювало близько 25 тис. осіб⁶. Досить ефективним процес створення місцевих осередків ПТДЖВ був саме на українських землях⁷. Відділення функціонували як у великих губернських центрах (Київ, Житомир, Херсон) так і у повітових містечках (Лохвиця, Конотоп, Юзівка, Краматорськ, Слов'янськ)⁸⁻⁹. У вересні 1914 р.в Одесі й Катеринославі було відкрито перші в Україні його відділення¹⁰. Наприкінці жовтня 1914 р. розпочало свою діяльність відділення у Києві, яке, маючи у своїй структурі 10 секцій та 800 працівників, вийшло на першу позицію серед українських відділень¹¹. «То була, як за-

¹ Там же. – С. 1–2.

² Там же. – С. 6.

³ Mądzik M. Polskie organizacje niesienia pomocy ofiarom wojny na Wołyniu... – S. 113.

⁴ Лихачова Т. М. Польські біженці в Росії (серпень 1914 р. – листопад 1917 р.). – С. 122.

⁵ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 157, арк. 35.

⁶ Гатрелл П. Беженцы в России в период Первой мировой войны. – С. 62.

⁷ Korzeniowski M. Tułaczy los. – S. 97.

⁸ Ходатайство об открытии польской школы // Полтавский день. – 1916. – 20 июля.

⁹ Держархів Харківської обл., ф. 29, оп. 1, спр. 683, арк. 1; спр. 700, арк. 2.

¹⁰ Korzeniowski M. Tułaczy los. – S. 89.

¹¹ Ibidem. – S. 93.

1.3. Громадські структури допомоги біженцям

уважив М. Мондзик, *найбільш динамічна польська благодійна організація*¹.

За підрахунками польських істориків на українських землях протягом 1914 – 1916 рр. було створено 115 відділень ПТДЖВ. Із них 77 функціонувало у Київському окрузі, який охоплював Подільську (26 відділень), Київську (20 відділень), Волинську (22 відділень), Чернігівську (6 відділень) і Полтавську (3 відділення) губернії². На території Харківської губернії було створено 5 відділень (у Харкові, Слов'янську, Сумах, Ізюмі та Краматорську). На Катеринославщині, Херсонщині та Таврії – відповідно 14, 6, і 7 відділень. У частині випадків керівниками виступили місцеві ксьондзи³.

Процес відкриття такого комітету можна відтворити на прикладі діяльності польської діаспори Харкова. Ініціаторами створення відділення виступили поляки, які тривалий час проживали у місті. Тим самим вони прагнули надати *«...моральної підтримки та допомоги землякам»*. Необхідно відзначити той факт, що на початок Першої світової війни у Харкові діяла громадська організація Польський Дім, яка й гуртувала навколо себе активних діячів. Головою організації був І. Вільга, інженер-технік, який працював у Союзі гірничопромисловців Півдня Росії, а його заступником – І. Карсницький, також інженер за фахом. Останній про події літа 1915 р. восени того ж року згадував так:

*«Доля занесла багато таких біженців до нашого міста, де вони опинилися в чужому їм середовищі, без сімей, не знаючи, що їм робити і куди звернутися. Група місцевих діячів, зібравшись біля місцевого римо-католицького костьолу, попечительства про бідних, прийняла близько до серця долю цих перших польських жертв війни. Кількість біженців, яка щодня зростала, вимагала створення міцної організації»*⁴.

15 травня 1915 р. ініціативна група – І. Вільга, М. Вільга, І. Тайлор, І. Карсницький, З. Щавинський, Р. Щавинська, С. Виршилло, Й. Дворжанчик та О. Дворжанчик – направили до Харківського губернатора прохання надати дозвіл на відкриття у місті відділення⁵. Відповідно до тогочасного законодавства ці особи пройшли перевірку у місцевій поліції на предмет наявності *«протиправних діянь відносно їх політичної благонадійності»*⁶. За деякий час вони отрима-

¹ Mądzik M. Polskie organizacje niesienia pomocy ofiarom wojny na Wołyniu... – S. 114.

² Korzeniowski M. Tułaczy los. – S. 93–94.

³ Ibidem. – S. 96–97.

⁴ Труды Харьковского Областного Съезда Всероссийского Союза Городов по вопросу об устройству и эвакуации беженцев. Харьков, 29, 30 ноября 1 декабря 1915 г. – Х. : Тип. «Печатник», Рыбная ул., 28, 1916. – С. 76.

⁵ Держархів Харківської обл., ф. 29, оп. 1, спр. 667, арк. 2.

⁶ Там само, арк. 13.

ли позитивну відповідь. Його головою було обрано С. Виршило, віце-головою – Й. Дворжанчика, який на той час працював завідувачем під'їзних шляхів і перебував у складі правління компанії «Олексіївського гірничопромислового товариства», заснованого промисловим магнатом О. Алчевським¹.

Уцілому, близько 160-ти членів місцевої польської громади, тобто майже всі члени Польського Дому, «...віддають безкоштовно свій час на послуги Польського комітету і лише посади, які вимагали роботи протягом цілого дня, обслуговуються платними працівниками, кількість яких склала 24»². При цьому представниці польської громади Марія Вільга, Регіна Щавинська, Олена Дворжанчик, Марія Карсницька, Олена Виршилло та багато інших, виконуючи у тогочасному все ще патріархальному суспільстві роль матері і дружини, разом зі своїми чоловіками брали активну участь в організації допомоги своїм землякам, переймаючись проблемами польських біженців. Успішна діяльність польської громади Харкова з організації допомоги своїм землякам, на думку І. Карсницького, залежала від того, що:

«Завдяки випробуваному почуттю патріотизму поляків на чужині, вдалося побороти значні труднощі і створити такі організації, які можуть гордитися, а свідомо громадська позиція їх діячів полегшила не одну тяжку долю і втерла не одну зронену сльозу»³.

Для організації співпраці з іншими структурами міста, які опікувалися біженцями, товариство направило туди своїх представників. Так, у засіданнях міського комітету ВСМ брали участь І. Карсницький і С. Виршилло, а кандидатами були обрані Е. Тайлор і К. Гольян⁴.

В Україні, крім відділень ЦОК та ПТДЖВ, які відіграли значну роль у житті польських біженців⁵, також діяли філії Товариства допомоги бідним сім'ям поляків, Польського комітету санітарної допомоги⁶, Польського львівського допоміжного комітету, який опікувався польськими біженцями, які прибу-

¹ Хряпін Е. Участь підприємців та акціонерних товариств із Польщі в економічному розвитку Харкова і губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) / Е. Хряпін // Польська діаспора у Харкові: історія та сучасність : матеріали наук. конф., 24 квіт. 2004 р. – Х., 2004. – С. 78.

² Труды Харьковского Областного Съезда Всероссийского Союза Городов... – С. 77.

³ Там же. – С. 76.

⁴ Держархів Харківської обл., ф. 29, оп. 1, спр. 667, арк. 12.

⁵ Mądzik M. Polskie organizacje niesienia pomocy ofiarom wojny na Wołyniu... – S. 113.

⁶ Жванко Л. Рецензія на монографію Korzeniowski M., Mądzik M., Tarasiuk D. Tułaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej. – Lublin: Wydawnictwo uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2007. – 238 s. / Л. Жванко // УІЖ. – 2008. – № 3. – С. 224.

1.3. Громадські структури допомоги біженцям

ли з Австро-Угорщини¹, Серед його відділень слід назвати київське і харківське. Останнє піклувалося близько двома тисячами біженців². Частина з них проживала у чотирьох притулках у селищах Харківського повіту та місті Суми³. У Києві та Харкові діяли ще й відділення Ради з'їздів Польських організацій допомоги жертвам війни, що виникла літом 1915 р. у Москві як протидія суперництву між ЦОК і ПТДЖВ⁴.

У 66-ти містах Російської імперії було засновано і цілу низку місцевих римо-католицьких добродійних комітетів. 14 з них функціонувало в українських містах – Житомирі, Катеринославі, Києві, Кривому Розі, Луганську, Маріуполі, Миколаєві, Одесі, Полтаві, Рівному, Олександрівську, Умані, Чернігові, Шепетівці⁵. Серед організаторів, безумовно, виступали члени місцевих польських громад, а також різноманітні місцеві польські товариства. Серед них важливими осередками збереження польської ідентичності в різних містах України виступила громадська організація – Польський Дім, яка діяла, серед іншого у Харкові та Одесі⁶. На початок Першої світової війни досить потужними, серед іншого і за своїми фінансовими можливостями, були польські діаспори Києва та Одеси, де, за підрахунками польських істориків, проживало 44400 та 20 тис. етнічних поляків⁷. При цьому у поліетнічній Одесі однією з найбільш організованих національних громад міста була саме польська громада⁸. Для порівняння слід зазначити, що у Москві на той час польська колонія нараховувала 18 тис. осіб, при якій діяло п'ять різнопланових товариств⁹.

На початку 1916 р. у Києві організацією допомоги своїм співгромадянам займалося 16 спілок різного спрямування – товариство польських лікарів, товариство опіки польських дітей, гурток польських жінок, гурток польських літераторів і журналістів, польський театр, товариство любителів мистецтва, кілька

¹ Korzeniowski M. Tułaczy los. – S. 115.

² Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 235, арк. 164.

³ Там само, спр. 102, арк. 14.

⁴ Korzeniowski M. Tułaczy los. – S. 120.

⁵ Słodkowski W. Statystyczna księga wygnańców polskich podczas wojny europejskiej... – S. XIV–XV.

⁶ Ніколаєнко О. О. Участь поляків у громадському житті Північного Причорномор'я наприкінці XIX – на початку XX ст. : [Електронний ресурс] / Ніколаєнко О. – С. 31. Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Ians/2010_5/5-4.pdf. – Назва з екрану.

⁷ Korzeniowski M. Tułaczy los. – S. 41.

⁸ Джумига Є. Ю. Умови життя дітей в Одесі під час Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.): соціально-економічний аспект / Є. Ю. Джумига // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2003. – Вип. XIX. – С. 375.

⁹ Achmatowicz A. Polityka Rosji w kwestii polskiej w pierwszym roku Wielkiej Wojny. 1914 – 1915 / A. Achmatowicz. – Warszawa : Instytut Historii PAN, 2008. – S. 344–345.

страхових та кооперативних товариств та ін.¹. В Одесі працювало сім польських товариств – спілка рівноправності жінок, товариство доброчинності, Дім Марії, товариство доброчинності та ін.. При католицькому благодійному товаристві було засновано комітет допомоги біженцям, роботою якого керував представник польської громади міста К. Рудковський².

Крім того, комітети відкривались і у містах, де були незначні за чисельністю польські громади. Наприклад, у Полтаві місцеві поляки створили комітет з надання допомоги біженцям. До його складу увійшли Л. Королець (голова), М. Веселовська, В. Ярошевський, В. Лизишевський, Л. Августович, М. Кондрацький, М. Кондрацька, Є. Желидовський, місцевий ксьондз Ш. Повилайне, С. Машковський, В. Стинецький, М. Фляшинська, А. Миляк, В. Маєвський, А. Горновський³. Подібні комітети діяли і в окремих повітових населених пунктах.

*«Біженство, – як зазначив П. Гатрелл, – розглядалося як катастрофа для латиського народу і одночасно воно сприяло відкритій національній агітації»*⁴. При цьому Я. Голдманіс, один із представників проросійськи налаштованої латиської буржуазії, наголосив на необхідності пошуку дієвих форм і методів збереження латиського народу, якому загрожувала небезпека бути розсіяними на теренах імперії⁵. У зв'язку з цим 30 серпня 1915 р. у Петрограді на з'їзді латиських товариств і організацій основним питанням стала проблема надання допомоги їх землякам, яких спіткала доля біженців⁶. На підставі однієї з ухвал було утворено Латиський центральний комітет з надання допомоги біженцям, який координував діяльність близько 260 своїх місцевих відділень. Активними діями комітету виступили латиські політичні та громадські діячі В. Олав, А. Берг, Ф. Гросвалд, А. Кліве, Я. Чаксте та ін. На не окупованих територіях Латвії діяв Прибалтійський комітет з надання допомоги біженцям (К. Ульманіс, М. Антоніс, М. Скуїєнієкс)⁷.

В українських містах знов-таки нечисленні латиські громади взяли під захист постраждалих від війни земляків. Проілюструвати це можна на прикладі

¹ *Ślōdkowski W.* Statystyczna księga wygnańców polskich podczas wojny europejskiej... – S. XII–XIV.

² Помощь беженцам // Одесский листок. – 1915. – 23 августа.

³ ЦДІАК України, ф. 321, оп. 1 спр. 236, арк. 16–16 зв.

⁴ *Гатрелл П.* Беженцы в России в годы Первой мировой войны. – С. 61.

⁵ Там же. – С. 61; *Смирин Г.* Основные факты истории Латвии: [пособ. для самообразования] / Г. Смирин. – [2-е изд., испр. и доп.]. – Rīga : Apgāds «SI», 1999. – С. 62.

⁶ Съезд латышских обществ // Одесский листок. – 1915. – 31 августа.

⁷ *Смирин Г.* Основные факты истории Латвии. – Рига: Пособие для самообразования. – С. 62. *Ініціали діячів подано за російськомовним оригіналом.*

1.3. Громадські структури допомоги біженцям

подвижництвалатишів Харкова. Сучасники відзначали, що передусім, з прибуттям до чужого міста, біженці шукали місцеву латиську общину.

«Місцеву невелику малозгуртовану латиську колонію наплив виселенців застав абсолютно зненацька, оскільки ніяких повідомлень про відправку їх на південь не було. Проте перші ж прибулі біженці стали розшукувати в Харкові Латиське товариство і звертатися до нього за допомогою і порадою»¹.

На 1900 р. у Харкові проживало 150 латишів лютеранського віросповідання, які займалися приватним підприємництвом та землеробством. Роком раніше було створено Латиське товариство взаємної допомоги². До його складу під керівництвом Х. Дампеля та «вільного художника» А. Юр'яна входило 50 членів. Товариство, за рахунок проведення благодійних концертів, танцювальних вечорів та ін., надавало матеріальну допомогу непрацездатним латишам, сиротам і багатодітним латиським сім'ям³.

Влітку 1915 р. саме Латиське товариство взаємної допомоги взяло на себе обов'язок із задоволення потреб земляків-біженців. Його правління, розуміючи, що в обмежених рамках існуючого статуту навряд чи можлива результативна діяльність, скликало спеціальні загальні збори. На них було обрано десять представників для розробки інструкції нової організації, покликаної надавати допомогу біженцям. 1 серпня 1915 р. Харківський губернатор М. Протасєв затвердив положення про «Харківський комітет з надання допомоги біженцям-латишам». 13 серпня 1915 р. йому був представлений список членів правління комітету, до якого увійшли К. Лац (голова), Р. Симонович (заступник голови), А. Муровський (касир), М. Румнек (заступник касира), М. Балкіт (секретар)⁴.

Подібним чином вчинили і латиші Одеси. Наприкінці вересня 1915 р. міська газета писала:

«До Одеси прибувають латиські біженці. Тому латиші, які живуть в Одесі, прийшли назустріч своїм братам і заснували товариство допомоги. Комітет уже зареєстрував 220 біженців»⁵.

На осінь 1915 р. латиські комітети допомоги біженцям діяли у Катеринославі¹, Миколаєві² та інших містах України. Слід зазначити, що характерною

¹ Труды Харьковского Областного Съезда Всероссийского Союза Городов... – С. 92.

² Мухіна І. Г. Участь національних меншин у суспільно-політичному та економічному житті Харківської губернії (XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / І. Г. Мухіна. – Х., 2006. – С. 14.

³ Žvanko Ļubova. Latvies bēgļi Pirmā pasaules kara gados Harkovā (1915 – 1916). – L. 23.

⁴ Держархів Харківської обл., ф. 29, оп.1, спр. 714, арк. 8.

⁵ Хроника // Одесский листок. – 1915. – 24 сентября.

рисом їх діяльності стало залучення до своєї роботи найбільш соціально активних біженців. Так, М. Румнек, член Харківського комітету допомоги латиським біженцям, виступаючи на обласному з'їзді з питань влаштування та евакуації біженців, констатував:

«Другу групу [біженців. – Л. Ж.] складають робітники заводів «Загальна Компанія Електрики» і Лейтнера. У суспільних взаєминах вона найактивніша, звикла до широкої громадської діяльності у різних клубах, освітніх, кредитних, спортивних товариствах і об'єднаних на ґрунті культурної роботи, вони опинилися в абсолютно нових умовах у місті, де зовсім немає демократичних громадських організацій. Місцеве Латиське товариство взаємної допомоги не задовольняє їх потреби. [...] Постало питання створення товариства, покликаного стати культурним центром латишів. Був вироблений і опублікований статут. На жаль, реєстрація все ще затримується з невідомих засновникам причин. Також затримується відкриття корпоративного споживчого товариства. Як тимчасовий захід до затвердження власного статуту почалося об'єднання при спілці осіб, що займаються ремісничою працею. Нині при ньому утворено гурток драматичних діячів, який дав кілька вистав. Утворено оркестр, і взагалі спостерігається громадське життя»³.

Забезпеченням духовно-освітніх потреб латиських біженців займалася «культурна асоціація» – комітет Латиського товариства допомоги біженцям Прибалтійського краю «Батьківщина» (Dzimtene)⁴. Наприклад, він з дозволу відділу з улаштування біженців МВС організував відрядження у місця розселення латиських біженців лютеранських священників. Так, у грудні 1915 р. до Харкова був направлений пробст К. Ірбе, географію діяльності якого склала Катеринославська, Курська та Харківська губернії⁵. У другій половині листопада 1915 р. у Харкові за ініціативи місцевих латишів та активної участі «інтелігентних біженців» було відкрито відділення цього товариства. До його складу увійшли А. Юр'ян, його дружина Є. Юр'ян, та Х. Кергалв, П. Смурге, Ф. Дуцен, Я. Кальнин, А. Кантер, А. Шиффер, Ф. Думе (біженець, робітник заводу «Загальна Компанія Електрики»), Ж. Кольберг (капітан далекого плавання),

¹ Хроника // Приднепровский край. Вечерний выпуск. – 1915. – 24 октября.

² Пархоменко В. А. Громадське життя Миколаєва в роки Першої світової війни (1914 – 1918). – С. 108 : [Електронний ресурс] / В. А. Пархоменко. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npchdu/History/2004.../19-20.pdf. – Назва з екрану.

³ Труды Харьковского Областного Съезда Всероссийского Союза Городов... – С. 94–96.

⁴ Гатрелл П. Беженцы в России в годы Первой мировой войны. – С. 61.

⁵ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 114, арк. 6. Пробст – лютеранський священник.

1.3. Громадські структури допомоги біженцям

його дружина О. Кольберг, Я. Крумінен (учитель), К. Недра, Е. Крогзем (учитель)¹. Головою комітету був обраний Ж. Кольберг.

Свої відділення в українських губерніях мав і Петроградський Центральний комітет Литовського товариства з надання допомоги постраждалим від війни, очільником якого був М. Ічас, член IV Державної думи Російської імперії. Обов'язки управляючого справами комітету виконував К. Тумас². 21 вересня 1915 р. на адресу керівництва комітету надійшло прохання від литовців Харкова з проханням надати дозвіл на відкриття товариства з надання допомоги постраждалим від війни та повідомити про це Петроградського градоначальника, який затверджував статuti подібних товариств. І вже 22 вересня вони отримали позитивну відповідь, більше того було обумовлено й асигнування на його потреби відповідних коштів³. До складу правління комітету увійшли: голова ксьондз М. Гавяліс, віце-голови І. Миклашевич і С. Люткевич, скарбник ксьондз Ф. Ковалевський, секретарі В. Нацевич та О. Абрамович⁴. 12 жовтня 1915 р. Харківське губернське у справах товариств присутствіє отримало розпорядження від управління Петроградського градоначальника щодо доцільності відкриття литовського комітету в місті⁵.

Слід зазначити, що Харківське відділення поширювало свою діяльність і на повіті, де було розселено невелику кількість литовських біженців, відкриваючи там школи, сплачуючи лікування, надаючи фінансову підтримку⁶. Подібні комітети функціонували у Катеринославі⁷ та Полтаві⁸. Для надання допомоги 304 литовським біженцям, які прибули до Одеси, також було створено місцевий комітет. У багатьох випадках він проводив спільну роботу із латиським комітетом (вони й розміщувалися в одному приміщенні), як-то зустріч прибулих на вокзалі, надання медичної допомоги, створення бюро праці⁹.

До організації допомоги своїм землякам-біженцям долучилися і місцеві єврейські громади. Уже на початку війни у Петрограді було створено Центральний єврейський комітет допомоги жертвам війни, який спирався у своїй діяльності на чотири впливові громадські організації – Товариство пропаганди знань і просвіти серед російських євреїв, Товариство рукоділля, Єврейську колонізаторську асоціацію та Єврейське товариство пропаганди здоров'я, які ма-

¹ Там само, ф. 29, оп. 1, спр. 714, арк. 7.

² Там само, спр. 807, арк. 3.

³ Там само, арк. 3.

⁴ Там само, спр. 704, арк. 2.

⁵ Там само, арк. 1.

⁶ Там само, ф. 317, оп. 1, спр. 2, арк. 5.

⁷ *Ślōdkowski W.* Statystyczna księga wygnańców polskich podczas wojny europejskiej... – S. XV.

⁸ Держархів Полтавської обл., ф. 992, оп. 1, спр. 1, арк. 2.

⁹ Литовский комитет // Югобеженец. – 1915. – 1 ноября.

ли широку мережу місцевих представництв¹. 20 - 23 серпня 1915 р. у Петрограді відбувся перший легальний всеросійський з'їзд представників єврейських комітетів допомоги жертвам війни. На ньому було визнано, що справа допомоги має бути представлена єдиним центром, до складу якого б входили представники від обласних комітетів, громадських спілок, що надають допомогу біженцям. Окремо було затверджено програму заходів із розселення і надання допомоги єврейським біженцям і виселенцям, прийнято до відома уже розроблену структуру комітетів допомоги жертвам війни. У кінці роботи з'їзду було ухвалено резолюцію щодо правового становища євреїв в Росії².

За неповними даними 18 із 40 розміщених на теренах імперії відділень комітету, функціонували у містах і містечках України. Серед них – Біла Церква, Суми, Сквиря, Херсон, Кривий Ріг, Ніжин, Катеринослав, Умань, Богуслав, Сміла, Рівне, Житомир, Луганськ, Бахмут, Олександрівськ, Київ, Харків, Чернігів³. Як зазначалося у звіті Центрального єврейського комітету допомоги жертвам війни, ці відділення – «... маленькі оази стали великими єврейськими центрами»⁴.

На українських землях організацією опіки єврейського біженства займався Товариство з надання допомоги єврейському населенню, постраждалому від воєнних дій⁵. Ініціаторами товариства виступили представники єврейської громади Києва: купці першої гільдії Д. Левенштейн і Х. Рубінчик, потомствennі почесні громадяни міста Л. Гінзбург та І. Мершак, а також присяжний повірений М. Мазер⁶. 12 січня 1915 р. київський губернатор М. Суковкін затвердив його статут⁷. Метою діяльності товариства було «... надання коштів для покращення матеріального становища бідних євреїв, як у місцевостях прямо чи опосередковано постраждалих від війни, так і в інших місцевостях, де перебувають біженці з постраждалих від війни місцевостей»⁸. Для досягнення своєї мети інституція ставила перед собою такі завдання:

«а) надавати одяг, паливо, продукти харчування, притулки і грошову допомогу постраждалим від війни євреям; б) сприяти їм у пошуку роботи чи служби, у придбанні матеріалів та інструментів для організації власної

¹ Гетрелл П. Беженцы в России в период Первой мировой войны. – С. 59.

² Златина М. А. Проблема еврейского беженства в России в период Первой мировой войны (июль 1914 – зима 1915/1916 гг.). – С. 23.

³ Słodkowski W. Statystyczna księga wygnańców polskich podczas wojny europejskiej... – S. XV.

⁴ Отчет Центрального еврейского комитета помощи жертвам войны. – Пг.: Б.и, 1918. – С. 45.

⁵ Держархів Житомирської обл., ф. Р.-405, оп. 1, спр. 8, арк. 1.

⁶ Там само, арк. 11 зв.

⁷ Устав общества для оказания помощи еврейскому населению, пострадавшему от военных действий. – К.: Тип. Я. В. Ельника, Фундуклеевская, 16, 1915. – С. 1.

⁸ Там же.

1.3. Громадські структури допомоги біженцям

справи і у вигідному збуті виробленої продукції; в) забезпечувати хворих медичною допомогою під наглядом лікарів і допомогою у медичних закладах; г) розміщувати неповнолітніх сиріт і дітей бідних батьків у сирітських будинках, притулках, ремісничих та інших навчальних закладах; д) надавати неімущим допомогу у поверненні додому»¹.

Комітет мав право відкривати громадські їдальні, чайні, нічліжки, гуртожитки, притулки, лікарні та амбулаторії, склади і магазини для продажу (за ціною не вище закупівельної) предметів першої необхідності². Фонди на ці потреби передбачалося формувати з благодійних внесків, які залежали від статусу члена товариства. Так, почесні члени вносили одноразові пожертви у сумі 500 крб., дійсні члени – 25 крб. щорічно, члени-здобувачі – не менше 10 крб. щорічно і члени співробітники – не менше 3 крб. щорічно. Члени товариства отримували спеціальні посвідчення³.

Діяльність товариства поширювалася на Бессарабську, Віленську, Вітебську, Волинську, Гродненську, Катеринославську, Київську, Ковенську, Мінську, Могилевську, Подільську, Полтавську, Таврійську (без Ялти і Сімферополя), Херсонську (без Миколаєва), Чернігівську і десять губерній Привіслянського краю⁴. Місцеві комітети дозволялося відкривати за наявності 10 його членів, які постійно проживають у визначеній місцевості. Про відкриття кожного нового відділення належало повідомляти Київського губернатора⁵.

Відкриттям місцевих комітетів єврейські громади займалися і в інших українських містах. На жаль, інформація з наявних джерел досить мінімальна, та все ж можна створити таку собі «мозаїку», яка хоча б побіжно дозволить скласти уяву про мережу єврейських комітетів. Наприклад, наприкінці березня 1915 р. «єврейський комітет допомоги біженцям» постав у Миколаєві⁶, а з літа – у Вінниці⁷. На січень 1916 р. на Харківщині функціонувало п'ять відділень Єврейського комітету допомоги жертвам війни та «Товариства допомоги бідним євреям». Так, роботою комітету у Богодухівському повіті керував земський лікар Д. Мендельсон, у місті Ізюм – Л. Плям та у Слов'янську – Г. Гарушевич⁸. У Куп'янському повіті єврейський підкомітет для надання допомоги біженцям

¹ Там же.

² Там же.

³ Там же. – С. 3.

⁴ Там же. – С. 2.

⁵ Там же. – С. 7.

⁶ Беженцы евреи в Николаеве // Южная Россия. – 1915. – 29 марта.

⁷ Хроника // Юго-западный край. – 1915. – 25 декабря.

⁸ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 16, арк. 6, 24–29.

під керівництвом В. Спінера функціонував при місцевій земській управі¹. Ініціаторами відкриття комітету допомоги євреям-біженцям у Сумах виступили місцевий рабин Епштейн, купці Рейдер, Гуревич та С. Штейнер, який і очолив його діяльність². В Одесі місцева єврейська громада при товаристві охорони здоров'я єврейського населення відкрила спеціальне бюро допомоги своїм землякам, постраждалим від війни³. У Катеринославі при місцевій общині та комітеті товариства охорони здоров'я єврейського населення діяв комітет допомоги єврейським біженцям, який опікувався ними, крім іншого, у Бахмуті, Юзівці, Луганську і Маріуполі⁴.

В деяких випадках у структурі місцевих комітетів виділилися спеціальні комісії, які займалися окремими напрямками допомоги біженцям. Наприклад, у Харкові така комісія провадила організацію трудової допомоги біженцям євреям⁵. У Полтаві губернська комісія єврейського комітету допомоги жертвам війни, серед іншого, опікувалася дитячими притулками⁶.

Показовим є те, що з масовим напливом біженців важливим для етнічних благодійних спілок було об'єднання їх діяльності та налагодження співпраці в окресленій царині із провідними загальноросійськими інституціями. З цією метою 8 – 9 вересня 1915 р. у Москві відбувся з'їзд представників польських організацій, на який прибуло близько 200 делегатів. Головував на зібранні керівник ПТДЖВ В. Жуковський. З доповідями виступили В. Грабський від ЦОК, Г. Свенцицький від ПТДЖВ та 12 представників з місць. У результаті обговорень було ухвалено рішення щодо об'єднання діяльності польських і російських комітетів допомоги біженцям, за умови збереження першими своєї автономії⁷. Також було засновано Раду з'їздів польських організацій допомоги жертвам війни – структуру, яка мала координувати діяльність усіх польських організацій, які на теренах Російської імперії надавали допомогу польським біженцям. До її складу ввійшли представники ЦОК, ПТДЖВ, Польського комітету у Москві⁸, Польського Львівського комітету, Польського комітету санітарної допомоги, польських римо-католицьких благодійних товариств⁹.

¹ Там само, арк. 32–32 зв.

² Там само, ф. 29, оп. 1, спр. 700, арк. 1, спр. 16, арк. 48.

³ Просьба бюро помощи беженцам евреям // Одесский листок. – 1915. – 30 августа.

⁴ Помощь земства беженцам // Екатеринославская земская газета. – 1915. – 4 августа.

⁵ Держархів Харківської обл., ф. 45, оп. 1, спр. 3537, арк. 51.

⁶ Держархів Полтавської обл., ф. 992, оп. 1, спр. 8, арк. 2.

⁷ Помощь беженцам // Южное слово. – 1915. – 11 августа.

⁸ *Najdus W. Polacy w rewolucji 1917 roku / W. Najdus. – Warszawa: Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, 1967. – S. 84–85.*

⁹ *Лихачова Т. М. Польські біженці в Росії (серпень 1914 р. – листопад 1917 р.). – С. 124.*

1.3. Громадські структури допомоги біженцям

Про об'єднawчі процеси до певної міри можна говорити і на місцевому рівні. Досить потужною структурою була Київська Окружна рада ПТДЖВ, яка координувала діяльність польських комітетів на теренах п'яти губерній – Київської, Волинської, Подільської, Полтавської та Чернігівської. В Одесі два польські товариства – відділення Товариства допомоги бідним сім'ям поляків і відділення ПТДЖВ – об'єднали свою діяльність під прапором «Одеського відділення Польських товариств допомоги жертвам війни»¹. З цього приводу місцева газета писала:

«Приємно відзначити тенденцію до спільної, солідарної діяльності, що проявляється у місцевих комітетах допомоги біженцям. Польський, єврейський комітети з багатьох питань об'єднуються з Тетянинським комітетом...»².

У Полтавській губернії діяли об'єднані прибалтійські комітети³. У Катеринославі при губернському відділенні Тетянинського комітету представники російського, польського відділення ЦОК, литовського, латиського та єврейського комітетів утворили взагалі своєрідну інституцію – Раду об'єднаних національних організацій з надання допомоги біженцям. Керував її роботою І. Кречетович, а секретарем працював Д. Шмаргонер⁴.

В окремих місцевостях для підтримки етнічних біженців, які склали зовсім незначний відсоток, було започатковано спеціальні комітети. В. Слодковський, наприклад, зазначив, що в межах імперії діяло 11 інституцій допомоги вірменським біженцям, із них, за його даними, два в Україні⁵. У Луганську Катеринославської губернії на його опікуванні перебувало 123 вірменських біженців⁶, а у Харкові під керівництвом С. Самуеляна, представника місцевої вірменської громади міста, – 87 осіб⁷. Цікаву думку стосовно участі вірменської діаспори у відкритті комітетів допомоги постраждалим від війни землякам висловив П. Гатрелл. Він зауважив, що офіційна влада покладалась у цій справі

¹ Хроника // Югобеженец. – 1915. – 1 ноября.

² Беженцы в Одессе // Одесский листок. – 1915. – 11 августа.

³ Жванко Л. Біженці Першої світової війни на Полтавщині (1915 – 1916 роках) / Л. Жванко // П'ята Полтавська наук. конф. з істор. краєзнавства: матеріали доп. і повідом., 3 - 4 груд. 2003 р. – Полтава, 2003. – С. 122.

⁴ Труды Харьковскаго Областнаго Съезда Всероссийскаго Союза Городов... – С. 10–12.

⁵ Słodkowski W. Statystyczna księga wygnańców polskich podczas wojny europejskiej... – S. XV.

⁶ Журнал заседаний Екатеринославскаго губернскаго земскаго собрания очередной сессии 1915 г. – С. 379 – 380.

⁷ Труды Харьковскаго Областнаго Съезда Всероссийскаго Союза Городов... – С. 66.

саме на місцевих вірмен з тим, щоби звільнити себе ще й від цього тягарю¹. У поодиноких випадках комітети створювалися для опікування й інших незначних груп біженців. Наприклад, у Харкові під опікою чеського комітету перебувало 111 біженців².

Осібню у переліку етнічних комітетів допомоги біженців перебували українські інституції. Їх офіційне затвердження супроводжувалося значними труднощами, позаяк імперська влада, обіцяючи, наприклад, полякам автономію та широко підтримуючи їх організації, навіть припустити не могла щось схоже у бік українства. Негативним аспектом у цьому виступала відсутність на загальноросійському рівні благодійної структури, яка б займалася опікою українських біженців і була представлена в ОН з УБ. Відтак можна поставити під сумнів сентенцію деяких сучасних вітчизняних дослідників, які у своїх працях наголошують на «пасивності та інертності» тогочасного українського загалу у царині допомоги біженцям³. Українці початку ХХ ст. просто не мали змоги сповна розгорнути свою діяльність.

П. Гатрелл, називаючи українських біженців «незручними» для шовіністично налаштованої імперії, констатував цілком закономірні речі:

«... активні екстремісти серед російських націоналістів опиралися будь-якій спробі звернути увагу на українську національність біженців. Представницьке Українське товариство викликало лютя редактора «Спутника беженца», коли воно виступило з вимогою перейменувати «малоросійське товариство» на «Українське», як противага російському народу. Проте його гнів і тривога не могли вплинути на те, що війна сприяла поширенню українських поглядів»⁴.

У подібному ключі пише у своїх спогадах і Д. Дорошенко, аналізуючи подвижницьку діяльність українських діячів Києва на ниві опікування прибулих до міста біженців. Ще восени 1914 р. ними було організовано благодійний гурток, проте навесні 1915 р., коли почали прибувати нові партії біженців, постало питання офіційного затвердження його діяльності.

«Але на весну виявилось, що треба конче легалізувати цей гурток, перетворити його на товариство, яке могло б одверто і скрізь збирати й добувати кошти, одним словом – утворити офіційний допомогивий україн-

¹ Гатрелл П. Беженцы в России в период Первой мировой войны. – С. 60.

² Ежемесячник Харьковского губернского Отделения... – С. 31.

³ Загребельна Н. Велика війна: українство і благодійність (1914 – 1917 рр.). – С. 62; Загребельна Н. І. Провідні гуманітарні громадські організації в Україні у період Першої світової війни... – С. 266; Лазанська Т. І. Становище біженців в роки першої світової війни. – С. 233.

⁴ Гатрелл П. Беженцы в России в период Первой мировой войны. – С. 64.

1.3. Громадські структури допомоги біженцям

ський комітет. Про те, щоб дістати дозвіл на товариство під такою назвою – не було що й думати. За те після довгих клопотів в травні 1915 р. уряд затвердив статут «Общества помощи населения Юга России, пострадавшему от военных действий», що й було замаскованим українським комітетом»¹.

Отже, першою українською громадською організацією, покликану опікуватися українськими біженцями, слід назвати «Товариство допомоги населенню Півдня Росії, яке постраждало від війни», відоме серед біженецького загалу як «Товариство Півдня Росії». У травні 1915 р. його діяльність набула офіційного визнання. Відповідно до свого статуту товариство мало на меті надавати допомогу українцям прямо чи опосередковано постраждалим від воєнних дій. До району його компетенції належали території Бессарабської, Волинської, Київської, Катеринославської, Подільської, Таврійської, Херсонської, Холмської, Чернігівської губерній, Галичини і Буковини. Членами товариства могли бути особи різної статі, різного віросповідання, які співчували і виражали готовність сприяти реалізації його завдань². Головою на перших загальних зборах було обрано директора Київської філії Державного банку Я. Ігнатовича, заступником – Д. Дорошенка, а секретарем – М. Ішуніну, у помешканні якої й розмістилася канцелярія товариства³.

«До його складу ввійшло багато жінок, зокрема Людмила Старицька-Черняхівська, Наталя Дорошенко, Любов Шульгіна, її донька Наталія, Марія Ішуніна, що була секретаркою, Надія Іщук-Ішуніна, на яких, головним чином, і лежала вся праця. Зінаїда Мірна... проводила всю фінансову справу»⁴.

Слід зауважити, що з серпня 1917 р. З. Мірна очолила цю інституцію, перейменовану на «Українське товариство допомоги жертвам війни»⁵. Активну участь у роботі товариства взяла й «українська студентська молодь»⁶. Восени 1915 р. у складі товариства нараховувалося близько 300 членів, які працювали у його відділеннях в Одесі, Чернігові, Черкасах⁷.

¹ Дорошенко Д. І. Мої спогади про недавнє минуле (1914 – 1920 роки). – С. 47.

² Хроника // Юго-Западный край. – 1915. – 24 июля.

³ Дорошенко Д. І. Мої спогади про недавнє минуле (1914 – 1920 роки). – С. 47 – 48.

⁴ Українки в історії / За заг. ред. В. Борисенко. – [2-е вид. стереотип.]. – К. : «Либідь», 2006. – С. 132.

⁵ Там само. – С. 133.

⁶ Дорошенко Д. І. Мої спогади про недавнє минуле (1914 – 1920 роки). – С. 50.

⁷ Сердюк О. В. Біженство в Україні під час Першої світової війни. – С. 112; Загребельна Н. І. Провідні гуманітарні громадські організації в Україні у період Першої світової війни... – С. 266.

На зразок київського товариства «... заснувалося таке ж саме українське товариство в Москві»¹. Фундаторами Московського товариства допомоги населенню південних губерній Росії, постраждалому від воєнних дій, виступили представники української громади – артисти імператорських театрів І. Алчевський і Ф. Павловський, Н. Кошиць, одна з найвидатніших камерних співачок ХХ ст., у той час артистка московської опери О. Зиміна, присяжні повірені Ф. Рахинський і З. Моргуліс, потомствений дворянин Є. Козинцев².

АЛЧЕВСЬКИЙ Іван Олексійович (1876 – 1917) – український співак, громадський діяч; організатор, голова українського літературно-мистецького товариства «Кобзар» (Москва). Син О. Алчевського та Х. Алчевської. Народився у Харкові, де у 1901 р. закінчив університет. Виступав на сценах російських і закордонних оперних театрів: Петербург, Брюссель, Лондон, Нью-Йорк, Москва, Париж. Протягом 1915 – 17 рр. виступав на сценах Маріїнської опери та Великого театру. Гастролював Україною (Київ, Одеса, Харків). Мав у своєму репертуарі близько 50 оперних партій. У концертних виступах широко пропагував українську народну пісню, твори на слова Т. Шевченка.

І. Алчевський не обмежувався діяльністю співака, виявляючи себе як драматичний актор, симфонічний диригент, піаніст, просвітитель, організатор музичного життя. Відірваний долею від України, він створював її «куточки» там, де випадало жити. У Москві організував драматичне товариство «Кобзар», у якому об'єдналися вихідці з України і популяризували в Росії українське мистецтво. Був його головою у 1910 – 1912 рр. Помер під час гастролей на Кавказі, у Баку, похований у Харкові³.

7 вересня 1915 р. московський градоначальник затвердив статут Московського товариства. Його метою стало надання допомоги постраждалому від війни населенню південних губерній імперії – Бессарабської, Волинської, Київської, Подільської, Полтавської та Чернігівської губерній, а також Галичини і Буковини.⁴ Для отримання коштів товариство мало право влаштовувати різні благодійні заходи, ставав мета яких передбачала збір пожертв. Для керівництва окремими напрямками своєї діяльності члени товариства могли створювати спеціальні комісії та обирати уповноважених⁵.

¹ Дорошенко Д. І. Мої спогади про недавнє минуле (1914 – 1920 роки). – С. 77.

² Держархів Харківської обл., ф. 29, оп. 1, спр. 807, арк. 7.

³ Алчевський Іван Олексійович : [Електронний ресурс] / І. Алчевський. – Режим доступу : http://wikimediafoundation.org/wiki/Terms_of_Use_%282012%29/en. – Назва з екрану; Алчевський Іван : [Електронний ресурс] / І. Алчевський. – Режим доступу : <http://www.ukrainians-world.org.ua/ukr/ peoples/ ed63b25006099 dd9/>. – Назва з екрану.

⁴ Держархів Харківської обл., ф. 29, оп. 1, спр. 807, арк. 3.

⁵ Там само, арк. 3 зв.

1.3. Громадські структури допомоги біженцям

Одним із його місцевих осередків стало харківське товариство з надання допомоги малоросійському населенню, постраждалому від воєнних дій. Процес його відкриття був досить тривалим, майже десять місяців. Отже, 15 вересня 1915 харківський губернатор М. Протасєв отримав прохання від лікаря Ф. Пісначевського та дворянина К. Бич-Лубенського щодо надання дозволу на відкриття у місті цього товариства¹. У зверненні зазначалися причини започаткування цієї інституції:

«... велику і всезростаючу скруту переживають нині біженці з польських, литовських і малоросійських губерній, яка задовольняється по можливості не тільки урядовою допомогою, а і приватними організаціями з дозволу уряду. Ці організації – єврейські, польські, латиські комітети – якщо не винятково, то, головним чином, на підставі природніх рис людини – задовольняють потреби своїх земляків [...]. Що ж стосується біженців малоросійського походження, то вони у цьому сенсі поставлені у значно гірші умови, бо позбавлені у важку хвилину підтримки братської руки своїх земляків. Йдучи за покликом серця [...] ми хочемо виконати свій моральний і людський обов'язок перед батьківщиною у часи її великих страждань і надати широку громадську допомогу нашим біженцям шляхом заснування запроектованого товариства – поставити малоросійських біженців у таке ж саме становище, що й біженців євреїв, поляків, латишів»².

До того ж автори прохання визначили і конкретне завдання товариства – організація систематичної допомоги українським біженцям з Волині, Поділля, Київщини, Полтавщини, Херсонщини, що «... дасть змогу принести свою посильну допомогу Уряду в його турботах про біженців»³. На розгляд губернатору також було передано два примірники статуту товариства.

Одночасно місцеві українські діячі налагоджували формат співпраці з Московським товариством допомоги населенню південних губерній Росії, постраждалому від воєнних дій. У результаті було заплановано відкрити у Харкові його комісію, яка мала б займатися підтримкою біженців-українців. 5 лютого 1916 р. харків'яни провели своє установче засідання, на якому обрали її президію. Головою комісії став колезький радник дворянин Є. Сердюк, його заступником – К. Бич-Лубенський, скарбником – статський радник Я. Бобрук, секретарка – дворянка Н. Рачинська, членами обрані дворянки М. Батюшкова та К. Базкевич⁴. 9 лютого 1916 р. голова Московського товариства направив до хар-

¹ Там само, спр. 693, арк. 5.

² Там само, арк. 5–5 зв.

³ Там само, арк. 5 зв.

⁴ Там само, спр. 807, арк. 1, 11.

ківського губернатора М. Оболенського заяву, в якій доводив до відома, що у Харкові утворено його представництво – «Комісія при Комітеті Московського товариства допомоги населенню південних губерній Росії, постраждалому від воєнних дій», а також прохання надавати цим особам всіляке сприяння¹. Протягом березня 1916 р. усі члени комісії перевірялися на предмет благонадійності. Врешті-решт, 23 березня харківський поліцмейстер направив до губернського у справах товариств і спілок присутствія висновок, у якому констатувалося:

«Зазначені особи за час проживання у місті Харкові під судом і слідством не перебували і не перебувають, поведінка і моральні риси хороші та ні в чому протиправному помічені не були»².

Цікаво, що біля прізвища К. Бич-Лубенського, відомого місцевого літератора³, стояла позначка «українофіл».

25 червня 1916 р. на засіданні губернського у справах товариств і спілок присутствія було розглянуто питання реєстрації товариства та затвердження його статуту. У результаті обговорень було ухвалено внести зазначену інституцію до переліку створених 1916 р. товариств у Харківській губернії та затвердити його статут⁴. І нарешті, 13 липня 1916 р. Харківський губернатор надав свій дозвіл на його діяльність. Отже, майже за десять місяців у Харкові з'явилась громадська організація, метою якою було надання допомоги українським біженцям. Слід зазначити, що і московське товариство було зацікавлене у співпраці з харків'янами, про що свідчить їх звернення до відомого професора М. Сумцова від 24 жовтня 1916 р.. У ньому, до речі, написаному українською мовою, зазначалося:

«Український Комітет допомоги вигнанцям «Юга России», надсилаючи до Вас п'ять листів від наших земляків, ласкаво прохає скористатися сим матеріалом і написати у Харківській газеті «Южный край» статтю із закликом жертвувати нашим нещасним землякам...»⁵.

Отже, на українських теренах було створено мережу етнічних комітетів допомоги біженцям, покликаних не лише забезпечувати їх матеріальні потреби,

¹ Там само, арк. 1–1 зв.

² Там само, арк. 11.

³ Бич-Лубенський К. М. Микола Віталієвич Лисенко / К. М. Бич-Лубенський // Харьковский исторический альманах. – Х. : «Райдер», 2002. – С. 31.

⁴ Держархів Харківської обл., ф. 29, оп. 1, спр. 693, арк. 1, 4 .

⁵ ЦДІАК України, ф. 2052, оп. 1, спр. 47, арк. 1.

1.3. Громадські структури допомоги біженцям

а й грати «...у середовищі евакуйованих консолідуючу роль»¹. «Українські товариства допомоги біженцям, – за висловом Д. Дорошенка, – робилися українськими осередками, що єднали людей коло святого діла, як поміч братам-галичанам, що потерпіли за українську справу»². Наявність етнічної організації у окремій місцевості зумовлена до певної міри випадковим чинником – наявністю цієї місцевості «... громадських сил, які належали до певної національної групи»³.

У системі органів допомоги біженцям Першої світової війни слід виділити і структури, започатковані православним духовенством. Офіційно їх діяльність регламентувалася приписами церковної та імперської влади. 11 серпня 1915 р. Святіший Синод дозволив єпархіальним преосвященникам утворювати місцеві єпархіальні комітети, залучаючи до їх складу духовенство та світських осіб⁴. Крім того, відповідно до статті 22 Положення про забезпечення потреб біженців від 30 серпня 1915 р., зазначалося, що право опікування біженцями надавалося «... усім парафіям та іншим місцевим церковним общинам, незалежно від їх віри та національності»⁵. Однак, ініціатива священнослужителів в окресленій царині проявилася раніше, ніж вийшли офіційні приписи.

Насамперед, слід відзначити, що цю проблему слід розглядати у двох ракурсах: участь духовенства у роботі світських комітетів допомоги біженцям та створення ними спеціальних єпархіальних комітетів. Так, наприклад, лише у складі 12-ти місцевих комітетів ВСМ – у Старокостянтиніві (Волинська губ.), Валках та Ізюмі (Харківська губ.), Брацлаві та Проскурові (Подільська губ.), Звенигородці (Київська губ.), Маріуполі (Катеринославська губ.), Генічеську (Таврійська губ.), Новогеоргіївську, Тирасполі, Херсоні (Херсонська губ.), Стародубі (Чернігівська губ.) – працювало 11 православних священників та 2 ксьондзи⁶.

Одним із перших комітетів допомоги біженцям, започаткованим духовенством у грудні 1914 р., став Харківський Прикарпатський комітет з надання допомоги біженцям-галичанам. Його фундатором виступив архієпископ Харківської єпархії Антоній (О. Храповицький). До 12 липня 1915 р. комітет існував «... як приватне товариство, об'єднавши навколо себе незначну кількість представників духовенства та місцевої інтелігенції»⁷.

¹ Курцев А. Н. Беженцы первой мировой войны в России. – С. 106.

² Дорошенко Д. І. Мої спогади про недавнє минуле (1914 – 1920 роки). – С. 77.

³ Шаховская Н. Некоторые итоги организаций помощи беженцам // Известия ВСГ. – 1916. – № 29 - 30. – Апрель. – С. 317.

⁴ Лазанська Т. І. Становище біженців України в роки Першої світової війни. – С. 202.

⁵ Положение об обеспечении нужд беженцев. – С. 2426.

⁶ Личный состав учреждений Всероссийского союза городов (на 1 марта 1916 г.). Вып. 2. – С. 19, 21, 31, 33, 49, 54, 64, 72, 75.

⁷ Устав «Прикарпатского Комитета» в г. Харькове // Вера и разум. – 1915. – №. 15. – С. 453.

Проте збільшення кількості галицьких біженців спонукало архієпископа Антонія клопотатися перед губернською владою щодо зміни статусу комітету та перспективи розширення його фінансування. Він наголосив, що Харкову «... соромно пасти задніх у порівнянні з тими російськими містами, де вже відкриті Прикарпатські комітети, які перебували під патронатом місцевих губернаторів»¹. Відтак, 12 липня 1915 р. у його резиденції за участі представників влади, зокрема виконуючого обов'язки Харківського губернатора П. Масальського, духовенства, чиновництва та інтелігенції відбулося урочисте відкриття комітету. На зібранні був оприлюднений затверджений харківським губернатором статут Прикарпатського комітету. Він визначав мету та діяльність комітету, його склад та повноваження правління, джерела фінансування. Пріоритетами його діяльності визнавалося «... надання матеріальної та моральної допомоги розореному руському населенню Галичини, Буковини та Угорської Русі»².

З другої половини літа 1915 р. відбувається активне залучення священнослужителів до участі у створенні земських повітових та волосних комітетів³. Особливо це стосувалося волосних комітетів, де високоморальний священник, безумовно, був авторитетом для пастви. У той час на Харківщині склалася досить неоднозначна ситуація, коли у низці повітів духовенство постало на чолі комітетів, а в інших випадках місцеві волосні старшини ігнорували їх. Наприклад, священники О. Анісімов, М. Миколаївський та отець Наприклад священники О. Іаков очолили волосні комітети з надання допомоги біженцям відповідно у Валках, селах Огульці та Новоселівка Валківського повіту⁴. У Богодухівському повіті під опікою духовенства перебувало сім попечительств про біженців⁵.

У той же час частина волосного керівництва не допускала духовенство до роботи у підпорядкованих їм комітетах з надання допомоги біженцям. Оцінки діяльності священнослужителів в організації благодійності з боку волосних старшин, сільських старост не завжди були адекватними. Дехто з них висловлював негативне, навіть вороже ставлення до місцевих священників, відкрито заявляючи, що вони можуть обійтися і без «попів»⁶. Конфлікт набував такого розмаху, що у його розв'язання втрутився губернатор Харківщини М. Протась-

¹ Хроника // Харьковские ведомости. – 1915. – 12 июля.

² Устав «Прикарпатского Комитета» в г. Харькове // Вера и разум. – 1915. – №. 15. – С. 453–455.

³ Жванко Л. М. Духовенство Харківщини та організація допомоги біженцям // Історія релігій в Україні: наук. щорічник. – В 2-х кн. – Кн. 1. – Львів : Логос, 2005. – С. 245.

⁴ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 16, арк. 10, 12 зв., 14.

⁵ Держархів Харківської обл., ф. 720, оп. 1, спр. 69, арк. 48.

⁶ Значение духовенства в оказании помощи беженцам // Харьковские ведомости. – 1915. – 15 октября.

1.3. Громадські структури допомоги біженцям

єв. 26 жовтня 1915 р. він підписав спеціальний циркуляр, відповідно до якого на земських начальників покладалося проведення роз'яснень серед волосних і сільських посадових осіб щодо необхідності співпраці з місцевим духовенством «...для спільної роботи у справі допомоги постраждалим від війни»¹. Зважаючи на таку ситуацію, на другу половину вересня 1915 р. священники низки повітів Харківщини самостійно організували понад два десятки церковнопарафіяльних комітетів².

У Полтавській губернії організація допомоги біженцям з боку духовенства та створення ними відповідних комітетів була започаткована ще до підписання імператором згаданого вище Закону від 30 серпня 1915 р.. Так, на початку серпня 1915р., у зв'язку з прибуттям на територію Полтавщини значної кількості біженців духовного сану з Варшавської, Віленської, Волинської, Холмської та інших губерній, згідно з розпорядженням єпископа Полтавського та Прилуцького Феофана, у Полтаві було утворено спеціальну «Комісію для реєстрації духовних біженців та розподілу їх по квартирах». До її складу ввійшли протоієреї В. Щитинський, М. Філіпенко та диякон Несвет³.

У першій половині серпня 1915 р. на порядку денному постало питання співпраці місцевої влади та духовенства у царині опіки біженцями. Воно стало предметом обговорення об'єднаної наради представників губернського відділення Тетянинського комітету, губернського та повітових комітетів з надання допомоги біженцям. Учасники наради, яка проходила під головуванням Полтавського губернатора О. Багговута, заслухали виступ протоієрея В. Щитинського, який повідомив про заплановані та уже виконані заходи Полтавської єпархії у царині опіки біженців духовного сану. Він також зазначив, що 25 серпня 1915 р. передбачено скликати губернський з'їзд духовенства для обговорення питання організації допомоги біженцям. Члени об'єднаної наради, у результаті обговорення виступу В. Щитинського, увалили звернутися до майбутнього з'їзду з проханням підтримати їх пропозицію:

«1) Передати під опіку монастирів та церковних попечительств біженців інвалідів, пристарілих, хворих. 2) Запропонувати сільському духовенству взяти участь у справі розквартирування біженців селами та стати членами волосних комітетів допомоги біженцям. 3) Повідомляти губернське

¹ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 10, арк. 121.

² Жванко Л. М. Духовенство Харківщини та організація допомоги біженцям. – С. 245.

³ Беженцы духовного звания в г. Полтаве // Полтавские епархиальные ведомости. – 1915. – № 19. – С. 1509–1513.

відділення Тетянинського комітету про надання духовенством допомоги біженцям»¹.

Характерною рисою діяльності духовенства у царині надання допомоги біженцям було проведення спеціальних єпархіальних з'їздів. На них і розглядалися питання, що виникли з появою цієї специфічної категорії населення². 25 серпня 1915 р. делегати екстреного з'їзду духовенства Полтавської єпархії виразили цілковиту підтримку рішень об'єднаної наради і виступили з закликом до духовенства «...взяти участь у наданні допомоги біженцям не лише духовного сану, а й усім, без винятку...»³. Для координації діяльності духовенства в окресленій царині, за пропозицією єпископа Полтавського та Прилуцького Феофана, передбачалося утворити спеціальні губернський і повітові єпархіальні комітети. 31 серпня 1915 р. у Харкові відбувся черговий з'їзд єпархіального духовенства, на якому також обговорювалися шляхи залучення парафіян до справи підтримки біженців, асигнування на ці потреби коштів та ін.⁴.

Наприкінці літа – осінь 1915 р. припадає і процес відкриття єпархіальних комітетів губернського і повітового рівнів. Очолювали повітові єпархіальні комітети місцеві священики, благочинні, законовчителі учительських семінарій⁵. 21 серпня під керівництвом єпископа Никодима було організовано Київський губернський єпархіальний комітет⁶. 27 серпня у Катеринославі під почесним головуванням і покровительством єпископа Агапіта було започатковано діяльність губернського єпархіального комітету. Згодом було утворено мережу його повітових відділень, роботою яких керували місцеві благочинні⁷.

3 вересня 1915 р. у Полтаві розпочав роботу губернський єпархіальний комітет із забезпечення побуту біженців, який очолив єпископ Прилуцький

¹ Краткий очерк о деятельности Полтавского Епархиального и Уездных комитетов о беженцах со времени их открытия до 1 декабря 1915 года // Там же. – 1916. – № 7. – С. 1512.

² Жванко Л. Н. Проблема оказания духовно-религиозной помощи беженцам Первой мировой войны (на примере украинских губерний) / Л. Н. Жванко, А. А. Нестуля // Первая мировая война. Взгляд спустя столетие: материалы междунар. науч.-практич. конф. «Первая мировая война и современный мир», 26 - 27 мая 2010 г. – М., 2011. – С. 319.

³ Журнал Вечернего заседания Экстренного съезда Духовенства Полтавской епархии // Полтавские епархиальные ведомости. – 1916. – № 3. – С. 188.

⁴ Хроника // Харьковские ведомости. – 1915. – 4 сентября.

⁵ Заседание // Известия Александровского уездного земства. – 1915. – 23 октября.

⁶ Лазанська Т. І. Становище біженців в роки першої світової війни. – С. 233.

⁷ В Епархиальных Комитетах о беженцах. // Известия Комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны. – 1916. – № 5. – 1 августа. – С. 21.

Благочинний – служитель культу, що керує церквами кількох парафій.

1.3. Громадські структури допомоги біженцям

Неофіт¹. До його складу увійшли представники міського духовенства та духовних навчальних закладів. Протягом вересня започаткували свою діяльність і 15 повітових комітетів відповідно до кількості повітів Полтавської губернії². Усі вони, відповідно до ухвали Екстреного єпархіального з'їзду, з фонду губернського свічкового заводу отримали по 500 крб., такий собі «стартовий капітал»³. Свою діяльність комітети *«...намагалися узгоджувати з діяльністю відповідних світських організацій, направляючи до складу останніх своїх представників»*⁴. Про готовність та необхідність співпраці з земськими і міськими інституціями висловлювали і на зібраннях повітових єпархіальних комітетів Катеринославщини⁵. На початку жовтня 1915 р. під керівництвом архієпископа Антонія було відкрито губернський єпархіальний комітет у Харківській губернії. При цьому слід зауважити, що ініціатором його створення виступив Святіший Синод, тоді як на Полтавщині та Катеринославщині ініціатива йшла від місцевого духовенства. Не маючи своїх повітових представництв, він координував діяльність церковнопарафіяльних комітетів та безпосередньо священнослужителів⁶.

Отже, православне духовенство українських єпархій активно включилося в організацію структур допомоги біженцям, при цьому вони виступили членами світських комітетів, а також започаткували широку мережу власних – церковнопарафіяльних та єпархіальних.

Помітну роль в організації допомоги біженцям відіграли й різні благодійні спілки. З особливою жертовністю та співчуттям зустрічало біженців жіноцтво. З початком війни багато світських дам, а це були здебільшого уже літні жінки, оскільки їм уже не потрібно було турбуватися про малолітніх дітей і вони мали більше вільного часу, створювали «дамські комітети» та «дамські гуртки»⁷. Їх очолювали дружини губернаторів, голів губернських та повітових зем-

¹ Беженцы духовного звания в г. Полтаве // Полтавские епархиальные ведомости. – 1915. – № 19. – С. 1509 - 1513.

² Краткий очерк о деятельности Полтавского Епархиального и Уездных комитетов о беженцах со времени их открытия до 1 декабря 1915 года // Там же. – 1916. – № 7. – С. 504.

³ Журнал Вечернего заседания Экстренного съезда Духовенства Полтавской епархии // Там же. – № 3. – С. 189.

⁴ Краткий очерк о деятельности Полтавского Епархиального и Уездных комитетов о беженцах со времени их открытия до 1 декабря 1915 года // Там же. – № 7. – С. 504.

⁵ Заседание // Известия Александрийского уездного земства. – 1915. – 23 октября.

⁶ Жванко Л. М. Духовенство Харківщини та організація допомоги біженцям. – С. 246.

⁷ Донік О. М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914 – 1918 рр.). – С. 173.

ських управ¹⁻². У Харківській губернії такі комітети, наприклад, діяли у Валках, Охтирці, Сумах, їх очолювали відповідно М. Варенцова, В. Милославська³, О. Траскіна⁴. В окремих випадках саме жінки виступали ініціаторами творення різних комітетів. Зокрема, у липні 1915 р. К. Колобова, дружина Катеринославського губернатора, започаткувала організацію допомоги прибуваючим у місто біженцям⁵. Жінки також брали участь і в роботі повітових і волосних комітетів допомоги біженцям. Місцеві вчительки, фельдшерки, сестри милосердя, дворянки та ін. працювали на різних посадах цих структур.

Восени 1915 р. в окремих українських губерніях було відкрито представництва інших російських громадських інституцій, які позиціонували себе як такі, що опікуються біженцями. Їх метою стало «... надання за можливості широкої допомоги біженцям «переважно російської національності», як доповнення до тієї, що надається урядом»⁶. Зокрема, у Волинській⁷, Харківській⁸ та Чернігівській⁹ губерніях було започатковано відділення двох громадських інституцій – Всеросійського комітету (чи товариства, як згадується в різних джерелах)¹⁰ піклування біженцями та Центрального російського комітету з надання допомоги біженцям при Комітеті Західно-Російського товариства¹¹. Протягом осені 1915 р. за посередництва своїх уповноважених ними було відкрито «...кілька десятків провінційних відділень»¹². Зокрема, 31 жовтня 1915 р. у Катеринославі відбулося організаційне засідання відділу Центрального російського комітету з надання допомоги біженцям¹³. І вже на кінець року у місті діяв «Руський комітет допомоги біженцям»¹⁴.

Наприкінці листопада 1915 р. голова Західно-Російського товариства повідомив міського голову Чернігова про започаткування у місті його осередку.

¹ Список организаций, оказывающих помощь беженцам в Волынской губернии // Жизнь Волыни. – 1916. – 18 января.

² «Россия – разоренным окраинам» // Земская мысль – 1915. – 6 июня.

³ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 16, арк. 4, 9.

⁴ Столовая для беженцев // Сумской вестник. – 1916. – 3 августа.

⁵ Помощь беженцам-славянам // Екатеринославская земская газета. – 1915. – 14 июля.

⁶ Шаховская Н. Некоторые итоги организаций помощи беженцам. – С. 321.

⁷ Список организаций, оказывающих помощь беженцам в Волынской губернии // Жизнь Волыни. – 1916. – 18 января.

⁸ Держархів Харківської обл., ф. 29, оп. 1, спр. 667, арк. 25.

⁹ Черниговский губернский отдел Всероссийского общества попечения о беженцах // Черниговская земская газета. – 1917. – 20 января.

¹⁰ Попечение о беженцах // Черниговское слово. – 1915. – 5 ноября.

¹¹ Шаховская Н. Некоторые итоги организаций помощи беженцам. – С. 321.

¹² Там же. – С. 321.

¹³ Хроника // Приднепровский край. – 1915. – 28 октября.

¹⁴ Русский комитет помощи беженцам // Там же. – 20 декабря.

1.3. Громадські структури допомоги біженцям

При цьому останній мав існувати при місцевому відділенні Тетянинського комітету. Для виконання організаційних робіт до Чернігова був відряджений уповноважений С. Більченко, повітовий член гродненського окружного суду¹. 22 вересня 1915 р. до Вінниці для залучення до справи опікування біженцями місцевих споживчих товариств та організації комітету прибув голова Московського союзу споживчих товариств².

При цьому ще сучасники, аналізуючи діяльність цих двох «... *приватних національних і благодійних організацій*...», наголошували на неефективності їх роботи при одночасному отриманні значних державних асигнувань. Комітет Західно-Російського товариства несподівано став новим посередником у справі фінансування місцевих організацій надання допомоги біженцям. У цьому аспекті одна з діячок ВСМ, княгиня Н. Шаховська, аналізуючи у своїй статті систему органів допомоги біженцям, поставила цілком логічне запитання:

«Влаштування біженців усвідомлюється владою і суспільством як величезне, злободенне і відповідальне завдання, і чи допустимо перетворення цього завдання у засіб досягнення тих чи інших сторонніх цілей?»³.

Таким чином, на кінець 1915 р. на теренах Російської імперії було створено розгалужену мережу громадських інституцій для організації соціального захисту біженців. За підрахунками сучасних російських дослідників, у різний час в імперії діяло 2164 комітети допомоги біженцям, утворені при губернських і повітових відділеннях ВЗС та ВМС, 1055 – приватних спілок, 42 – організації, створені окремими особами⁴. Громадський загальний Український також доклав чимало зусиль у справі створення дієвої системи допомоги біженцям. Кожне з губернських міст перетворилося на такий-собі центр розташування різноманітних комітетів, які у свою чергу, підпорядковували відповідні повітові та волосні структури (**Додаток 1.19**). Фактично там діяло від 10 до 20 таких інституцій. Натомість нижчі ланки мали дещо звужений характер, коли один об'єднаний комітет чи комісія опікувався різними категоріями біженців. На рівні волості при місцевій управі функціонувала одна-єдина структура, яка і брала на себе організацію цієї справи. За часом появи громадських інституцій слід надати першість етнічним комітетам, а з літа 1915 р. до цього процесу прилучилися ВЗС та ВСМ.

Активну участь у процесі розбудови системи органів допомоги біжен-

¹ К устройству беженцев // Черниговское слово. – 1915. – 24 ноября.

² Хроника // Юго-Западный край. – 1915. – 23 сентября.

³ Шаховская Н. Некоторые итоги организаций помощи беженцам. – С. 322.

⁴ Утгофф В. С. Белорусские беженцы Первой мировой войны в 1914 – 1922 гг. – С. 41.

цям узяло духовенство різних конфесій, яке працювало у різних світських структурах та створило мережу спеціальних єпархіальних комітетів. Окремо слід виділити добродійні спілки, створені українським жіноцтвом, яке у тогочасному патріархальному суспільстві, узяло на себе сміливість поєднати виконання сімейних обов'язків із громадською роботою на ниві благодійності.

1.4. Напрямки допомоги біженцям

Соціальна опіка біженців Першої світової війни на українських землях за часів Російської імперії – важлива сторінка історії тогочасного суспільства, яка ввібрала у себе цілий комплекс проблем. Зокрема, належало упорядкувати їх рух у тиліві губернії, організувати на шляхах слідування продовольчу та медичну допомогу, розселити на місцях прибуття, надати матеріальну підтримку, у перспективі забезпечити роботою працездатних та навчанням дітей, створити мережу притулків та лікарняних місць для німечних, сиріт, хворих та ін.. Усе це вимагало значних асигнувань з державного бюджету, які в умовах війни, було досить складно виділити у повному обсязі.

У діяльності структур, які опікували евакуйованими, можна виокремити два складних по-своєму періоди. Це, перш за все, забезпечення повсякденних потреб біженців в умовах триваючої евакуації, від рівня якої не в останню чергу залежала безпека місцевого населення. Другий – облаштування на нових місцях та створення належних умов для життя. Досить часто місцеві самоврядування одночасно надавали всіляку підтримку транзитним біженцям та опікувалися уже розселеними. Подвижництво українського загалу на цій ниві було таким вагомим, що варте окремого дослідження, а відтак зупинимося на головних аспектах цієї багатогранної і водночас трагічної проблеми людей, вирваних війною зі звичного середовища.

Розпорядження вищих військових чиновників щодо організації масового вивезення цивільного населення, започаткованого влітку 1915 р., запустило гігантський механізм руху. Іноді він просто ставав некерованим, позаяк влада не прорахувала всю його складність, яка вимагала чіткої взаємодії всіх учасників цього процесу, розробки плану та значних державних фінансувань для реалізації. Відтак «... з початком евакуації спостерігалася відсутність взаємодії між різними ланками влади»¹. Більше того, процес перевезення та організація системи допомоги вписалися у загальний процес військової катастрофи літа 1915 р., до якої російська держава не була готова².

Переміщення біженців, як уже зазначалося, відбувалося у два способи – власним гужовим, а з осені – залізничним транспортом. Допоміжну функцію виконували водні перевезення, оскільки на шляху руху їх руху з Правобережжя

¹ Лихачова Т. М. Польські біженці в Росії (серпень 1914 р. – листопад 1917 р.). – С. 58.

² Там само. – С. 58.

у центральні та східні губернії України постала потужна водна перешкода – Дніпро з його притоками. Відтак для значної кількості знятого з насиджених місць населення належало розробити маршрути переміщення та створити відповідну інфраструктуру, забезпечуючу потреби останніх у дорозі. У першій половині липня 1915 р. головуповноважений М. Урусов особисто об'їхав усю територію Південно-Західного фронту з метою в'ясування ситуації, пов'язаної з евакуацією людності. Після його доповіді у Ставці Верховного головнокомандувача про побачене було ухвалено рішення щодо залучення усіх громадських організацій до врегулювання цього руху та спрямування його у кероване русло¹.

Перевезення значної кількості біженців залізницями вимагало чіткого упорядкування руху, забезпечення їх потреб з метою уникнення негативних ситуацій. У зв'язку з цим на початку серпня 1915 р. С. Рухлов, міністр шляхів сполучень видав дозвіл на відкриття пунктів харчування на залізницях і внутрішніх водних шляхах. Зрозуміло, що подібний дозвіл було надано місцевим самоврядуванням та структурам земського союзу на влаштування зазначених закладів на шосейних і ґрунтових шляхах. Дещо згодом він видав наказ щодо впорядкування евакуації біженців залізницями. І 24 серпня 1915 р. вже управляючий канцелярією головуповноваженого з улаштування біженців Південно-західного фронту Шипін направив губернаторам підпорядкованих територій телеграму, у якій тлумачилося його положення. Отже цим чиновникам належало:

- «1) встановити супровід потягів з біженцями медичним персоналом (хоча б фельдшерами);*
- 2) відправляти потяги з біженцями зі станцій тільки після звукового сигналу (щоб не відстали від потягу);*
- 3) організувати завчасне повідомлення залізничних станцій, на яких є пункти харчування, про час прибуття біженців»².*

До практичного виконання цих умов було залучено, як, наприклад, на Херсонщині, повітові комітети з улаштування біженців, губернського лікарського інспектора, начальників жандармських управлінь. На останніх покладался нагляд за порядком на станціях³.

До справи евакуації біженців активно включилися й громадські організації. Так КПЗФ ВЗС ще 25 липня 1915 р. просив вислати з Києва їм назустріч *«...першу партію розвідників»*, завданням якої було встановлення характеру допомоги цим людям. І вже за якийсь час біженці змогли отримувати їжу на

¹ Совещание о беженцах // Одесский листок. – 1915. – 19 августа.

² ЦДІАК України, ф. 344, оп. 1, спр. 3, арк. 21.

³ Там само, арк 18.

1.4. Напрямки допомоги біженцям

пунктах харчування, влаштованих для «окопних робітників». Проте досить скоро на порядку денному постала проблема щодо впорядкування руху евакуйованих, створення мережі спеціальних закладів, збір загублених дітей, надання допомоги вагітним і породіллям, відокремлення хворих від здорової людської маси та ін.¹ При цьому пересувні харчові та медичні загони, яких на серпень 1915 р. налічувалося близько двох десятків, не справлялися з людською хвилею таких розмірів.

Розробкою маршрутів руху біженців теренами України займався КПЗФ ВЗС та губернські відділення ВЗС Катеринославщини та Харківщини. Вони підготували 42 маршрути Волинською, Катеринославською, Київською, Подільською, Полтавською, Харківською, Херсонською та Чернігівською губерніями, які затвердив головуповноважений Південно-Західного фронту М. Урусов. Слід зазначити, що у цьому випадку посадовець звернув увагу місцевої влади, працівників губернських комітетів ВЗС та його КПЗФ, щодо необхідності дотримання валками біженців «... точно вказаного їм маршруту, не відхиляючись у бік, оскільки лише у його межах створені установи, що надавали допомогу»².

Насправді дуже часто біженці, «рухаючись лініями залізниць, прямуючи караванами шосейними шляхами, прибуваючи залізничними ешелонами [...], втрачають визначені маршрути руху і розтікаються різними напрямками, охоплюючи все ширший і ширший район»³. Таку ситуацію можна пояснити, по-перше, тим, що розробники маршрутів, не маючи досвіду, не передбачили багатьох досить важливих моментів і, по-друге, почасти самі біженці в умовах жаху та розгубленості перед новими викликами життя своїм хаотичним рухом змінювали ці маршрути. Генерал В. Гурко у мемуарах подав власне дещо суб'єктивне бачення проблеми:

«Весь маршрут цієї масової втечі був позначений могилками із поспіхом витесаними хрестами. Жодна з громадських чи урядових організацій не була готова до такого жахливого становища – ні земські, ні міські управи, ні органи Червоного Хреста, ні губернська адміністрація. Усі вони вживали поспішних заходів з метою хоч як-небудь упорядкувати рух біженців»⁴.

¹ Годовой обзор деятельности «Отдела помощи населению, пострадавшему от войны» Комитета Юго-Западного фронта В.З.С. // Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта. – 1916. – 21 августа. – С. 5.

² Хроника // Юго-Западный край. – 1915. – 7 октября.

³ Ореховський В. О. Діяльність Російського товариства Червоного Хреста у роки Першої світової війни (1914 – 1917 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Ореховський Вадим Олегович. – Чернівці, 1997. – С. 161.

⁴ Гурко В. И. Война и революция в России. – С. 157.

Аналізуючи дані *Додатку 1.20*¹, можна зробити висновок, що всю територію України було помережено маршрутами пересування, оскільки від головних відходили ще й допоміжні шляхи з тим, щоби дати можливість рухатися значній кількості біженецьких возів. Усього було розроблено 34 напрями руху ґрунтовими шляхами, які розпадалися на 57 допоміжних, та 8 залізничних. До того ж частину належало перевезти водою, а отже підготувати вісім переправ через Дніпро, Десну, Здвиж та Прип'ять. Серед найбільших переправ у пониззі Дніпра слід назвати Канів, Черкаси та Кременчук².

Найбільше шляхів проходило територією чотирьох губерній: через Волинь – п'ять напрямів, які поділялися на 15 ґрунтових та два залізничних, Київщину – сім напрямів і відповідно 17 ґрунтових та чотири залізничних, Поділлям – сім напрямів та 10 ґрунтових шляхів, Чернігівщину – вісім напрямів, які і були ґрунтовими шляхами та два залізничних. Херсонщиною, Полтавщиною та Катеринославщиною проходило відповідно чотири, три і два шляхи. І нарешті, один був призначений для гужового руху північними повітами Харківщини, зокрема Лебединським та Сумським. Їх маршрут проходив такими населеними пунктами: Недригайлів – Ольшани – Комишанка – Штепівка – Сульські Хутори (Лебединський повіт) – Заворталівка – Приходченкове – Стецьківка – Корчаківка – Юнаківка (Сумський повіт) і далі на місто Суджа Курської губернії (*Додаток 1.21*). На жаль, не можна точно встановити, якими населеними пунктами проходив додатковий маршрут через Харківську губернію. Відомо лише, що він пролягав від сіл Мечибилове Ізюмського до Дігтярне Вовчанського повітів з виходом у Курську губернію³.

Ще одним способом переміщення стали водні перевезення, які вимагали значної підготовчої роботи, оскільки передбачалося залучити водний транспорт, підготувати переправи та мости. У цьому контексті слід зазначити, що у кінці серпня 1915 р. КПЗФ ВЗС орендував чотири криті баржі, які першочергово було призначено для евакуації Києва. Після відміни наказу щодо вивезення з міста цінностей їх було перетворено на «плавучі склади» вантажів необхідних для різних підвідомчих союзу установ, які працювали в районі Дніпра та його приток. За деякий час було заореновано два пароплави «Рекорд» та «Арнольд», за які союз сплачував щомісячно 9700 крб.⁴.

У кінці вересня того ж року було використано ще дві баржі спеціально для перевезення біженців через Дніпро. Усього з 23 серпня по 7 жовтня було

¹ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1612, арк. 1–28 зв.

² Там само, арк. 14–14 зв., 24–24 зв., 27, 33.

³ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 6, арк. 221, спр. 14, арк. 20.

⁴ Плавучие склады // Известия ГК ВЗС. – 1915. – № 28. – 1 декабря. – С. 98.

1.4. Напрямки допомоги біженцям

перевезено 20500 пудів вантажів та кілька сотень біженців¹. До транспортування біженців водними шляхами було залучено приватні судна у рахунок виконання ними воєнної повинності. При цьому капітани приватних суден, на підставі циркулярного розпорядження окружного інспектора судноплавства Пасинкова Служби судноплавного нагляду Київського округу шляхів сполучень від 15 вересня 1915 р., зобов'язувалися брати на борт спеціальних контролерів для нагляду за правильністю здійснення руху. Посадка останніх здійснювалася на Київській, Ржищевській, Кременчуцькій, Верхньодніпровській та Катеринославській пристанях².

На прикладі налагодження руху біженців водними артеріями можна спробувати відтворити механізм взаємодії місцевої влади, представництв ВЗС. На початку осені 1915 р. КПЗФ ВЗС організував експедицію, яка мала обслідувати можливості переправи через Дніпро. Також до складу експедиції ввійшли члени двох санітарно-медичних і харчових загонів, ліквідаційної комісії, представники технічного відділу КПЗФ ВЗС, провідники та ін.. На експедицію, відповідно до спеціальної інструкції, підписаної 12 вересня 1915 р. П. Линниченком, одним із керівників відділу допомоги населенню КПЗФ ВЗС, покладалося:

«1) Огляд переправи через Дніпро, зокрема у районі Глібівки, Димера та мосту біля Пічок. 2) Дослідження умов будівництва найпростіших приміщень для людей, худоби та фуражу у місцях найбільшого скупчення та переправ біженців біля Дніпра. 3) Ліквідація перед переправою худоби та іншого майна біженців. 4) Надання першої харчової та медико-санітарної допомоги у районі переправи через Прип'ять. 5) Вивчення руху біженців Чернігівською губернією, що належала до району Дніпра. 6) Вивчення руху біженців по всій частині Дніпра та Прип'яті»³.

Для вивчення питання щодо перебування біженців у районі Чернігівської губернії членам експедиції належало увійти в зносини з Ю. Шкляревським, представником ВЗС у цій губернії⁴ та Ф. Дворецьким, головою Остерської ПЗУ. Проблема їх руху через Дніпро та Прип'ять передбачалося вирішувати у співпраці із С. Мемновим – начальником водної ділянки, О. Меновим – представником ВЗС на Київській військовій пристані, М. Єгоровим – помічником уповно-

¹ Там же.

² Циркулярное распоряжение Службы судоходного надзора Г.г. Инспекторам Судоходства III-го и V-го участков, командирам частных пароходов, привлеченных к выполнению военно-судовой повинности под перевозку беженцев, от 15 сентября сего года за № 70200 // Известия Киевского округа путей сообщений. – 1915. – 19 сентября.

³ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1621, арк. 1.

⁴ Там само, спр. 1743, арк. 69 зв.

важеного ГК ВЗС, який займався організацією пункту харчування в Чорнобилі, Г. Берентом – завідувачем реєстраційного пункту переселенської організації. До того ж на експедицію покладалося зобов'язання щодо забезпечення біженців на випадок крайньої необхідності кінями для подальшого їх руху¹.

14 вересня експедиція пароплавів «Арнольд» відбула з Києва, а 16 вересня прибула до Глібівки². Там члени експедиції, оглянувши місцевість та розпитавши старожилів, прийшли до висновку щодо неможливості наведення переправи. Кращим варіантом було визнано переправу біля Ясногородки³. У той же день до роботи експедиції включилися Ю. Шкляревський та Ф. Дворецький, які повідомили про можливий рух біженців у напрямі Пічки, Окунінове, Ломакова-Гура, Карпиловка, Остер, Козелець, Ніжин, Чернігів, а також існуючої переправи у районі Новосілки. Ф. Дворецький доповів про будівництво шести мостів: про троє в Острі та Зазим'ї⁴.

17 вересня 1915 р. члени експедиції провели засідання у містечку Чорнобилі, запросивши до участі М. Єгорова, представника від ГК ВЗС, Г. Берента, завідувача реєстраційного пункту переселенської організації, М. Островського та А. Лавцевича, завідувачів евакуаційними загонами, І. Кончевського, завідувача перевезенням біженців від Чорнобиля до Києва та лікаря В. Глаголеву. Члени наради, серед іншого, визнали за найкраще обладнану переправу в районі Навозу, ухвалили організувати молочну ферму в Чорнобилі, оскільки біженці, які переправлялися пароплавами запасалися молоком. Це доручення покладалося на відділ закупівлі та утилізації худоби КПЗФ ВЗС. До того ж там же належало побудувати навіси для худоби і фуражу, а також утеплити існуючі бараки⁵.

У цілому, завдяки діяльності членів експедиції було встановлено оптимальні шляхи руху та переправи, направлено рекомендації до КПЗФ ВЗС щодо клопотання перед Віленським округом шляхів сполучень про виділення у їх розпорядження пристаней та рухомого складу⁶. І вже згодом Віленський та Київський округи шляхів сполучень виділили комітету «... 9 реквізованих пароплавів товариства пароплавства по Дніпру і притоках», які перевозили біженців протягом десяти днів. Середнє навантаження на один транспорт, залежно від кількості прийнятого вантажу, коливалося від 200 до 400 осіб⁷.

¹ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1621, арк. 1.

² Там само, арк. 2.

³ Там само, арк. 5.

⁴ Там само, арк. 6.

⁵ Там само, арк. 7.

⁶ Там само, арк. 8.

⁷ Питательный пункт для беженцев в местечке Чернобыль Киевской губ. // Известия ГК ВЗС. – 1915. – № 25. – 15 октября. – С. 52.

1.4. Напрямки допомоги біженцям

Нова проблема, якою став рух біженців, спонукала залучені до цього процесу структури реагувати на всі її виклики. Так, наприклад, КПЗФ ВЗС, його Київський та Волинський губернські комітети для врегулювання руху біженців з Волині до Київської губернії провели кілька нарад. Комітет також здійснив попередні перемовини з губернськими комітетами Полтавської і Чернігівської губерній щодо організації співпраці у справі налагодження умов руху біженців їх територіями¹. Подібні засідання проводили й повітові земські управи, перед яким постало питання надання харчів та притулку для поки що транзитних біженців. Слід зазначити, що місцеві губернатори, тримаючи під контролем проблему транспортування численних людських мас ввіреними їм губерніями листувалися між собою на предмет узгодження руху останніх. Такий обмін телеграмами вели губернатори Полтавщини, Катеринославщини та Харківщини².

17 серпня 1915 р. М. Урусов за підтримки місцевого градоначальника І. Сосоновського провів спеціальне засідання в Одесі, оскільки саме це місто та Херсонський повіт, тобто частина Херсонської губернії, мали зіграти роль транзитної території для руху біженців до Таврійської губернії та Області Війська Донського. Члени зібрання, серед яких – Ю. Саморуро, помічник головуповноваженого РТЧХ, М. Дмитрієв – особливий уповноважений з евакуації, Л. Жданов – уповноважений Червоного Хреста, обговорили оптимальні шляхи евакуації. При цьому висловлювалося застереження щодо пришвидшення цього процесу, оскільки з настанням осінніх дощів ґрунтові шляхи просто перетворювалися на суцільне бездоріжжя. Відтак було обрано два напрямки – через Вознесенськ на Миколаїв, Херсон, а далі до Каховки і Олешків. Другий шлях – водний, який передбачав перевезення біженців на баржах по Дністру через Одесу до Таганрога, Маріуполя, Скадовська тощо. Також було визнано, що потужним перевалочним пунктом на цьому шляху має стати Одеса з її припортовою зоною. Місцевій владі для тимчасового перебування біженців належало саме в порту обладнати придатні будівлі – пакгаузи Добровільного флоту, приміщення колишніх військових казарм, підготувати пункти харчування, ізоляційні бараки для хворих та ін.. Крім того, нарада постановила віднайти приміщення на хуторах і в селах навколо Одеси для притулку біженців до їх відправки на пароплавах. Розробку конкретних заходів покладалося на спеціально обрану комісію³.

Залізничне транспортування біженців регулювалося спеціальними циркулярами міністра внутрішніх справ від 21 серпня та 2 листопада 1915 р., адресовані

¹ Урегулирование движения беженцев // Нежинец. – 1915. – № 37. – С. 13.

² Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 6, арк. 221, спр. 14, арк. 15.

³ Совещание о беженцах // Одесский листок. – 1915. – 19 августа.

губернаторам і градоначальникам¹. Першочергово було визначено, що всі ці перевезення будуть здійснюватися за рахунок державних асигнувань, головним чином із воєнного фонду. З 1 вересня 1915 р. вступив у дію спеціальний пільговий тариф № 117-1915 р., яким передбачалося, що особи:

«... виселені з районів, які перебувають у зоні воєнних дій, за розпорядженням цивільної або військової влади, чи залишають ці райони добровільно (так звані «біженці»), зокрема біженці-слов'яни з Галичини, перевозитимуться у вагонах III, IV класу, або в пристосованих товарних вагонах, до місць початку їх руху, а також в інші місця, вказані для них відповідною владою, або в місця, вибрані біженцями для пошуку роботи будуть транспортуватися згідно ставок тарифу на перевезення військових чинів, у вагонах III-го класу або пристосованих товарних вагонах»².

Тариф поширювався на усі російські залізниці та під'їзні шляхи, на яких здійснювалося перевезення військ та військових вантажів³. Відтак можна припустити, що транспортування біженців було прирівняне до воєнних перевезень. У кінці серпня 1915 р. на з'їзді представників російських залізниць було затверджено спеціальну посвідку біженця – «Екстрений відзив», яка давала право на цей проїзд. Її видача, на підставі згоди Управління залізниць та Департаменту залізничних справ міністерства шляхів сполучень, перебувала у компетенції місцевих повітових урядників, уповноважених та працівників ВЗС і ВСМ⁴. Пільговими були й перевезення запасів та інвентарю для надання «різнобічної допомоги біженцям», а також осіб, які перебували в розпорядженні головуповноважених та уповноважених з улаштування біженців. З листопада 1915 р. пільгові тарифи було ухвалено на засіданні Ради Міністрів, а 15 грудня того ж року відповідними циркуляром відділу з улаштування біженців Міністерства внутрішніх справ донесено до виконання губернаторам, градоначальникам та уповноваженим⁵.

Умови перевезення біженців залізницями були затверджені за засіданні спеціальної наради, яка відбулася 1 – 2 жовтня 1915 р. у Ставці Верховного головнокомандувача. І вже за кілька днів присутній на ній генерал С. Ронжин, виконувач обов'язків начальника військових сполучень, керуючий усіма залізни-

¹ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 11, арк. 15–17, 55.

² Протоколи засідань екстреного 190, 191, 192 Общих съездов представителей русских железных дорог. Петроград 18, 30 ноября, 1 – 3 декабря 1915 г. – Пг.: Печатня П. О. Яблонского, 1916. – С. 1–2.

³ Там же. – С. 2.

⁴ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 11, арк. 55.

⁵ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 3343, арк. 103.

1.4. Напрямки допомоги біженцям

чними і водними перевезеннями на театрі воєнних дій¹, направив губернаторам телеграму з обов'язковими до виконання ухвалами². Отже,

«1/ біженців перевозити від визначених станцій посадки ешелонами, кожен з яких мав сорок п'ять вагонів, згідно з розробленим маршрутом до вказаної станції призначення;

2/ пункти відправки, кількість потягів з кожного пункту, маршрути і райони висадки будуть вказані у спеціальних телеграмах, а станції висадки в межах вказаних у них районах указуватимуться уповноваженим з вивозу біженців перед їх посадкою;

3/ подача ешелонів [...] повинна проводитися або за вимогами головуповноваженого, адресованими до Управління доріг, або за вимогами уповноважених до начальників станцій;

4/ посадка біженців повинна проводитися не більше як в двогодинний термін з моменту подачі ешелону; [...]

6/ кожній сім'ї біженців дозволяється брати з собою у вагон не більше п'яти пудів багажу і посадка повинна проводитися за розрахунком не менше 30-ти осіб на вагон;

7/ санітарний огляд біженців належить організувати перед посадкою, а після посадки в дорозі проходження тільки під час зупинки потягів з технічних потреб без додаткових затримок³.

Проблеми організації транспортування біженців у світлі ухвал, прийнятих у Ставці, обговорювалися 6 жовтня 1915 р. на засіданні при управлінні Харківського Порайонного Комітету з урегулювання перевезень масових вантажів та населення на залізницях⁴. Цю структуру, до складу якої ввійшли представники Південної, Південно-Східної та Південно-Донецької залізниць, місцевої адміністрації, ВЗС та чиновники царського уряду, згідно з розпорядженням міністра внутрішніх справ Російської імперії, було залучено до залізничних перевезень біженців територією Харківської, Полтавської, частини Київської, Катеринославської, Курської, Воронежської губерній⁵.

У засіданні взяли участь Г. Прокоф'єв (головуючий) – представник Харківського Порайонному Комітету, Г. Попов – агент особливих доручень при управ-

¹ Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали. – С. 166.

² ЦДІАК України, ф. 344, оп. 1, спр. 3, арк. 28, Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 10, арк. 137 зв.

³ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 10, арк. 137 зв.

⁴ Порайонні комітети з питань перевезень діяли в Україні з 1906 р. у Києві та Харкові і мали на меті регулювати залізничні перевезення. Для обговорення різних аспектів періодично скликалися з'їзди представників ділових кіл та ключових міністерств – шляхів сполучень, фінансів, землеробства, торгівлі.

⁵ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 10, арк. 137.

лінні справами комітету, П. Троїцький – представник МВС, неодмінний член харківського губернського присутствія, а також представники залізниць Харківського вузла: А. Рижевський (Південна), В. Новиков (Північно-донецька), М. Руднеків (Південно-східна), П. Добросельський, М. Струков, М. Плещеев – представники ВЗС, В. Фаусек – секретар засідання, діловод Порайонного Комітету¹.

Виступаючи, обговоривши телеграму генерала С. Ронжина, звернули увагу, що успішність врегулювання перевезень біженців залежить від багатьох факторів, а не лише від здатності тієї чи іншої станції прийняти певну їх кількість. До того ж наголошувалося на різних непередбачуваних труднощах, які, безумовно, могли стати на заваді чіткому виконанню плану руху. Важливим було злагожденість дій усіх залучених до цього процесу структур, а відтак Харківський Порайонний Комітет зобов'язався надіслати план своєї роботи у цій сфері громадським біженецьким організаціям та управлінням залучених залізниць². У зв'язку із необхідністю покращення харчування біженців у дорозі було вирішено влаштувати пункти харчування на станціях на відстані «... не далі як 150 верст один від одного і обладнані так, щоби потяг з біженцями можна було нагодувати протягом визначеної часом стоянки»³. Окреме питання стосувалося наявності при кожній групі біженців провідника. І нарешті, як зазначали виступаючи, сформувати відразу 45-ти вагонні ешелони до одного пункту призначення було непросто, у такому випадку вагони належало групувати, наносячи на кожен назву пункту призначення. У Харкові їх передбачалося остаточно укомплектувати та у стислі терміни відправляти далі⁴. У дійсності ж сучасники тих подій констатували факти переповнених вагонів, де в антисанітарних умовах транспортувалися біженці⁵.

Складним було питання щодо виділення на евакуацію цивільного населення рухомого складу залізниць. Відстала, у порівнянні із тогочасними європейськими державами, залізнична інфраструктура Російської імперії, значно ускладнювали цей процес. У жовтні 1915 р. на одному із урядових засідань С. Рухлов, міністр шляхів сполучення, зауважував на неприпустимості використання на потреби евакуації біженцям 115 тис. з наявних 320 тис. вагонів, оскільки це, на його думку, дестабілізувало потреби фронту і тилу⁶. Та все ж на кінець осені 1915 р., за даними Головного управління залізниць, на перевезення

¹ Там само, арк. 137.

² Там само, арк. 139 зв.

³ Там само, арк. 140.

⁴ Там само, арк. 140 зв.

⁵ Там само, спр. 6, арк. 243.

⁶ Совет министров Российской империи в годы Первой мировой войны. – С. 283.

1.4. Напрямки допомоги біженцям

біженців та їх вантажів було виділено 100 тис. вагонів¹ та витрачено сотні тисяч карбованців з державної скарбниці, фондів ВЗС, ВСМ, місцевих бюджетів.

Проте реальність була жорстокою, і на станціях, за відсутністю належної кількості потягів, спостерігалися кількогадинні затримки. У частині випадків переповненість станцій біженцями робила місцеві комітети просто безсилими надати допомогу всім евакуйованим. Усе це приводило до асоціальної поведінки останніх, яких можна було зрозуміти, оскільки мова йшла про просте людське виживання. Наприклад, 15 жовтня 1915 р. начальник Слов'янського жандармського відділення Ган телеграфував харківському губернаторові:

«Доведені до крайнощів біженки з дітьми, не отримавши ні від кого палива, відкрито грабують вугілля з вагонів на станції, йдуть по залізниці. Утрудняють в репресивних заходах»².

Біженці, які їхали власними кіньми з худобою, витрачали час для її продажу. Працівники медичних пунктів не завжди встигали з оглядом прибулих. У натовпах губилися члени родини, головним чином, діти. Власне на станціях посадки розігрувалися справжні трагедії, не здатні згаснути й уже на нових місцях розселення.

Серйозною проблемою була організація харчування біженців у дорозі. На час, коли пункти харчування перебували на стадії створення, підтримкою біженців у дорозі займалися місцеві самоврядування, благодійники та просто небайдужі особи. Наприклад, у другій половині літа 1915 р. з ініціативи КПЗФ ВЗС та за погодженням із Радомишльською повітовою управою Київської губернії, місцеве земство отримало з фондів союзу кип'ятильники, чай і цукор, які було передано місцевим благочинним. Останні розподілили ці припаси серед сільських священиків, які й узяли на себе турботу щодо забезпечення транзитних біженців хоча б гарячим напоєм³.

Протягом літа-осені 1915 р. на українських землях постало близько п'ятисот різних закладів допомоги транзитним біженцям (**Додаток 1.22**). Їх улаштуванням на території Волині, Київщини, Поділля, Полтавщини та Чернігівщини займався КПЗФ, а у Катеринославській, Таврійській, Харківській та Херсонській губерніях – місцеві адміністрації та земства⁴. За неповними даними

¹ Донік О. М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914 – 1918 рр.). – С. 120.

² Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 10, арк. 144.

³ Питательный пункт для беженцев в местечке Чернобыль Киевской губ. // Известия ГК ВЗС. – 1915. – № 25. – 15 октябрю. – С. 52.

⁴ Совещание о беженцах // Одесский листок. – 1915. – 19 августа.

вдалося встановити наявність 473 пунктів, які забезпечували належні умови транспортування, харчуванням, першою медичною допомогою, вели облік та ін. Найбільше – 293 серед них було пунктів харчування. Цікаво зазначити, що у Київській губернії їх мережа постала досить оперативно – менше ніж за три тижні¹. Пункти харчування здебільшого розміщувалися при земських лікарнях, школах, казармах, у винайнятих земствами приміщеннях, і навіть, як це було в Охтирському повіті Харківської губернії, в переобладнаних млинах², чи колишніх олійницях як у Ніжині Чернігівської губернії³.

118 склали заклади різного медичного спрямування – фельдшерські пункти, пункти щеплення, дезінфікуючі пункти, медичні та медико-розподільчі та ін.⁴. Одночасно при них функціонували лазні, пральні, кузні, в яких підковували коней, лагодили вози біженців тощо. Усі ці пункти також розміщувалися у різних приміщеннях. Наприклад, у тому ж таки Охтирському повіті чотири розподільчі пункти, де біженці одночасно отримували медичну допомогу та харчування, було розташовано у новозбудованій земській лікарні (село Хухра), в казармі (село Кириковці), старій споруді земської лікарні (слобода Боромля), у приміщенні ферми (село Славгород)⁵.

Першість за кількістю розташованих закладів допомоги, на підставі аналізу даних *Додатку 1.22*, вели Волинська та Київська губернії. Проте такий висновок можна робити із застереженням, оскільки, можливо, в інших губерніях їх просто не було відображено у тогочасних статистичних документах. Наприклад, у другій половині вересня 1915 р. на Катеринославщині, за даними губернського комітету ВЗС, функціонувало 26 «пунктів харчування»⁶, а вже у листі до місцевого губернатора від 2 березня 1916 р. К. Гесберг, голова губернського комітету ВЗС, назвав 30 «медико-харчових пунктів». Слід зазначити, у середині вересня 1915 р. на Катеринославщині до надання медичної допомоги транзитним біженцям було залучено 24 лікарі, 18 фельдшерів та 17 сестер милосердя, які й працювали при цих закладах⁷.

Щоденно пункти харчування могли прийняти різну кількість біженців. Серед них були досить потужні, розміщені на вузлових станціях чи переправах, і водночас облаштовані у невеликих селах. З іншого боку, потрібно зважати, що

¹ Помощь беженцам // Известия ГК ВЗС. – 1915. – № 25. – 15 октября. – С. 129.

² Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 13, арк. 6.

³ Беженцы // Нежинец. – 1915. – № 42. – 20 октября. – С. 8.

⁴ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1612, арк. 1–1 зв., 14–14 зв., 24–24 зв., 27, 33.

⁵ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 13, арк. 7 зв.

⁶ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1743, арк. 17.

⁷ Господину Екатеринославскому Губернатору // Журнал Чрезвычайного Екатеринославского Губернского Земского Собрания 27 июля 1916 года. – С. 97.

1.4. Напрямки допомоги біженцям

ступінь наповненості пункту, безумовно, залежала від його розташування на магістралях руху. Для ілюстрації можна навести пропускну спроможність пунктів, підпорядкованих ВСМ. Отже, із 16 найбільших закладів, розкиданих по території імперії, п'ять функціонували в українських губерніях. З них – Знам'янка Катеринославської губернії (60000/8500)¹, Новозибків Чернігівської губернії (34000/4857), Кременчук Полтавської губернії (24000/3428), Конотоп Чернігівської губернії (24000/3428) та Люботин Харківської губернії (23000/3285)². Протягом жовтня 1915 р. дев'ять пунктів, які перебували на утриманні Київського обласного комітету ВСМ, обслужили 226719 біженців (**Додаток 1.23**). З них за день, наприклад, у Каневі та у Житомирі харчувалося відповідно 50 та 48 біженців, у той час як у селі Катеринівка Київської губернії отримували їжу по 2056 біженців³.

Інтенсивність прибуття біженців на пункти також була різною і залежала від стадії евакуації. Найбільш напружено, як відзначали представники ВСМ, пункти працювали у кінці вересня – жовтня 1915 р., а з листопада рух евакуйованих зменшився, що привело до зменшення навантаження на них⁴. Так тільки один медико-харчовий пункт ПРОПО, розташований у селі Сушки Золотоніського повіту Полтавської губернії, у серпні 1915 р. нагодував 324 особи (у середньому 10 щоденно), а вже у вересні – 39978 осіб (1332 щоденно), в жовтні – 65473, що в середньому щоденно склало 2182 особи (**Додаток 1.24**)⁵. Зрозуміло, що різною була й кількість порцій їжі, отриманих цими людьми. Подамо відомості на прикладі Катеринославщини, де протягом осені 1915 р. у пунктах харчування біженці отримали 439741 порцію їжі. З них у Дебальцевому – 184253, у Ясиноватій – 170711, у Нікітівці – 27153, в Алчевську – 24668, у Луганську – 16670 та П'ятихатках – 16286⁶. За цими сухими цифрами, безумовно, стоїть не одне врятоване від голоду життя біженців, які знайшли співчуття та підтримку на чужині.

У пунктах харчування евакуйовані безкоштовно, як правило, раз на добу обов'язково отримували «гарячу їжу», «холодну їжу», чай із хлібом, а діти – молоко. Гаряче харчування – це суп чи борщ, як наприклад, на пунктах Одещини. Там на 100 осіб у середньому видавали «... 25 фунтів м'яса, 15 фунтів крупи, 30

¹ Перша цифра – кількість нагодованих за тиждень, друга – в середньому за один день.

² Джонс В. Деятельность питательных пунктов Союза Городов по питанию беженцев // Известия ВСГ. – 1916. – № 24. – 15 января. – С. 92.

³ Деятельность областного комитета Всероссийского союза городов // Известия Киевской городской думы. – 1915. – № 11. – Ноябрь. – С. 142.

⁴ Джонс В. Деятельность питательных пунктов Союза Городов по питанию беженцев. – С. 93.

⁵ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1748, арк. 12 зв.

⁶ Жванко Л. М. З історії перебування біженців Першої світової війни в Катеринославській губ. (1915 р.). – С. 222.

фунтів картоплі, 1 фунт сала, цибулі, солі, перцю і хліба 5 пудів»¹. Відтак щоденно один біженець отримував 100 г. м'яса, 60 г. крупів, 120 г. картоплі та 800 г. хліба. Зрозуміло, що дитячі порції були меншими за розмірами. Подібним чином відбувалося й харчування біженців на Київщині:

«Кожен біженець отримує на пункті одну страву: суп засмажений салом чи м'ясний борщ або кашу, а потім хліб і чай. Хліба видається по 1 1/2 фунта у день на одну людину, сала 1/4 фунта, цукру 3 шматки. Видача їжі відбувається 2 рази: вдень – обід, а вранці в дорогу – чай з цукром і хлібом»².

Іноді на пунктах, коли біженців прибувало більше очікуваного чи з інших причин, видавалися додаткові порції. Наприклад, протягом вересня 1915 р. на двох пунктах ПРОПО у Ромодані та Борисполі Полтавської губернії евакуйовані отримали відповідно 5842 порції білого хліба, 8910 порцій цукру, 7921 порцію молока і яєць та понад 160 кг хліба, 4818 порцій цукру, понад 100 штук яєць, 88 склянок молока³. Також вони забезпечувалися в дорогу «сухим пайком» та фуражем для худоби, а в окремих випадках – «кормовими грішми». Наприклад, 16 вересня газета «Юго-Западный край» повідомляла:

«Через Вінницю з Галичини прослідувало 425 біженців на своїх возах зі 150 кіньми та 72 коровами. Біженцям було видано у повітовій управі кормові гроші, після чого галичан було направлено до Брацлавського повіту»⁴.

Про сам механізм отримання біженцями їжі сучасник писав так:

«... підходить потяг вранці чи пізнього вечора, біженці отримують чай, хліб і т. д., прибуде в обідню пору – отримують і гарячу. Бажання нагодувати кожен потяг гарячою їжею при значному їх напливі спонукало деякі пункти відмовитися від варіння м'яса (вимагає багато часу) та замінити його салом, маслом і більшою кількістю крупи, борошна і картоплі. [...] На деяких пунктах видавали дітям молоко. [...] Найчастіше після прибуття потягу з біженцями, спеціальні працівники ідуть до нього та, дізнавшись скільки там дорослих і дітей, видають особливі талони, на яких відмічено їх кількість; іноді видають такі талони не на вагон, а на сім'ю. З таким талоном і посудом біженці ідуть до кухні чи до їдальні і тут же отримують їжу. Також були й пункти, де їжу

¹ ЦДІАК України, ф. 344, оп. 1, спр. 3, арк. 12.

² Помощь беженцам // Известия ГК ВЗС. – 1915. – № 25. – 15 октября. – С. 130.

³ Ведомость о питательных пунктах за сентябрь месяц // Известия ГК ВЗС. – 1915. – № 25. – 15 октября. – С. 43.

⁴ Хроника // Юго-Западный край. – 1915. – 16 сентября.

1.4. Напрямки допомоги біженцям

приносили чи привозили до потяга і тут же роздавали її у посуд біженців, а суху прямо в руки»¹.

Зрозуміло, що працівники пунктів намагалися нагодувати усіх евакуйованих, якщо навіть не гарячою їжею, то хоча б роздати хліба. Траплялося так, що вже після прибуття великої кількості біженців, зменшували норми його видачі. Задоволення від отримання їжі біженців одного потягу викликало гірку образу, а іноді й озлобленість з іншого, які не встигли отримати. Відчуття глибокої досади у біженців викликали моменти, коли талони на їжу були отримані, але за розпорядженням станційного начальства належало рушати далі.

Вартість однієї порції їжі на різних пунктах Росії в середньому коливалася від 3 до 30 коп., а в українських губерніях здебільшого від 8 – 9 до 20 коп.. У загальноімперському масштабі це склало сотні тисяч карбованців. Головним джерелом видатків на потреби пунктів харчування було асигнування ВЗС, ВСМ, які переказували своїм представництвам кошти з власних фондів та державної скарбниці. Загалом, на потреби харчування біженців у Російській імперії протягом 1915 р. було асигновано понад 750 тис. крб.².

Статті витрат на утримання пункту харчування розподілялися таким чином: на біженців, на закупівлю продуктів, на утримання самого пункту та на оплату праці персоналу. «Спонсорами» відкриття цих закладів на місцевому рівні виступили предводителі дворянства, через яких виділялися кошти Тетянинського комітету, різні благодійні спілки, земські та міські управи. Наприклад, Старобільська ПЗУ Харківської губернії на відкриття пункту харчування у слободі Сватова Лучка асигнувала 1,5 тис. крб.³, а Ніжинська ПЗУ Чернігівської губернії – 4780 крб.⁴.

В окремих випадках для забезпечення продовольством на цих пунктах, самоврядування організовували спеціальні групи, які об'їздили місцеве населення з проханнями робити пожертви харчами чи кормом для худоби. Траплялося, що й самі селяни привозили до пунктів невеликі припаси. Наприклад, у вересні 1915 р. газета «Ніженець» написала про великодушний вчинок місцевого селянина Сидора Диньки:

«На ізоляційно-харчовий пункт Ніжинського комітету з опікування біженців приїхав селянин хутора Беден, Талалаївської волості Сидір Васильович

¹ Джонс В. Деятельность питательных пунктов Союза Городов по питанию беженцев. – С. 91.

² Там же. – С. 93.

³ Денежный отчет Купянской уездной земской управы за 1915 год. – Купянск: Тип. «Печатный труд», 1916. – С. 349.

⁴ Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали. – С. 182.

Динька, який звернувся до завідувача пунктом М. Ракито з такими словами: «Я чув від людей, що тут у Вас багато є біженців, яким потрібна допомога сіном і хлібом, і ось я привіз, скільки можу, зі своїх «достатків»: 20 в'язок сіна і 10 шт. хліба та і уклінно прошу роздати таким, що на ваш погляд мають у цьому найбільшу потребу»¹.

У значній частині пункти харчування були такими собі комплексами надання різноманітних послуг на шляхах руху біженців. Відтворити структуру та діяльність одного з них можна на прикладі «пункту харчування», а точніше розподільчо-ізоляційного пункту, розташованого у містечку Чорнобиль Радомишльського повіту Київської губернії. Через цей пункт біженці направлялися на Київ ґрунтовим шляхом власними кіньми та водним – на орендованих суднах. 15 серпня 1915 р. для його облаштування прибув М. Єгоров, представник КПЗФ ВЗС². Під його керівництвом, перш за все, було збудовано п'ять легких бараків на 120 - 150 осіб кожен, а також пункт харчування та невелику амбулаторію, у якій оглядали щойно прибулих біженців. Трохи згодом у приміщенні церковнопарафіяльної школи було обладнано інфекційний барак для утримання хворих скарлатиною, дизентерією та на кір. Хворих на холеру спочатку направляли до земського холерного бараку, а зі збільшенням їх кількості Віленський округ шляхів надав у розпорядження союзу два бараки на 20 ліжок із повним устаткуванням та медичним персоналом. Також прямо у приміщенні контори пристані, яке «...люб'язно було надано товариством пароплавства по Дніпру і притоках», було відкрито ще один ізоляційний барак³.

Біженці, які прибували на пункт відразу реєструвалися двома реєстраторами, отримували їжу, а потім до відправки розміщувалися у бараках. Зрозуміло, що після тривалої дороги належало привести в порядок одяг, тому до послуг біженців функціонував барак-пральня з обладнанням навісом для сушіння. У ньому знаходилося 10 великих тазів, з відповідними пристосуваннями, а також кип'ятильники і казани для нагріву води. Мило для їх потреб видавалося безкоштовно. З 21 по 25 вересня 1915 р., наприклад, пральнею скористалися 367 осіб, які випрали 2563 найменувань одягу. Окремо постало питання забезпечення біженців хлібом. Спочатку його закупували у місцевих пекарів, але він був низької якості і недостатньої кількості. А відтак за підтримки місцевої кооперації було збудовано власну пекарню⁴.

¹ Беженцам // Нежинец. – 1915. – № 38 - 39. – 21 – 29 сентября. – С. 8–9.

² Питательный пункт для беженцев в местечке Чернобыль Киевской губ. – С. 48–49.

³ Там же. – С. 50.

⁴ Там же. – С. 51.

1.4. Напрямки допомоги біженцям

Для коней біженців було також влаштовано навіс та заготовлено сіно, яке щоденно видавалося по вісім кілограм на одну голову. Протягом 15 серпня – 1 жовтня 1915 р. через пункт пройшло понад 15 тис. біженців, які одержали понад 35 тис. порцій обідів. Їх було оглянуто медичним персоналом. 1394 особам було зроблено щеплення від віспи. До 25 вересня у лікувальних закладах пункту перебувало 143 хворих¹.

Проте організація допомоги біженцям на пунктах харчування супроводжувалася низкою проблем. Серед них і перебування пунктів на значній відстані, яку люди на возах не могли подолати за день. Особливо не вистачало пунктів харчування на обхідних, польових дорогах². Отже, можна цілком справедливо стверджувати, що в українських губерніях на шляхах руху біженців було відкрито значну кількість пунктів харчування та різнопланової допомоги. Наприкінці осені 1915 р., коли евакуація фактично завершилася, пункти харчування, призначені для транзитних біженців, було перепрофільовано під пункти, де харчувалися уже розселені біженці. Іншу частину було просто закрито, а інвентар передано на збереження, головним чином, на склади при залізничних станціях чи земських управах³.

Рух значної кількості біженців призвів до поширення інфекційних захворювань, високого рівня смертності, особливо серед дітей. *«У вагонах поряд зі здоровими людьми, – писав сучасник тих подій, – лежать у маренні тифозні і корчаться у судомач хворі холерою»*⁴. У зв'язку із цим 25 вересня 1915 р. М. Урусов надіслав спеціальну телеграму очільникам Катеринославської, Полтавської, Херсонської, Чернігівської, Таврійської, Курської, Самарської, Астраханської губерній та Області Війська Донського. З метою *«...попередження поширення епідемій і оберігання населення внутрішніх губерній від занесення інфекційних хвороб»* останнім належало взяти під свій контроль реєстрацію хворих біженців на пропускних і розподільчих пунктах⁵. Більше того, губернатори, виконуючи це розпорядження, надсилали до Бердичева у штаб-квартиру голову-повноваженого щотижневі відомості про хворих, померлих та тих, хто одужали. При цьому вівся розподіл на біженців та місцеве населення. Особлива увага зверталася на фіксування випадків «важких інфекційних хвороб» – холери та різних типів тифу⁶.

¹ Там же. – С. 52.

² Лихачова Т. М. Польські біженці в Росії (серпень 1914 р. – листопад 1917 р.). – С. 64.

³ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1567, арк. 3.

⁴ Курцев А. Н. Беженство. – С. 135.

⁵ ЦДІАК України, ф. 344, оп. 1, спр. 3, арк. 30.

⁶ Там само.

Для надання медичної допомоги біженцям паралельно із функціонуванням пунктів харчування на станціях діяли лікарські пункти. На кошти ВЗС у губерніях України, як, наприклад, на Катеринославщині біженцям було організовано надання кваліфікованого медичного обслуговування, відкриті дитячі лікарні та шпиталі. У них

«... безкоштовно працювали лікарі Губернського земства та Губернського Комітету Всеросійського земського союзу, які не лише надавали біженцям медичну допомогу, але спільно з іншими добровольцями взяли на себе нелегку ношу щодо ведення всієї господарської справи притулків для біженців, яка вимагала від них витрат часу та енергії»¹.

До роботи на пунктах по можливості також залучалися воєнні лікарі та фельдшери, хоча основне навантаження лягло на земський медичний персонал. Цікаво зазначити, що керівниками пунктів, де надавалася медико-харчова допомога, призначалися відповідальні за харчування та за медичне обслуговування. Наприклад, ізоляційно-медичним пунктом у Ніжині Чернігівської губернії керували спеціально відряджений воєнний лікар М. Макевич та представник земства М. Ракито². У частині населених пунктів було відкрито невеликі амбулаторії, а у Києві, наприклад, лікарню³. Проте надати усім біженцям медичну допомогу було просто неможливо, а тому спостерігалися спалахи епідемічних захворювань, особливо на водних шляхах. Евакуація в умовах спекотного літа 1915 р. проходила досить важко, біженці потерпали від браку питної води. Пересохлі придорожні колодязі спонукали їх пити воду із річок, канав, струмків. Відтак спалахували шлункові хвороби та епідемії. Обабіч доріг, як зауважив білоруський історик Є. Міранович, почали з'являтися могилки найслабших – дітей і пристарілих⁴.

Одночасне перевезення величезної маси біженців було просто неможливо, тому на крупних залізничних вузлах та містах, які розташовувалися на шляхах їх інтенсивного руху, було влаштовано спеціальні розподільчі пункти. Відповідно до ухвал земського з'їзду 7 – 9 вересня 1915 р., такими містами визнавалися Москва, Орел, Курськ та два українські – Харків та Катеринослав. У них, головним

¹ Журнал заседаний Екатеринославского губернского земского собрания очередной сессии 1915 г. – С. 378.

² Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали. – С. 182.

³ Деятельность областного комитета Всероссийского союза городов. // Известия Киевской городской думы. – 1915. – № 11. – Ноябрь. – С. 143.

⁴ Бежанства 1915 года : [Электронный ресурс] / [ред. В. Луба, Я. Мірановіч]. – Беласток : SPNU «Podlaska», Zakład Poligraficzny, 2000. – С. 7. Режим доступа: <http://kamunikat.org/3537.html>.

1.4. Напрямки допомоги біженцям

чином, неподалік залізничних вокзалів передбачалося влаштувати «... особливі на 3.000 осіб кожен розподільники легкого типу, для розвантаження потягів із біженцями та надання їм медико-санітарної допомоги»¹. Слід зазначити, що у Катеринославі за ініціативи губернського комітету ВЗС будівництво першого бараку розпочалося у кінці серпня 1915 р.² За короткий час у Харкові та Катеринославі постали справжні містечка для біженців³. У Катеринославі він так і називався – «Покровське містечко» від назви привокзального майдану, де й розміщувався.

Структура пунктів була схожою, тому розглянемо її на прикладі Харківського пункту, створеного при Балашовському залізничному вокзалі. Обладнання та його утримання взяла на себе Харківська губернська виконавча комісія, а міська управа виділила землю для забудови. При цьому перші два бараки для вивантажених біженців, щоб ті не ночували під відкритим небом, збудував на власні кошти член губернської виконавчої комісії М. Плещеев⁴. Згодом тут було влаштовано цілий комплекс споруд, спрямованих на забезпечення життєвих потреб біженців (*Додаток 1.25*)⁵. Серед них – чотири великих бараки для ночівлі, розраховані на 300 осіб кожен, один обсерваційних з п'ятьма відділеннями для ізоляції сімей з хворими членами родини. Шостий барак призначався для адміністративних потреб, у якому було розміщено контору, реєстраційне та довідкове бюро, амбулаторію з кімнатами для чергових лікарів і фельдшерів. У цьому бараку було обладнано пральню, де одночасно могло працювати 60 праль та лазню, здатну прийняти 50 – 60 осіб. Восьмий барак займала велика кухня, де було встановлено п'ять великих казанів загальним об'ємом 130 відер. Додатково було збудовано низку господарських та службових приміщень, серед яких сарай для зберігання речей біженців, льох, трупарню та ін.. До пункту було проведено освітлення та водопровід. Для дітей було влаштовано притулок на зразок дитячого садка⁶.

Харківський, як і Катеринославський, пункт було призначено лише для кількаденного перебування біженців, та, на жаль, відсутність належної кількості вагонів для їх відправки та невідповідність окремих повітів до прийому, складність розселення у місті, привели до його переповнення. Така ситуація спонука-

¹ Собрание уполномоченных губернских земств 7 – 9 сентября 1915 г. в Москве // Известия ГК ВЗС. – 1915. – № 24. – 10 октября. – С. 16–17.

² Помощь беженцам // Екатеринославская земская газета. – 1915. – 28 августа.

³ Беженцы // Приднепровский край. Вечерний выпуск. – 1915. – 22 октября.

⁴ Краткий очерк деятельности Харьковского земства и Земского Союза по оказанию помощи беженцам (1915 - 1917 гг.). – С. 5.

⁵ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 111, арк. 84.

⁶ Краткий очерк деятельности Харьковского земства и Земского Союза по оказанию помощи беженцам (1915 - 1917 гг.). – С. 7.

ла Харківську губернську виконавчу комісію добудувати ще вісім барків, але цей процес затягнувся до пізньої осені 1915 р.¹. Потрібно зазначити, що 110 тис. крб. на спорудження та його облаштування було виділено місцевим відділенням ВСМ через його представника О. Коритіна².

Переміщення біженців супроводжувалося низкою проблем суб'єктивного та об'єктивного характеру. Вони починалися вже на стадії формування партій, оскільки, як зазначали у своїх звітах провідники, цих людей було дуже важко організувати, а некерований рух початку літа 1915 р. зумовив значну плутанину на дорогах. Неодноразово провідник, прибувши до пункту збору та не зустрівши своїх «підопічних», відправлявся на їх пошуки. Наприклад, провідник Кайріс у своєму звіті писав:

«До Лунінця я прибув 24-го вересня. Там біженців не виявилося. Їх звідти вигнали з кіньми далі. Вони попрямували до Гомеля і зупинилися в Житковичах, по тій же дорозі»³.

Іноді поневіряння провідника у пошуках біженців не обмежувалися переїздом з одного пункту до іншого. Так, провідник Дмоховський доповідав, що він

«... направився шукати «своїх біженців» до Шепетівки, звідти до Кривина, далі до Славути. Повернувшись до Шепетівки і чекав прибуття партії біженців. За два дні виїхав до станції Здолбунів та Рівне. По дорозі зустрів партію біженців, завантажену поліцією на станції Клевань, і супроводжував її всю дорогу»⁴.

Проводирі самостійно «визбирали» невеликі групи біженців, розкидані по околицях того чи іншого населеного пункту чи й просто на узліссях. Вони отримували дані про цих людей часто саме у приватних осіб, бо яких-небудь спеціальних довідкових контор чи спеціальних агентів, що відали розташуванням біженців, на той час не існувало. Серед багатьох звітів, які провідники направляли до КПЗФ ВЗС, можна виокремити найбільш промовистий. Отже, провідник Квасницький писав:

«Вони [біженці] розташувалися в лісах, побудували собі «буди» з дощок і молодого лісу, тут же вирубаного, і сидять навколо вогнищ, що безперервно горять. Я сам обійшов цей табір, що розкинувся версти на три. Небагато погоджувалися їхати: одні ще збиралися збути рогату худобу і коней, інші

¹ Там же. – С. 8.

² Там же. – С. 33.

³ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 3071, арк. 9 зв.

⁴ Там само.

1.4. Напрямки допомоги біженцям

були зайняті пранням і лагодженням білизни; багато господарів, залишивши в «будах» свої сім'ї; поїхали на розвідки в свої села, чи не можна повернутися назад до рідних місць. Деякі з останніх при мені повернулися з таких розвідок і говорили, що вже їм нічого повертатися додому, оскільки їх насиджені гнізда перетворилися на попелища. Такі прагнули ліквідувати свої справи, щоб завантажитися у потяг»¹.

З початком перевезення біженців залізницями виникла проблеми взаємодії з начальниками станцій. У низці випадків вони відмовлялися приймати вагони з біженцями² чи направляти їх для подальшого слідування³. Наприклад, у вересні 1915 р. харківський губернатор М. Катеринич у листі до міністра внутрішніх справ, наголошуючи на переповненні біженцями своєї губернії, був змушений констатувати:

«Начальники залізничних станцій відмовляються направляти потяги з біженцями далі, тому що ці прибувають з документами в Харківську губернію. Були випадки, коли потяг курсував від однієї станції до іншої. А потяг із Харкова до Вовчанського повіту не прибув на місце, оскільки уже в дорозі було змінено його напрям. За декілька днів потяги, які рухалися до Воронежа, стояли голодні на станції Ворожба тільки тому, що управління Московсько-Київсько-Воронезької залізниці відмовилося їх далі перевозити»⁴.

Подібні листи, телеграми, запити до влади надсилали й інші керівники українських губерній. Вони порушували проблему іншого рівня – взаємодії усіх задіяних в організації процесу евакуації біженців, відповідальності за його реалізацію. На жаль, вони здебільшого залишалися без уваги і належного реагування відповідальних за це на рівні імперії осіб та установ. Отже, проблема транспортування біженців була надзвичайно складною. Вона вимагала мобілізації зусиль усіх учасників цього процесу. На жаль, негативні фактори воєнного часу не дали можливості його упорядкувати та повністю створити належні умови евакуації значної кількості населення.

Наприкінці осені 1915 р. рух біженців із зони дії Південно-Західного фронту закінчився, що було пов'язано зі стабілізацією фронту та відміною примусового виселення цивільного населення⁵. З цього моменту в евакуйованих та структурах, що ними опікувалися, розпочався новий етап, позначений для одних

¹ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 3071, арк. 10 зв.

² Хроника // Приднепровский край. – 1915. – 28 октябрия.

³ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 6, арк. 243.

⁴ Там само, спр. 10, арк. 92.

⁵ Хроника // Южный край. – 1915. – 1 декабря.

спробами вписатися в новий соціум, а здебільшого просто вижити, для інших – створенням для них оптимального середовища та постійним пошуком коштів. Останніх катастрофічно не вистачало, що зумовлювалося різними об'єктивними і суб'єктивними чинниками.

Перш за все в умовах затяжного характеру війни в економічно відсталій Росії все більше поглиблювався дефіцит бюджету, прискорювалося знецінення карбованця з одночасним збільшенням кількості грошових знаків¹. У результаті шаленими темпами почали розгортатися інфляційні процеси, значно зросли ціни на продукти першої необхідності, а трохи згодом вони взагалі майже зникли з ринку, поширювалася спекуляція. Усе це привело до різко погіршилися становище населення². Особливо складною ситуація була у містах, де загроза голоду дедалі більше перетворювалася на реальність³.

Фактично імперія вже стояла на порозі свого економічного та соціального колапсу. У таких складних умовах влада, як зазначив О. Курцев, почала згортати державну політику соціального захисту біженців⁴. Цим самим вона змушувала цих людей самостійно шукати засоби до існування, що з багатьох причин було просто неможливо. У той же час перед місцевими біженецькими структурами, у зв'язку із хронічним недофінансуванням, в окремих випадках поставала дилема навіть щодо згортання своєї діяльності, оскільки відшукати належні кошти було надзвичайно складно⁵. Та все ж, відчуваючи відповідальність за долю ні в чому неповинних і нещасних людей, вони продовжували надавати їм хоча б мізерну допомогу⁶.

Джерелами фінансування біженецької складової Російській імперії були державні асигнування, кошти місцевих самоврядувань, громадських інституцій та отримані суми від різних благодійних зборів. Поза всяким сумнівом, головний сегмент видатків склали бюджетні кошти, оскільки ніяка доброчинність не могла справитися з такими складними завданнями. Протягом літа 1915 р. – весни 1917 р., за різними даними, з державної скарбниці через ОН з УБ було асигновано від

¹ Історія українського селянства: нариси: в 2 т. / відп. ред. В. А. Смолій; НАН України, Ін-т історії України. – К. : Наукова думка, 2006. Т. 1 – С. 498.

² Шнип А. Причини вздорожання жизни и меры борьбы с ними // Известия Херсонского уездного земства. – 1916. – № 11. – 11 марта. – С. 278.

³ Качмала В. Проблема біженців на Лівобережній Україні під час Першої світової війни / В. Качмала // Київська старовина. – 2011. – № 4. – С. 100.

⁴ Курцев А. Н. Беженство. – С. 142

⁵ Хроника // Утро. – 1916. – 2 января.

⁶ Положение беженцев // Южное слово. – 1917. – 3 февраля.

1.4. Напрямки допомоги біженцям

297 млн крб.¹ до близько 492 млн крб.². Вони розподілялися за дев'ятьма встановленими цією структурою напрямками:

«1. адміністрація [видатки на канцелярію комітетів з улаштування біженців, плати службовцям, їх роз'їзди та ін.], 2. квартирне забезпечення, 3. продовольство, 4. притулки, 5. переміщення біженців, 6. одяг, білизна та взуття, 7. медико-санітарна допомога, 8. Задоволення духовних потреб, 9. трудова допомога, 10. інші види допомоги»³.

Остання стаття включала видатки на організацію юридичної допомоги біженцям, їх розшук та ін.. Навчання дітей біженців та інші, пов'язані з ними аспекти допомоги перебували на фінансуванні Тетянинського комітету, який поповнював свої фонди, головним чином, з державної скарбниці (**Додаток 1.10**).

Казенні кошти розподілялися між структурами ВЗС, ВСМ, Тетянинського комітету, ГН з УБ, етнічними та іншими спілками. Наприклад, протягом 1915 р. – лютого 1917 р. три польські інституції ЦОК, ПТДЖВ та Рада з'їздів ПОДЖВ отримали відповідно 29 809 700 крб., 18 719 581 крб. та 7 054 800 крб., що в сумі склало 55 584 081 крб.⁴.

На жаль, у нашому розпорядженні немає повних статистичних показників щодо фінансування усіх українських губерній, тому його картину гіпотетично можна відтворити на підставі вичерпних даних з Харківщини. При цьому доцільно проаналізувати дані, що стосуються асигнувань у 1916 р.. Оскільки якихось особливостей у цій справі не існувало, то ситуацію, що склалася у зазначеній губернії, можна спроектувати і на загальноукраїнський контекст. З даних, поданих у **Додатку 1.26** простежується, що фінансування видатків на біженців у 1915 р. відбувалося у повному обсязі, а уже з наступного йшов процес його скорочення⁵. Цей факт, на нашу думку, можна пояснити тим, що асигнування біженецьких статей відбувалося під гаслом евакуації та за умов дещо іншої економічної ситуації. І лише з кінця 1915 р. на тлі розгортання конфлікту влади з ВЗС та ВСМ намітилася тенденція до затримки виплат та їх зменшення, а на-

¹ Саматія В. Проблема беженцев в Белоруссии в годы Первой мировой войны : [Электронный ресурс] / Саматія В. – Режим доступа : <http://www.nlr.ru: 8101/exib/ war1/ p39.htm>. – Название с экрана.

² Spustek I. Polacy w Piotrogradzie 1914–1917 / I. Spustek. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1966. – S. 187.

³ Краткий очерк деятельности Харьковского земства и Земского Союза по оказанию помощи беженцам (1915 - 1917 гг.). – С. 36.

⁴ Korzeniowski M. Tułaczy los. – S. 187. *Обрахунки авторки.*

⁵ Краткий очерк деятельности Харьковского земства и Земского Союза по оказанию помощи беженцам (1915 - 1917 гг.). – С. 36–37.

ступного року вона тільки поглиблювалася. Наприклад, у першому кварталі недофінансування з підготовлених і поданих губернським біженецьким комітетом до ОН з УБ кошторисах склало 0,14%, у другому – 43%, у третьому – 50%. У четвертому кварталі намітилося деяке зниження недофінансування – 33%, але із виділених 983 085 крб. у листопаді – грудні 1916 р. надійшло лише 433 641 крб., тобто 44%. Решту було виділено уже в січні – лютому 1917 р..

За напрямками статей видатків найбільше коштів, понад 6,4 млн, тобто майже 95% від запроектованої суми, вимагало продовольче забезпечення біженців, далі йшли оплата за проживання, придбання одягу, білизни та взуття, а також на їх лікування (*Додаток 1.27*). За першими двома статтями влада задовольнила вимоги на 74% та 80%, тоді як лише на 25% – потреби в одязі та взутті. На низькому рівні було й забезпечення медико-санітарної допомоги (26%), що у загальних несприятливих соціально-економічних умовах загрожувало спалахами різних епідемій та поширення епідемічних захворювань. Мізерними були покриття видатків на задоволення духовних потреб та на утримання притулків. На останні, щоправда, кошти окремо асигнувалися через Тетянинський комітет та різні етнічні спілки. На організацію трудової допомоги взагалі нічого не виділялося, оскільки на переконання ОН з УБ, то було справою самих біженців. Загалом же, протягом 1916 р. Харківська губернія отримала 65 % від запланованих витрат на соціальну опіку розселеної на її теренах цієї категорії населення. Залишки покривалися шляхом узяття місцевими самоврядуваннями кредитів, перерозподілом із інших статей у земських бюджетах¹ чи просто урізанням розмірів допомоги. Фактично така складна ситуація ставила на грань виживання біженців, провокувала нагнітання соціального конфлікту та безпідставні звинувачення на адресу працівників комітетів.

Розглядаючи розміри асигнувань, які надходили до повітів та міст у зазначений період, слід також наголосити на їх хронічному недофінансуванні (*Додаток 1.28*). Найменше коштів отримали місто Чугуїв (53%), а серед повітів Валківський (54%) та Вовчанський (59%). Найбільш «забезпеченими», коли можна так сказати, були Охтирський (75%) та Старобільський (73%) повіти. У середньому фінансування у повітах Харківщини перебувало на рівні 65 %, що в багатьох аспектах залишало місцеві комітети наодинці із вирішенням численних проблем біженців.

Суперечливим був і сам процес розробки місцевих кошторисів. Наприклад, МВС відмовилося виділяти кошти на адресу губернського комітету ВЗС, який на Харківщині, серед іншого, опікувався справою біженців, про що було

¹ Там же. – С. 16; Местная жизнь // Сумской вестник. – 1916. – 17 июля, 9 августа.

1.4. Напрямки допомоги біженцям

повідомлено голову ГЗУ В. Акішева. Відтак у березні 1916 р. відділ допомоги біженців, що діяв у структурі губернського комітету ВЗС було передано у компетенцію ГЗУ. Точні дані про кількість біженців ГЗУ отримала лише у квітні 1916 р., коли організувала у повітах одноденний їх перепис¹. Власне, тільки з цього моменту можна було робити більш-менш об'єктивні розрахунки, але вже за деякий час влада спровокувала ситуацію, яка аж ніяк не сприяла «чіткій і планомірній» роботі місцевих комітетів. У звіті про діяльність земств Харківської губернії та комітету ВЗС у царині надання допомоги біженцям серед негативних чинників називалося:

«Услід за хаотичним періодом розселення біженців, розпочався новий період хаосу, спричинений на цей раз незвично швидкою зміною циркулярних розпоряджень царського уряду у справі допомоги біженцям, а звідси необхідністю комітетів у той чи інший спосіб пристосовуватися до цих циркулярів, неодноразово переробляти і тому затримуватися зі здачею своїх кошторисів, і нарешті досить відчутним і при цьому необґрунтованим скороченням цих кошторисів, розроблених Губернською Управою і затверджених в Народах [ГН з УБ] при Губернаторові»².

Часто саме у зв'язку з цим вони не встигали вчасно подати до МВС свою фінансову документацію, позаяк, на підставі спеціального міністерського розпорядження належало робити за місяць до ухвалення чергового квартального асигнування³. А в цей час ГЗУ отримувала новий циркуляр і була змушена переробляти кошторис, запізнюючись із його відправкою. Виходило таке собі замкнуте коло, розірвати яке влада аж ніяк не бажала. Відтак на кінець року на Харківщині у справі опікування біженцями склалася надзвичайно критична фінансова ситуація, не допомогли навіть неодноразові особисті поїздки до Петрограду голови ГЗУ В. Акішева та члена ГЗУ М. Аршибушева⁴.

Отже, становище, що склалося у Харківській губернії, як свідчить аналіз інших джерел, було характерним і для інших українських губерній. Державні асигнування на потреби біженців скорочувалися, їх катастрофічно не вистачало для задоволення навіть нагальних потреб. Про це місцеві комітети неодноразово у листах повідомляли МВС та ОН з УБ, відряджали спеціальні депутації до столиці, проте за тогочасних умов влада дистанціювалася від цієї проблеми.

¹ Краткий очерк деятельности Харьковского земства и Земского Союза по оказанию помощи беженцам (1915 - 1917 гг.). – С. 18.

² Там же. – С. 17.

³ К составлению смет беженских // Полтавский день. 1916. – 23 сентября.

⁴ Краткий очерк деятельности Харьковского земства и Земского Союза по оказанию помощи беженцам (1915 - 1917 гг.). – С. 20, 22.

Підтвердженням того є положення нормативних актів, у яких засади для обрахунків різних біженецьких статей упродовж 1916 р. йшли у бік свого зменшення.

Основним документом, на підставі якого місцева біженецька вертикаль розробляла кошториси, безумовно, є «Керівні положення з улаштування біженців», а далі – низка міністерських циркулярів, які деталізували та давали певні тлумачення його статей. Отже, щоденний розмір «продовольчого пайка для біженців», відповідно до 22 статті «Керівних положень», склав від 15 до 20 коп.. Стаття 24 стосувалася умов проживання евакуйованих і передбачала:

«Розмір витрат на приміщення, опалення та освітлення встановлюється Губернською (Обласною) Народою з розрахунку на одного біженця на місяць: до 1 крб. 20 коп. – у сільській місцевості та до 2 крб. – у містах, передмістях і поселеннях, що мають статус міських»¹.

Забезпечення одягом мало обходитися для державної скарбниці у 20 крб. щорічно для одного біженця (ст. 26).

4 квітня 1916 р. міністр внутрішніх справ Б. Штюрмер направив до губернаторів спеціального циркуляра, де ще раз підтверджувалися ці норми². Упродовж літа – осені 1916 р. низкою наступних урядових розпоряджень, адресованих ГН з УБ, їх ще було скорочено. Відповідно до циркуляру МВС від 24 червня 1916 р. місцевим комітетам належало «... знімати із продовольчого пайка у селах 10% і у містах 15% від загальної кількості тих, хто перебував під опікою»³. Далі 24 серпня 1916 р. товариш міністра МВС повідомив губернаторів:

«... розмір кредитів на утримання біженців в третій чверті поточного року буде скорочено, з метою доведення числа отримуючих допомогу, як тих, що перебувають у притулках, так і тих, що отримують «пайок» на руки, до 50% з урахуванням лише осіб, які дійсно працюють у сільському господарстві»⁴.

Фактично мова йшла про позбавлення державної допомоги половини біженців. 3 жовтня 1916 р., на підставі нової редакції деяких статей «Керівних положень» останню норму щодо працюючих належало скасувати. Більше того, для визначення розміру надання державної підтримки, на підставі ухвали ОН з

¹ Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали. – С. 217.

² Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 120, арк. 11–14.

³ Положение беженцев в Волчанском уезде // Земский листок. – 1916. – № 51. – 18 декабря. – С. 16–17.

⁴ Прекращение кредитов на помощь беженцам // Полтавский день. – 1916. – 24 августа.

1.4. Напрямки допомоги біженцям

УБ, належало враховувати будь-який заробіток біженців¹. Забезпечувати одягом та взуттям передбачалося лише 30%², а квартирну допомогу надавати для 50% евакуйованих.

Урядові коригування мотивувалися тим, що «... нині для значної частини біженців трапилася можливість впорядкувати своє існування власною працею»³. Та насправді основний контингент серед біженців, і про це було відомо в урядових колах, склали жінки й діти, а серед працездатних була частина хворих чи таких, що доглядали німецьких родичів, тому скорочення державної допомоги зачіпало і найбільш соціально незахищені категорії евакуйованої людуності. Наприклад, у Херсонському повіті 50% біженців склали категорію «непрацездатні», але і серед тих хто мав заробляти собі на прожиття, були «... кілька сот калік та хворих»⁴. Частина жінок мали маленьких дітей, а отже, зрозуміло, також не могли працювати. Ще гіршою ситуація склалася у Вовчанському повіті Харківської губернії, де на кінець грудня 1916 р. працездатних було лише 27,2%, а решта 72,8% – діти до 14 років (41,2%), дорослі, які їх доглядали. За таких умов комітети ставилися перед вибором, кого з цих людей просто позбавляти засобів до існування.

Ще один аспект цієї проблеми полягає у визначенні співвідношення затверджених урядом норм до тогочасних цін, іншими словами, наскільки можна було сім'ї біженців прожити на отриману допомогу. Слід зазначити, що у Російській імперії не існувало єдиних тарифів на основні продукти харчування. Проте з розгортанням війни царський уряд, як зауважила В. Качмала, по-перше, зобов'язав губернаторів регулювати ціни на предмети першої необхідності, і, по-друге, встановлював фіксовані ціни, на ті продукти, яких потребувала армія⁵. Більше того, Державна дума протягом літа 1915 р. – зими 1916 рр. тричі піднімала ціни на основні продукти харчування (**Додаток 1.29**). Для порівняння наведемо ціни у березні 1915 р. у містечках Чернігівської губернії. Отже:

«хліб печений житній чорний – 3,5 коп., хліб печений білий (I сорт) – 10 коп., хліб білий (II сорт) – 7 коп., яловичина (I сорт) – 12 коп., яловичина (II сорт) – 12 коп., свинина – 12 коп., сало – 28 коп., вершкове масло – 50 коп., цукор – 13 коп., чай – 1,6 крб., сіль – 1,5 коп., оселедці – 12 коп., яйця 1

¹ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 112, арк. 1–2.

² Курцев А. Н. Беженство. – С. 142.

³ Емцев Т. Помощь беженцам в истекшем году // Известия Херсонского уездного земства. – 1916. – № 42. – 14 октября. – С. 954–955.

⁴ Там же. – С. 955.

⁵ Качмала В. Проблема біженців на Лівобережній Україні під час Першої світової війни. – С. 100.

десяток – 24 коп., олія – 14 коп. за склянку, молоко – 2 коп. за склянку, олія – 14 коп. за склянку, молоко – 2 коп. за склянку, керосин – 6,5 коп., мило – 14 коп., свічки – 35 коп., картопля – 20 коп. за пуд»¹.

За рік ціни, безумовно, зросли, і видані біженцям на продукти щоденні 20 коп. були, з одного боку, надзвичайно мізерними, але з іншого – рятували від голодної смерті, бо ще у гіршому становищі перебували позбавлені і цього. Усе це поглиблювало і без того злиденне становище біженців, яке на кінець 1916 р., як зазначають польські історики, стало просто нестерпним².

Отже, перш за все слід відзначити, що і без того запізнілі норми не відповідали тогочасним реаліям життя, яке дорожчало з кожним місяцем. Відтак влада свідомо чи ні провокувала суперечливу колізію, коли місцевим біженецьким структурам належало суттєво коригувати кошториси. Хронічне недофінансування напрямків допомоги біженцям негативно відбивалося на діяльності місцевої біженецької ланки різного рівня – від губернського комітету і до волосного попечительства. При цьому жоден із аспектів справи не був успішно реалізований, а відтак на нових місцях біженців чекали проблеми, безвихідь і розпач від свого безсилля.

Серед першочергових завдань для місцевої влади та біженецьких комітетів різного підпорядкування було забезпечення евакуйованих житлом. Оскільки події війни розгорталися так, що вона мала перспективу перетворитися на довготривалу, то належало знайти варіанти, здатні забезпечити їх кількарічне перебування на чужині. Слід зазначити, що різноманітна біженецька маса – багатодітні сім'ї, сироти чи загублені в дорозі діти, пристарілі, інваліди, хворі – вимагала різних підходів до вирішення житлового питання. В окремі категорії місцеві комітети виділяли «інтелігентних та напівінтелігентних біженців», тобто людей з освітою, «працівників розумових професій», а також дівчат та самотніх молодих жінок, як потенційних жертв сексуального насилля, для яких відкривали спеціальні притулки^{3 4}

Влада Російської імперії у цьому питанні пішла по шляху найменшого для себе спротиву, розселивши основну масу біженців, яка була направлена до сільської місцевості, у тамтешнього населення. Такий крок – міна уповільненої дії, яка в умовах втоми від невдалої війни, затримки виплат за надання помешкань, і без того знецінені інфляційними процесами та ін., у 1916 р. вибухнула

¹ Там само. – С. 100–101. Ціни вказано за 1 фунт.

² Korzeniowski M. Tułaczy los. – S. 148.

³ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1743, арк. 113.

⁴ Беженцы // Екатеринославская земская газета. – 1915. – 3 ноября.

1.4. Напрямки допомоги біженцям

соціальним конфліктом. Місцева людність, яка недавно гостинно і зі співчуттям приймала до себе біженців, у частині випадків просто виганяла їх на вулицю. О. Курцев з цього приводу констатує:

«Корінне населення тилкових територій зустріло евакуйованих зі співчуттям і доброзичливістю, не дивлячись на підозрілість і відчуженість більшості прибульців, що опинилися в незнайомій реальності. З часом у зв'язку з обтяжливістю постою і зростанням витрат на «підселених людей» місцеві жителі почали ставитися до біженців як до важкого тягара, прагнучи позбавитися від них у будь-який спосіб»¹.

До того ж розселення відбувалося за відсутності нормативної бази. У прийнятих навесні 1916 р. «Керівних положеннях з улаштування біженців», коли евакуйовані отримали дах над головою, фактично лише констатувалися уже існуючі типи житла для них.

«... вони [біженці. – Л. Ж.] розміщуються: у містах – у відповідних для того казенних, міських або земських будівлях чи у спеціально винайнятих для них земством, містом, національними організаціями, або побудованих приміщеннях, уникаючи розміщення казарменним способом; у сільській же місцевості – у відповідних приміщеннях за плату, що видається власникам приміщень, у яку входить вартість опалення та освітлення»².

Безпосередня організація розселення евакуйованих від перших незначних валок³ до прибулих ешелонами покладалося на місцеві самоврядування, комітети допомоги та етнічні спілки, які активно включилися у цей процес. При цьому відшукувалися різні прийнятні у тих чи інших умовах способи. Біженців розміщували у помешканнях приватних осіб, окремих винайнятих квартирах та переобладнаних різних приміщеннях, влаштованих притулках, спеціально для цього збудованих бараках.

Для порівняння слід зазначити, що українські біженці, які перебували по інший бік Південно-Західного фронту в Дунайській імперії, отримали тимчасовий притулок у спеціальних таборах. Австрійська влада з огляду на внутрішньополітичну ситуацію в країні при організації переселенських таборів максимально враховувала національний чинник, створюючи переважно однонаціональні табори. Для українців було виділено табори Вольфсберг, Гмінд й Гредіг. Українці також опинилися і в змішаних таборах: Оберголлябрун (із румунами) та Хоцен (із

¹ Курцев А. Н. Беженство. – С. 143.

² Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали. – С. 217.

³ Хроника // Земская мысль. – 1915. – 4 июня.

поляками)¹. Австрійський історик В. Дорник зазначає:

«... тисячі біженців з Галичини і Буковини були розміщені на території Австро-Угорщини у таборах для біженців. З поміж іншого також й у нижньоавстрійському Гмюнді, у якому до середини 1915 р. було розквартировано до 53 тис. осіб. Загалом, біженці мали непогане забезпечення, було побудовано майстерні, шпиталі, школи»².

Зрозуміло, що з позиції австрійської влади чужий елемент не припустимо було розселити в поліетнічній державі. Натомість імперія Романових грала на почуттях слов'янської спорідненості та пропагувала єднання підданих імператора.

Уже з другої половини літа 1915 р. місцева влада взяла під свій контроль справу розселення біженців. Відтак губернатори низки українських губерній зобов'язали місцеве населення узяти до себе на постій цих людей, а місцевим біженецьким структурам – підготуватися до їх прийому та розміщення. Наприклад, у кінці серпня 1915 р. Херсонський губернатор М. Гревениць розіслав земським начальникам спеціальний циркуляр, відповідно до якого останнім належало через волосних старшин оповістити населення *«... що прихисток біженців є справою державної ваги і від її виконання жоден власник двору не має права ухилятися»³*. У документі ця проблема розглядалася як обов'язок кожного підданого:

«Надати їм притулок – найперший обов'язок кожного, хто живе далеко від жахів війни. Лише незначна частина біженців знайде заробіток і дах над головою у містах; решту належить розмістити у селах»⁴.

Фактично можна говорити про виконання місцевим населенням непередбаченої жодним законом повинності військового часу, подібної до тієї, коли селяни власними кінями перевозили біженців від залізничних станцій до місць розселення. В окремих випадках їх узагалі було залучено до транспортування

¹ Федів Ю. О. Проблема українських іммігрантів та біженців до країн Західної Європи часів Першої світової війни : [Електронний ресурс] / Ю. Федів. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/dip/2011_51/10_15.pdf. – Назва з екрану.

² Дорник Вольфрам. Політика Австро-Угорщини щодо України в роки Першої світової війни / В. Дорник // Перша світова війна та проблеми державотворення в Центральній та Східній Європі (до 90-річчя закінчення Першої світової війни) : матеріали міжнарод. наук. конф., 29 - 30 жовт. 2008 р. – Чернівці, 2009. – С. 10.

³ Циркуляр Херсонського губернатора о беженцах // Одесский листок. – 1915. – 31 августа.

⁴ Там же.

1.4. Напрямки допомоги біженцям

останніх від одного до іншого населеного пункту¹. Водночас слід зазначити, що на хвилі піднесення і патріотизму місцеве населення зустрічало біженців зі співчуттям та готовністю надати підтримку. Такими дописами рясніла вся українська преса. Для ілюстрації дозволимо навести собі кілька з них. 8 серпня 1915 р. «Екатеринославская земская газета» писала:

«Селяни села Пушкарівка Верхньодніпровського повіту з прибуттям до села 250 біженців (переважно жінки і діти) асигнували на їх утримання одну тисячу карбованців, розселивши їх на «обывательських» квартирах»².

20 жовтня того ж року «Харьковские ведомости» надрукували лист священика Є. Шишканова із села Пасова до харківського архієпископа Антонія:

«Нарешті ми дізналися, що їдуть біженці. З ранку на кухню (влаштовану задалегідь у нежитловому будинку. – Л. Ж.) прийшли жінки і приготували обід. Надвечір біля кухні зібралися майже всі парафіяни [...]. Люди забрали біженців по домівках. Щодня на кухні готують обід (200 порцій) і роздають безкоштовно біженцям»³.

Готовність повітів до прийому евакуйованих можна розглянути на прикладі Харківщини. 10 – 11 вересня 1915 р. губернатор М. Протасьєв отримав телеграми з десяти повітів (крім Харківського), у яких місцеві предводителя дворянства та голови ПЗУ звітували про відповідну роботу. У сільській місцевості оглядом приміщень та організацією, за потреби, ремонту займалися волосні старшини. При цьому робота розпочалася за два – три тижні до прибуття біженців⁴. За короткий час було підготовлено приміщення, де планувалося розквартируватися понад 10 тис. біженців, половину з яких забезпечив Старобільський повіт⁵. 3340 осіб могло отримати житло у Сумському повіті, з яких 1650 на станції Суми, 290 – у містечку Білопіль⁶, а також у селах Сироватці (300), Торохтяному (200), Свірі (900)⁷. Проте вплив біженців був значно більшим, і місцевим комітетам довелося відшукувати додаткові резерви у справі забезпечення житлом цих людей.

¹ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1567, арк. 6–7; Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 10, арк. 119.

² Крестьяне беженцам // Екатеринославская земская газета. – 1915. – 8 августа.

³ «Как мы приняли беженцев» (Письмо священника Архиепископу Антонию) // Харьковские ведомости. – 1915. – 20 октября.

⁴ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 33, арк. 4–4 зв.

⁵ Там само, спр. 6, арк. 209–212, 215–218.

⁶ Белопольский комитет помощи беженцам // Сумской вестник. – 1916. – 12 июня.

⁷ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 6, арк. 216.

Активну участь у справі розселення біженців узяло духовенство українських єпархій. Для цього були підготовлені монастирські приміщення, будівлі парафіяльних шкіл, господарські приміщення при церквах. Так, 13 серпня 1915 р. харківський архієпископ Антоній направив листа губернатору М. Протасєву, в якому повідомлялося про готовність монастирів єпархії прийняти біженців. Серед 1070 підготовлених місць найбільше прибулих розмістилося у Святогірському монастирі (600 осіб), Ряснянському (200 осіб), Курязькому (100 осіб)¹. Цікаво, що на початку вересня того ж року губернатор циркулярним повідомленням адресованим до повітових комітетів з надання допомоги біженцям зобов'язав останніх розселяти у монастирях лише православних біженців, тоді як католиків та лютеран – у місцевого населення².

У багатьох випадках священики, часто подаючи особистий приклад, закликали парафіян брати до себе на квартири біженців. Наприклад, священик М. Миколаївський із села Огульці Валківського повіту Харківської губернії зумів переконати населення волості щодо необхідності відведення безкоштовних квартир біженцям. При цьому він сам надав житло для шести сімей біженців³. Завдяки його подвижницькій діяльності, як зазначав у листі до губернатора Харківщини О. Фалькенштейн, виконувач обов'язків голови Валківської ПЗУ від 27 травня 1916 р., було зекономлено близько 2 тис. крб. державних коштів на «квартирну допомогу»⁴. В слободі Ново-Борова Старобільського повіту 17 парафіян надали біженцям по одній кімнаті, 5 виділили по окремому будинку, 20 узяли до себе на утримання одного-двох біженців⁵.

У Полтаві для прийому біженців було підготовлено чотири церковнопарафіяльні школи, а у повітах Полтавської губернії – готелі монастирів. У Золотоніському, Костянтиноградському, Кобеляцькому, Лубенському та Полтавському повітах під гуртожитки для біженців було надано 23 церковні школи, в яких оселилося 490 осіб. Належну увагу та підтримку було надано вдовам і дітям священиків. Вони були розквартировані та забезпечені безкоштовним харчуванням у Козельщанському жіночому та Полтавському Хрестовоздвиженському монастирях. В окремих випадках приміщення церковних навчальних закладів на кілька днів ставали притулком для транзитних біженців духовного сану та їх сімей⁶.

¹ Там само, спр 10, арк. 39–39 зв.

² Там само, арк. 233.

³ Там само, спр. 46, арк. 15.

⁴ Там само, арк. 15.

⁵ Жванко Л. М. Духовенство Харківщини та організація допомоги біженцям. – С. 246.

⁶ Беженцы духовного звания в г. Полтаве // Полтавские епархиальные ведомости. – 1915. – № 19. – С. 1509–1513.

1.4. Напрямки допомоги біженцям

У вересні 1915 р. у Катеринославі місцевий єпархіальний комітет влаштував у церковних домах і приміщеннях парафіяльних шкіл 10 притулків для 150 біженців, організувавши для них безкоштовні обіди. У жовтні того ж року при будинку Братства святого Володимира теж було організовано невеликий притулок для 10 галичан, які продовжили навчання у місцевій духовній семінарії¹.

Місцеві етнічні комітети також долучилися до справи забезпечення житлом своїх знедолених співвітчизників. При цьому масштаби їх діяльності були досить вагомими. Наприклад, губернський комітет ЦОК, що діяв на Харківщині, розселив у повітах 12052 польських біженців, оплачуючи їм помешкання та опалення². Крім того у цій же губернії 1462 етнічні біженці було розселено в 35 притулків, з них у трьох проживали литовці, чотирьох – євреї та у 28 – поляки **(Додаток 1.30)**³.

Найщасливіші з евакуйованих змогли, відшукавши родичів чи знайомих, поселитися у більш сприятливих навіть з погляду соціальної адаптації умовах⁴. Також спостерігалися факти жертвовності. Наприклад, заможні представники польської громади українських міст надавали у безкоштовне користування власні квартири та будинки. Особливою активністю відзначилися поляки Одеси та Харкова. 2 серпня 1915 р. одеська міська газета опублікувала допис одного з членів Католицького благодійного товариства:

«Значну допомогу надав пан Пончовський, який передав у розпорядження комітету 37 квартир у своєму будинку та винаймав ще 10 квартир у будинку католицького товариства. У будинках, які надали пані Відинська та Траскіна, пан Косецький, полковник Пиловський та інші, розселилися інтелігентні біженці. Зараз там розміщено більше 100 осіб, серед них – бухгалтери, канцеляристи, прислуга, ремісники»⁵.

З прибуттям до Харкова поляки розселялися на квартирах у місцевих жителів, спеціально відведених приміщеннях та бараках на вокзалах. Крім того:

«На кошти членів комітету обладнані: притулок пані Маєвської на вісім осіб, притулок пані Оттович на вісім осіб і притулок на кошти інженера Дворжанчика та пана Щавинського на 12 осіб»⁶.

¹ В Епархиальных Комитетах о беженцах // Известия Комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны. – 1916. – № 5. – 1 августа. – С. 21–22.

² Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 104, арк. 23, 40, 57, 95, 122.

³ Там само, спр. 102, арк. 5, 11–14, 17, 23.

⁴ Литовский комитет // Югобеженец. – 1915. – 1 ноября.

⁵ Движение беженцев // Одесский листок. – 1915. – 2 августа.

⁶ Держархів Харківської обл., ф. 965, оп. 1, спр. 25, арк. 251–252.

У цих містах було відкрито низку притулків для польських сімей з дітьми, сиріт, пристарілих. Тільки у Харкові за ініціативи відділення товариства допомоги бідним сім'ям поляків функціонувало 9 притулків, в яких знайшли захист 410 інвалідів. В Одесі налічувалося 11 таких притулків. Причому, у цих закладах підопічні *«... користувалися усіма видами допомоги»*¹.

В окремих випадках етнічні комітети намагалися розселити своїх співвітчизників компактно, винаймаючи для цього будівлі на околицях міст. Такий спосіб використав, наприклад, Польський львівський комітет, який в околицях Харкові організував так звані «гміни» – такі собі «колективи біженців»². З процесом розселення тісно пов'язана проблема надання грошової допомоги, позаяк ці люди, в основній масі, були позбавлені засобів до існування. За короткий час в Одесі для польських біженців було зібрано 2760 крб. добровільних пожертв³. 500 крб. з них передав граф М. Толстой, відомий одеський громадський діяч, організатор першої станції швидкої медичної допомоги, почесний громадянин міста⁴. У жовтні 1914 р. в Харкові було утворено «Комісію з надання допомоги постраждалим від війни при попечительстві бідних римо-католицького вірування». Її голова С. Виршилло спільно із настоятелем Харківської римо-католицької церкви ксьондзом Секлюцьким неодноразово організовували серед прихожан збір коштів. Одну з перших сум (498 крб. 91 коп.) було направлено на влаштування трьох притулків для біженців⁵.

Зрозуміло, що у частині населених пунктів було важко відразу знайти необхідну кількість житла. Тому евакуйованих розселяли у тимчасових бараках, а в перспективі належало збудувати приміщення, пристосовані до зими. Наприклад, на Катеринославщині ще у першій половині серпня 1915 р. губернський інженер Б. Колпичів спільно із санітарними лікарями Бахмутського та Слов'яносербського повітів отримали завдання від ГЗУ розробити тип зимового пункту, а в перспективі приступити до їх будівництва у Донецькому басейні⁶.

Цікавим у плані розселення біженців у спеціальних таборах, за відсутності забезпечення їх окремим житлом, є досвід діяльності Полтавської міської управи та бюро Південноросійської обласної переселенської організації. Одночасно при цій структурі було створено спеціальний комітет у складі місцевих

¹ Słodkowski W. Statystyczna księga wygnańców polskich podczas wojny europejskiej... – S. XIV.

² Korzeniowski M. Tułaczy los. – S. 154.

³ Движение беженцев // Одесский листок. – 1915. – 2 августа.

⁴ Граф Михайло Михайлович Толстой : [Електронний ресурс] Граф М. Толстой. – Режим доступу : http://www.odnb.odessa.ua/view_post.phpid=165. – Назва з екрану.

⁵ Держархів Харківської обл., ф. 965, оп. 1, спр. 25, арк. 251 – 252.

⁶ Земство и беженцы // Екатеринославская земская газета. – 1915. – 11 августа.

1.4. Напрямки допомоги біженцям

громадських діячів, який, серед іншого, займався і пошуком відповідних квартир¹. Комітет пішов шляхом створення біженецьких поселень, які з певним ступенем умовності можна прирівняти до тих українських таборів, що існували на теренах Австро-Угорщини. Отже з 12 липня розпочав свою роботу перший «Табір у Полтавському міському саду», на потреби якого уже 15 липня міське самоврядування передало усі споруди міського саду. Для здорових біженців було відведено два театри, для сімей, що перебували на карантині після кіру – приміщення більярдної. У ресторані обладнали амбулаторію та приміщення для медичного персоналу. Забезпечення необхідним спорядженням узяла на себе управа та бюро ПРОПО. Ремонт, закупівлю інвентарю, підведення опалення та освітлення взяла на себе міська влада, а ПРОПО – виділила меблі із пункту, який діяв при залізничному вокзалі Полтави. У таборі працював спеціальний персонал: лікар, дві сестри милосердя, чотири санітари, завідувач конторою табору, його помічник. Роботою кухні, де працювало чотири кухарі, керувала спеціально запрошено жінка з відповідним досвідом. У цілому на його організацію міська управа виділила 1017 крб., з яких – 288 крб. було витрачено на підготовчі роботи, 279 крб. – на закупівлі додаткового інвентарю, 448 крб. – на оплату праці персоналу².

Табір в одному із центральних місць Полтави проіснував 56 днів, надавши тимчасовий притулок для 1182 біженців. За цей час вони перебували на повному утриманні. Харчування було триразовим: о 8 – 9 год. – сніданок, на який отримували чай та 200 г. білого хліба, об 11 год. хворим та дітям до п'яти років додатково давали по кухлю молока, о 13 год. – обід у загальній їдальні, на який готували борщ чи суп з м'ясом, кашу, «... а у ніст – на прохання біженців нісний стіл»³. О 18 год. біженці вечеряли. До їдальні приходи відразу цілими сім'ями, а хворим у карантині їжу розносили сестри милосердя за допомогою санітарів. Усього на харчування біженців міська управа асигнувала близько 3 тис. крб., виділяючи в середньому 14 коп. на одну людину. Медичну допомогу біженці отримували у влаштованій спеціально амбулаторії, а окремих хворих було відправлено до міської лікарні⁴.

З 20 серпня 1915 р. з табору розпочалася відправка біженців до інших губерній – Пензенської, Саратовської, Тамбовської і Ставропільської. 2 вересня 246 осіб, враховуючи, що приміщення були непідготовлені для зимового перебування, переселили до нового табору. Його облаштуванням у будівлях черепичного заво-

¹ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1743, арк. 113.

² Там само, спр. 1748, арк. 14.

³ Там само.

⁴ Там само, арк. 14 зв.

ду, на кошти Полтавської ГЗУ, займалася ПРОПО¹. 6 жовтня туди було переселено останню групу біженців у складі 57 осіб. Після цього табір у міському саду припинив своє існування. Його майно частково перейшло до табору на черепичному заводі та на пункт харчування при станції Полтава².

На початку серпня 1915 р. у Полтаві, у зв'язку зі скупченням у місті *«великої кількості біженців без даху і їжі»* бюро переселенської організації обладнало та відкрило ще один тимчасовий табір, розрахований на 2 тис. осіб. На час його відкриття там перебував 1601 біженець³. На кінно-ярмарковому майдані знову за сприяння міської влади було зведено бараки літнього типу. Та уже з 18 вересня усі близько 300 біженців було переселено до табору, розташованому на черепичному заводі. Фактично слід розглядати його як єдиний пункт перебування евакуйованих, лише зі зміною місця перебування. У звітах ПРОПО зазначається, що «Табір для біженців в Полтаві (кінно-ярмарковий майдан і черепичний завод)» функціонував з 14 серпня 1915 до 19 червня 1916 рр., коли останніх 143 біженців було розселено у повітах губернії. За цей час через нього пройшло 3707 біженців, які отримали 265 223 порції їжі. Щоденна норма хліба на одну людину склала три фунти (два чорного і один – білого), а м'яса від 0,5 до одного фунта⁴. Діти й хворі за вказівкою лікаря забезпечувалися бульйоном, молоком та яйцями.

Медичну допомогу в обладнаній амбулаторії було надано 2991 особі (понад 80%)⁵. Також функціонували дві лікарні – «дитяча» (20 ліжок), «для дорослих» (30 ліжок), «пологове відділення», школа. У штаті серед обслуговуючого персоналу табору перебували завідувач та його помічник, завідувачка кухнею, три канцеляристи, лікар, два фельдшери, фельдшерка-акушерка, три – п'ять сестер-жалібниць та 22 санітари. З метою доставки продовольства та роз'їздів працівників, оскільки табір розміщувався за сім кілометрів від Полтави, було закуплено 14 коней. На літо 1916 р. полтавські табори цілком виконали свою місію із забезпечення тимчасовим житлом біженців.

Першочергово справа розселення біженців та оплати за проживання не була законодавчо унормована, а тому губернська влада займалася її розв'язання самотужки. Місцеві хазяїни за надання помешкань одержували від комітетів допомоги біженцям щомісячну оплату, яка була різною і залежала від фінансових можливостей самоврядувань, допомоги від ВЗС, ВСМ, виділених держав-

¹ Там само, арк. 15 зв.

² Там само, арк. 14.

³ Там само, арк. 16.

⁴ Там само, арк. 15 зв. *З 1899 р міра ваги в Російській імперії, що дорівнювала 0,4095 кг. Обрахунки авторки.*

⁵ Там само, арк. 16.

1.4. Напрямки допомоги біженцям

них коштів. Наприклад, у Маріупольському повіті Катеринославської губернії «домохазяїнам» на одного дорослого біженця платилося не більше 10 крб., а на дитину – 6 крб.¹, а у Херсонській губернії відповідно 6 та 3 крб.². У містах практикувалася видача біженцям так званих «квартирних грошей» на оплату за винайняті для них квартири. За даними ВСМ оплата за проживання однієї людини, яку встановили його місцеві комітети, коливалася від 50 коп. до 3,5 крб.. Так, в Охтирці щомісячно біженців отримували 1,6 крб., у Миколаєві – 1,65 крб., у Полтаві та Харкові по 6 крб.³. У частині випадків оплата за проживання біженців була дещо вищою, ніж задекларовані норми «Керівних положеннях з улаштування біженців». Наприклад, у Катеринославі вона складала 10 крб. на дорослого, 5 крб. на дитину до 5 років і 7 крб. на дитину 5 – 10 років. Проте, міська управа, яка займалася цією справою, у зв'язку із обмеженістю коштів, за погодженням із губернатором В. Колобовим, встановила нові норми:

«один дорослий отримує 10 крб., два – 18, три – 25 крб. і так далі; чим більша сім'я, тим меншою встановлюється норма допомоги, беручи до уваги, що у сім'ї витрати на квартиру, опалення, освітлення та ін. припадає менше ніж на самотнього. Кожна сім'я у середньому складається із 4 осіб, отримує 24 – 27 крб. щомісячно»⁴.

Отже, для організації розселення біженців у тиллових губерніях місцева влада використала різні способи, широко залучивши до цього процесу населення. На останніх припав значний тягар з надання власних помешкань прибулим. Можна говорити і про втручання у власний світ людини, адже на кілька років у її домі оселилися чужинці. З іншого боку біженці також не завжди комфортно себе почували, безумовно виникали побутові сварки, претензії, а тому отримати дах над головою ще не означало отримати в умовах війни хоча б ілюзорний душевний спокій.

Важливим складником біженецької проблеми стало забезпечення евакуйованих належним харчуванням. Аналіз історичних джерел підтверджує, що зазначений напрям допомоги був найбільш затратним і вимагав значних фінансових асигнувань. Оскільки біженці склали досить неоднорідну масу, то місцеві комітети використовували різні способи їх забезпечення. Відтак біженці, поперше, отримували їжу на пунктах харчування чи спеціально влаштованих їда-

¹ Помощь беженцам // Екатеринославская земская газета. – 1915. – 4 августа.

² Циркуляр Херсонского губернатора о беженцах // Одесский листок. – 1915. – 31 августа.

³ Смета расходов на устройство беженцев в городах // Известия ВСГ. – 1916. – № 25 – 26. – 1 – 15 февраля. – С. 99–100.

⁴ Призрение беженцев в Екатеринославе // Приднепровский край. – 1915. – 21 октября.

льнях, по-друге, отримували щомісячну грошову «продовольчу допомогу» на закупівлю самостійно продуктів. І, по-третє, практикувалася видача евакуйованим самих продуктів. Самостійне приготування для себе їжі, в частині випадків, практикували етнічні біженці, для яких місцева кухня була досить специфічною.

Частина біженців, як і під час евакуації, продовжували отримувати їжу на пунктах харчування, збережених з того часу чи спеціально відкритих уже для потреб осілого контингенту. Їх облаштуванням чи завідуванням за підтримки місцевої влади займалися працівники комітетів, земські діячі, іноді навіть представники польських біженців. Наприклад, у містечку Суми Харківської губернії функціонували два пункти харчування – перший у віданні міської управи, (управляючий – О. Ленгайтис, біженець з Ковенської губернії). Ще один пункт харчування та притулок для біженців-поляків організував І. Браташ, купець другої гільдії з Варшави¹. На Волині у середньому щодня на пунктах харчування отримували їжу близько 47 тис. біженців², з них у Житомирі у двох таких закладах щодня харчувалися 9 тис. біженців³. На початок весни 1916 р. у Житомирському повіті на пунктах підпорядкованих повітовому відділенні ВЗС у такий спосіб отримувало їжу 14 тис. осіб, а також діяла й низка пунктів, що утримувалися іншими організаціями та установами⁴.

Ці пункти ставали такими собі місцями спілкування земляків, обміну інформації з різних біженських проблем, тут крізь призму воєнного лихоліття розкривалися людські долі й характери. Наведемо лише два погляди на діяльність київських пунктів харчування – журналіста та працівника КПЗФ ВЗС. У серпні 1916 р. кореспондент однієї із київських газет так описав відвіданий ним заклад:

«Час обіду. Густий сірий натовп. Престарілі, підлітки, діти, але, здебільшого, жінки. Сірі малоросійські свитки, кожухи, міські пальто, галицькі пояркові шапки. Крізь натовп заледве протискуються сестри-годувальниці, які розносять їжу. Біженці їдять за довгими столами, інші чекають своєї черги, треті тримують продуктову пайку додому. Біля однієї із сторін столи довідкових бюро: російський, польський, єврейський [...]»⁵.

Роздача обідів, за свідченням працівників КПЗФ, мала такий вигляд:

¹ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 16, арк. 48 – 49.

² Хроника // Жизнь Волыни. – 1916. – 20 января.

³ Жванко Л. Соціальні виміри Української Держави (квітень – грудень 1918 р.). – С. 133.

⁴ Осевшие беженцы в Житомирской уезде // Жизнь Волыни. – 1916. – 20 января.

⁵ Деятельность Волынского и Киевского отделений Комитета Ее Высочества // Известия Комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны. – 1916. – № 6. – 15 августа. – С. 6.

1.4. Напрямки допомоги біженцям

«З раннього-ранку на пунктах харчування кипить робота: спочатку готується їжа, на 12 годину дня зі всіх сторін, інколи довжиною в декілька верст, тягнуться черги голодних і обірваних людей, яких потрібно нагодувати, напоїти, одягти, часто – обігріти, допомогти порадою тощо. Є серед них такі, що зловживають. До таких належать забезпечені люди. Виробився навіть спеціальний тип біженців, так званий, «гастролер», котрий ухитрився одночасно отримувати харчування в декількох пунктах»¹.

Поряд із пунктами харчування, здебільшого у містах, було відкрито мережу дешевих їдалень, де біженці отримували їжу безкоштовно чи за невелику плату. Ціни коливалися від 20 до 40 коп. для «заможних» біженців. Так, наприклад, було в Чернігові. Там на початку зими 1917 р. губернське відділення Всеросійського комітету піклування біженцями відкрило їдальню, у якій щодня для нужденних біженців видавалося 23 безкоштовних обіди, які склалися із двох блюд. Для решти евакуйованих пообідати можна було за невисоку плату².

Картину відкриття такого закладу спробуємо частково відтворити на прикладі міста Суми Харківської губернії. На влаштування закладу повітове земство та міська управа виділили 7 тис. крб.. З цих коштів 3135 крб. було перераховано за оренду найнятого двоповерхового приміщення, позаяк планувалося на першому поверсі відкрити їдальню, а на другому – «взуттєву майстерню», у якій також мали працювати біженці. До штату працівників було залучено монастирських послушниць та спеціально найняту економку, яка й керувала її роботою³. Щоденно у їдальні з'їсти обід з двох страв, який коштував 20 коп. (оплачувало земство та міська управа), могло до 100 осіб. Для міста, у якому розмістилося понад 3 тис. біженців, то була важлива подія. Про це свідчить урочисте засідання з приводу влаштування «дешевої їдальні для біженців», яке відбулося 1 серпня 1916 р. у приміщенні міської управи. На ньому були присутні – І. Траскін, міський предводитель дворянства та його дружина О. Траскіна, голова «дамського гуртка», М. Крамаренко від міської управи, К. Еверст від продовольчої комісії ПЗУ, А. Мещанінов від комітету допомоги біженцям, В. Первухів, директор комерційного училища від навчальних закладів міста, М. Асмелова від попечительства бідним населенням та ін.⁴.

Зазначимо, що відкриття таких закладів вимагало значних витрат, тому їх облаштуванням спільно займалися біженецькі структури того чи іншого насе-

¹ Лазанська Т. І. Становище біженців України в роки Першої світової війни. – С. 216.

² Черниговский губернский отдел Всероссийского общества попечения о беженцах // Черниговская земская газета. – 1917. – 20 января.

³ Столовая для беженцев // Сумской вестник. – 1916. – 3 августа.

⁴ Там же.

леного пункту. І потужність цих закладів залежала здебільшого від фінансових можливостей засновників, а відтак у середньому їх відвідувало від 100 до 300 осіб щоденно¹⁻²⁻³. Наприклад, з листопада 1915 р. у Полтаві розпочала роботу їдальня для «інтелігентних біженців», яку було влаштовано спільними зусиллями бюро ПРОПО та губернського відділення Тетянинського комітету. При цьому кошти ними було виділено порівну. Обладнання надала ПРОПО, яка і взяла на себе облаштування, ведення господарства, адміністративну роботу та контроль за фінансами. Обідати безкоштовно могли біженці, які мали дозвіл від ПРОПО на підставі обстеження їх матеріального становища, що здійснювали працівники відділення Тетянинського комітету. Інші біженці могли купувати обіди за здешевленими цінами (25 коп.). Протягом 18 листопада 1915 р. – 1 січня 1917 р. було надано 89513 обідів, з них – 15659 безкоштовних. 5145 обідів було оплачено польським комітетом для своїх земляків-біженців⁴.

Ще одним способом забезпечення потреби у харчуванні біженців була видача останнім щомісячної грошової допомоги. У середньому вона склала 6 крб. у місяць на дорослого і фактично вписувалася у рекомендовані «Керівними положеннями» розміри. Для дітей від 8 до 15 років встановлювалася половинна норма пайка дорослої людини⁵. Хоча, наприклад, на Чернігівщині щоденна норма для неповнолітніх до 16 років склала 16 коп.⁶. Проте вже з осені в частині губерній місцеві комітети починають піднімати норми утримання, проте реального результату це не давало, оскільки кошти з бюджету затримувалися. На початку лютого 1917 р. на засіданні ГН з УБ Волині, яке проходило під головуванням віце-губернатора Є. Брофельда, було ухвалено збільшити «продовольчий пайок» з 20 до 90 коп.⁷.

Окремо у цьому аспекті слід назвати родини біженців, члени яких у статусі «нижчих чинів» воювали в російській армії. Здебільшого, то були евакуйовані дружини та діти, на яких поширювалася дія Закону «Про опіку нижніх військових чинів та їх сімейств» від 25 червня 1912 р., тобто вони могли розраховувати на невелику щомісячну грошову допомогу. Наприклад, на Волині вона

¹ Хроника // Одесский листок. – 1915. – 25 октября.

² Столовая для беженцев // Сумской вестник. – 1916. – 3 августа.

³ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1743, арк. 113.

⁴ Там само, спр. 1748, арк. 25.

⁵ Лазанська Т. І. Становище біженців України в роки Першої світової війни. – С. 215–216.

⁶ Там само. – С. 215.

⁷ Хроника // Волянь. – 1917. – 9 февраля.

1.4. Напрямки допомоги біженцям

склала від 2,5 крб. до 4,4 крб.¹. Подібну допомогу вони почали отримувати з другої половини осені 1915 р. на підставі циркуляра управління з військової повинності та за розпорядженням голувповноваженого М. Урусова, отримували щомісячно «продовольчий пайок». Видача здійснювалася за обов'язкової наявності спеціальної «розрахункової книжки», куди записувалася дата та розмір допомоги². Повітові комітети надавали допомогу й «біженкам-солдаткам», які отримували «продуктовий солдатський пайок», а в окремих випадках до нього додавалася й біженецька допомога³.

Раціон харчування біженців не був досить різноманітним, його відмінність у різних губерніях України полягала, головним чином, у обсязі виданих продуктів, що залежало від місцевих умов, можливостей комітетів та самоврядувань придбати ті чи інші продовольчі товари. Тому в дослідженнях українських істориків можна знайти декілька типових норм щоденного продуктового набору для різних категорій біженців. Наведемо деякі приклади, які, на нашу думку, дозволять створити уявлення щодо харчування цього контингенту. Так Т. Лазанська у своїй статті подає такі дані:

«2 фунти хліба, по 0,25 фунта крупи, овочів, сала або м'яса, 0,5 фунтів солі, чай з трьома шматками цукру. Вартість такого пайка для дорослого біженця обчислювався в 21,6 коп. на день. Для ослаблених дітей і віком до 8 років передбачалися склянка молока, 1 фунт білого хліба, 0,25 фунта манної крупи»⁴.

Натомість О. Сердюк, спираючись на матеріали Київського губерньського відділення Тетянинського комітету, оперує діючими на Київщині приписами:

«1. 800 гр. чорного хліба, борщ, 50 гр. сала, каша із салом, чотири шматочки цукру і порція чаю; дітям від 7 до 12 років, замість чорного 400 гр. білого хліба; 2. Для біженців, які потребували посиленого харчування, надавалося ще додатково 300 гр. білого хліба і два шматочки цукру; 3. Для виснажених і хворих надавалося дієтичне харчування: 600 гр. білого хліба, суп, каша

¹ Седляр А. Соціальна допомога місцевому населенню органів міського самоврядування на Волині та Поділлі під час Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) : [Електронний ресурс] / А. Седляр. – Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/205.pdf>. – Назва з екрану.

² Циркуляр Управления по Воинской Повинности Губернаторам, по поводу выдачи продовольственного пайка семьям беженцев, призванных нижних чинов // Известия Херсонского уездного земства. – 1915. – № 45. – 6 ноября.

³ Местная хроника // Утро. – 1916. – 20 января.

⁴ Лазанська Т. І. Становище біженців України в роки Першої світової війни. – С. 215.

з вершковим маслом або молоко і шість шматочків цукру. У середньому витрати на одного біженця становили 21,5 коп. на добу»¹.

На Волині на початку січня 1916 р. *«місячна норма пайка для біженців всякого віку, які осіли в губернії»*, яку встановила ГЗУ, складала:

«хліба - 45 ф., сала - 3 ф., крупи - 10 ф., солі - 2 ф., муки - 3 ф., при цьому діти, жінки і непрацездатні чоловіки не позбавляються пайка у разі дійсної потреби незалежно від розмірів заробітку інших членів тої ж сім'ї»².

Забезпечення пунктів харчування, їдалень та й самих біженців відбувалося за рахунок розподілу їх місцевими земськими комітетами, самоврядуваннями. Останні, у свою чергу, їх закупували у місцевого населення. Ще одним засобом було проведення різних благодійних зборів, у результаті яких місцеві жителі жертвували продукти харчування, зерно, а також сіно і соломі для худоби.

У цілому необхідно зауважити, що всілякі добродійні акції, серед іншого і для біженців, завдяки активізації громадських сил³ стали невід'ємним атрибутом тієї війни. Цікаво зауважити, що навіть діти вносили свої незначні пожертви на користь постраждалих від війни ровесників⁴⁻⁵. Утім самі ці збори зазнали певної еволюції, зумовленої затяжним характером військового конфлікту. На початковому його етапі спостерігалася загальна ейфорія та піднесення, викликані бажанням допомогти у *«загальному пориві безкорисливої жалості»*. Місцева преса, яка відіграла свою позитивну роль у справі популяризації зборів, друкувала дещо наївні і водночас зворушливі віршовані заклики:

*Помогайте ж, товариши,
Біженцям сердешным.
За це сто раз заплатитъця
Вам Творцем Небесным»⁶.*

Шпальта періодики рясніли світлинами зі зверненнями Великої княжни Тетяни почесної голови однойменного комітету, а у людних місцях було виві-

¹ Сердюк О. В. Біженство в Україні під час Першої світової війни. – С. 124.

² Хроника // Жизнь Волини. – 1916. – 20 января.

³ Донік О. М. Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни. – С. 82.

⁴ Его Преосвященству, Преосвященнейшему Феофану, Епископу Полтавскому и Переяславскому // Полтавские епархиальные ведомости. – 1916. – № 5. – Январь. – С. 1.

⁵ Державний архів Херсонської області (далі – Держархів Херсонської обл.), ф. 193 оп. 1, спр. 20, арк. 45, 46.

⁶ «Помагайте биженцям!» // Нежинец. – 1915. – № 37. – 5 сентября. – С. 10. Збережено тогочасні мово-стилістичні особливості.

1.4. Напрямки допомоги біженцям

шено спеціальні плакати з проханнями жертвувати «...гроши́ма, речами та продуктами на потреби біженців»¹⁻²⁻³⁻⁴. Проте вже у 1916 р. все більш відчутними ставали апатія та «...загальна вто́ма від крові, вто́ма від зборів...»⁵. Тому й тональність закличних статей отримала дещо іншу направленість. Так 3 червня 1916 р. повітова газета «Лохвицьке слово» писала:

«Три дні в Лохвиці, як і по всій Росії, буде проводитися збір. Тільки три дні збирачі будуть прохати вас покласти у кухлик кілька копійок чи карбованців. Невже серед нас знайдеться такий чоловік, жінка чи навіть дитина, які б не впустили щоденно до кухлика яку-небудь монетку! Невже знайдеться такий черствий громадянин, який у відповідь на просягнутий кухоль скаже: Відчепіться! Набридли з вашими кухлями! Так, вам набридло бачити людей з кухлями, вам набридло діставати з кишені гроші. А чи не набридло тому нещасному населенню, яке прийняло на себе удар жорстокого ворога, удар направлений на всю Росію [...]. Не набридло населенню окраїн десятки разів утікати від ворожих орд і в дощ, і в мороз, і темної ночі, і в клубках пилу, і по коліна у грязюці. І нікому ж бо за тим крикнути від усього зболілого серця і ниючого від втоми тіла: "Відчепіться! Сили немає!"»⁶.

На початковому етапі війни пожертви збиралися для населення постраждалих територій, головним чином, польських, то уже з літа 1915 р. – для допомоги біженцям, які ринули у внутрішні губернії Росії. У цих випадках позитивну роль зіграла пропаганда щодо необхідності підтримки братів по крові, пропагування християнських цінностей. У 1916 р., влада, фактично переклала на місцеві комітети забезпечення біженців одягом, взуттям, а то й продуктами харчування. Останні, не маючи у своєму належних коштів на ці придбання, були змушені, серед іншого, проводити й благодійні збори, які вже виглядали скоріше як примус. Крім того, нагніталася суспільна обстановка і антипатія до біженців, що аж ніяк не сприяло результативності їх проведення.

За масштабами їх проведення можна виокремити загальноросійські та місцеві. Окремо слід назвати пожертви приватних осіб, які відгукувалися на поклик власного благородного серця⁷. Серед провідних організаторів низки загаль-

¹ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 21, арк. 2.

² «Россия разоренным окраинам» // Земская мысль. – 1915. – 6 июня.

³ «Россия разоренным окраинам» // Лохвицкое слово. – 1915. – 29 мая.

⁴ Беженцы // Нежинец. – 1915. – № 29. – С. 12.

⁵ На помощь разоренным братьям // Волчанский земский листок. – 1915. – № 28. – 15 августа.

⁶ Для страны печали и слез // Лохвицкое слово. – 1916. – 3 июня.

⁷ Пожертвование в пользу беженцев // Известия Александрійского уездного земства. – 1915. – 20 октября.

норосійських харитативних акцій уже з осені 1914 р., виступив Тетянинський комітет. Найбільшим збором цього періоду слід назвати «Росія – зруйнованим околицям» та «Росія – Польщі». Кожне місто, яке брало участь в останньому зборі, проводило його під своєю назвою: «Харків – Польщі», «Катеринослав – Польщі», «Одеса – Польщі» та ін.. На локальному рівні таку діяльність проводили земські та міські управи, місцеві комітети допомоги біженцям, етнічні спілки, духовенство.

Вже зимою 1915 р. Київська, Херсонська, Чернігівська губернські ГЗУ та низка повітових управ Полтавської губернії виділили кошти на організацію допомоги «... *постраждалому від війни населенню Польщі*»¹. Суми були різні та залежали, головним чином, від фінансових можливостей самоврядувань. Наприклад, Лохвицька ПЗУ Полтавщини виділила 250 крб., Глухівська ПЗУ Чернігівщини – 500 крб.², Васильківська ПЗУ Київщини – 1 тис. крб.. На Харківщині також проводилися збори для «... *тисяч беззахисних старих, жінок і дітей, які втекли із розореної і залитої кров'ю багатостраждальної Польщі*»³. Серед активних учасників цих акцій були представники етнічних громад⁴. Уже на 20 квітня 1915 р. на рівні імперії обсяг пожертвувань «для підсилення коштів» Тетянинського комітету склав 913 148 крб.⁵. Понад 10% від усіх коштів дали українські губернії, де, у свою чергу, лідерами виступили Волинь, Поділля та Катеринославщина. За даним **Додатку 1.31** можна встановити, що з 97591 крб., міські самоврядування зібрали 20505,63 крб., а земства – 77085,74, тобто майже 79%⁶.

Серед способів залучення пожертв потрібно виокремити збори за підписними листами, влаштування різних концертів, спектаклів, масових гулянь та свят, кухликові збори, відрахування відсотків заробітної плати службовців, виручення коштів від продажу книг, рукоділля, квітів, а також від проведення лекцій та бесід, лотереї та базари, фургонні збори. Населення при проведенні таких зборів виділяло кошти, продукти харчування та одяг і взуття. Наведемо кілька прикладів, щоби проілюструвати цей аспект подвижництва українського загалу, на підставі яких, певним чином, можна створити таку собі мозаїку жертвності та готовності прийти ближньому на допомогу.

¹ Местная хроника // Известия ГК ВЗС. – 1915. – № 9. – С. 49–50; № 11. – С. 71.

² Журналы Глуховского уездного земского собрания 1915 года. – Глухов: Электро-типогр. Дворкина, 1916. – С. 208.

³ Держархів Харківської обл., ф. 965, оп. 1, спр. 25, арк. 286.

⁴ Беженцам Польши // Южная Россия. – 1915. – 19 марта.

⁵ Труды соединенного собрания членов комитета Её Императорского Высочества... – С. 122.

⁶ Там же. – С. 302–306.

1.4. Напрямки допомоги біженцям

Особливо активно український загальний відізвався на заклик Великої княжни Тетяни щодо організації благодійного збору «Росія – зруйнованим околицям», присвяченого її дню народження і проведеного 29 – 30 травня 1915 р.. Подібну акцію було проведено й наступного року. У січні 1916 р. помітно святкувався День ангела Великої княжни, ознаменований потужним благодійним збором. Загалом 12 січня 1916 р. за старим стилем перетворилося для біженців на загально-російське свято з проведенням концертів, спектаклів, різних лотерей¹

До травневого збору 1915 р. долучилися широкі кола українського загалу. Наприклад, на Харківщині активну в ньому участь узяли повітові предводителя дворянства та службовці земських управ, міська інтелігенція, студентство та ін.. За два дні на потреби «...населення розгромлених окраїн...» було передано 12013 крб. 63 коп.². У 12 повітах Волинської губернії за ці дні зібрали 54071 крб.³.

Саму організацію та проведення збору можна розглянути на прикладі Одеси, де було проведено широку доброчинну кампанію під гаслом «Одеса – Польщі». Підготовку та проведення акції узяв на себе польський комітет, залучивши до роботи більше тисячі осіб. Волонтерам, які зголосилися збирати гроші, було роздано 529 спеціально опломбованих залізних кухлів. Додатково було виготовлено 300 тис. значків з логотипом Тетянинського комітету, які давали взаємін вкинутим до посуду коштам. До роботи було підключено двірників, які обходили квартири і збирали пожертви. Свої внески зробили місцеві кінотеатри та ілюзіон, що в середньому склало 10% щоденної виручки за квитки. У кіосках преси продавали портрети членів імператорської родини, значки, ноти та ін.. Значну допомогу надало міське садівництво, надіславши для продажу більше 50 тис. квітів. У результаті на підтримку населення польських земель, серед них і для біженців, зібрали понад 75 тис. крб.⁴. Потрібно зазначити, що мешканці Одеси і в подальшому активно долучалися до проведення у міському саду спектаклів та благодійних лотерей⁵, одноденних зборів пожертв⁶.

У Ніжинському повіті Чернігівської губернії збір, який проводився 29 – 31 травня 1915 р., дав змогу майже повністю забезпечити одягом галицьких біженців. Так, наприклад, мешканка села Крути Євгенія Качуровська пожертву-

¹ Держархів Полтавської обл., ф. 992, оп. 1, спр. 2, арк. 6–6 зв., 27, 39, 45–45 зв.; К предстоящему празднованию «ТАТЬЯНОВА ДНЯ» // Известия Херсонского уездного земства. – 1916. – № 1. – 2 января. – С. 17.

² Держархів Харківської обл., ф. 317, оп. 1, спр. 2, арк. 2.

³ Татьяна день // Жизнь Волыни. – 1916. – 13 января.

⁴ Хроника // Одесский листок. – 1915. – 31 мая.

⁵ Хроника // Ведомости Одесского градоначальства. – 1916. – 2 ноября, Благотворительность // Там же. – 1916. – 6 ноября.

⁶ Отчет // Ведомости Одесского градоначальства. – 1916. – 1 марта.

вала 60 штук білизни, дев'ять найменувань верхнього одягу та 1 крб. 30 коп.¹. У цьому контексті зазначимо, що організатори, серед них – місцеві комітети чи самоврядування, для заготівлі одягу та білизни оголошували специфічні фургонні збори. У цьому випадку від села до села чи містом пересувалися спеціальні підводи з волонтерами та горністами, які, награвши мелодії, у такий спосіб звертали на себе увагу мешканців і закликали робити пожертви². Наприклад, на початку січня 1916 р. газета «Прилуцький голос» писала:

«30 грудня 1915 р. відбувся збір речей під керівництвом міської управи для біженців. Збір пройшов досить вдало. Зібрано приблизно 400 крб.. Удень їздило 6 підвід збирачів, увечері збір проводив хор колядників – учнів, які працювали до глибокої ночі»³.

В Одесі навіть практикували виїзд «платформи» додому благодійника за необхідними йому й такими бажаними для біженців речами⁴. А у Катеринославі міський комітет запрошував населення приносити *«свої пожертви безпосередньо у будь-який час»* до відділу народної освіти⁵. Зібраний одяг та взуття відразу роздавалися біженцям або зберігалися на спеціально влаштованих складах комітетів. Наприклад, у тому ж таки Катеринославі для цього було орендовано приміщення Азовсько-Донського банку⁶.

Протягом 1915 – 1916 р. Тетянинський комітет у сільській місцевості ініціював проведення всеросійських зборів продуктів та збіжжя під назвою «Ківш зерна нового врожаю»⁷. Першу таку акцію планувалося завершити до 1 листопада 1915 року. Її місцевими керівниками було призначено губернаторів, про що ті повідомлялися спеціальним листом, підписаним О. Нейгардтом⁸. Крім іншого, на очільників покладалося:

«Необхідно потурбуватися, щоби віднайти приміщення для звезення та зберігання зерна. [...] При зберіганні хліба в межах губернії потрібно, за відсутності безкоштовних зерносховищ, винайняти додаткові. Скрута біженців

¹ Пожертвования. Нежин // Нежинец. – 1915. – № 27. – 1 июля. – С. 8.

² Сбор белья для беженцев // Екатеринославская земская газета. – 1915. – 17 октября.

³ Хроника // Прилуцкий голос. – 1916. – 8 января.

⁴ О беженцах // Одесский листок. – 1915. – 14 сентября.

⁵ Несите детское белье и платье! // Екатеринославская земская газета. – 1915. – 30 октября.

⁶ Сбор белья для беженцев // Там же. – 17 октября.

⁷ Державний архів в Автономній Республіці Крим (далі – Держархів в АР Крим), ф. 149, оп. 1, спр. 1, арк. 75.

⁸ Там само, арк. 76–76 зв.

1.4. Напрямки допомоги біженцям

нині до того загострилася, що зібране в межах Вашої губернії зерно може бути відразу витрачене, але і в цьому випадку необхідно вести облік зібраного»¹.

До участі у зборі було залучено місцеве чиновництво, духовенство, поліцію, земських гласних, землевласників, волосних старшин та громадськість. У цьому випадку збирачі з підводами їздили селами й хуторами, закликаючи місцеве населення, з якими попередньо на цей предмет вели бесіди волосні старшини, робити пожертви для біженців. Про результативність збору можна зробити висновки на прикладі Ніжинського повіту Чернігівської губернії. Тут було зібрано 1363 крб. 24 коп., понад 29 т жита, 7 біженцям вівса, 1,4 т гречки, 1,2 т ячменю, 672 кг проса, 656 кг пшениці, понад 19 т картоплі, 3,7 т буряків, 48 кг гороху, 300 голівок капусти та 300 гарбузів. До того ж було пожертвовано 204 найменування одягу та взуття для дорослих та дітей. Зібране таким чином збіжжя частково були роздані чи розпродані розселеним там ж біженцям, а дещо було відвезено на склад до Ніжина².

Такі поїздки не завжди були простими і мали бажаний результат. Збирачам у частині випадків доводилося довго умовляти заможну частину селянства, господарів економій та хуторів. Одну з таких картин яскраво описав Ф. Гаренко, член Привільнянського підкомітету допомоги біженцям Херсонського повіту, на опікуванні якого перебувало 47 сімей евакуйованих³. Він був серед трьох членів «експедиції», які 3 жовтня 1915 р., на виділеній волосним старостою підводі, об'їхали Привільнянську волость, відвідавши дві економії та чотири хутори. За день їм вдалося зібрати 566 кг жита, 160 пудів ячменю, 160 кг борошна, кілька десятків кілограм картоплі та 18 гарб соломи для опалення будинків, де проживали біженці⁴. Їм зустрічалися різні люди, з різними статками, одні давали пожертви відразу, інших доводилося довго вмовляти.

«Не знаючи дороги, ми потрапили на хутір. На хуторі снували люди, полонені австрійці носили борошно із приміщення, де монотонно шумів паровий млин. Після довгих розпитувань ми відшукали господаря, який, наблизившись, запитав, що нам потрібно. Ми заявили про мету свого приїзду, прохаючи не відмовити в допомозі нещасним біженцям. «Чим же вам пожертвувати», запитав він. «Соломи можна?» «Можна» «Борошна мож-

¹ Там само.

² Отчет по сбору пожертвованей в пользу комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны «Ковш зерна нового урожая 1915 г.» // Нежинец. – 1915. – № 49. – 8 декабря. – С. 75. *Обрахунки авторки.*

³ Гаренко Ф. Поездка по сбору на беженцев // Известия Херсонского уездного земства. – 1916. – № 16 - 17. – 22 апреля. – С. 417–419.

⁴ Там же. – С. 418–419. *Обрахунки авторки.*

на?» «Можна». Він пожертвував 5 гарб соломи і 10 пудів борошна. Ми подякували йому за щедрю пожертву і поїхали далі»¹.

На іншому хуторі було все інакше:

«... з хати вийшов огрядний чоловік і на наше прохання почав кричати «я і сам як біженець, ви не повірите, але тут справжня біда, борги вимагають, грошей нема, хліб продати нікому, хоч караул кричи». Він, кричачи, метушився, але було видно, що він людина з доброю душею. «Що ж я вам можу дати, соломи у мене мало, можна ячменю?» «Можна», сказали ми. Він пожертвував 10 пудів ячменю. І дійсно, більше просити було не слід, бо й так було видно його підупале господарство»².

Поїздка збирачів завершилася пізньої ночі:

«Було вже дуже темно. Зморені коні ледве тягли фургон. Дорогу майже не видно і ми ледь не заблукали. Вийшовши на дорогу, ми перш за все повечеряли хлібом і під дощем та вітром продовжили свій шлях. Село наше тихо спало, лише ми тягнулися додому. На дзвіниці пробіло 11 годину... Незважаючи на усе пережите, ми були задоволені результатами своєї поїздки»³.

Одним із способів залучення коштів на користь біженців були різноманітні благодійні концерти, спектаклі, народні гуляння. Вони практикувалися повсюдно. Наприклад, у Катеринославі у зимовому театрі «українська трупа» влаштовувала концерти, а збори від продажу квитків ішли на користь біженців⁴. Восени 1915 р. у Чернігові було проведено два благодійні концерти, в результаті яких на потреби біженців було зібрано 962 крб.⁵. 27 грудня 1915 р. місцева інтелігенція села Полтавка Херсонського повіту у приміщенні місцевого кредитного товариства поставила два спектаклі «Назар Стодоля» та «На першій гулі». Таким чином зібрали 92 крб., які розподілили між сім'ям мобілізованих та біженців. Дійство настільки сподобалося громаді, що 3 січня 1916 р. відбулася друга їх постановка, від якої отримали 64 крб. для цих же категорій населення⁶. У серпні – вересні 1916 р. містами Полтавської губернії – Кобеляки, Миргород, Лубни, Костянти-

¹ Там же. – С. 418.

² Там же. – С. 418–419.

³ Там же. – С. 419.

⁴ Сбор белья для беженцев // Екатеринославская земская газета. – 1915. – 17 октября.

⁵ Шевченко В. М. Проблема біженців на Чернігівщині в роки Першої світової війни / В. М. Шевченко // Проблеми історичного та географічного краєзнавства Чернігівщини: зб. ст. – Чернігів : [Б. в.], 1999. – Вип. 4. – С. 55.

⁶ Ткачев Б. В. Село Полтавка // Известия Херсонского уездного земства. – 1916. – № 12. – 18 марта. – С. 321.

1.4. Напрямки допомоги біженцям

ноград, Ромни, Гадяч, Прилуки та Хорол – гастролювала трупа М. Балуєва, яка дала по одному благодійному концерту в кожному місті. 25% прибутку від продажу білетів артисти пожертвували на потреби Тетянинського комітету¹.

Говорячи про учасників та й організаторів благодійних зборів для біженців, слід виділити українське духовенство. Проаналізуємо цей аспект його діяльності на прикладі Полтавської та Харківської єпархій. Своїми проповідями священники переконували парафіян у їх святому обов'язку пожертвувати знедоленим частину коштів, одягу чи продуктів харчування. Безумовно, це складне завдання вимагало неабияких здібностей священнослужителів, оскільки місцеве населення теж потерпало від воєнного лихоліття. Благодійні збори проводилися при церквах на релігійні свята, а то й просто під час недільних богослужінь. Для цього біля храмів встановлювалися спеціально опломбовані скриньки та кухлі. Безпосередня відповідальність за проведення цього заходу покладалася на сільських та міських священників, які звітували про виконання робіт перед головами благочинних округ². Протягом 1915 р. на користь біженців у Харківській єпархії було проведено два великі збори пожертвувань, присвячених тижню Самарянки (за п'ять тижнів після Паски)³ та Різду Богородиці (8 вересня 1915р. – за старим стилем)⁴, в результаті яких було зібрано 3280 крб. 70 коп.⁵.

Осередками благодійності у роки війни виступили і монастирі Харківської єпархії, одним з напрямків діяльності яких була організація зборів на користь біженців. За неповними даними, протягом осені 1915 р. на допомогу біженцям із зайнятих ворогом місцевостей, монахами 16 жіночих та чоловічих монастирів було зібрано 137 крб. 93 коп.⁶. Найбільше пожертв надійшло біженцям від Спасова монастиря (50 крб.), Покровського монастиря – 17 крб. 15 коп. та Семереньківського Казансько-Серафимського жіночого монастиря – 10 крб.⁷.

Зусиллями духовенства Полтавської єпархії також було організовано грошові збори серед населення повітів. Найбільші суми отримали у Лохвицькому, Хорольському, Роменському повітах, що відповідно склало 751 крб. 55 коп., 725 крб. 10 коп. та 437 крб. 87 коп. Усього на 1 грудня 1915 р. до повітових єпархіальних комітетів надійшло 4922 крб. 54 коп. пожертвувань. З цих

¹ Благотворительные спектакли // Полтавский день. – 1916. – 21 августа.

² Держархів Харківської обл., ф. 720, оп. 1, спр. 67, арк. 13.

³ Там само, арк. 18.

⁴ Там само, ф. 40, оп. 100, спр. 1198, арк. 1.

⁵ Жванко Л. М. Роль духовенства у проведенні благодійних зборів на користь біженців Першої світової війни / Л. Жванко // Історія релігій в Україні: наук. щорічник. – В 2-х кн. – Кн. 1. – Львів : Логос, 2005. – С. 265.

⁶ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 69, арк. 251–252.

⁷ Там само, ф. 40, оп. 100, спр. 1198, арк. 1, 53–65.

коштів – 2020 крб. 64 коп. було видано як одноразову допомогу біженцям, незалежно від «...звання та віросповідання»¹. Представники Зіньківського повітового єпархіального комітету, враховуючи незначну кількість біженців у повіті, розселених, головним чином, у містечку Опішня, взяли активну участь у роботі Опішнянської об'єднаної попечительської ради. При цьому вони закликали «...парафіян до посильних пожертвувань натурою для біженців»². До Зіньківської ПЗУ, у результаті проведеної благодійної акції, було передано «... 85 крб. 72 коп., 384 кілограма зерна та 20 аршин холсту»³. Хорольський земський комітет допомоги біженцям теж отримав від повітового єпархіального комітету 80 кг продуктів. Загалом, населення Полтавщини, відгукнувшись на заклик священнослужителів, у стислий термін зібрало для безкоштовної передачі біженцям понад 9 т різних продуктів харчування⁴.

Полтавське духовенство активно включилося в організацію заготівлі для біженців одягу та взуття. Наприклад, протягом вересня-листопада 1915 р. губернський єпархіальний комітет передав у розпорядження бюро ПРОПО 176 зібраних комплектів білизни та одягу⁵. Миргородський єпархіальний комітет, організувавши серед населення повіту збір пожертв, направив до Миргородського земського комітету допомоги біженцям 371 комплект білизни та одягу, 1493,8 кг різних продуктів. Пошиттям білизни для біженців займалися жіночі монастирі єпархії та гурток співробітниць губернського єпархіального комітету.

На користь біженців робили відрахування зі своїх окладів службовці та чиновники, окремі промислові підприємства, контори та ін.. Наприклад, на початку серпня 1915 р. Харківський Комітет Союзу гірничопромисловців Півдня Росії асигнував Товариству допомоги бідним сім'ям поляків 3 тис. крб.⁶. При цьому можна цілком справедливо стверджувати, що гроші були виділено завдяки сприянню І. Вільги, активного члена польської громади і працівника поважної на той час промислової групи. У контору харківської газети «Южный край», яка потім передавала зібрані кошти до міського біженецького комітету, регулярно надходили пожертви від працівників різних установ. Серед них від службовців Північно-Донецької залізниці, харківського відділення російського електрично-

¹ Краткий очерк о деятельности Полтавского Епархиального и Уездных комитетов о беженцах со времени их открытия до 1 декабря 1915 года // Полтавские епархиальные ведомости. – 1916. – № 7. – С. 507.

² Заботы о беженцах // Там же. – 1915. – № 22. – С. 1703.

³ Краткий очерк о деятельности Полтавского Епархиального и Уездных комитетов о беженцах со времени их открытия до 1 декабря 1915 года. – С. 506.

⁴ Там же. – С. 507.

⁵ Там же. – С. 505.

⁶ О беженцах // Горнозаводское дело. – 1915. – 30 сентября.

1.4. Напрямки допомоги біженцям

го товариства «Динамо»¹. 6 листопада 1915 р. чернігівська газета навіть помістила подяку біженців чиновникам губернської казенної палати за співчуття та надані подарунки, закуплені на їх кошти².

Етнічні комітети упродовж своєї діяльності за часів імперії, також використовували кожен можливість для організації різних благодійних зборів³⁻⁴. Наприклад, 15 серпня 1915 р. в Одесі під патронатом С. Ебелової, дружини одеського генерал-губернатора відбувся одноденний збір на користь литовських біженців⁵. Дещо згодом, у кінці того ж місяця, уже литовський комітет за підтримки міської управи провів збір «Одеса – Литві». Збір тривав з 9 години ранку до 9 години вечора. При цьому комітет, з метою заохочення одеситів жертвувати на користь литовських біженців на Соборному майдані навпроти Дерибасівської вулиці вивісив величезну картину, де зображалася нічна втеча литовців з рідного краю. Протягом дня перед полотнищем товпилися містяни, співчутливо зітхаючи та жертвуючи для біженців⁶.

У цілому благодійні збори відіграли відчутну роль у забезпеченні біженців, більше того вони показали здатність українського суспільства до самопожертви й допомоги. За результатами проведених акцій понад 120 діячів місцевих відділень отримали нагороди Великої княжни Тетяни, що стало визнанням їх заслуг⁷. З іншого боку, тогочасна реальність була такою, що благодійні збори все ж не могли повністю забезпечити потреби біженців в їжі та предметах першої необхідності. В умовах значного напливу евакуйованих та водночас погіршення умов життя місцевого населення проводити ці акції було все складніше. А відтак і без того скрутне становище біженців дедалі ставала ще більш нестерпним. Про свої біди і нестатки вони писали у листах до губернаторів, біженецьких комітетів, земських та міських управ. Головним чином писали жінки, які не знали, чим прогодувати своїх дітей, де взяти для них одяг та ін.. Більшість їх були неграмотні, тому, щоб написати листа, необхідно було знайти людину, здатну викласти її прохання та направити його за необхідною адресою⁸.

¹ В пользу беженцев // Южный край. – 1915. – 5 декабря.

² Благодарность беженцев // Черниговское слово. – 1915. – 6 ноября.

³ Хроника // Юго-западный край. – 1915. – 30 декабря,

⁴ Воззвание // Мариупольская жизнь. – 1917. – 10 января.

⁵ Хроника // Одесский листок. – 1915. – 6 августа.

⁶ Сегодняшний сбор // Там же. – 24 августа.

⁷ Ознаменованіе дня рожде́нія ЕЕ Императорскаго Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны... – С. 21–41.

⁸ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 63, арк.108, спр.153, арк. 9–9 зв. *Справа № 41 цього фонду містить листи-прохання біженців щодо виселення їх з квартир, справа № 54 – листи-прохання щодо дозволу на переїзд до родичів.*

Складним переплетінням різних факторів – економічних, соціальних, психологічних – стала проблема працевлаштування евакуйованого населення. Її по-різному сприймали влада, суспільство й самі біженці, а відтак кожен залишався зі своєю правдою та поясненням сформованого стереотипу щодо небажання останніх працювати. І все ж аналізуючи різнопланові історичні джерела можна встановити, що ці люди в основній масі своїй прагнули знайти роботу й, відшукавши, працювали у сільському господарстві, на гірничих підприємствах Донбасу та Криворіжжя, по найму, у спеціально відкритих для них майстернях, частині вдалося влаштуватися за довоєнним фахом.

У свою чергу імперська влада, безумовно, прагнула використати працю значної кількості біженців, розселених у сільській місцевості, як альтернативу мобілізованим селянам. Офіційні кола, визнавши, що аграрний сектор мав працювати на оборону держави, допускали такий крок як цілком виправданий. Дійсно, Росія пережила мобілізацію безпрецедентної кількості чоловічого населення. На загальноросійському рівні до війська, як доповідав голова Державної думи М. Родзянко у записці імператору, було забрано 50% працездатного чоловічого населення у віці від 16 до 50 років¹. В Україні показник мобілізації із сільської місцевості був вищим і склав, як засвідчує О. Реєнт, близько 61% працездатних чоловіків².

Протягом зими – весни 1916 р. влада готувала юридичне обґрунтування необхідності залучення до роботи біженців і, перш за все, до посівної кампанії 1916 р.. Уже 25 січня 1916 р. О. Хвостов, міністр внутрішніх справ, надіслав губернаторам телеграму, у якій пропонувалися заходи щодо забезпечення притоку біженців в аграрні райони. На повітові земські управи покладалося завдання завчасно інформувати біженців щодо наявного обсягу робіт та розміру заробітної плати, виступати посередником у питаннях найму, опікуватися сім'ями біженців, члени яких пішли на сільськогосподарські роботи³. У лютому того ж року уже міністр землеробства О. Наумов у посланні до губернських і повітових земств наголосив на важливості використання праці біженців в сільському господарстві. Він звернувся до МВС з проханням *«обговорити заходи залучення останніх до польових робіт»*, а також доручити земствам та етнічним комі-

¹ Історія українського селянства. – С. 484.

² Реєнт О. Україна в Першій світовій війні: сучасні науково-методологічні акценти. – С. 99.

³ Китанина Т. М. Война, хлеб и революция. (Продовольственный вопрос в России. 1914 – октябрь 1917 г.) / Т. М. Китанина. – Ленинград : Из-во «Наука». Ленинградское отделение, 1985. – С. 52.

1.4. Напрямки допомоги біженцям

тетам організувати на місцях цю справу¹.

Необхідність біженців працювати і, зокрема, у сільському господарстві, набула юридичного оформлення у «Керівних положеннях з улаштування біженців». Умовою отримання продовольчого пайка для них стала участь в сільськогосподарських роботах. 4 квітня 1916 р. вийшов урядовий циркуляр, що пояснював окремі статті «Керівних положень», зокрема необхідності раціонального використання державних коштів щодо *«непрацездатного елементу біженського населення і всеосяжної турботи про організацію праці біженців і особливо праці сільськогосподарської»*. До процесу належало залучити повітові земські управи, які мали всебічно зайнятися цією справою. Саме у працевлаштуванні біженців влада бачила засіб економії державних коштів. Іншою умовою, яка мала спонукати біженців до пошуку праці, стало забезпечення останніх теплим одягом, білизною і взуттям (один комплект яких видавався на рік). Місцева влада мала пояснити біженцям необхідність *«...дбайливого ставлення до виданих їм комплектів одягу і про те, що подальших поповнень її до нової чергової видачі вже не буде, і усе необхідне їм доведеться заробити власною працею»*².

У той же час місцеві губернатори, виконуючи урядові настанови, провели низку засідань, на яких обговорювали можливі способи залучення біженців до сільськогосподарських робіт». Наприклад, 25 лютого 1916 р. у Харкові під головуванням віце-губернатора барона О. Розена за участі уповноваженого з улаштування біженців М. Толмачова, голів ПЗУ, міського голови Д. Багалія та ін., з цього приводу відбулося спеціальне засідання³. У результаті дискусій було ухвалено залучити міську управу до формування окремих партій біженців, розселених у місті, та відправити їх у села на роботу. Для цього належало організувати відповідну співпрацю з повітовими предводителями дворянства та головами земських управ. У свою чергу на них покладался збір інформації щодо наявності вільних місць, кількості біженців, готових стати навесні до польових робіт та ін.⁴. При цьому слід зазначити, що ПЗУ Харківщини досить оперативно зреагували на розпорядження губернської влади. І вже протягом березня надійшли відповіді з місцевостей, де потрібні робочі руки⁵. Більше того, Лебединська ПЗУ була готова вислати до Харкова своїх уповноважених для відбору біженців⁶.

¹ Привлечение беженцев к сельскохозяйственным работам // Известия Херсонского уездного земства. – 1916. – № 7. – 12 февраля.

² Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 120, арк. 13 зв.

³ Там само, спр. 23, арк. 154–154 зв.

⁴ О применении труда беженцев на сельскохозяйственных работах // Волчанский земский листок. – 1916. – № 16. – 24 апреля. – С. 11–17.

⁵ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 20, арк. 1–3.

⁶ Там само, арк. 3.

У березні 1916 р. Волинський губернатор П. Скаржинський направив до повітових управ телеграму, відповідно до якої останнім належало взяти на облік усіх працездатних біженців, довести до відома місцевих землевласників про можливості використовувати працю біженців та вказати адреси повітових бюро праці, сприяти формуванню сільськогосподарських артілей біженців, розробити маршрути та напрямки їх руху до місць праці, встановити розміри плати, широко оповіщати біженців щодо збереження за ними продовольчої допомоги у разі згоди працювати на польових роботах¹. Для організації процесу працевлаштування біженців у повітах почали відкриватися бюро праці, які виконували посередницьку місію між наймачами та евакуйованими. Протягом весни – літа 1916 р. певна частина біженців, розселених у сільській місцевості, пішла працювати до місцевих поміщиків, в економії та до селян.

Одними з перших, хто взяв на себе вирішення проблеми працевлаштування біженців стали ВЗС та ВСМ. У вересні 1915 р. за їх ініціативи при відділі з улаштування біженців було створено Всеросійське бюро праці². Ця структура мала повноваження координуючого центру з широкою мережею своїх губернських представництв. Відтак ВЗС та ВСМ, провівши значну роботу у справі організації працевлаштування біженців, вважали за необхідне відреагувати на урядові ініціативи щодо позбавлення евакуйованих державної допомоги. У зв'язку з цим у березні 1916 р. відділ з улаштування біженців оприлюднив висновки щодо умов допомоги працездатним біженцям і скорочення допомоги тим, хто отримують заробітну плату. Наголошувалося, що працездатність біженця не є приводом до позбавлення його державної допомоги. Скорочення чи її припинення мало наступити з моменту, коли той почав отримувати сталу заробітну плату, а не тимчасові та випадкові підробітки. Особу, яка кількаразово ухилялася від роботи, належало дійсно позбавити допомоги, але ніяк не членів її родини. Було обґрунтовано і категорію «непрацездатні»: діти і підлітки обох статей, які відвідували загальні чи професійні школи, діти, які не досягли 16-річного віку, жінки, старші 50 років і чоловіки понад 55 років, вагітні на останньому періоді, породіллі протягом 6 – 8 тижнів після народження дитини, жінки, які доглядали немовлят та малолітні діти³. Представники союзів, на відміну від офіційної влади, яка з часом почала розглядати біженців, неохочих працювати, як нероб, підходили до проблеми диференційовано.

¹ Привлечение беженцев на сельскохозяйственные работы // Жизнь Волыни. – 1916. – 13 марта.

² Беженцы // Известия ГК ВЗС. – 1916. – № 24. – 15 января. – С. 202.

³ Заключение отдела по устройству беженцев об условиях помощи трудоспособным беженцам и о сокращении пособий получивши заработок // Волчанский земский листок. – 1916. – № 11. – 13 марта. – С. 19.

1.4. Напрямки допомоги біженцям

Місцева влада та самоврядування з метою полегшення працевлаштування біженців запровадила губернські, міські та повітові бюро праці, які сприяли залученню до роботи якомога ширшого кола біженців. У той же час бюро праці виступили, так би мовити, посередниками та захисниками біженців від експлуатації їх з боку роботодавців¹. Значну роботу виконало й Бюро праці при відділі допомоги постраждалому від війни населенню КПЗФ. Серед напрямків його роботи було:

«1. Трудове посередництво у Києві та районі, 2. Об'єднання Київських бюро праці, 3. Організаційна розбудова бюро в межах компетенції КПЗФ, 4. Регулювання сільськогосподарського ринку праці»².

Одним із активних було Полтавське бюро праці, створене 17 травня 1916 р. за ініціативи ПРОПО (**Додаток 1.33**). Свою діяльність воно поширювало на місто та повіти губернії³. На належному рівні було поставлено й інформативність біженців щодо наявності вільних місць: двічі на тиждень місцева газета публікувала оголошення з вакансіями⁴. Потрібно зазначити, що таку практику мали всі бюро праці українських міст⁵. До того ж досить часто преса публікувала й оголошення самих біженців, які шукали роботу, серед яких найбільше було вчителів, різних службовців, прислуги.

Основним заняттям біженців були роботи у сільському господарстві. У роки Першої світової війни за даними сучасних вітчизняних дослідників в аграрному секторі України працювало понад 500 тис. евакуйованих. Серед наявної робочої сили вони склали 1% у селян та 13% у поміщицьких господарствах⁶. На загальноросійському рівні, як зазначив А. Анфімов, цей показник склав 27%⁷.

Відстежити динаміку прибуття біженців на сільськогосподарські роботи можна на прикладі даних з Харківської губернії (**Додаток 1.34**)⁸. Найбільше біженців працювало у липні – вересні 1916 р., відповідно 14777, 12422 та 10192 особи. Враховуючи, що на 1 липня у повітах губернії було зареєстровано 78597 евакуйованих, то цей показник склав 18%, 15% та 13%. Зрозуміло, що пік вико-

¹ Комиссия по оказанию помощи беженцам при Ярославском Гор. Комитете В.С.Г. // Известия Всероссийского Союза Городов. – 1916. – № 24. – 15 января. – С. 80.

² О задачах и деятельности Киевского обласного и Центрального Бюро Труда В.З. // Бюллетень Комитета Юго-западного фронта. – 1916. – № 21. – 24 июля. – С. 9–12.

³ Держархів Полтавської обл., ф. 992, оп. 1, спр. 8, арк. 20.

⁴ Полтавское Центральное бюро труда // Полтавский день. – 1915. – 24 августа.

⁵ Бюро по приисканию работ для беженцев // Екатеринославская земская газета. – 1915. – 31 июля.

⁶ Історія українського селянства. – С. 495.

⁷ Анфімов А. М. Российская деревня в годы Первой мировой войны (1914 – февраль 1917 г.) / А. М. Анфімов. – М. : Изд-во социально-экономической литературы, 1962. – С. 305.

⁸ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 122, арк. 14, 19, 36, 50, 69, 95.

ристання робочих рук припав на два літні місяці, коли тривали жнива. Серед працюючих було три категорії – чоловіки, жінки та підлітки. За даними, зібраними ПЗУ протягом серпня – вересня видно, що частка чоловіків склала 47% (5845) та 41% (4205), жінок 35% (4348) та понад 39% (3952), підлітків 18% (2229) та майже 20% (2035).

За свою роботу біженці отримували заробітну плату залежно від статі, кваліфікації та використання харчів («свої» чи «господаря»). На прикладі матеріалів, щодо роботи біженців в окремих волостях Лебединського повіту Харківської губернії є підстави встановити, що працівників брали до себе селяни, економії та цукрові заводи (*Додаток 1.35*). На жовтень 1916 р., як повідомляла Харківському губернатору повітова управа, «... із 41 біженця [34 чоловіки та сім жінок. – Л. Ж.] на сільськогосподарські роботи стало 32, решта 9 працюють на цукрових заводах. Поденні робітники працюють щоденно, крім свят і неділі, у середньому 25 днів щомісяця»¹. Оплата за поденну роботу в селянських господарствах коливалася від 40 коп. до 1 крб., в економіях – від 60 до 80 коп., на цукрових заводах – 60 коп. – 1, 1 крб.². Здебільшого біженці працювали на поденних роботах³.

У багатьох населених пунктах українських губерній було влаштовано мережу майстерень, де працювали біженці, часто виготовляючи там же для своїх потреб одяг, взуття та ін.. Наприклад, у Полтаві діяли дві швейні майстерні з пошиття теплого одягу⁴. У Києві частина біженок влаштувалася в швейних майстернях губернського відділення Тетянинського комітету, вироби яких йшли на забезпечення потреб самих же біженців. За роботу вони отримували від 60 коп. до 1,5 крб. щоденно⁵. Цікавим є приклад влаштування майстерень для роботи біженців у Житомирі. На початку лютого 1916 р. Володимиро-Василівське братство, яке очолював протоієрей М. Бурчак-Абрамович, влаштувало у місті швейну та кравецьку майстерні. На урочистому відкритті були присутні П. Скаржинський, волинський губернатор, Н. Оржевська, голова місцевого комітету Червоного Хреста, В. Кандиба, заступник голови ГЗУ та ін.. Святкову літургію з цього приводу провів архієпископ Євлогій, який пожертвував «1000 аршин полотна та 1000 аршин бумагеї»⁶. У перший день роботи швейної майстерні 6 біженок-

¹ Там само, спр. 106, арк. 16.

² Там само, арк. 17.

³ Там само, спр. 88, арк. 25.

⁴ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1743, арк. 113.

⁵ Деятельность Волынского и Киевского отделений Комитета Ее Высочества // Известия Комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны. – 1916. – № 6. – 15 августа. – С. 7.

⁶ Открытие мастерских, учрежденных для беженцев // Жизнь Волыни. – 1916. – 3 февраля.

1.4. Напрямки допомоги біженцям

працівниць приступили до пошиття білизни та одягу для дітей-біженців. Адміністрація майстерні з тим, щоб місцеве населення могло робити у швачок замовлення, публікувала у житомирській газеті такі оголошення:

«Швейна та чоботарська майстерня. Трудова допомога біженцям. Кашиперовська, 47. Дешево та акуратне виконання замовлень. Білизна. Одяг. Взуття»¹.

Частина біженців прагнули хоча б на короткий час влаштувати свою власну справу. На початку січня Вовчанська повітова газета писала:

«У різних місцевостях біженці, не бажаючи користуватися благодійністю, організовують свою працю на кооперативних засадах. У Петрограді біженці-латиші, у зв'язку зі значною дорожнечою перевезень всіляких вантажів, влаштовували артілі перевізників. Артілі столярів та палітурників уже працює. У Харкові влаштована шевська та чоботарська артілі, на жаль, вони потребують коштів на закупівлю обладнання»².

Протягом шести місяців 1916 р. Харківський єврейський комітет допомоги жертвам війни виділив 6723 крб. 66 коп. для біженців-євреїв, розміщених в Охтирському, Богодухівському, Зміївському, Ізюмському та інших повітах губернії на їх працевлаштування, відкриття майстерень, організації торгівлі, придбання обладнання, інструментів, коней та ін.. В Одесі єврейські біженці працювали роздрібними торговцями, при цьому кошти на придбання для них товарів місцевий єврейський комітет отримав від проведеного благодійного спектаклю³. На початку січня 1916 р. у Житомирі група біженців за підтримки міської управи почала працювати візниками⁴. Проте у місті Слов'янськ Харківської губернії спостерігався й інший, діаметрально протилежний, випадок.

«Серед «гужових» біженців прибуло до тридцяти сімей німецьких колоністів із західного фронту. Прибули вони з кіньми. Місто зраділо, так як коней на його потреби не вистачало. Місто звернулося до біженців з проханням йти працювати візниками з щоденною оплатою 2 крб. 50 коп. Вони відмовилися. За деякий час з'явилися [у місцевий комітет. – Л. Ж.] за допомогою. Коней продали»⁵.

¹ Объявление // Жизнь Волыни. – 1916. – 10 февраля.

² Артели среди беженцев // Волчанский земский листок. – 1916. – № 1 – 2. – 9 января. – С. 18.

³ Помощь беженцам // Одесский листок. – 1915. – 20 августа.

⁴ Ходатайство группы беженцев // Жизнь Волыни. – 1916. – 20 января.

⁵ Хотят ли беженцы работать? // Южный край. – 1915. – 19 ноября.

Частина біженців-чоловіків влаштувалася на промислові підприємства, як, наприклад, завод «Наваль» у Миколаєві¹. На вересень 1916 р., за даними гірничопромисловців Донбасу та Придніпров'я, на вугільних та антрацитових копальнях їх трудилося 2,5 тисячі². Працю біженців використовували на окопних роботах, водних та шосейних шляхах³. На початку евакуації біженці з Галичини й Буковини навіть виражали прохання направити їх на тимчасове проживання до промислових районів, де можна було знайти роботу відповідно їх фаху⁴. Цікаво відзначити, що 21 липня 1915 р. на засіданні Херсонського повітового комітету допомоги біженцям присутній представник Криворізьких рудних заводів Роговський, наголосивши на дефіциті робочих рук, висловив побажання направити до них три тисячі біженців із Поділля та Галичини, оскільки ті мали досвід гірничих робіт⁵.

Біженці, які евакуювалися разом зі своїми установами, мали змогу частково отримати роботу за фахом. Наприклад, мирові судді, відповідно до урядового розпорядження, були розподілені по різних судово-мирових округах. На початку січня 1916 р. у Харкові та Харківському повіті було працевлаштовано вісім таких службовців⁶. На прикладі Полтави можна проілюструвати роботу біженців у різних інстанціях. Так на «урядовій телефонній станції» працювали Надія Гайдаш, поштово-телеграфний чиновник Холмської телефонної мережі та Олена Новельт, поштово-телеграфний чиновник Люблінської телефонної мережі з щомісячною оплатою у 75 крб. 33 коп.⁷. Крім того, чотири біженці працювали в губернській землевпорядній комісії, по одному в управлінні акцизних зборів та земельному банку, дві жінки-біженки у з'їзді мирових суддів, сім у міській управі, 16 у бюро ПРОПО, 27 у казенній палаті⁸. Працездатні біженці, особи духовного сану, які були евакуйовані до Полтавської єпархії отримали тимчасові посади, головним чином, псаломщиків при церквах Полтави, Костянтиноградського, Кобеляцького, Кременчуцького, Полтавського та інших повітів⁹.

¹ Безработные беженцы // Одесский листок. – 1916. – 13 августа.

² Сердюк О. В. Біженство в Україні під час Першої світової війни. – С. 127.

³ ЦДІАК України, ф. 692, оп. 63 (195), спр. 106, арк. 1–1 зв.

⁴ Галицийские беженцы // Земская мысль. – 1915. – 9 июля.

⁵ Земская хроника. Беженцы // Известия Херсонского уездного земства. – 1915. – № 32. – 7 августа.

⁶ Хроника // Утро. – 1916. – 6 января.

⁷ Держархів Полтавської обл., ф. 992, оп. 1, спр. 4, арк. 16.

⁸ Держархів Полтавської обл., ф. 992, оп. 1, спр. 4, арк. 17, 19, 21, 25, 30, 41, 48.

⁹ Жванко Л. Допомога духовенства Полтавщини біженцям Першої світової війни / Л. Жванко // Історія релігій в Україні: праці XIII-ї міжнарод. наук. конф. 20 – 22 трав. 2003 р. – Кн. I. – [Ред. кол. В. Гаюк, Я. Дашкевич, Л. Моравська]. – Львів : Логос, 2003. – С. 246.

1.4. Напрямки допомоги біженцям

Особливість працевлаштування етнічних біженців полягала в тому, що частина з них евакуювалася разом із підприємствами, де вони служили. Усього з території Польщі та Прибалтики було вивезено близько 680 підприємств, з них – майже кожне п'яте в українські губернії¹. Найбільша кількість евакуйованих об'єктів знаходилась на Харківщині: 12 заводів, серед яких машинобудівний завод «Герлях і Пульст», меблева фабрика «Конрад Ярнушкевич і Ко», фабрика Кржеминського, гвинторізна фабрика Козловського та два банки². На Катеринославщині перебувало вісім заводів (7 з литовських губерній), Київщині – два, по одному – на Полтавщині, Херсонщині та Чернігівщині³. На цих же підприємствах і працювали евакуйовані робітники, перебуваючи у кращому, матеріальному з погляду стабільної платні, становищі, порівняно з рештою біженців. Переважна більшість латишів, за даними представника Латиського Центрального Комітету В. Олава, працювала на оборонних підприємствах⁴.

Біженці-іноземці могли звертатися як в етнічні бюро праці, так і в структури, створені при земствах чи благодійних спілках. Так в Одесі діяло єврейське бюро праці, відкрите при місцевому «Товаристві поширення ремісничої та землеробської праці євреїв Росії». Воно займалося влаштуванням, головним чином, працівників «інтелігентних професій»⁵. Досить швидко, враховуючи реалії воєнного часу, у Кременчуці Полтавської губернії повітове бюро праці забезпечило робочими місцями 108 із 444 біженців-румунів⁶. У 1916 р. у Харкові надавали допомогу єврейське та латиське бюро праці, а також бюро праці від Воєнно-Промислового Комітету та обласного комітету ВСМ⁷. Працевлаштуванням польських біженців у Харкові займалися два бюро праці з улаштування біженців – «Центральне» та «Польське».

Для ілюстрації наведемо діяльність латиського бюро праці. З перших же днів його діяльності спостерігався великий приплив біженців, охочих поступити на роботу. Пошук вакансій йшов за допомогою розміщення оголошень в газеті. На першому місці стояв попит на чорноробів, які поденно працювали на заводах: ризькому – «Загальна Електрична Компанія», варшавському машино-

¹ Сердюк О. В. Біженство в Україні під час Першої світової війни. – С. 120.

² Эвакуация промышленных предприятий из литовских губерний // Горнозаводское дело. – 1915. – 15 ноября.

³ Лихачова Т. М. Польські біженці в Росії (серпень 1914 р. – листопад 1917 р.). – С. 144.

⁴ Деятельность Волынского и Киевского отделений Комитета Ее Высочества // Известия Комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны. – 1916. – № 6. – 15 августа. – С. 8.

⁵ Среди беженцев // Одесский листок. – 1915. – 20 августа.

⁶ Жванко Л. М. Румунські біженці Першої світової війни на Полтавщині. – С. 211.

⁷ Справочная книга «Весь Харьков» на 1916 год. – С. 6.

будівному – «Генріх і Пульст», казенному паровозобудівному, де виконували «звичайну чорну роботу (тягали залізо, дошки і ін.)». За щоденну роботу жінки та підлітки отримували від 50 коп. до 1 крб., чоловіки до 1,5 крб.¹. На жаль, ці працівники, які до того ж не володіли російською мовою, були цілком залежними від сваволі майстрів та заводської адміністрації². Харківські підприємці прагнули використовувати працю біженців, але при цьому пропонували їм мінімальну оплату. *«Бували випадки, коли звичайна заробітна плата знижувалася на 25-40%, причому підприємці навіть любили прикриватися маскою добродійності»*³. При цьому навіть паровозобудівний завод, один із провідних підприємств Російської імперії, платив робітникам-біженцям половину зарплати місцевого працівника⁴.

Працевлаштування для етнічних біженців мало і свої проблеми. Перш за все, важко було знайти роботу представникам інтелігенції, частині евакуйованих робітників західних промислових окраїн держави ще важче було змиритися із пропозицією стати поденними сільськогосподарськими працівниками. Безумовно, моральні потрясіння, які пережили біженці, занурення їх в незнайоме суспільне, а то й мовне середовище, не завжди сприяли пошуку роботи. Урядові кола Російської імперії причину того, що ці знедолені люди не йшли працювати, вбачали у тій незначній грошовій та харчовій допомозі, яку вони отримували від держави та різних громадських організацій, а також у відвертому небажанні працювати. При цьому офіційна влада прагнула, щоби якомога більша частина біженців сама себе утримувала. Насправді ж проблема була значно глибшого, скоріше психологічного, соціального та життєвого характеру. Першою чи не найважливішою причиною була моральна та душевна перевтома. Уже сучасники, аналізуючи відмови евакуйованих ставати до роботи, прийшли до висновку:

*«... не можна назвати дармоїдством той стан, у якому опинилися біженці, переживши руйнацію рідних місць, знищення плодів багаторічної праці, переживши розлуку, хвороби і навіть смерть рідних і близьких серцю людей. [...] Вони справді хворі: хворі фізично, хворі морально і душевно»*⁵.

Не можна назвати неробами тих людей, які в умовах жахливої евакуації в

¹ *Žvanko Ľubova*. Latvies bēgļi Pirmā pasaules kara gados Harkovā (1915 – 1916). – L. 26.

² *Жур М.* Організація і діяльність польських товариств в Харкові наприкінці XIX – початку XX ст. / М. Жур, О. Ніколаєнко // Польська діаспора у Харкові: історія та сучасність: матеріали наук. конф., 24 квіт. 2004 р. – Х. : Майдан, 2004. – С. 27.

³ Труды Харьковского Областного Съезда Всероссийского Союза Городов... – С. 95.

⁴ Хотят ли беженцы работать? // Южный край. – 1915. – 19 ноября.

⁵ Пункт по распределению беженцев и Бюро Труда В.С.Г. в гор. Харькове // Известия ВСГ. – 1916. – № 24. – 15 января. – С. 81.

1.4. Напрямки допомоги біженцям

середині літа 1915 р., кілька тижнів перебували в дорозі, втратили усе своє домашнє господарство, загубили своїх родичів. Багато біженців потрапили у зовсім інший чужий світ і їм потрібен був час, щоби вжитися у нову реальність. У листопаді 1915 р. на одній із нарад Харківського губернського комітету ВЗС детально розглядалося питання відмови біженців від роботи. Головуповноважений М. Толмачов, репрезентуючи урядове бачення проблеми, наголосив на неможливості того факту, щоби мільйони біженців були неробами й жили з державної допомоги¹. Натомість С. Ігумнов, голова губернського санітарного бюро, різко виступив проти будь-яких репресивних методів та примусу щодо цих людей:

«біженець перебуває у винятковому становищі. Часто мешканець села потрапляє до міста і навпаки, і у цих випадках їм потрібно адаптуватися. Часто у працівників немає ні інструментів, ні матеріалів. Нарешті, якщо йти в кабалу, над цим потрібно поміркувати, поміркувати й над тим, що буде із сім'єю»².

Біженці, які пережили жахи евакуації, просто боялися розлучатися із сім'єю, коли робота передбачала переїзд на інше місце. З іншого боку ті, хто загубив у дорозі родину, боялися рушати з місця останнього спільного перебування, часто вони надовго залишалися жити при медико-санітарних та харчових пунктах, у розпачі чекали на рідних, не вірячи у їх смерть³.

Наступна причина відмов – недобросовісне ставлення частини працедавців, які зловживали безпомічним становищем біженців, свідоме заниження їм заробітної плати. Усе це вилилося у значну експлуатацію останніх. З настанням холодів долучилася ще одна причина – відсутність теплого одягу та взуття.

Зрозуміло, що випадки відмови від праці були, та все ж вони не можуть характеризувати загальне ставлення до праці, оскільки ті ж таки сучасники відзначають, що *«перше бажання біженця було отримати роботу і влаштуватися якимось чином»⁴*. Були серед них і факти озлобленості на владу: *«уряд довів нас до злиднів, то тепер хай і утримує»* і невдоволення місцевими жителями: *«ми втратили майно, а ви тут сидите спокійно і боїтеся витратити на нас копійку»⁵*. Проте ніхто не мав права дорікнути біженцям у неробстві тільки то-

¹ Хотят ли беженцы работать? // Южный край. – 1915. – 19 ноября.

² Там же.

³ Комитет Западного Фронта Вс. Зем. Союза // Известия ВСГ. – 1916. – № 24. – 15 января. – С. 82.

⁴ Хотят ли беженцы работать? // Южный край. – 1915. – 19 ноября.

⁵ Бюро Труда при Котелевском подкомитете помощи беженцам // Известия ВСГ. – 1916. – № 24. – 15 января. – С. 86.

му, що серед величезної їх маси можливо знайти нечисленних тих, хто не хотів працювати. Не можна було й відмовити біженцям у їх праві шукати загублених членів родини¹. Таким чином, проблема працевлаштування біженців – досить складна і знайти компроміс у її вирішенні не вдалося. Значна їх кількість отримала хоча б незначний заробіток. При цьому уряд невпинно йшов по шляху скорочення грошової допомоги, вимагаючи від біженців самостійно відшукувати засоби до існування, що в умовах наростаючого безробіття, зумовленого війною, було майже нереально.

Біженцям, які осіли в українських містах і селах, було надано безкоштовне медичне обслуговування в амбулаторіях, стаціонарних лікарнях, епідемічних бараках та у шпиталях. Переважна більшість евакуйованих потребувала нагальної медичної допомоги, оскільки їх здоров'я було підірване *«пережитими потрясіннями, зміною способу життя та кліматичних умов, браком своєчасного харчування та ін.»*². Серед них спостерігалися спалахи особливо небезпечних епідемій – тифу, холери, віспи. У цілому рівень ефективності надання медичної допомоги біженцям не виходив за межі загального стану у сфері охорони здоров'я Російської імперії. Головне навантаження з обслуговування евакуйованих було покладено на земські та міські управи, а тому всі проблеми галузі негативним чином відображалися і на них. Серед важливих слід назвати мобілізацію медичного персоналу. У зв'язку з цим значно скоротила кількість земських лікарських кадрів, на яких, у свою чергу, додатковим обов'язком лягло надання допомоги біженцям³.

Місцеві адміністрації, у першу чергу, були зацікавлені в організації належного медичного обслуговування прибулих. Про важливість цієї складової у справі опікування евакуйованого населення наголошувалося уже на перших зібраннях місцевих представників громадськості. Наприклад, 17 серпня 1915 р. у Вовчанську Харківській губернії на об'єднаному засіданні представників комітетів ВЗС та ВСМ, Тетянинського, місцевого відділення Червоного Хреста, самоврядувань та громадськості було ухвалено забезпечити медичним персоналом розподільні пункти, а на місцях організувати належне лікування евакуйованих⁴. 19 листопада 1915 р. в Одесі відбулася нарада лікарів, на якій також розглядалося питання надання допомоги біженцям. Першочергово належало звернути увагу на *«влаштування обсерваційно-пропускного пункту і організацію*

¹ Пункт по распределению беженцев и Бюро Труда В.С.Г. в гор. Харькове // Там же. – С. 82.

² Держархів Полтавської обл., ф. 992, оп. 1, спр. 3, арк. 66.

³ Жванко Л. Соціальні виміри Української Держави (квітень – грудень 1918 р.). – С. 52.

⁴ Общее собрание по оказанию помощи беженцам в Волчанском уезде Харьковской губернии // Волчанский земский листок. – 1915. – № 29. – 22 августа. – С. 14–15.

1.4. Напрямки допомоги біженцям

медичної і санітарної допомоги»¹.

Оскільки біженці не могли оплачувати лікування, то, безумовно, на порядок денний постало питання щодо надання безкоштовної медичної допомоги. При цьому відповідна ініціатива виходила від медичних працівників. Наприклад, ще 21 серпня 1914 р. рада лікарів Чернігівської губернської земської лікарні на своєму засіданні ухвалила спеціальне звернення до губернської земської управи. Воно стосувалося надання дозволу *«сім'ям, які втекли з району воєнних дій, безкоштовно лікуватися в земських медичних закладах та отримувати ліки із земської аптеки»*². І вже з осені 1914 р. Чернігівська губернська земська управа спільно із губернським відділенням ВЗС виділила кошти на утримання всіх відділень губернської лікарні, де лікувалися біженці³. У січні 1916 р. на засіданні Катеринославської губернської земської управи було підтверджено, що *«... біженці в медичному аспекті обслуговуються на рівні з корінним населенням»*⁴.

Практикувалася видача безкоштовних медикаментів за наявності посвідчення біженця чи довідки від місцевого біженецького комітету. Наприклад, на Чернігівщині аптека губернського земства виділяла для біженців безкоштовні ліки *«... за умови подачі даних від місцевого біженецького комітету про їх нездатність оплати»*⁵. Міські аптеки Полтави, на підставі розпорядження губернатора Р. Моллова від 24 серпня 1916 р., безкоштовно відпускали біженцям ліки. Для цього було достатньо пред'явити посвідчення від місцевого відділення Тетянинського комітету⁶. У різних містах України біженці безкоштовно отримували ліки й у міських амбулаторіях⁷⁻⁸. Для лікування біженців використовували медичні заклади, які перебували у підпорядкуванні, головним чином, земських та міських управ. Слід відмітити, що у містах до справи надання медичної допомоги цим людям активно долучилися студенти, які працювала волонтерами у лікарнях, медичних пунктах на вокзалах та ін.⁹.

¹ Державний архів Одеської області (далі – Держархів Одеської обл.), ф. 16, оп. 92, спр. 122, арк. 14.

² Журнали заседания Черниговского губернского Земского Собрания 50-й очередной сессии 1914 г., состоявшейся 20 февраля – 3 марта 1915 г. (С приложениями). – Чернигов: Типогр. губ. земства, 1915. – С. 126.

³ Жванко Л. Іноземні біженці Першої світової війни в Україні / Л. Жванко // Київська старовина. – 2005. – № 3. – С. 84.

⁴ Журнали заседания Екатеринославского Губернского Земского Собрания очередной сессии 1915 г. – С. 374.

⁵ Журнали заседания Черниговского губернского Земского Собрания... – С. 126.

⁶ Держархів Полтавської обл., ф. 992, оп. 1, спр. 3, арк. 66 зв.

⁷ Призрение беженцев в Екатеринославе // Приднепровский край. – 1915. – 21 октября.

⁸ Бесплатный отпуск лекарств // Полтавский день. – 1916. – 3 сентября.

⁹ Донік О. М. Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни. – С. 82.

Безумовно, заможна частина евакуйованого населення могла лікуватися у приватних закладах. Частково було використано й військові шпиталі. Наприклад, з 20 липня 1915 р. стаціонарне лікування біженців у військово-польових медичних закладах, розміщених на території Одеського воєнного округу, відбувалося на засадах надання медичної допомоги нижчим воєнним чинам за кошти воєнного відомства. Підставою до того стала телеграма Начальника генерального штабу, яку у формі наказу до виконання по округу озвучив Головний начальник округу¹.

Добре налагодженим, враховуючи фактор війни, було лікування біженців у Катеринославській губернії, яка у тогочасній Росії посідала одне з перших місць за кількістю земських медичних дільниць (їх налічувалося 149)². При цьому простежується динаміка щодо збільшення кількості залученого медичного персоналу до обслуговування біженців. На 15 вересня 1915 р. для надання допомоги біженцям у губернії було запрошено 24 лікарі, 18 фельдшерів та 17 медичних сестер, а вже у кінці жовтня – 30 епідемічних лікарів, 45 фельдшерів, 42 сестри милосердя³.

Важливим моментом було надання лікарської допомоги іноземним біженцям, які не знали російської або української мови. Виходом з такої ситуації було залучення лікарів-біженців. Наприклад, при двох Харківських міських амбулаторіях працювали два лікарі, які володіли латиською мовою. Щомісячно вони обслуговували близько 600 біженців⁴. Навесні 1916 р. у передмісті Харкова було відкрито фельдшерський пункт, на якому працював К. Миз, евакуйований австрійський підданий з Варшави. Він лікував не тільки польських біженців, а й місцеве населення⁵. В Одесі литовським біженцям медичну допомогу надавали лікарі, студенти і курсистки старшого курсу медичного факультету місцевого університету. Частина персоналу лікувала біженців, розселених у притулках; інша приймала хворих в приміщенні Литовського комітету, важкохворим допомога надавалася вдома. Ліки хворі отримували також безкоштовно⁶.

Незначна кількість біженців могла поліпшити своє здоров'я у санаторіях та на цілющих лиманах. Фінансову та організаційну складову цієї справи узяв на себе Тетянинський комітет, представники якого взимку 1916 р. провели низ-

¹ Приказание по Одесскому Военному Округу на театре военных действий. // Законы и распоряжения о беженцах (По 1-е апреля 1916 г.): Вып. II. – М.: Город. типогр., 1916. – С. 91.

² Журнал Чрезвычайного Екатеринославского Губернского Земского Собрания... – С. 97.

³ Там же.

⁴ Žvanko Ľubova. Latvies bēgļi Pirmā pasaules kara gados Harkovā (1915 – 1916). – L. 28.

⁵ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 143, арк. 1–4.

⁶ Литовский комитет // Югобеженец. – 1915. – № 1. – 1 ноября.

1.4. Напрямки допомоги біженцям

ку переговорів із керівництвом санаторних закладів щодо лікування там біженців¹. Літом 1916 р. для прийому хворих на Хаджибейському лимані в Одесі було підготовлено 100 місць (60 для дітей і 40 для дорослих) та 200 місць на «Лиманному лікувальному закладі Якимовича», а також у санаторії «Пуща-Водиця» поблизу Києва². Губернські відділення Тетянинського комітету направляли у повіти спеціальні анкети щодо виявлення осіб, як й мали їхати на лікування. Витрати на дорогу останнім оплачували місцеві комітети³. На Волині у місті Славута губернський комітет ВЗС влаштував спеціальний санаторій для хворих дітей біженців⁴.

На жаль, в загальній своїй масі біженці мали слабе здоров'я, що було зумовлено тривалою евакуацією, недоїданням, не завжди відповідними умовами життя, поширенням одвічних супутників військових конфліктів – епідемії. Відтак за умов неналежного державного фінансування місцевим комітетам, попри всі намагання, було досить важко забезпечити усіх евакуйованих належним медичним обслуговуванням.

Для пересічної людини початку ХХ ст. духовний світ поставав через молитву, церковну відправу, різні обряди. Тому надзвичайно важливо було задовільнити духовні запити біженців. Особливо це стосувалося евакуйованих із Польських та Прибалтійських володінь Російської імперії, яким богослужіння належало проводити їх рідною мовою. У той же час ця сфера допомоги була однією з найскладніших, оскільки пасторам доводилося втручатися в особисте життя біженців⁵. Важливу роль у збереженні самоідентифікації етнічних біженців відіграло їх духовенство. Надзвичайно гострою потребою особливо для значної кількості біженців-католиків, лютеран, протестантів, які потрапили в чуже для них мовне, релігійне, ментальне середовище, було спілкування з духовенством західного обряду. З початку біженського руху, говорити про задоволення релігійних потреб біженців, здебільшого, не доводиться, оскільки часто і священнослужителя не було на місці, щоби відслужити службу за померлими, охрестити новонароджених чи своєю проповіддю підтримати в розпачі нещасних людей. Проте вже згодом Святіший Синод, заручившись підтримкою головуповноважених С. Зубчанінова та М. Урусова, командуючих російськими арміями, зобов'язав саме православних священників залишатися при своїй пастві і відп-

¹ Держархів Полтавської обл., ф. 992, оп. 1, спр. 3, арк. 33.

² Там само, арк. 33, 88, 151.

³ Там само, спр. 3, арк. 42.

⁴ Санаторий для больных детей беженцев // Жизнь Волыни. – 1916. – 19 апреля.

⁵ Korzeniowski M. Tułaczy los. – S. 172.

равлятися в евакуацію лише з ними¹.

У той же час для православних біженців, вочевидь, було простіше й на нових місцях віднайти священика для вирішення своїх духовних потреб, оскільки середовище, куди вони потрапляли було православним. Більша скрута в цьому сенсі випала біженцям-католикам, яких і репрезентувало здебільшого польське населення. Поляки, латиші, литовці та ін. у багатьох випадках були розселені на значній віддалі від міст та містечок, де функціонували костьоли чи кірхи, а тому втратили можливість користуватися послугами ксьондзів, священиків свого обряду². Тому було важливим відпрацювати механізм організації відряджень священнослужителів у місця їх скупчення.

Протягом осені 1915 р., тобто в часи евакуації найбільшої кількості біженців, комісія із задоволення духовних потреб біженців під керівництвом А. Коні підготувала певні пропозиції, покликані регулювати надання духовної допомоги католикам. Знаковим у цій справі стало засідання ОН з УБ 26 листопада 1915 р., на якому і було розглянуто та ухвалено низку положень щодо задоволення духовних потреб біженців-католиків. Так, доцільність відрядження католицького духовенства мала визначатися кількістю біженців-католиків, які проживали в межах певної місцевості³. Дана «норма», встановлена Особливою нарадою, склала 10 тис., а в особливих випадках – 5 тис. біженців на одного священика⁴. У місцях значно меншого скупчення біженців тимчасово було дозволено відрядження на незначні терміни спеціально виділених римо-католицьких священиків. Призначення священиків, які відправлялися у відрядження, здійснював Могилівський архієпископ за згоди Департаменту духовних справ. Про кожного відрядженого священика повідомляли місцевого губернатора. Католицькі священики, яких посилали для забезпечення потреб біженців, обиралися із самих священиків-біженців тої ж національності, з якої і складалася та чи інша група біженців⁵. М. Плеве, товариш міністра внутрішніх справ, підбиваючи підсумки роботи наради 26 листопада 1915 р., схвалив пропозиції комісії щодо можливості посилення діяльності духовних осіб різних конфесій у справі надання біженцям релігійно-моральної допомоги, визнавши за необхідне видати священикам особливі винагороди та спеціальні кошти на роз'їзди⁶.

¹ Цов'ян Д. Г. Деятельность государственных органов и общественных организаций по оказанию помощи беженцам в годы Первой мировой войны. – С. 71.

² Korzeniowski M. Tułaczy los. – S. 169–170.

³ Державний архів Харківської області, ф. 18, оп. 21, спр. 114, арк. 51.

⁴ Там само, арк. 34.

⁵ Цов'ян Д. Г. Деятельность государственных органов и общественных организаций по оказанию помощи беженцам в годы Первой мировой войны. – С. 72.

⁶ Там же. – С. 74.

1.4. Напрямки допомоги біженцям

Проте, уже на час припинення руху біженців, тобто на зиму 1916 р., при ОН з УБ було утворено спеціальну комісію, метою якої став «...*перегляд існуючих підстав щодо відрядження на місця розселення біженців духовних осіб та задоволення їх потреб...*»¹. Результатом роботи став висновок щодо визначення кількості священиків, яких необхідно відрядити у тиллові губернії. Вона мала залежати не лише від числа біженців-католиків, що проживали у певній місцевості, але й співвідноситися з іншими умовами місцевого характеру – розмір районів, де проживають біженці-католики, умови зв'язку та сполучення в даній місцевості та ін.². До того ж було визнано за бажане, щоб розподіл ксьондзів для обслуговування біженців здійснювалося ОН з УБ, яка тим самим мала можливість цілком планомірно задовольняти релігійні потреби біженців, відряджаючи на місця священиків. Комісія також розглянула питання фінансового утримання духовенства, що їхало у відрядження. Було встановлено, що крім основної оплати – 150 крб., призначалися додаткові, так звані, «*роз'їзні гроші*» відповідно до місцевих умов – розміри обслуговуючого ксьондзом району, вартості проїзду залізничними та ґрунтовими дорогами та ін.³.

Проаналізувати процес відрядження священиків для виконання пасторських обов'язків серед біженців можна на прикладі Харківської губернії, куди вже у серпні 1915 р. для задоволення духовних потреб біженців-католиків було направлено ксьондза Ф. Бобніса із Віленської римо-католицької єпархії та Ф. Галабурду із Ситненської римо-католицької єпархії Сувальської губернії. Від 7 січня 1916 р. у Куп'янську тієї ж губернії духовні відправи провадив ксьондз із Могилівської римо-католицької єпархії Ф. Жилинський⁴. Задоволенням духовних потреб біженців-латишів займався направлений до Харкова пастор Венденського повіту К. Ірбе. Слід зауважити, що географію його поїздок склали Катеринославська, Курська та Харківська губернії⁵.

17 грудня 1915 р. управляючий Могилевською Римо-Католицькою Архієпархією єпископ І. Цепляк, з метою забезпечення духовних потреб біженців-католиків, направив у відрядження священиків до місць найбільшого скупчення біженців-католиків. 8 грудня того ж року міністр внутрішніх справ Російської імперії дозволив начальникам губерній видавати дозволи на влаштування тимчасових приміщень для громадських богослужінь. У Харкові на ці потреби були використані бараки в районі Балашовського вокзалу. До того ж, адміністра-

¹ Державний архів Харківської області, ф. 18, оп. 21, спр. 114, арк. 34.

² Там само, арк. 51.

³ Там само.

⁴ Там само, арк. 1, 4.

⁵ Там само, арк. 1.

ції Миколаївської та Олександрівської лікарень Харкова запрошували настоятеля місцевої римо-католицької церкви для проведення богослужінь та необхідних обрядів після смерті пацієнтів-католиків¹.

Складна ситуація із забезпеченням духовних потреб цих біженців спостерігалася у повітах губернії. Так, 14 березня 1916 р. представник Харківського курату ксьондз І. Секлюцький у листі до губернського правління повідомляв:

«Беручи до уваги, що в Харківській губернії з осені 1915 р. осіло більше 30 тис. католиків, не беручи до уваги 10 тис. полонених-австріяків, зважаючи на те, що серед біженців, розміщених у селах, спостерігаються чисельні смертні випадки, необхідно продовжити діяльність цих [вищезгаданих – Л. Ж.] священників»².

Тогочасні статистичні дані щодо кількості біженців досить умовні, але вони дають зрозуміти, що роботи у відрядженого духовенства не бракувало. Проте для цих священників постала власна проблема – вчасно отримати за свою працю 150 крб.. Так, 3 березня 1916 р. до Харківського губернатора князя М. Оболенського надійшла телеграма заступника міністра внутрішніх справ В. Волконського щодо необхідності терміново подати відомості про кількість відряджених римо-католицьких священників та євангелістсько-лютеранських пасторів із зазначенням прізвищ та отриманих із біженецьких кредитів коштів та суми невиданої їм оплати³. 16 березня 1916 р. представник губернського правління Л. Турчанинов повідомив про цей запит харківського губернського проповідника євангелістсько-лютеранської Святого Вознесіння церкви обер-пастора М. Штендера та куратора римо-католицької церкви Харкова ксьондза І. Секлюцького⁴. Того ж дня М. Штендер направив відповідь, у якій зазначалося, що пастор К. Ірбе, розпочавши роботу в січні 1916 р., ще не отримав грошей. При цьому висловлювалося прохання виділити означені кошти із «кредитів для біженців», проте й надалі цей священник, фактично, утримувався М. Штендером.

У подібній ситуації перебували і католицькі священники Ф. Бобніс, Ф. Галабурда та Ф. Жилинський. Кошти на їх проживання у сумі 1,8 тис. крб. було переведено відділом з влаштування біженців МВС у розпорядження Харківського губернатора лише 31 травня 1916 р., а священникам надійшли лише у дру-

¹ Жванко Л. Польські біженці Першої світової війни в Харкові / Л. Жванко // Формування історичної пам'яті: Польща і Україна: матеріали міжнарод. наук.-практ. конф., 12 трав. 2007 р. – Х., 2008. – С. 24.

² Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 114, арк. 14.

³ Там само, арк. 9.

⁴ Там само.

1.4. Напрямки допомоги біженцям

гій половині липня того ж року¹. Відтак майже півроку духовенство залишалося без засобів до існування. Щонайменше дивною у цій ситуації видається позиція МВС та ОН з УБ, які офіційно взявши на себе відповідальність за перебування цих священників у відрядженнях, не реагували на низку телеграм місцевих представництв щодо продовження терміну відряджень та забезпечення життєвих потреб самих священників.

Місцеві православні священники також задовольняли релігійні потреби біженців. Єпархіальні комітети Полтавської єпархії відряджали своїх представників до місць тимчасового проживання біженців та до потягів на станціях, де вони проводили богослужіння, пастирські бесіди, роздавали біженцям «Євангеліє», молитовники, хрестики².

У середині січня 1916 р. Святіший Синод за наказом імператора ухвалив пояснення щодо полегшення укладання шлюбів біженців. Підставою до того послужили звернення низки єпархіальних священників, які висловлювалися щодо складнощів проводити шлюбні обряди, оскільки частина біженців у дорозі втратила свої посвідчення особи. Відтак вище духовне відомство, узявши до уваги воєнні умови та факти відсутності у біженців необхідних документів, що підтверджують їх особу: *«...як-то паспорт, білети чи посвідчення, які встановлюють як відсутність спорідненості між тими, хто хоче укласти шлюб, так і правоздатність їх до цього вступу»*, дозволив єпархіальному начальству укладати їх шлюби на підставі поданих поліцейських свідоцтв про правоздатність та письмові показання двох свідків, односельчан біженців, завірені нотаріусами. Цю новацію, що вносила зміни до циркулярного наказу Святішого Синоду про правила полегшення укладання шлюбів від 14 серпня 1916 р., було опубліковано у «Церковних відомостях» та «Приходском Листке»³.

Отже, проблема задоволення духовних потреб біженців була досить багатогранною та складною, про що засвідчив її розгляд на державному рівні Російської імперії. У той же час духовенств, як місцеве православне, так і прибуле у відрядження католицьке та протестантське, виконуючи свій загальнолюдський та пастирський обов'язок, надавало біженцям моральну підтримку.

Серед інших напрямків допомоги біженцям слід назвати опікування їх дітьми, розшук загублених членів родин та надання юридичної допомоги. Дозволимо собі лише побіжно зупинитися на цих складових біженецької проблематики. Надзвичайно важливим напрямком допомоги з боку держави та громадсь-

¹ Там само, арк. 55, 56.

² Краткий очерк о деятельности Полтавского Епархиального и Уездных комитетов о беженцах со времени их открытия до 1 декабря 1915 года. – С. 504.

³ Порядок совершения браков беженцев // Законы и распоряжения о беженцах. – С. 89.

кості стала соціальна опіка дітей біженців, оскільки вони були найбільш незахищеною, вразливою групою у сприйнятті негативних суспільних проявів. Різного віку, соціального статусу, етнічної приналежності вони уже пережили на собі недитячі страждання, а їх очі з докором дивилися на навколишню дійсність, яка забрала у них дитинство. При цьому дитяча маса не була однорідною. Одних дітей належало влаштувати в школи чи дитячі садки на час роботи батьків. Осторонь трималися діти-сироти, чиї рідні загинули під час евакуації чи на війні. Для них потрібно було відкрити притулки, забезпечивши усім належним. Сироти були найбільш беззахисними перед світом дорослих, часом терпіли навіть жорстоке поводження у закладах, покликаних прихистити, нагодувати і створити бодай ілюзію спокійного життя¹.

З осені 1915 р. на рівні Російської імперії повноваження з опікування дітей узяв на себе Тетянинський комітет, а на місцях – його відділення, самоврядування та громадські спілки. У полі зору етнічних комітетів також перебували й неповнолітні. На державні та благодійні кошти в Україну було створено мережу дитячих притулків, діти шкільного віку мали змогу відвідувати школи. У церковнопарафіяльних школах, наприклад, Полтавської єпархії навчалося 398 дітей біженців. Завдяки організованим адміністрацією цих закладів благодійних зборів, у Кременчуцькому повіті вони отримали безкоштовно одяг, взуття та письмові приладдя, а у Кобеляцькому – ще й підручники. При цих же закладах працювало вчителями 14 біженців, вони були забезпечені безкоштовним житлом та харчуванням². Для дітей іноземних біженців також відкривалися спеціальні класи, де навчання велося їх рідною мовою. В цілому, соціальний захист дітей біженців відображав загальні тенденції гуманітарної політики Російської імперії, проходив у складних умовах і не завжди забезпечував відповідні умови життя та розвитку підростаючого покоління.

Ще одним напрямком допомоги біженцям стала організація розшуку загублених у дорозі членів родин. Вони мали звертатися до місцевих відділень Тетянинського комітету, який розробив спеціальні бланки реєстрації, куди заносилися дані про родичів. Розшуку здебільшого сприяла і тогочасна преса.

«Известия...» Тетянинського комітету мали рубрику «Діти, які загубили батьків», де розміщувалися фотографії дітей та коротка про них інформація³.

¹ Лазанська Т. І. Становище біженців України в роки Першої світової війни. – С. 224.

² Участие церковных школ в современной войне // Полтавские епархиальные ведомости. – 1917. – № 15. – С. 1184.

³ Дети беженцев, потерявшие родителей // Известия Комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны. – 1916. – № 5. – 1 августа. – С. 25–26; Дети беженцев, потерявшие родителей // Там же. – № 6. – 15 августа. – С. 19–20.

1.4. Напрямки допомоги біженцям

Частково віднайти родичів допомагали, так звані, «Адресні книги біженців». На початок серпня 1916 р. Латиський Центральний Комітет підготував трьохтомник «Адресна книга біженців-Латишів», де було зібрано адреси 30 тис. біженців з Курляндської, частини Ковенської та Ліфляндської губерній. Видання було розіслано Латиським благодійним спілкам та губернським земським управам, на територіях яких проживали латиші¹. Того ж року у Москві побачила світ подібне довідкове видання «Статистична книга для польських біженців під час європейської війни 1914 – 1916 років», упорядкована В. Слодковським.

Таким чином, значна кількість біженців у роки Першої світової війни знайшла тимчасовий притулок в українських містах і селах. Біженці, незалежно від національності, віросповідання, соціального статусу, отримували допомогу та підтримку з боку державних та місцевих органів влади, самоврядувань різних рівнів, благодійних, громадських та етнічних спілок. Натомість поглиблення економічної кризи в Росії негативним чином відбивалося на житті біженців, яке з новим біженецьким роком тільки поглиблювалося, а місцеві комітети у такій ситуації були безсилі що-небудь змінити. Одночасно можна стверджувати, що український загальний доклав чимало зусиль, показуючи приклади Біблійної жертовності у справі допомоги евакуйованим.

* * *

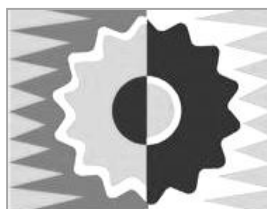
Проблема біженців Першої світової війни для Російської імперії, а відтак і українських земель, що входили до її складу, стала надзвичайно складною сторінкою внутрішнього життя. Для офіційної влади ця нова суспільна група виявилася важкою ношею і непередбаченою реальністю. Відтак держава не завжди адекватно та дієво реагувала на породжені війною соціальні виклики. І як результат – не могла впоратися власними силами і засобами з організацією ефективної допомоги біженцям. Відтак перекладала турботи з їх опіки на громадські організації, прагнучи одночасно утримати за собою контроль за розподілом коштів. Керівництво стравою соціального захисту біженців у Російській імперії еволюціонувало від громадської благодійності в особі Тетянинського комітету до державної політики, виразником якої стала Особлива нарада з улаштування біженців. Було створено відповідну систему органів та розроблено її законодавчу базу. «Положення про забезпечення потреб біженців» стало одним із перших нормативних актів у XX ст., яке окреслило саме поняття «біженець».

Українські землі в загальноросійському вимірі відіграли значну роль у

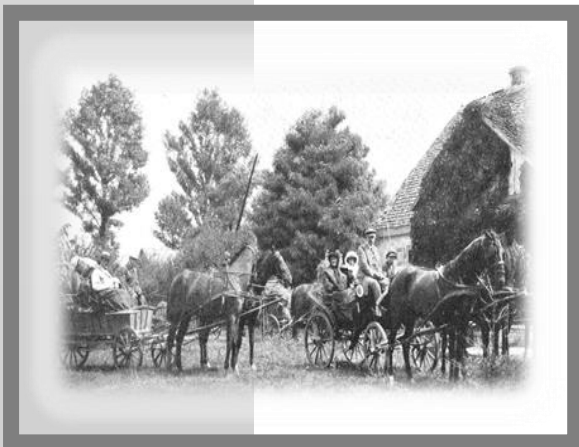
¹ Адресная книга беженцев-латышей // Там же. – № 5. – 1 августа. – С. 24.

формуванні системи органів допомоги біженцям. Спільними зусиллями працівників провідних громадських організацій – Всеросійського земського союзу та Всеросійського союзу міст, місцевих самоврядувань різних рівнів, етнічних спілок вдалося встановити певну схему стихійного руху біженців та організувати надання їм різнопланової допомоги. До роботи у цих комітетах було залучено найбільш активну частину соціуму, про готовність займатися благодійністю заявило українське жіноцтво. Українське суспільство в надзвичайно складних умовах воєнного часу узяло на себе складне завдання – створити належні умови життя сотням тисяч евакуйованих. За досить короткий час ці люди отримали тимчасовий притулок, їх було забезпечено харчуванням, видачею одягу і взуття, наданням медичної допомоги, організовано навчання для дітей, зроблено спроби задовольнити духовні запити етнічних біженців. У той же час імперська за своєю природою влада, а також війна, яка поглиблювала економічну та соціальну кризу Росії, негативним чином впливали на діяльності біженецьких структур і, як наслідок, життя біженців було досить складним, трагічним, позбавленим стабільності і впевненості у майбутньому.

РОЗДІЛ II

Українська Центральна Рада і проблеми біженців Першої світової війни

2.1. Розвиток нормативно – правових та організаційних підвалин регулювання проблеми біженців

Лютнева революція 1917 р., у результаті якої перестала існувати 300-літня династія Романових, кардинально змінила суспільний лад Російської імперії. Гучні гасла свободи і демократії, поєднуючи в собі небезпечні анархічні та охлократичні тенденції, наповнили якісно новим змістом всі аспекти життя тогочасного суспільства, зруйнували існуючу систему світосприйняття, вивели підневільні народи на шлях боротьби за своє самовизначення. Одним з них був і український народ, який плекав надії на краще життя. Марилося про закінчення кількарічної війни, хотілося наділу землі, у школах – рідної мови, свободи і всього незвіданого та нового, породженого за революційної доби. Водночас серед загалу була категорія, яка прагнула лише одного: якомога швидше повернутися додому, до рідної оселі, нехай навіть зруйнованої чи спаленою. То – біженці, які з початку війни знайшли тимчасового притулку в дев'яти українських губерніях, що входили до складу імперії Романових.

Зміна політичних орієнтирів, зумовлених приходом до влади в Росії Тимчасового уряду, привела до реорганізації існуючої системи допомоги біженцям. До лютневих подій 1917 р. уся біженецька справа перебувала в імперському правовому полі, однак дія відцентрових факторів, спричинила до появи на руїнах імперії нових державних утворень, за певних умов спонукала останніх зайнятися розробкою власних нормативно-правових засад та творення під них відповідних структур.

В Україні вже на початку березня 1917 р. владу на себе взяла Українська Центральна Рада, ставши з перших днів свого існування *«... об'єднуючим, координуючим і направляючим центром, до якого звідусіль, не тільки з України, а й з інших близьких і далеких країв, потягнулося пробуджене могутнім національно-визвольним зривом українство»*¹. УЦР, відповідно до положень I Універсалу, оприлюдненого 10 червня 1917 р., зобов'язувалася *«... бути на чолі нашого народу, стояти за його права і творити новий лад вільної АВТОНОМНОЇ*

¹ Гошуляк І. Проблема територіальної соборності України в період діяльності Центральної Ради (до кінця 1917 р.) / І. Гошуляк // Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття: міжнарод. наук.-теорет. конф., 20-21 лист. 2007 р. та наук. дослідж. – К., 2008. – С. 131–132.

2.1. Розвиток нормативно – правових та організаційних підвалин ...

УКРАЇНИ»¹. Слід відзначити, що в цей бурхливий час у свідомості українських біженців, тимчасово розселених у тилкових російських губерніях, з'явилося переконання, що саме Українська Центральна Рада є «... завзятим борцем за національні права України»². Більше того, у частини із них на чужині починає «прокидатися» усвідомлення приналежності до українського етносу. Так, російська дослідниця з Архангельська Т. Трошина у своїй книзі констатує:

«Біженці з України, яких зараховували до «росіян», після Лютневої революції, коли популярною стала національна ідея, об'єдналися у культурно-просвітницьке земляцтво»³.

На час приходу до влади УЦР в українських губерніях перебувала значна кількість біженців. Дані **Додатку 2.1** з різних причин не можуть бути вичерпними, проте й вони вказують на загальну тенденцію до збільшення їх числа. Біженську масу слід розглядати як мінливий організм, який перебував у перманентному русі, що, у свою чергу, досить ускладнювало об'єктивний збір статистичних даних. На їх рух впливали природні фактори – народження, смерть, та соціальні – переїзди, призови до війська, возз'єднання сімей та ін.. Ілюстрацією може служити приклад переміщення біженців у Херсоні протягом вересня – листопада 1917 р.:

«Рух біженців: народилося – 3, прибуло зі шпиталів і з міст, зайнятих ворогом – 9, прибуло з Пензенської губернії та інших – 97, призвано на військову службу – 2, померло – 2. Таким чином і 1 вересня до 16 листопада 1917 р. – прибуло – 109, вибуло – 4»⁴.

Крім того, різні джерела подають суперечливу статистику з цього питання. Для порівняння слід зауважити, що і польські історики також зіткнулися з подібною проблемою, визначаючи кількість польських біженців, які перебували на теренах Російської імперії⁵. На середину червня 1917 р. за даними ОН з УБ на те-

¹ Універсал Української Центральної Ради до українського народу, на Україні й поза Україною суцього // Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – Травень (май). – № 9.

² Українській Центральній Раді, евакуйованих біженців Холмської губернії в Станиці Каменській Донської Области заява // Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – Травень (май). – № 6.

³ Трошина Т. И. Великая война... Забытая война...: Архангельск в годы Первой мировой войны: (1914 – 1918): Книга для учителя / Т. И. Трошина; Арханг. Ин-т переподготовки и повышения квалификации работников образования, Добровольное культурно-просветительное об-во «Норд». – Архангельск: КИРА, 2008. – С. 135.

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 1216, оп. 3, спр. 109, арк. 135.

⁵ Korzeniowski M. Tułaczy los. – S. 20–23.

риторії колишньої Російської імперії перебувало 3846917 біженців, із них в Україні – 849523 проти 750098 у листопаді 1916 р.¹. Натомість, за даними, які мали у своєму розпорядженні губернські наради у справах біженців, протягом літа – осені 1917 р. на українських землях перебувало 879810 біженців, а на лютий 1918 р. – 955336. У той же час за даними С. Москалевського, консультанта української делегації на перемовинах у Брес-Литовську, на січень 1918 р. в Україні проживало 914000 біженців². Навесні 1918 р. в Україні, як зазначалося у Пояснювальній записці до проекту закону про реевакуацію біженців, за орієнтовними підрахунками біженецького департаменту Міністерства внутрішніх справ, перебувало понад один мільйон біженців³.

Загальним чинником, який в умовах розгортання революційних подій підштовхнув біженців на зрушення з місць тимчасового проживання, було усвідомлення ними факту стрімкого закінчення війни. Відтак з'явилася надія на можливість якнайшвидше повернутися додому. Водночас наростання суспільного хаосу та непевність у завтрашньому дні теж спонукали цих людей до самочинного переміщення в межах колишньої Російської імперії.

Збільшення кількості біженців саме на українських землях відбувалося під впливом кількох факторів. Перш за все Україну необхідно розглядати як транзитну територію, якою тисячі поляків, латишів, литовців та представників інших етносів розпочали свій рух із охопленої революційною анархією Росії. Однак більшість із них не мали засобів до існування, а тому тимчасово осідали в українському прикордонні – Чернігівській і Харківській губерніях. З наростанням продовольчої кризи іноземні біженці також намагалися потрапити до України. Наприклад, у другій половині грудня 1917 р. на утриманні Полтавського губернського відділення ЦОК перебувало 11574 польських біженців, тобто на 903 особи більше проти осені 1917 р. Зростання кількості відбулося за рахунок їх прибуття, на підставі дозволу Полтавського комісара А. Лівицького, із Симбірської губернії⁴. Інші групи польських біженців – залізничники із сім'ями – прибули на Полтавщину «... з місцевостей, де сильно загострилася продовольча криза – з Москви, Петрограда, Казані та Калузької губернії»⁵. Протягом липня –

¹ Курцев А. Н. Количество беженцев в Российских регионах на 1916 – 1917 гг. – С. 130–133.

² ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 85, арк. 7.

³ Там само, ф. 2199, оп. 3, спр. 3, арк. 2 зв.

⁴ Там само, ф. 1216, оп. 3, спр. 110, арк. 47.

⁵ Там само, арк. 42; Білоусько О. А. Новітня історія Полтавщини (І половина XX століття): підруч. [для 10 класу загальноосвіт. школи] / О. А. Білоусько, О. П. Єрмак, В. Я. Ревеґук. – Полтава : «Оріяна», 2005. – С. 15–16.

2.1. Розвиток нормативно – правових та організаційних підвалин ...

жовтня 1917 р. на 443 особи збільшилося число біженців, якими опікувалося Харківське губернське відділення ЦОК¹.

Іншу групу прибульців склали біженці-українці, які хотіли якомога скоріше повернутися в Україну з *«неврожайних російських губерній»*, де вони були розселені з початку евакуації. Фактично ці люди й надалі перебували у статусі біженців, оскільки втративши за роки війни своє майно та житло, цілком залежали від українських біженецьких структур. Біженці, бажаючи повернутися додому, у практично зруйновані війною повіти Волині та Поділля, писали відповідні запити до УЦР. Остання прагнула їх задовольнити, створюючи тим самим значні проблеми для місцевої влади, на яку покладався тягар їх тимчасового розміщення та забезпечення. Так, наприклад, відповідно до листів генерального секретаря внутрішніх справ від 30 листопада та 5 грудня 1917 р., направлених до Полтавської губернської наради з улаштування біженців, остання мала прийняти *«... біженців з Холмицини, які зараз проживають в Уфимській, Казанській і Тамбовській губерніях у кількості 96 сімей, а також 9 сімей з Рязані»*². При цьому частина біженців не чекала на офіційний дозвіл української влади, а самовільного переселялася *«зі східних і центральних губерній»* Росії. Так, наприклад, станом на вересень 1917 р. у Полтавській губернії вже перебувало 1660 сімей та відзначалася стала тенденція до їх збільшення. Факти самовільного повернення біженців спостерігалися і в інших українських губерніях – Київській, Катеринославській, Херсонській³.

І нарешті, взимку 1917 р., у зв'язку з переходом Румунії на бік Антанти та окупації її теренів німецькими військами⁴, в Україні з'явилися румунські біженці. Протягом січня – березня 1917 р. до Кременчука, Полтави та Полтавського повіту було направлено 873 особи⁵⁻⁶. Тимчасовий притулок отримали вони і у Катеринославській та Херсонській губерніях⁷. В окремих випадках румунські біженці направлялися в українські повіти без будь-якого узгодження з місцевою владою. Наприклад, на початку вересня 1917 р. генеральний секретар внутрішніх справ зажадав відповіді від штабу Верховного головнокомандувача щодо факту самоправного виселення військовою владою біженців-галичан із Уманського повіту Київської губернії до Ставропілля та розселення на їх місцях ру-

¹ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 235, арк. 193.

² ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 110, арк. 17.

³ Там само, спр. 109, арк. 135.

⁴ История Первой мировой войны. – Т. 2. – С. 205, 208.

⁵ Держархів Полтавської обл., ф. 1069, оп. 1, спр. 2, арк. 6–6 зв.

⁶ Там само, ф. 992, оп. 1, спр. 24, арк. 69.

⁷ Беженцы-румыны в Екатеринославе // Родной край. – 1917. – 12 января; Эвакуация румын в Херсон // Родной край. – 1917. – 19 августа.

мунських біженців. При цьому у розпорядженні Генерального секретарства внутрішніх справ перебували дані щодо прибуття в майбутньому до повіту 59 тис. цих людей¹.

Етнічний склад біженців продовжував залишатися строкатим. Основну їх масу склали росіяни, українці, поляки, євреї. Порівняно незначні відсотки – литовці, латиші, білоруси, чехи, словаки, румуни, німці, татари, вірмени, караїми, перси та ін.. Досить складним завданням є визначення їх кількісного складу, позаяк статистичні дані досить-таки різняться. На підставі архівних даних, в основу яких лягли цифрові матеріали, зібрані ГН з УБ у шести губерніях, якими на січень 1918 р. володіли губернські наради у справах біженців, і які, на нашу думку, є найбільш достовірними і повними, можна орієнтовно визначити етнічний зріз біженців (**Додаток 2.2**). На лютий 1918 р. на Волині, Катеринославщині, Полтавщині, Харківщині, Херсонщині та Чернігівщині проживало 795781 біженець, тобто 83% від тогочасного загальноукраїнського показника, тобто 955336 осіб. На прикладі цих губерній, прийнявши у свою чергу цифру 795781 за 100%, можна встановити, що 72% (573862 особи) від неї склали «росіяни» – типова назва для російських, українських і білоруських біженців, якою оперувала місцева влада при складанні статистичних звітів. Утім частина комітетів, готуючи звіти та різні офіційні папери з біженецьких питань, уже почала розділяти етнічну приналежність цих біженців. Наприклад, комітет допомоги біженцям Кобеляцької земської управи Полтавської губернії у своєму звіті, визначаючи кількість біженців у повіті, подав так: «Українців – 720, білорусів – 961, латишів – 3, усього – 1684»².

Фактично зазначені у **Додатку 2.2** показники можна з невеликими похибками проектувати на етнічний склад біженців на загальноукраїнському рівні. Окрім «росіян», у загальноукраїнському контексті 8% (64175) – євреї, 1,2% (9562) – литовці, 0,5% (4036) – латиші, 4% (34306) – інші. Найбільшу групу етнічних меншин-біженців дали поляки – 14,8% (117949). Натомість деякі сучасні вітчизняні дослідники стверджують, що на середину 1917 р. у восьми українських губерніях проживало понад 250 тис. поляків-біженців, а їх найчисельніша колонія – 150 тис. осіб – зосереджувалася у Києві³. Цікаво, що і польські вчені подають досить суперечливі відомості (**Додаток 2.3**). Сталим від початку евакуації у 1915 р. залишився і принцип розселення «місто – село» – основна маса

¹ Галичан-біженців перевозять з Уманщини в Ставропольську губернію // Народна воля. – 1917. – 6 вересня.

² ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 110, арк. 75 зв.

³ Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект / М. І. Панчук [та ін.] / голов. ред. І.Ф. Курас. – К., 2000. – С. 71–72.

2.1. Розвиток нормативно – правових та організаційних підвалин ...

біженців проживала у сільській місцевості. Наприклад, у Харківській губернії із 72220 біженців, які перебували на грошовому утриманні повітових і міських комітетів, 54361, тобто 75,3% мешкали у селах, а 17859 (24,7%) – у повітових містах (*Додаток 2.4*). Відносно стабільним, як показують дані з різних губерній, залишався і віковий зріз біженців, основну масу яких склали діти та неповнолітні (*Додаток 2.5 – 2.6*).

Нова українська влада, безумовно, мала стати оборонцем інтересів біженців, чиї проблеми склали комплекс нагальних до виконання заходів. Важливим моментом в нових умовах став органічно поєднаний процес творення української нормативно-правової бази та системи відповідних органів, здатних реалізувати державну політику в окресленій царині. Принципово важливим є твердження щодо еволюції діяльності відповідних українських структур – від перебування у фарватері російської системи допомоги біженцям та пошуків взаємодії з цього питання з Тимчасовим урядом до формування власного правового поля, постановки біженецької тематики на перемовинах у Брест-Литовську, започаткування широкої підготовчої роботи до організації реєвакуації біженців.

Доба Української Центральної Ради є перехідною в організації соціального захисту біженців від системи, закладеної в часи Російської імперії, до власне української, створити яку прагнула УНР. Завершити цей процес вдалося уже в часи Гетьманату П. Скоропадського. Зрозуміло, що урядовим структурам УЦР було надзвичайно важко в тогочасних умовах творити власну вертикаль органів для допомоги біженцям, реалізувати свої плани в означеній царині¹. Серед завдань, які належало вирішити, були: ліквідація колишніх царських структур допомоги біженцям та передача підпорядкованих установ відповідним українським; створення власної вертикалі біженецьких органів; упорядкування розрізненої діяльності, головним чином, етнічних комітетів, їх підпорядкування єдиному керівництву; налагодження механізму фінансування потреб біженців, розробка власного бюджету в цій галузі; урегулювання проблем біженців у губерніях, на які до осені 1917 р. не поширювалася влада Генерального секретаріату (Катеринославська, Харківська, Херсонська, Таврійська); підготовка та реалізація положень плану реєвакуації біженців; залучення до розв'язання проблеми повернення додому біженців владних структур Австро-Угорщини та Німеччини; організація соціального захисту прибулих біженців з Радянської Росії у прикордонні українські губернії; зміна статусу виселенців і заручни-

¹ Жванко Л. Українська Центральна Рада і біженці Першої світової війни / Л. Жванко // Київська старовина. – 2009. – № 4. – С. 49.

ків Галичини та Буковини, які зазнали насильницького виселення з боку російської військової адміністрації.

У процесі діяльності УЦР-УНР у царині біженства виділяється три досить умовних етапи, які, мовби по висхідній, ілюструють трансформацію пріоритетів нової української влади в окресленому напрямку її діяльності та спроби їх реалізації. В основі поділу лежить зміна оцінки УЦР свого статусу та статусу України загалом, що виявилось в її реорганізації з міської громадсько-політичної організації – лідера українського національно-визвольного руху, від примарної перспективи входження на правах автономії до складу демократичної Росії до проголошення 22 січні 1918 р. самостійної Української Народної Республіки¹. При цьому саме Україна, як слушно підмітив польський історик Я. Левандовський, започаткувала *«зрив незалежності»*, який у 1918 р. охопив народи Центрально-Східної Європи. Та, на превеликий жаль, на його думку, в Україні не знайшлося свого Т. Масарика, як у Чехії, Й. Пілсудського, як у Польщі чи К. Урманіса в Латвії², щоби проголошення незалежності надовго стало доконаним фактом.

Отже, протягом 1917 – весни 1918 рр. в Україні у зв'язку з постійною зміною політичної ситуації, а відтак і самого її державного статусу, трансформувалися і підходи до розробки засад політики у царині біженства. I етап: березень - кінець червня 1917 р. – час, коли керівництво справами біженства в Україні подовжувала здійснювати Особлива нарада з улаштування біженців, яка діяла у структурі Міністерства внутрішніх справ Тимчасового уряду Росії і вся біженецька складова існувала в його правовому полі. У цей час Українська Центральна Рада послідовно підтримувала урядовий курс і розраховувала на позитивне його ставлення до ідеї української автономії³. Перехід же УЦР в опозицію до Тимчасового уряду після оприлюднення Першого Універсалу і започаткування Генерального секретаріату означали, серед іншого, і зміну її ставлення до проблеми біженства.

II етап: кінець червня 1917 р. – січень 1918 р. – час пошуків оптимальної моделі функціонування біженських структур УЦР, точок перетину в цьому питанні з Тимчасовим урядом та формування вже українських нормативно-правових засад. У результаті українська влада прийшла до усвідомлення необхідності започаткувати власний колегіальний орган, покликаний здійснювати

¹ Жванко Л. М. Генеза нормативно-правової бази біженства у роки Першої світової війни... – С. 10.

² Lewandowski Jan. «Wybijanie się na niepodległość» w roku 1918 w Europie Środkowo-Wschodniej / J. Lewandowski // ROK 1918 w Europie Środkowo-Wschodniej. – Białystok, 2010. – S. 29–30.

³ Довідник з історії України. – С. 954.

2.1. Розвиток нормативно – правових та організаційних підвалин ...

загальне керівництво у справі соціального захисту біженців. У той же час більшовицький переворот прискорив державотворчі тенденції в Україні. Українська Народна Республіка, проголошена Третім універсалом, стала першим демократичним державним утворенням на теренах колишньої імперії Романових, функціонування якої ґрунтувалося на демократичних та загальнолюдських цінностях. Урядові структури УНР прагнули розв'язувати проблеми біженців саме відповідно до цих принципів.

Генеральний секретаріат отримав статус повноправного українського уряду, не визнавши більшовицьку Раду Народних Комісарів, яку з великим сумнівом можна назвати правонаступницею Тимчасового уряду. У таких умовах керівництво біженських структур України взялося за розробку власних програмних засад у царині біженства. При цьому слід зауважити, що Центральна Рада серйозно звернулася до цієї проблеми лише восени 1917 р., коли стало зрозумілим, що Тимчасовий уряд всіляко чинить перешкоди її внутрішній політиці та і взагалі стоїть на порозі свого політичного краху.

У цей час набула свого юридичного оформлення Крайова нарада у справах біженців (далі – КН у СБ), біженецький відділ реорганізовано у біженецький департамент, розроблено план реєвакуації біженців, закладено фундаментальні принципи української політики у царині біженства¹.

ІІІ етап: січень - квітень 1918 р. – досить драматична сторінка діяльності УЦР та, зокрема, її біженецьких структур, зумовлена війною з більшовиками, а згодом – із австро-німецькою присутністю. Водночас проголошення незалежності Української Народної Республіки остаточно перетворило українську владу на самостійного гравця у царині біженства. Вона намагалася активно реалізувати наміри в окресленому напрямку своєї внутрішньої політики, висунувши проблему їх репатріації на мирних перемовинах у Брест-Литовську. Фактично можна стверджувати, що УНР стала першим державним утворенням в тогочасній Європі, яке підняло біженецьке питання на міжнародний рівень, вимагаючи якомога швидшого його розв'язання. Цей період також позначено практичною підготовкою до реалізації плану реєвакуації біженців, прагненням співпраці з німецько-австрійським командуванням в Україні.

Отже, цілком закономірним є твердження, що УЦР, а згодом і проголошена нею Українська Народна Республіка, не лише визнали себе відповідальними за долю сотень тисяч біженців, а й намагалися реально її покращити хоча б у плані якомога швидшого повернення останніх додому. Оцінюючи її діяль-

¹ Жванко Л. Деякі аспекти дослідження проблеми біженства Першої світової війни на початку Української революції. – С. 57–58.

ність, слід зважати на низку негативних викликів, які українській владі ставило тогочасне життя. Серед кардинальних – незакінчена світова війна, більшовицька агресія, німецько-австрійська присутність.

Так, на весну 1917 р. Україна фактично перебувала у стані війни з державами Четверного союзу. Її територією – Волинською і Подільською губерніями – проходила лінія потужного у військовому відношенні Південно-Західного фронту. У підпорядкуванні його головнокомандувача 59-річного генерала-лейтенанта О. Гутора, репресованого та розстріляного у 1938 р., перебувало 40 дивізій чисельністю майже 600 тисяч вояків¹. При цьому наступ російської армії влітку 1917 р. став останньою бойовою операцією на українських землях у роки Першої світової війни². Під тиском революційної стихії все чіткіше стали проявлятися факти моральної деградації фронту, в результаті чого російська армія перетворилася на деструктивний фактор внутрішнього життя України. Тогочасна преса писала:

«Кавалерійський корпус на Поділлі ніби сарана вкрив землю: зруйнував села та городи, розніс спиртові запаси та пограбував місцеву людність. В Острозі, на Волині, запасний полк почав грабувати крамниці, тягти все, що приваблювало неситі очі, а потім підпалили город. Таке-то роблять дикі люди, які не тямлять, що таке свобода, що таке революція і як її треба боронити»³.

Небажання Тимчасового уряду Росії визнавати правомірність Генерального Секретаріату, а відтак і його структур, які опікувалися проблемами біженців, призвело до балансування між ними місцевих біженецьких органів, що, у свою чергу, породжувало різні непорозуміння, зволікання, головним чином, у фінансовому плані. Зрозуміло, що така ситуація тільки підсилювала напруження серед біженців, які на той час уже розпочали самостійне некероване «дрейфування» у бік західних кордонів України. До того ж перебування чотирьох українських губерній відповідно до статей Другого універсалу поза компетенцією УЦР, так би мовити, виривало значну кількість біженців із орбіти діяльності українських біженських структур.

Карколомні події осені - зими 1917 р. аж ніяк не сприяли розв'язанню проблем біженців, а скоріше спричинили повну руйнацію існуючої системи допомоги цим людям. Російська держава після більшовицького перевороту фак-

¹ Дацків І. Дипломатичні орієнтири Української Центральної Ради на Антанту: досягнення і втрати / І. Дацків // Київська старовина. – 2008. – № 6. – С. 39–40.

² Волковинський В. М. Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни. – С. 55.

³ Погроми на Поділлі та Волині // Київська земська газета. – 1917. – 21 жовтня.

2.1. Розвиток нормативно – правових та організаційних підвалин ...

тично припинила існувати як цілісний організм, розпавшись на окремі державні та регіональні утворення. У той же час *«проголошення Української Народної Республіки в листопаді 1917 р. відбувалося у надзвичайно складних умовах. Проти її незалежності виступили російські політичні сили, що зберігали значний вплив у країні»*¹.

Неприйняття більшовиками української незалежності спочатку знайшло вираження у політиці *«... остаточної блокади надходження фінансів в Україну»*, коли з 4 грудня 1917 р. РНК РСФРР офіційно припинила асигнування урядові УНР готівки². Реальне безгрошів'я зводило нанівець будь-які плани та сподівання щодо розбудови України, а в даному випадку – реалізацію програм допомоги біженцям. Подальший перебіг подій засвідчив, що біженецька захищена маса взагалі могла стати жертвою розв'язаного збройного конфлікту, оскільки, *«... не визнавши УНР, радянський уряд Росії фактично оголосив їй війну»*³. Крім всього іншого, радянська інтервенція була пов'язана з масовими пограбуванням та вивезенням різного збіжжя з України, що, у свою чергу, погіршувало продовольчу ситуацію та підігрівало зростання і без того високої інфляції. Полтавський лікар і громадський діяч О. Несвіцький у своєму щоденнику 5 січня 1918 р. занотував:

*«Із Полтави посилено вивозяться на Харків, Москву борошно, мануфактуру, різні продукти. Грабежі не припиняються»*⁴.

Про масові грабунки українства відзначав і Є. Чикаленко:

*«В села посилалися частини большевицького війська, які силою забирали у селян хліб, скотину, бо в економіях (дворах) уже нічого не було [...] Все награвоване большевики навантажували у вагони і вивозили в Московщину»*⁵.

Місцева українська преса у низці своїх публікацій висвітлювала ставлення населення до військового конфлікту. Так, волинська газета «Громадянин» 22 грудня 1917 р. писала:

¹ Ковальчук М. Перша світова війна і Українська Держава Гетьмана Павла Скоропадського 1918 р. / М. Ковальчук // Київська старовина. – 2008. – № 2. – С. 31.

² Гай-Нижник П. П. Український Державний банк: історія становлення. – С. 14.

³ Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917-1941 рр. : в 2 ч. / О. Нестуля. – К. : НАН України, Ін-т історії України, 1995. Ч. 1: 1917 р. – середина 20-х років. – С. 16.

⁴ Несвіцький О. О. Полтава у дні революції та в період смуту 1917 – 1922 рр. – С. 35.

⁵ Чикаленко Євген. Щоденник (1907 – 1917). – С. 387–388.

«Тепер ті большевики накиннулися на нашу Україну. Людей ріжуть, стріляють, майно грабують. Нахваляються вщент зруйнувати нашу землю – Україну»¹.

Більше того, в окремих випадках більшовики здійснили спроби знищити злагоджену систему допомоги біженцям, як наприклад, то було на Харківщині. У грудні 1917 р. до Харкова з Петрограда прибула така собі пані Гросман – комісар у справах біженців. Метою її прибуття стала ліквідація діючих в губернії біженецьких структур і створення нових, більшовицько орієнтованих. Проте місцева влада не пішла на руйнацію вже реформованих після Лютневої революції органів допомоги біженцям. Більше того, на одному із засідань пані Гросман було пояснено, що *«... в губернії керівні біженецькі структури сформовані на широких демократичних засадах, з достатнім представництвом у них біженецького населення, захист інтересів якого в цих організаціях представлено досить повно»²*. Дійсно, 29 жовтня 1917 р. у Харкові було обрано нове правління Губернського об'єднаного комітету з влаштування біженців, до складу якого увійшли П. Власенко, член губернської земської управи, завідувач відділу допомоги біженцям, О. Неплюєв (голова правління), голова відділу з улаштування біженців ВСМ; П. Полтавець, товариш голови Харківського повітового комітету допомоги біженцям; Ф. Ципкін, завідувач справами Харківського губернського комітету допомоги жертвам війни; Ф. Мохнюк, біженець від Харківського повітового комітету допомоги біженцям, І. Добролежа, завідувач відділу допомоги біженцям Губернської земської управи³.

Крім того, ця діячка від імені нової більшовицької влади навіть пообіцяла виділити Харківській губернії 535 тис. крб. на біженців за умови, що вся біженецька складова перейде під її контроль⁴. Харківська губернія, не зважаючи на це, обіцяних коштів не отримала, оскільки можна припустити, що «петроградська гостя» просто вела політичну гру щодо ліквідації небільшовицьких структур, які опікувалися біженцями. Більше того, нова російська влада звернула увагу на біженецьку складову навесні 1918 р., а до цього часу її цікавило зміцнення своїх політичних позицій, аніж долі жертв «імперіалістичної війни».

Фактором стримування більшовиків виступили держави Четверного союзу, з якими 9 лютого 1918 р. УНР підписала Берестейський мирний договір, яким була визнана як суб'єкт міжнародної політики з боку Німеччини, Австро-

¹ По Україні // Громадянин. – 1917. – 22 грудня.

² Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 251, арк. 35.

³ Там само, спр. 229, арк. 25.

⁴ Там само, спр. 251, арк. 35.

2.1. Розвиток нормативно – правових та організаційних підвалин ...

Угорщини, Болгарії і Туреччини¹. З іншого боку, феномен «українського Бресту» на думку О. Черніна, міністра закордонних справ Австро-Угорщини учасника тих перемовин криється в усвідомленні, що це – «... перший мир у цій жахливій війні»². Його інша назва – «хлібний мир», коли українське збіжжя, в обмін на незалежність, підтриману військовою присутністю держав Четверного союзу, пішло до голодуючого населення Центральних держав³. Е. Людендорф, генерал-квартирмейстер Генерального Штабу німецьких воєнних сил у своїх спогадах зазначив:

«Більшовизм на Україні належало придушити. Звіти вже надходили прохання про допомогу»⁴.

Наприклад, УЦР уже після звільнення Києва звернулася до німецького командування з проханням допомогти зліквідувати харківський більшовицький уряд⁵. Проте українські очільники виявились нездатними виконати свої зобов'язання перед Німеччиною і Австро-Угорщиною в частині організації хлібопостачання, а відтак ішли з ними на конфлікт. Останній, на думку українського історика О. Кураєва, і призвів до того, що «... німецьке головнокомандування почало перебирати на себе повноваження і практично переводило експедиційний корпус у статус окупаційного війська»⁶. У свою чергу така ситуація ще більше привела до неприйняття політики УНР з боку пересічних українців, в очах яких німецько-австрійське військо здебільшого виглядало загарбниками, а з іншого боку – популістська риторика українських керманичів відверто дратувала їх вчорашніх союзників на перемовинах у Бересті-Литовському. У той же час останні відверто демонстрували небажання допомагати українському уряду у справі повернення біженців додому через лінію Південно-Західного фронту, а не через північні нейтральні держави.

Отже, поєднання усіх цих чинників ускладнювало, а в окремих випадках навіть унеможлиблювало ефективність проведення заходів, спрямованих на урегулювання в Україні проблеми біженства Першої світової війни.

¹ Wysocki Roman. Od pragnienia niepodległości do potrzeby uznania. Próby nawiązania stosunków dyplomatycznych przez Ukrainę w roku 1918 / R. Wysocki // ROK 1918 w Europie Środkowo-Wschodniej. – Białystok, 2010. – S. 89.

² Чернин О. В дни мировой войны. – С. 263.

³ Кіднер Герман. Всесвітня історія: dtv-Atlas: Довідник. / Г. Кіднер, В. Хільгеман, М. Гердт. наук. ред. пер. А. Г. Слюсаренко, О. Ф. Іванов. – К. : Знання-Прес, 2001. – С. 409.

⁴ Людендорф Э. Мои воспоминания о войне. – С. 249.

⁵ Кураєв О. О. Політика Німеччини й Австро-Угорщини в Першій світової війні : український напрямок / О. О. Кураєв. – К. : [Б. в.], 2009. – С. 276.

⁶ Кураєв О. О. Політика Німеччини й Австро-Угорщини в Першій світової війні... – С. 278.

На першому етапі, який тривав з березня по кінець червня 1917 р., події в Україні розвивалися в руслі загальноросійської революції. Відтак цілком законо-
мірно, що Тимчасовий уряд, у структурі Міністерства внутрішніх справ якого
продовжувала працювати Особлива нарада з улаштування біженців, став виразни-
ком політики у сфері соціального захисту біженців на теренах колишньої імперії.
Оновлений склад інституції очолив член Державної Ради В. Енгельгардт¹. Відпо-
відно уся біженська складова в Україні продовжувала функціонувати в загально-
російській системі координат. Серед головних завдань нова російська влада ви-
знала за необхідне демократизувати діяльність біженецьких організацій в умовах
широкого залучення до їх роботи самих біженців, ліквідувати благодійні устано-
ви, фундаторами яких свого часу виступили члени царської родини, унормувати
допомогу біженцям та ін.. Згідно з завданнями передбачалося оптимізувати й саму
систему допомоги біженцям.

Перш за все ВЗС, лідер якого князь Г. Львов став очільником Тимчасово-
го уряду, мав отримати політичні дивіденди за значний обсяг наданої допомоги
біженцям та офіційне невизнання його заслуг царською владою. І вже 11 берез-
ня 1917 р. Г. Львов, обговорюючи з В. Енгельгардом нагальні проблеми біженст-
ва, наголосив на необхідності об'єднання всіх організацій, які займалися справа-
ми біженців, передавши керівні важелі, очевидно, саме Земському союзу. Остан-
ньому, з великим відсотком вірогідності, належало підпорядкувати і структури
Тетянинського комітету². Такий крок, певна річ, мав стати позитивом, оскільки в
часи Російської імперії біженство перебувало в компетенції МВС – його ОН з
УБ, Тетянинського комітету та позиціонуючих себе до офіційної влади ВЗС і
ВСМ. Керівник уряду був схильний до думки, що таким органом може стати са-
ме Земський Союз, який чимало зробив у справі соціального захисту біженців.

Принципово важливим моментом стало визнання того, що біженська
справа за нових реалій життя мала здійснюватися на громадських засадах із за-
лученням до цього широкого кола біженців. При цьому передбачалося утвори-
ти нову посаду – комісар у справах біженців, який на рівні держави мав коор-
динувати всю біженецькі складову. Обійняти її було запропоновано В. Енгель-
гарду (1852 – 1917), члену Державної Ради від Смоленського земства, предста-
внику відомого дворянського роду тогочасної Росії³⁻¹.

¹ Совещание по устройству беженцев // Приложение к «Известиям Херсонского Уездного Земства». – 1917. – № 14. – 7 апреля. – С. 32.

² Комиссар по делам беженцев // Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта. – 1917. – 9 – 16 апреля.

³ Совещание по устройству беженцев // Приложение к «Известиям Херсонского Уездного Земства». – 1917. – № 14. – 7 апреля. – С. 32.

2.1. Розвиток нормативно – правових та організаційних підвалин ...

Досить потужною в організаційному і фінансовому плані структурою, яка за часів імперії займалася соціальним захистом біженців, був Тетянинський комітет. Навесні 1917 р. становище кардинально змінилося, оскільки його почали розглядати як організацію, що мала «... *антисуспільний характер і була створена попередньою владою з політичною метою*»². При цьому питання про скасування комітету неодноразово піднімалося на з'їздах біженців. Так, ухвалою Першого Всеросійського з'їзду з питань допомоги біженцям, який проходив у Петрограді 7 – 10 квітня 1917 р., було визнано необхідним негайно закрити Тетянинський Комітет і всі його місцеві відділення. Делегати висловилися за термінову передачу всіх дитячих притулків, підпорядкованих цьому комітетові, у відання місцевої влади³.

Рішення з'їзду знайшли підтримку у членів ОН з УБ, які 28 квітня 1917 р. на своєму засіданні одностайно виступили за скасування Тетянинського комітету. Натомість питання щодо перепідпорядкування дитячих притулків було визнано досить проблемним і таким, що потребувало часу для його організаційного вирішення. Також передбачалося заслухати представників губернських нарад у справах біженців щодо їх згоди перебрати на себе відання установами колишнього Тетянинського комітету⁴.

На багатолюдне зібрання, яким став II Всеросійський з'їзд біженців, що проходив у Москві на початку травня 1917 р., за ініціативи відділу біженців ВЗС прибули діячі громадських та етнічних організацій, «які надавали допомогу біженцям у тилу і на фронті»⁵. Його делегати ухвалили рішення про перебудову діяльності біженських організацій на демократичних засадах із залученням до їх роботи самих біженців. Знову передбачалося негайно припинити функціонування Тетянинського комітету та всіх його установ, а також інших організацій, до створення яких були причетні представники царської родини.

Слід відзначити, що у травні 1917 р. під тиском ухвал з'їзду зі штату Тетянинського комітету було виведено його незмінного керівника О. Нейдгарта та інших членів, які входили до складу колишньої Державної Ради Російської імперії. Дещо раніше з посади голови було усунуто й Велику княжну Тетяну Миколаївну, а саму структуру було перейменовано у «Всеросійський комітет до-

¹ Вклад рода Энгельгардтов в историю России : [Электронный ресурс] / Вклад. – Режим доступа : http://his.1september.ru/view_article.php?ID=200900305. – Название с экрана.

² Съезд по вопросу о беженцах // Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта. – 1917. – 6 мая.

³ Цовян Д. Г. Деятельность государственных органов и общественных организаций по оказанию помощи беженцам в годы Первой мировой войны. – С. 160–161.

⁴ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 119, арк. 5 а–7.

⁵ Съезд по вопросу о беженцах // Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта. – 1917. – 6 мая.

помоги потерпілим від війни», хоча в офіційній звітності якийсь час використовувалась назва «колишній комітет Тетяни Миколаївни»¹. На організацію, як зауважив О. Курцев, розпочались гоніння². Її безперечні заслуги і досягнення записували лише на рахунок прославлення царської сім'ї, скоротилося і його фінансування, яке за нових умов здійснювалося через ОН з УБ, а не безпосередньо від уряду як то було раніше³.

З весни 1917 р. розпочався процес реорганізації губернських відділень Тетянинського комітету. Наприклад, в останній декаді квітня, «... відповідно до вказівок Тимчасового уряду» було переформатовано цю структуру на Волині, коли «замість бюрократів до складу Комітету ввійшли громадські і земські діячі». До роботи у складі оновленого комітету було залучено В. Соколовського, члена Волинської губернської земської управи (голова комітету), його заступники – І. Ільницького, лікаря за фахом, голову губернського санітарно-медичного бюро і княгиню А. Шаховську; члени правління – Б. Лелявського, голову губернської земської управи; З. Маргуліса, місцевого лікаря, В. Бжозовського, адвоката, Ч. Папа-Афаносуполо, губернського предводителя дворянства, С. Майзлішева, голову єврейського благодійного товариства, В. Пущина, предводителя дворянства Володимир-Волинського повіту за доби Гетьманату – уповноваженого біженецького департаменту на Волині та ін.⁴.

У структурі губернського відділення Київщини було створено «Раду делегатів від біженців», які мали право контролю фінансових витрат цієї інституції⁵. Проте вже з другої половини літа 1917 р., не маючи належної фінансової підтримки, розпочався процес згортання діяльності губернських відділень вже реформованого у «Всеросійський комітет допомоги потерпілим від війни» Тетянинського комітету⁶. Натомість етнічні комітети допомоги біженцям було збережено. Більше того, у своїй роботі вони були наділені правами автономії, яка виявилася досить примарною, позаяк до лютневих подій 1917 р. ці структури перебували на фінансуванні саме Тетянинського комітету. На жаль, резолюції з'їздів здебільшого не мали практичної віддачі та носили лише політичний підтекст⁷.

Весною 1917 р. Тимчасовий уряд ліквідував також посади фронтових і тилових уповноважених з влаштування біженців, як таких, що виконували ли-

¹ Держархів Полтавської обл., ф. 992, оп. 1, спр. 26, арк. 6.

² Курцев А. Н. Беженцы первой мировой войны в России (1914 – 1917). – С. 107.

³ Лихачова Т. М. Польські біженці в Росії (серпень 1914 р. – листопад 1917 р.). – С. 168.

⁴ Переформирование Татянинского Комитета // Волинь. – 1917. – 20 апреля.

⁵ Из заседания бывшего Татянинского комитета // Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта. – 1917. – 9 – 16 апреля.

⁶ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 177, арк. 5.

⁷ Курцев А. Н. Беженство. – С. 139.

2.1. Розвиток нормативно – правових та організаційних підвалин ...

ше посередницькі функції, з одночасною передачею підпорядкованого їм майна до Земського союзу¹. Відтак було скасовано «Північну допомогу» («Северопомощь»), якою керував головуповноважений у зоні дії Північно-Західного фронту С. Зубчанинов. Слід зауважити, що інша подібна структура – «Південна допомога» («Югопомощь»), сфера діяльності якої була поширена на прилеглі до Південно-Західного фронту території, продовжувала свою роботу. Проте головуповноважений князь М. Урусов відійшов від справ, оселившись у своєму маєтку в селі Котовка Новомосковського повіту Катеринославської губернії. Цікаво, що на початку листопада 1917 р. його було заарештовано місцевими селянами, але повітова влада, не знайшовши підстав для позбавлення волі колишнього свого губернатора, відпустила його². Новим головуповноваженим став І. Стерлигов, у минулому чернігівський губернатор.

Таким чином, згортання роботи державних та благодійних структур колишньої влади в умовах революції в Росії було незворотнім процесом. У той же час на місцевому рівні подібні кроки спричиняли виникнення нових проблем. Розцінювати як антисуспільну діяльність багатьох губернських і повітових відділень Тетянинського комітету, як то робили його сучасники на хвилі революційної демагогії, не завжди було вмотивованим і таким, що відповідало реальному стану речей.

Організацію соціального захисту біженців в українських губерніях, які входили до складу Російської імперії на час Лютневої революції 1917 р., продовжувала здійснювати мережа відповідних місцевих органів, громадських та етнічних комітетів (**Додаток 2.7**). За орієнтовними даними, встановленими на підставі кошторисних відомостей, що подавали до урядових структур ГН з УБ, можна встановити, що в Україні продовжувало функціонувати 180 відповідних установ – губернських і повітових комітетів допомоги біженцям при органах самоврядування, різних Всеросійських громадських спілок, а також польських, єврейських, литовських, латиських і українських та інших етнічних комітетів. Основне навантаження з організації соціального захисту біженців, як свідчать матеріали **Додатку 2.8**, несла місцева влада та самоврядування, що в загальноукраїнському контексті склало понад 40%, 34% представляли етнічні комітети, 22% – відділення колишнього Тетянинського комітету (Всеросійського комітету допомоги постраждалим від війни). На губернському рівні показники були дещо іншими. Так, у Катеринославській губернії соціальним захистом 71% біженців, тобто 171300 осіб, займалися повітові земські та комітети при міських управах,

¹ Курцев А. Н. Беженцы первой мировой войны в России (1914 – 1917). – С. 107.

² Арест князя Н. П. Урусова // Народная жизнь. – 1917. – 9 ноября.

а 29% перебувало у компетенції національних комітетів (*Додаток 2.9*). Найбільша кількість комітетів зосереджувалася у чотирьох губерніях – Катеринославській, Полтавській, Харківській і Херсонській. Зрозуміло, що поза кошторисними пропозиціями залишилася мережа повітових епархіальних комітетів, а тому можна цілком справедливо припустити, що в українських губерніях діяло понад дві сотні комітетів з надання допомоги біженцям.

Керівними структурами, згідно з положеннями закону від 30 серпня 1915 р., були губернські наради з улаштування біженців, очолювані місцевими губернаторами. При губернських і повітових земських управах, на рівні окремих волосних правлінь, при міських управах функціонували комітети допомоги біженцям, на які і покладалося виконання урядових розпоряджень у сфері опікування біженцями. До їх складу входили діячі земств, представники громадськості. Наприклад, головою училищної комісії Харківського міського комітету допомоги біженцям працював відомий вчений-етнограф М. Сумцов¹, а загальне керівництво опікою біженців у місті здійснював професор історик Д. Багалій, обраний на той час міським головою². Медичну комісію Київського губернського відділення Тетянинського комітету очолював відомий лікар М. Стражеско.

Крім того, з липня 1917 р. на Харківщині під керівництвом голови губернської земської управи П. Добросельського розпочав роботу спеціальний евакуаційний комітет, завдання якого полягало у налагодженні транзитного руху біженців через Харків. До його складу ввійшли члени санітарних та медичних структур губернії – С. Ігумнов (заступник), Г. Кудрявцев, І. Філіпішин, М. Василенко-Іваницький, М. Добросельська та ін.³.

Слід зазначити, що у прифронтовій Подільській губернії у ряді повітів комітети допомоги біженцям розпочали роботу лише з 1917 р.. Наприклад, у Кам'янецькому повіті такий комітет, очолений представником земства О. Нечаєм, був започаткований 9 вересня 1917 р.; у Вінницькому, очоленому головою окружного суду, 10 листопада того ж місяця уповноважений Гайсинського повітового земства Е. Бонецький прийняв на себе керівництво відповідним повітовим комітетом⁴. В окремих місцевостях діяли також і волосні комітети допомоги біженцям. Навесні 1917 р. найпотужнішим у своїх фінансових можливостях та за кількістю місцевих осередків продовжували залишатися представниц-

¹ Держархів Харківської обл., ф.45, оп. 10, спр. 22, арк. 76.

² Історія міста Харкова ХХ століття / О. Н. Ярмиш, С. І. Посохов та ін.. – Х. : Фоліо, «Золоті сторінки», 2004. – С. 119.

³ Краткий очерк деятельности Харьковского земства и Земского Союза по оказанию помощи беженцам (1915 - 1917 гг.). – С. 27.

⁴ ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 238, арк. 42, 52.

2.1. Розвиток нормативно – правових та організаційних підвалин ...

тва Тетянинського комітету. Значну роботу виконували відділення ВЗС, ВСМ, Комітету Південно-Західного фронту ВЗС.

Окрему групу склали етнічні спілки – польські, єврейські, латиські, литовські та ін., які фінансувалися, головним чином, з державної скарбниці. На літо - осінь 1917 р. серед інших у Катеринославській губернії працювали відділення ЦОК (за оцінками польських істориків однієї із найпотужніших організацій з надання допомоги польським біженцям)¹, Польського товариства допомоги постраждалим від війни, литовського товариства, латиського товариства, єврейського комітету, які опікувалися 70361 біженцем від 241671 біженця, зафіксованого в губернії (**Додаток 2.9**)². На Волині відділення ЦОК, Київська обласна рада Польських товариств допомоги жертвам війни, комітет товариства надання допомоги єврейському населенню, яке постраждало від воєнних дій, надавали допомогу 35210 біженцям, тоді як на утриманні губернської земської управи перебувало 230999 біженців³. Для порівняння зазначимо, що на Полтавщині на утриманні національних комітетів (польських, єврейських, литовських) перебувало 16376 біженців, у той час, як земські та інші організації опікувалися 13433 біженцями⁴.

У світлі нових революційних гасел в Україні розпочалося реформування і місцевих комітетів допомоги біженцям, в основу якого було покладено принцип виборності членів оновлених комітетів та широка участь самих біженців. При цьому реформування не було надто радикальним, оскільки можна говорити про збереження старих кадрів та стилю роботи. Наприклад, 18 березня 1917 р. в Катеринославі на засіданні представників земських, етнічних та інших комітетів допомоги біженців було ухвалено зосередити

«надання допомоги біженцям... у руках громадських, губернського і повітових комітетів, до складу яких мали ввійти представники земських і міських самоврядувань і всіх національних організацій..., а у місцях розселення біженців – представники усіх місцевих об'єднаних організацій і біженців»⁵.

17 червня того ж року в Одесі було утворено особливу міську нараду з надання допомоги постраждалим від війни – «новий демократичний орган, куди

¹ Korzeniowski M. Na wygnańczym szlaku... – S. 6.

² ЦДАВО України, ф. 799, оп. 1, спр. 27, арк. 30.

³ Там само, спр. 6, арк. 12.

⁴ Там само, спр. 12, арк. 2.

⁵ Помощь беженцам // Приднепровский край. – 1917. – 18 марта.

входять президії всіх існуючих національних комітетів, представники міської управи, громадського комітету, представники від біженців»¹.

Слід зазначити, що активну громадську позицію зайняли і етнічні комітети. Наприклад, на початку травня 1917 р. Київський єврейський комітет допомоги жертвам війни провів вибори представників біженців «... для активної участі на правах повноправних членів при обговоренні питань стосовно різних напрямків допомоги біженцям»². Для ширшого залучення єврейських біженців до роботи комітет, розповсюдив у місті спеціальну відозву:

«До вас, євреї – біженці, звертаємося із закликом взяти участь у роботі комітету... Настала, нарешті, щаслива можливість для втілення вашої самодіяльності і привнесення нового життя, нової енергії у справу... Ми маємо почути вашу думку. Приходьте на збори, познайомтеся з проблемою допомоги, пізнайте один одного, зорганізуйтеся і надішліть ваших представників для активної участі у справі допомоги як повноправних членів комітету. Це ваш громадянський обов'язок»³.

З подібними акціями щодо залучення до роботи своїх співвітчизників виступили й латиські комітети⁴.

Характерною рисою громадського життя на весні 1917 р. було проведення різних з'їздів – всеукраїнського з'їзду робітників, селян, військових, учителів, українського жіноцтва, делегати яких декларували свою прихильність гаслам свободи і демократії. В Україні, як і в Росії, було проведено кілька біженецьких форумів, які свідчили, між іншим, і про зростання свідомості самих біженців. Протягом весни – літа 1917 р. Київ став місцем проведення низки подібних акцій. Так 18 – 19 квітня пройшов з'їзд представників єврейських комітетів допомоги біженцям Київської, Волинської, Подільської та Чернігівської губерній⁵, а 14 – 15 травня – з'їзд працівників Комітету Південно-Західного фронту ВЗС⁶. У серпні того ж року відбувся з'їзд біженців Холмщини, на який до Києва прибуло близько 300 делегатів⁷. Цікаво, що різні зібрання проводили й самі біженці. Серед інших, наприклад, 4 квітня 1917 р. у приміщенні палацу

¹ Помощь беженцам // Южная мысль. – 1917. – 17 июня.

² Привлечение беженцев к активному участию в комитете помощи. // Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта – 1917. – 6 мая.

³ Там же.

⁴ Собрание латышей-беженцев // Приднепровский край. – 1917. – 1 апреля.

⁵ Съезд по вопросам о беженцах // Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта. – 1917. – 6 мая.

⁶ Там же.

⁷ Український з'їзд біженців із Холмщини // Новая Жизнь. – 1917. – 29 августа.

графа Воронцова відбулися збори біженців-селян Одеси, на яких було обрано два делегати на майбутній селянський з'їзд¹.

Українська Центральна Рада долучилася до розв'язання біженецьких проблем уже після створення 15 червня 1917 р. Генерального секретаріату – власного вищого органу виконавчої влади². Його головою з одночасним виконанням повноважень генерального секретаря внутрішніх справ В. Винниченко, один із найвпливовіших тогочасних діячів українського революційного руху, а заступником був призначений П. Понятенко.

ПОНЯТЕНКО Прокіп Дмитрович (1878 – 1971) – громадсько-політичний діяч, журналіст, письменник. Народився у Полтаві в сім'ї ремісника. Навчався у Полтавській духовній семінарії, входив до українського гуртка семінаристів, товариш С. Петлюри.

У березні 1917 р. за рекомендацією УЦР обраний членом Київського губернського виконавчого комітету ради об'єднаних громадських організацій. У червні 1917 р. призначений товаришем генерального секретаря. У січні 1918 р. обійняв посаду директора канцелярії МВС УНР. У березні того ж року призначений консулом УНР в Катеринодарі. На цій посаді перебував і за доби Української Держави. За Директорії УНР був співробітником української дипломатичної місії у Варшаві (1919 - 1920).

У 1923 р. перебрався на Кубань, де працював бухгалтером. У роки Другої світової війни виїхав до міста Гур'єва в Казахстані, де й помер³.

Після знайомства Є. Чикаленка з П. Понятенком, у своєму щоденнику про нього занотував: *«партійний соціал-демократ, людина педантично акуратна, навіть бюрократична»*⁴. П. Понятенко, враховуючи, що В. Винниченко виконував насамперед обов'язки голови Секретаріату, в основному здійснював керівництво Секретарством внутрішніх справ⁵ та *«опікувався справами біженців із Галичини і Буковини, українськими громадянами, що залишилися в Росії і не могли повернутися в Україну»*⁶. Також у компетенції П. Понятенка, певно, перебували й справи, утвореного у структурі секретарства внутрішніх справ, біженецько-плінницького відділу (в інших документах – відділу біженців, полонених і

¹ Собрание беженцев-крестьян. // Маленькие Одесские новости. – 1917. – 5 апреля.

² Довбня В. А. Органи внутрішніх справ УНР часів Української Центральної Ради: організаційно-правові засади діяльності / В. А. Довбня, Є. С. Дурнов, О. М. Калюк. – Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2008. – С. 10.

³ Білоусько О. А. Новітня історія Полтавщини (І половина ХХ століття). – С. 41.

⁴ Чикаленко Євген. Щоденник (1907 - 1917). – С. 8.

⁵ Кудлай О. Б. Діяльність Народного міністерства внутрішніх справ УНР. – С. 91.

⁶ Верстюк В. Діячі Української Центральної Ради : бібліогр. довідник / В. Ф. Верстюк, Т. С. Остащенко ; НАН України, Укр. міжнарод. ком. з питань наук. і культ. – К. : [б. в.], 1998. – С. 147.

виселенців)¹. Керував роботою відділу К. Лоський.

ЛОСЬКИЙ Кость Володимирович (1874 - 1933) – історик права, український громадсько-політичний діяч, дипломат. Народився у Санкт-Петербурзі. Навчався у Варшавському та Петербурзькому університетах. З 1896 р. працював у редакції журналу «Історичний вісник». Переїхав на Холмщину, де працював у губернських установах, був одним із лідерів українського громадсько-культурного життя в краї.

Навесні 1917 перебував у Києві, брав участь в організації та роботі УЦР. У травні призначений комісаром Тимчасового уряду в Бучацькому повіті, з червня – товариш губернського комісара Тернопільської губернії, а згодом – виконувач обов'язків губернського комісара Тернопільської губернії. Восени 1917 р. очолював департамент у генеральному секретарстві внутрішніх справ Генерального секретаріату УЦР, працював у МЗС УНР.

Навесні 1918 р. призначений послом УНР у Фінляндії, Швеції та Норвегії з місцем перебування у Стокгольмі, залишався на цій посаді у період Української Держави гетьмана та Директорії УНР. Наприкінці 1920 р. поселився у Празі, де працював на посаді професора й декана, а згодом проректора в Українському вільному університеті. 14 жовтня 1933 р. помер².

При цьому можна стверджувати, що П. Понятенко і К. Лоський стали першими в новітній історії України урядовцями, які взяли на себе повноваження щодо організації допомоги біженцям Першої світової війни.

Ще однією структурою, яку було започатковано 19 червня 1917 р. у Києві, стала Окружна нарада у справах біженців – представницька структура, чия компетенція поширювалася на Волинську, Київську, Подільську, Полтавську і Чернігівську губернії, тобто діяла в межах компетенції Генерального секретаріату. Ініціатором її створення виступив головуповноважений Південно-Західного фронту І. Стерлигов³. Зі складу наради було виокремлено виконавчий комітет – А. Ржепецький, голова Київської губернської наради у справах біженців; І. Стерлигов, головуповноважений у справах біженців; представники УЦР, місцевого земства, Київського губернського продовольчого комітету, Штабу Київського військового округу, ВЗС та ВСМ. З утворенням Окружної наради стає очевидним формування в Україні двох центрів з вирішення біженецьких питань – у Генеральному секретаріаті та при головуповноваженому Пів-

¹ Кудлай О. Б. Діяльність Народного міністерства внутрішніх справ УНР. – С. 91.

² ЦДАВО України, ф. 2241, оп. 1, спр. 8, арк. 9; Лоський Кость (Костянтин) Володимирович : [Електронний ресурс] / Лоський К. – Режим доступу : http://histans.com/?termin=Losky_K_V. – Назва з екрану.

³ ЦДАВО України, ф. 2241, оп. 1, спр. 8, арк. 36.

денно-Західного фронту. При цьому останній, що було досить важливо, мав реальні фінансові важелі впливу. І хоча до складу Окружної наради ввійшли представники УЦР, перебіг подальших подій показав, що українська влада всіляко намагалася обмежити її вплив та і взагалі скасувати. Головним же завданням інституції стала розробка плану повернення додому біженців та його практична реалізація¹.

Таким чином, на першому етапі діяльність УЦР у царині біженства була скоріше фрагментарною і виражалася у створенні окремого відділу при Генеральному секретарстві внутрішніх справ. Така ситуація є цілком природною, оскільки керманічі українського руху бачили автономну Україну у складі демократичної Росії, в якій вже існувала відповідна біженецька вертикаль.

Другий етап тривав з кінця червня 1917 р. до другої половини січня 1918 р. і характеризувався еволюцією біженських структур УЦР, її спробами порозумітися з Міністерством внутрішніх справ Тимчасового уряду, розробкою проектів основоположних документів у галузі біженства. При цьому слід наголосити, що в останні місяці існування Тимчасового уряду в його стосунках із УЦР зберігалася невизначеність², яка очевидно й підштовхнула українську сторону до самостійних пошуків оптимальних шляхів розв'язання біженецьких проблем та формування відповідної вертикалі влади.

З другої половини літа 1917 р. в Україні можна спостерігати спроби створення українських біженецьких структур різного підпорядкування. Так, у другій половині липня 1917 р. товариш генерального секретаря внутрішніх справ П. Понятенко звернувся до командування Південно-Західного фронту з проханням дозволити Українській Центральній Раді створити на фронті інститут комісарів у справах біженців. Доцільність такої посади визначалася необхідністю планомірного розв'язання проблем біженців. 25 липня генерал О. Лукомський, начальник штабу Верховного Головнокомандуючого, у телеграмі-відповіді зазначив, що на Південно-Західний фронт, згідно з наказом МВС Тимчасового уряду, прибув головуповноважений у справах біженців *«досвідчений у цій справі»* І. Стерлигов. Українським комісарам, у разі згоди УЦР, надавався статус помічників, безпосередньо підпорядкованих цьому головуповноваженому³. І вже 26 липня 1917 р. було введено інститут *«комісарів виселенсько-біженецько-плінницьких справ»*. 28 липня постановою УЦР про затвердження бюджету Генерального секретарства внутрішніх справ було виділено по 500 крб. на їх щомісячну заробітну плату⁴.

¹ Там само, ф. 1115, оп. 1, спр. 24, арк. 6

² Довідник з історії України. – С. 954.

³ ЦДАВО України, ф. 799, оп. 1, спр. 27, арк. 33.

⁴ Там само, ф. 1115, оп. 1, спр. 1, арк. 20.

1 серпня 1917 р. у Києві відбулося засідання Окружної наради у справах біженців. Головуючий А. Ржепецький поставив питання щодо необхідності виділення зі складу виконавчого комітету робочої президії, яка б мала виконувати покладені на нараду функції. Проте представник УЦР висловився за недоцільність такого кроку, оскільки із затвердженням Тимчасовим урядом Положення про Генеральний секретаріат, саме Центральна Рада була зобов'язана узяти на себе управління діяльністю Окружної наради. Фактично можна говорити про прагнення УЦР підпорядкувати та зосередити в своїх руках керівні важелі у справі біженства. Пропозицію розкритикував І. Стерлигов, позаяк «... справа [біженців. – Л.Ж.] настільки спішна, що чекати доки уряд затвердить Положення про Генеральний секретаріат неможна, необхідно президію утворити негайно»¹. Члени зібрання, не дійшовши згоди щодо створення керівних підрозділів Окружної наради, вирішили відкласти розгляд цього питання до наступного засідання. Крім безрезультатних організаційних дебатів, серед іншого, було ухвалено виділити Волинській губернській земській управі 50000 крб. на влаштування пунктів харчування на шляхах руху біженців. До того ж виконавчий комітет Окружної наради прийняв постанову про звернення до голівуповноваженого з проханням перерахувати 150 тис. крб. на покриття кредитів місцевим біженецьких комітетів².

У другій половині літа 1917 р. одночасно з процесом становлення Окружної наради фахівці біженецько-плінницького відділу під керівництвом К. Лоського розробили «Проект Тимчасових правил з управління справами допомоги біженцям в Україні», який фактично став першим законодавчим актом української влади у царині біженства³. Необхідно зазначити, що остаточно цей дещо скоригований відповідно до нових політичних умов документ, набув свого юридичного оформлення 28 грудня 1917 р. у вигляді Постанови Української Центральної Ради про затвердження «Тимчасових правил управління справами допомоги біженцям на території України»⁴.

Одинадцять статей Проекту в стислому вигляді визначили основи політики УЦР у питанні соціального захисту біженців Першої світової війни, владну вертикаль, фінансові засади та інші аспекти перш за все у межах п'яти українських губерній. Зокрема, було підтверджено, що «усіма справами допомоги біженцям в Україні відає Генеральне Секретарство внутрішніх справ» (ст. 1).

¹ В Исполнительном Комитете Киевского окружного о беженцах совещания // Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта. – 1917. – 11 сентября.

² Там же.

³ ЦДАВО України, ф. 2241, оп. 1, спр. 8, арк. 37–37 зв.

⁴ Там само, ф. 1115, оп. 1, спр. 1, арк. 66–69.

2.1. Розвиток нормативно – правових та організаційних підвалин ...

Для безпосереднього керівництва окресленим напрямом внутрішньої політики при Генеральному секретарстві внутрішніх справ передбачалося утворити *«...особливий Тимчасовий Біженецький відділ, який складається з Директора і канцелярії при ньому з особливим штатом»* (ст. 2).

До компетенції відділу передавалася організація соціального захисту *«...виселенців та військовополонених»*. У свою чергу виселенцями вважалися всі українці, які на початок війни проживали на західноукраїнських землях, що входили до складу Австро-Угорщини, були арештовані російською військовою владою та вислані до Сибіру чи інших віддалених регіонів імперії¹. У липні 1917 р. Д. Дорошенко, обіймаючи на той час посаду уповноваженого комісара Галичини і Буковини Тимчасового уряду, наголосив, що *«... виселенці... хоча й не перебувають у російському підданстві, але є жертвами старого поліцейського режиму»*. Слід наголосити, що у травні 1917 р. у Києві при УЦР було створено Український Центральний Галицько-Буковинський комітет, головним завданням якого було надання допомоги виселенцям, тим *«.... хто був у Галичині арештований і адміністративною дорогою пересланий в Росію.., в Сибір або в інші північні губернії...»*². Керував його діяльністю І. Базяк³. Отже, можна констатувати, що УЦР урівняла у правах усі суспільні групи, поява яких була спричинена розв'язанням воєнного конфлікту (біженців, виселенців і полонених), вписавши обездолену війною людину в систему координат своєї соціальної політики.

Усе діловодство у справах біженців на рівні Генерального секретарства внутрішніх справ та рівноцінних інституцій провадилося *«... за підписом директора відділу і скріпленого діловодом, а зносини з вищими інституціями за підписом Генерального Секретаря внутрішніх справ або його товариша зі скріпленням директора відділу»* (ст. 3). Для розв'язання справ допомоги біженцям при Генеральному секретарстві внутрішніх справ передбачалося утворити представницький колегіальний орган – *«Особливу нараду зі справ біженецьких»*. Її роботою мав керувати товариш Генерального секретаря внутрішніх справ чи директор біженецького відділу (ст. 6 - 7)⁴. Склад інституції передбачалося сформувати із трьох представників Генерального секретарства внутрішніх справ, головуповноваженого з улаштування біженців Південно-Західного фронту, по двоє представників від кожної з п'яти губернських нарад у справах біженців і центральних біженських організацій (причому один із цих двох пред-

¹ Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 20, арк. 8.

² Там само, спр. 23, арк. 3–3 зв.

³ Там само, спр. 14, арк. 7, 8.

⁴ Там само, ф. 2241, оп. 1, спр. 8, арк. 37.

ставників обов'язково мав бути із біженецького середовища), по одному представнику від Генерального військового штабу, від ВЗС, ВСМ, Київської ради солдатських і робітничих депутатів, управління Києво-Воронезької залізниці, Київського губернського продовольчого комітету, управління Південно-Західних залізниць, Київського управління водних шляхів, Штабу Київського військового округу і управління головного начальника постачання Південно-Західного фронту¹. Фактично до складу наради передбачалося ввести значну кількість представників різних державних, громадських, військових інституцій. Для більш дієвого її функціонування було висловлено припущення щодо можливості виділення з її складу спеціального Виконавчого комітету.

До компетенції Особливої наради зі справ біженецьких або Виконавчого комітету, створеного в її структурі, належало:

«а/ Визначення розміру авансів з Державних коштів, необхідних для ведення справ допомоги біженцям. б/ Розгляд і затвердження, ухвалених на Губернських нарадах з улаштування біженців, обрахунків і справоздань усіх установ і організацій, відаючих справами допомоги біженцям в межах губернії, які входять до складу Української Народної республіки є остаточним. в/ Вироблення і затвердження пляну руху біженців, їх розселення і повороту на місце попереднього перебування. г/ Визнання правомочними громадських організацій, які відають справами біженців в Україні. д/ Розробка змін та доповнень до цих правил. е/ Усі інші справи, що стосуються біженців, які Генеральний Секретаріат буде вважати необхідним передати на розгляд наради»².

Важливим моментом, що принципово мав позначитися на результативності біженецької політики, було налагодження своєчасного і належного фінансування. Розпорядником коштів, отриманих з кількох джерел – від ОН з УБ МВС Тимчасового Уряду, від «... відділу постачання Південно-Західного фронту та від інших структур на допомогу біженцям, які проживають у межах 5 губерній» – визнавалося лише Генеральне секретарство внутрішніх справ. До того ж «усі організації у справах біженців» були позбавлені права «... отримувати кошти з Петрограду без відома Генерального Секретаріату УЦР»³.

Одним із пріоритетних напрямків політики Генерального секретаріату внутрішніх справ стало й надання фінансової підтримки інституціям, які поза межами України надавали допомогу біженцям-українцям, а також уродженцям з Холмщини і Буковини. Тим самим можна стверджувати, що українська влада зосе-

¹ Там само, арк. 39.

² Там само, арк. 37 зв.

³ Там само, арк. 37.

2.1. Розвиток нормативно – правових та організаційних підвалин ...

редила свою увагу на усіх без винятку біженцях, не зважаючи на їх етнічну, соціальну, конфесійну приналежність та географію перебування. Захисником інтересів українських біженців у Росії виступив П. Стебницький.

СТЕБНИЦЬКИЙ Петро Януарійович (1862 - 1923) – визначний громадсько-політичний діяч, письменник і публіцист, видавець і благодійник. Походив із сім'ї священника Київської губернії, закінчив фізично-математичний факультет університету святого Володимира у Києві. Після закінчення працював у Петербурзі на різних урядових посадах (голова у Міністерстві Фінансів і у Торговельному телеграфному агентстві), писав на економічні теми у «Вестнике Финансов», «Торгово – Промышленной Газете». Став одним із організаторів української громади у Петербурзі, брав участь у виданні «Украинского Вестника» та «Рідної справи – Думських Вістей», української енциклопедії «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (1914 – 15). Після лютневої революції 1917 р. – голова Української Національної Ради в Петербурзі.

За доби УЦР, протягом серпня – жовтня 1917 р. перебував на посаді комісара Генерального Секретаріату України при Тимчасовому уряді. За часів Гетьманату – сенатор адміністративного генерального суду Державного Сенату, а протягом серпня – жовтня 1918 р. – заступник голови Української делегації у справі мирових переговорів з Росією.

Залишився під радянською окупацією; з 1919 р. – керівник постійної Комісії біографічного словника при ВУАН. У жовтні 1921 р. брав участь у Першому Всеукраїнському Церковному Соборі, який підтвердив автокефалію Української автокефальної православної церкви. Помер і похований у Києві (на Щекавиці)¹.

У прикінцевих положеннях «Проекту Тимчасових правил з управління справами допомоги біженцям в Україні», зазначалося, що у разі затвердження даного документа, «...скасовується Київська окружна нарада у справах біженців, всі грошові ресурси цієї установи передаються до біженецького відділу Генерального секретарства внутрішніх справ»².

21 вересня 1917 р. В. Винниченко направив на затвердження М. Авксентьєву, міністру внутрішніх справ Тимчасового уряду, «Проект Тимчасових правил з управління справами допомоги біженцям в Україні» та «Записку про організацію справи допомоги біженцям на Україні»³. У супровідному листі генеральний секретар внутрішніх справ висловив прохання:

¹ Петро Януарійович Стебницький : [Електронний ресурс] / П. Стебницький – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki>. – Назва з екрану. Довідник з історії України. – С. 156, 828; Стебницький П. Вибрані твори. – С. 612–614.

² ЦДАВО України, ф. 2241, оп. 1, спр. 8, арк. 37 зв.

³ Там само, арк. 35–35 зв.

«... утвердити цей проект найближчим часом з огляду на необхідність якнайшвидшого упорядкування справ біженців на Україні і підготовки плану повернення біженців на батьківщину і асигнувати у розпорядження генерального секретарства внутрішніх справ на перший час аванс 500 тис. крб. на організацію справи допомоги біженцям і субсидіювання біженецьких організацій»¹.

Слід відзначити, що цьому листі вперше офіційно викладено думку щодо необхідності розробки плану реєвакуації біженців з України до своїх домівок.

У «Записці про організацію справи допомоги біженцям на Україні» В. Винниченко, пояснюючи ситуацію, в якій перебувала справа надання допомоги біженцям, наголосив на невідповідності «Керівних положень з улаштування біженців», прийнятих 2 березня 1916 р., «... сьогочасному пореволюційному ходу речей»². Новизна політичної ситуації проявилася і в нездатності єдиного центру, зосередженого у Петрограді, «... слідувати за [біженецькими] справами у всій державі»³. Така ситуація, на думку В. Винниченка, призвела до фінансової плутанини, оскільки кошти для українських установ і організацій надходили з різних джерел. Багато в чому була розрізною і їх діяльність. Тому на порядок денний в Україні вийшло питання створення спеціальної інституції, у компетенції якої перебували, по-перше, керівництво фінансовими аспектами справи, по-друге, здійснення систематичних заходів у справі допомоги біженцям, по-третє, розробка плану повернення їх до своїх домівок. І нарешті український урядовець підтвердив бажання Генерального секретарства внутрішніх справ узяти на себе опікування виселенцями та військовополоненими⁴.

Для з'ясування ситуації, пов'язаної із прагненням української влади створити власну біженецьку структуру, до Києва був направлений В. Богуцький, товариш міністра внутрішніх справ Тимчасового уряду. Цікаво, що до середини літа 1917 р. він обіймав посаду заступника міського голови Одеси⁵. Крім того, В. Богуцькому було доручено провести «... об'їзд біженських районів з метою об'єднання заходів щодо влаштування біженців»⁶. Серед українських міст, крім Києва, московський уповноважений відвідав Одесу. В. Богуцький, ознайомившись із «Проектом Тимчасових правил з управління справами допомоги біжен-

¹ Там само.

² Там само, арк. 36.

³ Там само.

⁴ Там само, арк. 36 зв.

⁵ Хроника // Маленькие одесские новости. – 1917. – 17 июля.

⁶ Перспективы беженцев (из Киевского окружного о беженцах совещания) // Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта. – 1917. – 11 октября.

2.1. Розвиток нормативно – правових та організаційних підвалин ...

цям в Україні», заявив що останній іде у розріз з існуючими в Росії законами, а відтак вимагав часу на розгляд і вивчення. Натомість, він запропонував тимчасово до затвердження проекту створити при Генеральному секретарстві внутрішніх справ КН у СБ, яка б об'єднала «... усі структури України, які займаються справами біженців»¹. Основоположним принципом її функціонування мала стати узгодженість дій із рішеннями ОН з УБ, тим самим за останньою визнавалося керівництво біженецькою складовою на всьому постімперському просторі, де поширювалася юрисдикція Тимчасового уряду.

Наступним кроком до створення української інституції у справах біженців можна назвати засідання Київської окружної наради з питань біженців 28 вересня 1917 р., на якому представники УЦР порушили цю проблему. На Київську нараду прибули представники військового командування та української влади, громадських і етнічних комітетів, які після повалення Російської імперії проводили свою діяльність на українських теренах. Від Генерального секретарства внутрішніх справ на нараді працювали І. Красковський і К. Лоський.

КРАСКОВСЬКИЙ Іван Гнатович (1880 - 1955) – громадський та державний діяч, дипломат. Народився у Гродненській Губернії (нині територія Польщі). Після закінчення Петербурзького університету і до 1914 р. викладав у гімназіях Вільно, був членом Білоруської вчительської спілки. У роки Першої світової війни – член губернського комітету ВЗС. З інця квітня 1917 р. – комісар Тернопільської губернії. З грудня 1917 р. в уряді УНР обіймав посаду товариша Генерального секретаря, а згодом – у МЗС Української Держави, за часів Директорії УНР – товариш міністра закордонних справ і посла УНР в Грузії. З 1921 р. перебував у Польщі, потім Литві та Латвії. 1925 р. переїхав до СРСР, оселився в Мінську і працював у Держплані Білоруської СРР та одночасно був доцентом Білоруського університету. 1930 р. переведений до Москви на роботу в Держплан СРСР. У грудні того ж року заарештований за справою білоруських націонал-демократів і висланий до Самар. У листопаді 1937 р. – знову заарештований, проте у березні 1940 р. – звільнений. Далі до виходу на пенсію у 1949 р. працював учителем у Куйбишевській області. У 1953 р. виїхав до дочки у Чехословаччину. Реабілітований в СРСР у травні 1962 р.²

В. Богуцький, який був запрошений на нараду, своїм виступом намагався зосередити увагу членів наради на кількох важливих, на думку Тимчасового уряду, моментах. Перш за все, і це вже в котре, було наголошено на необхідно-

¹ ЦДАВО України, ф. 2241, оп. 1, спр. 8, арк. 39.

² ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 68, арк. 14; Красковський Іван Гнатович : [Електронний ресурс] / Красковський І. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki/> – Назва з екрану.

сті реорганізувати біженецькі структури на демократичних засадах. Хоча слід зазначити, що на той час до складу місцевих комітетів вже було введено представників біженців, як запорука демократичності у прийнятті рішень. Однак, за відсутності належного фінансування з центру голослівні гасла не допомагали вижити біженцям у складних умовах наростаючого в Україні хаосу та віддаленої перспективи більшовицької окупації. В. Богуцький також наголосив «... на найневідкладніших потребах біженців, як наприклад, культурно – просвітніх...», на які попередній уряд не звертав належної уваги¹. І нарешті, за умов скорого закінчення війни належало обговорити проблему евакуації біженців. Проте виступаючи, у свою чергу, на порядок денний поставили дещо інші проблеми.

Для представників УЦР було важливим, щоб саме Рада як крайовий орган влади, стала центром, навколо якого й гуртувалася б робота у справах біженців. На цьому й наголосив у виступі І. Красковський, озвучуючи ідею створення самостійної структури у справах біженців з відповідною правовою базою. Його підтримав представник ВЗС Гольдеман. Нова інституція, з утворенням у червні 1917 р. біженецько-плінницьким відділом, мала стати широким представницьким органом, на яку покладалася розробка програмних засад політики України у царині біженства. У свою чергу процес створення національного органу у справах біженців просувався складно, наражаючись на протидію Тимчасового уряду Росії, його небажання співпрацювати з українською владою.

Знаковою для розбудови справи біженства в Україні стала нарада, скликана 5 жовтня 1917 р. за ініціативи генерального секретаря внутрішніх справ. На неї прибули представники влади, громадських спілок допомоги біженцям, етнічних комітетів, місцевих самоврядувань – М. Вітерова (Київський комітет українців-галичан і буковинців, потерпілих від війни), О. Марченко (представник Головуповноваженого Південно-Західного фронту), А. Ржепецький (Київська ГН з УБ), Е. Реттингер Е., С. Москалевський (ЦОК), С. Грінберг, Б. Вайншельбаум (Єврейський комітет), О. Свечин (голова Чернігівської губернської земської управи), Сосай, Давидюк, П. Малончук, Шкетін (Рада делегатів організацій біженців Києва), П. Слатов (Рада робітників і солдатських депутатів Києва), М. Козловський (управляючий конторою Київського відділу Всеросійського комітету біженців), К. Катлап (Латиський комітет з надання допомоги біженцям), М. Юшкевич (Київська обласна рада Польського товариства допомоги жертвам війни), З. Мірна (Українське товариство «Південь Росії»), П. Мокроус і Є. Блавацький (Комітет допомоги українським виселенцям при Центральній Раді), А.

¹ Перспективы беженцев (Из Киевского окружного о беженцах совещания) // Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта. – 1917. – 11 октября.

2.1. Розвиток нормативно – правових та організаційних підвалин ...

В'язлов (Волинський губернський комісар), Я. Корпачів (Летичівський повітовий комісар, представник Подільського губернського комісара), М. Ясько (Полтавське губернське земство), Кандиба (Волинське губернське земство), Д. Дорошенко (крайовий комісар Галичини і Буковини), Даймидович (Київський відділ Литовського товариства допомоги постраждалим від війни), В. Гаспар'ян (ВСМ), Є. Португалов (управління справами Галицько-Буковинського комітету), А. Зарембський (голова Волинського губернського земства) та ін.¹.

Перш за все на засіданні було обговорено та ухвалено поданий директором біженецького відділу К. Лоським «Проект Тимчасових правил з управління справами допомоги біженцям в Україні». При цьому вже було змінено назву інституції з *«Особливої наради зі справ біженецьких»* на *«Крайову нараду у справах біженців»*, як-то запропонував В. Богуцький. Також було вирішено, що саме Крайова нарада буде остаточно затверджувати кошториси губернських нарад у справах біженців

Ключовою тезою обговорення стало питання фінансової незалежності майбутньої структури – Крайової наради у справах біженців від ОН з УБ як запоруки самостійної результативної діяльності. На цьому наголошували представники єврейського комітету С. Грінберг та Б. Вайншельбаум. Натомість І. Красковський висловився за *«принцип концентрації допомоги біженцям на місцях – у Києві»*, позаяк Генеральний секретаріат і є крайовою владою в Україні². Жваву дискусію викликало питання щодо національного та біженського представництва в КН у СБ. Для остаточного визначення складу представництва в майбутній нараді було обрано під головуванням К. Лоського спеціальну комісію у складі Б. Вайншельбаума, М. Вітерової, С. Сосая, М. Козловського, С. Москалевського, М. Юшкевича, П. Мокроуса та А. Ржепецького. Після довгих дебатів було ухвалено положення, що Крайова нарада у справах біженців при Генеральному секретарстві внутрішніх справ уповноважена отримувати від Державної скарбниці кошти і асигнувати по відповідним кошторисам місцевим біженецьким організаціям. На неї покладалося і затвердження обрахунків ГН з УБ³.

Зрозуміло, що такі «самостійницькі» задуми УЦР у справі біженства зустріли опір Тимчасового уряду. Тому вже 7 жовтня 1917 р. до Києва знову прибув В. Богуцький для проведення наради з біженецьких питань. Його завданням було переконати українську владу у недоцільності створення незалежної біженецької структури, якою мала стати Крайова нарада у справах біженців, оскільки

¹ ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 24, арк. 1–1 зв.

² Там само, арк. 2 зв.

³ Там само.

ки остання могла ухилятися від виконання рішень ОН з УБ. Він поставив під сумнів і «Проект Тимчасових правил з управління справами допомоги біженцям в Україні», оскільки до складу ОН з УБ *«входять представники національних і громадських організацій, а також передбачається представник від Генерального секретарства»*¹. Фактично В. Богуцький озвучив ставлення Тимчасового уряду до українських потуг у царині розбудови системи біженецьких органів і дав зрозуміти, що надісланий В. Винниченком проект можливо і буде ухвалений, але за обов'язкового доопрацювання українською стороною². Високопосадовець зауважив про відсутність у «Тимчасовій інструкції Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні» від 4 серпня 1917 р. будь-яких положень щодо біженців³, тому можна говорити про зволікання та небажання російського уряду підтримувати УЦР у розв'язанні проблем біженців.

Генеральний писар України О. Лотоцький, заперечуючи російському представнику, наголосив, що проект *«Тимчасових правил» і є проектом нового закону, покликаного виправити недоліки існуючого* [від 30 серпня 1915 р. – Л. Ж.] *як надто вже невідповідного сучасному моменту»*⁴. У решті-решт В. Богуцький, виступаючи від імені Тимчасового уряду, погодився на утворення української біженецької структури, але без наділення її фінансовими повноваженнями. Слід зазначити, що нарада відбувалася у гострій дискусії, оскільки зіткнулися інтереси Тимчасового уряду, який не бажав мати в Україні самостійну і фінансово незалежну біженецьку структуру, натомість представники УЦР наполягали на зворотному. До того ж вони виступили проти продовження роботи Окружної наради у справах біженців, яку, як своє дітище, відстоював А. Ржепецький⁵. Проти останньої також виступав і В. Богуцький, назвавши нараду «самочинною» і такою, що не розуміє своїх завдань⁶. Отже, нарада показала різне бачення у вирішенні проблеми біженців в Україні з боку Тимчасового уряду та Генерального секретаріату УЦР.

14 жовтня 1917 р. В. Винниченко направив ще одного листа О. Нікітіну, новому міністру внутрішніх справ Тимчасового уряду, в якому висловив прохання:

«Беручи до уваги скрутне становище біженців в Україні, прохаю вас до затвердження Проекту Тимчасових правил з управління справами допомоги біженцям в Україні, дозволити утворити при генеральному

¹ Там само, арк. 5.

² Там само, арк. 6

³ Історія України від найдавніших часів до сьогодення. – С. 535–536.

⁴ ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 24, арк. 5.

⁵ Там само, арк. 6.

⁶ Там само.

2.1. Розвиток нормативно – правових та організаційних підвалин ...

секретарстві внутрішніх справ Крайову нараду у справах біженців, по типу, запропонованому Богуцьким»¹.

На жаль, запити української сторони в умовах наростаючої чергової політичної кризи в Росії залишилися без відповіді, змушуючи її надалі вже самостійно вирішувати питання щодо формування своєї вертикалі біженських органів. Проте події, що розгорнулися в Україні та Росії з другої половини осені 1917 р., показали, що Центральна Рада стала єдиною в Україні правонаступницею скинутого Тимчасового уряду, маючи повне право на ведення самостійної політики у царині біженства та створення відповідної владної вертикалі. Фактично жовтневі події у Петрограді докорінно змінили ситуацію в Україні і підвели її очільників до усвідомлення необхідності у стислі терміни створити повноцінну державу². У цьому ключі відбувалася розбудова і біженецької галузі.

І вже 27 жовтня 1917 р. на засіданні КН у СБ було затверджено її склад та обрано Виконавчий комітет. До його складу увійшло дев'ять осіб, із них три представники за посадою – директор біженецького відділу (голова), представник демобілізаційного відділу Генерального Секретаріату, уповноважений ОН з УБ Тимчасового уряду та шість виборних – С. Сосай, М. Вітерова, С. Москалевський, Б. Вайншельбаум, В. Гаспар'ян, А. Ржепецький та два кандидати – З. Мірна і В. Сабат³. Фактично Виконком став куратором державної політики у царині біженства. Цікаво, що на засіданні був присутній А. Модржевський, представник ОНЗУБ Тимчасового уряду. Наприкінці жовтня 1917 р. у зв'язку з розширенням повноважень біженецький відділ було реорганізовано в окремий біженецький департамент Генерального секретарства внутрішніх справ. З грудня 1917 р. і до моменту падіння Гетьманату П. Скоропадського його очолював Ю. Старицький. Його заступником був призначений В. Гаспар'ян, колишній представник ВСМ.

***СТАРИЦЬКИЙ Юрій Михайлович** (1883 - 1936) – син видатного українського драматурга та громадського діяча М. Старицького. З нечисленних даних відомо, що він здобув юридичну освіту в Київському університеті. 1902 р. брав участь у студентській демонстрації і був затриманий, за що до Лютневої революції перебував під постійним наглядом поліції.*

¹ Там само, ф. 2241, оп. 1, спр. 8, арк. 39.

² Копиленко О. Л. Держава і право України 1917 - 1920 рр.: [навч. посіб.] / О. Л. Копиленко, М. Л. Копиленко / – К.: Либідь, 1997. – С. 26.

³ ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 24, арк. 11–11 зв.

Надалі керував українською «Просвітою», потім був членом Сочинської місцевої ради, але через різні обставини разом із дружиною художницею Варварою Савич був змушений переїхати до Сухумі, де до смерті займався адвокатською практикою¹.

Одночасно з оптимізацією центральних біженецьких органів в Україні розпочався процес розбудови відповідних місцевих органів. 2 листопада 1917 р. на засіданні Виконавчого комітету Крайової наради було визначено механізм участі біженців у складі ГН з УБ та їх президій. Так, коли на території губернії перебувало до 10 тис. біженців, то у роботі губернської наради мав брати участь один представник, до 50 тис. – два, до 100 тис. – три, більше 100 тис. – чотири. До складу президії губернської наради, яка мала працювати під головуванням губернського комісара і в компетенцію якого були передані колишні повноваження губернаторів, мало входити, крім нього, чотири обрані особи: три представники від «... від найбільших організацій допомоги біженцям і один представник від самих біженців»². Крім того, КН у СБ ухвалила й кошторис утримання губернських нарад у справах біженців на останню чверть 1917 р., на покриття якого передбачалося витратити 31115 крб.³ **(Додаток 2.10)**. При цьому кошти для губернських нарад Катеринославщини і Харківщини було розраховано орієнтовно, оскільки на той час даних про їх роботу УЦР не мала.

27 – 28 листопада 1917 р. у Києві під головуванням товариша генерального секретаря внутрішніх справ І. Красковського відбулося пленарне засідання Крайової наради у справах біженців, на якому фактично було виголошено державні засади політики у сфері соціального захисту постраждалого від війни населення⁴. У роботі пленарного засідання взяли участь представники широких кіл громадськості, залучених ще у роки Першої світової війни до біженської справи, діячі місцевих органів самоврядувань і керівники різних національних біженських комітетів. На порядок денний було винесено шість питань:

«1. Питання фінансування біженецьких організацій. 2. Спосіб складання обрахунків. 3. Реорганізація Губернських Нарад. 4. Вибори Виконавчого Комітету. 5. Об'єднання і ліквідація біженецьких організацій. 6. Реевакуація біженців»⁵.

¹ Поліщук Т. Доля Михайла Старицького та його нащадків // День. – 2002. – 5 вересня.

² Держархів Харківської області, ф. 18, оп. 21, спр. 216, арк. 13.

³ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 4, арк. 2.

⁴ Держархів Харківської області, ф. 18, оп. 21, спр. 216, арк. 9–11 зв.

⁵ Довідник з історії України. – С. 954.

⁵ Держархів Харківської області, ф. 18, оп. 21, спр. 216, арк. 9.

2.1. Розвиток нормативно – правових та організаційних підвалин ...

Перш за все незаперечним став факт, що Українська Центральна Рада визнала себе відповідальною за долі тисяч біженців, які перебували в Україні. У складі Генерального секретарства внутрішніх справ для керівництва соціальним захистом цієї категорії населення було спеціально створено біженецький департамент та Крайову Наряду у справах біженців. Оскільки 31 жовтня 1917 р. сесія УЦР ухвалила рішення щодо поширення влади Генерального Секретаріату, крім Київської, Волинської, Подільської, Полтавської, Чернігівської губерній, на Херсонську, Харківську, Катеринославську, Таврійську, частково Курську і Воронезьку губернії¹, то повноваження КН у СБ поширювалися і на ці території.

На рівні губерній справу опікування біженцями належало передати до компетенції губернських комісарів, які після скасування інституту губернаторів, мали керувати роботою ГН з УБ. Останні у свою чергу передбачалося реорганізувати у дійсно представницькі структури, залучивши до роботи урядовців, представників самоврядувань, громадських і кооперативних спілок, етнічних комітетів. Їх виконавчими структурами стали президії, які мали широкі повноваження: виконання постанов центральної та губернської влади, перевірка кошторисів окремих організацій для подання їх на розгляд губернській нараді та розподіл для них коштів, розробка плану руху, розселення біженців, визначення характеру і напрямків діяльності кожної громадської організації та постановка, на підставі аналізу звітів, доцільності існування таких, налагодження контактів між розрізненими етнічними біженськими організаціями, контроль за діяльністю національних і громадських організацій. При кожній губернській нараді було введено посаду представника КН у СБ, тобто спеціального посередника для «встановлення контакту» між державними та місцевими біженськими структурами². Здекларовані положення в «умовах анархії і безладдя» було складно реалізувати. Українські дослідники з цього приводу слушно зауважують:

«... органи місцевого самоврядування і місцева державна адміністрація не мали практично жодних ресурсів для здійснення своїх повноважень і реального впливу на місцеве життя»³.

Важливим аспектом у роботі Крайової Наряди стали виступи представників Волині, Поділля, Харківщини та Одеси. Ці губернії були обрані не випадково: оскільки територією Волині та Поділля проходила лінія Південно-Західного фронту, то значна кількість населення зазнала біженської долі, Харківщина –

¹ Довідник з історії України. – С. 954.

² Держархів Харківської області, ф. 18, оп. 21, спр. 216, арк. 10.

³ Копиленко О. Л. Держава і право України. 1917 – 1920... – С. 33.

перша українська губернія, до якої почала прибувати некерована маса біженців з Росії¹. Пленарне засідання було єдиним, на яке у повному складі зібралися члени КН з УБ, оскільки всі подальші події вимагали мобільності прийняття рішень та ухвал, розв'язання конкретних завдань – як-то поліпшення стану біженців на Волині, розробка умов реєвакуації біженців, складання губернських кошторисів, розв'язання проблем різних громадських комітетів та ін.². Зрозуміло, що ця структура була досить солідною в представницькому плані, тому цілком логічним є те, що основне навантаження було покладено на її Виконавчий комітет.

Остаточно юридичного оформлення біженецької структури УЦР, вироблені нею засади та розроблений план реєвакуації, набули у кінці 1917 р. Перш за все слід зазначити, що 28 грудня 1917 р., уже в умовах загального наступу більшовицьких військ проти УНР³, на засіданні Малої Ради було заслухано та ухвалено законопроект про становище біженців⁴. Насправді то була Постанова УЦР про затвердження *«Тимчасових правил з управління справами допомоги біженцям в Україні»*⁵. Фактично ця постанова, яку підписав товариш голови УЦР М. Шраг, мала статус закону і регулювала всі аспекти політики УНР у царині біженства. Перш за все цим, документом нарешті було скасовано Окружну нараду у справах біженців, а всі кошти автоматично перейшли у розпорядження біженецького департаменту Генерального секретарства внутрішніх справ. Головні положення постанови зводилися до того, що:

- «1. Всіма ділами допомоги біженцям на Україні відає Генеральне Секретарство Внутрішніх Справ.
2. Для безпосереднього завідування зазначеними справами при Генеральному Секретарстві Внутрішніх справ утворюється Тимчасовий Біженецький Департамент, який складається з Директора і канцелярії при нім по штату.
3. Для розв'язання справ допомоги біженцям при Генеральнім Секретарстві Внутрішніх справ утворюється Крайова Нарада по справах біженецьких.
4. Крайова Нарада у справах біженецьких при Генеральному Секретарстві Внутрішніх справ одержує з Державної Скарбниці за дозволом Генерального Секретарства всі кошти, що асигнуються Народою біженецьким організаціям, за представленим і затвердженим Крайовою нарадою обрахунках

¹ Жванко Л. Джерело до історії політики Української Центральної Ради щодо біженців... – С. 96.

² ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 24, арк. 13, 22, 25.

³ Історія України: нове бачення: [навч. посіб.] / Під ред. В. А. Смолія. – К. : Видавничий Дім «Альтернативи», 2000. – С. 225.

⁴ Українська Центральна Рада : документи і матеріали. – С. 73.

⁵ ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 1, арк. 66–69.

2.1. Розвиток нормативно – правових та організаційних підвалин ...

і розділяє їх згідно з зазначеними обрахунками між відповідними організаціями.

5. Генеральне Секретарство Внутрішніх справ має право допомагати з державних коштів громадським та іншим організаціям, що функціонують за межами Української Народної Республіки, якщо ці організації допомагають біженцям, уродженцям України, Галичини, Холмщини та Буковини»¹.

До складу КН у СБ передбачалося ввести 52 представники від 33 різноманітних інституцій, урядових, громадських, етнічних, місцевих губернських нарад у справах біженців та ін.. Правда, не зрозуміло, для чого було залишено представника *«Особого Совіщання» о біженцях при Російськім Міністерстві Внутрішніх Справ*². Для порівняння слід зазначити, що 9 жовтня 1917 р. члени комісії з формування складу Крайової наради у справах біженців С. Сосай, М. Вітерова, С. Москалевський, Б. Вайншельбаум, А. Ржепецький, М. Козловський, М. Юшкевич, П. Мокроус, під керівництвом К. Лоського обговорили проект представництва, згідно з якими до наради мала увійти 41 особа від 25 установ та організацій³. За такого широкого представництва Крайова нарада могла збиратися лише на пленарні засідання, тому для розв'язання поточних справ з її складу передбачалося утворити Виконавчий комітет, який на час підписання Постанови уже працював над вирішенням низки поточних питань.

До повноважень Крайової наради належало регулювання фінансових питань, формування бюджету утримання біженецьких інституцій, вироблення плану евакуації біженців, визначення правомірності громадських організацій, які займалися справами біженців, внесення змін та доповнень до «Тимчасових Правил»⁴. Цікаву оцінку доцільності створення Крайової наради було подано у «Пояснювальній записці до проекту Положення про Департамент у справах біженців і Крайової Наради», яка була розроблена влітку 1918 р. комісією законодавчих справ Міністерства внутрішніх справ Гетьманату.

«Покликана розв'язати справу надання допомоги біженцям, де потрібно швидкість, вказана Нарада, що складається із представників всіляких громадських, національних і партійних організацій, настільки громіздке у своєму складі, що сам факт її скликання має викликати чимало труднощів і потребувати багато часу; нескладно далі уявити собі і порядок вирішення

¹ Там само, арк. 66–67.

² Там само, арк. 68.

³ Там само, спр. 24, арк. 2 зв.

⁴ Там само, спр. 1, арк. 68.

справ цієї Народою, яка складається із представників всіляких організацій, часто вороже налаштованих одна до іншої»¹.

В умовах скорого закінчення війни, на яке сподівалися усі її учасники, однією із важливих гуманітарних проблем мала стати проблема повернення додому сотень тисяч біженців. Відтак одним із завдань урядових структур УЦР стала безпрецедентна на той час розробка нормативних засад майбутнього процесу їх реєвакуації. З цієї метою 2 грудня 1917 р. зі складу Виконавчого комітету КН у СБ було виділено спеціальну Реевакуаційну комісію, до складу якої ввійшли С. Москалевський М. Вітерова, С. Сосай і представник біженецького департаменту². І вже 30 грудня 1917 р., після майже місячної *«довгочасної праці»* на десяти засіданнях, члени комісії представили на розгляд Виконкому КН у СБ *«Додаток до плану реєвакуації»*. Члени Виконкому, директор біженецького департаменту Ю. Старицький та представник Генерального секретарства контролю Ревзін затвердили цей документ. Він передбачав широку підготовчу роботу, яку належало виконати у стислі строки, щоби з кінця березня 1918 р. розпочати повномасштабну репатріацію біженців Першої світової війни. На жаль, історія внесла свої корективи, дозволивши втілити в життя план лише з літа 1918 р. і за інших політичних умов.

Таким чином, протягом другого етапу УЦР уже виробила власні засади політики у царині біженства, створила відповідну систему центральних органів і прагнула оптимізувати підпорядковані місцеві структури з надання допомоги біженцям. Фактично розбудова біженецької складової її внутрішньої політики стала однією з ланок *«...формування державного механізму»*³. Принципово важливим результатом роботи урядовців КН у СБ стала розробка плану реєвакуації біженців. Можна стверджувати, що з зими 1918 р. УЦР, попри всі негативні зовнішні чинники, стала самостійним розробником і реалізатором своїх програмних документів у царині допомоги жертвам війни.

Третій етап тривав з другої половини січня до кінця квітня 1918 р. і був позначений гострим військовим протистоянням з Радянською Росією, що привів до окупації нею теренів України. Фактично вирішувалася доля існування української державності. Ситуація зими 1918 р. була напрочуд несприятливою для українства, його влади та перспектив розвитку в цілому. Досить песимістично були налаштовані й керівники УЦР. Так, Д. Дорошенко у своїх спогадах про зустріч Нового 1918 р. з гіркотою писав:

¹ Там само, ф. 1216, оп. 3, спр. 129, арк. 5 зв.

² Держархів Харківської області, ф. 18, оп. 21, спр. 216, арк. 14 зв.

³ Копиленко О. Л. Держава і право України. – С. 26.

«Новий 1918 – й рік настунав при дуже сумних ауспіціях. Чернігів, Полтава, Харків, Катеринослав були вже в руках большевиків... В залі Українського клубу в Києві зійшлася під Новий рік громада української інтелігенції, щоби вкупі зустрічати новий рік. Прийшов голова Ради народних міністрів... В. Винниченко, міністр пошти М. Шаповал і ще дехто... Настрій у всіх був невеселий. Посідали за стіл. Вибила дванадцята година. Всі почали просити, щоб Винниченко сказав слово – традиційний новорічний тост. Він відмовлявся. Нарешті дами упросили його. «Що я вам скажу? – почав Винниченко. – Хіба те, що іде варвар з півночі і грозить знести і змести з лиця землі всі наші здобутки, зруйнувати нашу культуру, знівечити все, чим ми дорожимо й над чим працювали!» Промови представників влади не сприяли заспокоєнню, і на другий день весь український Київ знав, що говорилося учора міністрами на бенкеті. Але дійсність цілком оправдувала навіть найбільш песимістичний песимізм»¹.

Поворотним моментом в історії біженства Першої світової війни стали перемовини в Брест-Литовську, на яких саме українська делегація вперше підняла на міжнародний рівень цю гуманітарну проблему загальноєвропейського масштабу. При цьому слід нагадати, що ще 21 листопада 1917 р. УЦР ухвалила спеціальну постанову «Про справу миру», у якій мова йшла про «... негайну розробку конкретної програми миру для пропозиції її від імені Української Народної Республіки Народам Росії, а також Союзним і ворожим державам, як основу перемовин...». До виконання постанови передбачалося залучити й «Раду Народних Комісарів» для координації ведення цієї справи»². Проте більшовицька Росія, вирішивши самостійно вести перемовини, зазнала дипломатичної поразки. Відтак згодом вона безпідставно звинуватила українську сторону, яка у Бресті, на думку керівництва РНК, зіграла ключову роль такого собі «джокера», оскільки «...раптово з'явилася там на переговорах»³.

У складі української делегації, окрім інших консультантів, як згадував О. Севрюк, таких як професори Остапенко, Шафаренко, Вальдемарас⁴, був і консультант у справах біженців. Його повноваження виконував С. Москалевський. Цікаво зауважити, що польські історики, за словами М. Коженьовського, не мають достатніх документальних підтверджень участі С. Москалевського у роботі укра-

¹ Дорошенко Д. І. Мої спомини про недавнє минуле (1914 – 1920 роки). – С. 212.

² ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 85, арк. 1.

³ Михутина І. Украинский Брестский мир / И. Михутина. – М.: Издательство «Европа», 2007. – С. 264.

⁴ Матяш І. Підписання Берестейського миру. Зі спогадів Олександра Севрюка / І. Матяш // Зовнішні справи. – 2008. – № 7. – С. 53.

їнської делегації, хоча документи українського архіву цей факт, безумовно, підтверджують. 2 лютого (20 січня) 1918 р. він подав на розгляд української делегації доповідну записку. У ній було обґрунтовано необхідність створення спільної з Німеччиною та Австро-Угорщиною комісії для

«вирішення під час мирних переговорів питання про реевакуацію на батьківщину: у прифронтову смугу Волині і Поділля, а також у Галичину і Польщу заручників, виселенців і біженців, які перебувають в Україні. Додаючи, що Уряд Української Народної Республіки прихильно ставиться до питання про швидке повернення на батьківщину нікому і нічим невинних людей, вигнаних переважно у примусовому порядку»¹.

До цього процесу, враховуючи, що серед біженців значну кількість склали поляки (**Додаток 2.11**), на паритетних умовах передбачалося залучити і представників Польської Регенційної Ради. Головні засади міждержавної співпраці з цього питання зводилися до таких:

«а) негайно утворити, згідно з мирним договором, відповідні змішані комісії, яких місцеперебуванням має бути Київ, де під рукою знаходяться усі матеріали і відомості; б) у комісіях спільно виробити правильний і такий, що відповідає місцевим умовам, план пересування; в) видати відповідне розпорядження Біженському Департаменту при Міністерстві внутрішніх справ щодо негайної реевакуації виселенців у прикордонну смугу України; г) планову реевакуацію поза Україною, по можливості, розпочати не пізніше 25 березня цього року, щоби частина сільського населення теж могла повернутися до початку весняних польових робіт»².

Згідно з українськими пропозиціями саме Київ, враховуючи, що Україна лежить в епіцентрі різновекторного руху біженців, мав стати місцем розташування регулюючих цей процес штаб-квартир міжнародних місій. Відтак зростала роль саме українського фактора у розв'язанні цієї складної, великою мірою, європейської проблеми. Проте можна лише припускати, чи були використані ці пропозиції, коли 9 лютого 1918 р. високі сторони підписали мирний договір, у якому П'ятий розділ «Виміна обопільних воєнно-полонених і цивільних інтернованих» стосувався повернення додому і біженців, у тогочасному трактуванні – цивільних інтернованих. У його статті 15 зазначалося:

«Обосторонні інтерновані або заслані цивільні горожани будуть змозі по можливості скоро безплатно відіслані до дому, оскільки вони не захочуть

¹ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 85, арк. 1.

² Там само, арк. 7.

2.1. Розвиток нормативно – правових та організаційних підвалин ...

залишатися на місці за згодою тої держави, де вони перебувають, а від'їхати кудись інше»¹.

Повернення цивільного населення на свої місця було можливим за умови, коли держава, до якої належало повернутися, не перебуватиме «...у воєнній стані». Заборона на повернення визначалася лише у випадках внутрішньої або зовнішньої небезпеки для держави. Документом, що мав слугувати перепусткою до перетину кордону, було визнано перепустку, яка видавалася «*владами рідної держави*»². Для реалізації цих положень передбачалося відразу після ратифікації мирового договору там же у Брест-Литовську створити спеціальну комісію, до роботи якої передбачалося залучити по чотири представники від кожної зі сторін-підписантів. На неї й мали покладатися повноваження з урегулювання цього питання³.

Учасниці Четверного союзу мислили інакше ніж Україна, а остання, підписавши за словами міністра внутрішніх справ УНР П. Христюка «... мир демократичний, гідний, справедливий без анексій і контрибуцій»⁴, практично залишилася наодинці з проблемами сотень тисяч біженців. Представники Австро-Угорщини та Німеччини, розглядаючи переговори з Україною й визнання її самостійності як протипагу Росії, отримання ринків збуту своїх товарів і джерело сільськогосподарської продукції⁵, не вважали за потрібне рахуватися з гуманітарними пропозиціями української делегації. В подібній площині розглядають плани «Дунайської імперії» й австрійські історики: «*Головний резон Австро-Угорщини в окупації України крився у забезпеченні якомога більшого й швидкого експорту продовольства*»⁶.

Для порівняння зауважимо, що у подібній ситуації перебували і польські структури, які займалися підготовкою до повернення своїх земляків з Росії. Центральні держави проігнорували прохання польської сторони налагодити репатріацію польських біженців, які проживали в Радянській Росії⁷.

¹ МИРНИЙ ДОГОВІР між Українською Народною Республікою з одної і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною з другої сторони. – К.: Друк. В. К. Лубновського, Фундуклеївська, 19. – С. 10.

² Там само. – С. 11.

³ Там само. – С. 10.

⁴ Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської обл.), ф. Р-2399, оп. 1, спр.1, арк. 74.

⁵ Соловйова В. Дипломатична діяльність Української Держави у країнах Четвірного Союзу / В. Соловйова // Історичний журнал. – 2006. – № 3. – С. 61.

⁶ Дорник Вольфрам. Політика Австро-Угорщини щодо України в роки Першої світової війни. – С. 15.

⁷ Najdus W. Uchodzcy polscy w Rosji w latach 1917–1919. – S. 30.

«Виявилось, що німці не були схильні приймати біженців із Росії, яка була охоплена революцією, оскільки останні могли принести із собою соціалістичні ідеї»¹.

Жодним чином на аналогічний запит ЦОК не зреагувала і РНК Радянської Росії, відмовивши на власні кошти розпочати реевакуацію польських біженців. Не піднімалося питання щодо вирішення долі біженців і на двосторонніх радянсько-німецьких перемовинах у Брест-Литовську². УНР, не зважаючи на відсутність підтримки своїх потуг у царині біженства з боку основних гравців європейської дипломатії, одноосібно продовжила формувати правове поле в окресленій галузі. Нагальність його створення зумовлювалася критичним становищем біженців, яке дедалі погіршувалося. Так, І. Красковський, на той час товариш міністра МВС та Ю. Старицький, директор біженецького департаменту у Пояснювальній записці до проекту закону про реевакуацію біженців зазначали:

«Біженців сила. Вони залишили свої рідні місця в більшості випадків на безшабаш. Поля їх і города залишилися без господарів, зовсім не обробляються, що підсилює харчову кризу. З огляду на все це, а також і на те, що приходить весна і біженецького стихійного руху припинити неможна, для користі Української Народної Республіки, її людності та для самих біженців необхідно зараз же вжити спішні героїчні заходи, щоб одвернути ці страшні, численні лиха, котрі з'явилися як неминучі наслідки невпорядкованого біженецького руху»³.

І вже на початку квітня 1918 р. Міністерство внутрішніх справ ухвалило План реевакуації біженців (в інших документах цей нормативний акт названо як «Закон про реевакуацію біженців»⁴), підготовлений урядовцями біженецького департаменту, членами Реевакуаційної комісії та залученими фахівцями з різних аспектів допомоги біженцям⁵. Фактично цей план за своїм нормативним наповненням мав статус закону. 8 квітня 1918 р. директор біженецького департаменту Ю. Старицький доповідав з цього питання на засіданні Ради народних міністрів УНР, а вже за кілька днів вищий виконавчий орган України остаточно затвердив Постанову, яка регулювала основні складові процесу репатріації біженців у межах країни.

У документі, перш за все, було визнано біженецький департамент керів-

¹ Korzeniowski M. Tułaczy los. – S. 224.

² Ibidem. – S. 223–224.

³ ЦДАВОУ України, ф. 2199, оп. 3, спр. 3, арк. 2.

⁴ Там само.

⁵ Там само, арк. 1.

2.1. Розвиток нормативно – правових та організаційних підвалин ...

ною структурою у справі реевакуації та правомочною «... видавати по цим справам інструкції, розпорядження і взагалі робити всі заходи для найшвидшого і найліпшого плану реевакуації біженців»¹. Наступне важливе положення стосувалося налагодження негайної співпраці з відповідними структурами сусідніх держав для прискорення повернення додому іноземних біженців, які проживали в Україні або транзитом поверталися через її терени. Фактично українська влада неухильно дотримувалася принципу «відкритого коридору», коли біженці мали змогу перетнути лінію Південно-Західного фронту у спеціально визначеному міжнародними договорами місці. Аналізуючи положення цього нормативного акту, можна зробити висновок про створення правових, міжнародних, фінансових, організаційних й технічних засад для виконання плану реевакуації біженців.

Таким чином, у результаті Лютневої 1917 р. революції в Україні затвердилася нова національна влада, якою стала Українська Центральна Рада. Важливим аспектом її діяльності у комплексі внутрішніх проблем стала царина біженства Першої світової війни. У процесі творення власних нормативно-правових засад УЦР еволюціонувала від повного підпорядкування загальноросійським біженецьким структурам до українських, від функціонування у російському правовому полі до утворення власних засад біженецької політики та відповідної вертикалі влади. Втілити ж прагнення УЦР у справі надання допомоги біженцям та організації їх повернення до своїх домівок за тих зовнішньополітичних умов було надзвичайно складно. У той же час саме українська сторона, ставши повноправним суб'єктом міжнародного права, зробила спробу унормувати на рівні міждержавних угод репатріацію біженців Першої світової війни, випереджаючи у цьому питанні час на кілька років.

¹ Там само, арк. 1 а.

2.2. Організація допомоги біженцям за доби УЦР – УНР

Початок 1917 р. – третього року світової війни – досить чітко продемонстрував нездатність Російської імперії адекватно реагувати на соціальні виклики, породжені невдалими військовими операціями, загальною втомою суспільства, бездарною внутрішньою політикою. Держава та правляча династія стрімко наближалися до свого краху. В цій непевній і водночас фатальній ситуації проблеми маленького біженця, породженого Великою війною, відійшли на задній план, ба навіть тогочасна преса, захопившись революційною стихією, вже не приділяла їм стільки уваги.

Біженство за кілька років стало звичним явищем для місцевого населення: вже нікого не дивували черги біля приміщень комітетів для отримання мізерної допомоги, вже не було такого запалу і в організаторів різноманітних зборів пожертв¹, наодинці зі своїми бідами залишалися біженки, заколисуючи немовлят, народжених від розквартированих поблизу солдат², а загублені батьками діти-сироти вже не зворушували своїм жалібним виглядом кореспондентів³. Вони поступово перетворювалися на тягар для суспільства і непосильну у фінансовому плані ношу для урядових структур, державних утворень, які постали в кордонах колишньої імперії Романових.

Протягом березня 1917 – квітня 1918 р. організація соціального захисту цієї категорії населення в Україні перебувала в межах компетенції Тимчасового уряду, а після його падіння – урядових структур УЦР. Ці інституції, усвідомлюючи, що багатотисячну біженецьку масу не можна просто зігнорувати, були змушені вирішувати старі проблеми, пов'язані, головним чином, із дефіцитом асигнування біженецьких статей. Водночас нова доба, окрім революційної риторики, породила й низку серйозних викликів – перепідпорядкування притулків колишнього Тетянинського комітету, розселення і забезпечення біженців, які поверталися з Росії, початок самовільного їх руху до своїх домівок, заспокоєння різних соціальних ексцесів, пов'язаних з невдоволенням біженців відсутністю належної допомоги. Усе це відбувалося на тлі нестабільної політичної ситуації,

¹ Алексеева Н. На помощь разоренным братьям // Волчанский земский листок. – 1916. – № 28. – 15 августа.

² Держархів АР Крим, ф. 63, оп. 1 спр. 1163, арк. 25.

³ Семь вагонов детей // Юго-Западный край. – 1915. – 13 сентября.

2.2. Організація допомоги біженцям за доби УЦР – УНР

а потім і взагалі конфронтації із новою більшовицькою владою, внаслідок якої було остаточно зруйновано державний механізм фінансування біженецьких статей. У таких умовах основне навантаження несли місцеві самоврядування – губернські, повітові, міські управи, на чиєму опікуванні перебувало утримання, лікування, навчання, працевлаштування цієї категорії тогочасного суспільства. Саме вони, розуміючи, що біженців *«неможна залишити без опіки, їх неможна викинути на вулицю»*¹, робили все можливе, щоби якимось чином задовольнити хоча б найнеобхідніші їх потреби.

На весну 1917 р. становище біженців, які перебували в українських губерніях, враховуючи кілька об'єктивних факторів, було досить драматичним. По-перше, згідно з ухвалою ОН з УБ від 15 вересня 1916 р., *«починаючи з четвертої чверті поточного року [1916. – Л. Ж.]» «продовольче і квартирне забезпечення»* передбачалося видавали лише 50% від загальної кількості біженців². Решта мала знаходити засоби до існування самостійно. Проте, це було майже неможливим, оскільки у повітах переважну більшість складали діти, жінки, які за ними доглядали, а відтак не могли знайти собі роботу, і непрацездатні хворі, інваліди, пристарілі. По-друге, недоотримання бюджетних коштів протягом зими 1916 - 1917 рр., у свою чергу, створювало ґрунт для розгортання соціальної напруги між біженцями і місцевим населенням. Свідченням критичної ситуації, що цілковито проектується на загальноукраїнський контекст, можна назвати стан соціального захисту біженців, що склався у Вовчанському повіті Харківської губернії, одному із найкращих повітів передвоєнної Росії. Дійсно, тогочасна статистика просто вражаюча: на 1910 р. у повіті нараховувалось 153 земські школи, 14 сільських бібліотек, 13 фельдшерських і 15 лікарських пунктів. Відтак за благоустроєм він посідав друге місце в імперії після Московського³. Значна заслуга у цьому розвитку належала В. Колокольцову.

КОЛОКОЛЬЦОВ Василь Григорович (1867 - 1934) – відомий земський, громадський та державний діяч, вчений-агроном. Виходець із потомствених дворян Вовчанського повіту Харківської губернії. Виховувався у кадетському корпусі, по закінченні якого вступив до Петровсько-Розумовської сільськогосподарської академії в Москві. З кінця 90-х рр. XIX ст. і до лютневих подій 1917 р. з невеликими перервами очолював повітову управу. Маючи незаперечний авторитет у повіті, в окремих випадках наражався на спротив місцевих поміщиків, які

¹ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 33, арк. 40.

² Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 112, арк. 2; Жванко Л. Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали. – С. 235.

³ Захаров І. Історія Вовчанщини / І. Захаров. – Вовчанськ : [Б. в.], 1995. – С. 56.

провалювали голосування з виділення коштів на якусь соціальну програму. Тоді В.Г. Колокольцов вкладав власні кошти, доручаючи своїм управляючим продавати свою землю.

Після повалення царизму був призначений повітовим комісаром Тимчасового уряду. За часів Української Держави П. Скоропадського обіймав посаду міністра земельних справ. У лютому 1920 р. після розгрому «білих» емігрував за кордон. Із сім'єю сина оселився у Франції поблизу Парижа, де кілька років працював у одному з промислових управлінь. У 1934 р., відчуючи свою непотрібність, покінчив життя самогубством, отруївшись газом. Похований поблизу Парижа¹⁻².

17 березня 1917 р. у телеграмі до князя Г. Львова він повідомив про досить тривожні сигнали:

«Біженці, розселені Вовчанському повіті, голодні, напівроздягнені та босі осаджують повітове і волосні попечительства, вимагаючи продовольчі, квартирні гроші. До цього часу не отримані і не видані гроші за грудень минулого року і січень, лютий, березень поточного. Настрій у біженців у зв'язку з цим такий, що подальша затримка виплати викличе неоправдані ексцеси з боку останніх... Потрібно за 1916 р. 150 тисяч, а за січень, лютий, березень [1917 р. – Л. Ж.] – 285 тис. крб.. Іноземні піддані отримують допомогу вчасно, що ще більше нервує натовп»³.

Проте реакції уряду не було, тоді як біженці, розселені в повіті, почали надсилати до вищих органів влади свої скарги на *«бездіяльність Вовчанського комітету біженців»*. Така двозначна ситуація змусила вже завідувача повітовим відділом допомоги біженцям А. Сорнєва розіслати 15 квітня 1917 р. листи до Харківської губернської земської управи, Харківського губернського присутствія, Міністерства внутрішніх справ, Тетянинського комітету та його Харківського губернського відділення з поясненням причини постійних скарг біженців до вищенаведених інституцій. Він наголосив, що у повіті перебувало 41,8% дітей, 17% матерів, які за ними доглядали, 16,3% – непрацездатних, які в сумі своїй дали 75,1 % від загальної їх кількості. А отже, і без того *«знедолених біженців»* належало позбавити мізерної допомоги. І це при тому, що відділ допомоги біженцям *«...постійно клопочеться всіма силами і доступними способами [...], але до цього часу клопотання не були задоволені, а це, у свою чергу, змусило Вовчанське земство, з метою уникнення ексцесів з боку біжен-*

¹ Сторінки життя та діяльність В. Г. Колокольцева : [Електронний ресурс] / Сторінки життя. – Режим доступу : <http://volchansk.kh.ua/publ/18-1-0-152>. – Назва з екрану.

² Гай-Нижник П. П. Український Державний банк: історія становлення. – С. 302.

³ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 237, арк. 290.

2.2. Організація допомоги біженцям за доби УЦР – УНР

ців, зробити запозичення з різних джерел на суму до 260 тис. крб. для видачі останнім грошової допомоги»¹. До того ж у повіті склалися просто нестерпні умови для роботи персоналу комітету.

«З одного боку, голодні біженці бунтують, грублять, звинувачують у грабежах і розкраданні місцеву адміністрацію; з іншого – всі інстанції, куди відділ направляв клопотання про відпуск для біженців грошей, абсолютно не задовольняють і на них не відповідають, направляючи відділу лише скарги біженців»².

Подібне становище, на думку А. Сорнева, лише обтяжувало роботу канцелярії та не давало практичних результатів. Відтак усі керуючі інституції мали перш за все задовольнити прохання управи, а «... потім вимагати відповіді на численні скарги знедолених біженців»³.

На адресу Тимчасового уряду надходили листи і телеграми, в яких самі біженці наголошували на скрутному становищі. В окремих випадках біженці писали листи з проханнями навіть до перших осіб нової Росії. Наприклад, 28 квітня 1917 р. біженець-дворянин Ф. Опанович з містечка Ашмяне Віленської губернії, який тимчасово мешкав на Харківщині, надіслав прохання про допомогу до князя Г. Львова. У ньому зазначалося:

«... при відступі наших військ восени 1915 р. нашими військами було розгромлено все моє майно [...], щоби було іншим біженцям за приклад не сперечатися з інструктором, останній позбавив мене продовольчої допомоги. Про це я писав губернатору, але він направив мою скаргу в той-таки польський комітет, а там резолюція така сама. Думаю, що польський комітет видає гроші не свої, а казенні, для чого зобов'язаний видавати не лише тим, хто подобається, а й тим, хто їх потребує, для чого самочинні розпорядження про позбавлення пайка, мають бути [...] відмінені.

На підставі викладеного маю честь просити Ваше Превосходительство, 1-е [...] наказати харківському губернському комітету про видачу мені негайно допомоги в сумі одна тисяча карбованців, бо при нинішній дорожнечі [...], навіть бідно живучи, потрібно 100 крб. в місяць хворій людині, а у мене немає ні одягу, ні коштів на лікування. І 2-е, наказати Польському харківському комітету негайно видати мені незаконно затриманий біженський пайок за 8 місяців, а також видати наперед такий як і всім іншим біженцям. А з них є такі, які отримують пристойну платню»⁴.

¹ Там само, спр. 234, арк. 79.

² Там само.

³ Там само, арк. 79 зв.

⁴ Там само, спр. 192, арк. 48–48 зв.

Весною 1917 р. ОН з УБ, враховуючи, що успадковані від попередньої влади норми допомоги біженцям, коли в умовах наростаючої інфляції місячне утримання у 6 крб. було *«подібне вироку голодної смерті»*¹, ухвалила низку відповідних положень. У них передбачалося збільшити витрати на грошову допомогу, оплату тимчасового помешкання, забезпечення одягом та ін.. 10 травня 1917 р. губернські комісари Тимчасового уряду, градоначальники, громадські, національні спілки, які опікувалися біженцями, отримали до виконання ухвалений 6 травня 1917 р. ОН з УБ спеціальний циркуляр. Із середини літа 1917 р. відповідно до його положень першочергово норми продовольчої допомоги належало підвищити до 12 крб. на місяць. При цьому її мали отримувати 65% від загальної кількості біженців, що на 15% більше порівняно із ухваленими ОН з УБ 15 вересня 1916 р. доповненнями до *«Керівних положень з влаштування біженців»*. Новелою у частині унормування квартирного утримання стало виділення в окрему групу шести великих міст, серед них – столичні Петроград і Москва і чотири провідні українські – Київ, Одеса, Харків та Катеринослав (**Додаток 2.12**). Проте квартирне утримання передбачалося збільшити тільки з жовтня 1917 р., а враховуючи карколомні події, що відбувалися в Росії восени того року, можна цілком слушно припустити, що ця норма так і не була реалізована.

Розміри кредитування на одяг і взуття, зокрема, зимове, також було збільшено і складало на одного біженця 15 крб. на півріччя. Проте реальні ціни, коли, наприклад, у губернському місті Полтаві у листопаді 1917 р. чоботи коштували 150 – 200 крб. проти 50 крб. у травні того ж року, робили державну допомогу досить мізерною. Серед причин такої ситуації – переорієнтацію економіки на потреби воєнного часу. П. Стебницький з цього приводу писав:

*«Одягтись і обутись стало трудніше, бо заводи і фабрики почали виробляти крामу менше і по дорогій ціні. Багато заводів мусили цілком повернути свою роботу на військову потребу»*².

Загалом, аналізуючи дані **Додатку 2.12** можна констатувати, що нові норми допомоги біженцям зросли удвічі, але інфляційні процеси, які набули своєї незворотності, відразу ж їх нівелювали. У Катеринославі, наприклад, на початок весни 1917 р. 1 кг масла коштував 1,5 крб., 1 кг свинини – 1,7 крб., 1 кг сала – 2,5 крб., 1 кг сосисок – 2,5 крб.³. При цьому за цілої низки об'єктивних обста-

¹ Там само, спр. 237, арк. 300.

² Стебницький П. Вибрані твори. – С. 499.

³ Шапошнікова Н. О. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Шапошнікова Наталя Олександрівна. – К., 1999. – С. 159.

2.2. Організація допомоги біженцям за доби УЦР – УНР

вин зростання цін на всі групи товарів спостерігалось повсюдно – і у містах, і в сільській місцевості (*Додатки 2.13 - 2.14*).

Збільшення оплати за медичні послуги, які біженці отримували у земських і міських медичних закладах, передбачалося реалізувати за рахунок залишків коштів за іншими напрямками допомоги. Однак, в тогочасних умовах залишків просто не було. Максимальний розмір витрат із місцевих бюджетів на одного стаціонарно хворого склав 1 крб. 80 коп. Крім того, усі організації й установи, що стало також нововведенням, отримали дозвіл покривати витрати по одній статті залишками з інших. При цьому витрачати залишкові кошти можна були лише у тих напрямках, які асигнувала ОН з УБ, серед них – і надання біженцям трудової допомоги¹. Насправді прийняті норми не покращили життя біженців, а місцеві біженецькі структури фактично стали заручниками у цьому становищі.

У таких умовах губернські наради у справах біженців на свій страх і ризик збільшували норми утримання з тим, щоби якимось чином рятувати біженців. Так, наприклад, 24 травня 1917 р. Херсонський губернський комісар, не чекаючи вступу в дію нових норм продовольчого забезпечення, видав розпорядження, згідно з яким розмір щомісячного «продовольчого пайка» було збільшено до 7 крб. 20 коп. До того ж було введено поняття «півпайка» – 3 крб. 75 коп.².

На подібні кроки ішли й інші органи місцевої влади та біженецькі структури губернського рівня. Так, з 5 липня 1917 р. ухвалою Харківського губернського об'єднаного комітету продовольчу допомогу стали отримувати 85% біженців проти 65%, передбачених в новому урядовому документі³. Проте частина біженців в силу різних життєвих обставин залишилася поза цими безликими статистичними даними. Трагедії маленького біженця, що не потрапив до переліку отримуючих мізерну допомогу, можна прогледіти в їх численних, сповнених відчаю листах, адресованих місцевій владі. 15 червня 1917 р. неграмотна біженка Марія Лапута, яка тимчасово проживала у селі Циркуни Харківського повіту, надиктувала Л. Голубовській [іноді за таку послугу потрібно було якось віддячити. – Л. Ж.] до харківського губернського комісара Тимчасового уряду С. Кузнецова листа:

«Уклінно прохаю не відмовити в допомозі прийняти мене і дітей моїх 13, 10 і 8 років на біженецький облік і зробити розпорядження Циркунівському волосному комітету про призначення мені біженецької допомоги. Я, біженка з Гродненської губ., проживала в Самарській губ., звідки у вересні

¹ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 251, арк. 1.

² ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 109, арк. 125.

³ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 235, арк. 76.

1916 р. приїхала до свекра в с. Циркуни. Зі свекром при виїзді із Гродненської губ. ми розминулися і мої речі, одяг, білизна залишилися у нього. Сім'я дуже страждала від відсутності одягу і розшукуючи свекра, ми приїхали, не знаючи, що потрібен дозвіл на переїзд з однієї губернії до іншої. Чоловік мій залишив мене і не живе із сім'ю уже 6 років. Я жінка хвора і слабка, благаю про допомогу, щоби малолітні діти не померли з голоду. Я вже кілька разів клопоталася про допомогу перед повітовим земським попечительством, але з жовтня по цей час не маю відповіді. З квартири мене вигнали за несплату грошей, і я з дітьми поневіряємося у добрих людей, не маючи притулку. Благаю ввійти у моє нещасне становище і призначити допомогу»¹.

26 червня 1917 р. неодмінний член губернського правління Л. Турчанинов, який розглядав це прохання, із грифом «Спішно» направив до відділу допомоги біженцям Харківського повіту розпорядження щодо надання допомоги цій біженці². На жаль, чимало подібних листів так і залишилося без відповіді...

Норми, ухвалені ОН з УБ офіційно діяли в Україні до пізньої осені 1917 р.. Розрив фінансових зв'язків із Росією, спричинений більшовицьким переворотом, спонукав урядовців УЦР переглянути існуючі норми, виходячи з власних фінансових можливостей. 2 грудня 1917 р. на засіданні Виконкому КН у СБ розглядалося питання щодо формування губернських кошторисів на опіку біженців та встановлення власних їх норм утримання. Аналізуючи дані *Додатку 2.15*, можна встановити, що УЦР у цьому аспекті, порівняно з задекларованими ОН з УБ нормами, зробила крок назад, оскільки допомогу мали отримувати не 65% від зареєстрованих біженців, а вже 60%. Оплату за проживання взагалі передбачалося видавати лише половині біженців; допомога одягом призначалася 15%, у той час як медичне обслуговування поширювалося на всю біженецьку масу. При цьому розробники врахували лише амбулаторне лікування, заклавши витрати на рівні 25 коп./міс.. Продовольче забезпечення однієї особи зменшилося з 12 крб. до 7 крб. 50 крб.. В окрему статтю було виділено утримання біженців у притулках, воно склало 25 крб./міс. у столичному Києві, а у решті місцевостей – 20 крб./міс.³. Цими розрахунками належало користуватися при складанні кошторисів на першу чверть 1918 р., але українсько-більшовицьке збройне протистояння загальмувало цей процес і кошториси почали формуватися лише з другої половини весни 1918 р..

¹ Там само, спр. 239, арк. 515.

² Там само, арк. 515 зв.

³ Там само, спр. 216, арк. 13 зв.

2.2. Організація допомоги біженцям за доби УЦР – УНР

Частина біженців у жахливих умовах евакуації 1915 р. втратили своє майно, більше того *«безсумнівно, що відступ військ супроводжувався реквізиціями продовольства, гужового транспорту, будівельних матеріалів і т.п., а також знищенням посівів, будівель і жител, які могли полегшити ворогу постачання і рух уперед своїх армій та сприяти успіху їх операцій»*¹. Відтак 18 вересня 1917 р. ОН з УБ надіслала до губернських комісарів терміновий циркуляр для доведення до широких біженецьких мас ідеї, що державна скарбниця бере на себе матеріальну відповідальність за збитки, які ті зазнали. Для отримання компенсації біженцям належало подати підтвердження та заяви до місцевих біженецьких комітетів. Проте це благородне поривання урядовців Тимчасового уряду так і лишилося на рівні декларативних заяв, оскільки *«украї обмежене у фінансах Державне Казначейство не може собі дозволити нині надати біженцям матеріальну допомогу, в тому обсязі, в якому вони бажають»*². У той же час на місцеві земські та міські управи, етнічні комітети покладалося завдання широкого оповіщення біженців з цього приводу та організація прийому від них відповідних прохань про компенсацію в майбутньому завданих війною збитків.

Говорячи про проблеми фінансування біженецької складової, слід констатувати, що і ОН з УБ, і біженецькі структури УЦР, відпускали так би мовити віртуальні гроші, з примарною перспективою їх матеріалізації. Так, 16 січня 1918 р. КН у СБ на своєму засіданні постановила довести до відома Генерального секретаря інформацію щодо виділення коштів Українському товариству допомоги жертвам війни на дитячі притулки колишнього Тетянинського комітету. Вона вважала за необхідне:

*«... видати Товариству аванс із сум Крайової Наради в розмірі 40. 000 крб. з умовою, щоби гроші ці було зараховано Товариству при одержанні асигновок на першу чверть 1918 року»*³.

Кошти начебто й асигнувалися, але дорогою до адресатів просто зникали. З іншого боку необхідно врахувати той факт, що влада Тимчасового уряду була приречена, а пізніше взагалі йшлося про порятунок самих міністрів від фізичного знищення більшовиками. Відтак Тимчасовий уряд, що цілком природно, вже не міг вчасно зреагувати на ці запити, тоді як банківські установи УНР ще не могли в повному обсязі взяти на себе окреслений аспект фінансування. У той же час самоврядування і восени 1917 р. закидали телеграмами обидві урядові

¹ Там само, спр. 177, арк. 20.

² Там само, арк. 21.

³ ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 28, арк. 10 зв.

інституції щодо необхідності виділення грошей на біженців. В окремих випадках до Києва направлялися делегації з місць, щоби пояснити ситуацію, отримати фінансову підтримку, а також з'ясувати обстановку з майбутньою реєвакуацією. Так, 25 листопада 1917 р. за дорученням Волинської ГН з УБ до столиці нещодавно проголошеної УНР були відряджені її працівники М. Либович та В. Бжозовський.

«Ім було доручено клопотатися перед відповідними органами щодо відпуску грошей на утримання біженців, а також з'ясування питання про можливість повернення біженців на батьківщину, позаяк за відсутністю грошей останнім загрожував голод»¹.

Цікаво, що думка про повернення додому біженців найближчим часом озвучувалася й іншими адресатами, як оптимальна для місцевих самоврядувань, яким уже ні на що було утримувати цих людей, а також і для самих біженців, *«які на своїх господарствах зі своїми рідними мали б змогу зайнятися обробкою полів і своєю працею заробляти на прожиття»².*

Місцеві самоврядування та громадські спілки, не отримуючи належної реакції з боку української влади та Тимчасового уряду на свої телеграми і запити, намагалися відшукати місцеві резерви, часто беручи у борг певні суми в міських управ, губернських фінансових установ та інших інституцій. Так, влітку 1917 р. у Харкові на підставі кошторису колишнього Тетянинського комітету для проведення заходів щодо опікування біженців з державної скарбниці по дев'яти статтях витрат було покрито лише дві та й то не в повному обсязі. Левову частку витрат – понад 77 тис. крб. – було проасигновано за рахунок міського бюджету (**Додаток 2.16**)³. Навесні 1918 р. в Одесі *«національні комітети, рятуючи біженців від холоду й голоду, наробили численних боргів, розпродали частину інвентарю і позичили через міську нараду [з улаштування біженців. – Л. Ж.]» 100.000 крб. у місцевого Міського Самоврядування»⁴.*

До справи порятунку біженців долучилися і губернські комісари, що розуміли всю небезпеку розгортання *«грізних ексцесів, які можуть прийняти небезпечний напрям стосовно банківських установ»⁵.* Саме ці посадовці намагалися ввійти у стосунки з фінансовими інституціями ввірених губерній та взяти кредити на покриття заборгованостей по біженецьких статтях. Так, 14 листопа-

¹ Беженцы // Волынь. – 1917. – 25 ноября.

² ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 33, арк. 40.

³ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 230, арк. 7.

⁴ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 33, арк. 39.

⁵ Там само, ф. 799, оп. 1, спр. 12, арк. 32.

2.2. Організація допомоги біженцям за доби УЦР – УНР

да 1917 р. губернський комісар Полтавщини А. Лівицький, він же голова губернського комітету з надання допомоги біженцям, надіслав до Генерального секретарства внутрішніх справ УНР спеціального листа. У ньому наголошувалося, що поданий 20 вересня 1917 р. до ОН з УБ кошторис 31-ї біженецької організації «... до цього часу не затверджений»¹. Проте вже 25 листопада на екстреному засіданні Полтавської губернської наради з улаштування біженців констатувався факт численних безрезультатних звернень А. Лівицького і біженецьких організацій до МВС Тимчасового уряду та УЦР відносно погашення заборгованості по кошторисним витратам на біженців. У результаті обговорення було прийнято ухвалу про виділення 300 тис. крб. на потреби біженців із фондів губернської Казенної палати², про що телеграфно було повідомлено і Київ, і Петроград. Зрештою зреагувала на цей запит лише українська влада, коли вже 23 квітня 1918 р. на засіданні Виконкому КНУСБ передбачалося виділити 51 тис. крб. на покриття «... з удержаного з рахунку Полтавщини грошей позичених Місцевою Народою у Місцевої Казенної Палати»³.

Подібним чином склалася ситуація й на Харківщині, на діяльність біженецьких структур якої вплинув і політичний аспект – більшовицька окупація. Слід зазначити, що губернський комісар український есер Попов⁴ 4, 18, 24 листопада надіслав телеграми до МВС Тимчасового уряду, а 18 і 24 листопада до Генерального секретаря фінансів з проханням виділити кошти на погашення заборгованості з виплати щорічної грошової допомоги біженцям⁵. 24 листопада 1917 р. через місцеву пресу він звернувся до біженців із поясненням ситуації щодо затримки її видачі останнім та проханням зберігати спокій, оскільки ним зроблені запити до української та російської влади в особі ОН з УБ, і є надія отримати кошти.

«Оголошую біженському населенню губернії, що внаслідок подій у Петрограді наприкінці жовтня на початку листопада цього року, вийшла затримка на відпуск державних коштів на утримання біженців у 4-й чверті поточного року: на даний час гроші непереведені з Петрограда. З мого боку вжиті заходи якнайскорішого отримання коштів: надіслані телеграми Особливій нараді з улаштування біженців про негайний переказ кредитів та Українському Генеральному Секретарю фінансів, з проханням сприяти негайному переказу коштів біженцям. Тому можна

¹ Там само, арк. 1–1 зв.

² Там само, арк. 32.

³ Там само, ф. 1115, оп. 1, спр. 28, арк. 29.

⁴ Історія міста Харкова ХХ століття. – С. 155, 158.

⁵ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 225, арк. 2.

сподіватися, що необхідні гроші в найближчому часі надійдуть і біженці отримають належну їм грошову допомогу. А відтак закликаю усіх дотримуватися спокою»¹.

Крім того, наприкінці листопада 1917 р. до Києва на пленарне засідання КН у СБ, була направлена делегація під керівництвом І. Добролежі, завідувача відділу допомоги біженцям губернської земської управи. Останній заручився підтримкою І. Красковського, товариша генерального секретаря внутрішніх справ, який пообіцяв виділити кошти на потреби Харківщини. Проте коштів не було отримано. Більше того, харківська делегація переконалася, що:

«загалом же фінансове становище Київської Ради на кінець поточного року склалося досить складне і лише покладалися надії на новий рік, коли Рада передбачала розпочати випуск українських грошових знаків»².

16 грудня того ж року Л. Турчанинов, неодмінний член губернського правління, у зверненні уже до нового губернського комісара українського соціал-демократа С. Тимошенка, члена УЦР, донедавна голови Губернської Української Ради, був змушений констатувати, що

«...гроші не отримані і навіть ніяких відповідей не надійшло» і взагалі «... справа перебуває у плачевному стані, оскільки на допомогу біженцям за останню чверть року – жовтень – грудень не відпущено жодної копійки, скрута біженців жахлива»³.

Завдяки увазі очільника губернії та губернського правління та їх бажанню якимось чином зарадити «... вкрай нездоровій і небезпечній ситуації», у другій половині грудня 1917 р. напередодні різдвяних свят на потреби біженців ними було виділено понад мільйон крб.⁴. Кошти надійшли із джерел, які перебували в розпорядженні губернського комісара, узяті, можливо, й за пропозицією Л. Турчанинова, із наявного військового кредиту⁵.

8 січня 1918 р., уже за умов більшовицької присутності, у Харкові під головуванням С. Тимошенка відбулося засідання губернського комітету з улаштування біженців, на якому обговорювалися проблеми катастрофічного становища біженців. Члени зібрання прийшли до висновку, що виною того є полі-

¹ Там само, спр. 237, арк. 258.

² Там само, спр. 251, арк. 36 зв.–37.

³ Там само, спр. 225, арк. 2.

⁴ Там само, спр. 251, арк. 33.

⁵ Там само, спр. 225, арк. 2.

2.2. Організація допомоги біженцям за доби УЦР – УНР

тична невизначеність, яка склалася в результаті петроградського перевороту 26 жовтня 1917 р.

«Особлива Нарада в Петрограді яка керувала справами біженців і розподілом кредитів, перестала існувати у зв'язку із саботажем службовців, її не було змінено в той момент на іншу інституцію з подібними функціями. Всеросійський союз допомоги біженцям, що виник пізніше довго не міг налагодити своєї роботи, оскільки службовці Особливої Наради не бажали співпрацювати з представниками нової влади і взагалі нічим корисним для допомоги нашим біженцям себе не проявив»¹.

Аналізуючи листи й телеграми з місць на предмет асигнування коштів на біженців, можна прослідкувати деяку закономірність і еволюцію сприйняття влади з боку місцевих біженецьких структур. Так, протягом весни – першої половини осені 1917 р. прохання щодо фінансової допомоги надходили до Петрограда, після жовтневих подій надсилалися одночасно і до Києва, а вже з весни наступного року лише урядових структур УНР, вбачаючи у них верховний орган влади нової держави. Наприклад, 14 березня 1918 р. виконувач голови Одеської міської наради з улаштування біженців, направляючи листа до *«Київської Української Центральної Ради»* з поясненням украй складного становища, що склалося навколо недофінансування біженецьких статей, висловив розуміння щодо *«... складного фінансового становища молодій Українській Республіці»²*.

Перші кроки УЦР з упорядкування біженецької фінансової складової статей було зроблено на початку листопада 1917 р., коли Генеральне секретарство внутрішніх справ уповноважило ГН з УБ надіслати *«копії кошторисних пропозицій усіх організацій на видатки у справах біженецьких»³*. Урядовці біженецького департаменту, на підставі отриманих з місць даних, почали формувати власне український кошторис, але подальший розвиток подій дозволив лише весною наступного року звернутися до цієї проблеми. Щоправда, слід зазначити, що 19 грудня 1917 р. на одному з засідань Генерального секретаріату було ухвалено асигнувати Генеральному секретарству внутрішніх справ *«100 тис. крб. на допомогу біженцям»⁴*.

Уже навесні 3 квітня 1918 р. голова Ради Народних Міністрів В. Голубович підписав наказ про асигнування понад 14 млн крб. *«... на допомогу біженцям по кошторисам Біженецького Департаменту, затвердженим Краєвою На-*

¹ Там само, спр. 251, арк. 34 зв.

² ЦДАВОУ України, ф. 1216, оп. 3, спр. 33, арк. 40.

³ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 216, арк. 4.

⁴ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 2. – С. 46.

радою на четверту чверть 1917 р.»¹. Переважну більшість цих коштів передбачалося виділити місцевим органам допомоги біженцям. Розподілом сум для переказів ГН з УБ займалися 23 квітня члени Виконкому КНУСБ Б. Вайншельбаум, М. Вітерова, В. Гаспар'ян, З. Мірна, С. Москалевський, Г. Тершаковець і запрошені на засідання представник Одеської міської наради у справах біженців Вільсон, представник Українського Червоного Хреста Лукасевич, представник Державного контролю Кішко. У результаті обговорень було ухвалено:

«Асигнувати і переслати до Губерніяльних Нарад у половинному розмірі, а саме: Волині – 2.511.600 карб., Поділля – 130.000 карб., Катеринославщині – 1.600.000 карб., Київщині – 1.000.000 карб., Чернігівщині – 335.000 карб., (уже передано Губернському комісару), Харківщині – 1.000.000 карб., Полтавщині – 420.000 карб., Херсонщині – 255.000 карб.»².

150 тис. крб. було передано на погашення боргів Одеській міській нараді у справах біженців, 20 тис. крб. на потреби Єврейського центрального комітету у Києві³. Безумовно, фінансування біженецьких статей українською владою здійснювалося, виходячи з тих можливостей, якими вона розпоряджалася. У той же час слід констатувати її бажання допомогти людині, закинутій волею колишнього військового командування до тилкових губерній Російської імперії.

Зважаючи на складну фінансову ситуацію в країні, для біженців, актуальною продовжувала залишатися проблема працевлаштування. Пошук праці за умов, що продовольчу допомогу передбачалося надавати 65 %, а згодом 60 % біженців давав чи не єдину можливість утримувати себе і свою родину⁴. Звісно, що основним способом заробити незначні кошти була сезонна сільськогосподарська праця. З іншого боку, Перша світова війна, як наголосив Г. Турченко, призвела до кризи аграрного господарства, відірвавши від землі значну кількість чоловічого населення⁵. При цьому мобілізацією було охоплено найбільш працездатні вікові групи чоловіків – від 20 до 50 років. На 1 березня 1917 р. до діючої армії було забрано 14 923 000 осіб, із них понад 12 млн – з сільської місцевості⁶. Слід зауважити, що А. Анфімов, спираючись на дані Всеросійського сільськогосподарського перепису, відзначив, що на літо 1917 р. із сільськогос-

¹ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 33, арк. 3.

² Там само, ф. 1115, оп. 1, спр. 28, арк. 28.

³ Там само, арк. 28 зв.

⁴ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 251, арк. 1.

⁵ Турченко Г. Ф. Південноукраїнський фактор у Першій світовій війні : [Електронний ресурс] / Г. Ф. Турченко. – Режим доступу : www.web.znu.edu.ua/ru/uk/articles/287.pdf. – Названа з екрану.

⁶ Історія українського селянства. – Т. 1. – С. 484.

2.2. Організація допомоги біженцям за доби УЦР – УНР

подарських 75 губерній і областей Росії було мобілізовано 12 861 400 осіб, серед них – 10 932 600 із 47 губерній європейської частини. Значний відсоток сільських господарств всуціль залишився без працівників-чоловіків. По шести українських губерніях ці дані можна розділити таким чином (у відсотках): Волинська – 32%, Катеринославська – 30,1%, Київська – 37,6%, Полтавська – 32,7%, Харківська – 30,6%, Чернігівська – 30,2%¹. Така ситуація, безумовно, вела Росію до продовольчої катастрофи².

Відтак весною 1917 р. нова влада Росії, як і її імперська попередниця, прагнули залучити біженців до сільськогосподарських робіт, а точніше до проведення весняної польової кампанії. Над розробкою відповідного проекту працювала спеціально створена при ОН з УБ комісія. І вже 18 березня на одному з перших після революційних подій засідань ОН з УБ під головуванням В. Енгельгарта було обговорено результати її напрацювань. Члени зібрання ухвалили спеціальну відозву до біженців, яку широко подала тогочасна преса. У ній, зокрема, зазначалося:

«Біженці Росії і всі її народності відроджуються до нового життя, і Ви тепер вільні громадяни непохитно вірте, що з Божою допомогою ворога буде зламано і назавжди вигнано з наших кордонів. У той радісний день ви знову ступите на рідну землю, кинете в неї пригорищу насіння і почнете відновлювати зруйноване Ваше господарство...

Ваш громадянський обов'язок, як землеробів, з початком весни докласти всіх зусиль до обробітку землі [...] Тимчасовий уряд має турботу всіляко вам допомогти у справі застосування Вашої праці...Скоро початок роботи. Готуйтеся та заявляйте комітетам про своє бажання стати до роботи. Ваша участь у сільськогосподарській праці цього року буде великою вашою заслугою перед Батьківщиною. Хай Господь Вам допомагає!»³.

29 березня 1917 р. князь Г. Львов від імені Тимчасового уряду підписав «Правила щодо заходів залучення біженців до сільськогосподарських робіт»⁴. Документ передбачав створення на рівні повітів мережі особливих комітетів під головуванням повітових комісарів, які й мали керувати справою залучення біженців до сільськогосподарських робіт. До їх складу належало ввести представників місцевих земських, біженецьких структур, національних організацій, во-

¹ Анфимов А. М. Российская деревня в годы Первой мировой войны... – С. 188–189.

² Китанина Т. М. Война, хлеб и революция. – С. 336 – 337.

³ Правила о мерах привлечения беженцев к сельскохозяйственным работам // Приложение к Известиям Херсонского уездного земства. – 1917. – № 14. – 7 апреля. – С. 40.

⁴ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 231, арк. 53–54.

лосних комітетів, місцевих кооперативів та інших повітових спілок. На новоутворені структури покладалося:

«А/ організація посередництва між власниками землі, одноосібними і колективними; зокрема сільськими товариствами, поселеннями, земельними спілками і т. і., з одного боку, і біженськими населенням – з іншого. Б/ надавати групам біженців та їх сім'ям можливості орендувати частини крупних земельних площ приватних і казенних, що залишаються нині без обробки, за умови постачання таких груп біженців-орендарів необхідним живим інвентарем, насінням та ін., а також видавати позики і грошові допомоги; сприяти у наданні їм користування землеробського реманенту з прокатних пунктів, що перебувають у віданні земств і Міністерства Землеробства»¹.

Фактично новоутворені комітети мали стати посередниками між власниками земель та біженцями і великою мірою, захисниками інтересів останніх. На них також покладалася і справа агітації біженців, формування артіль для сільськогосподарських робіт та транспортування до місця роботи, ведення статистики щодо участі в польових роботах біженців, організація медико-санітарної допомоги цим людям².

Біженцям, залученим до сільськогосподарських робіт, планувалося надавати медичну, санітарну і юридичну допомогу. Кошти на проведення комплексу відповідних заходів ОН з УБ мала асигнувати із кредитів, що виділялися на покриття різних біженецьких статей. Підставою до їх виділення слугували кошториси, розроблені повітовими комітетами. На період з 1 квітня по 1 жовтня 1917 р. перевезення біженців на роботу у сільську місцевість передбачалося здійснювати за рахунок держави згідно з діючим тарифом № 117 - 1915 р.. У прифронтові губернії їх транспортування допускалося лише із дозволу військової влади. Загальний нагляд і узгодження діяльності цих комітетів та різних організацій з питання залучення біженців на сільськогосподарські роботи, а також інформування МВС про хід всієї справи покладалася на особливих уповноважених ОН з УБ³. Закінчувалися «Правила» вищезгаданою пафосною відозвою, яка, на переконання її авторів, в умовах нового революційного життя мала зіграти на громадянських почуттях біженців.

Зрозуміло, що практична реалізація цього документу наразилася на значні труднощі, що було пов'язано із кризою, в якій перебувала тогочасна Росія. Крім

¹ Там само, арк. 53.

² Там само.

³ Там само.

2.2. Організація допомоги біженцям за доби УЦР – УНР

того, в губерніях і повітах продовжували функціонувати бюро праці, до яких і зверталися біженці, бажаючи, серед іншого, віднайти роботу й у сільській місцевості. Передбачувані «Правилами» структури дублювали діяльність вже існуючих бюро. Поза тим можна стверджувати, що складність формування комітетів проявлялася і в запланованій оперативності у підборі кадрового складу, укладання кошторисів, щоби гіпотетично встигнути до початку польових робіт. У той же час самі земства були охоплені революційною стихією, а тому цілком логічно постає питання: *«Чи було їм до виконання «Правил» і навантаження себе ще додатковою роботою з примарною перспективою її фінансування?»*

Слід зауважити, що ініціатива відкриття бюро праці, які б забезпечували попит на біженецьку працю у сільському господарстві, в окремих випадках ішла від місцевих самоврядувань. Так, 22 березня 1917 р. було відкрито Кременчуцьке бюро праці, яке поширювало свої повноваження на населені пункти повіту та місто Кременчук.

«З перших днів існування, завдяки належним чином поставленій рекламі – коли населення було широко повідомлено про його роботу [...] за два тижні своєї діяльності бюро відвідало 744 особи, що у середньому склало 62 особи в день»¹.

Поступово його діяльність поширилася і на сільську місцевість повіту *«... шляхом періодичної розсилки оголошень, звертань до населення, а також шляхом особистого огляду волостей повіту агентом бюро»*. У складі повітового бюро працювали повітовий агент, секретар-статистик, реєстратор та служник з місячним окладом відповідно 160 крб., 100 крб., 50 крб. і 20 крб.².

І вже 19 квітня 1917 р. на своєму надзвичайному зібранні члени Кременчуцької повітової управи заслухали доповідь *«Про організацію бюро праці у зв'язку з сільськогосподарськими роботами»*. У ній, крім іншого, містилася інформація про перші результати роботи повітового бюро праці³. Аналізуючи цей документ, можна зробити висновок, що ідея створення такого бюро йшла від діячів управи і ніяк не була кроком до виконання урядових *«правил щодо заходів залучення біженців до сільськогосподарських робіт»*. Члени управи виступили ініціаторами перед Полтавською губернською земською управою, з тим, щоби остання, враховуючи переважно її аграрний характер господарювання, *«... пов'язала діяльність [губернського. – Л. Ж.] бюро праці з обслуговуванням інте-*

¹ Держархів Полтавської обл., ф. 1069, оп. 1, спр. 3, арк. 39.

² Там само, арк. 38 зв.

³ Там само, арк. 37.

ресів сільського господарства, вживаючи заходів щодо врегулювання попиту і пропозиції на трудовому ринку губернії...»¹.

Губернська влада прийняла проект Кременчуцької земської управи щодо необхідності організації під керівництвом губернського бюро праці відповідно 14 повітових бюро. До них передбачалося відрядити своїх представників – «14 повітових агентів». Завдання останніх зводилося до проведення роз'їздів населеними пунктами повіту з тим, щоби, ввійшовши у відносини із урядовими та громадськими установами і комітетами, займатися справою реєстрації наймачів і «... розширення справи трудового посередництва в повіті, а також для набору партій працівників»². Для роботи агента та бюро належало винайняти спеціальне приміщення, встановити години його прийому. В кожному повіті передбачалося ввести посаду реєстратора. Слід зауважити, що Кобеляцьке повітове земство також відкрило повітове бюро праці, отримавши з губернського бюджету на його утримання 2600 крб. та 230 крб. на облаштування³.

Певний відсоток біженців міг віднайти роботу й у містах. Наприклад, на початку грудня 1917 р. 150 біженців служило охоронцями військовополонених, які працювали на рейкопрокатному, залізообробному і механічному заводі Катеринослава. За свою працю вони отримували:

«... оклад у сумі 90 крб. і допомогу на дорожнечу: сімейні 15 крб., а неодружені 9 крб.. Усього 105 крб. і 99 крб. на місяць при квартирі від заводу, опалюванні, освітленні та повному харчовому постачанні і забезпеченні»⁴.

Інша частина продовжувала працювати у спеціально відкритих протягом 1915 – 1916 рр. майстернях. Вироблені в них речі йшли здебільшого на потреби російської армії. Наприклад, у місті Лубни Полтавської губернії біженці працювали у кравецькій майстерні⁵. Мережа майстерень діяла у Харківській губернії, там же було організовано і сільськогосподарські артілі⁶. Працевлаштуванням біженців у Волинській губернії займався відділ губернської земської управи із надання допомоги постраждалим від воєнних дій, який для цього започаткував спеціальне бюро праці. Зусиллям губернського земства було відкрито 10 кузень, 10 стельмашних майстерень та ін.⁷.

¹ Там само, арк. 37 зв.

² Там само, арк. 38.

³ Там само, арк. 38 зв.

⁴ Державний архів Дніпропетровської області, ф. 463, оп. 1, спр. 21, арк. 93.

⁵ ЦДАВО України, ф. 799, оп. 1, спр. 12, арк. 30 зв.

⁶ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 235, арк. 81.

⁷ ЦДАВО України, ф. 799, оп. 1, спр. 6, арк. 16–16 зв.

2.2. Організація допомоги біженцям за доби УЦР – УНР

Складніше було з пошуком роботи іноземним біженцям, що пояснювалося іноетнічним середовищем, мовним та ментальним бар'єром. Тому національні комітети, які функціонували на українських землях, продовжували опікуватися у цьому аспекті своїми співвітчизниками. Наприклад, на Харківщині губернське відділення ЦОК мало у своєму підпорядкуванні спеціальне бюро праці. У його штаті працювало 15 інструкторів, які надавали допомогу у влаштуванні на роботу, та 100 провідників, що супроводжували групи польських біженців, які виїздили на роботу в інші місцевості¹. Організацією працевлаштування займалося і місцеве бюро праці, яке діяло при губернському комітеті допомоги єврейським біженцям².

У цілому ж частина працездатних біженців з різних причин так і не була забезпечена роботою. Фактично біженці перебували у такому собі замкнутому колі. В умовах прогресуючого безробіття їм було досить складно знайти роботу, у той час як місцеві господарі прагнули отримати зиск із використання дешевшої, порівняно з місцевим населенням, робочої сили біженства. З іншого боку, наростання усвідомлення щодо можливості близької реевакуації, як і кількарічна моральна втома, позбавляли біженців бажання шукати працю. Відтак єдиним порятунком для багатьох ставали мізерна продовольча та матеріальна допомога грошима, одягом чи взуттям.

Ще одним напрямком підтримки біженців продовжувалося залишатися надання адресних «продовольчих пайків», а в окремих випадках – невеликих грошових сум. На жаль, задекларовані ОН з УБ норми не встигали за зростанням вартості продуктів харчування і фактично перетворилися лише на добрі наміри нової влади. Насправді ж вона зайняла позицію жорсткої економії фінансових ресурсів. Підтвердженням того може служити ситуація, що склалася влітку 1917 р. у Харкові, коли місцева влада, враховуючи значне підвищення цін, установила щоденний «продовольчий пайок» для одного біженця на рівні 25 коп.. І вже негайно з Петрограду від Тимчасового уряду надійшла телеграма з категоричною вимогою скасувати це рішення³.

Анулювання для частини біженців продовольчої допомоги, певним чином, компенсувалося видачею їжі на пунктах харчування, які ще з літа 1915 р. продовжували утримувати місцеві самоврядування. При цьому в частині випадків самоврядування були змушені оплачувати оренду приміщень, в яких ті розташовували-

¹ Держархів Харківської обл., ф.18, оп. 21, спр. 235, арк. 143 зв.

² Там само, спр. 30, арк. 6.

³ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 30, арк. 1.

ся Так, Одеське повітове земство щомісячно асигнувало 20 крб. власнику будинку в селі Варварівка, де розташовувався пункт харчування¹.

Загальне скорочення фінансування біженецьких статей висунуло на порядок денний питання про їх реорганізацію, а скоріше навіть закриття частини закладів. Прикладом того можна назвати діяльність Київського відділення комітету для надання допомоги постраждалим від воєнних дій (колишній Тетянинський комітет). 21 серпня 1917 р. на його засіданні відбулося досить жваве обговорення доповіді голови господарської комісії комітету М. Новикова щодо необхідності оптимізації міських пунктів харчування, що перебували у підпорядкуванні відділення. Промовець, задля скорочення витрат, виступив з ініціативою закриття з 1-го вересня 1917 р. пункту на пасажирському вокзалі та їдальні, зосередивши харчування всіх біженців на станції Київ 1-й товарний. 1182 біженці, які щоденно отримували на ньому обіди, належало переорієнтувати на відвідання іншого пункту.

Натомість присутні на нараді делегати від біженців висловилися проти закриття їдальні, наголошуючи на харчуванні там багатьох учнів. Для останніх вельми скрутно було б відвідувати пункт харчування на товарній станції, особливо з початком у школах занять. Крім того, звучали голоси щодо різних зловживань з боку персоналу пункту, а делегат від біженців Пасинюк доповів комітету, що в їдальні отримували їжу діти не тільки убогих, але і заможних біженців². У результаті обговорень члени наради ухвалили:

«1) Їдальню по Степанівській вул. не закривати, надавши їй право видавати їжу біженцям, що вчаться; 2) Призначити Комісію для реорганізації їдальні та гуртожитку на Степанівській вул., причому до складу Комісії повинні увійти представники від Комісії Господарської і делегатів від біженців; 3) усіх дорослих біженців, що харчувалися на Степанівській вул., перевести на пункт харчування «Київ 1-й товарний»; 4) Пункт харчування на ст. Київ 1-й пасажирський передати згідно пропозицією А. Ржепецького губернській по біженців нараді з 1-го вересня поточного року [...]»³.

У дещо інший спосіб продовольче забезпечення біженців зорганізував Комітет Київського товариства надання допомоги єврейському населенню, яке

¹ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 109, арк. 125.

² Киевское отделение Комитета для оказания помощи пострадавшим от военных действий (бывший Тетянинский комитет) // Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта. – 1917. – 13 сентября.

³ О реорганизации питательных пунктов // Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта. – 1917. – 13 сентября.

2.2. Організація допомоги біженцям за доби УЦР – УНР

постраждало від воєнних дій. Протягом весни 1917 р. його продовольчий відділ відкрив низку продовольчих магазинів і мережу споживчих товариств, які працювали у Рівному, Луцьку, Дубно, Кременці, Бережниці, Сарнах, Домбровиці, Володимирці та ін.. Продукти харчування до них постачалися зі складів «... волинського фронтового комітету ВЗС»¹. Відтак можна говорити про пошук місцевими самоврядуваннями, громадськими та етнічними комітетами різних способів і фінансових резервів для забезпечення, хоча б частково, потреб біженців.

Найбільш соціально вразливою категорією серед біженців, безумовно, подовжували залишатися діти. Серед них у кращому, хоча б моральному плані, були ті, хто перебував із батьками чи родичами. Решта, загубившись чи осиротівши в евакуаційному безладі, перебувала у притулках – сиротинцях. Діти-біженці, склавши найбільший сегмент від загальноукраїнської кількості біженців, вимагали посиленої уваги з боку влади, місцевих самоврядувань, громадських і етнічних комітетів. Комплекс заходів у царині соціального захисту дітей, як і за доби Російської імперії включав: забезпечення належних умов життя у притулках, організацію навчального процесу, надання медичної та матеріальної допомоги, забезпечення одягом і взуттям та ін..

З 1 квітня 1917 р. вступили в дію нові, ухвалені ОН з УБ 29 березня 1917 р., «Норми нарахування кредитів на утримання дитячих притулків» (**Додаток 2.17**). Його автори підійшли диференційовано до визначення статусу притулків, виділивши заклади першої категорії, розміщені у Петрограді, Москві, Одесі, Києві, деяких курортах та в зоні дії фронтів. Другу категорію склали притулки в губернських і повітових містах². На підставі аналізу документа можна встановити, що в українських губерніях, як і взагалі по Росії, функціонувало сім типів закладів опіки – інтернати, гуртожитки, притулки, навчальні майстерні, початкові школи, притулки-«вогнища» і ясла-«вогнища»³. При цьому вони охоплювали усі вікові категорії дітей-біженців. Найдорожчою статтею витрат – 45 і 40 крб. на місяць – було утримання дітей в інтернатах, структурах при середніх навчальних закладах, де вони проживали й навчалися. Оплата стосувалася власне утримання дитини, оплата за приміщення чи його обслуговування, навчання, навчальні посібники, харчування, одяг, взуття, білизна і медична допомога. Найдешевшим була оплата за навчання дітей у початкових школах без «гарячих сніданків» – 3 крб./міс.⁴. Насправді, між визначеними нормами і їх реальним

¹ Продовольственная помощь беженцам // Там же. – 6 мая.

² Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 231, арк. 52 зв.

³ Дві останні категорії стосувалися опіки лише дітей, молодших семи років.

⁴ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 231, арк. 52–52 зв.

втіленням у життя лежала глибока прірва, зіткана з різних об'єктивних і суб'єктивних факторів.

На жаль, точно встановити кількість закладів опіки, навчальних закладів та дітей-біженців, які там перебували, не має можливості. Усе ж певні тенденції в загальноукраїнському масштабі можна окреслити¹. Перш за все слід відзначити факт збереження мережі закладів опіки, а в ряді повітів необхідно констатувати і відкриття нових притулків, класів для навчання, дитячих садків. Місцева влада усіма засобами намагалася покращити становище маленьких біженців, залучаючи до цього кошти з різних джерел фінансування. Заклади опіки, які раніше утримувалися Тетянинським комітетом, перебували у процесі перепідпорядкування місцевим земствам. У цьому контексті слушним буде такий собі калейдоскопічний аналіз ситуації в українських тилowych і прифронтових губерніях, з тим щоби скласти хоча б певне уявленн япро її особливості.

Так, у прифронтовій Волинській губернії за неповними даними 16404 дитини опікувалося у 120 закладах різного спрямування, з яких у віданні Волинської губернської земської управи перебувало 44 притулки, де проживало 2200 дітей, а також 134 школи, які відвідувало 6700 дітей². У Житомирському повіті функціонував притулок для 160 дітей, дві дитячі лікарні, де могли покращувати своє здоров'я 60 дітей, сільськогосподарський притулок для 70 дівчаток. Повітове земство оплачувало і навчання дітей біженців у школах. У повітах Волині також було організовано майстерні для 900 дітей, де вони навчалися нескладним ремеслам³. Національні комітети – комітет Київського товариства допомоги євреям, губернське відділення Центрального Польського Комітету та інші у відкритих для дітей-біженців школах забезпечили їх безкоштовними гарячими сніданками⁴. Окремо слід назвати організовану для 2610 єврейських дітей мережу дитячих садків⁵.

На Полтавщині значна кількість дітей продовжувала перебувати у притулках, якими опікувалися повітові земства, громадські спілки, етнічні комітети. У свою чергу здобути необхідні знання вони могли у навчальних закладах різних типів. Наприклад, на кошти Кременчуцької управи навчалася 110 дітей, Кобеляцької – 52 дитини, причому вони отримували гарячі сніданки, Гадяцької

¹ Статистичні дані щодо кількості закладів соціального захисту та дітей у них було взято із пояснювальних записок до кошторисів, які готували губернські та повітові земські управи, етнічні комітети. При цьому їх автори не завжди вважали за потрібне вказувати чи то кількість закладів – шкіл, притулків, гуртожитків, чи саму кількість дітей.

² ЦДАВОУкрани, ф. 799, оп. 1, спр. 6, арк. 13 зв.

³ Там само, арк. 16–18.

⁴ Там само, арк. 14–15.

⁵ Там само, ф. 1216, оп. 3, спр. 24, арк. 16 зв.

2.2. Організація допомоги біженцям за доби УЦР – УНР

– 150. Здобуттям грамоти маленькими біженцями опікувалися і Миргородське, Лубенське, Костянтиноградське, Переяславське, Золотоніське, повітові земства¹. У Роменському повіті функціонувало 29 класів для дітей-біженців при реальному, комерційному, залізничному училищах і міській жіночій гімназії. Певна частина дітей навчалася у духовному училищі². При цьому слід зауважити, що згідно з розпорядженням начальника управління південних залізниць, діти залізничних службовців-біженців відвідували залізничні школи безкоштовно³. У комерційному училищі Переяслава освіти здобувало 44 учні, евакуйованих із Кам'янця-Подільського, навчання яких оплачувалося за рахунок збору коштів із більш заможних учнів. У Лубенській чоловічій гімназії навчався 41 учень⁴. У Полтаві відділення Польського товариства мало два притулки, де проживало 100 дітей, три школи (початкові та середня) та реальне училище, які відвідувало відповідно 320 і 360 учнів⁵.

На території Харківської губернії також продовжувала функціонувати розгалужена мережа закладів опіки дітей. Наприклад, на території Вовчанського повіту діти-сироти проживали у двох притулках – у Великому Бурлуці (81 особа) та Нижньому Салтові (79 осіб), а також у трьох гуртожитках у Верхній Писарівці (31 особа), Нижньому Салтові (25 осіб), Хотомлі (23 особи). З 1 серпня 1917 р. у слободі Хотомля було відкрито новий гуртожиток на 25 дітей, які до того ж там навчалися «*слюсарно-ковальсько-столярній майстерності*»⁶. Цікаво зауважити, що приміщення деяких притулків, які були орендовані у приватних власників, на підставі відповідних заяв належало повернути останнім. У цьому зв'язку, щоби діти не залишилися на вулиці, повітове земство, за підтримки губернської влади, придбало садибу з будинком і садом⁷. У Вовчанську було організовано гуртожиток для 60 дітей-сиріт, з евакуйованих до міста двох гімназій з міста Дубно Волинської губернії⁸. На 25 дітей було влаштовано притулок у Валках⁹.

Досить активну роботу, направлену на організацію соціального захисту дітей-біженців, здійснювали етнічні комітети. На 1917 р. розгалужену мережу закладів опіки мало губернське відділення ЦОК. У 18 притулках – 14 денних і 4 постійних перебувало відповідно 705 і 160 дітей. Крім того, 243 учні навчалися

¹ Там само, арк. 3–3 зв.

² ЦДАВО України, ф. 799, оп. 1, спр. 12, арк. 27 зв.

³ Там само, арк. 28.

⁴ Там само, арк. 29 зв., 30.

⁵ Там само, ф. 1216, оп. 3, спр. 24, арк. 4.

⁶ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 235, арк. 70.

⁷ Там само, арк. 70.

⁸ Там само, арк. 71.

⁹ Там само, спр. 251, арк. 23.

у середніх навчальних закладах¹. Харківський губернський комітет допомоги жертвам війни з улаштування біженців-євреїв мав два притулки для 96 дітей від 4 до 8 років у Куп'янську і Слов'янську, а для 589 – організувало навчання у спеціально створених школах². На утриманні Харківського відділення Литовського товариства перебував притулок на 106 дітей та 37 учнів середніх навчальних закладів. У свою чергу під опікою міського Латиського комітету утримувалося 500 учнів та кілька вчителів-біженців³.

Навчальний процес у школах та класах для дітей перебував на достатньому рівні. Наприклад, на серпень 1917 р. у Харкові функціонувало 68 класів для 2500 представників різних етнічних груп⁴. У Богодухівському, Валківському, Зміївському, Ізюмському, Куп'янському, Лебединському, Охтирському, Харківському повітах та у містах Слов'янську і Чугуєві продовжувала діяти мережа спеціальних шкіл, яку відвідували 4813 учнів⁵. На особливу увагу заслуговує діяльність знову ж таки Вовчанського повітового земства, в якому навчальним процесом було охоплено 2781 дитина. Із них – 2257 дітей навчалось у 45 спеціально створених початкових класах, для чого земство винаймало 18 приміщень у різних населених пунктах повіту. У середньому один учитель навчав до 50-ти учнів. Також 524 підлітки, навчалися у середніх навчальних закладах. У переважній більшості шкіл діти були забезпечені гарячими сніданками⁶. У дев'яти повітах Харківщини губернське відділення ЦОК продовжувало утримувати 26 початкових шкіл для 1750 дітей-біженців, забезпечених навчальними матеріалами та гарячими сніданками (*Додаток 2.18*). На утриманні відділення перебували приміщення, де проводилися заняття, а також мешкали вчителі.

Належним чином було організовано опікування неповнолітніх біженців у південній Херсонській губернії. Аналізуючи матеріали *Додатку 2.19*, можна встановити, що 2352 дитини перебували на утриманні місцевих біженецьких структур, які займалися організацією їх навчального процесу та належних умов життя. Скласти уявлення про тогочасну школу для дітей-біженців можна на прикладі закладу для неповнолітніх поляків, який функціонував у Херсоні. На утриманні Херсонського Тимчасового комітету допомоги біженцям Царства Польського перебувала відкрита ще у жовтні 1915 р. школа з трьома, а у 1917/1918 навчальному році з чотирма відділеннями (класами), де навчалось

¹ Там само, спр. 235, арк. 143 зв.

² Там само, арк. 76 зв.

³ Там само, спр. 251, арк. 29–29 зв.

⁴ Там само, ф. 45, оп. 10, спр. 190, арк. 33.

⁵ Там само, ф. 18, оп. 21, спр. 251, арк. 23 зв.

⁶ Там само, спр. 235, арк. 70–71.

2.2. Організація допомоги біженцям за доби УЦР – УНР

227 дітей. Школа мала три класні кімнати і два передпокої, очевидно, винаймався приватний будинок. Для новоствореного класу була орендована кімната у приміщенні Херсонського благодійного товариства. За їх використання Тимчасовий Херсонський комітет допомоги біженцям Царства Польського щомісячно виплачував по 15 крб..

У зв'язку зі збільшенням кількості учнів, комітет запросив ще одну вчительку. Відтак педагогічний колектив складався із семи вчителів, з яких три працювало безкоштовно. Щомісячна зарплатна була такою: учитель отримував 160 крб., дві учительки – по 135 крб., учителька співів – 30 крб., шкільний сторож – 75 крб. (без харчування), служниця, яка готувала сніданки – 40 крб.. Про значення шкільного харчування зазначалося у пояснювальній записці до кошторису утримання цієї школи:

«Сніданки, – для дітей дуже необхідні, враховуючи загальну бідність біженців. Недоїдання дітей це найбільше зло, той батіг, що породжує хирлявість – джерело хвороб»¹.

На утримання школи, що включало закупівлю навчальних посібників, продуктів, вугілля для їх приготування, різні господарські потреби, щомісячно витрачалося 1070 крб.. Слід наголосити, що всі діти польських біженців, які проживали на Херсонщині, були охоплені навчанням у школах різних типів. При цьому вони відвідували не лише класи, відкриті при земських навчальних закладах, а й дещо дорожчі приватні гімназії та комерційні училища (**Додаток 2.20**). Розгалужену мережу закладів опіки дітей біженців мали Катеринославська, яка несла основне навантаження щодо розміщення цієї категорії тогочасного суспільства, Київська та Чернігівська губернії².

У контексті соціального захисту дітей-біженців слід розглядати і проблему ліквідації Тетянинського комітету, під чийм патронатом донедавна перебувала мережа шкіл та притулків. 28 квітня 1917 р. члени ОН з УБ на своєму засіданні одностайно комітету висловилися за його ліквідацію. Натомість, було визнано, що сама *«передача притулків досить проблематична і потребує часу»*, позаяк вимагала згоди представників губернських нарад у справах біженців щодо перспектив перебрати на себе відання його установами з цілим комплексом проблем, головна з яких – хронічне недофінансування³.

¹ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 109, арк. 136 зв.

² Там само, спр. 24, арк. 5–7, 11–13, 17–18.

³ Там само, спр. 119, арк. 5–7.

В Україні цей процес також був складним, неоднозначним і практично тривав до зими 1918 р., коли на загальноукраїнському рівні усі інституції колишнього Тетянинського комітету офіційно перейшли у підпорядкування Українського товариства допомоги жертвам війни¹. У місцевій площині їх передбачалося передати у відання земських і міських управ. Наприклад, 24 жовтня 1917 р. у Житомирі відбулося засідання президії ГН з УБ за участі представника МВС Тимчасового уряду Загурського, на якому розглядалася проблема передачі губернському земству притулків та інших закладів колишнього Тетянинського комітету. У зв'язку з важливістю питання було ухвалено провести загальні збори наради з тим, щоби знайти шляхи вирішення цього складного питання². Це зібрання було скликано 6 листопада того ж року, на якому під головуванням члена ГН з УБ М. Либовича було лише обрано комісію для розгляду зазначеного питання, а також розподілу 150 тис. крб. серед біженецьких організацій³.

На жаль, процес ліквідації Тетянинського комітету був позначений руйнацією усталеного порядку опікування неповнолітніх. Наприклад, у Харкові на фінансуванні комітету перебувало дев'ять садків, де діти знаходилися по 8 – 9 годин щоденно, у той час як їх батьки працювали. Малеча, відвідуючи ці заклади, отримувала додаткове покращене харчування, з ними працювали вихователки⁴. Проте недофінансування коштів вело до згортання ще донедавна звичних видів опіки, а відтак погіршення і без того скрутного їх становища, появою нових викликів соціально-економічного характеру.

При цьому питання мало подвійний, так би мовити, підтекст. З одного боку, не можна було допустити закриття притулків і навчальних закладів, а з іншого – залишити без роботи учительський персонал, який теж здебільшого підбирався із біженців. Так, наприклад, 19 серпня 1917 р. голова відділу народної освіти Харківської міської управи отримав листа від учительок М. Мендис і А. Граудин, які працювали у школі для дітей-біженців при Ново-Павлівській початковій школі міського товариства грамотності. У ньому виражалося прохання вберегти від закриття школу, яку в 1917/1918 навчальному році відвідували понад 150 учнів-біженців, залишити вчительські посади та *«... видати підвищені оклади, починаючи з 1 квітня 1917 р. по 200 крб. на місяць, як-то отримували»*.

¹ ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 28, арк. 10 зв.

² Совещание о беженцах // Волынь. – 1917. – 24 октябрия.

³ Совещание о беженцах // Там же. – 8 ноября.

⁴ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 230, арк. 7.

2.2. Організація допомоги біженцям за доби УЦР – УНР

ють учителі, які навчають дітей-біженців у містах»¹. Наприкінці серпня того ж року міська управа, відповідно до своєї ухвали, взяла школу на своє утримання².

Навесні 1918 р. у Києві виникла інша проблема, коли власники навчальних закладів почали відраховувати учнів-біженців за неможливість Київського відділення Всеросійського комітету допомоги жертвам війни (колишнього Телятинського комітету) оплатити їх навчання. У зв'язку з цим 8 березня відділення розіслало прохання до дирекцій цих закладів із запевненням оплатити в майбутньому їх навчання, передбачаючи можливість підтримки з боку української влади. 19 березня до Міністерства освіти надійшов лист від голови Ради делегатів біженців, що діяла при губернському відділенні Всеросійського комітету допомоги жертвам війни з проханням *«вжити заходів з тим, щоби діти біженців не відраховувалися з навчальних закладів до покращення його фінансового становища, який в такому разі негайно погасить заборгованість за навчання дітей біженців»*³. 1 квітня 1918 р. директор департаменту вищої та середньої освіти С. Сущинський звернувся до комісаріату Київської шкільної округи з проханням ввійти у стосунки із навчальними закладами на предмет припинення цієї негативної практики, оскільки Міністерство в найближчому часі мало задовольнити ці запити⁴.

Практично реальний процес передачі затягувався з різних причин, а за цією невизначеністю притулки переживали жахливу скруту, не маючи змоги придбати найнеобхідніше для підопічних дітей.

Важливою проблемою продовжувало залишатися медичне обслуговування біженців, оскільки зі зміною влади з'явилися нові проблеми – перепідпорядкування медичних закладів колишніх благодійних комітетів, хронічне недофінансування цих статей, загроза наростаючої хвилі епідемічних захворювань. Поряд з тим земські медичні заклади продовжували лікувати біженців, утримуючи розгалужену мережу амбулаторних закладів та стаціонарних лікарень. При цьому у багатьох випадках витримувався основоположний принцип земської медицини – надання безкоштовного лікування незаможному населенню. *«Турбота про лікування біженців різних національностей, як зазначалося на одному із засідань правління Харківського губернського об'єднаного комітету з улаштування біженців, лежить на земствах»*⁵.

¹ Там само, ф. 45, оп. 10, спр. 190, арк. 2–2 зв.

² Там само, арк. 1–1 зв.

³ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 311, спр. 1, арк. 201.

⁴ Там само.

⁵ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 251, арк. 23.

Фактично в нових політичних умовах цей принцип, всупереч наростаючим фінансовим проблемам, було збережено. Для ілюстрації можна навести лише декілька прикладів. Так, у Херсонській губернії біженці отримували «... *безкоштовні ліки і можливість лікуватися у стаціонарі*»¹. З 14 липня 1917 р. у Лебединському повіті Харківської губернії, відповідно до прийнятої місцевим повітовим комітетом допомоги біженцям, останні, на разі відсутності ліків у земській лікарні, могли за рахунок коштів комітету придбати їх у приватних аптеках². У Житомирському повіті на кошти губернської земської управи, працював санаторій для біженців, де одночасно оздоровлювалися 200 біженців³.

При цьому слід зазначити, що для стаціонарного лікування біженців використовувався ліжковий фонд земських лікарень, а у частині населених пунктів було відкрито спеціальні лікарні. Наприклад, у Харківській губернії такі медичні заклади діяли у чотирьох повітах: Богодухівському (на 30 ліжок), Зміївському (на 20 ліжок), Ізюмському (на 20 ліжок), Харківському (на 130 ліжок). У підпорядкуванні губернської земської управи перебувала лікарня на 20 ліжок⁴, а також 200 ліжок у повітових земських лікарнях⁵.

У частині губерній продовжували функціонувати медичні заклади, які перебували у підпорядкуванні відділення Всеросійського комітету допомоги постраждалим від воєнних дій (колишній Тетянинський комітет) та місцевих етнічних комітетів. Наприклад, восени 1917 р. на Волині його губернське відділення оплачувало перебування 800 біженців у земських лікарнях⁶. Крім того, у розпорядженні Волинського губернського відділення ВЗС знаходилася мережа амбулаторій та лікарень для біженців⁷.

Окремо слід назвати медичні заклади, в яких лікувалися етнічні біженці – поляки, латиші, литовці, євреї. Відкривалися вони, головним чином, у місцях їх компактного проживання для обслуговування біженців, які не володіли місцевою мовою. У таких випадках медичний персонал, як і вчительські кадри, відшукувався також із числа біженців. Так, на утриманні губернських відділень ЦОК, ПТДЖВ, Київської ради польських товариств перебувала мережа відповідних закладів для польських біженців⁸. Подібними закладами опікувалися відділення Латиського центрального комітету, Литовського ко-

¹ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 109, арк. 106.

² Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 235, арк. 81.

³ Жванко Л. Соціальні виміри Української Держави (квітень – грудень 1918 р.). – С. 133.

⁴ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 235, арк. 67.

⁵ Там само, спр. 251, арк. 11 зв.–13.

⁶ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 24, арк. 16 зв.

⁷ Там само, арк. 16.

⁸ Там само, арк. 3–3 зв.

2.2. Організація допомоги біженцям за доби УЦР – УНР

мітету допомоги потерпілим від війни, Київського товариства допомоги євреям, Товариства надання допомоги єврейському населенню, яке постраждало від воєнних дій та ін.¹

Медичний персонал, який обслуговував біженців, складався, головним чином, із земських лікарів і фельдшерів, які за свою роботу отримували винагороду від місцевих біженецьких комітетів. Їм оплачувався прийом, лікування та роз'їзди до хворих. При цьому можна припустити, що рівень оплати їх праці не залежав від кількості біженців, яких вони лікували, а швидше від фінансових можливостей самоврядувань та етнічних комітетів. Наприклад, у місті Суми Харківської губернії лікар, який обслуговував 1282 біженці, отримував щомісячно 150 крб.² У Кременчуці Полтавської губернії лікар, фельдшер та санітар, які працювали на міському медико-харчовому пункті, мали за свою роботу відповідно 250, 100, 75 крб.³ Лікар і два фельдшери, які надавали допомогу єврейським біженцям, отримували від харківського міського єврейського комітету на «роз'їзди та лікування» по 30 крб.⁴ У середині літа 1917 р. 12 лікарів та 15 фельдшерів Харкова обслуговували 41791 біженця⁵. На лікування хворих біженців амбулаторно самоврядуванням у середньому витрачали 15 коп. на місяць, а на стаціонарне – 1 крб. 80 коп. щоденно⁶.

Проблемою оздоровлення біженців, зокрема на одеських лиманах, продовжував займатися Тетянинський комітет, незважаючи на падіння самодержавства і наростання негативного ставлення до нього. Ще 21 березня 1917 р. О. Нейдгарт розіслав до його губернських відділень спеціальний циркуляр. У ньому, зокрема, зазначалося:

«Тетянинський комітет, турбуючись про можливість оздоровлення біженців на Одеських лиманах і в поточному 1917 р., увійшов у зносини із власником лікувального закладу на Хаджибейському лимані доктором Сахаровим про надання Комітету для лікування біженців у його лікувальному закладі і прилеглої до лиману дачі 300 місць у кожному сезоні, – з них 200 місць для дітей до 15-річного віку і 100 для дорослих»⁷.

Згідно з угодою для Одеського відділення комітету було передано 100 місць (60 для дітей і 40 для дорослих), а решту – 200 місць (140 для дітей і 60

¹ Там само, арк. 10, 11, 14 зв., 16, 17, 22.

² Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 251, арк. 18 зв.

³ ЦДАВО України, ф. 799, оп. 1, спр. 12, арк. 27.

⁴ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 235, арк. 81.

⁵ Там само, спр. 251, арк. 12, спр. 30, арк. 1.

⁶ Там само, спр. 251, арк. 12

⁷ Держархів Полтавської обл., ф. 992, оп. 1, спр. 3, арк. 151.

для дорослих) передбачалося передати губернським відділенням. Для організації поїздок біженців до лиману місцеві комітети мали забезпечити їх «... білизною, взуттям і грошовою допомогою на проїзд та повідомити про прибуття Одеське відділення комітету»¹. На початку травня 1917 р. двадцять місць (12 для дітей і 8 для дорослих) отримало для розподілу серед біженців Волинське губернського відділення Тетянинського комітету². 11 червня того ж року М. Герценвиц, голова Полтавського губернського відділення комітету розіслав телеграму до своїх повітових відділень у Гадячі, Костянтинограді, Кременчуці, Лохвиці, Лубнах і Ромнах, у якій повідомляв, що кожне з них отримало по два місця для біженців на лікувальному лимані в Одесі³.

Проте нові умови політичного життя диктували свої умови й у сфері медичної допомоги біженцям. Фінансові проблеми, з якими зіткнулися відділення колишнього Тетянинського комітету – Всеросійського Комітету для надання допомоги постраждалим від воєнних дій, змушували їх передавати медичні заклади, які ще донедавна перебували у його підпорядкуванні, місцевим самоврядуванням. Прикладом того можна навести діяльність медичної комісії його Київського губернського відділення. 11 вересня 1917 р. на її засіданні член комісії професор М. Стражеско виступив із доповіддю про стан медичних установ. Виступаючи повідомив про ухвалу щодо передачі міському управлінню лікувальних закладів – лікарні для легеневих хворих, лікарні для хворих внутрішніми хворобами, інфекційної лікарні та хірургічного відділення. Причиною такого кроку комісія назвала недостатність фінансування, яке надходило від губернської наради з улаштування біженців. У разі відмови міського самоврядування прийняти під свою опіку лікувальні заклади, то у першу чергу передбачалося лікувати хірургічну і інфекційну лікарню. Лікарні для хворих на сухоти та дитячу передбачалося поки що зберегти. Для ведення переговорів з міською владою було обрано спеціальну комісію, до якої увійшли А. Ржепецький, М. Стражеско, І. Левко та І. Нещадим-Нещадименко.

26 вересня 1917 р. на засіданні медичної комісії відділення М. Стражеско доповів про результати перемовин, «... у результаті яких міське самоврядування погодилося прийняти лікарні і відділення у своє володіння». Щодо умов передачі, то комісія ухвалила передати лікарні міському самоврядуванню, залишивши за собою 50 ліжок. А. Ржепецький, який головував на засіданні запропонував, поперше, збільшити число залишених ліжок у дитячій лікарні до 25-ти; по-друге,

¹ Там само, арк. 151 зв.

² К сведению беженцев // Волянь. – 1917. – 4 мая.

³ Держархів Полтавської обл., ф. 992, оп. 1, спр. 3, арк. 157.

2.2. Організація допомоги біженцям за доби УЦР – УНР

інвентар передати місту за ціною, що перевищувала приблизно удвічі ціну при купівлі, але нижче ринкової.

Після обміну думок члени засідання ухвалили: 1) передати лікарні відділення міському самоврядуванню на умовах, вироблених медичною комісією, але з поправкою згідно з пропозицією А. Ржепецького; 2) у випадку, якщо від інвентарю залишаться невитрачені суми, то такі повинні бути повернені в касу відділення; 3) клопотати перед міським самоврядуванням, щоб останнє у всіх медичних закладах залишило персонал на своїх посадах. У розпорядженні комітету було залишено лікаря для відвідання хворих удома, а також санітарні карети¹. Отже, можна констатувати, що медичне обслуговування біженців і надалі залишалося в руках місцевих самоврядувань, а нові революційні події, у свою чергу, додали і нових проблем.

Таким чином, у нових революційних умовах влада Тимчасового уряду та УЦР декларували наміри щодо поліпшення життя біженців, але реальність показала, що то була досить складна справа. У той же час місцеві органи влади в особах губернських комісарів та земства різних рівнів робили все можливе, щоби врятувати у прямому сенсі цього слова від смерті знедолену біженецьку масу. Фактично можна стверджувати, що за доби УЦР було збережено створену в часи імперії мережу закладів соціального захисту та навчання дітей-біженців. Як і в попередній історичний період біженці отримували медичну та продовольчу допомогу, було зроблено спроби залучити останніх до польової кампанії 1917 р. Поряд з тим, проблему забезпечення життєвих потреб цієї категорії тогочасної людності слід розглядати в контексті розгортання тодішніх політичних подій, які, безумовно, негативно впливали і на діяльність біженецьких структур і на реалізацію програмних положень.

¹ О медицинских учреждениях // Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта. – 1917. – 20 октября.

2.3. Підготовка до реевакуації біженців

За коротку в історичному вимірі добу існування УЦР – УНР її урядовими структурами було започатковано безпрецедентний на той час комплекс підготовчих робіт для організації репатріації¹ сотень тисяч біженців Першої світової війни, які тимчасово проживали чи обрали Україну як територію свого транзитного руху. Одночасно українська влада прагнула налагодити співпрацю із відповідними структурам держав-учасниць Четверного союзу, оскільки повертатися цим людям належало в межі дії все ще існуючого Південно-Західного фронту, а після Берестейського миру – в їх окупаційні зони. Відтак успішність реалізації українського плану реевакуації багато в чому залежала від порозуміння з військовими і цивільними владами Німеччини та Австро-Угорщини, бажання останніх іти назустріч пропозиціям української сторони.

Умови, строки, а радше алгоритм проведення репатріації біженців формували сім статей «Додатку до плану реевакуації», ухваленого 30 грудня 1917 р. на засіданні Виконкому КН у СБ². Керівні важелі цього процесу було покладено на біженецький департамент як державну інституцію та Реевакуаційну комісію, члени якої були авторами плану, а відтак найбільш авторитетними та обізнаними зі справою (ст. 7). Місцевою ланкою, яка мала забезпечити безпосереднє виконання плану, стали губернські комісари. Відповідно до положень документу перш за все передбачалося зібрати статистичні дані про кількість біженців і німців-колоністів в Україні, а також українців-виселенців у Росії з обов'язковим зазначенням місця їх тимчасового проживання; наявності багажу й інвентарю, найближчі залізничні станції та ін. Губернські наради з улаштування біженців, на які покладалося виконання цього доручення, а в Росії – українські комітети, до 25 січня 1918 р. були зобов'язані надіслати ці дані на адресу біженецького департаменту Генерального секретарства внутрішніх справ (ст. 1). На підставі отриманих даних у стислі терміни передбачалося скласти «... докладну карту місць розселення біженців» (ст. 2)³. При цьому слід зауважити, що ще 2 жовтня 1918 р. К. Лоський від імені Генерального сек-

¹ Репатріація (від лат. *Repatriatio* – повернення на батьківщину) – повернення на батьківщину військовополонених і цивільних осіб, що опинилися за межами своєї країни внаслідок війни.

² ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 24, арк. 27–29 зв.; Жванко Л. Біжество Першої світової війни: документи і матеріали. – С. 290.

³ ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 24, арк. 27.

2.3. Підготовка до реевакуації біженців

ретарства внутрішніх справ направив губернським комісарам спеціального циркуляра, на підставі якого належало

«... не одмовити повідомити в якнайскорішій часі: 1/ скільки є в межах губернії біженців, 2/ які установи піклуються ними, 3/ з яких губерній походять біженці і скільки їх по окремих губерніях і 4/ чи вироблено план повернення біженців до дому на разі демобілізації і, як що вироблено, то яких саме підставах»¹.

Зібрані дані передбачалося використати для вироблення спільного з «військово-фронтовими установами» плану повернення біженців на Волинь, Поділля, Холмщину та Галичину.

Протягом 25 січня - 10 лютого 1918 р. Реевакуаційна комісія спільно із представниками національних біженецьких організацій, Міністерства шляхів, Головної медико-санітарної управи МВС, Міністерства міжнародних справ і представника Галицько-Буковинської комітету мали виробити напрямки руху «... біженецьких поїздів по території України, головні їх лінії, входячі і виходячі пункти...», визначити денну норму проходження біженецьких потягів та їх склад для окремих відрізків шляхів, а також «... всі пункти, де повинні бути закладені чайні, пункти харчування, денні пункти, амбулаторії, дезінфікаційні та лікарні» (ст. 3)².

У стислі терміни належало профінансувати усі складові плану. Тому до 15 лютого 1918 р. Реевакуаційна комісія, на підставі вище розроблених положень, була зобов'язана підготувати «... кошторис на закладення цих пунктів і випросити кошти не пізніше 25 лютого 1918 р.» (ст. 4). До 5 березня 1918 р. кредити мали надійти губернським комісарам, Закінчити підготовчі роботи планувалося до 25 березня того ж року, розпочавши відразу «реевакуаційний перевіз», «коли до того не буде перешкод з боку внутрішньої та зовнішньої політики, а закінчитися не пізніше осені» (ст. 5 - 6)³. Остання поправка була досить суттєвою та і пророчою водночас, оскільки сам план готувався у грудні 1917 р., фактично в умовах оголошеної Радянською Росією війни та розгорнутої проти України збройної агресії. Наприкінці 1917 р. в її руках опинилося майже все Лівобережжя, нависла загроза над Києвом, а на початку лютого 1918 р. більша частина України перебувала під більшовицькою окупацією.

Підписання Берестейського договору, а згодом і вступ на початку березня 1918 р. німецько-австрійських військ на територію України дозволили продовжити підготовку до організації проведення репатріації біженців. На жаль, стро-

¹ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 152, арк. 60.

² ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 24, арк. 27.

³ Там само, арк. 29 зв.

ки виконання наміченого плану не з вини біженецьких структур УНР уже були «скореговані», як і було затримано збір статистичної інформації щодо розселення біженців. Наявність цих даних фактично мала стати відправним моментом до подальшої роботи спеціальних комісій, які розробляли напрями та умови їх руху. Варто зазначити, що 5 січня 1918 р. біженецький департамент ще встиг в умовах більшовицького наступу на Київ розіслати анкети до губернських комісарів¹, яким, у свою чергу, належало донести інформацію до повітових і міських управ. Останні змогли зібрати і подати дані лише у березні – квітні 1918 р..

Протягом березня - квітня 1918 р. УНР розгорнула широку підготовчу роботу щодо реалізації статті 3 «Додатку до плану реевакуації біженців». Екстреність проведення цих заходів зумовлювалася початком некерованого руху біженців, головним чином, із суміжних з Радянською Росією губерній, небезпечною поширення серед них епідемічних захворювань. У свою чергу біженці з сусідніх держав, незалежно від їх національності, політичних переконань та ін., були змушені просто втікати до України. Причиною того стало погіршення їх становища як *«...наслідок байдужого ставлення більшовиків до початкої самовільної реевакуації, утворення великого скупчення людей у прифронтових губернія, брак порозуміння в питанні пропуску їх через лінію фронту»*².

На початку весни 1918 р. при біженецькому департаменті було утворено чотири спеціальні підкомісії – залізнична, водна, шосейна (грунтова), медико-продовольча – з питань розробки умов транспортування біженців на різних видах транспорту³. Розпочала роботу осібно створена спеціальна комісія з питань реевакуації біженців водними шляхами, оскільки за умов кризового стану залізниць *«роль водного шляху мала особливе значення»*. До її складу ввійшли представники судновласників, акціонерних товариств та інших структур⁴.

У своїй роботі ці структури тісно співпрацювали з Реевакуаційною комісією, авторкою плану повернення додому біженців. Потрібно зазначити, що підкомісії здійснили справді титанічну роботу з пошуку найбільш оптимальних та водночас економних для державної скарбниці способів перевезення біженців та надання їм допомоги в дорозі. При цьому слід наголосити на принциповому моменті – реевакуацію біженців передбачалося проводити за кошти УНР, що було досить важливим для сотень тисяч злиднених жертв війни.

Перш за все члени підкомісії погодили запропонований Реевакуаційною комісією план перевезень біженців п'ятьма головними залізничними магістра-

¹ ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 238, арк. 2.

² Korzeniowski M. Tułaczy los. – S. 223.

³ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1609, арк. 11.

⁴ Там само.

2.3. Підготовка до реевакуації біженців

лями: 1) Ростов – Катеринослав – Бобринськ – Фастів – Козятин – Ковель – Холм; 2) Курськ – Київ – Козятин – Жмеринка – Волочиськ; 3) Київ – Сарни – Ковель – Брест; 4) Ростов – Харків – Ворожба – Бахмач – Гомель – Калинковичі – Лунінець – Брест; 5) Калинковичі – Коростень – Шепетівка – Проскурів – Гусятин. Проте ними було встановлено, що *«в нинішній час у зв'язку з угоном вагонів і паровозів на схід, а також за умов браку палива кількість потягів на кожному з напрямків може бути не більше однієї пари»*¹. Негативним фактором, як встановили члени підкомісії, було руйнування частини залізничних мостів та зайняття військовими окремих відтинків залізниць. На весну 1918 р. ситуація на залізничному транспорті України складалася досить несприятливо, оскільки, на думку І. Толокньова, під впливом екстремальних умов воєнного часу було повністю вичерпано потенційні можливості для його подальшої продуктивної діяльності.

*«На Південно-Західних, Південних і Катерининській дорогах різко підвищився відсоток несправних паровозів і вагонів; хронічно не вистачало палива, а наявні запаси вугілля та антрацити (здебільшого низької якості) через недостатні темпи поповнення протягом 1917 – квітня 1918 р. були використані за призначенням»*².

За таких умов придатними до використання вони назвали лише дві магістралі: Бобринськ – Фастів – Пост Волинський – Сарни – Маневичі та Київ – Козятин – Жмеринка – Волочиськ. При швидкості потягу у 20 (!) верст за годину ешелон з однією тисячею біженців міг подолати шлях від Бобринська до Маневичів за 12 днів, а від Києва до Волочиська за 10 днів.

Результатами напрацювань залізничної комісії стало й визначення переліку станцій, де передбачалося влаштувати пункти харчування. До того ж передбачалося забезпечити кожну станцію кип'ятильниками різного об'єму, з тим щоб біженці мали змогу отримати чай чи просто окріп, а також організувати медико-санітарний нагляд. Важливою вимогою, яку висловили члени комісії в умовах поширення епідемічних захворювань, була організація дезінфекції рухомого складу залізниць.

Вартість перевезень залізницями біженців мала визначити спільна угода МВС і Міністерства шляхів з можливим використанням для розрахунків існуючого тарифу № 117, на підставі якого велася оплата їх транспортування в умовах евакуації 1915 р.. Стосовно проїзних документів, на підставі яких належало видавати дозволи на проїзд, то члени підкомісії зійшлися на думці, що оптималь-

¹ Там само, арк. 5.

² Толокньов І. В. Залізничний транспорт України в період Першої світової війни... – С. 117.

ним можна визнати існуючий зразок «екстреного відзиву». На основі останнього належало видрукувати *«нові бланки, відмінні за зовнішнім виглядом від попередніх, але зберегти старий зміст»*. Порядок видачі цих документів мав регулюватися спеціальними інструкціями та розпорядженнями Міністерства шляхів¹.

13 березня 1918 р. відбулося засідання комісії з питань реєвакуації біженців водними шляхами. На нього прибули завідуючий перевозками І. Богданович (головуючий на зібранні); від комісії щодо реєвакуації біженців при біженецькому департаменті – голова Курського губернського українського комітету В. Костюшко та інженер С. Вагнер; від організації «Ріка» – виконувач обов'язків технічно-матеріального відділу інженер Ф. Ріке; контролери руху – А. Сакс та В. Карпович; старші агенти пристаней у Києві – Я. Данилевський та Нижньодніпровську – К. Пластунов; від Київської округи шляхів – голова комісії з огляду суден Д. Карпачов, завідувач днопоглиблювальним відділом інженер В. Гусєв; від виконавчого бюро судновласників – товариш голови М. Гуревич, секретар бюро – Л. Мазе; від Товариства «Буксир» – інженер І. Лещинський та Я. Бонюк; від приватних судновласників – Н. Кацнельсон, М. Кацнельсон, Ш. Кацнельсон, Ю. Бездижецький; від Товариств Пароплавства – Я. Нейман (секретар засідання)².

На засідання було винесено питання щодо готовності флоту до плавання, забезпечення його паливом, можливості перевезення біженців непаровими суднами, маршрути перевезень біженців, тарифні ставки, використання казенного флоту та ін.. Виступаючі наголосили на вкрай несприятливій ситуації, в якій перебував на зимівлі у Києві Дніпровський флот. По-перше, ремонтні роботи суден розпочалися дуже пізно, а по-друге, більшовицький наступ взагалі його загальмував, *«... маючи змогу відновитися лише останнім часом»*. Погіршувала становище і відсутність коштів на покриття ремонтних робіт, оскільки ремонтні заводи вимагали розрахунку саме готівкою. Виступаючі, порівнюючи стан готовності казенних і приватних суден до нового сезону, наголошували на кращій підготовці останніх, тоді як на закінчення ремонту казенних належало заручитися фінансовою підтримкою *«української центральної влади»*³. Для забезпечення флоту паливом, за умов, коли пароплави від Катеринослава до Києва курсували на вугіллі, а вгору від Києва на дровах, належало зробити значні запаси. Така можливість передбачала підтримку з боку української влади, її співпрацю з ВЗС, приватними підприємствами Києва, які займалися заготівлею палива для суден. До розв'язання проблеми передбачалося залучити й Київську

¹ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1609, арк. 5 зв.

² Там само, арк. 71.

³ Там само, арк. 71 зв.

2.3. Підготовка до реевакуації біженців

округу шляхів з тим, щоби остання взяла на себе вияснення ситуації з надлишками невикористаного палива в організації інженера Друнмаєра¹.

Гострі дебати викликало питання доцільності перевезення біженців непаровими суднами, оскільки останні були досить небезпечними у протипожежному плані та загалом непристосовані до пасажирських перевезень. Однак, враховуючи значний вплив цих людей, було вирішено використати судна такого виду лише додатково за умов значного скупчення на пристанях біженців.

Для вироблення тарифів оплати перевезень біженців водним транспортом та маршрутів їх руху зі складу комісії була виділена спеціальна підкомісія у складі Я. Неймана (голова), В. Костюшка, Д. Карпачова, Ф. Ріке, Ш. Кацнельсона, Ю. Бездижецького. У результаті обговорень, виходячи з необхідності пасажирського сполучення та за умов розладу залізничного сполучення, передбачалося використати 53 пароплави різного типу. На них одночасно можна було перевезти 30200 біженців (**Додаток 2.21**). Підкомісія також обрахувала час на дорогу, встановивши, що у середньому вгору проти течії пароплав долатиме близько 6 верст за годину і 8 верст вниз за течією, так при 20 годинах руху щодоби проходитиме 140 верст. Тому рейс Макошино – Київ – Пінськ протяжністю в 915 верст водний транспорт долатиме приблизно за 14 днів. Відтак було визначено напрями руху та час перебування біженців у дорозі, за умов відсутності туманів чи перешкод з боку плотів (**Додаток 2.22**)².

Головними пристанями, куди належало направляти біженців для подальшого їх переміщення територією України стали Київ, Катеринослав, Пирогівка, Макошино, Жлобин і Пінськ у Білорусії. Тим самим важливі водні артерії – Дніпро, Десна, Прип'ять – були використані для реевакуації, які належало рухатися в Білорусію, Польщу, Прибалтику. Перевезення одного біженця, як встановили члени водної підкомісії, коштувало 25 крб., а для перевезення протягом одного місяця 60 тис. біженців із державної скарбниці передбачалося виділити 1,5 млн крб.³.

Шосейна підкомісія у складі Рутковського, Давидюка, Кохановського, Глованського, Пакославського, Слонського, Ватсона і представника управління шосейних доріг Чернявського займалася визначенням стану шосейних і ґрунтових доріг Правобережно-Дніпровської України, вибором головних напрямків руху біженців гужовими шляхами і обрахунками чисельності їх руху та обґрунтуванням «... які дороги і як мають бути обладнані»⁴. 14 березня 1918 р. вони

¹ Там само, арк. 72.

² Там само, арк. 25 зв.

³ Там само, арк. 7.

⁴ Там само, арк. 8.

зібралися на своє засідання, щоби підбити підсумки роботи та прийняти відповідні ухвали. Члени підкомісії, оглянувши низку ґрунтових доріг, прийшли до висновку, що майже всі вони весною малопридатні до руху. Особливо складною ситуація була у Подільській губернії. Окремо на прохання Реевакуаційної комісії був обстежений напрямок на Черкаси, Вінницю, Летичів, Проскурів, Підволочиськ. У результаті було встановлено, що тільки «... старий відрізок від Вінниці до Проскурова можна вважати порівняно придатним, але і цей відрізок знову ж таки потрібно оглянути»¹. У той же час шосейні дороги перебували у цілком придатному для руху стані.

«Зруйновані в деяких місцях мости ремонтуються прискореними темпами, а тому дорога буде приведена у повний порядок уже найближчим часом»².

Відтак підкомісія, на підставі результатів огляду доріг, прийняла ухвалу щодо доцільності пересування біженців ґрунтовими шляхами лише у крайніх випадках, вибираючи для руху найбільш вдалі відрізки і малі відстані. Крім того, було прогнозовано, що інтенсивного руху уже з початком реевакуації слід чекати в напрямку на Вінницю, Бердичів і частково Київ, до якого будуть направлятися біженці зі східних і центральних губерній України. Також, беручи до уваги статистичні дані, місця розселення та інші фактори, підкомісія визначила орієнтовну чисельність та тривалість руху біженців шосейними дорогами (**Додаток 2.23**)³. Від Луцька, як спрогнозували члени підкомісії, біженці мали рухатися у Польщу трасою Луцьк – Сокаль – Стоянів – Грубешув – Холм, а інша досить значна група через Ковель – у Прибалтику.

Важливим питанням у роботі підкомісії було вироблення умов упорядкування допомоги на шляхах руху: відкриття пунктів харчування, медико-санітарних та інших пунктів. Передбачалося обладнати 30 постійних пунктів харчування, з них – 25 на шосейних дорогах у таких населених пунктах як Чернігів, Козелець, Бровари, Святошин, Копилове, Кочетове, Коростишев, Лодзянівка, Улашанівка, Новоград-Волинський, Корець, Гоща, Рівне, Варковичі, Дубно, Вербі, Ситно, Радивилів, Клевань, Піддубці, Луцьк, Копачеве, Голоби, Ковель. П'ять пунктів передбачалося відкрити на ґрунтовому відтинку шляху від Луцька у Затуринцях, Володимир-Волинському, Грубешуві, Дрищові та Холмі⁴. На відрізок Чернігів – Київ – Житомир пункти харчування належало влаштовувати на відстані

¹ Там само.

² Там само.

³ Там само, арк. 8 зв.

⁴ Там само, арк. 10.

2.3. Підготовка до реевакуації біженців

25 – 40 км один від одного. На 25-ти кілометрових відтинках мали діяти пункти, де біженці могли отримати чай і окріп. На всіх пунктах передбачалося обладнати склади з фуражем для худоби, а на 100-кілометровій відстані відкрити ковальсько-ремонтні майстерні зі складами підків, коліс та іншого реманенту.

Члени підкомісії звернули увагу на досить важливий аспект, що *«... у всіх вказаних місцевостях свого часу відділом комітету ВЗС Південно-Західного фронту було влаштовано етапно-харчові пункти, частина яких уціліла від ліквідації та розгрому. Приміщення і обладнання багатьох можна полагодити і використати»*¹. Відтак необхідно було припинити їх ліквідацію та приступити до ремонту. Цікаво, що як висновок своєї праці члени підкомісії визначили таке:

*«Увесь загалом план має своє значення тільки в тому випадку, коли буде можливим негайно приступити до його виконання»*².

Розробкою умов надання медико-продовольчої допомоги на шляхах руху біженців займалася медико-харчові підкомісія. До її складу увійшло шість представників, рекомендованих Реевакуаційною комісією – Раковський, Рутковський, Левицький, Соболев, Шкетін і Модржевський. До роботи було запрошено і фахівців медико-санітарного департаменту МВС – О. Корчак-Чепурківського та Шепченка.

У засіданнях підкомісії теж брали участь представники медико-санітарного відділу ВЗС і ВСМ Майданський, Писарів, Мінц; від відділу етапів ВЗС – Гловацький, від Волинського губернського земства – Ільницький, від єврейських організацій – Левін, та від Галицько-Буковинського комітету – М. Вітерова³. Для складання кошторису видатків у напрямках допомоги підкомісія обрала зі свого складу шість уповноважених – Гловацького, Левицького, Соболева як *«представника продовольчої справи»*, лікарів Писарева і Майданського та Шепченка як представника медико-санітарної справи.

Підкомісія провела п'ять засідань, з яких три спільно з *«дорожніми підкомісіями»*. У результаті широкої підготовчої роботи було прийнято ухвали, які стосувалися продовольчого і медико-санітарного забезпечення біженців, а також щодо організаційних засадах діяльності центральних структур, відповідальних за проведення реевакуації. З питань налагодження харчування біженців під час багатоденної мандрівки до рідних місць передбачалося, по-перше, організувати на залізницях та ґрунтових шляхах стаціонарну допомогу, з тим щоби

¹ Там само, арк. 9 зв.

² Там само.

³ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1609, арк. 11.

вони щоденно могли отримувати гарячу їжу, а чай і окріп до двох разів на день; по-друге, продовольчу допомогу на водних шляхах надавати на обладнаних на пароплавах рухомих пунктах харчування; по-третє, на великих пристанях організувати продовольчі склади та влаштувати доставку продуктів на «плавучі пункти харчування», а на окремих пристанях взагалі відкрити стаціонарні пункти харчування; по-четверте, у пунктах харчування підготувати спеціальні набори для забезпечення «... *раціонального харчування маленьких дітей (молоко, манна крупа, цукор)*»; по-п'яте, на всіх шляхах руху забезпечити біженців достатньою кількістю питної води; по-шосте, на шляхах руху гужовим транспортом приготувати склади дров та фуражу для худоби і коней; по-сьоме, у визначених місцях розпочати негайне закладення продовольчих складів¹.

Низку заходів передбачалося провести у сфері медико-санітарного обслуговування біженців, які направлялися додому. Отже, медико-санітарну допомогу планувалося спрямувати на боротьбу з епідемічними захворюваннями, при цьому попередження заносу епідемій у місця скупчення біженців було визнано одним із важливих напрямків роботи медичного персоналу. Особливий санітарний нагляд належало встановити на залізничних станціях та пристанях, а в інших місцях відкрити лазні та перукарні, пральні з видачею додаткової білизни, дезінфікуючі камери, ізоляційні та епідемічні бараки. При кожному потязі належало закріпити спеціального санітарного провідника. Крім того, на визначених спільно з залізничною підкомісією пунктах належало обладнати медичні пункти чи санітарні загони для організації медичної допомоги, санітарного нагляду, відбору та ізоляції інфікованих біженців, а хімічно-бактеріальну лабораторію для приготування реактивів. На водних шляхах медико-санітарні заходи виконувати покладалися на невеликі санітарні загони у складі лікаря і фельдшера на кожному пароплаві². На тих пристанях, де передбачалося влаштувати продовольчі склади, належало облаштувати й медичні пункти для ізоляції хворих біженців. У свою чергу на ґрунтових шляхах подібні заклади належало обладнати лише у стаціонарному режимі і то у місцевостях, вказаних дорожньою підкомісією.

Для успішної роботи медико-санітарних пунктів належало відкрити мережу спеціальних складів для зберігання медикаментів, санітарного обладнання. Окремо належало подбати про організацію ветеринарної допомоги, відкривши вісім спеціальних пунктів. Усього передбачалося закласти 767 різних пунктів допомоги на шляхах руху біженців, з них – 88 пунктів харчування різної пропускної спроможності, 70 хлібопекарень, 60 кухонь, 60 медико-санітарних пунктів,

¹ Там само, арк. 11–11 зв.

² Там само, арк. 11 зв.

2.3. Підготовка до реевакуації біженців

250 бараків, 50 криниць, 50 навісів для прийняття їжі біженцями та для коней та ін.. У кінцевому варіанті кількість пунктів було доведено до 865. *(Додаток 2.24).*

Члени підкомісії, розуміючи, що невдовзі з місць буде зрушено значну людську масу, яка своєю стихії несла потенційну небезпеку появи різних епідемічних захворювань, висловилися за необхідність створення «... при центральному правлінні на випадок виникнення епідемії достатньо потужного продовольчого і санітарного резерву», який можна було б миттєво перекинути в епіцентр захворювання¹.

Для загального керівництва медико-санітарним і продовольчим напрямом допомоги біженцям на шляхах їх руху біженецькому департаменту МВС було рекомендовано «... терміново організувати центральний орган... для негайної організаційної та адміністративної роботи». На нього покладалося, по-перше, налагодження співпраці з іще неліквідованими відповідними структурами ВЗС і ВСМ для узгодження їх діяльності з загальним планом реевакуації біженців, а по-друге, прийняття під своє керівництво усі продовольчі та медико-санітарні установи разом з обладнанням і персоналом, по-третє, організація термінової допомоги біженцям, скупченим у прифронтовій зоні. У місцях повернення біженцями мали опікуватися місцеві земські та міські самоврядування².

Результати діяльності підкомісій були оформлені у «Пояснювальній записці до проекту закону про реевакуацію біженців»³ та Доповіді про реевакуацію, поданих 18 березня 1918 р. на розгляд та затвердження до Ради Міністрів УНР⁴. Перш за все у Записці було визначено мотиви української влади, а якими та взяла на себе розробку плану реевакуації біженців Першої світової війни.

«У зв'язку із припиненням військових подій і початком весни в найближчі часи необхідно чекати величезного руху біженців на свої рідні місця... Цей рух почався і досяг надзвичайно небезпечного розміру. Так, наприклад, в місцях суміжних із Московщиною, звідтіля збираються українські виселенці»⁵.

Отже, припинення активної фази військових дій, самовільний рух біженців, небезпека поширення серед них та місцевого населення епідемічних захворювань (оскільки їх рух охоплював майже всі українські терени), нагнітання соціальної напруги, зменшення продовольчої кризи, турбота про біженців, з тим, щоби вони змогли по поверненні додому, коли те відбудеться навесні 1918

¹ Там само, арк. 12.

² Там само.

³ ЦДАВО України, ф. 2199, оп. 3, спр. 3, арк. 2–8.

⁴ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1609, арк. 3–4.

⁵ ЦДАВО України, ф. 2199, оп. 3, спр. 3, арк. 2.

р., встигти засіяти *«поля хоч на зиму»* – всі ці фактори змусили біженецький департамент розробити план реєвакації.

Автори записки виділили чотири категорії переміщених осіб, яких належало відправити до своїх домівок: перша – біженці-українці, які проживають у межах України (800 тис. осіб); друга – іноземні біженці, які проживають у межах України (220 тис. осіб); третя – біженці з України, які тимчасово проживають в Росії (540 тис. осіб); четверта – іноземні біженці, які транзитом рухатимуться українськими теренами (170 тис. осіб). Усього за орієнтовними даними мало бути 1 730 000 біженців, з них близько 720 тис. складуть демобілізовані солдати. Останніх також належатиме транспортувати до своїх домівок. Загалом же українськими землями належало пройти 2 450 000 переміщених осіб, що покладало значне навантаження на українську владу у фінансово-організаційному плані.

Для досягнення успіху у справі повернення біженців, як зауважили автори Пояснювальної записки, належало упорядкувати найоптимальнішим способом їх рух, *«обрати найближчі і найзручніші шляхи»*. З метою якнайприйнятнішого його врегулювання належало виконати важливі завдання: організувати охорону біженців при їх переміщенні, забезпечити їх у дорозі харчами, організувати медико-санітарну допомогу¹. Було визначено, що транспортування біженців буде організовано залізничними, водними, шосейними та ґрунтовими шляхами, запропонованими членами відповідних комісій. Проте розробники плану, врахувавши той факт, що частина шляхів перебувала в зоні воєнних дій або була просто зруйнована воєнним лихоліттям, назвали придатними до транспортування лише дві залізничні магістралі.

Транспортування біженців водними артеріями охопило басейни Дніпра, Прип'яті, Десни, Сожа й простягалися таким чином: Катеринослав – Київ – Мозир – Пінськ, Катеринослав – Київ – Гомель². Проте водним шляхом було можливим перевезення біженців лише після ремонту рухомого складу і забезпечення кораблів належною кількістю палива³.

Шосейні шляхи, якими біженці могли рухатися стосувалися напрямків: Чернігів – Київ, Київ – Житомир, Житомир – Рівне, Рівне – Радивилів, Рівне – Луцьк, Сокаль – Стоянів – Грубешів – Холм. Враховуючи, що частина біженців мала свій гужовий транспорт, належало визначити і ґрунтові маршрути їх руху. На весну 1918 р., як встановив ґрунтовий підвідділ, майже всі дороги, особливо у Подільській губернії, були непроїзними для біженецьких возів, багатокіломе-

¹ Там само, арк. 3.

² Там само.

³ Там само, арк. 3 зв.–4.

2.3. Підготовка до реевакуації біженців

трові відтинки дорожнього полотна, як і значна кількість мостів, перебували в зруйнованому стані. Тільки ділянка у напрямку на Черкаси, Летичів, Проскурів, Волочиськ, яка називалася «Старий шлях», була придатною для руху. У зв'язку з такою ситуацією рух ґрунтовими дорогами мав здійснюватися лише у випадку надзвичайної необхідності. До того ж було висловлено припущення, що «... величезного руху ґрунтовими шляхами слід чекати в напрямку Вінниця – Бердичів і частково у напрямку Києва»¹. До того ж, передбачалося, що біженці, які мешкали на Сході України, будуть рухатися в напрямку Вінниці, Проскурова, а звідти вийдуть на шосе до Старокостянтиніва і Шепетівки, і потім ґрунтовою дорогою далі до Новоград-Волинського та шляхами, визначених шосейною підкомісією. Щоденно усіма шляхами за оптимальних умов передбачалося перевозити понад 12 тис. біженців. Відтак повернення додому майже двох мільйонів біженців могло бути реалізоване протягом шести місяців.

«Але біженецький рух спинити неможливо. Тому перевозити треба буде по 24 тисячі, тобто по два потяги кожною магістраллю. У випадку невиконання треба чекати переповнення біженцями інших потягів і великі їх скупчення на шляхах»².

Проте стан доріг та рухомого складу дозволив транспортувати лише біженців першої категорії, тобто осіб постійно проживаючих у межах України. Серед них, що було досить принциповим моментом, пріоритет мав надаватися руху ґрунтовими і шосейними дорогами біженцям зі своїм збіжжям, худобою, реманентом, з тим, щоби вони змогли вдома розпочати господарювання і встигли засіяти на зиму свої наділи³. Іншу категорію – українські «біженці-виселенці», які тимчасово проживали в Росії і не мали змоги повернутися власними засобами, – передбачалося перевозити залізницями. Посвідченням для встановлення факту приналежності до біженства мав слугувати «Екстрений відзив», документ який видавався владою біженцям з початком евакуації в 1915 р., але перекладений українською мовою. Порядок видачі посвідчень із зазначенням маршрутів руху належав до компетенції Міністерства шляхів УНР. На спеціальному спільному засіданні МВС і Міністерства шляхів необхідно було встановити норми перевезення майна і вантажів для окремого біженця та цілих родин⁴.

Надзвичайно складним і водночас важливим завданням для біженецьких структур стала організація харчування та надання медико-санітарної допомоги

¹ Там само, арк. 3 зв.

² Там само, арк. 4.

³ Там само, арк. 4 зв.

⁴ Там само, арк. 4 зв.

біженцям на шляхах їх руху, незалежно від способу пересування. Так, на залізницях передбачалося надавати харчування біженцям так, щоби гарячу їжу вони отримували один раз на день, а чай чи окріп по 1 - 2 рази. На водних шляхах пункти харчування мали діяти на пароплавах. На найбільших пароплавних пристанях належало утворити «харчові комори», з яких біженці отримували «харчові пакунки» у дорогу, а також стаціонарні пункти харчування. Подібні пункти належало відкрити й на ґрунтових шляхах руху, де належало відкрити спеціальні пункти для зберігання фуражу для худоби. Особливу увагу потрібно було приділити харчуванню маленьких дітей, для яких кожен пункт харчування забезпечувався молоком, цукром, манною крупою¹.

Медико-санітарне обслуговування біженців передбачало, крім іншого, й захист їх від загрози поширення епідемічних захворювань. Особливо це стосувалося місць значного їх скупчення – залізничні станції та пристані, на яких передбачалося відкрити лазні, перукарні, пральні, ізоляційно-епідемічні бараки. До кожного потягу належало прикріпити спеціального санітарного провідника з числа студентів-медиків, сестер-жалібниць чи фельдшерів, які мали при собі дезінфікуючі засоби першої необхідності. На пароплавах належало облаштувати невеликі медичні пункти, на яких працював лікар та фельдшер. При харчових пунктах, відкритих на пароплавних станціях, пристанях, ґрунтових шляхах, також належало відкрити медичні пункти для епідемічних хворих. У спеціально визначених місцях передбачалося влаштувати «осередкові комори», центральні хімічно-бактеріальні лабораторії для зберігання реактивів і «харчових запасів»².

Практична реалізація положень плану реєвакуації біженців покладалася на місцеві земські та міські самоврядування під загальним керівництвом біженецького департаменту. Для успішного його втілення в життя МВС звернулося до Ради Міністрів УНР з проханням якомога скоріше ухвалити запропонований план і «... дозволити негайно перевести його в життя»³. Відповідно до його положень було визначено перелік урядових інституцій – Міністерство шляхів, МВС, Міністерство фінансів, МЗС, Міністерство праці, Міністерство продовольчих справ, Міністерство військових справ – і належало залучити до реалізації плану. Отже, на Міністерство шляхів УНР покладалося виконання значного обсягу робіт з організації транспортування біженців залізничними магістралями, водними шляхами, видача проїзних документів, організація охорони руху біженців та ін.. Воно також уповноважувалося видавати спеціальні інструкції та накази

¹ Там само, арк. 5–5 зв.

² Там само, арк. 6.

³ Там само, арк. 7.

2.3. Підготовка до реевакуації біженців

«... про порядок одержання біженцями проїзних документів на проїзд із зазначенням шляхів їх руху» (ст. 5). Для рухомого складу залізниць передбачалося заготовити резерви палива в Кременчуці чи Катеринославі – 500 тис. пудів вугілля та у Києві 2 тис. сажнів дров.

Міністерство фінансів було уповноважене негайно асигнувати на рахунки біженецького департаменту 21850000 крб. одноразово і по 12735857 крб. протягом трьох місяців. Загалом на реевакуаційні заходи передбачалося виділити понад 60 млн карбованців, з яких понад 57 млн – на організацію допомоги біженцям на шляхах їх транспортування, що на той час склало досить значну суму видатків з державної скарбниці (ст. 1) (**Додаток 2.25**).

МЗС мало забезпечити співпрацю з владами сусідніх держав, чиї біженці перебували на території України чи мали пройти нею транзитом з тим, щоби якомога скоріше розвантажити її, послаблюючи тим самим продовольчу кризу. Важливим моментом було й отримання дозволу від німецького командування на перетин біженцями українсько-польського кордону власними кіньми (ст. 2).

На Міністерство праці покладалося завдання зносити встановити відносини з адміністраціями заводів Гретера, Велера, Київського машинобудівного і майстернями Київського округу шляхів *«щодо швидкого ремонту пароплавів, призначених для руху біженців»*¹. На Міністерство продовольчих справ покладалося забезпечення паливом для пароплавів. Від Міністерства військових справ біженецький департамент мав отримати деякий транспорт з демобілізованих частин, обладнання для похідних кухонь, кип'ятильники та інше майно з військових складів. До того ж воно було уповноважене зобов'язати комендантів залізничних станцій контролювати за пропуск біженців лише за відповідними проїзними документами.

Важливим моментом стала організація порядку при проведенні реевакуації біженців. Відтак на адміністративно-політичний департамент МВС із залученням місцевої міліції покладалося *«...підтримання ладу і спокою між біженцями при отриманні їжі на харчових пунктах, руху через села, а також охорону від псування біженецьких посівів, будинків і т.д.»* (ст. 8). Загальне керівництво процесом мав здійснювати біженецький департамент, який *«... для найшвидшого і найліпшого виконання плану реевакуації біженців»* отримав широкі повноваження. Серед іншого – й утворення на місцях спеціальних реевакуаційних інституцій².

На виконання Плану реевакуації передбачалося використати усі наявні інституції ВЗС, ВСМ, РТЧХ, гідротехнічних, технічних організацій, які на той

¹ Там само, арк. 7 зв.

² Там само, арк. 8.

час перебували на стадії ліквідації, – пункти харчування, пекарні, лазні, медико-харчові пункти, аптеки, лабораторії, а також непотрібне Військовому міністерству майно – пересувні кухні, пекарні, транспортні засоби та ін.. Усе це належало перепідпорядкувати біженецькому департаменту МВС, водночас питання діяльності медико-санітарних пунктів належало узгодити з Головною медико-санітарною управою, яка функціонувала у структурі того ж міністерства¹.

Таким чином, протягом грудня 1917 – квітня 1918 р. в Україні було розроблено план реєвакуації біженців Першої світової війни та розгорнуто значну підготовчу роботу щодо втілення його у життя. Залучення до його виконання низки міністерств, у свою чергу, засвідчило про широту мислення розробників плану та їх державницький підхід до розв’язання проблеми. Водночас результативність діяльності урядових структур в окресленій царині, безумовно, багато в чому залежала від ставлення до цього питання Німеччини та Австро-Угорщини.

З осені 1917 р. українська влада розпочала спроби співпраці з відповідними структурам держав-учасниць Четверного союзу щодо можливості організації повернення українських біженців на Холмщину і Галичину. При цьому вона послідовно і неухильно відстоювала думку про необхідність створення спеціального «відкритого коридору» на якомусь відтинку фронту, з тим щоби біженці в найкоротший спосіб змогли дістатися своїх домівок. 25 листопада 1917 р. на засіданні Виконкому КН у СБ було розглянуто питання про негайну організацію переговорів з *«австрійською владою у справі повернення біженців на старі місця мешкання»*². Важливо було, щоб Австро-Угорщина видала дозвіл на пропуск біженців із Галичини і Буковини через яку-небудь ділянку фронту, а не через далеку Швецію³. Певна річ, що для багатьох біженців, які потерпали від матеріальної скрути, шлях додому через цю країну був надто вже складним. Для порівняння зазначимо, що для польських біженців, які були зобов'язані добиратися до Польщі через Швецію *«навіть перебування в Швеції не давало впевненості у від'їзді додому, оскільки в Стокгольмі необхідно було отримати німецьку або австро-угорську візу»*⁴. Тривале очікування в чужій країні, доки дипломатичні служби оформляли документи, могли дозволити собі тільки достатньо заможні польські біженці.

17 грудня 1917 р. у Ставці командування Південно-Західним фронтом у місті Бердичеві відбулася спеціальна нарада, на якій обговорювалося питання *«найшвидшої евакуації всіх невійськовозобов'язаних заложенників, адміністра-*

¹ Жванко Л. Соціальні виміри Української Держави (квітень – грудень 1918 р.). – С. 33.

² ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 24, арк. 15 зв.

³ Там само, арк. 16.

⁴ Korzeniowski M. Tułaczy los. – S. 221.

2.3. Підготовка до реевакуації біженців

тивно висланих та біженців на територію Австро-Угорщини та Королівства Польського»¹. В її роботі взяли участь представники Генеральних секретарств міжнародних справ, польських справ, Ставки Південно-Західного фронту, представники національних комітетів. Крайову нараду у справах біженців представляв В. Сабат, член її Виконавчого комітету². На зібранні було визнано за необхідне підписати угоду з австро-угорським командуванням щодо «... умов повернення та переходу через фронт невійськовозобов'язаних мешканців Галичини і Буковини»³. Нарада, з метою прискорення «справи повороту біженців», доручила контррозвідному відділу Південно-Західного фронту скласти список всіх осіб, проти яких висунуто звинувачення у шпигунстві та виїзд яких з України небажаний⁴. Для реалізації цього завдання 20 грудня 1917 р. генеральний секретар міжнародних справ О. Шульгін звернувся до Генерального секретарства військових справ з проханням виділити додаткові кошти на оплату праці військових, на яких покладалося складання зазначеного списку⁵.

Наприкінці грудня того ж року Генеральне секретарство міжнародних справ, «... йдучи назустріч нараді [17 грудня 1917 р.]», започаткувало роботу спеціальної комісії, яка мала заступити всі розрізнені інституції, що займалися справами остаточного оформлення виїзду біженців⁶. І вже 23 грудня 1917 р. О. Шульгін направив листи до етнічних комітетів, які функціонували в Україні, зі зверненням «... направити для утворення комісії свого представника», оскільки «... справа повернення біженців є надзвичайно пекуча і що радикальне вирішення її лежить як в інтересах біженців, так і УНР...»⁷. До її складу увійшло десять представників «... Генсекретарств Міжнаціональних, Військових, Внутрішніх і Польських справ, представників біженецьких українських, польських, єврейських організацій та Галицько-Буковинського комітету»⁸. Від Центрального українського Галицько-Буковинського комітету до комісії увійшов його голова І. Базяк, від польських організацій – С. Москалевський, єврейського крайового комітету – Б. Вайншельбаум. Очолив її роботу К. Лоський – директор канцелярії Генерального секретарства міжнародних справ.

¹ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 44, арк. 40.

² Там само, арк. 22.

³ Кудлай О. Б. Створення та діяльність народного міністерства міжнародних справ Української Народної Республіки (червень 1917 – квітень 1918 рр.). – С. 42.

⁴ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 44, арк. 32.

⁵ Там само, арк. 32 зв.

⁶ Там само, арк. 40.

⁷ Там само, арк. 40, 43, 51.

⁸ Там само, арк. 40.

9 січня 1918 р. на одному із перших засідань комісія розглянула та схвалила «Проект порядку виїзду за кордон заложників, виселенців і біженців», підготовлений Генеральним секретарством міжнародних справ. Право на виїзд, у відповідності до його положень, надавалося заручникам, священикам, виселенцям, біженцям, військовозобов'язаним при наявності посвідчення про нездатність до військової служби. При цьому для отримання дозволів на виїзд цим особам належало подати документи на перевірку до біженецьких організацій Києва. Останні були уповноважені зібрати та подати на остаточне затвердження списки до Генерального секретарства міжнародних справ, яке «... у свою чергу після звірки виписувало посвідчення на право виїзду за кордон і передавало їх до біженського департаменту...»¹. Власне з цього моменту контингент репатріантів переходив у відання Генерального секретарства внутрішніх справ².

Генеральне секретарство міжнародних справ, враховуючи, що проблема репатріації біженців вийшла за межі власне внутрішньо української справи, а умови їх пропуску через лінію все ще існуючого Південно-Західного фронту належало врегулювати міждержавними угодами, уповноважила українську делегацію, яка на той час перебувала у Брест-Литовську, підготувати конференцію з «представниками Генерального секретаріату та Австро-угорської монархії у справі пропуску біженців, заручників і адміністративно висланих через фронти»³. Її планувалося провести вже 29 грудня, але дату проведення було перенесено, і в заплановані терміни угоду підписати не вдалося. 5 січня 1918 р. К. Лоський – директор канцелярії біженецького департаменту, направив В. Голубовичу – голові української делегації, телеграму, в якій виражалось прохання якомога швидше вирішити проблему повернення «заручників, виселенців і біженців»⁴.

Українська сторона розробила умови репатріації, серед яких, повернення додому всіх категорій переміщеного населення без вікових обмежень. Підставою для цього була стаття 1 угоди Російської імперії та Австро-Угорщини про взаємний пропуск цивільних полонених через кордон. Для користі біженців планувалося повернення всіх священиків, а також чоловіків віком 16 – 50 років. Принципу взаємного обміну рівною кількістю переміщених осіб у цьому випадку можна було і не дотримуватися. Важливими були питання визначення міс-

¹ Кудлай О. Б. Створення та діяльність народного міністерства міжнародних справ Української Народної Республіки (червень 1917–квітень 1918 рр.). – С. 43.

² Там само. – С. 44.

³ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 44, арк. 48.

⁴ Там само, арк. 70.

2.3. Підготовка до реевакуації біженців

ця пропуску, термінів переходу через лінію фронту, кількості багажу, дозволеного для вивозу, організації охорони пунктів переходу тощо¹.

Протягом січня 1918 р. Генеральне секретарство міжнародних справ та створена при ньому спеціальна комісія вели підготовку до укладання умов повернення додому усіх переміщених у роки війни осіб. 12 січня 1918 р. на засіданні цієї комісії в односторонньому порядку було підтверджено право виїзду з України без обмеження за статевовіковою ознакою усіх заручників, виселенців і біженців з Галичини і областей колишньої Російської імперії, зайнятих Центральними державами. При цьому «...*Народне міністерство Внутрішніх справ з огляду на охорону інтересів Української Народної Республіки може не дозволити повернути до рідного краю всім тим, котрих виїзд для добра Української Народної Республіки був би непоміжаний*»². Усі бажаючі повернутися додому мали звертатися до своїх етнічних комітетів, а «*особи такої національності, котра немає біженецьких організацій, зголошуються до Галицько-Буковинської комісії*»³.

Не вдалося розв'язати остаточно це питання і після переговорів. Тому 20 березня 1918 р. К. Лоський, який на той час працював директором канцелярії Народного міністерства закордонних справ⁴, поставив до відома біженецький департамент про неможливість реевакуації галичан-виселенців, позаяк не відбулося ратифікації мирного договору з боку Австро-Угорщини⁵.

Позицію ігнорування української сторони у справі репатріації біженців зайняла і Німеччина. Після вступу до України окупаційних військ, командування останньої чинило перепони до повернення додому біженців «...*навіть з тих територій Української Народної Республіки, які не були окуповані німецькою владою*»⁶. Тому українська влада була змушена неодноразово звертатися до німецького представництва з метою хоча б якимось чином сприяти у розв'язанні проблеми. Наприклад, 26 березня 1918 р. М. Любинський, виконувач обов'язків міністра закордонних справ, направив до німецького посла барона фон Мумма звернення, в якому зазначалися факти непорозумінь з німецькою владою у справі реевакуації біженців. Більше того, висловлювалося прохання до

«... пана представника Німецької Держави не чинити жодних перепон у повороті біженців із тих областей Української Народної Республіки, які ніколи не були окуповані, як також по можливості

¹ Там само, арк. 71.

² Там само, арк. 94.

³ Там само, арк. 95.

⁴ Матяш І. Ad fondes / І. Матяш // Зовнішні справи. – 2008. – № 3. – С. 59.

⁵ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 44, арк. 112 а.

⁶ Там само, спр. 40, арк. 57.

зіволити вже тепер до ратифікації мирного договору на поворот тих біженців, які масами скупчилися у прифронтовій смузі і котрих перебування дуже шкідливо впливає на місцеві відносини та взагалі є там небажаним»¹.

8 квітня того ж року МЗС отримало відповідь від головного військового командування групи військ фельдмаршала Г. фон Ейхгорна. У листі зазначалося власне німецьке бачення проблеми. І звісно, німецькі військові власті, на їх думку, не чинили «... жодних перепон для біженського руху на схід від лінії старої позиції»². Наголошувалося й на небезпеці виникнення епідемій у разі скупчення великих мас біженців та висловлювалася думка про доцільність перебування останніх на своїй місцях та допомоги місцевому населенню у посівних роботах.

Практично німецька влада наклала заборону на рух біженців у межах України, і це при тому, що у прикордонних районах спостерігалось значне скупчення цих людей. Ще 27 березня 1918 р. М. Любинський та К. Лоський надіслали до барона фон Мумма чергове прохання дозволити перетин кордону біженцям, які, за даними Рівненського комісара УНР Сумневича, перебували в українському прикордонні. До того ж німецьке командування, в умовах відвертого ігнорування української влади та наростаючого міждержавного конфлікту, фактично заблокувало й виїзд з України іноземних біженців. Дійсно, як зазначає О. Кураєв:

«... на той час Центральна Рада відчувала велику залежність від німецьких вимог, тому їй все важче було відстоювати свій суверенітет...». І далі «... усі поступки української сторони не змогли переконати як німців, так і австрійців у тому, що із соціалістичним київським урядом можна співпрацювати й надалі»³.

У цьому контексті слід зазначити, що країни Четверного союзу, як зауважив І. Срібняк, ігнорували й виконання 6-ї статті Берестейського договору щодо повернення додому українських військовополонених⁴.

Та все ж урядовці МВС та МЗ УНР ризикували звертатися до німецької сторони й з метою врегулювання хоча б проблеми реєвакації польських біженців-службовців. Фактично можна говорити, що українська сторона, на прохання польських біженецьких організацій виконувала посередницьку місію. Проте реакція німецького командування була негативною, що не в останню

¹ Там само, арк. 57 зв.

² Там само, арк. 79.

³ Кураєв О. О. Політика Німеччини й Австро-Угорщини в Першій світової війні... – С. 290–291.

⁴ Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.). / І. Срібняк – К. : Київ. держ. лінгв. ун-т, 1999. – С.163.

2.3. Підготовка до реевакуації біженців

чергу залежало від загального ставлення офіційної влади Німеччини до України як держави, що не змогла виконати взятих у Брест-Литовську на себе зобов'язань. Наприклад, без відповіді залишилося прохання міністра закордонних справ УНР, направлене 12 квітня 1918 р. до барона фон Мумма з приводу надання дозволу на повернення до Польщі поштово-телеграфних працівників. Для українського міністерства ця справа була «... дуже необхідною, негайною і важливою, і тому прохає Вас [барона фон Мумма] дати свою згоду на поворот зазначених осіб якнайскоріше до рідного краю...»¹. Не вдалося розв'язати питання повернення додому польських залізничних працівників. Наприклад, 27 квітня 1918 р. начальник Поліської залізниці у своєму листі прохав керівництво Міністерства шляхів УНР посприяти, щоби німецька влада не чинила перешкод до повернення додому евакуйованих у 1915 р. службовців Привіслянських і Варшавських залізниць². На жаль, наприкінці квітня 1918 р. історія розпорядилася по-іншому і доба УНР закінчила своє існування.

Таким чином, за доби УНР було підготовлено масштабну акцію, спрямовану на організацію реевакуації біженців Першої світової війни. До розробки цього плану було залучено широке коло фахівців-професіоналів з різних міністерств і відомств, який, фактично, став першим на постімперських теренах планом врегулювання проблеми повернення додому сотень тисяч цивільного населення. Для його виконання, що включав цілий комплекс заходів, передбачалося виділити значні кошти. Проте реалізувати положення, у зв'язку із негативною внутрішньою та зовнішньою ситуацією, вдалося лише за часів Української Держави П. Скоропадського.

* * *

Доба Української Центральної Ради в історії новітнього вітчизняного державотворення була досить короткою у часову вимірі. Безумовно, вона позначена цілою низкою фатальних помилок, короткозорістю її керманичів і керівництва першого ешелону влади, проте незаперечним залишається факт, що доля біженців Першої світової війни була їй небайдужа. Відтак ця проблема склала один із аспектів її внутрішньої політики. Біженця українська влада розглядала перш за все як жертву воєнного конфлікту без різниці статків, етнічної, релігійної, соціальної приналежності.

¹ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 44, арк. 147.

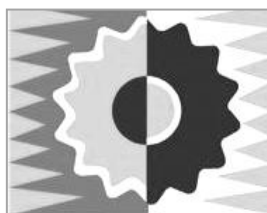
² Там само, спр. 35, арк. 18.

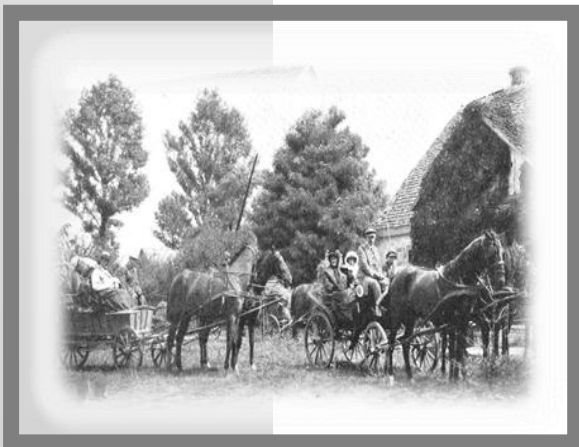
Перехід УЦР в опозицію до Тимчасового уряду після оприлюднення I-го Універсалу та започаткування Генерального секретаріату означали і зміну у її ставленні до проблеми біженства. Відтак поступово було започатковано власне українські урядові структури – біженецький департамент та Краєву нараду у справах біженців, залучено фахівців до роботи. При цьому місцева ланка біженецьких органів майже не зазнала реформувань, на посадах залишилися досвідчені громадські діячі. Слід відзначити, що нова українська влада співпрацювала з етнічними комітетами біженців, залучаючи їх очільників до розробки програмних документів в окресленій царині.

Важливим моментом в усвідомлення ролі УНР у справі розв'язання проблем біженців Першої світової війни в загальноєвропейському контексті є її постановка на переговорах у Брест-Литовську. Фактично українські дипломати стали першими, хто заявив про неї вголос. На жаль, їх гуманітарні пропозиції, як і статті договору, залишилися для основних гравців європейської дипломатії, держави яких великою мірою і спричинили цю проблему, другорядним питанням, оскільки попереду їх уже чекав Версаль.

За таких умов українська влада взялася самотужки вирішувати долі сотень тисяч жертв розв'язаної не нею війни, розробивши нормативну базу. Ключовим документом став «Додаток до плану реєвакуації», що передбачав широку підготовчу роботу, яку належало виконати у стислі строки, щоби з кінця березня 1918 р. розпочати повномасштабну репатріацію біженців. Протягом березня - квітня 1918 р., незважаючи на пасивну протидію австро-німецьких властей, серйозну господарську розруху, спричинену більшовицькою окупацією, в Україні розгорнулася широка підготовча робота щодо втілення у життя плану повернення додому колишньої жертв недалекоглядної політики імперських військових. Історія внесла свої корективи, даючи можливість втілити в життя план лише з літа 1918 р. уже за інших політичних умов.

РОЗДІЛ III

Соціальний захист біженців Першої світової війни в Українській Державі

3.1. Основи політики Української Держави у царині біженства.

Система органів допомоги біженцям

Важливим аспектом внутрішньої політики Української Держави стало розв'язання комплексу гуманітарних проблем, породжених Першою світовою війною. Військовополонені, інваліди війни, діти-сироти, виселенці, біженці були визнані нею як об'єкти особливої уваги і допомоги. У цей час біженство, як соціальне явище, вийшло за межі компетенції одного державного утворення і набуло суто міжнародного характеру¹, а Україна, серед іншого – як транзитна територія, опинилася в епіцентрі подій, пов'язаних із процесом їх реєвакуації. Прагнення гетьманського керівництва порозумітися з відповідними структурами Німеччини, Австро-Угорщини, Радянської Росії та Польщі засвідчили його бажання якомога скоріше вирішити проблеми перебування сотень тисяч біженців в Україні. Відтак комплекс питань, пов'язаних з біженством Першої світової війни, був визнаний одним із напрямків внутрішньої політики Української Держави.

Слід зазначити, що формування державної політики в окресленій царині, як і у всіх галузях тогочасного державного будівництва, відбувалося уже в ході практичної діяльності відповідних структур². Керуючою інституцією у справах біженців був визнаний біженецький департамент (офіційна назва – Департамент у справах біженців, проте в архівних документах постійно вживається саме як біженецький департамент)³, який розміщувався у Києві по вулиці Лютеранській, 32⁴, величній споруді в стилі ампір, збудованій на початку ХХ століття. Після гетьманського перевороту його роботою продовжував керувати Ю. Старицький. Також залишився на своїй посаді й помічником директора департаменту В. Гаспар'ян⁵.

Упродовж літа-осені 1918 р. тривав процес оптимізації структури біженецького департаменту, здатної адекватно реагувати на виклики часу. Над цим питанням працювала спеціальна комісія законодавчих справ Міністерства вну-

¹ Толокньов І. В. Залізничний транспорт України в період Першої світової війни... – С. 159.

² Жванко Л. Соціальні виміри Української Держави (квітень–грудень 1918 р.). – С. 24.

³ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 4, арк. 66.

⁴ Там само, оп. 1, спр. 274, арк. 70.

⁵ Там само, спр. 14, арк. 2.

3.1. Основи політики Української Держави у царині біженства...

трішніх справ Української Держави, створена за ініціативи товариша міністра внутрішніх справ О.Вишневецького. Її метою стало упорядкування діловодства в МВС, визначення компетенції його департаментів, встановлення штатів та окладів службовців¹. До складу структури ввійшли сенатор І. Кнолль (голова), Д. Бусло, В. Варзар, А. Гуляєв, Л. Зубелевич (помічник голови комісії), А. Ессен, М. Крюков та Г. Ненарокомов². 19 липня 1918 р. члени комісії розпочали розгляд проекту про *«формування у складі Міністерства внутрішніх справ департаменту у справах біженців»*. Запрошений на засідання Ю. Старицький повідомив про подання на розгляд департаменту загальних справ МВС необхідних матеріалів щодо основних напрямків та організаційних підвалин діяльності біженецького департаменту³.

22 липня 1918 р. відбулося наступне засідання комісії, на якому в ході дискусії вирішувалося питання статусу, структури і штатів біженецького департаменту, компетенції Крайової наради у справах біженців. Перш за все І. Кнолль поставив на обговорення питання про доцільність подальшого функціонування у структурі Міністерства внутрішніх справ департаменту у справах біженців. На думку виступаючого, більш відповідним до вимог часу мало стати *«Тимчасове управління у справах біженців»*⁴, тим більше, що 1 червня 1918 р. Рада Міністрів Української Держави затвердила *«Штати і розпис посад Окремого Управління по біженецьким справам Міністерства внутрішніх справ»*. Проти такої ідеї висловився Ю. Старицький. Він обґрунтовував необхідність збереження департаменту тим, що останній фактично *«... існує і функціонує; рахунки і чеки на мільйонні суми пишуться на його ім'я і від імені Департаменту; перейменування департаменту на Управління у справах біженців призвело б до низки непорозумінь та несприятливо відобразилося на вже налагодженій роботі департаменту»*⁵. Члени комісії, заслухавши пояснення Ю. Старицького, та виходячи з практичних міркувань, висловилися за створення (а фактично за реорганізацію існуючого) у структурі Міністерства внутрішніх справ *«Тимчасового департаменту у справах біженців»*. Статус *«тимчасового»* передбачав його ліквідацію після закінчення реевакуації біженців з території України.

Важливим питанням, яке обговорювали на засіданні, було визначення місця Крайової наради у справах біженців у системі біженецьких органів Української Держави. Ю. Старицький наголосив на недоцільності подальшого її існу-

¹ Там само, оп. 3, спр. 2, арк. 1–1 зв.

² Там само, спр. 129, арк. 11, 12, 16. Ініціали подано за російськомовним оригіналом.

³ Там само, арк. 11.

⁴ Там само, арк. 12.

⁵ Там само, арк. 12 зв.

вання у статусі, передбаченому постановою УНР від 28 грудня 1917 р.¹. Ефективність діяльності та прийняття рішень інституцією, до складу якої ввійшла значна кількість представників біженецьких організацій, часто вороже налаштованих одна до одної, були фактично неможливі². До того ж у повному вигляді ця структура збиралася лише одного разу на пленарному засіданні 27 – 28 листопада 1917 р.³. В умовах підготовки та проведення реевакуації біженців, при департаменті, на думку Ю. Старицького, доцільно було створити дорадчу структуру з представників губернських нарад у справах біженців, залучених до цього процесу фахівців з інших міністерств та урядових інституцій⁴.

Ще одна важлива проблема, яку обговорювали члени засідання, було структурування підрозділів департаменту. І. Кнолль, вказавши, що робота з надання допомоги біженцям *«безсумнівно велика і перед організаціями, покликаними надавати цю допомогу стоять широкі завдання, але вся ця робота відбудуватиметься на місцях, у центрі ж у Департаменті такої роботи не буде»*, висловився за скорочення чиновників канцелярії департаменту⁵. У запропонованому департаментом проекті передбачалося чотири відділи – біженецький, реевакуаційний, ліквідаційно-позичковий та загальний (*Додаток 3.1*). Проте головуючий висловився за передачу справ останнього до одного з інших відділів, а член комісії Г. Ненарокомов виступив за перенесення всієї бухгалтерської частини діяльності департаменту до його ліквідаційно-позичкового відділу⁶. У результаті подальшого обговорення цього питання, Ю. Старицький погодився з пропозицією комісії щодо скасування загального відділу з передачею частини його повноважень біженецькому відділу. Всі ж бухгалтерські справи департаменту передбачалося сконцентрувати в ліквідаційно-позичковому відділі.

У частині штатного розкладу департаменту комісія, крім іншого, ухвалила перейменувати посади «представників департаменту» на «уповноважених», довівши їх кількість до десяти. У зв'язку з *«широким колом діяльності на цій посаді, відповідальній роботі та великих сум грошей, якими вони мали оперувати»*, передбачалося підвищити уповноваженим зарплатню⁷. Члени комісії погодили весь проект штату департаменту, в результаті якого до роботи передбачалося залучити 59 урядовців⁸.

¹ Там само.

² Там само, арк. 5 зв.

³ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 216, арк. 9–10

⁴ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 129, арк. 12 зв.

⁵ Там само, арк. 13.

⁶ Там само.

⁷ Там само, арк. 13 зв.

⁸ Там само, арк. 14–15.

3.1. Основи політики Української Держави у царині біженства...

Матеріали обговорень на засіданнях комісії стали основою Пояснювальної записки до «Проекту Положення про Департамент у справах біженців і Крайової Наради»¹. У ній перш за все підтверджувався факт функціонування на правах тимчасового у складі МВС Української Держави біженецького департаменту. Принциповим моментом у записці було визнання доцільності реформування Крайової наради у справах біженців на засадах, вироблених Ю. Старицьким. Відтак до її складу передбачалося ввести 10 – 12 представників губернських нарад у справах біженців, по одному урядовцю від Міністерства народного здоров'я та державного опікування, Міністерства фінансів, Державного контролю. Крім іншого, на цю структуру покладался контроль за діяльністю губернських нарад у справах біженців. Автори записки, враховуючи реорганізацію підвалин діяльності Крайової наради у справах біженців, виступили за скасування «Тимчасових правил управління справами допомоги біженцям на території України» та усіх доповнень до них². Утім, не зважаючи на реформування біженецьких структур своєї попередниці в концептуальних моментах, влада Гетьманату демонструвала свою послідовність. Тому план реєвакації біженців, підготовлений фахівцями УНР, було прийнято до виконання.

«Евакуація біженців повинна здійснюватися за планом, розробленим [біженецьким. – Л. Ж.] департаментом і затвердженого Центральною Радою; про час введення цього плану послідує особливе розпорядження»³.

Таку ухвалу було прийнято 29 квітня 1918 р. на спільному засідання представників біженецького департаменту Міністерства внутрішніх справ Української Держави і представників окупаційної влади Німеччини та Австро-Угорщини.

Основним нормативно-правовим актом, покликаним регулювати сферу біженства в Українській Державі, стало «Положення про Департамент у справах біженців», в інших джерелах зазначено, що це – «Закон про Департамент і Крайову нараду у справах біженців»⁴. Фактично цей документ і мав статус закону, оскільки за доби Гетьманату не існувало чіткого розмежування між законами і підзаконними актами. Наприклад, механізм політики держави у сфері соціального захисту населення, яка перебувала в компетенції Міністерства народного здоров'я та державного опікування (далі – МНЗ та ДО), визначався у наступних нормативних документах: «Положення МНЗ та ДО про опіку дітей»

¹ Там само, арк. 5–10.

² Там само, ф. 1115, оп. 1, спр. 1, арк. 66–69.

³ Держархів АР Крим, ф. Р. - 999, оп. 1, спр. 42, арк. 3–3 зв.

⁴ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 129, арк. 6 зв.

(перша половина липня 1918 р.); «Положення про місцеві органи державного опікування» (17 липня 1918 р.); «Проект штатів Департаменту Державного Опікування» (3 вересня 1918 р.) та ін.¹.

17 серпня 1918 р. комісія законодавчих справ схвалила текст «Закону про Департамент і Крайову нараду у справах біженців»², а 22 серпня того ж року І. Кноль передав його на розгляд міністру внутрішніх справ І. Кістяківському³. «Положення» складалося з трьох частин. У першій визначався склад урядовців департаменту, у другій – його повноваження, у третій – склад і компетенція Крайової наради у справах біженців. У департаменті мали працювати «...директор, віце-директор, уповноважені, начальники відділів та інші чини по штату» (ч.1, ст. 1)⁴. До сфери компетенції біженецького департаменту належала організація соціального захисту всіх категорій цивільного населення, переміщених у роки війни російською владою – біженців, заручників, німців-колоністів і виселенців-колоністів. При цьому допомогу передбачалося надавати «як у місцях їх тимчасового перебування, так і при поверненні на Батьківщину [українців, які поверталися до Волині та Поділля. – Л. Ж.]»⁵.

Українська влада тим самим сконцентрувала свої зусилля на організації допомоги перш за все пересічній людині, незалежно від її попереднього статусу в суспільстві, місця проживання, майнового цензу, етнічної та конфесійної приналежності. У департаменті зосереджувалося керівництво «... з нагляду за плановим і правильним поверненням вищевказаних категорій на батьківщину». Важливими були положення про відшкодування збитків, завданих біженцям війною, та допомоги з відновлення жител біженців, головним чином, у повітах Волинської та Подільської губерній. Відтак у компетенції департаменту перебувало «... надання допомоги з відбудови зруйнованих під час війни на території Держави будівель і з приведення в належний порядок володінь, постраждалих від воєнних дій» (ч.1, ст. 4)⁶.

Цілком закономірним кроком у справі реформування існуючих біженецьких органів можна назвати оптимізацію Крайової наради у справах біженців із громіздкої структури на дорадчу інституцію при біженецькому департаменті МВС Української Держави. 11 статей «Положення» регламентували склад, повноваження та організацію роботи Крайової наради у справах біженців. Перш

¹ Жванко Л. Соціальні виміри Української Держави (квітень–грудень 1918 р.). – С. 32.

² ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 129, арк. 16.

³ Там само, арк. 1.

⁴ Там само, арк. 2.

⁵ Там само, арк. 6.

⁶ Там само, арк. 6.

3.1. Основи політики Української Держави у царині біженства...

за все зазначалося, що «при Департаменті у справах біженців перебуває Крайова нарада у справах біженців». Керівництво її роботою належало до компетенції міністра внутрішніх справ, хоча фактично на засіданнях головували за згодою його заступник чи директор біженецького департаменту¹. До складу Наради, крім голови, увійшли 16 урядовців та представників місцевих біженецьких структур департаменту:

«Директор Департаменту у справах біженців, Віце-директор цього Департаменту, представники (призначені відповідними міністрами) від Міністерств Народного Здоров'я і фінансів, і Державного Контролю, по одному від кожного з цих відомств, і представники від Губернських Нарад (Київської, Катеринославської, Волинської, Подільської, Полтавської, Харківської, Херсонської, округ Мелітопольської та Пінської, міст Одеси і Миколаєва) по одному від кожного»².

На засідання Крайової наради у справах біженців потреби при необхідності передбачалося запрошувати з дорадчим голосом різних фахівців у справі біженства. Введення до складу Крайової наради у справах біженців представників губернських нарад у справах біженців можна розцінити, серед іншого, як визнання їх місцевими органами біженецького департаменту.

На розгляд Крайової наради у справах біженців передбачалося виносити всі кошториси, звіти, доповіді та розроблені департаментом плани з надання допомоги та реєвакуації біженців, а також проекти, питання та справи, з яких міністр внутрішніх справ вважав за необхідне отримати висновок членів наради (ч. 3, ст. 6). Усі ухвали на засіданнях належало приймати простою більшістю голосів. За умови їх рівності, перевагу мав голос головуючого Крайової наради у справах біженців. Розходження в думках з того чи іншого питання належало записувати до журналу засідань. Наприклад, 11 липня 1918 р. на засіданні Виконавчого комітету, коли розглядалося питання про фінансування Польського реєвакуаційного комітету, особливий погляд висловив представник Державного контролю Юркевський. Його зауваження стосувалося необхідності подання цією структурою до Крайової наради у справах біженців *«опису витрат на витрачені їм гроші за минулий час»³*. Отже, Крайова нарада у справах біженців розглядалася як дорадчий колегіальний орган для прийняття різних ухвал з питань біженства з повноваженнями затверджувати розроблені біженецьким департаментом но-

¹ Там само, арк. 2 зв.

² Там само.

³ Там само, ф. 1115, оп. 1, спр. 28, арк. 49 зв.

рмативні акти. Усі рішення, ухвалені членами Крайової наради у справах біженців, набували чинності за умови їх підпису міністром внутрішніх справ¹.

Таким чином, «Положення про Департамент у справах біженців» юридично закріпило вертикаль державних органів Української Держави у царині біженства, покладаючи керівництво справою на біженецький департамент. У той же час Крайову нараду у справах біженців було визнано дорадчою структурою з правом прийняття колективних рішень в окресленій сфері. Місцевою ланкою біженецького департаменту стали губернські наради у справах біженців, а також інституції в містах, які за доби Гетьманату отримали статус отаманства – Київ, Одеса, Миколаїв та округи – Мелітопольська і Пінська (якщо бути точним, то Таврійська і Поліська)².

В Українській Державі втіленням у життя політики у сфері біженства займалася система відповідних державних органів, місцевих самоврядувань, громадських спілок різного характеру та етнічних комітетів. Керуючою інституцією став біженецький департамент Міністерства внутрішніх справ. При цьому слід зазначити, що упродовж всього періоду гетьманування П. Скоропадського кілька разів змінювалася кількість його штату у бік збільшення, що, очевидно, зумовлювалося зростанням навантаження на персонал у зв'язку з розгортання процесу реевакуації біженців.

8 травня 1918 р. директор біженецького департаменту Ю. Старицький, на підставі обіжника МВС³, направив до міністерської канцелярії дані про урядовців департаменту. Отже, у підвідомчій йому структурі працював 31 фахівець: директор департаменту, помічник директора (заступник), два завідувачі відділами, чотири уповноважених, чотири діловоди, два помічники діловодів, два помічники бухгалтерів, три урядовці I класу (в інших документах подано як ранг), п'ять урядовців II класу, два урядовці III класу, три машиністки, два кур'єри⁴. За матеріалами *Додатку 3.2* можна встановити хронологію зростання чисельності урядовців департаменту. Так, наприкінці грудня 1917 р. у департаменті працювало 6 урядовців, наприкінці січня 1918 р. – 11, наприкінці березня – 18, наприкінці квітня – 26. За умови неможливості визначити дату початку роботи діловода А. Матіюка та кур'єра П. Давиденка, можна припустити, що на початку травня у департаменті працювала 31 особа. Найбільше штат поповнив-

¹ Там само, арк. 3.

² Харченко Т. О. Становлення місцевих органів виконавчої влади та самоврядування в Українській державі (квітень – грудень 1918 р.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Харченко Тетяна Олексіївна. – Полтава, 2000. – С. 54.

³ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 1, спр. 9, арк. 185.

⁴ Там само, ф. 1115, оп. 1, спр. 4, арк. 66.

3.1. Основи політики Української Держави у царині біженства...

ся протягом березня – квітня 1918 р., коли у департаменті велася інтенсивна підготовка до проведення реевакуації біженців. У березні того ж року стали до роботи і два завідувачі відділами департаменту: загальним – М. Барвінський (він на той час виконував ще й обов'язки керівника канцелярії департаменту) та реевакуаційним – П. Микулін¹. Слід зазначити, що на керівних посадах департаменту обов'язково мали перебувати фахівці з вищою освітою². Так, випускником Київського університету був П. Микулін, а призначений пізніше начальник ліквідаційно-бухгалтерського відділу І. Вакар закінчив юридичний факультет Петербурзького університету³.

Отже, можна констатувати, що нова влада зберегла кваліфіковані кадри своєї попередниці, забезпечивши тим самим укомплектованість департаменту. Це не в останню чергу вплинуло на результативність його роботи. Для порівняння зазначимо, що у новостворених міністерствах уряду спостерігався дефіцит кадрів. Наприклад, у такому важливому за умов складної епідемічної ситуації, санітарному департаменті МНЗ та ДО на 1 червня 1918 р. фактично працював один співробітник, на 1 липня – п'ять, на 1 серпня – сім, на 1 вересня – 19, на 1 листопада – 31. У той час відповідно до «Положення про штати МНЗ та ДО» у департаменті мав працювати 113 службовець⁴. Однією з причин такого стану була складність у підборі кадрів. П. Скоропадський у своїх спогадах слушно зазначав, що у центральних органах влади «... була велика кількість людей, які не підходили за своїми знаннями та моральними якостями»⁵. Крім того, М. Галаган, відомий український громадсько-політичний діяч, який за доби Гетьманату обіймав посаду директора департаменту загальних справ МНЗ та ДО, помітив й іншу проблему щодо складності укомплектування міністерств і центральних відомств. У своїх спогадах він з гіркотою зазначив:

«Найвищі державні установи, в тому числі й міністерства, воно [російськомовне чиновництво. – Л. Ж.] розглядало як якісь канцелярії для здійснення на Україні «російської справи»... Це була, з погляду росіян, тимчасова гра в «самостійність», а тому й потреби великої не було, на їх думку, в тому, щоб ці установи належно були забезпечені й мали характер справді вищих державних установ»⁶.

¹ Там само, ф. 1216, оп. 1, спр. 4, арк. 2–2 зв.

² Там само, ф. 1115, оп. 1, спр. 4, арк. 56.

³ Там само, ф. 1126, оп. 3, спр. 90, арк. 124, 197.

⁴ Там само, ф. 1035, оп. 1, спр. 92, арк. 62.

⁵ Скоропадський П. Спогади. – С. 159.

⁶ Галаган Микола. З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.). – С. 381.

У середині літа 1918 р. на підставі «Положення про Департамент у справах біженців» відбулася кадрова реорганізація департаменту. У результаті його склад передбачалося збільшити до 61 фахівця (**Додаток 3.3**). З них у біженецькому відділі мало працювати – 4 урядовці, у реєвакційному – у 6, у ліквідаційно-позичково-бухгалтерський відділі – 8. Виконання технічних робіт у всіх відділах департаменту покладалося на 19 «канцелярських чиновників I – III рангів». Порівнюючи штатні розклади департаменту станом на травень (**Додаток 3.2**) і серпень 1918 р., можна припустити, що посада «урядовця» була тотожною посаді «канцелярського чиновника», який мав обслуговувати всі відділи. До цієї категорії, очевидно, можна зарахувати й посади машиністок і кур'єрів – урядовців III класу. Наприклад, звільнена з 1 липня 1918 р. за власним бажанням машиністка К. Майкова значилася у наказі як «урядовець III рангу»¹.

До нових штатних посад слід зарахувати юрисконсульта і ексекютора². Для полегшення співпраці з німецькою та австро-угорською владою у справі налагодження реєвакції біженців було введено посаду перекладача з німецької мови. Запровадження посади журналіста мало на меті донесення широкому громадському загалу проблеми біженців та шляхи її вирішення. Для опрацювання цифрових даних щодо кількісного складу біженців, наявних біженецьких організацій та іншої статистичної інформації, отриманих від губернських нарад у справах біженців у штаті реєвакційного відділу було введено посади старшого статистика та статистика³. Всю бухгалтерську частину департаменту належало зосередити у ліквідаційно-позичково-бухгалтерському відділі. Для цього було запроваджено три бухгалтерські посади та три посади рахівників⁴.

На результативність діяльності біженецького департаменту не в останню чергу впливав рівень матеріального забезпечення його працівників, які за своїм професійним статусом належали до високооплачуваних категорій державних службовців. При цьому спостерігалася тенденція до зростання заробітної плати урядовців департаменту. Наприклад, на серпень 1918 р. місячну оплату праці директора департаменту порівняно із травнем того ж року було збільшено з 900 до 1250 крб., віцедиректора з 750 до 1000 крб., начальника відділу з 600 до 833 крб., діловода з 450 до 550 крб. (**Додаток 3.4**). Такий крок був направлений на приведення у відповідність посадових окладів працівників департаменту до ді-

¹ Накази про призначення та увільнення по Біженецькому Департаменті // Державний вісник. – 1918. – 13 серпня.

² Ексекютор – в Російській імперії чиновник, який відав господарськими справами установ, наглядав за порядком у канцелярії.

³ ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 238, арк. 51.

⁴ Там само, ф. 1216, оп. 3, спр. 129, арк. 4.

3.1. Основи політики Української Держави у царині біженства...

ючих на той час тарифних окладів працівників урядового апарату Української Держави. Наприклад, директор департаменту в МНЗтаДО також отримував 1250, а начальник відділу – 830 крб.¹. Значно вищі оклади службовців міністерств Гетьманату, як наголосив Б. Андрусишин, *«давали можливість цим групам підтримувати відносно високий життєвий рівень. Бути на державній службі було престижно та вигідно»*². Річна оплата праці працівників біженецького департаменту на серпень 1918 р. обчислювалася у сумі 364 800 крб. проти 140 100 крб. станом на травень того ж року³. При цьому в департаменті практично не було вакантних посад. Наприклад, протягом липня 1918 р. з його штату за власним бажанням було звільнено три урядовці, а призначено п'ять, із них – діловод Г. Когінов, помічник діловода П. Солонина, урядовець I рангу Ю. Романенко, урядовці III рангу Н. Даревська і Є. Богданова⁴.

У жовтні 1918 р. С. Варун-Секрет, товариш міністра внутрішніх справ Української Держави, в минулому товариш голови Державної Думи Російської імперії⁵, підписав нові «Штати і розпис посад Біженецького Департаменту Міністерства внутрішніх справ по відділам», які фактично продублювали «Штати і розпис посад Окремого Управління у біженецьких справах Міністерства внутрішніх справ» (**Додаток 3.5**). Відповідно до його положень кількість урядовців належало збільшити до 71 особи, а витрати на їх утримання до 430 200 крб.⁶. В окрему структуру було виділено «Загальне управління» департаментом у складі 20 урядовців, у той час канцелярські урядовці (чиновники) були закріплені за кожним відділом. Склад біженецького відділу передбачалося збільшити з 4 до 12 працівників, реєвакуаційний відділ – з 6 до 9 працівників, ліквідаційно-позичково-бухгалтерський відділ – з 8 до 27 працівників.

На час приходу до влади П. Скоропадського важливі рішення у справі соціального захисту біженців вирішував Виконавчий комітет Крайової наради у справах біженців. Упродовж січня – початку червня 1918 р. було проведено 21 його засідання, на яких ухвалено низку важливих рішень з підготовки реєвакуації біженців. У його складі продовжували працювати І. Селіверстов, З. Мірна, С. Сосай, М. Вітерова, С. Москалевський, Б. Вайншельбаум, М. Козловський,

¹ Жванко Л. Соціальні виміри Української Держави (квітень–грудень 1918 р.). – С. 40.

² Андрусишин Б. У пошуках соціальної рівноваги / Б. Андрусишин. – К. : Федерація профспілок, 1995. – С. 69.

³ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 1, спр. 14, арк. 4–4 зв.

⁴ Накази про призначення та увільнення по Біженецькому Департаменті // Державний Вісник. – 1918. – 13 серпня, 15 серпня.

⁵ Варун Секрет Сергей Тимофеевич. Биографический указатель : [Электронный ресурс] / Варун С. – Режим доступа : http://www.hrono.ru/biograf/bio_we/varun_sekret.html. – Название с экрана.

⁶ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 4, арк. 56–56 зв.

Добролежа, секретарка – О. Тимошенко. Щоправда двох членів Виконкому – В. Сабата і В. Гаспар'яна, який став заступником голови цієї інституції, замінили І. Кішко та Г. Тершаковець¹. Члени Виконкому за роботу на кожному засіданні отримували по 20 крб., що в загальній сумі склало 2780 крб. (засідання протягом січня – червня 1918 р.)².

Для організації допомоги біженцям на місцях, збору необхідної інформації, передачі коштів місцевим представництвам було розширено існуючий у департаменті з часів УНР інститут уповноважених. На початку травня у структурі біженецького департаменту працювало чотири уповноважених: В. Кустовський (з 1 квітня 1918 р.), А. Васильчук (з 25 березня 1918 р.), В. Старовойтенко-Блинов (з 10 квітня 1918 р.), І. Менжинський (з 1 травня 1918 р.)³. Розгортання робіт з реєвакуації біженців призвело до збільшення числа уповноважених, які фактично стали кураторами цього процесу в закріпленій за кожним місцевості. Так, протягом усього періоду Гетьманату на Волині працювали В. Пущин та Л. Клименко, у Києві – В. Кустовський, на Катеринославщині – І. Менжинський, на Поділлі – А. Васильчук, на Холмщині – О. Скоропис-Йолтухівський, на Поліссі – О. Гендріхів, на Північному Кавказі – Коваленко⁴. Спеціального уповноваженого, яким було призначено Аполона Васильовича Еропкіна, було направлено до Сімферополя. Така необхідність була викликана тим, що за даними біженецького департаменту у Криму скупчилося *«багато біженців-українців, що змушує департамент прийти їм на допомогу, як на місці тимчасового перебування, так рівно і по переїзді на місця їх оселі»*⁵.

Ще одну групу уповноважених склали урядовці, які виїздили за кордон для виконання доручень біженецького департаменту, головним чином, «у справах реєвакуації» для передачі коштів українським біженецьким товариствам⁶. Наприклад, уповноважений В. Цеценевський мав відрядження до Ростова та Єкатеринодара⁷. Подібні фінансові доручення виконували й уповноважені департаменту, які направлялися в окремі табори тимчасового перебування біженців. Наприклад, у таборах при станції Коренево Харківської губернії та на Дарниці в Києві працювали відповідно Л. Жуковський та Л. Левицький⁸.

Окремо слід назвати введену в першій половині вересня 1918 р. посаду

¹ Там само, арк. 49.

² Там само.

³ Там само, спр. 4, арк. 2.

⁴ Там само, спр. 11, арк. 11, 12 зв., 13, 16 зв., 18, 50, 61 зв.

⁵ Там само, ф. 3766, оп. 1, спр. 191, арк. 101.

⁶ Там само, ф. 1216, оп. 3, спр. 37, арк. 1.

⁷ Там само, спр. 37, арк. 1.

⁸ Там само, спр. 52, арк. 386 зв.

3.1. Основи політики Української Держави у царині біженства...

«Головуповноваженого з влаштування біженців колишньої прифронтової зони на Україні»¹, яку обіймав представник біженецького департаменту Маркевич. Місцем його перебування було обрано Рівне – кінцевий пункт збору іноземних біженців, звідки вони рухалися у Білорусію, Польщу, Прибалтику та інші країни². Метою упровадження посади стало об'єднання заходів щодо облаштування життя біженців на території Холмщини, Полісся та Поділля [в інших документах – ще й Підляшшя. – Л. Ж.]. На головуповноваженого покладалася організація забезпечення останніх продуктами харчування, надання медичної допомоги, постачання живого інвентарю, посівних матеріалів для майбутнього врожаю, задоволення різних духовних потреб, «відновлення діяльності волосних та сільських установ на просторі колишнього фронтового району»³. Для реалізації своїх повноважень він залучав відповідних земських та міських службовців⁴. До того ж, головуповноважений мав право подавати «свої міркування» щодо вирішення проблем біженців на розгляд Ради Міністрів Української Держави. Отже, можна стверджувати, що центральну ланку управління біженецькими справами в Українській Державі було реорганізовано відповідно до вимог часу та зі збереженням головних принципів роботи і досвідчених фахівців.

За доби Гетьманату ухвали уряду в царині біженства, відповідно до нового адміністративно-територіального поділу, поширювалися на дев'ять губерній – Волинську, Катеринославську, Київську, Полтавську, Подільську, Чернігівську, Харківську, Херсонську та з 15 листопада 1918 р. – Холмську; дві округи – Поліську і Таврійську. Новими адміністративно-територіальними одиницями, які за принципом побудови були подібні до губернії, стали дві округи – Поліська і Таврійська. До їх складу входили ті повіти та волості, адміністративно-територіальний статус яких не був визначений і в подальшому передбачав зміни. Таврійську округу було утворено на території колишньої Таврійської губернії, з якої було вилучено п'ять повітів, розташованих на Кримському півострові. Натомість відповідно до положень спеціального закону, підписаного гетьманом 30 листопада 1918 р., до її складу увійшли Бердянський, Мелітопольський і Дніпровський повіти⁵. 15 червня 1918 р. постановою МВС Української Держави Мозирський, Рильський та Пінський повіти було об'єднано у Поліську округу⁶. У

¹ Там само, ф. 2201, оп. 1, спр. 65, арк. 1.

² Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали. – С. 103.

³ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 65, арк. 2.

⁴ Там само.

⁵ Харченко Т. О. Становлення місцевих органів виконавчої влади та самоврядування в Українській державі (квітень – грудень 1918 р.). – С. 48.

⁶ Там само. – С. 52.

полі зору нової влади перебував і Крим, де на час приходу до влади П. Скоропадського перебувало понад 16 тисяч біженців¹. Цих людей планувалося перевезти до західного кордону колишньої Російської імперії українськими землями, а відтак належало узгодити дії відповідних українських та кримських органів влади.

Важливою проблемою для гетьманської влади стало налагодження адміністративного апарату, а серед іншого й біженецьких структур у повітах, приєднаних Харківської та Чернігівської губерній Української Держави. Так, до складу Харківської губернії, відповідно до Постанови Ради Міністрів Української Держави від 14 серпня 1918 р., було приєднано п'ять повітів Курської губернії – Білгородський, Грайворонський, Корочанський, Суджацький і Ново-Оскольський² та Валуйський повіт Воронежської губернії³. Розбудова життя у новоприлучених та прикордонних українських повітах, які на той час перебували у прифронтовій зоні, відбувалася з великими потугами. Причиною того були постійні збройні напади більшовицьких загонів, конфіскація збіжжя та продуктів харчування, знущання над місцевими жителями. Наприклад, у Глухівському повіті, як повідомляв повітовий староста І. Нарбут,

«... щоденно відбуваються масові вбивства і робляться насильства над українськими громадянами, котрих більшовики примушують вступати у більшовицькі зграї та загони»⁴.

У прикордонних повітах Чернігівської та Харківської губерній набула поширення більшовицька агітація з метою змусити українське населення голосувати за відрив від України та приєднання до РСФРР⁵. *«Більшовики терором силують протестувати проти приєднання до України»*, – писали С. Шелухіну, голові української делегації на перемовинах з Радянською Росією, жителі прилученого до України містечка Корочі Курської губернії⁶. У відповідь на їх вибір, більшовики стратили 200 осіб, а 300 біженців, головним чином, *«інтелігентів чоловіків»* забрали з собою⁷. Загалом, протягом червня – липня 1918 р. до владних структур Гетьманату від представників місцевих самоврядувань українського прикордоння надійшло 109 телеграм зі скаргами на свавілля більшовиків та проханнями приєднати їх землі до Української

¹ Держархів АР Крим, ф. Р. - 999, оп. 1, спр. 1, арк. 15 зв., спр. 87, арк. 7.

² ЦДАВО України, ф. 1325, оп. 1, спр. 16, арк. 58.

³ Там само, спр. 2, арк. 87.

⁴ Там само, ф. 2607, оп. 1, спр. 17, арк. 25 - 26.

⁵ Лупандін О. І. Українсько-російські мирні переговори 1918 р. / О. І. Лупандін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1994. – С. 12. (Історичні зошити).

⁶ ЦДАВО України, ф. 2607, оп. 1, спр. 18, арк. 4.

⁷ Там само, арк. 56.

3.1. Основи політики Української Держави у царині біженства...

Держави¹. Так 2 липня Чернігівський губернський староста М. Савицький адресував до МВС прохання щодо зносин з німецьким командуванням на предмет переносу демаркаційної лінії до кордону Чернігівщини, оскільки *«більшовицькі банди з Грем'яча і Кам'янки нищать села, вивозять харчі, худобу...»*². З подібними проханнями звертався до центральної влади і Харківський губернський староста П. Заліський³.

Місцевими структурами, покликаними реалізувати державну політику у царині біженства, були визнані частково реформовані структури, успадковані від Російської імперії та Української Народної Республіки, – губернські наради у справах біженців. Керівництво ними покладалося на нововведений інститут губернських старост. Слід зазначити, що 16 травня 1918 р. П. Скоропадський підписав закон про ліквідацію інституту комісарів УЦР та запровадження посад губернських і повітових старост⁴. У свою чергу губернським старостам, які стали представниками нового режиму на місцях, були підвідомчі самоврядування – губернські, повітові, волосні земські управи та міські думи.

На посаду губернських старост призначалися місцеві діячі, які перебували на службі в губернських органах влади і самоврядувань, вели активну громадську діяльність, іноді мали особисте знайомство з гетьманом (**Додаток 3.6**). Досить непересічним постатями, наприклад, були три губернські старости Харківщини. Так, П. Заліський, виходець із родини землевласників Ізюмського повіту Харківської губернії, зробив блискучу військову кар'єру і на початок Першої світової війни перебував у чині генерал-майора. Мав доброзичні стосунки з майбутніми провідниками гетьманського руху П. Скоропадським і В. Липинським. Після гетьманського перевороту П. Заліський запропонував свої послуги уряду Української Держави і особистим наказом Гетьмана від 9 травня 1918 р. був призначений на посаду харківського губернського старости. Перебуваючи на цій посаді, відзначився енергійними діями у справі розбудови дієвого апарату місцевої влади. У той же час П. Заліський сповідував русофільські настрої, що межували з українофобством, які на початку липня 1918 р. привели його до відставки⁵.

Наступником П. Заліського став Л. Турчанинов, за часів Російської імперії перебував на посаді «неодмінного члена Харківського губернського у селянських

¹ Там само, арк. 4–7, 9–17, 20–29. *Обрахунки авторки.*

² Там само, спр. 17, арк. 8.

³ Там само, арк. 47.

⁴ Закон // Державний вісник. – 1918. – 26 травня.

⁵ Підлісний Д. В. Формування системи місцевих органів державної адміністрації та самоврядування Харківської губернії за часів гетьманату П. Скоропадського (квітень – грудень 1918 року) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Підлісний Дмитро Вадимович. – Х., 2009. – С. 219–220.

справах присутствія». Після Лютневої революції його було обрано головою канцелярії харківського губернського комісара Тимчасового уряду. Цікаво зазначити, що навесні 1918 р. Л. Турчанинов працював у відділі допомоги біженцям Харківського губернського присутствія¹. З 17 липня по 28 жовтня 1918 р. виконував повноваження харківського губернського старости. На цій посаді проявив себе здібним урядовцем, чітко притримуючись у своїй діяльності внутрішньополітичного курсу гетьманського уряду і водночас намагаючись уникати конфліктів із впливовими громадсько-політичними та владними угрупованнями губернії².

Останній харківський губернський староста С. Шидловський, відомий громадський і державний діяч, у недалекому минулому – член Державної Ради Російської імперії, походив із родини великих землевласників Валківського повіту. Після проголошення Української Держави увійшов до складу Ради міністра внутрішніх справ, виконував важливі конфіденційні доручення П. Скоропадського. На посаді губернського старости (призначений на цю посаду 23 жовтня 1918 р., а приступив до виконання своїх повноважень 28 жовтня) доклав чималих зусиль для зміцнення місцевої влади та розбудови правоохоронних структур³.

Серед призначених губернських старост були й українські патріоти. Серед таких можна назвати й Подільського старосту С. Кисельова (1877 – 1937), відомого земського діяча, юриста за фахом⁴. Маючи досвід роботи на посаді голови Проскурівської повітової земської управи, а за доби УЦР – Проскурівського повітового комісара⁵, він доклав чимало зусиль для відбудови зруйнованого в часи війни Поділля. Гетьманська адміністрація на Волині, якою керував Дмитро Федорович Андро, на думку І. Козинець, здійснила низку заходів, «...які змогли відновити спокій в губернії, припинити погроми маєтків і дали можливість населенню [серед яких були, безумовно, і біженці. – Л. Ж.] приступити до розвитку своїх господарств»⁶.

Градоначальництва Києва та Миколаєва, а з 1 серпня 1918 р. й Одеси⁷ було перейменовано у міські отаманства на чолі з отаманами. Останні отримали

¹ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 240, арк. 88.

² Підлісний Д. В. Формування системи місцевих органів державної адміністрації та самоврядування Харківської губернії за часів гетьманату П. Скоропадського. – С. 221.

³ Там само. – С. 222.

⁴ Східне Поділля в добу Української Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського (березень 1917 – грудень 1918 рр.) : Зб. док. та матеріалів / Упоряд. К. Завальнюк, Т. Стецюк. – Вінниця : О. Власюк, 2008. – С. 8.

⁵ Діяльність С. І. Кисельова на посаді губернського старости Поділля : [Електронний ресурс] / Діяльність. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nzvdpu/istoriya/2008_14/05%20reginalistuchna/diyalnist%20s.i.pdf. – Назва з екрану.

⁶ Козинець І. Ю. Державотворчі процеси на Волині в добу Гетьманату П. Скоропадського. – С. 62.

⁷ ЦДАВО України, ф. 1325, оп. 1, спр. 2, арк. 172.

3.1. Основи політики Української Держави у царині біженства...

повноваження губернських старост. Справами біженства у Києві опікувався О. Хануков, а з 19 жовтня 1918 р. – К. Маршалк, в Одесі – В. Мустафін, у Миколаєві – Е. де-Бонді¹. До компетенції губернських старост та отаманів у частині біженства належало головування на засіданнях губернських нарад у справах біженців, розподіл отриманих коштів з державної скарбниці, візування проїзних документів біженців², керівництво реєвакацією та облаштуванням життя біженців після повернення додому, головним чином, у прифронтові Волинську і Подільську губернії та ін..

Фактичними очільниками нарад, зважаючи на зайнятість губернських старост та отаманів, були досвідчені діячі, обрані з числа членів нарад. Наприклад, роботою Полтавської губернської наради у справах біженців керував Іван Прохорович Логінов, колишній представник громадської організації «Південнобіженець», голова Полтавського губернського комітету з надання допомоги біженцям, який у часи Російської імперії функціонував при губернській земській управі³. На Херсонщині «завідував справами» губернської наради В. Богуславський, який у «... складні часи панування в Україні більшовиків» зумів вжити заходів для полегшення життя біженців⁴.

У містах, центрах отаманств, функціонували окремі міські наради у справах біженців. Так, в Одесі до складу цієї інституції входили: голова наради А. Бродський, присяжний повірений; товариш голови В. Подольцев, управляючий канцелярією отаман В. Мустафін; управляючий справами наради Д. Ансович, голова латиського комітету. Членами наради було обрано по одному представнику етнічних біженецьких комітетів міста – білоруського, єврейського, латиського, литовського, польського, російського і українського, шість представників від Одеського міського управління та п'ять – від міської управи⁵. У Миколаєві функції наради виконував міський комітет допомоги біженцям⁶.

Штати губернських нарад у справах біженців утримувалися за рахунок державних коштів. Наприклад, влітку 1918 р., на підставі схваленого Крайовою нарадою у справах біженців кошторису витрат на потреби біженців в Українській Державі, в рахунок покриття заборгованості за першу чверть 1918 р. Київська губернська нарада у справах біженців на видачу заробітної плати праців-

¹ Харченко Т. О. Становлення місцевих органів виконавчої влади та самоврядування в Українській державі (квітень – грудень 1918 р.) – С. 7.

² Жванко Л. Соціальні виміри Української Держави (квітень – грудень 1918 р.) – С. 138.

³ Держархів Полтавської обл., ф. 992, оп. 1, спр. 8, арк. 12–12 зв.

⁴ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 109, арк. 165.

⁵ Там само, спр. 33, арк. 36, 37 зв.–38.

⁶ Там само, спр. 24, арк. 10.

ників та адміністративні видатки отримала 4800 крб. і 14055 крб. відповідно¹. На адміністративні видатки Волинській губернській нараді у справах біженців було перераховано 2625 крб., Херсонській губернській нараді – 2400 крб., Подільській губернській нараді – 1800 крб.². Одеська міська нарада у справах біженців за першу чверть 1918 р. отримала 1200 крб., з яких пішло на оплату праці *«Керівничому ділами Міської Народи 450 карб., помічнику його 150 карб., бухгалтеру 150 карб., машиністкам, служителям й на придбання канцелярських справ 450 карб.»*³.

Нижчою ланкою біженецьких органів залишалися повітові комітети, які діяли при повітових земських управах, міські комітети допомоги біженцям при міських управах та волосні комітети допомоги біженцям. Наприклад, у Харківській губернії відділи з надання допомоги біженцям продовжували функціонувати при шести повітових управах – Валківській, Валуйській, Вовчанській, Куп'янській, Охтирській, Сумській. При цьому склад працівників відділів був різний: від одного у приєднаному Валуйському повіті – до п'яти та семи у Куп'янському і Вовчанському повітах відповідно⁴. У Катеринославській губернії функціонувало сім повітових та шість міських комітетів⁵.

У Чернігівській губернії провадили свою роботу шість міських комітетів у Сосниці, Мглині, Березні, Чернігові, Стародубі, Новгород-Сіверському та сім комітетів при Сосницькій, Конотопській, Ніжинській, Чернігівській, Новозибківській, Суражській, Стародубській повітових земських управах⁶. У приєднаному до Чернігівської губернії Гомельському повіті, де на час приходу до влади П. Скоропадського перебувало близько 60 тис. біженців, було створено об'єднану раду представників біженецьких організацій⁷. У Херсонській губернії працювали шість повітових та чотири міських комітети – у Херсоні, Єлисаветграді, Вознесенську, Олександрівську⁸. На ці структури покладалося виконання рішень уряду у справі біженства. Вони, як ніяка інша владна інституція, володіли ситуацією та мали тісні стосунки з біженцями, куди останні неодноразово зверталися зі своїми проблемами.

¹ Там само, арк. 11, 13.

² Там само, арк. 16, 8 зв., 22 зв.

³ Там само, арк. 21 зв.

⁴ Підлісний Д. В. Формування системи місцевих органів державної адміністрації та самоврядування Харківської губернії за часів гетьманату П. Скоропадського. – С. 237–241, 243.

⁵ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 24, арк. 5.

⁶ Там само, арк. 17 зв.–18.

⁷ Там само, спр. 33, арк. 30, 7.

⁸ Там само, спр. 24, арк. 8 зв.; спр. 109, арк. 101.

3.1. Основи політики Української Держави у царині біженства...

Отже, Українська Держава не пішла на кардинальну зміну місцевої гілки влади у справах біженців, оскільки такий крок призвів би до руйнації всієї місцевої системи соціального захисту біженців. З іншого боку, вона просто не мала часу на пошуки нової моделі вирішення проблем біженців, позаяк на порядку денному стояло важливе завдання – якнайскоріша їх реевакуація. На своїх посадах залишилися й члени повітових комітетів допомоги біженців, які функціонували при повітових земських, міських і волосних управах. Головний принцип, яким користувалася влада за доби Гетьманату у цьому сегменті діяльності, був професіоналізм та досвід працівників, оскільки свою роботу на ниві допомоги біженству багато з них розпочало ще у 1915 році.

Опікою біженців займалися також різні громадські спілки, засновані, головним чином, ще за доби Російської імперії та збережені у часи Української Центральної Ради. Серед них слід назвати губернські відділення «Всеросійського Товариства піклування про біженців» чи як в інших документах названо – «Всеросійського товариства опікування о біженцях» (колишній Тетянинський комітет), які діяли у Волинській, Київській, Чернігівській, Харківській та інших губерніях¹. На Полтавщині правонаступником Тетянинського комітету став утворений 15 травня 1918 р. «Полтавський український міський комітет допомоги біженцям»². Мережу своїх відділень мало й Українське Товариство допомоги жертвам війни, в минулому – «Південь Росії», функціонували єпархіальні комітети та інші благодійні товариства.

В Українській Державі продовжили свою роботу й етнічні комітети, утворені ще на початку війни. Їх головним завданням стало гуртування своїх земляків для відправки додому та тісна співпраця з цього питання з центральними і місцевими органами влади. Значну роботу в цьому аспекті виконали польські комітети. Центральною інституцією, яка об'єднала польські організації з допомоги біженцям на українських землях і взяла під свій контроль заходи по реевакуації, став започаткований 14 березня 1918 р. у Києві Польський центральний комітет повернення на батьківщину. Його очолив С. Москалевський, віцепрезидентом став А. Моджевський, секретарем – Л. Рутковський, скарбником – Л. Пратковський. Серед членів комітету були А. Нагурський, М. Веловейський і С. Родович³. Головним завданням комітету, безумовно, було налагодження якомога скорішого процесу повернення поляків на батьківщину, становище яких

¹ Там само, арк. 3–24.

² Хроніка // Полтавський день. – 1918. – 5 червня. Тут і далі подано заголовки рубрики, в якій виходили замітки без назв, серед яких містився матеріал про біженців.

³ Korzeniowski M. Za Złotą Bramą. – S. 582.

«...було надто важким і з кожним днем погіршується»¹. Враховуючи, що значна кількість польських біженців перебувала на сході України, його відділення також було відкрито і в Харкові (голова Г. Роземблум)². 11 липня 1918 р. Крайова нарада у справах біженців затвердила кошторис Польського Реевакуаційного комітету на організацію повернення польських біженців на батьківщину. На цю справу передбачалося виділити 110 600 крб.³. Соціальним захистом своїх земляків продовжували опікуватися губернські відділення Центрального обивательського комітету губерній Королівства Польського, Польського товариства допомоги жертвам війни. Представництвом останнього у Києві стала Київська крайова рада Польського товариств допомоги жертвам війни, яка поширювала свою діяльність на Волинську, Київську і Чернігівську губернії⁴.

В Україні функціонували й інші етнічні спілки – литовські, латиські, єврейські. Цікавим у цьому аспекті є приклад Одеси, де діяли сім етнічних комітетів: Товариство допомоги єврейському населенню, Український комітет допомоги біженцям, Латиський комітет допомоги біженцям, Литовський комітет допомоги біженцям, Одеське відділення Польського товариства допомоги жертвам війни, культурно-просвітнє товариство «Польська шкільна Матиця в Одесі» і міський білоруський комітет допомоги біженцям⁵. У місті Єлисаветграді функціонував сербський комітет, який надавав допомогу сербським біженцям⁶. У Катеринославі продовжувала працювати започаткована ще у 1915 р. Рада національних організацій з надання допомоги біженцям, яка об'єднала у цій справі зусилля російського, литовського, латиського, єврейського комітетів та губернського відділення ЦОК⁷.

Для організації повернення додому іноземних біженців в Україні започаткували свою діяльність спеціальні структури Польщі, Латвії та Литви. Так було відкрито представництва двох новостворених польських інституцій, покликаних займатися реевакуацією своїх співгромадян. Слід наголосити, що у роки Першої світової війни польські землі було поділено на дві окупаційні зони: німецьку – з центром у Варшаві та австро-угорську – Військове генерал-губернаторство з центром у Любліні, яким з лютого 1918 р. керував генерал А.

¹ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 44, арк. 141.

² Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 243, арк. 20

³ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 24, арк. 16, 11, 17.

⁴ Там само, ф. 1115, оп. 1, спр. 28, арк. 49.

⁵ Там само, ф. 1216, оп. 3, спр. 24, арк. 21–21 зв.

⁶ Там само, арк. 9.

⁷ Жванко Л. Соціальні виміри Української Держави (квітень – грудень 1918 р.). – С. 50.

3.1. Основи політики Української Держави у царині біженства...

Ліпошак¹. Наприкінці зими 1918 р. у Варшаві при Міністерстві внутрішніх справ Регенційної Ради Королівства Польського розпочав роботу реєміграційний відділ, метою якого стала організація репатріації поляків з Росії. Керував роботою інституції професор Я. Дмохопський. Відділ мав свої «агентури» – представництва – у Києві, Одесі та Харкові. У Любліні подібні функції виконував Цивільний Комісаріат, який у своїй структурі мав спеціальне реєміграційне бюро. Його агенції працювали у Києві, Луцьку та Ковелі².

Координацією заходів щодо повернення додому латиських біженців займався «Латиський центральний комітет на Україні»³. Долею литовських біженців у свою чергу опікувалася «Литовська національна рада на Україні», яку очолював інженер Йосип Янкевич⁴. Крім того, до Києва був направлений «уповноважений Державної Ради Литви з реєвакуації», який мав налагодити співпрацю з українською владою у справі повернення на батьківщину біженців-литовців та об'єктів, евакуйованих на початку війни з Литви за розпорядженням імперської влади⁵.

Влітку 1918 р. у Києві було започатковано «Білоруську біженську організацію», як майбутню координуючу структуру всіх білоруських товариств допомоги біженцям. Активну участь у налагодженні її роботи взяли місцеві білоруські політичні діячі, які з 1917 р. об'єдналися у національну організацію «Зірка». Її метою було надання допомоги білорусам в Україні⁶. У зв'язку з подіями 1917 р. та ліквідацією установ, заснованих за часів Російської імперії, виникла потреба в утворенні власної білоруської інституції. І вже 31 травня 1918 р. Ю. Старицький у доповідній записці міністру внутрішніх справ Ф. Лизогубу наголосив на визнанні біженецьким департаментом Білоруської біженецької організації та необхідності залучення її до участі в нарадах з біженецької проблематики, ініційованих українською владою. Директор департаменту висловив таке прохання:

«... позаяк за короткий час свого існування названа Білоруська Біженецька Організація не встигла виробити кошторису і внести його у свій час на

¹ Gaul Jerzy. Kancelaria Generalnego Gubernatorstwa Wojskowego w Lublinie 1915 – 1918 / J. Gaul. – Warszawa : DiG, 1998. – S. 18–19.

² Korzeniowski M. Tułaczy los. – S. 226.

³ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 192, арк. 15.

⁴ Там само, спр. 136, арк. 9.

⁵ Там само, спр. 192, арк. 11.

⁶ Панько О. Питання державного кордону в білорусько-українських переговорах 1918 р. / О. Панько // Проблеми слов'язнознавства. – 2002. – Вип. 52. – С. 67.

розгляд, прохаю тимчасово видати їй на рахунок аванс 5000 карб. на задоволення найбільш необхідних потреб організації»¹.

У першій половині червня того ж року означену суму отримав Володимир Ходкевич, представник місцевої білоруської громади². 11 червня 1918 р. у Києві білоруські діячі провели установчу нараду, на якій обговорювалося становище земляків-біженців. Серед прийнятих ухвал зазначалося про необхідність «... утворення білоруської організації, яка б налагодила допомогу землякам-біженцям у справі повернення їх на батьківщину. Нарадою ухвалено назвати нову організацію «Білоруський комітет Допомоги жертвам війни»³. Також було обрано комітет у складі І. Куриловича, Леушченка, Ходкевича, Фербртко, Забелло, Случанівського, Мухи, Єрмовича, Толовинського, Трембовича, Сушчова, Пашкевича, Пугацевича, Вільчинського. Головою комітету став В. Ходкевич⁴. У роботі комітету взяв участь М. Довнар-Запольський, історик, етнограф, фольклорист, відомий професор, який тривалий час жив у Києві та протягом 1901 – 1918 рр. викладав в університеті святого Володимира⁵. Необхідно зауважити, що найближчим на той час завданням комітету стала підготовка до проведення з'їзду біженців-білорусів⁶.

Членів місцевих етнічних комітетів було залучено до розробки умов реєвакуації біженців. Так, 26 червня 1918 р. до Харкова на спеціальну нараду для розробки остаточних умов перевезень біженців окрім представників української центральної влади, Німецької, Австро-Угорської, Польської залізничних комісій, прибули П. Манковський, представник Полтавського губернського відділення ЦОК, В. Нарушевич, представник Катеринославського губернського відділення ЦОК, В. Левін, представник національних організацій біженців Катеринослава, Г. Роземблум, голова Харківського відділення Центрального польського комітету повернення на Батьківщину⁷.

Для порівняння зазначимо, що у сусідній Радянській Росії диктатура пролетаріату негативно поставилася до існування етнічних біженецьких комітетів, оскільки останні не завжди поділяли нову більшовицьку ідеологію. Голови етнічних комітетів висловлювали досить різкі оцінки і сміливі думки у ставленні

¹ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 32, арк. 1 а–1 б.

² Там само, спр. 11, арк. 16.

³ Там само, спр. 32, арк. 2.

⁴ Там само, арк. 1а–1 б.

⁵ Панько О. Питання державного кордону в білорусько-українських переговорах 1918 р. – С. 67.

⁶ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 32, арк. 2.

⁷ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 243, арк. 20 зв.

3.1. Основи політики Української Держави у царині біженства...

до нової влади. Наприклад, Я. Голдманіс, член Латиського центрального комітету з надання допомоги біженцям, у 1918 р. писав:

«Все життя товариств, їх діяльність, раніше така активна, в даний час пригнічені. Лише товариства і партії більшовицького характеру можуть відкрито і без перешкод функціонувати»¹.

Один із керівників ЦОК був переконаний, що жовтневий переворот призвів до катастрофи у справі допомоги біженцям. У зв'язку з цим більшовицька влада не вважала можливим подальше існування етнічних комітетів². Тому 22 липня 1918 р. Наркомат у справах національностей видав розпорядження про ліквідацію польських товариств допомоги біженцям, як таких, що перевищували свої повноваження. І вже 10 вересня того ж року було змушене згорнути свою діяльність Польське товариство допомоги жертвам війни³. Зазначимо, що на теренах колишньої імперії, за підрахунками П. Гатрелла, ця структура мала 237 відділень, в яких працювало близько 25 тис. осіб⁴.

У подібній ситуації перебували й інші етнічні спілки. Наприклад, в Алтайській губернії латиські національні організації постійно знаходилися під контролем властей, часто закривалися, а їх діячі піддавалися арештам⁵. У серпні 1918 р. в Петрограді, за рішенням Надзвичайної комісії з боротьби з контрреволюцією і спекуляцією, було ліквідовано Гродненський центральний комітет об'єднаних громадських спілок, який допомагав біженцям білорусам⁶.

Реалії життя в Українській Державі вимагали залучення до розв'язання проблеми біженців нових, порівняно з часом Російської імперії та Української Народної Республіки, інституцій. Так, за умов надзвичайно складної епідемічної ситуації, коли на українських теренах вирували пандемії холери, тифу, іс-

¹ Бартеле Т. Латышские беженцы в России в годы гражданской войны. – С. 21.

² Нам И. В. Национальные организации помощи беженцам и их деятельность в Томской губернии в годы Первой мировой войны (1914 – 1918 гг.) / И. В. Нам // Судьба регионального центра в России (к 400-летию г. Томска) : Труды Томского госуд. ун-та. – Томск, 2005. – Т. 267. – С. 115. (Сер. Историческая).

³ Korzeniowski M. Polski organizacje ratownicze wobec wydarzeń Rosji w 1918 roku / M. Korzeniowski, M. Mańdzik // ROK 1918 w Europie Środkowo-Wschodniej. – Białystok, 2010. – S. 567.

⁴ Гатрелл П. Беженцы в России в годы Первой мировой войны. – С. 62.

⁵ Щетинина А. С. Беженцы на юге Западной Сибири (1915 – 1920-е гг.) / А. С. Щетинина // Миграции и постмиграционные сообщества (Алтай – Казахстан XIX – XX вв.): сб. ст. / [под ред. В. Н. Владимирова, И. Г. Силиной]. – Барнаул, 2007. – С. 132.

⁶ Утгофф В. С. Реевакуация белорусских беженцев Первой мировой войны (начальный этап): структуры, формы, организация / В. С. Утгофф // Источник. Историк. История: сб. науч. работ. – СПб: Изд-во Европейского ун-та в Санкт-Петербурге, 2002. – С. 402.

панки¹, до системи біженецьких органів було введено санітарний департамент МНЗ та ДО. На департамент, роботою якого керували О. Корчак-Чепурківський, один із фундаторів української національної медицини, відомий вчений-епідеміолог, а з осені 1918 р. – В. Удовенко, знаний вчений-гігієніст, репресований у 1937 р.², крім іншого, покладалося надання медико-санітарної допомоги біженцям і, зокрема, проведення протиепідемічних щеплень³. Слід зазначити, що 29 жовтня 1918 р. МНЗ та ДО направило на адресу міністра внутрішніх справ листа, в якому наголошувалося на передачі в його компетенції комплексу санітарних заходів⁴, а згодом і усіх медико-санітарних заходів на шляхах руху біженців⁵.

Значна кількість українців-біженців на час приходу до влади П. Скоропадського залишалася в губерніях Радянської Росії, в якій з літа 1918 р. більшовики розв'язали громадянську війну та насадили суспільству червоний терор⁶. У зв'язку з нестерпною ситуацією, в якій опинилися ці люди, всіма шляхами прагнули повернутися, якщо не до своїх домівок, то хоча б у прикордонні з Росією українські повіти. Відтак моментом відліку в налагодженні взаємин між Українською Державою і Радянською Росією у царині біженства стало підписання 12 червня 1918 р. прелімінарного⁷ мирного договору, який на міждержавному рівні започаткував вирішення проблеми реєвакуації біженців. Документ став результатом українсько-російських перемовин, які розпочалися у Києві 23 травня 1918 р.. Українську делегацію очолив С. Шелухін⁸.

***ШЕЛУХІН Сергій Павлович** (1864 – 1938) – державний діяч, досвідчений правник, поборник української незалежності. Народився в селі Деньги (Денегі) Золотоніського повіту Полтавської губернії (нині Черкаська область) у родині дворян. Навчався на юридичному факультеті Київського університету св. Володимира. Під час навчання в університеті став активним учасником національного відродження, членом «української громади», захищав ідеали незалежної соборної України. Після закінчення*

¹ Жванко Л. Соціальні виміри Української Держави (квітень – грудень 1918 р.). – С. 169.

² Там само. – С. 35–36.

³ ЦДАВО України, ф. 1035, оп. 1, спр. 92, арк. 65 зв.

⁴ Там само, спр. 2, арк. 13 зв.

⁵ Там само, арк. 17.

⁶ Драма российской истории: большевики и революция / О. В. Волобуев, [и др.]; под общ. ред. А. Н. Яковлева. – М.: Новый хронограф, 2002. – С. 264.

⁷ У міжнародному праві – попередня угода, за якою воюючі сторони визначають основні положення майбутнього мирного договору.

⁸ Дацків І. Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів, 1917–1923 рр. / І. Б. Дацків. – Тернопіль : Астон, 2009. – С. 246.

3.1. Основи політики Української Держави у царині біженства...

університету, працював у судових установах Єлисаветграда, Кам'яця-Подільського, Кишенева, Одеси.

Активний учасник Української революції: голова Революційного комітету в Одесі (1917 р.), член УЦР, генеральний суддя УНР, міністр судових справ в уряді В. Голубовича (лютий - квітень 1918 р.). У часи Гетьманату – член Державного Сенату. За Директорії – виконуючий обов'язки міністра юстиції в уряді В. Чехівського (1919 р.), член української делегації на мирній конференції в Парижі (1919 р.).

З 1921 р. жив у Чехословаччині; професор карного права Українського вільного університету й Українського Педагогічного Інституту ім. М. Драгоманова у Празі (1924 – 25 рр.), член Українського Історично-Філологічного Товариства; голова Українського Комітету у Чехословаччині та Українського Правничого Товариства. Помер у Празі¹.

Щодо керівництва російської делегації, то, як згадував Д. Дорошенко,

«... найбільш чудним було те, що Москву отут на переговорах з Україною репрезентували румунський болгарин Раковський і українець Мануїльський»².

Кардинально різнилися й очікування сторін з тих перемовин. Польський дослідник історії Гетьманату В. Меджецький наголошує на бажанні України бути визнаною Росією самостійною державою з чітко окресленими кордонами у той час як *«... більшовики прагнули використати своє перебування в Києві для розгортання місцевого революційного руху»³.*

Для України цей договір мав надзвичайне значення, оскільки його перша стаття передбачала *«Припинити бойові дії на час ведення переговорів»*; по-друге *«... уряди Української Держави та РСФСР приймають на себе взаємний обов'язок не чинити перешкод для вільного перетину кордону громадянами двох країн до переїзду»⁴.* Для перетину кордону були визначені такі пункти та напрямки – Орша, Гомель, Брянськ, Конотоп, Брянськ – Ворожба, Курськ – Ворожба, Курськ – Харків, Єлець – Валуйки, Ворожба – Валуйки, Вороніж – Кам'янська – Царицин – Лиха, Тихорецька – Ростов – Ворожба, Єйськ – Ростов. У першу чергу передбачалося транспортувати військовополонених обох країн, а також жінок та дітей-сиріт⁵. Крім того, Радянська Росія взяла на себе *«... зо-*

¹ Шелухін Сергій Павлович : [Електронний ресурс] / Шелухін С. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki>. – Назва з екрану.

² Дорошенко Д. І. Мої спогади про недавнє минуле (1914 – 1920 роки). – С. 286.

³ Mędrzecki W. Niemiecka interwencja militarna na Ukrainie w 1918 roku / W. Mędrzecki. – Warszawa : DiG, 2000. – S. 186–187.

⁴ ЦДАВО України, ф. 2221, оп. 1 спр. 1, арк. 1.

⁵ Там само, арк. 1 зв.

бов'язання повернути рухомий склад залізниць, які було забрано в Україні у тій кількості й на тих умовах, які будуть вироблені шляхом укладання угод відомствами шляхів». Остання, четверта, стаття договору передбачала запровадження на правах взаємності інституту консульської служби – «... представників і консулів, і комісарів для захисту інтересів своїх громадян»¹. Д. Дорошенко назвав цей мир «найбільшим і властиво самотнім успіхом в українсько-російських переговорах»², оскільки «більшевики дивилися на справу заключення миру з Україною, як на комедію, котру треба по змозі затягти, щоб подивитися, що з того вийде, і вже по тому використати для себе вповні»³.

У цьому контексті цього важливе місце у справі захисту українських громадян, незалежно від їх національного походження та релігії⁴, і серед них – значної кількості біженців, відводилося українським консульським установам. Відтак 4 липня 1918 р. П. Скоропадський підписав закон «Про заклад генеральних консульств і консульських агентств за кордоном», відповідно до положень якого на теренах колишньої імперії передбачалося заснувати низку консульств. Генеральними консулами Української Держави в Москві та Петрограді були призначені відповідно О. Кривцов і С. Веселовський.

ВЕСЕЛОВСЬКИЙ Сергій Феофанович (1880 – ?) – український громадський та політичний діяч. Народився у сім'ї священика на Поділлі. Освіту здобув у Петербурзькому університеті. Був членом української громади, брав участь у студентському русі. Повернувшись до України, працював на посаді доцента Київського політехнічного інституту.

У березні 1917 р. став одним із засновників УЦР, входив до складу її Президії як секретар. Також був членом Всеукраїнського національного конгресу та УСДРП. На Перших Загальних зборах УЦР його було обрано членом Комітету УЦР, а на П'ятих Загальних зборах – товаришем голови. Восени 1918 р., повернувшись з дипломатичної служби у Петрограді до Києва, працював на посаді екстраординарного професора кафедри статистики Київського державного українського університету. З квітня 1919 р. – член президії, заступник голови Сільськогосподарського Вченого Комітету України, завідувач економічної секції. У цей час фактично відійшов від політичної діяльності. З 1920 по 1921 рр. перебував на посаді ректора КПІ,

¹ Там само, арк. 2.

² Дорошенко Д. І. Мої спогади про недавнє минуле (1914 – 1920 роки). – С. 287.

³ Там само. – С. 290.

⁴ Лупандін О. І. Українсько – російські мирні переговори 1918 р. – С. 10.

3.1. Основи політики Української Держави у царині біженства...

а згодом працював професором Київського сільськогосподарського інституту. У 1930-х рр. був репресований, з часом емігрував¹.

При цьому слід зазначити, що не існує єдиної точки зору на персональний склад керівництва консульських установ. Одним із його варіантів є дані **Додатку 3.7**, за матеріалами якого можна встановити, що окремі консульські посади були введені ще до підписання Гетьманом зазначеного закону. Д. Веденєєв і Д. Будков, наводячи перелік прізвищ українських консулів, погоджуються, що його можна доповнювати новими архівними матеріалами². Це досить слушне зауваження, оскільки є розбіжність щодо керівника консульської служби у Саратові, яким насправді був В.А. Сапицький, у той же час О. Пожар працював консульським агентом в Орші, а за іншими даними – в Орлі. З кінця листопада 1918 р. з метою захисту *«інтересів українських громадян»* Сергія Нілуса було призначено віце-консулом у польському місті Лодзь³.

Серед завдань українських дипломатичних було надання матеріальної та юридичної допомоги громадянам України у їх справах у Росії відкриття лікарень, пунктів прийому для осіб, що поверталися на батьківщину та ін.⁴. На консулів покладалася й організація процесу повернення додому українських біженців. До того ж бажання переїхати до гетьманської України, яка на той час розглядалася як оазис політичної стабільності на теренах колишньої імперії, виявила значна кількість громадян неукраїнської національності, серед яких переважали представники російських ділових кіл, наукової та творчої еліти, офіцерства, котрі намагалися врятуватися від політики радянського уряду⁵. В окремих випадках консули займалися порятунком окремих громадян, захоплених більшовицькою владою. Показовим є приклад, коли МЗС Української Держави на підставі листа прем'єр-міністра гетьманського уряду звернулося до барона Ф. Боржицького, свого консула у П'ятигорську з проханням домогтися звільнення князя М. Урусова, колишнього голову повноважено у справах біженців Південно-Західного фронту, *«затриманого більшовиками як*

¹ Пятницька В. В. Професор Сергій Феофанович Веселовський – один з організаторів сільськогосподарської науки в Україні : [Електронний ресурс] / Пятницька В. В. – Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/INB/2007-3/07pvvsnu.pdf>. – Назва з екрану.

² Веденєєв Д. В. Юність української дипломатії. Становлення зовнішньополітичної служби Української держави. 1917 – 1923 роки / Д. В. Веденєєв, Д. В. Будков. – К. : К.І.С, 2006. – С. 121.

³ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 136, арк. 8.

⁴ Веденєєв Д. В. Юність української дипломатії. – С. 118.

⁵ Там само. – С. 116.

заручника»¹. На жаль, він не зміг нічим допомогти, бо князя серед інших заручників було розстріляно (або зарубано шаблями)².

У місця скупчення українських біженців у російських губерніях були направлені спеціальні представники генерального консульства в Москві. Так, у Тамбовській губернії працював уповноважений з евакуації та захисту біженців українців. Протягом червня – серпня 1918 р. він завізував списки, в які було внесено 11918 українських біженців, насправді ж серед них перебували й етнічні білоруси та поляки, які прагнули до «виїзду з Росії»³.

На консульські посади призначалися здебільшого голови громад місцевого українства, тобто особи, які, серед іншого, добре знали життя українських біженців⁴. Так, С. Веселовський, інженер за фахом, генеральний консул Української Держави у Петрограді, з весни 1918 р. очолював українську громаду міста⁵. З 20 травня 1918 р. віце-консулом у Пензі працював українець Федір Іполитович Богдановський, виходець з Полтавщини, член Пензенської губернської української ради⁶, активний захисник прав українців на Пензенщині⁷. Співробітниками консульських установ, головним чином, були особи з юридичною або економічною освітою⁸. Показовим у цьому аспекті є склад віце-консульства в Саратові, яке розпочало свою діяльність 26 липня 1918 р.⁹. Його очолив Віктор Андрійович Сапицький, у минулому – інспектор дрібного кредиту Народного (за часів імперії – державного) банку в Саратові. У складі віце-консульства працювали О. Клименко – секретар віце-консульства, український громадянин, уродженець міста Глухова Чернігівської губернії, випускник Петербурзького політехнічного інституту, неодмінний член Селянського банку в Саратові; І. Цуканов – завідувач реєстраційним відділом, український громадянин; О. Вареник – службовець віце-консульства, український громадянин¹⁰.

Два працівники мали австрійське громадянство і були військовополоненими етнічними українцями – службовець Д. Мамалига та помічник секретаря віце-консульства М. Богонюк, родом із Золочівського повіту Галичини. При

¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 141, арк. 26.

² Чабан М. П. Діячі Січеславської «Просвіти» (1905 – 1921): біобібліографічний словник: Близько 670 імен / М. П. Чабан; Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка. Дніпропетровське відділення. – Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2002. – С. 460–461.

³ ЦДАВО України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1, арк. 1–379. *Підрахунки авторки.*

⁴ Веденєєв Д. В. Юність української дипломатії. – С. 119.

⁵ ЦДАВО України, ф. 2187, оп. 1, спр. 17, арк. 1–1 зв.

⁶ Там само, ф. 2222, оп. 1, спр. 18, арк. 10.

⁷ Там само, ф. 2223, оп. 1, спр. 2, арк. 2.

⁸ Веденєєв Д. В. Юність української дипломатії. – С. 125.

⁹ ЦДАВО України, ф. 2221, оп. 1, спр. 1, арк. 15.

¹⁰ Там само, арк. 26.

3.1. Основи політики Української Держави у царині біженства...

цьому останній був досить цінним фахівцем для віце-консульства, оскільки володів українською, російською, польською, німецькою мовами та знав канцелярську роботу. Тому 27 липня 1918 р. віце-консул В. Сапицький звернувся до міністра закордонних справ Д. Дорошенка щодо залучення до служби в консульстві військовополоненого австрійського офіцера Ландверського полку М. Богонюка, а МЗС Української Держави у свою чергу клопоталося з цього приводу перед Цісарською і королівською місією у справах полонених у Саратові¹.

Проте весь хід українсько-російських взаємовідносин у 1918 р. засвідчив, що більшовицька влада не виконала жодну зі статей мирного договору. Генеральний консул у Москві О. Кривцов досить часто скаржився на те, що радянська влада *«не пропускає в Україну дипломатичних кур'єрів, чинить різні перепони в роботі консульства»*². Та і сам Гетьман у своїх спогадах зазначав:

*«З більшовиками у нас ніякої політики не було. Єдина угода, яка відбулася між нами і ними, – було відрядження «державних потягів» у Москву і Петроград, які були щирим благодіянням для нещасних, яких ми звідти вивозили [...]. Наступна угода стосувалася запровадження в Совдепії наших консулів. Ці люди принесли багато користі українцям, які мешкали в Совдепії, охороняючи їх від більшовицької мерзоти»*³.

Причину такої ситуації, очевидно, слід шукати в загальній природі нової влади Росії. С. Веселовський, генеральний консул у Петрограді, у листі до О. фон Тимрота, колишнього царського військового, від 10 листопада 1918 р. писав:

*«...я вважаю своїм обов'язком довести до Вашого відома про той жахливо-хаотичний стан, у якому в даний час перебуває як Петроград так і вся Радянська Росія. Низкою декретів, направлених проти буржуазії, Радянський уряд позбавив весь клас імущих яких би то не було засобів до існування. Не рахуючись із підданством окремих осіб, головним чином, українців, конфіскуючи їх майно, націоналізує будинки, відбирає речі, коштовності, і, що найжахливіше, арештовує українців без пред'явлення їм якого-небудь обвинувачення»*⁴.

¹ Там само, арк. 12.

² Борисенко С. А. Українсько-російські відносини: квітень – грудень 1918 року : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / С. А. Борисенко. – К., 2003. – С. 9–10.

³ Скоропадський П. Спогади. – С. 241.

⁴ ЦДАВО України, ф. 2187, оп. 1, спр. 6, арк. 9–9 зв.

Зрозуміло, що така позиція Росії лише ускладнювала діяльність Української Держави та її дипломатичних представництв у справі вирішенні проблеми біженців.

Урядові структури Гетьманату у царині соціального захисту біженців були змушені співпрацювати з відповідними місіями Центральних держав. Справа у тому, що 28 березня 1918 р. між головнокомандуванням союзних монархій було укладено угоду про поділ території України на дві окупаційні зони: Австро-угорську зону склали Подільська, Херсонська, Катеринославська і південна частина Волинської губерній, німецьку склали відповідно – північно-західна частина Волинської, Київська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Таврійська губернії та Крим. Міста Миколаїв, Маріуполь і Ростов підлягали спільній окупації, при цьому в Миколаєві та Ростові головним був німецький офіцер, а у Маріуполі – австрійський¹.

Поверненням німецьких біженців та підданих цих країн, видачею дозволів на перевезення їх за кордон в Україні займалися Німецька залізнична комісія з представництвами у Києві, Гомелі, Одесі, Катеринославі та Харкові². Подібна Австро-Угорська комісія функціонувала у Києві та Катеринославі. Реевакуацією польських біженців в Україні займалася Польська перевізницька комісія, агенції якої серед іншого працювали на залізничних станціях Харків Південно-Східний, Кременчук, Катеринослав та Ясинувата³.

Для узгодження прийнятих рішень з різних аспектів реевакуації іноземних біженців 29 квітня 1918 р. біженецький департамент МВС Української Держави спільно з представниками Німецької та Австро-Угорської адміністрації прийняли постанову про порядок реевакуації біженців-іноземців⁴. Відповідно до її положень у Ковелі було утворено спеціальну Міждержавну комісію «у справах повороту згнанців», членами якої були представники України, Австро-Угорщини, Німеччини та Польщі. Керував роботою інституції уповноважений німецької сторони капітан Фрілінгаузе⁵, а представником польської сторони був Воловський⁶.

Від України в роботі комісії під керівництвом П. Васильчука працювало десять фахівців: С. Романовський, О. Левко В. Кухшо, І. Сайкевич, В. Туревич, перекладачка Олександра Шамборант, кур'єри Ритва Каншор і Хая Сендзерлінт (*Додаток 3.8*). Прикордонна станція Голоби, яка формально належала Україні,

¹ Кураєв О. О. Політика Німеччини й Австро-Угорщини в Першій світової війні... – С. 280–281.

² Беженцы // Полтавский день. – 1918. – 20 июня.

³ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 243, арк. 20.

⁴ Там само, арк. 4.

⁵ Повернення холмських біженців // Робітничая газета. – 1918. – 30 серпня.

⁶ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 191, арк. 41.

3.1. Основи політики Української Держави у царині біженства...

а фактично перебувала за лінією фронту¹, і була визнана одним із пунктів збору біженців з німецької окупаційної зони, протягом 7 липня – 31 серпня 1918 р. представником комісії працював М. Тарнавський². Зауважимо, що Ковель місцем розташування комісії було обрано невипадково, оскільки воно, по-перше, було значним залізничним вузлом, а, по-друге, в місті з початку березня 1918 р. скупчилася значна кількість біженців. Д. Дорошенко у своїх спогадах писав:

«Ковель своїм зверхнім виглядом нагадував мені типове провінціальне місто України: великі площі, багато садів, жидівські крамниці. Незвичним було тільки зустрічати на кожному кроці німецьких солдатів, що ходили по крамницях і закуповували провізію, щоб везти до своєї голодної батьківщини. А тут, дарма, що під німецькою окупацією і серед знищеного війною краю, все ж таки всього було досить: скрізь можна було бачити по крамничках сало, ковбаси, білі булки»³.

Іноді ініціаторами урегулювання проблем біженців виступали представники окупаційної влади, побоюючись здебільшого поширення серед цих людей епідемій як загрози здоров'ю австро-німецьким військовим частинам. Так, наприклад, 7 серпня 1918 р. у Херсоні відбулося спільне засідання представників місцевої влади, біженецьких організацій та розміщеного у місті австро-угорського командування. У його роботі взяли участь виконувач обов'язків губерньського старости К. Сосновський (головуючий), священик Довбня (Херсонський міський комітет допомоги біженцям), С. Болек (Херсонська повітова земська управа), А. Гржибовський (Херсонський Польський комітет), Мільштейн (Єврейський комітет), В. Богуславський (завідувач справами Херсонської губерньської наради у справах біженців), капітан А. Новак і поручик В. Кузьмін – представники Австро-угорського командування в місті Херсоні. На нараді обговорювалося питання розробки «... спільних з австрійським командуванням заходів щодо опікування біженцями на місцях»⁴.

Гетьманат успадкував від Української Народної Республіки не лише систему соціального захисту біженців, а й борги у справі її фінансування. При цьому дестабілізуючим фактором можна вважати збройну агресію Радянської Росії проти України.

«Навесні загальне становище України було жахливим. Економіка країни за три роки війни не була зруйнована так, як за післяреволюційний період. За

¹ Там само.

² Там само, ф. 1216, оп. 3, спр. 75, арк. 1.

³ Дорошенко Д. І. Мої спогади про недавнє минуле (1914 – 1920 роки). – С. 389.

⁴ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 54, арк. 11.

невеликий термін більшовицького панування в Україні було зруйновано всі сфери економічного життя»¹.

Фактично було зруйновано основи фінансово-економічного життя у країні. *«Залишаючи Київ... більшовики вивезли кредитовими білетами 20 млн руб. і золотої монети за номінальною ціною 1 млн 700 тис. рублів»²*. Відтак на час приходу до влади П. Скоропадського *«... більшість банкових накопичень було вивезено до Росії або знищено»³*.

У таких несприятливих фінансових умовах 11 липня 1918 р. Крайова нарада у справах біженців, на підставі надісланих місцевих кошторисів, затвердила видатки на біженство у сумі 29 136364 крб., як покриття боргу за першу чверть 1918 р. **(Додаток 3.9)**. Його остаточне формування відбулося на підставі надісланих з губерній фінансових пропозицій, причому в низці випадків статті витрат корегувалися у бік зменшення видатків. Кошти передбачалося асигнувати на найважливіші потреби: оплату помешкання для біженців, видатки на їх харчування, медичне забезпечення, навчання дітей, духовні потреби. На окремому рахунку мало перебувати фінансування етнічних комітетів, для яких планувалося виділити 9190295 крб. **(Додаток 3.10)** із них для польських спілок – 5804147 крб. (63, 2 %), єврейських – 2849406 крб. (31 %), латиських – 144457 крб. (1,5 %), литовських – 391997 крб. (4,3 %). Наприклад, до семи національних комітетів Одеси передбачалося передати 932137 крб. **(Додаток 3.11)** на харчування, оплату житла, на амбулаторне та стаціонарне медичне обслуговування, на навчання дітей, на придбання одягу, на притулки, на баню і мило, на оплату шкіл, де дітям видавали гарячі сніданки, на оплату перебування дітей у садках і притулках, на інтернат гуртожиток для учнів середньої школи, на оплату навчання дітей, на духовні потреби біженців та на адміністративні видатки.

На жаль, тогочасне життя вносило свої не завжди позитивні корективи, а відтак спостерігалися факти невчасного та неповного фінансування, що, безумовно, ускладнювало роботу цих комітетів. Така ситуація змушувала губернських старост та отаманів звертатися з клопотаннями до біженецького департаменту. Неодноразово з проханнями фінансово підтримати етнічні комітети виступав отаман Одеси В. Мустафін⁴. За умов ненадходження з

¹ Рафаловський Є. П. Продовольча політика урядів Української держави : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Рафаловський Євген Павлович. – К., 2007. – С. 27.

² Гай-Нижник П. П. Український Державний банк: історія становлення. – С. 24–25.

³ Там само. – С. 38.

⁴ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 33, арк. 35.

3.1. Основи політики Української Держави у царині біженства...

державного бюджету коштів, губернські очільники у надзвичайних випадках вишукували власні фінансові резерви для потреб національних комітетів.

Таким чином, Українська Держава визнала соціальний захист біженців Першої світової війни одним із напрямків своєї внутрішньої політики. При цьому розробка відповідних правових засад ґрунтувалася на досвіді Української Народної Республіки. Для їх реалізації за доби Гетьманату було створено систему органів (**Додаток 3.12**) у складі різних міністерств, місцевих органів влади і самоврядувань, різних громадських та етнічних комітетів. Важливе місце у справі повернення українських біженців з Росії покладалося на консульську службу Гетьманату. У той же час, коли систему центральних органів допомоги біженців – біженецький департамент та Крайову нараду у справах біженців було частково реформовано, місцева вертикаль працювала й надалі в успадкованому з часів УЦР вигляді.

3.2. Становище біженців та підготовка до їх реевакуації в Українській Державі

Становище, в якому на час приходу до влади П. Скоропадського перебували біженці, як і вся українська людність, було досить скрутним. Це зумовлювалося, як уже зазначалося, фінансовим колапсом, у якому навесні 1918 р. перебувала Україна. Досить складною була і проблема продовольчого забезпечення країни:

«... більшовики захопили територію Лівобережної і Центральної України, то й запаси хліба опинилися в їх руках.., одразу розпочалося грабування і вивезення хліба на північ. Так, лише з однієї Херсонської губернії під час більшовицької окупації з сипних пунктів без оплати було вивезено більше 3 млн пудів збіжжя... На весну 1918 р. найбагатші хлібні губернії України були пограбовані більшовиками і ще довгий час не могли допомогти своїй країні»¹.

Місцеві адміністрації, у зв'язку з таким критичним станом, зрозуміло, не могли задовольнити потреби біженців у найнеобхіднішому – повноцінному харчуванні. І то була не їх провина, як і вцілому Української Держави, яка залишилася наодинці з проблемою біженців, породжених бездарною політикою російської військової влади.

Намагаючись врятувати ситуацію, губернські старости зверталися з допомогою до урядових структур. Наприклад, губернський староста Харківщини П. Заліський у листі до міністра внутрішніх справ Української Держави Ф. Лизогуба від 17 травня 1918 р. писав:

«Справи біженців закинуті, вони змушені продавати своє майно. Їм нічого їсти»².

Наприкінці травня того ж року до міністра вже звернувся директор біженецького департаменту Ю. Старицький, доповідаючи про злиденне життя біженці в Одесі та відсутність у місцевих біженецьких комітетів грошей на їх

¹ Рафаловський Є. П. Продовольча політика урядів Української держави. – С. 27.

² ЦДАВО України, ф. 1325, оп. 1, спр. 165, арк. 5.

3.2. Становище біженців та підготовка до їх реевакуації...

потреби¹. І таких листів та телеграм була велика кількість: писали біженці до земських і міських управ, писали представники місцевих самоврядувань до губернських старост і отаманів, останні – до біженецького департаменту і МВС з єдиним проханням виділити кошти. Проте чотирирічна війна, як і інші негативні чинники, давались взнаки і тогочасне фінансове життя налагоджувалося досить складно. Слід зауважити, що Український Державний банк офіційно було засновано 10 серпня 1918 р., а до того тривала підготовча робота: відновлювався зв'язок із губернськими конторами та відділеннями, налагоджувалася центральна бухгалтерія, призначалися службовці².

Українська Держава бачила проблему недофінансування витрат за біженецькими статтями, а тому, не зважаючи на катастрофічний брак коштів, все ж вишукувала певні резерви та виділяла суми земським структурам, громадським та національним комітетам. За неповними даними за часів Гетьманату губернським нарадам у справах біженців було асигновано 8,6 млн крб., із них 4,8 млн крб. у рахунок заборгованості за останню чверть 1917 р., тим самим фактично покривали борги своєї попередниці. По губерніях кошти було розподілено таким чином: Волинській – понад 3 млн крб., Київській – понад 1,7 млн крб., Харківській – понад 1 млн крб., Чернігівській – 920 тис. крб., Катеринославській – 456 тис. крб., Полтавській – 424 тис. крб., Подільській – 302 тис. крб., Херсонській – близько 49 тис. крб.. З цієї суми отаман Одеси В. Мустафін на потреби біженців отримав близько 353 тис. крб., отаман Миколаєва Е. де-Бонді – 68 тис. крб.. В окремих випадках кошти отримали повітові старости³.

Біженецький департамент, всупереч постанові Крайової наради у справах біженців від 11 липня 1918 р. щодо припинення видачі у зв'язку зі «...скрутним становищем Державних фінансів і з початком реевакуації пайків на їжу і помешкання»⁴, практикував адресну допомогу відповідним місцевим структурам. Наприклад, 9 вересня 1918 р. луцький повітовий староста Ф. Шлеммер отримав 10 тис. крб. для забезпечення біженців у 15 селах повіту. Підставою для асигнування стала телеграма, отримана біженецьким департаментом МВС від товариша голови Волинської губернської наради у справах біженців, а також від Дорофея Остапчука та Григорія Супрунюка, які виражали інтереси 220 голодуючих біженців села Градинська Луцького повіту⁵.

¹ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 33, арк. 36.

² Гай-Нижник П. П. Український Державний банк: історія становлення. – С. 39.

³ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 11, арк. 43–46, 51 зв., 59 зв., 60.

⁴ Там само, ф. 1115, оп. 1, спр. 28, арк. 49.

⁵ Там само, ф. 1216, оп. 3, спр. 44, арк. 4, 7.

6 вересня 1918 р. на адресу біженецького департаменту надійшла телеграма голови Єлисаветградського єврейського комітету допомоги біженцям Тьомкіна. У ній наголошувалося на безнадійній перспективі закриття біженецьких притулків, школи і богадільні, позаяк необхідних коштів не було в наявності¹. 8 жовтня того ж року Державний банк направив на окреслені потреби 46370 крб.². Кошти перш за все витрачалися на покриття боргів громадських організацій перед кредиторами. Наприклад, 16 травня 1918 р. повітовий староста Бердянського повіту Таврійської округи В. Гаєвський отримав від біженецького департаменту 25 тис. крб. для підтримки притулків біженців з Галичини. З цієї суми, як зазначив у звіті до повітового старости завідувач притулками В. Лагола, на покриття боргів повітовій земській управі було передано 11717 крб., Бердянській міській управі – 1952 крб., Бердянському відділенню Всеросійського комітету допомоги жертвам війни – 1904 крб., стоматологу Цекерману, який лікував біженців, – 120 крб.³. Крім того, забезпечення біженців тривало по статтях видатків, спрямованих на організацію їх реєвакуації.

Акцентуючи увагу на проблемах фінансування комітетів допомоги біженцям, слід наголосити на фактах затримки чи навіть банальної плутанини у надходженні коштів, що знову ж таки нагнітало загальну ситуацію. На підтвердження, власне, можна подати лише один красномовний приклад. 8 червня 1918 р. повітовий староста Вовчанського повіту П. Неклюдов надіслав міністру внутрішніх справ Української Держави телеграму, в якій наголосив на скрутному становищі біженців та бездіяльності місцевої влади:

«Вимучені голодом біженці потребують негайної допомоги. Харків гроші не дає»⁴.

22 червня він телеграфував губернському старості П. Заліському:

«Біженецький притулок 500 дітей і вдови без грошей. Гинуть з голоду. Що робити далі?»⁵.

Губернський староста відразу ж відреагував на це повідомлення, поставивши вимогу голові Харківського губернського об'єднаного комітету з улаштування біженців А. Неплюєву щодо негайного переведення коштів

¹ Там само, спр. 54, арк. 5.

² Там само, арк. 6.

³ Там само, спр. 48, арк. 1.

⁴ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 241, арк. 23.

⁵ ЦДАВО України, ф. 1325, оп. 1, спр. 165, арк. 14.

3.2. Становище біженців та підготовка до їх реевакуації...

вовчанському старості. При цьому П. Заліський був негативно вражений невиконанням вимог своїми підлеглими: *«Я вже двічі наказував, не розумію, чому не виконано»*¹.

Недостатнє фінансування з боку держави змушувало місцеву владу самостійно відшукувати додаткові шляхи забезпечення біженців продуктами харчування. Прикладом цього є діяльність губернського старости Поділля С. Кисельова та підвідомчих йому структур. *«Не лише держава, – зазначає Т. Байлема, – а й місцева влада на Поділлі теж всіляко сприяла наданню соціальної допомоги населенню»*². Так, 27 травня 1918 р. на адресу губернського старости Поділля С. Кисельова надійшло прохання голови Кам'янецького повітового комітету допомоги біженцям О. Нечая закупити в губернського інтендантства сухарі для 20 тис. біженців³. Оскільки інтендантські служби не пішли назустріч цьому прохання, С. Кисельов 31 травня 1918 р. направив члена Кам'янецького повітового комітету допомоги біженцям Т. Слободяна до Хотинського повіту для закупки хліба і зерна, особисто виклопотавши йому в австрійського коменданта Кам'янець-Подільська дозвіл на проїзд⁴. 12 червня 1918 р. С. Кисельов наказав передати частину борошна, яку мала у розпорядженні Кам'янецька міська управа, для потреб біженців цього повіту. Про успішність заготівлі хліба свідчив той факт, що вже 17 червня 1918 р. губернський староста направив до волосних управ листа, яким передбачав уповноважити представників для отримання збіжжя⁵.

Закупівлю хліба для біженців проводили і місцеві самоврядування. Наприклад, на початку осені 1918 р. Волинська губернська земська управа розіслала до різних губерній України своїх агентів для заготівлі хліба. 14 вересня 1918 р. «Волинська газета» зазначала, що заготівля іде *«дуже успішно»* і *«вантажання хліба почалося»*. Губернське земство з дозволу губернського хлібного бюро організувало закупівлю хліба для біженців у Звягенському, Старокостянтинівському та Кременецькому повітах Волині⁶.

Органи місцевого самоврядування займалися також організацією медичної допомоги біженцям: значна їх частина могла безкоштовно лікуватися у земських медичних закладах. Так, лише в Луцькій повітській лікарні Волинської губернії з

¹ Там само, арк. 15.

² Байлема Т. М. Соціальна політика національних урядів України у 1917 – 1920 рр. – С. 10.

³ ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 240, арк. 15.

⁴ Там само, спр. 239, арк. 2.

⁵ Там само, арк. 29.

⁶ Хроніка // Волинська газета. – 1918. – 14 вересня.

1 серпня по 1 вересня 1918 р. отримали медичну допомогу 478 осіб¹. На лікування біженців з Державної скарбниці додатково на рахунок Волинської губернської наради у справах біженців для Луцького повіту було асигновано 92133 крб., Кременецького – 23038 крб., Дубненського – 161233 крб.².

Ще однією проблемою, з якою зіткнулися місцеві органи у царині біженства стало подолання інфекційних захворювань. Справа у тому, що складна епідемічна ситуація в Україні була пов'язана з загальносвітовим характером та циклічністю поширення епідемій, що більш загострювалася під впливом негативних внутрішніх чинників. Так, протягом 1900 – 1926 рр. тривала шоста пандемія холери. У 1918 – 1920 рр. світовий характер носила пандемія іспанки, яка в Європі отримала назву «чума в мініатюрі». У той же час надзвичайного поширення набула епідемія віспи, яка особливо лютувала наприкінці Першої світової війни в Європі та США³.

Внаслідок підписання делегацією УНР Берестейського мирного договору з державами Четверного союзу, Україна стала транзитною територією руху значних людських мас. *«Такі складні умови сприяли розвитку й поширенню різних епідемій»*⁴. Відтак на початок травня 1918 р. губернії Української держави були охоплені епідеміями черевного, плямистого та зворотного тифу, віспи, кіру, скарлатини, дизентерії (*Додаток 3.13*). У Херсонській губернії були зафіксовані випадки холери. Існувала загроза занесення з чорноморських портів чуми. У зв'язку з цим боротьба з епідеміями набула загальнодержавного значення. Для біженців, які в умовах проведення реєвакації вели рухомий спосіб життя, були організовані щеплення від віспи, холери, черевного тифу⁵. Показовим у цьому плані є приклад діяльності Лубенського повітового земства Полтавської губернії, яке 20 і 21 червня 1918 р. у приміщенні управи організувало вакцинацію біженців від віспи⁶. Для щепленням тих, хто проживав в інших населених пунктах повіту, було залучено земський епідемічний загін.

*«З поширенням віспи земський епідемічний загін проводить масове щеплення особливо серед біженців. Зроблено уже 2000»*⁷.

¹ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 102, арк. 25.

² Там само, спр. 46, арк. 7.

³ Жванко Л. Соціальні виміри Української Держави (квітень – грудень 1918 р.). – С. 89–90.

⁴ Осінчук Р. Державна організація охорони здоров'я в УНР (з приводу 50-ліття Української революції) : [Електронний ресурс] / Р. Осінчук. – Режим доступу : <http://www.ult.lviv.ua/index.php?newsid=474>. – Назва з екрану.

⁵ Держархів Харківської обл., ф. 4, оп. 184, спр. 391, арк. 732.

⁶ Хроніка // Лубенський голос. – 1918. – 20 липня.

⁷ Хроніка // Там само. – 24 липня.

3.2. Становище біженців та підготовка до їх реевакуації...

У полі зору губернських органів влади перебувала проблема поліпшення умов проживання біженців. Так, у другій половині травня 1918 р., на підставі ухвали губернської наради у справах біженців Катеринославщини, повітові управи виділяли на поліпшення умов життя біженців певні суми з власних бюджетів¹. На початку липня 1918 р. Харківська повітова управа отримала з губернської скарбниці 25 тис. крб. на утримання *«біженецьких гуртожитків, богадільні, притулку»*². Залишки коштів було роздано біженцям.

В окремих випадках губернські наради у справах біженців, не маючи необхідних коштів, заручалися підтримкою громадськості. Так, у Полтаві в червні 1918 р. під керівництвом голови губернської наради у справах біженців І. Логінова відбулося спеціальне засідання з питань забезпечення умов життя біженців. Результатом його стало влаштування благодійного гуляння з метою збору коштів на організацію двох притулків для дітей і дорослих³. Подібні заходи проводили і місцеві етнічні комітети. Наприклад, 11 червня того ж року у Миколаєві латиський комітет організував у місцевий музичному училищі добродійний вечір, результатом якого стали зібрані для біженців 461 крб.⁴.

Нерозв'язаною до кінця в Українській Державі залишилася проблема забезпечення належних умов життя дітей біженців, які проживали у столичних притулках колишнього Тетянинського комітету, а за доби УЦР переданих у відання Українського товариства допомоги жертвам війни (УТДЖВ)⁵. На січень 1918 р. у його підпорядкування перейшов 21 заклад Києва (1543 дитини) – притулки, їдальні, майстерні *«...й інші інституції, допомагаючи дітям сиротам, біженців і воїнів...»*⁶. Для повноцінного функціонування притулків важливо було належним чином їх фінансувати, що, як покаже практика, було досить складним питанням.

14 травня 1918 р. біженецький департамент уперше на утримання цих закладів виділив 25 тис. крб.⁷. У червні 1918 р. проблема фінансування комітету розглядалася на засіданні Ради Міністрів Української Держави. У результаті обговорення доповіді міністра внутрішніх справ Ф. Лизогуба було ухвалено постанову про виділення з Державної скарбниці 216 363 крб. для Українського Комітету допомоги жертвам війни на покриття витрат за першу чверть 1918 р.⁸.

¹ Хроніка // Слово. – 1918. – 17 травня.

² Хроніка // Русский голос. – 1918. – 9 июля.

³ Хроніка // Наша жизнь. – 1918. – 11 июля.

⁴ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 33, арк. 25.

⁵ Жванко Л. Соціальні виміри Української Держави (квітень – грудень 1918 р.). – С. 121.

⁶ ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 187, арк. 4–4зв.

⁷ Там само, ф. 1216, оп. 3, спр. 11, арк. 8 зв.

⁸ Там само, ф. 1064, оп. 1, спр. 187, арк. 4–4зв.

І вже найближчим часом відповідний закон підписав гетьман П. Скоропадський¹. Проте в умовах інфляції грошей катастрофічно не вистачало. Тому у другій половині липня 1918 р. Л. Старицька-Черняхівська, одна з активних діячок товариства, виступила з заявою в газеті «Нова Рада», намагаючись привернути увагу громадськості та держави до жалюгідних умов існування дітей у притулках². За деякий час УТДЖВ, знявши з себе відповідальність, передало дитячі притулки у підпорядкування біженського департаменту МВС³. 2 вересня 1918 р. Ю. Старицький доповів міністру фінансів А. Ржепецькому (в недалекому минулому – управляючий справами Київського губерньського відділення Тетянинського комітету, а з 1917 р. – член Ради Київського Відділення Всеросійського Комітету для надання допомоги постраждалим від воєнних дій⁴) про можливість виділення Товариству 100 тис. крб. готівкою з фонду покращення становища біженців в околицях міста Рівного⁵. 7 вересня того ж року гроші надійшли на рахунок УТДЖВ⁶.

На жаль, такий крок не вирішив ситуацію. 2 грудня 1918 р. Бюлетень Інформаційного бюро МНЗ та ДО був змушений констатувати:

«На Степанівській вул. № 7 [Київ. – Л. Ж.] міститься притулок, котрий перейшов від Тетянівського Комітету до біженецького департаменту. Становище дітей у цьому притулку дуже скрутне: діти голодують і бігають по приватним помешканням за харчами. Санітарні умови неможливі. Бруд. Сміття. Білизна і постіль брудна, сінники без соломи; серед дітей чухачка, і хворі не відокремлені. Їжа недостатня: м'яса і молока дітям не дають, діти не обуті і з приводу цього не можуть ходити до школи[...]»⁷.

7 грудня 1918 р. Ю. Старицький підписав наказ, згідно з яким уповноважений біженецького департаменту В. Старовойтенко-Блинов одержав 76363 крб. «на видатки по утриманню дитячих захоронків бувшого «Юга Росії»⁸. Усього з рахунків біженецького департаменту на утримання притулків для дітей надійшло 529 363 крб. **(Додаток 3.14)**. Слід зазначити, що кошти надходили як адресна допомога Товариству, і через окремих урядовців. Отже, можна констатувати, що опікування дітей біженців, які перебували у

¹ Там само, арк. 5.

² Жванко Л. Соціальні виміри Української Держави (квітень – грудень 1918 р.). – С. 121.

³ ЦДАВОУкраїни, ф. 1216, оп. 3, спр. 75, арк. 47.

⁴ О медицинских учреждениях //Бюлетень Комитета Юго-Западного фронта. – 1917. – 20 октября.

⁵ ЦДАВОУкраїни, ф. 1216, оп. 3, спр. 103, арк. 5.

⁶ Там само, спр. 11, арк. 36.

⁷ Там само, ф. 1035, оп. 1, спр. 22, арк. 64.

⁸ Там само, ф. 1216, оп. 3, спр. 11, арк. 64.

3.2. Становище біженців та підготовка до їх реевакуації...

притулках, проходило дуже складно, часто коштів не вистачало навіть на елементарні речі. Та все ж таки держава робила певні кроки до покращення і цієї ситуації.

Таким чином, проблема поліпшення умов перебування біженців, забезпечення їх харчуванням та медичним обслуговуванням перебувала у полі зору держави, місцевих органів влади та самоврядувань. Вони усіма наявними способами намагалися допомогти відірваним від рідних осель людям, які, окрім матеріальних нестатків, нерідко потерпали ще й від утисків місцевих жителів.

Влада Російської імперії, проводячи евакуацію людей з прифронтової зони, розселяла їх в організованих притулках, богадільнях та гуртожитках. Проте певну частину біженців було розквартировано у місцевих жителів. З початком евакуації вони зустрічали прибулих зі «співчуттям та гостинністю». Однак згодом, у зв'язку із не завжди своєчасними отриманням від місцевих самоврядувань оплати за надання своїх осель для тимчасового проживання біженців, мешканці почали ставитися до них, як до важкої ноші, намагаючись позбавитися від неї¹. На весну 1918 р. біженці, у зв'язку і браком фінансування, майже перестали отримувати державні, так звані «квартирні гроші» на покриття оплати за проживання. До того ж варто підкреслити, що місцеве населення та біженці, постійно перебуваючи у психологічній напрузі, просто втомилися від війни, а все це та інші негативні фактори давали благодатний ґрунт для виникнення подібних конфліктів.

Весною 1918 р. в Україні розмах виселення біженців з квартир набув таких масштабів, що місцева влада була змушена вдатися до дієвих засобів. Так, у другій половині травня правління Харківського об'єднаного комітету допомоги біженцям направило до губернатора П. Заліського листа, в якому наголошувалося на численних скаргах біженців щодо їх насильницького виселення місцевими жителями зі своїх квартир. Далі висловлювалося прохання зробити через повітових старост термінове розпорядження щодо «...запобігання самочинного виселення місцевим населенням повітів із квартир біженців»². І вже 3 червня 1918 р. губернський староста Харківщини видав наказ, згідно з яким повітові старости, враховуючи вкрай тяжке становище біженців, зобов'язувалися вжити необхідних заходів, щоби «біженці розселені в межах повітів, не виселися самочинно з квартир і, таким чином, не викидалися б із сім'ями на вулицю»³.

В іншому випадку лохвицький повітовий староста П. Ярмач, апелюючи

¹ Курцев А. Н. Беженцы первой мировой войны в России (1914 – 1917). – С. 110.

² Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 243, арк. 11.

³ Там само, арк. 12.

до свідомості місцевих жителів, наголосив на обов'язку кожного громадянина, в умовах, коли *«влада готує все необхідне до їх повернення»*, підтримувати прибулих не з доброї волі людей, а не переслідувати. На разі примусового виселення, ненадання харчів та інших утисків з боку місцевих жителів останніх належало притягати до судової відповідальності¹. 18 травня 1918 р. губернський комендант Катеринослава зобов'язав повітові та міські управи губернії *«врегулювати стосунки між місцевими жителями і біженцями»*. У випадках самочинного виселення останніх власників житла передбачалося притягати до суду². Схожа картина спостерігалася і в інших губерніях.

Українська Держава стала на захист біженців. Уже 29 травня 1918 р. біженецький департамент МВС видав наказ, згідно з яким місцева біженська адміністрація мала взяти під свій нагляд проблему виселення біженців³. З червня 1918 р. МВС направило розпорядження до губернських старост про обов'язок повітових старост охороняти біженські сім'ї від виселення їх на вулиці місцевими жителями⁴. Однак до кінця вирішити цю проблему так і не вдалося. Наприклад, 5 серпня 1918 р. Вовчанський повітовий староста П. Неклюдов у листі до очільника Харківської губернії акцентував увагу на фактах виселення біженців. Підставою до такого кроку стала фінансова неспроможність місцевої влади розрахуватися з населенням за квартирування біженців у їх домівках⁵.

Важливою проблемою для української влади стало відновлення життя біженців, які поверталися на Волинь, теренами якої проходила лінія Південно-Західного фронту⁶. Фактично ці люди поверталися на землі, зруйновані війною і розрухою. Наприклад, у Дубненському повіті було знищено 9955 жител і 27342 господарських приміщень, у Луцькому повіті відповідно 9345 і 24695, у Кременецькому – 6700 і 16655, у Рівненському – 1264 і 2400, у Володимир-Волинському – 16849 приміщень і у Ковельському – 12590⁷. «Волинська газета» писала:

«Володимир-Волинський, Ковельський, Луцький, Дубненський і Кременецький повіти зруйновані. Колись уквітчані містечка і села

¹ [Оголошення] // Лохвицьке слово. – 1918. – 21 червня.

² [Звертання] // Придніпровський край. – 1918. – 18 травня.

³ ЦДІАК України, ф. 919, оп. 1, спр. 1, арк. 378.

⁴ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 243, арк. 12.

⁵ Там само, спр. 241, арк. 64.

⁶ ЦДАВО України, ф. 1035, оп. 1, спр. 2, арк. 17.

⁷ Козинець І. Ю. Державотворчі процеси на Волині в добу Гетьманату П.Скоропадського. – С. 74.

3.2. Становище біженців та підготовка до їх реевакуації...

являють тепер із себе попіл, жувелицю і купи зруйнованих осель, які поросли бур'яном»¹.

Складність ситуації полягала в тому, що у повністю зруйнованих Луцькому, Дубненському та Кременецькому повітах² на 1 серпня 1918 р. перебувало 94770 (44 %) біженців. Усього ж на цей час на території Волинської губернії було зафіксовано 216601 біженець (**Додаток 3.15**)³. До того, слід наголосити, що біженці поверталися у регіон, де досить частими були селянські виступи проти гетьманської адміністрації та австро-німецької присутності⁴. Складною була й епідемічна ситуація, пов'язана з переміщенням значної кількості людності, поширенням різних захворювань та ін.. Про загальний стан на Волині «Бюлетень інформбюро» МНЗ та ДО у другій половині серпня 1918 р. повідомляв:

«Біженці живуть ... в окопах та по лісах, бо хати їх спалені. Хвороби десятирують нещасних, допомога од держави конче треба»⁵.

У зв'язку з цим вже восени 1918 р. МНЗ та ДО отримало дозвіл від німецької ладі на організацію санітарної допомоги населенню Волинської губернії⁶. Відтак важливим напрямком діяльності місцевих органів влади та самоврядувань Волині було визнано організацію допомоги біженцям – жертвам війни. Волинський губернський староста Д. Андро неодноразово звертався до МВС та біженецького департаменту з проханням виділити кошти на проведення заходів з урегулювання проблеми їх соціального захисту. В окремих випадках його запити задовольнялися. Наприклад, 23 серпня 1918 р. біженецький департамент виділив на ці потреби 400 тис. крб.. Проте, виділених коштів виявилось замало для вирішення комплексу проблем, пов'язаних з відбудовою мирного життя у прифронтових повітах.

Досить відчутно давала про себе знати проблема із забезпеченням посівним матеріалом і особливо продуктами харчування. Але уже на кінець травня 1918 р. новим українським урядом у справі розв'язання нагальних продоволь-

¹ Становище біженці на Волині // Волинська газета. – 1918. – 8 вересня.

² ЦДАВО України, ф. 1035, оп. 1, спр. 22, арк. 19.

³ Держархів Житомирської обл., ф. Р - 1644, оп. 1, спр. 19, арк. 19.

⁴ Комарніцький О. Б. Містечка Волині та Київщини у добу Української революції 1917 – 1920 рр. / О. Б. Комарніцький. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, – С. 271–272.

⁵ ЦДАВО України, ф. 1035, оп. 1, спр. 22, арк. 19.

⁶ Там само, ф. 3766, оп. 1, спр. 157, арк. 75–76.

чих проблем було досягнуто перших відчутних результатів¹. Серед іншого – й у справі забезпечення продуктами біженців, які поверталися на Волинь. Наприклад, на початку липня 1918 р. Волинський губернський продовольчий комітет отримав від міністерства продовольства для «...повертаючих біженців та військовополонених 10 вагонів крупи, 4 вагони зерна»; «біженецький комітет у Рівному – 60 вагонів хлібозерна та 10 вагонів круп»². На жаль, липневий страйк залізничників зупинив на деякий час усі перевезення, а відтак привів до критичного становища низку губерній України, зокрема західних, у справі постачання продовольства³. Непростою залишалася проблема забезпечення біженців та місцевого населення посівним матеріалом. Не вирішили її й асигновані урядом у серпні 1918 р. Волинському губернському земству 500 тис. крб. на впровадження агрономічних заходів у прикордонних повітах⁴. На початку осені 1918 р. «Волинська газета» писала:

«Повернувшись до своєї батьківщини, біженці думали засіяти поля, але всі поля їхні бур'яном поросли, скопані ямами. Засіяти полів не вдалося. Насіння достати не можна, харчова справа дуже гостро дає себе чути... Не треба забувати, що близько зима, а біженці не мають теплої одежі, хат не мають»⁵.

9 вересня 1918 р. під керівництвом Д. Андро було проведено засідання президії Волинської губернської наради у справі біженців, на якому розглядалося питання про припинення видачі безкоштовних пайків біженцям за відсутністю харчів. У результаті обговорення члени засідання ухвалили видавати біженцям позички грошима, речами, будівельними матеріалами та харчами з недоторканих продовольчих запасів і то лише з попереднього урядового дозволу⁶. 17 вересня 1918 р. Волинська губернська нарада у справах біженців надіслала телеграму до прем'єр-міністра Ф. Лизогуба, в якій зазначалося:

¹ Рафаловський Є. П. Продовольча політика урядів Української держави: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Є. П. Рафаловський. – К., 2007. – С. 11–12.

² Держархів Житомирської обл., ф. Р - 2399, оп. 1, спр. 1, арк. 257.

³ Осташко Т. Пріоритети соціально-економічної політики Гетьманату Павла Скоропадського / Т. Осташко // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років: зб. наук. ст. / голов. ред. Р. Я. Пиріг. – К., 2010. – Вип. 5. – С. 161.

⁴ Козинець І. Ю. Державотворчі процеси на Волині в добу Гетьманату П. Скоропадського. – С. 54.

⁵ Біженці // Волинська газета. – 1918. – 3 вересня.

⁶ Хроніка // Волинська газета. – 1918. – 11 вересня.

3.2. Становище біженців та підготовка до їх реевакуації...

«... продовольче та санітарне становище людності у знищених війною повітах приймає у край загрозливого розмаху. За відсутністю коштів неможлива боротьба зі смертністю. Нарада прохає негайної допомоги»¹.

То було не єдине звернення губернської наради та старости Волині Д. Андро безпосередньо до уряду з проханням асигнувати кошти на відбудову осель, забезпечення біженців продовольством та сільськогосподарським реманентом. Невдовзі губернська нарада у справах біженців отримала з Державної скарбниці 1 млн крб. *«на допомогу стаціонарним біженцям і півтора мільйона крб. для транзитних біженців»².*

У другій половині вересня 1918 р. П. Скоропадський для ознайомлення з умовами життя в колишніх прифронтових повітах на Волині направив туди свого представника генерала Джензьоловського. 25 вересня 1918 р. він був присутній на засіданні Волинської губернської наради у справах біженців. На порядку денному було питання пошуку шляхів допомоги населенню зруйнованих війною повітів. Головуючий на нараді губернський староста Волині Д. Андро, узагальнюючи виступи доповідачів з місць, констатував необхідність організації медичної допомоги, протиепідемічних профілактичних заходів, забезпечення населення сільськогосподарським реманентом та ін.. Генерал Джензьоловський, попередньо оглянувши повіти, погодився з переліком нагальних завдань, спрямованих на поліпшення становища реевакуйованих. Він запевнив учасників засідання, що негайно доповість Гетьману про ситуацію та передасть прохання Волинської губернської наради у справах біженців асигнувати на їх адресу 4 млн крб. для видачі позичок населенню на відбудову житла та 2 млн крб. на відкриття пунктів харчування для німецьких біженців.

Про дійсну зацікавленість П. Скоропадського долею цих людей і турботу про них свідчить той факт, що вже 2 жовтня 1918 р. губернська земська управа отримала 2 млн крб.. На ці кошти було організовано закупівлю хліба для голодуючого населення, видано позички на відбудову осель у Володимир-Волинському повіті. Його населення за допомогою австрійської влади, яка виділила зерно, змогло засіяти майже всі орні землі. 21 листопада 1918 р. Д. Андро одержав з Державної скарбниці ще 200 тис. крб. для розв'язання проблем прифронтового населення Волині³.

¹ ЦДАВО України, ф. 1035, оп. 1, спр. 22, арк. 19.

² Допомога біженцям // Волинська газета. – 1918. – 19 вересня.

³ Жванко Л. Соціальні виміри Української Держави (квітень – грудень 1918 р.). – С. 147–148.

Таким чином, гетьманська влада, наскільки це було можливо в тогочасних непростих соціально-економічних і політичних умовах, продовжувала вирішувати проблеми біженців, як-то: поліпшення умов життя, забезпечення продуктами харчування, боротьба з епідемічними захворюваннями, влаштування життя біженців, які поверталися на Волинь та ін..

Надзвичайно складним завданням для Української Держави, яке вона взяла на себе, стала підготовка комплексу заходів щодо проведення процесу репатріації біженців. Його складність полягала перш за все у великому обсязі роботи: слід було зібрати дані про кількість біженців, їх етнічний склад, розробити механізми перевезень та забезпечити практичну його реалізацію, створивши на шляхах руху біженців мережу спеціальних закладів (пропускних, карантинних, харчових, медичних пунктів). Успішне втілення в життя відповідної програми залежало перш за все від чіткої взаємодії всіх ланок біженських органів – від урядових до земських управ. Особливу роль при цьому було відведено уповноваженим біженського департаменту МВС, за посередництва яких і надходили на місця кошти. Реевакуацію біженців передбачалося проводити у трьох напрямках: транспортування до західного українського кордону іноземців-біженців; із східних та центральних губерній України на Волинь та частину Поділля; повернення українців з Росії та Південного Кавказу. Останнє завдання покладалося на українських консулів¹. Доволі складним для реалізації, як покаже практика, було питання міждержавного регулювання процесу повернення іноземних біженців, частину з яких належало відправити у німецьку та австро-угорську зони окупації, до Прибалтики та у Польщу.

Процес творення на руїнах Російської імперії незалежних держав фактично вивів проблему біженців Першої світової війни на міжнародний рівень, коли українська влада перш ніж організувати власне процес їх повернення мала врегулювати низку проблем дипломатичного характеру. Надзвичайно складним у цьому плані було налагодження репатріації українських біженців з території Радянської Росії.

Зволікати з підготовкою до реевакуації не доводилося, оскільки багато біженців без будь-яких проїзних документів стихійно рухалися до залізничних станцій. Ще з початку березня 1918 р. вони скупчилися на станціях Рівне, Ковель, Житомир. Починаючи з квітня того ж року велика кількість біженців прибула на станції Рожище та Броди Волинської губернії². Навіть у

¹ Там само. – С. 138.

² Хроника // Волинь. – 1918. – 19 апреля.

3.2. Становище біженців та підготовка до їх реевакуації...

Пояснювальній записці до законопроекту про реевакуацію біженців, підготовленій на початку квітня 1918 р., зазначалося: «Рух цей почався і досяг надзвичайного і небезпечного розміру»¹. Відтак першочергово належало врегулювати цей неконтрольований рух.

Організатором перевезень із тилкових губерній у колишню прифронтову зону було визнано Харківський порайонний комітет², який за доби Гетьманату перебував у структурі Міністерства шляхів Української Держави³. У цьому аспекті Комітет тісно співпрацював із біженецьким департаментом МВС. 5 травня 1918 р. Комітет направив до начальників залізниць термінову та обов'язкову до виконання телеграму. У ній перш за все підтверджувалося, що повернення біженців буде здійснюватися за планом, затвердженим за доби УНР. Їх транспортування залізницями дозволялося лише за наявності спеціальних проїзних документів, виданих департаментом, – єдино можливих, що давали право на рух. При цьому будь-які дозволи на проїзд, видані іншими українськими чи німецькими комендантами станцій, були заборонені, як і самочинне надання останніми вагонів для несанкціонованих переїздів.

Також належало вести роз'яснювальну роботу серед біженців щодо необхідності зачекати офіційного дозволу на реевакуацію, позаяк на разі самочинного переїзду на них чекали тривалі затримки в дорозі та відсутність належної продовольчої допомоги, організація якої на залізницях ще тривала⁴. Натомість місцева влада, знімаючи з себе відповідальність, просто забороняла будь-який рух біженців. Наприклад, у кінці травня 1918 р. губернський комендант Катеринослава видав наказ, яким до особливого розпорядження біженецького департаменту МВС скасував самочинну реевакуацію біженців⁵.

Процедуру надання вагонів для перевезень біженців регулювала телеграма Харківського порайонного комітету від 13 травня 1918 р, згідно з якою управління доріг могли надати рухомий склад лише за умови відповідного розпорядження «...центральної властей – Міністерства шляхів, біженецького департаменту МВС, Німецької залізничної комісії»⁶. Будь-яке транспортування біженців передбачалося здійснювати за попереднього узгодження з Комітетом⁷.

¹ ЦДАВО України, ф. 2199, оп. 3, спр. 3, арк. 2.

² Держархів АР Крим, ф. Р. – 999, оп. 1, спр. 87, арк. 22.

³ Толочков І. В. Залізничний транспорт України в період Першої світової війни... – С. 195.

⁴ Держархів АР Крим, ф. Р. – 999, оп. 1, спр. 42, арк. 3.

⁵ Хроника // Друг народа. – 1918. – 29 мая.

⁶ Держархів АР Крим, ф. Р. – 999, оп. 1, спр. 42, арк. 5.

⁷ Там само, арк. 14.

Важливим моментом у підготовці реєвакації біженців було визначення їх точної кількості. З цією метою біженецький департамент МВС розпочав збір статистичних даних із зазначенням національного складу, місця прибуття та місця проживання біженців, умов діяльності місцевих біженецьких організацій. 12 травня 1918 р. Ю. Старицький розіслав губернським старостам спеціальне повідомлення, відповідно до якого на них покладался нагляд за справою проведення анкетування серед біженців. Цей процес передбачав збір матеріалів щодо кількості біженців окремо в повіті (із зазначенням кількості населених пунктів) та повітовому містечку, їх національний склад, розташування найближчих залізничних станцій, ґрунтових доріг, шпиталів, санітарних пунктів, приблизну кількість вагонів для перевезення та орієнтовну вагу реманенту та майна біженців¹.

Слід зауважити, що збір інформації супроводжувався низкою труднощів організаційного характеру, зокрема відсутністю в окремих місцевостях належного поштового і телеграфного зв'язку. Зі складністю зіткнулися, насамперед, повітові управи, що вели безпосередній збір матеріалів. Серед причин відсутності даних, як, наприклад, про це зазначалося у звіті Гайсинської повітової управи Подільської губернії, слід назвати самовільне повернення біженців додому, відсутність з початку евакуації реєстрації майна, худоби, інвентарю та ін..

Одночасно йшов процес збору інформації щодо збитків, завданих біженецьким організаціям громадянською війною, а точніше перебуванням в Україні більшовиків. З відповідним розпорядженням 26 травня 1918 р. департамент звернувся до губернських нарад у справах біженців Волині, Поділля, Катеринославщини, Полтавщини, Харківщини та Херсонщини². Наприкінці червня 1918 р. йому, на підставі надісланих з місць матеріалів, вдалося орієнтовно визначити, що в Україні на той час проживало понад 830 тис. біженців. При цьому їх кількість постійно збільшувалася за рахунок самоправного прибуття біженців з Радянської Росії. Українська Держава, по-перше, за все була транзитною територією, якою поляки, литовці, латиші та представники інших етносів поверталися додому, по-друге, страх перед наростаючою хвилею громадянської війни в сусідній державі гнав звідти біженців на більш безпечні місця, якими, на їх думку, були саме українські землі. Слід зазначити, що наприкінці вересня 1918 р. за даними уповноваженого

¹ ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 238, арк. 24.

² Там само, спр. 27, арк. 16 зв.

3.2. Становище біженців та підготовка до їх реевакуації...

біженецького департаменту А. Іващенко, на території Катеринославської губернії перебувало *«...ще близько 200 тисяч біженців»*¹.

З другої половини серпня 1918 р. департамент розпочав збір статистичних даних щодо діяльності в Україні біженецьких інституцій².

Урядовці біженецького департаменту МВС, розробляючи умови реевакуації біженців, дбали, насамперед, про долю біженців, які вже кілька років проживали у тилих губерніях України. При цьому вони намагалися унеможливити приплив транзитних біженців. З цією метою 25 червня 1918 р. директор біженецького департаменту Ю. Старицький навіть був змушений видати наказ, відповідно до якого губернські старости Харківщини, Чернігівщини та старости Рильського, Суджацького, Гайворонського і Білгородського повітів Харківської губернії були зобов'язані не допускати у межі Української Держави біженців з Польщі, Литви та Білорусії, щоб не нагнітати і без того складної соціальної та епідемічної ситуації³. На жаль, він не мав результатів. Не зміг покращити ситуацію й циркуляр МВС від 8 липня 1918 р. про заборону перевезення через Україну біженців неукраїнського походження. Біженці групами продовжували прибувати з Росії, дезорганізуючи систему їх перевезення⁴. 9 липня того ж року Харківський губернський староста, виконуючи наказ департаменту, зробив циркулярне розпорядження повітовим старостам щодо недопущення *«переїзду біженців через кордон України, останні прибувають із Великоросії цілими обозами по 300 – 400 осіб»*⁵. Однак забезпечити їх виконання не вдалося, оскільки неможливо було зупинити нажахану громадянською війною в Росії знедолену людську масу. Не мав якихось відчутних результатів й циркуляр уже нового Харківського старости С. Шидловського до повітових старост⁶.

По-іншому до проблеми заборони транзитного руху своїх співгромадян поставився Латиський центральний комітет на Україні, керівництво якого 12 листопада 1918 р. направило до МЗС Гетьманату спеціального листа. У ньому, зокрема, наголошувалося:

«... латиші, які проживають на Кавказі, в Криму, на Кубані і в Донській Області, щоб потрапити на батьківщину, повинні проїхати територію

¹ Там само, ф. 2537, оп. 1, спр. 238, арк. 24.

² Там само, ф. 1793, оп. 1, спр. 238, арк. 51.

³ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 243, арк. 44.

⁴ Там само, арк. 37.

⁵ Там само, арк. 62.

⁶ Там само.

України. Тому заборона в'їзду на Україну може згубно відбитися на сім'ях ні в чому не винних латишів»¹.

Єдине, що змогло зробити міністерство – довести до відома МВС Української Держави запит Латиського комітету.

З охопленої громадянською війною Росії біженці, проникали не лише на українське прикордоння, а й углиб країни. Наприклад, до Києва, на думку Германа Гуммеруса, відомого громадського діяча та науковця, повіреного у справах Фінляндії в Українській Державі, прибуло «... 100 тисяч біженців з північних губерній, які опинилися під владою більшовиків»². За доби Гетьманату українська столиця перетворилася на таку собі Мекку для різних груп російського суспільства, які втікали від переслідувань та репресій більшовицького режиму³. Своїми оповідями про побачене вони нагнітали ситуацію, а тому кияни з острахом дивилися на північ, «...де на обрію з'явився кривавий червоний привид більшовизму»⁴.

Умови перевезення біженців у межах Української Держави регулювалися нормативними актами біженецького департаменту від 11 та 29 травня 1918 р.. Вони були адресовані начальникам Харківської, Південної, Південно-Донецької, Південно-Катеринославської залізниць, а також залізничних компаній Австро-Угорщини та Німеччини. Відповідно до положень цих документів переміщення біженців могло здійснюватися лише з дозволу біженецького департаменту МВС. Обов'язковою умовою перевезень груп біженців була наявність у них так званих «Пильних наказів» – облікових документів, які біженський департамент МВС надсилав губернським нарадам у справах біженців. «Пильний наказ» був чинний протягом місяця від моменту видачі та видавався на ім'я керівника групи біженців у складі 25-30 осіб. Проте насправді, кількість біженців, які їхали за одним «Пильним наказом», була від 6 до 135 осіб. У наказах визначалися розмір багажу біженців, напрямок руху залізницею, тип вагонів (III і IV класи), назва станції (**Додаток 3.16**)⁵. Важливим моментом був той факт, що «Пильні накази» видавалися

¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 192, арк. 56.

² Гуммерус Г. Україна в переломні часи. – С. 57.

³ Пиріг Р. Гетьманат Павла Скоропадського і російський монархічний рух в Україні (квітень – грудень 1918 р.) / Р. Пиріг // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років: зб. наук. ст. / Голов. ред. Р. Я. Пиріг. – К., 2010. – Вип. 5. – С. 202.

⁴ Гуммерус Г. Україна в переломні часи. – С. 56.

⁵ ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 239, арк. 8.

3.2. Становище біженців та підготовка до їх реевакуації...

безкоштовно усім без винятку біженцям, що рухалися в межах держави та іноземних – до українського кордону¹.

30 вересня 1918 р. реевакуаційний відділ біженецького департаменту МВС з метою попередження підробки цих документів розіслав до губернських нарад у справах біженців прохання вислати автографи осіб, які мали право їх підписувати. «Пильні накази» підписували губернські старости, а за відсутності останніх – їх заступники. Наприклад, 10 вересня 1918 р. на адресу біженецького департаменту МВС надійшла відповідь з Поділля, повідомляючи, що «Пильні накази» мали повноваження підписувати губернський староста С. Кисельов та його помічник М. Лемені-Македон².

Для розробки засад руху біженців в Україні було проведено кілька спеціальних нарад та прийнято низку ухвал, які стосувалися транспортування біженців українськими теренами та переправлення через кордон. 19 червня 1918 р. в Ковелі відбулося надзвичайне засідання міжвідомчої комісії у справах повернення біженців. З німецької сторони взяли участь капітан Фрілінгаузе (в інших документах – Фрілінгхауз³), з української сторони Ю. Старицький, директор департаменту, П. Васильчук, представник відділу біженецьких справ департаменту, Копистянський, лікар, Маркевич, головуповноважений з улаштування біженців колишньої прифронтової зони у Рівному. Вони обговорили «...принципові питання щодо повернення біженців». Німецький представник наполягав, щоби біженців, які мали самостійно рухатися гужовим транспортом, українська сторона забезпечила в дорогу кіньми та «провіантом». Після закінчення засідання комісія поїхала оглядати вже підготовлені німецькі карантинні пункти в Повурську, Почінках, Голобах⁴.

21 червня 1918 р. відбулося розширене засідання цієї комісії, на яке, крім її членів, були запрошені майор Ясинський, представник австро-угорського командування Військового генерал-губернаторства у Любліні, Воловський – представник польського уряду у Варшаві, Мішлович – представник німецької залізничної централі, капітан де Йонге – представник австрійської Тилової інспекції «Буг»⁵. У результаті обговорення було прийнято низку ухвал, які стосувалися різних сторін процесу репатріації біженців. Німецьку сторону, як зауважив член комісії комісар Флемке, цікавило перш за все повернення на етнічні німецькі землі німців-колоністів, для яких було вже підготовлено

¹ Там само, ф. 1216, оп. 3, спр. 103, арк. 88.

² Там само, спр. 238, арк. 45, 46.

³ Там само, ф. 3766, оп. 1, спр. 191, арк. 42.

⁴ [Повідомлення без назви] // Робітнича газета. – 1918. – 21 червня.

⁵ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 191, арк. 41. Авторський переклад з німецької мови.

близько 5 тис. робочих місць. Успішність їх транспортування залежала не в останню чергу від їх забезпечення продуктами харчування, яке покладалося на український уряд. Майор Ясинський від імені австро-угорського командування наголосив на безперешкодному поверненні біженців в австрійську окупаційну зону – Генерал-губернаторство, до складу якого входили Люблінська, Келецька, Петроковська (без повітів Равського, Бжезінського, Лодзинського, Ласького, Бендзінського і Ченстохов) губернії. При цьому він відзначив, що відправка репатріантів на південь Холмщини уже розпочалася.

Для того, щоб комісія могла володіти ситуацією, члени наради ухвалили запровадити на збірних пунктах біженців у Лунінцю, Рівному, Бродях, Підволочиську та Барановичах своїх спеціальних представників. Реєстрацію та засвідчення особи біженця на цих пунктах належало проводити на підставі тимчасових посвідок особи. Санітарні заходи передбачалося здійснювати за прикладом тих, що проводилися при транспортуванні біженців у зону Обер Ост¹. П. Васильчук у свою чергу заявив, що українська сторона готова відкрити табори тимчасового перебування біженців для їх відправки в австрійську та німецьку зони на 5 тис. осіб у Києві та Гомелі, на 3 тис. у Коростені. Їх облаштування належало здійснювати за прикладом вже діючого табору в Рівному².

Організація прийому біженців на залізничних станціях та рівень готовності кожної з них регулювалися циркуляром Перевізної комісії³ від 12 червня 1918 р.. Він був адресований начальникам Слобідської, Південно-Донецької, Катеринославської, Київської залізниць та станцій Знам'янка, Павлоград, Лозова, Дебальцеве, Волноваха, Авдіївка, Ясинувата, Синельникове, Ізюм, Смородин, Білгород-Південний. Відповідно до його положень кожна станція була зобов'язана телеграфом повідомляти наступну станцію про наближення до неї потягів з біженцями⁴.

Остаточні умови транспортування біженців у межах держави та повернення українців з Росії були затверджені 26 червня 1918 р. у Харкові на спеціальній нараді. Вона була скликана за ініціативи Харківського порайонного комітету з урегулювання перевезень біженців. При цьому ще 18 червня 1918 р. до відповідних урядових та громадських інституцій було розіслано телеграму

¹ З літа 1915 р. західнобілоруські землі, після встановлення німецького окупаційного режиму, отримали назву – земля «Обер Ост».

² ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 191, арк. 41 зв.–42.

³ Перевізні комісії при Харківському порайонному комітеті з регулювання перевезень біженців з харківського регіону створена для реалізації завдань біженецького департаменту щодо транспортування біженців.

⁴ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 243, арк. 43.

3.2. Становище біженців та підготовка до їх реевакуації...

щодо проведення майбутньої наради та обов'язкового прибуття на неї їх представників із зібраними даними щодо кількості біженців, яких належало перевезти¹. Керував роботою наради Е. Зенкевич, заступник голови Харківського порайонного комітету². Про важливий статус наради свідчила участь у ній представників іноземних залізничних структур, покликаних організувати перевезення біженців, головним чином, своїх співвітчизників. Так, залізничну комісію Німеччини представляли Г. Шнейдер та Г. Шподе, Австро-Угорщини відповідно К. Куба, Г. Фрідріх та Б. Циппер, В. Михальський репрезентував інтереси Польської перевізної комісії.

У роботі взяли участь П. Микулін – представник біженецького департаменту МВС, В. Солтан – представник департаменту руху Міністерства шляхів сполучень, І. Менжинський – Катеринославський уповноважений біженецького департаменту, М. Саклін – представник Харківського губернського старости, І. Логінов від Полтавського губернського старости та губернської наради у справах біженців, представники губернських нарад у справах біженців Катеринославської (В. Берхін), Харківської (П. Полтавцев), Херсонської (С. Сологуб) губерній, представники Таврійської та Харківської губернських земських управ – відповідно Г. Асинский та Г. Гаврилов, І. Добролежа, І. Вільга, представник Харківського обласного комітету з улаштування біженців колишнього ВСМ, представники етнічних спілок: від ЦОК П. Манковський (Полтавська губ.), В. Нарушевич (Катеринославська губ.), В. Левін від національних організацій біженців Катеринослава, Г. Роземблум – голова Харківського відділення Центрального польського комітету повернення на Батьківщину. В обговоренні питань порядку денного взяли участь і представники Слобідської (Південної, протяжністю 2975 км), Катеринославської (Запорізької – 2827 км)³, Південно-Донецької, Лівобережної залізниць та приватних залізниць України⁴. Слід зазначити, що в Українській Державі частина залізниць (4769 верст* та ще 2193 верст – на стадії будівництва) перебувала у приватних руках, керівництво якими здійснювала Рада українських приватних доріг (*Додаток 3.17*)⁵. На розгляд наради було винесено п'ять питань:

¹ Держархів АР Крим, ф. Р. – 999, оп. 1, спр. 42, арк. 15–16.

² Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 243, арк. 20–28 зв.

³ *Толокньов І. В.* Залізничний транспорт України в період Першої світової війни. – С. 23

⁴ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 243, арк. 20.

* 1 верста – 1668 км.

⁵ Держархів Херсонської обл., ф. 296, оп. 1, спр. 86, арк. 2.

«1. Про порядок видачі дозволів про повернення біженців на батьківщину і видачі екстрених відзвітів на проїзд їх у зв'язку з вказівками департаменту і оголошеннями німецьких і австро-угорських властей. 2. Узгодження порядку відправки біженців, зокрема вагонів під посадку біженців, за умови формування маршрутних поїздів в окремих напрямках і призначеннях. 3. Про заходи щодо недопущення передчасного виїзду біженців з місць проживання і скупчення біженців на залізничних станціях, які не є концентраційними пунктами. 4. Про недопущення посадки у вагони біженців, що їдуть без належних дозволів і проїзних документів, та ліквідація затриманих у дорозі вагонів з такими біженцями. 5. Про влаштування харчових, санітарних і концентраційних пунктів на дорогах Харківського району на кошти уряду і громадських організацій, відповідно до потоків біженського руху й умови роботи станцій»¹.

Фактично окреслені питання охоплювали всі аспекти проведення реєвакуації біженців. З першого питання усі зацікавлені сторони виступили з відповідними заявами. Так, П. Микулін від імені біженського департаменту наголосив на територіальному обмеженні просування українських біженців. Їм дозволялося повертатися в населені пункти, розташовані до лінії Тарнополь – Могилів-Подільський – Кам'янець-Подільський – Кременець – Луцьк – Маневичі – Лунінець. Після прибуття додому біженці переходили під опіку уповноважених біженецького департаменту та губернських нарад у справах біженців. Безкоштовне перевезення біженців у межах України проводилося лише, як було підтверджено виступаючими, за наявності «пильних наказів» (екстрених відзвітів нового зразка), які передбачено складати по одному на групу біженців із 25-30 осіб. З метою уникнення фальсифікації цих документів коло владних структур, які мали право їх видавати, було обмежено фахівцями біженецького департаменту, його уповноваженими та губернськими нарадами у справах біженців.

Представники німецької залізничної комісії наголосили на проведенні німецькими місцевими комендатурами повсюдної реєстрації біженців, що перевозяться безкоштовно й отримують дозволи на повернення за межі України в німецьку зону окупації: (Калиська, Ломжинська, Плоцька, Варшавська, Петровська (тільки повіти Бендзінський, Бржезінський, Ласький, Лодзинський, Равський і Ченстохов), Обер-Ост – Естляндська, Гродненська, Ковенська, Курляндська, Ліфляндська, Сувальська, Седлецька (тільки Бельський, Константиновський і Владавський повіти), Віленська, Волинська (тільки Ковельський повіт) губернії. Для видачі таких дозволів заздалегідь належало провести реєстрацію всіх

¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 192, арк. 56.

3.2. Становище біженців та підготовка до їх реевакуації...

біженців. У Харкові реєстрація мала здійснюватися в особливому Бюро доктора Юппена, яке на той час зосередило керівництво реєстрацією біженців не тільки Харкова і Харківської губернії, але в межах німецького впливу – на Сході України. Перевезення біженців з усіх без винятку станцій із німецької зони за межі України, як визначили Г. Шнейдер та Г. Шподе, має здійснюватися лише з відома та за розпорядженням німецької залізничної комісії. Кожен ешелон з біженцями передбачалося формувати на одному концентраційному пункті за встановленим німецьким військовим документом (одним на весь транспорт)¹.

Посланці австро-угорської залізничної комісії теж наголосили, що повернення біженців до Австро-Угорщини й австро-угорської зони окупації – Люблінської, Келецької, Петроковської (без повітів Равського, Бжезінського, Лодзинського, Ласького, Бендзінського і Ченстохов) губернії – буде здійснюватися за умови попереднього їх прохання лише з дозволу австро-угорської влади. Остання мала свої представництва у Катеринославі та Києві. Повсюдно реєстрацію біженців австро-угорська окупаційна влада проводити не планувала, що, певним чином, спрощувало процедуру реевакуації. Більше того, Б. Циппер запевнив:

«... що з боку австро-угорської влади не зустрічається перешкоди до того, щоб безкоштовне перевезення біженців, наступних і до Австро-Угорщини і австро-угорської окупації, проводилися дорогами України за українськими документами (пильними наказами)»².

Реальна картина свідчила про постійні зловживання австро-угорськими військовими частинами на українських залізницях³. Така ситуація змусила МЗС Гетьманату звернутися з листом до представника Австро-Угорщини в Україні Вальтера фон Гервальта, у якому наголошувалося на фактах «... сваволі на залізницях України, яку чинять австрійські війська, втручаються у розпорядження української влади, реквізують залізничне майно, продовольчі грузи, чинять насильства над службовцями... Тому Міністерство прохає Вас усунути небажані вчинки австрійського війська і тим не ставити під загрозу лід і спокій у нашій краї»⁴.

Представники німецької залізничної комісії, розглядаючи питання про забезпеченість біженців місцями у тимчасових пунктах перебування, наголосили на існуванні циркуляра Генерального командування Німецької армії від 8 червня 1918 р., згідно з яким усі біженці, навіть ті, що рухаються у межах України,

¹ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 243, арк. 21.

² Там само, арк. 21.

³ Завальнюк О. М. Подільські містечка в добу Української революції 1917-1920 рр. / О. М. Завальнюк, О. Б. Комарніцький. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2005. – С. 76.

⁴ ЦДАВО України, ф. 2608, оп. 1, спр. 17, арк. 41.

мали попередньо зареєструватися в місцевих комендатурах. В інших випадках німецька влада передбачала накласти заборону на будь-яке транспортування біженців. Намагання німецької сторони взяти під свій контроль реевакуацію біженців могло загальмувати цей процес, оскільки, по-перше, біженецький департамент уже розпочав видачу «Пильних наказів» і відправку біженців, які проживали до лінії Тарнополь – Могилів-Подільський – Кам'янець-Подільський – Кременець – Луцьк – Маневичі – Лунінець, по-друге, загальна реєстрація в комендатурах багатьох міст на той час ще не розпочалася, а зайве очікування тільки напружувало і без того складну соціальну ситуацію. Натомість К. Куба та Б. Циппер не підтримали позицію німецької сторони, наголосивши на відсутності інформації щодо циркуляра від 8 червня 1918 р., а відтак ще раз наголосили, що австро-угорська влада не буде чинити перешкоди реевакуації українських біженців¹.

Учасники наради, розробляючи остаточний план облаштування пунктів харчування на шляхах руху біженців, врахували побажання представників губернських нарад у справах біженців, місцевих самоврядувань. Так, наприклад, І. Логінов висловився про неможливість у зв'язку з фінансовою скрутою відкрити навіть один харчовий пункт на залізниці Полтава-Дарниця. Натомість доповідач наголосив на можливості влаштування пункту харчування та концентраційного табору на станціях Ромодан чи Гребінка, оскільки там було відповідне обладнання та бараки. Представник Харківської губернської наради доповів про відкриття на станції Харків-Південний харчового та концентраційного пунктів, а також про підготовчі роботи з відкриття таких пунктів на станції Ворожба та концентраційного на одну тисячу осіб на станції Лозова. І. Менжинський наголосив на співпраці з Катеринославською губернською нарадою з улаштування біженців з огляду на існуючі пункти, їх забезпеченості обладнанням, наявності приміщень і створення медико-санітарних умов для лікування біженців.

Учасники зібрання перейнялися повідомленням представника Лівобережної залізниці Запорожцева про скрутне становище значної кількості біженців, які скупчилися у районі станції Кореневе, втікаючи з Курської губернії від нової радянської влади. Вони ухвалили звернення до біженецького департаменту про необхідність якомога швидшого вирішення окресленого питання та виділення коштів на допомогу цим людям та організацію повернення їх до своїх домівок².

¹ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 243, арк. 23.

² Там само, арк. 26.

3.2. Становище біженців та підготовка до їх реевакуації...

Після обговорення питань порядку денного члени наради прийняли ряд важливих ухвал щодо організації перевезень біженців. Серед інших – «Схема організації планомірних перевезень біженців» (**Додаток 3.18**) та «Про устрій санітарно-харчових пунктів на дорогах Харківського району». Голова Харківського порайонного комітету був керівником перевезень біженців у межах України. Лише він мав право дозволити або заборонити транспортування біженців. Інші питання реевакуації (видача «Пильних наказів», влаштування на станціях пунктів харчування та медичної допомоги) могли вирішувати губернські органи у справах біженців¹.

Рух біженців з австро-угорської зони окупації (Катеринославська, Херсонська, Подільська губернії та Одеса) до німецької зони (Харківська, Полтавська, Київська губернії) повинен був проходити з дозволу німецької влади. Остання видавала також накази про реевакуацію біженців зі своєї зони впливу за кордон. Того ж дня на нараді були визначені п'ять головних напрямків перевезень: Харків – Куп'янськ – Полтава – Київ, Білгород – Баси – Ворожба – Бахмач – Київ, Нікітовка – Слов'янськ – Лозова – Полтава – Київ, Волноваха – Синельникове – Долинська – Знам'янка, Гомель – Лунінець – Київ (**Додаток 3.19**). Таким чином, планувалося сконцентрувати біженців з північних і південно-східних регіонів України у Києві. Потім вони мали рухатися далі – до Волинської та частково Подільської губерній, у Польщу, Німеччину, Білорусію, Прибалтику та інші країни.

На шляхах руху біженців нарада ухвалила відкрити на станціях концентраційні пункти тимчасового перебування біженців. Їх передбачалося влаштувати у Кривому Розі, Полтаві, Бахмачі, Лозовій, Синельниковому, Харкові, Таганрозі. Окреме рішення наради стосувалося влаштування за кошти уряду і громадських організацій «харчово-санітарних пунктів»².

Остаточний механізм перевезень біженців залізницями України був затверджений у Наказі № 1 голови Харківського порайонного комітету від 21 липня 1918 р.. Відповідно до нього встановлювався графік проходження потягів. Нагляд за його виконанням покладался на уповноважених біженецького департаменту. Реевакуацію передбачалося здійснювати чотирма залізницями – Запорізькою, Слобідською, Лівобережною та Поліською. У наказі було визначено чотири вузлові станції – Знам'янка, Київ, Бахмач, Черкаси, на які припадало найбільше навантаження з прийому біженців. Так, через Знам'янку проходили потяги з Катеринославської, Харківської, Херсонської губерній і

¹ Там само, арк. 20.

² Там само, арк. 25.

території Північного Дону. Через Київ повинні були проходити потяги з Харківської, Катеринославської та Полтавської губерній. З території Північного Дону біженці рухалися через Бахмач. Слід зазначити, що частина біженців, які перебували у Таганрозі та прилеглих територіях, переправлялися до України трьома напрямками: Таганрог – Київ, Таганрог – Гомель, Таганрог – Волочиськ. На початку вересня 1918 р. ці *«постійні маршрути»* були розроблені та затверджені з'їздом представників українських залізниць¹.

Досить важливим напрямком підготовчих робіт до реєвакації стала організація мережі закладів допомоги біженцям на шляхах їх руху. Біженецький департамент МВС розробив також схему митно-пропускних пунктів для біженців-іноземців. Наприкінці травня 1918 р. такі пункти було відкрито у Радивиліві, Волочиську, Гусятині, Збаражі, Рожищі, а згодом і в Маневичах та Лунінці. На них біженці проходили реєстрацію, отримували документи і переправлялися на батьківщину. Окрему категорію пунктів складали так звані карантинні, де біженці проходили санітарну обробку після тривалого руху до кордону. Кожен пункт мав одну або декілька лазень, дезінфікуючі камери для одягу; спеціальний медичний персонал надавав медичну допомогу та робив необхідні щеплення. Керував роботою з облаштування цих пунктів уповноважений біженецького департаменту на Волині В. Пушин. Пошук приміщень і залучення медперсоналу було покладено на місцеві органи влади².

У першій половині червня 1918 р. прийом біженців розпочали карантинні пункти по лінії Рівне – Маневичі – Мінськ та у Ковелі. У той же час директор департаменту Ю. Старицький, проінспектувавши в різних губерніях України низку таких установ, визнав їх належний рівень та оптимальні темпи організації³. Три карантинні пункти у Повурську, Почінках, Голобах були влаштовані німецькою стороною. Усього на заході України вступили в дію більше десяти таких пунктів. У східних губерніях України відкриття карантинних пунктів розпочалося із середини червня 1918 р. після наказів Перевізної комісії та наради при Харківському порайонному комітеті. На залізничних станціях, як правило, діяли спільні карантинно-санітарні пункти та пункти харчування.

Відкриття пунктів харчування розпочалося вже у травні 1918 р. за фінансової підтримки уряду. Перші заклади було влаштовано на Холмщині. Для цьо-

¹ [Повідомлення без назви] // Придніпровський край. – 1918. – 10 вересня.

² УТА повідомляє з Житомира // Вільне слово. – 1918. – 22 червня.

³ [Повідомлення без назви] // Вісник Одеси. – 1918. – 26 червня.

3.2. Становище біженців та підготовка до їх реевакуації...

го уповноважений біженецького департаменту МВС А. Васильчук передав Холмському губернському комітету у справах допомоги біженцям 2708 крб.. Наприкінці травня 1918 р. уповноважені біженецького департаменту В. Кустовський та А. Гендріхів отримали з Державної скарбниці, відповідно, 1000 та 2500 крб. на влаштування пунктів харчування у Києві та Поліссі. Волинська губернська земська управа протягом травня – першої половини червня 1918 р. відкрила пункти харчування у Бродах, Луцьку, Здолбунові, Радивиліві, Рожищах, Киверцях, Рівному та ін.. У червні 1918 р. зусиллями міської управи Одеси розпочав роботу пункт харчування для прибулих з Північного Кавказу близько двох тисяч здебільшого естонців та литовців¹.

Проте окремі пункти харчування не змогли задовольнити потреб біженців. 29 травня 1918 р. Ю. Старицький підписав наказ про облаштування таких пунктів на залізничних лініях. За тиждень гомельський повітовий староста Є. Стош², губернські старости Харківщини – П. Заліський та Волині – Д. Андро отримали на ці потреби 297518 крб.. На ці кошти були відкриті пункти харчування по лініях Гомель – Бахмач, Бахмач – Харків – Лозова та Ковельська лінія. Констатуючи належний рівень їх підготовки, Ю. Старицький 20 червня 1918 р. направив до губернських нарад у справах біженців наказ про початок реевакуації населення, яке проживали по лінії Рівне – Дубно – Кременець – Кам'янець-Подільський³. На початку липня 1918 р. Ю. Старицький разом із фон Зальмунтом, представником німецького генерального штабу групи військ фельдмаршала Г. фон Ейхгорна, провели спільний огляд влаштованих для біженців пунктів харчування, лазаретів, карантинних пунктів тощо. Враховуючи значний вплив біженців, представники німецької влади надали продовольчу допомогу земським пунктам харчування.

Протягом липня 1918 р. було введено в дію пункти харчування лінії Синельникове – Знам'янка, Харківської лінії, частково по лінії Полтава – Дарниця. Окремі пункти харчування, влаштовані протягом серпня – листопада 1918 р. на станціях Крути, Бахмач, Конотоп, Ворожба та інших, були як додаткові в місцях особливо значної концентрації біженців. Наприклад, у першій половині грудня 1918 р. на пункті харчування при Дарницькому таборі в Києві

¹ Хроника // Одесские новости. – 1918. – 17 июня, 10 июля.

² Харченко Т. О. Становлення місцевих органів виконавчої влади та самоврядування в Українській державі (квітень - грудень 1918 р.). – С. 281.

³ Жванко Л. Підготовка до реевакуації біженців «Великої війни» за гетьманства П. Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.) / Л. Жванко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти : зб. статей / відп. ред. П. Т. Тронько [та ін.]. – К., 2005. – Вип. 29 : Зразок вірного служіння Батьківщині... : збірник наук. праць на пошану П. Т. Тронька. – С. 314.

отримували їжу 4102 біженці, які у чотирьох ешелонах (174 вагони) чекали на станції своєї відправки. У листопаді – грудні 1918 р. його роботою керував С. Калита та працювали 16 осіб. При цьому заробітна плата працівників пункту залежала від їх сімейного статусу (*Додаток 3.20*)¹. Кошти на утримання пункту у сумі 22 тис. крб. надійшли від уповноваженого біженецьким департаментом Л. Левицького та начальника реевакуаційного відділу П. Микуліна². З цих коштів станом на 1 січня 1919 р. для забезпечення біженців хлібом з розрахунку 200 грам на одну особу було витрачено 13599 крб. 68 коп.³.

Пункти харчування мали різну пропускну спроможність, яка залежала від місця їх розташування, фінансового та матеріального забезпечення. Пункти, де щодня могли отримати їжу 5 - 6 тис. осіб, були влаштовані, як правило, на великих вузлових станціях. Наприклад, наприкінці червня 1918 р. у Гомелі та Бахмачі почали діяти пункти, розраховані на щоденне забезпечення гарячою їжею близько 6 тис. біженців⁴. 14 липня 1918 р. П. Заліський повідомив біженецький департамент про підготовчі роботи з влаштування пункту, здатного щодня прогодувати 5 тис. осіб⁵. Усю підготовчу роботу взяв на себе Харківський губернський об'єднаний комітет з улаштування біженців. Слід наголосити, що пункт було відкрито на особисте прохання товариша міністра внутрішніх справ М. Вороновича⁶.

На потреби продовольчого забезпечення біженців державою було виділено 1 460 355 крб. Ці гроші місцеві органи влади та уповноважені біженського департаменту витратили на закупівлю харчів, обладнання, виплати заробітної платні обслуговуючому персоналу та ін.. Місцеві органи у справах біженців нерідко відшукували додаткові джерела допомоги пунктам харчування. Наприклад, сумський повітовий староста С. Гребенщиков у своєму листі до виконуючого обов'язки губернського старости Харківщини С. Шидловського від 19 листопада 1918 р. повідомляв про таку допомогу з боку повітових хліборобських та торгово-промислових товариств для утримання пункту харчування біженців на станції Ворожба⁷. Завідувач Рильським агентством із закупівлі хліба М. Терент'єв неодноразово надавав розпорядження про постачання борошна для пункту харчування на станції Кореневе⁸.

¹ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 52, арк. 376–376 зв.

² Там само, арк. 386 зв.

³ Там само, арк. 386, 397.

⁴ Там само, спр. 11, арк. 14 зв.

⁵ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 242, арк. 6.

⁶ ЦДАВО України, ф. 1325, оп. 1, спр. 165, арк. 11.

⁷ Там само, арк. 38.

⁸ Там само, ф. 1216, оп. 3, спр. 11, арк. 47 зв.

3.2. Становище біженців та підготовка до їх реевакуації...

У випадках неможливого безкоштовного забезпечення їжею біженців окремі пункти харчування, як, наприклад, на станції Ясинувата, видавали обіди за мінімальну плату¹. Все ж, незважаючи на фінансові, продовольчі та інші труднощі, процес влаштування та утримання пунктів харчування в Українській Державі проходив на належному рівні, відзначаючись при цьому певними особливостями. По-перше, чітко виділяються два регіони України – західний та східний, де було облаштовано близько 50 пунктів (*обрахунки авторки*). По-друге, частина пунктів харчування з метою найбільш оптимального забезпечення біженців їжею на шляхах руху відкривалася одночасно на багатокілометрових залізничних відрізках.

Надання медичної допомоги біженцям на шляхах їх руху відповідно до ухвали наради від 26 червня 1918 р. мали забезпечувати санітарні пункти, які облаштовувалися одночасно з пунктами харчування. Наприклад, у Харкові при пункті харчування діяв медичний пункт на 50 ліжок, де транзитні біженці отримували стаціонарну та амбулаторну допомогу². На 1 липня 1918 р. на станціях Орша та Кореневе були готові до прийому біженців два «*рухомі лікарсько-оглядові пункти*», здатні одночасно надати допомогу 100 біженцям. Облаштуванням цих пунктів на кошти у 23232 крб., виділені з фондів епідемічного департаменту МНЗ та ДО, опікувалося Українське товариство Червоного Хреста. Слід зазначити, що 4250 крб. від суми було асигновано на заробітну плату медичного та обслуговуючого персоналу (*Додаток 3.21*)³.

Таким чином, Українська держава взяла на себе складне завдання, пов'язане з організацією соціального захисту біженців Першої світової війни. Потрібно зазначити, що у складних економічних та політичних умовах влада виділяла з державного бюджету суми на утримання біженців, більше того, покривалася заборгованість, успадкована з часів УЦР. Складною проблемою було облаштування життя українських біженців, які повернулися на Волинь. У цьому аспекті місцева губернська адміністрація тісно співпрацювала з урядовими структурами.

Надзвичайно складним став хід підготовки до проведення реевакуації значного числа людності. У цьому аспекті прослідковується взаємодія усіх гілок біженецької вертикалі. Відтак, на літо 1918 р. біженецький департамент МВС за підтримки органів виконавчої влади, місцевих самоврядувань, громадських організацій налагодив механізм перевезень і влаштував мережу

¹ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 243, арк. 25 зв.

² ЦДАВО України, ф. 1325, оп. 1, спр. 165, арк. 11.

³ Там само, ф. 1035, оп. 1, спр. 61, арк. 13.

пунктів реєстрації та допомоги біженцям. До підготовчих робіт було залучено австро-угорських та німецьких представників, а також польських фахівців, оскільки саме їх співвітчизники склали найбільший сегмент етнічних біженців. Завдяки цьому повномасштабний процес реєвакуації біженців розпочався уже з другої половини липня 1918 р..

3.3. Реевакуація біженців

Процес реевакуації біженців, організований Українською Державою, враховуючи різновекторну спрямованість їх руху, одночасне переміщення значної кількості людських мас, вплив різних об'єктивних і суб'єктивних чинників, проходив доволі складно і неоднорідно. Одним із таких негативних факторів стали українські військовополонені, повернення яких з концентраційних таборів держав Четверного союзу було започатковано в часи гетьманування П. Скоропадського¹.

Фактично мова йде про два зустрічні потоки значної кількості колишніх військових і цивільного населення. Від західного кордону в Україну прибували полонені (процес розпочався влітку 1918 р.) і у зворотному порядку – біженці, що, безумовно, створювало подвійне навантаження на українські залізниці. Крім того, міста Волочиськ, Радивилів та Рожище, в яких біженецький департамент МВС відкрив митно-пропускні пункти для біженців², на підставі плану повернення військовополонених, розробленого у травні 1918 р. фахівцями Комітету допомоги військовополоненим, були визначені ще й пунктами прийому останніх³. Так, до Рожища та Голоб прибували українці з Німеччини, а до Волочиська і Радивиліва – з Австро-Угорщини⁴.

«Проте, вже у листопаді 1918 р., у зв'язку з розпадом Австро-Угорської імперії та капітуляцією Німеччини, розпочалася стихійна масова евакуація полонених українців, з якою вже не в змозі був впоратися технічний апарат військово-санітарних комісій Української Держави»⁵.

Рух набув такого розмаху, що спричинив тимчасове призупинення реевакуації біженців, оскільки «... українські залізниці [були] зайняті військовополоненими, які поверталися з Австро-Угорщини»⁶. Д. Дорошенко, перебуваючи у середині грудня 1918 р. у Рівному та Голобах, спостерігав:

¹ Жванко Л. Соціальні виміри Української Держави (квітень – грудень 1918 р.). – С. 170.

² Хроника // Вольнь. – 1918. – 23 мая.

³ ЦДАВО України, ф. 1074, оп. 1, спр. 11 б, арк. 4 зв.

⁴ Жванко Л. Соціальні виміри Української Держави (квітень – грудень 1918 р.). – С.159.

⁵ Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914 – 1920 рр.). – С. 164.

⁶ Держархів АР Крим, ф. Р. – 999, оп. 1, спр. 87, арк. 22.

«З заходу майже щодня проходили потяги з воєннополоненими колишньої російської армії, які повертались додому. У Голобах вони сідали в товарні вагони і мандрували далі»¹.

Ще одним потоком, який на зламі осені - зими 1918 р. з'явився у цьому районі, були ешелони з німецькими військами.

«Щодня повз Рівне проходили потяги з ешелонами німецьких військ, які поверталися додому з бозна-яких далеких країн – з Кавказу, Палестини, Месопотамії»².

Насамперед, розпочалася реевакуація біженців-іноземців. Справа у тому, що Центральні держави провели підготовку до повернення своїх громадян раніше, ніж Україна. Так, вже 6 червня 1918 р. німецький комендант Житомира Ендрес повідомив своїм співвітчизникам, що через п'ять днів буде організоване їх транспортування на батьківщину³. 12, 21 та 22 червня 1918 р. з Харкова до Риги були відправлені німецькі громадяни⁴. Інтенсивність рух іноземних біженців можна прослідкувати на прикладі їх переміщення через залізничну станцію Ковель. Так, на другу половину червня 1918 р. до кордону було направлено 25 тис. біженців, на 15 липня, як повідомляла Українська Телеграфна Агенція, – 92 тис. осіб, а з кінця серпня щодня проходило до 2,5 тис. осіб⁵.

Центрами збору і відправки польських біженців були визначені Житомир і Київ⁶, а прикордонним пунктом мало стати Рівне. Для впорядкування їх руху у *«багатьох місцях України, як констатувало Королівське Польське представництво на Україні, було організовано етапи і табори»⁷*. При цьому слід зауважити, що відкриття таборів та їх діяльність здійснювалася на кошти, виділені з українського бюджету⁸. Наприклад, протягом весни – літа 1918 р. прибулих до Києва поляків було розміщено у спеціально відкритих таборах на Лук'янівці, у Свя-

¹ Дорошенко Д. І. Мої спогади про недавнє минуле (1914 – 1920 роки). – С. 387.

² Там само. – С. 388.

³ [Повідомлення без назви] // Вільне слово. – 1918. – 22 червня.

⁴ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 243, арк. 1.

⁵ Хроніка //Робітнича газета. – 1918. – 8 серпня, 31 серпня; Хроніка // Вільне слово. – 1918. – 31 серпня.

⁶ Жванко Л. Проблеми реевакуації польських біженців за доби Української Народної Республіки та Гетьманату Павла Скоропадського (1917 – 1918 рр) / Л. Жванко // Polska dyplomacja na Wschodzie w XX początkach XXI wieku. Praca zbiorowa pod redakcją H. Strońskiego i G. Seroczyńskiego. – Olsztyn – Charków, 2010. – S. 66.

⁷ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 192, арк. 28.

⁸ Там само, ф. 1115, оп. 1, спр. 28, арк. 46–49.

3.3. Реевакуація біженців

тошині та на станції Київ-товарний¹. Роботою цих закладів опікувалися два представники біженецького департаменту МВС – В. Кустовський та Л. Левицький, наділені широкими фінансовими повноваженнями. Протягом травня – серпня того ж року на влаштування таборів, обладнання в них пунктів харчування та надання медичної допомоги уповноважені отримали 94400 крб.²: У вересні – жовтні вже сам Л. Левицький отримав 271 тис. крб. на «утримання таборів Київського району», «на харчові пункти та концентраційні табори»³.

Проте вже 25 жовтня 1918 р. міністр внутрішніх справ Української Держави підписав наказ щодо припинення фінансування польського табору у Святошині. Подальше врегулювання цієї проблеми передбачалося вирішувати на рівні МЗС двох країн⁴. Цікаво зазначити, що польські історики називають ще один «ізоляційний табір на Дарниці під Києвом, через який мало проходити всі біженці, які хотіли повернутися додому»⁵. При цьому право на виїзд польських біженців з табору відбувався на розсуд його адміністрації, яка «була корумпованою»⁶.

Головним перевалочним пунктом кінцевого зосередження польських біженців у межах України, як уже зазначалося, було місто Рівне. Там вони проходили реєстрацію представниками польської влади та відбували карантинні заходи. З травня 1918 р. за фінансової підтримки МНЗ та ДО у місті розгорнув роботу Катеринославський пересувний лазарет № 1 Російського Товариства Червоного Хреста. Він мав 150 ліжок, але, як зазначив Б. Іваницький, уповноважений РТЧХ, у будь-який момент, за умов забезпечення додатковим медичним персоналом та устаткуванням, міг розширитися до 200 ліжок. Проте складність роботи шпиталю полягала у зростанні цін на продукти харчування (*Додаток 3.22*), а також дефіциту медикаментів та перев'язочних матеріалів⁷. За день шпиталь приймав у середньому 60 амбулаторних хворих. На 1 липня 1918 р. у відкритій при шпиталі аптеці біженцям було видано безкоштовних ліків на 1622 виписаних рецептів⁸. Проте «досвід двомісячної роботи показав, що у лазарет надходили лише хворі надзвичайної тяжкості, оскільки інші, прагнучи скоріше потрапити додому і побоюючись пропустити свою чергу, ухиляються

¹ Там само, ф. 1216, оп. 3, спр. 11, арк. 27 зв.–28 зв.

² Там само, арк. 9, 11 зв., 12, 14, 18, 26, 27–28 зв., 59.

³ Там само, арк. 76, 73, 79, 93, 97.

⁴ Там само, ф. 3766, оп. 1, спр. 192, арк. 48.

⁵ Korzeniowski M. Tułaczy los. – S. 226.

⁶ Ibidem.

⁷ ЦДІАК України, ф. 719, оп. 1, спр. 627, арк. 13.

⁸ Там само, арк. 43.

від стаціонарного лікування, приховуючи хвороби, ховаючи хворих від контролюючого їх медичного персоналу»¹.

З 30 серпня 1918 р., відповідно до ухвали міжнародної комісії у справах реєвакуації, у зв'язку зі значним скупченням біженців у Рівному поляки, минаючи це місто, рухалися до Голоб і Повурська.

«Міжнародна комісія повороту біженців ухвалила, що польські біженці минають Рівно, ідуть безпосередньо до Голоб і Повурська, де їх реєструють представники польського міністерства. Там вони відбувають карантин»².

Наприкінці літа 1918 р. С. Москалевський і А. Нагурський провели низку зустрічей з представниками австро-угорської влади, у результаті чого було визначено пункти прийому поляків по іншій бік українського кордону. Такими реєстраційними пунктами «для прибулих з України польських мігрантів стали між іншим Тарнополь, Львів, Белз, Броди, Рава Руська, Підволочиськ»³.

Перші потяги з Києва до Польщі відійшли 21 та 24 червня 1918 р.⁴. 26 червня та 20 серпня 1918 р. з Житомира виїхали, відповідно, 400 та 260 поляків⁵. 28 серпня 1918 р. з Полтави виїхали 399 польських громадян⁶. Упродовж вересня 1918 р. доволі активно відправлялися польські біженці з Житомира. Неодноразово «Волинська газета» у спеціальній рубриці «Відправка біженців» публікувала оголошення про їх збори і підправку на батьківщину. Наприклад, 17 вересня 1918 р. газета писала:

«Губернська нарада про біженців, сповіщає: 21 вересня одправляється поїзд з біженцями до Галичини (через Броди), 22-го – до Польщі та 23-го до Литви (через Барановичі)»⁷.

Протягом літа 1918 р. головним завданням польських комітетів, як і інших етнічних комітетів та місцевої влади України, було складання списків та видача відповідних посвідчень для відправки біженців на батьківщину⁸. На їх підставі вже йшло затвердження груп для отримання «Пильних наказів». Слід наголосити, що С. Москалевський неодноразово клопотався перед українською владою стосовно прискорення повернення додому своїх співвітчизників.

¹ Там само, арк. 43 зв.

² Біженці // Волинська газета. – 1918. – 3 вересня.

³ Korzeniowski M. Za Żłotą Bramą. – S. 583.

⁴ Хроніка // Робітнича газета. – 1918. – 22 червня.

⁵ Біженці // Полтавський день. – 1918. – 2 липня.

⁶ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 38, арк. 9.

⁷ Відправка біженців // Волинська газета. – 1918. – 17 вересня.

⁸ Хроніка // Придніпровський край. – 1918. – 12 августа.

3.3. Реевакуація біженців

Наприклад, 29 серпня 1918 р. він направив до реевакуаційного відділу біженецького департаменту МВС прохання підписати «Пильний наказ» на ім'я Юзефа Ковальчука. Цей чоловік був представником 15 селян, які рухалися від станції Матейкова до Рівного, а звідти до Польщі. 3 вересня 1918 р. вони отримали «Пильний наказ» № 90¹.

Наприкінці серпня 1918 р. уповноважений біженецького департаменту на Поділлі А. Васильчук оголосив про початок видачі в його канцелярії (Рівне, Казармена вулиця) «Пильних наказів» для всіх біженців, які через Рівне *«їдуть на машинах і кіньми через терени України згідно з Берестейським договором»*². Біженцям дозволялося повертатися у німецьку зону окупації – Берестейський, Більський, Костянтинівський, Влодавський, Пружанський, Кобринський і Ковельський повіти, а також у Литву. Обов'язковою умовою було проходження 3-денного карантину у Рівному чи Голобах. Для руху в австро-угорську зону – Холмський, Томашівський, Грубешівський, Замоський, Білоградський повіти – належало мати щеплення від віспи та довідку про здоров'я, але без карантинних заходів. Усю інформацію з приводу переміщення польські біженці отримували в інформаційному бюро на станції Рівне та у польському комітеті. До своїх етнічних комітетів могли звертатися євреї та литовці, а українці – до Холмського українського комітету³.

На станціях, відповідно до кількості осіб зазначених у «Пильних наказах», йшло формування ешелонів. Причому дні відправки та перелік необхідних підготовчих заходів визначали уповноважені біженецького департаменту та губернські наради у справах біженців. У дорогу біженцям дозволялося брати невеликі запаси харчів. Місцеві самоврядування розуміли, що навіть значна кількість пунктів харчування неспроможна задовольнити кількості таку масу біженців. Тому в окремих випадках вони забезпечували біженців у дорогу продовольчими пайками. Так, біженці Волинської губернії, на підставі розроблених губернськими лікарями К. Качановською та Стефановичем і затверджених на засіданні Волинської наради у справах біженців від 15 серпня 1918 р. норм продовольчих пайків, отримували в дорогу деякі харчі. На одного непрацездатного дорослого на місяць дороги видавали 25 фунтів житнього борошна, 2 фунти жиру, 10 фунтів крупи, 2 фунти солі, 6 фунтів пшеничного борошна, а діти отримували 45 фунтів хліба, 3 фунти жиру, 4 фунти пшеничного борошна, 2 фунти масла, 1 фунт солі⁴.

¹ ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 239, арк. 5.

² Там само, спр. 238, арк. 44.

³ Там само.

⁴ Там само, арк. 43–44.

Певний відсоток іноземних біженців мали власний гужовий транспорт і могли самостійно повернутися до своїх домівок. У липні 1918 р. окупаційні війська відкрили кордон для їх пропуску, визначивши три маршрути: Новоград-Волинський – Корець – Баранів – Анатоліїв – Рівне; Мирополь – Полонне – Шепетівка – Славута – Коростов – Здолбунів – Рівне; Ракитне – Клесово – Сарни – Городець – Полонне – Чорторийськ – Маневичі – Повурськ. Кінцевими пунктами збору біженців стали міста Рівне і Повурськ, звідки вони рухалися у Білорусію, Польщу, Прибалтику та інші країни. Організацією руху та забезпеченням у дорозі займалася Волинська губернська нарада у справах біженців. З другої половини липня 1918 р. для цих людей, на підставі рішення наради з питань допомоги біженцям, яка проходила під головуванням Волинського губернського старости Д. Андро, були додатково влаштовані пункти харчування на шосейних дорогах¹. На першу половину серпня 1918 р. значну кількість іноземних біженців було реєвакуйовано з південного сходу України. На проведення цієї акції біженецький департамент МВС асигнував на рахунки міського отаманства Одеси 514999 крб., отаманства Миколаєва – 5 тис. крб. і 630 тис. крб. – на рахунок уповноваженого департаменту в Катеринославській губернії І. Менжинському². Слід зауважити, що влітку 1918 р. Одеса стала перевалочним пунктом для українських та іноземних біженців, які з дозволу австро-угорського командування поверталися з Криму. Так, у середині липня 1918 р. до міста із Севастополя прибуло 1800 біженців, а ще 3 тис. чекали на свою відправку³. Для потреб цих людей на кошти біженецького департаменту (у розпорядження отамана В. Мустафіна переведено 100 тис. крб.) у місті було відкрито санітарний та харчовий пункти, а Одеська міська нарада з улаштування біженців отримала дозвіл на видачу «Пильних наказів»⁴. Організацію подальшого їх транспортування узяв на себе департамент руху Міністерства шляхів Української Держави. Його очільник Єрмоленко відразу зробив термінове розпорядження начальнику Правобережної залізниці щодо виділення необхідної кількості вагонів⁵.

Українська Держава, розпочавши безпрецедентну акцію з повернення додому іноземних біженців, наразилася на низку перешкод об'єктивного характеру, які гальмували її проведення. Одним з таких негативних факторів стало небажання окупаційної влади, попри її декларативні заяви, надавати дозволи на виїзд окремим етнічним групам біженців. Так, доволі складною виявилася про-

¹ Хроника // Вольный. – 1918. – 21 июля.

² ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 38, арк. 9.

³ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 191, арк. 39.

⁴ Там само, арк. 32.

⁵ Там само, арк. 39.

3.3. Реевакуація біженців

блема репатріації латиських біженців. Справа в тому, що німецька влада, даючи дозвіл на їх повернення до Курляндської, Лівонської та трьох північних повітів (Латгалії) Вітебської губернії, поставила обов'язкову умову латишам – усі колишні біженці мали володіти німецькою мовою. Голова Латиського центрального комітету на Україні у листі до міністра закордонних справ Української Держави Д. Дорошенка від 23 липня 1918 р. зауважив:

«Латиші, як народ, який не володіє німецькою мовою, до цього часу не зарахований до розряду біженців, які користуються вільним правом проїзду на батьківщину, на якій десятки тисяч з них залишили свої садиби і будинки в містах, і можуть жити на свої збереження, а сотні тисяч неїмущих латишів готові найнятися до них на роботу»¹.

Також було висловлено прохання допомоги, а точніше виконання українською стороною посередницьких функцій між комітетом і німецькою владою в Україні, щоби *«якомога скоріше латиші були відправлені в свій рідний край, на свої попередні місця, до свого майна і своїх справ»².*

При цьому, за його свідченнями, представники інших етносів – поляки і литовці – переправлялися додому без проблем. Причиною заборони на виїзд виявилось Положення про відчуження земель у Курляндській губернії на потреби німецьких переселенців, підписане 17 червня 1918 р. генерал-квартирмейстером Гандорфом³. У таких умовах українська влада мало що могла вдіяти, а тому до середини літа 1918 р. на батьківщину змогла виїхати незначна кількість латишів, зібраних у тимчасових таборах. 9 серпня 1918 р. дипломатичний відділ МЗС Української Держави направив до німецького посла барона А. Мумма прохання вирішити проблему повернення на батьківщину латиських біженців. Українська сторона не мала важелів впливу на німецьких чиновників, а тому 31 серпня 1918 р. зовнішнє відомство Гетьманату отримало відповідь, а фактично звичайну відписку. У ній окупаційна влада визнала за *«бажане мати дані про місце розташування латиських біженців і про спосіб їх переміщення»⁴.*

Виникли проблеми з поверненням на батьківщину і польських євреїв. Так, у другій половині червня 1918 р. у Рівному і Сарнах при формуванні ешелонів для відправки до Польщі папери документи останніх направлялися до Варшави на перевірку. Це, звісно, ускладнювало рух євреїв додому та ставило їх у

¹ Там само, спр. 192, арк. 15.

² Там само, арк. 16.

³ Там само, арк. 15 зв.

⁴ Там само, арк. 50.

нерівні умови, порівняно з біженцями інших національностей¹. Певні обмеження на повернення до Польщі єврейських біженців робила й німецька окупаційна влада. Така неприпустима ситуація, коли порушувалися ухвали наради від 26 червня 1918 р., а німецька адміністрація втручалася у процес реєвакуації та уповільнювала його, змусила біженецький департамент звернутися до МЗС Української Держави з проханням урегулювати *«ненормальний стан повороту біженців»*. Будь-які заборони та обмеження відносно євреїв-біженців, на думку керівництва департаменту, *«є порушенням прав кожного біженця»*². 17 серпня 1918 р. Д. Дорошенко направив чергового листа до німецького посла барона А. Мумма з проханням *«... сповістити нас, яким порядком відбувається реєвакуація біженців до Царства Польського, і чому власне біженцям євреям ставляться перешкоди у від'їзді до батьківщини»*³. На жаль, проблема до кінця так і лишилася нерозв'язаною.

На середину листопада 1918 р. міністр шляхів Української Держави Б. Бутенко констатував нову проблему – скупчення на залізничних станціях великої кількості потягів з польськими біженцями. На станціях Шепетівка, Луцьк, Здолбунів, Киверці, Голоби та Київ у майже 700 вагонах перебувало близько 16 тисяч осіб. До того ж більше 3 тис. скупчилося у таборах в Рівному та Голобах. Причиною такої ситуації було зволікання польської сторони з вивозом додому своїх співгромадян. 13 листопада 1918 р. міністр шляхів Б. Бутенко звернувся до посла Польської Держави з проханням вжити якомога швидших заходів у вирішенні цього питання⁴. 22 листопада того ж року міністр закордонних справ Г. Афанасьєв поставив подібну вимогу уже перед Королівсько-Польським представництвом⁵. Занепокоєння української сторони було цілком правомірним, оскільки значна кількість вимушених залишатися на одному місці біженців утруднювала рух українськими залізницями, створювала небезпеку поширення епідемічних захворювань та і врешті-решт за настання холодів і відсутності належного харчування призводила до *«високого відсотка смертності»* серед самих біженців.

Слід зазначити, що польські історики, порівнюючи процес повернення польських біженців з України і Білорусії, наголошують на великій кількості вивезеної людної саме з Білорусії. Дослідники навели дані, що за три місяці реєвакуації з Мінська на батьківщину потягами виїхало 51365 чол. (причому

¹ Там само, арк. 9.

² Там само, арк. 17–7 зв.

³ Там само, арк. 19.

⁴ Там само, арк. 59.

⁵ Там само, арк. 61.

3.3. Реевакуація біженців

38925 легально і 12440 нелегально), а також шосейними дорогами 71023 чол. (31924 легально і 39925 нелегально). Причиною того вони вбачали неналежний стан підготовки до реевакуації з української сторони. Проте слід наголосити, що повернення польських біженців з Білорусії спочатку було платним: за одне місце у потязі з харчуванням належало сплатити 50 марок, за щеплення від віспи – одну марку, за перепустку для людини або худоби – дві марки, з одного воза – п'ять марок. Додатково переправа возу коштувала 40 марок, а худоби – 60 марок. Тільки діти до 14 років і незаможні частково звільнялись від оплати. Пізніше плата була скасована для всіх категорій біженців¹. Українська ж Держава організувала транспортування польських біженців до її державного кордону за власні кошти.

Безсумнівно, проблема реевакуації польських біженців була доволі складною, щоб однозначно її оцінювати, бо вона – радше переплетіння різних не завжди сприятливих чинників. Одним з таких можна назвати і неготовність польської сторони прийняти значну кількість біженців, що не в останню чергу пов'язане з самим процесом творення цієї держави. Проголошення її незалежності 11 листопада 1918 р. тільки поставило на порядок денний формування урядових структур, покликаних займатися проблемою репатріації польських біженців додому. Так, офіційно лише 30 грудня 1918 р. було підписано декрет про утворення при Раді Міністрів Республіки Польща державного відомства зі справ повернення полонених, біженців і працівників².

Загалом, за доби правління П. Скоропадського процес реевакуації іноземних біженців проходив досить складно і неоднозначно. Проте українській владі, завдяки здійсненому комплексу підготовчих заходів, все ж вдалося організувати відправку додому значної кількості поляків, литовців, латишів та представників інших етносів.

Репатріація українських біженців, які з 1915 р. були розпорошені неозорими просторами Російської імперії, у Білорусії, на Кавказі, а також в Австро-Угорщині, проходила досить складно, і не все залежало від бажання урядових структур Гетьманату повернути додому своїх співвітчизників. У першій половині червня 1918 р. до України почали прибувати біженці з Австро-Угорщини. Наприкінці місяця кількість у прикордонних повітах досягла 15 тис. осіб. Подальшим транспортуванням і забезпеченням займалася Волинська губерньська земська управа. Протягом липня 1918 р. на виділені нею 100 тис. крб. були відкриті пункти харчування в Луцькому, Рівненському та

¹ Korzeniowski M. Tułaczy los. – S. 225.

² Karpus Zbigniew. Jeńcy i internowani rosyjcy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918 – 1924 / Z. Karpus. – Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2000. – S. 15.

Волинському повітах¹. Саме через Рівне біженці з Австро-Угорщини рухалися у глиб країни². Прикладом допомоги у ході транспортування цих біженців можна навести умови прийому в Києві.

«8 листопада 1918 р., – як повідомляла газета «Утро», – пізно ввечері до міста прибув ешелон з біженцями. Швидко працювала похідна кухня: всім видали чай, цукор, гарячу їжу. Декому видали одяг і взуття, декого направили у шпиталь».

З другої половини липня 1918 р. розпочалася реевакуація біженців-українців зі сходу на захід країни. Проте органи влади Німеччини та Австро-Угорщини не завжди давали згоду на пропуск ешелонів до своїх окупаційних зон, а у зв'язку з поширенням інфекційних захворювань вимагали проходження біженцями тривалих карантинних заходів. Липневий страйк залізничників унеможливив чітке виконання схеми перевезень біженців, затвердженої нарадою 26 червня 1918 р.. Нестримне бажання біженців якомога швидше повернутися до своїх домівок виражалося у некерованому їх русі. Негативним чином на процес реевакуації впливало втручання у нього німецької адміністрації.

Красномовним прикладом можна назвати ситуацію, що склалася у Вовчанському повіті Харківської губернії, де в якому на початок реевакуації проживало понад 17 тис. біженців, із них – близько 12, 5 тис. були діти до 14 років, матері біля них і пристарілі. Повітове земство, підготувавши у червні 1918 р. списки біженців на виїзд, передало останні до місцевої німецької комендатури, але справа з місця так і не зрушилась. 7 липня німецький комендант дозволив відправити біженців до Луцького повіту, для чого було подано 16 вагонів. Проте 8 липня виїхало лише 8 вагонів, а решта біженців так і лишилися чекати на свою відправку. Зі станції Вовчанськ їх належало повернути назад у села, але селяни відмовилися приймати біженців. Тому їх у спішному порядку було розселено на околицях Вовчанська у нашвидкуруч збудованих землянках. Оскільки на той час спостерігалось поширення холери, то велике скупчення в антисанітарних умовах значної кількості людності склало загрозу для міста і могло перетворитися на некероване вогнище розповсюдження епідемії. Відтак німецька комендатура взагалі заборонила будь-який рух біженців, що поставило Вовчанське земство у вкрай складні умови, позаяк воно не мало коштів далі утримувати біженців, а ті, у свою чергу, не мали дозволу на їх відправку³.

У справу, на жаль, безрезультатно втрутився губернських староста

¹ Хроніка // Волинська газета. – 1918. – 6 вересня.

² УТА повідомляє з Житомира // Вільне слово. – 1918. – 22 червня.

³ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр.192, арк. 32 – 32 зв.

3.3. Реевакуація біженців

Харківщини. Він звернувся до німецького коменданта капітана Гагена з проханням видати дозвіл на рух цих біженців¹. 15 серпня 1918 р. вже губерніяльний комендант Харківщини направив листа до МЗС Української Держави з проханням втрутитися і допомогти в цій справі². І таких листів-прохань до зовнішньополітичного відомство Гетьманату надходило чимало. Врешті 5 жовтня 1918 р. міністр закордонних справ І. Кістяківський звернувся до Цісарського Німецького представництва в Україні з проханням *«зробити відповідне розпорядження, допомогти Уряду Української Держави у справі реевакуації біженців взагалі, а особисто у Вовчанському повіті»*³.

Ще однією проблемою були численні скупчення біженців на вузлових станціях. Так, у середині літа 1918 р. лише на станціях Голоби та Рівне зосередилося до 12 тисяч⁴. Цікаві думки про побачене у той час на станції Голоби навів П. Сливенко, консульський агент Української Держави у Фінляндії, у своїй доповіді керуючому справами МЗС Д. Дорошенку⁵ щодо повернення українських громадян додому:

*«Важке враження лишає прикордонна станція Голоби: ні будинків (навіть тимчасових), які б мали метою обслуговування прикордонної станції, ні людей, гідних являти собою лице держави... По станції снують якісь добродії, які нервують людей тим, що намовляють: не заплатите – не поїдете тиждень. Але платити не довелося, хоч і з великими труднощами, навіть погрозами після половини другої доби чекання удалося рушити далі і під вечір на 7 липня добратися Києва»*⁶.

Проте слід зауважити, що міста Західної України – тогочасної Волинської губернії, перебуваючи у зоні Південно-Західного фронту, були просто зруйновані, оскільки залишаючи західноукраїнські землі, російські війська руйнували і знищували все, що траплялося на їх шляху⁷. Зрозуміло, що подібним чином діяла і німецька армія. На початку грудня 1918 р. уже Д. Дорошенко, перебуваючи на станції Голоби, міг на власні очі пересвідчитися про стан справ з поправкою на калейдоскопічну зміну політичної ситуації в Україні.

¹ Там само, ф. 1325, оп. 1, спр. 165, арк. 1.

² Там само, ф. 3766, оп. 1, спр. 192, арк. 33.

³ Там само, арк. 32.

⁴ Хроника // Понедельник. – 1918. – 29 июля.

⁵ Кучерук О. Київ 1917 – 1919. Адреси. Події. Люди / О. Кучерук. – К. : Темпора, 2008. – С. 113. На цій посаді Д. Дорошенко перебував з 20 травня 1918 р., а «повноцінним міністром він став 2 вересня 1918 р.».

⁶ ЦДАВО України, ф. 3512, оп. 2, спр. 9, арк. 47.

⁷ Волковинський В. М. Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни. – С. 48.

«Маленька станція близько Ковеля – Голоби вважалася пунктом, від якого починалася зона німецької окупації. Досі йшла широка колія, а далі починалася вузька, проложена німцями за часів війни. Отже, тут усе, що йшло з України до Польщі та до Німеччини і навпаки, переладовувалося з одних вагонів до інших. Завдяки цьому Голоби розрослися в колосальну станцію, і біля її невеликих дерев'яних будиночків виросло ціле місто дерев'яних бараків, кошар, усяких буд, де пересиджували біженці, поворотці, воєннополонені...»¹.

Українська влада, оскільки транспортування біженців було досить складним процесом, мусила у спішному порядку відкривати табори для тимчасового їх перебування. Саме у них біженці чекали на свою відправку. Табори функціонували на станціях Рівне (20 тис. осіб), Гомель (6 тис. осіб), Бахмач (6 тис. осіб), Київ (5 тис. осіб), Катеринослав (5 тис. осіб), Харків - товарний (5 тис. осіб). Ці пункти, зазвичай огорожені, з перепустковим режимом виходу за межі, мали бараки для проживання, лазарети, пункти харчування та ін.

Незважаючи на те, що на організацію реєвакації біженців з Державної Скарбниці було асигновано понад 7 372 014 крб. [підрахунки авторки], цих коштів було недостатньо, особливо для налагодження медико-санітарного обслуговування в таких великих таборах. Якщо продукти харчування закупували навіть земські управи, то добути лікарські препарати в умовах тотального їх дефіциту та швидкого поширення епідемічних захворювань було досить проблематично. 29 жовтня 1918 р. О. Корчак-Чепурківський, директор санітарного департаменту МНЗ та ДО, враховуючи таку ситуацію, направив до МВС листа, в якому пропонувалося покласти на підвідомчу йому структуру медико-санітарне обслуговування біженців у таборах². У результаті погоджувальних домовленостей між МВС і МНЗ та ДО останнє брало на себе організацію медичної допомоги біженцям. Тому 25 листопада 1918 р. МНЗтаДО, *«не зважаючи на відсутність у нього кредитів для санітарного обслуговування біженців»*, розпочало боротьбу з висипним тифом у концентраційному таборі Катеринослава³. Особливо доцільною була діяльність санітарного департаменту МНЗ та ДО в умовах самовільного некерованого притоку біженців з Росії.

На час приходу до влади П. Скоропадського значна кількість українців-біженців залишалася на теренах Росії. Ще на початку квітня 1918 р. у «Пояс-

¹ Дорошенко Д. І. Мої спогади про недавнє минуле (1914 – 1920 роки). – С. 362.

² Українське державотворення: Невитребуваний потенціал. Словник-довідник / За ред. О. М. Мироненка. – К.: Либідь, 1997. – С. 278.

³ ЦДАВО України, ф. 1035, оп. 1, спр. 2, арк. 1.

3.3. Реевакуація біженців

нюючій записці до проекту закону про реевакуацію біженців» зазначалося: *«Кількість українців-виселенців [біженців. – Л. Ж.] з Московщини з'ясувати зараз неможливо, але вона, напевне, велика...»*¹.

І все ж реевакуаційній комісії (С. Москалевський, М. Вітерова та С. Со-сай)² при Крайовій нараді у справах біженців, вдалося визначити орієнтовну кількість *«біженців, які зараз живуть у Московщині, але постійно мешкали в Україні – 540 тисяч»*³. Ці люди усіма шляхами прагнули повернутися якщо не до своїх домівок, то хоча б у прикордонні з Росією українські повіти⁴, оскільки ситуація, в якій вони опинилися була просто нестерпною. Причиною такого стану було скасування, відповідно до постанови Народного комісаріату внутрішніх справ Ради народних комісарів від 1 січня 1918 р., видачі «казенного пайка» для біженців⁵.

Слід наголосити, що нова влада Росії півроку свого існування не звертала уваги на проблеми біженців і лише 27 квітня 1918 р. у Москві при Наркоматі військових справ було створено Центральну колегію у справах полонених та біженців (Центрополонбіж)⁶. Остання і започаткувала перебудову всієї справи біженців на нових ідеологічних засадах. На рівні губерній і повітів виразниками державної політики стали колегії у справах полонених та біженців (губполонбіж та повітполонбіж)⁷. Російська дослідниця Н. Лахарева констатує:

*«Загалом, у 1918 – 1919 рр. створення радянської системи біженецьких органів відбувався із запізненням та великими труднощами»*⁸.

Радикальна політика нової влади в Росії зруйнувала звичний лад і умови життя в містах і селах, призвела до зростання безробіття, згортання торгівлі, а обшуки та арешти заможного населення – до розгортання насилля та беззакон-

¹ Там само, ф. 2199, оп. 3, спр. 3, арк. 2. *Слід розрізняти біженців та виселенців, українців з території Австро-Угорщини, яких у роки Першої світової війни було виселено у тилі губернії Російської імперії під нагляд поліції.* (ЦДАВО України, ф. 1105, оп. 1, спр. 23, арк. 3–3 зв.)

² Держархів Харківської області, ф. 18, оп. 21, спр. 216, арк. 9 зв.

³ ЦДАВО України, ф. 2199, оп. 3, спр. 3, арк. 2 зв.

⁴ Там само, арк. 2.

⁵ *Лахарева Н. В.* Судьба беженцев Первой мировой войны в Советской России: 1918 – 1925 гг. (На примере Курской губ.) : автореф. дис. на стоиск. науч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02. «Отечественная история» / Н. В. Лахарева. – Курск, 1999. – С. 18.

⁶ *Щеров И. П.* Центропленбеж в России: история создания и деятельности в 1918 – 1922 гг. / И. П. Щеров. – Смоленск : СГПУ, 2000. – С. 11.

⁷ *Лахарева Н. В.* Судьба беженцев Первой мировой войны в Советской России... – С. 14.

⁸ Там же. – С. 16.

ня¹. Влітку 1918 р. найстрашнішими для пересічного громадянина стали розв'язані більшовиками громадянська війна і червоний терор. У результаті цього Росія, на думку очевидця тих жахливих подій бельгійського солдата Жозе Вагеманса, перетворилася на в'язницю². Літом 1918 р. Г. Зінов'єв, з притаманним для тогочасних лідерів більшовизму цинізмом, писав:

«Ми тепер спокійно читаємо, що десь там розстріляли 200 - 300 чоловік... Якщо ми будемо йти такими темпами, ми скоротимо швидко буржуазне населення Росії»³.

У таких умовах кардинальних змін зазнала і свідомість значної частини населення, що характеризувалася як «психологія смуту»⁴. Зрозуміло, що така ситуація знову ж таки негативно відбивалася на ставленні до інородного елемента – біженців. Відтак всі вони опинилися у тоталітарній державі, яка спиралася не лише на ідеологію, а й на масовий терор, направлений на знищення потенційних ворогів⁵. Таким «ворогом» був оголошений і О. Нейдгарт, незмінний керівник Тетянинського комітету, якого в листопаді 1918 р. у Нижньому Новгороді разом із донькою і сином розстріляли більшовики.

Біженці, основну масу яких склали селяни, а так само як і заможні, не відповідали більшовицькій ідеї безкласового суспільства. Натомість Й. Баберовскі зазначає:

«... біженець не був ані робітником, ані селянином, ані дворянином, ані буржуа, а був сучасним кочівником без коріння і зв'язків [про що можна подискутувати. – Л. Ж.] його боялися... соціалісти, які говорили про соціальні класи, де назустріч їм виходила лише людська нестійкість»⁶.

Зрозуміло, що українські біженці зазнали того ж лиха, що й інші етнічні групи, але дозволимо собі припустити, що навіть більше. Радянська влада не могла пробачити українству проголошення незалежної держави, невдалу першу інтервенцію в Україну, а згодом і підписання останньою 9 лютого 1918 р. Бере-

¹ Драма российской истории: большевики и революция / О. В. Волобуев, [и др.]; под общ. ред. А. Н. Яковлева. – М.: Новый хронограф, 2002. – С. 251.

² Тірі А. Пілігрими Великої війни. Одиссея бельгійського бронедивізіону у 1915 – 1918 роках / А. Тірі; [пер. з нідер. Н. Карпенко]. – К. : Темпора, 2010. – С. 123.

³ Новейшая история России. 1914 – 2002: [учеб. пособ.] / Под ред. М. В. Ходякова. – М.: Юрайт-Издат, 2004. – С. 105.

⁴ Поршнева О. С. Крестьяне, рабочие и солдаты России накануне и в годы Первой мировой войны / О. С. Поршнева. – М. : РОССПЕН, 2004. – С. 258.

⁵ Bosiacki A. Utopia. Wiada. Prawo. Doktryna i prawne koncepcje bolszewizmu Rosji. / A. Bosiacki. – Warszawa : LIBER, 1999. – S. 378.

⁶ Баберовскі Йорг. Червоний терор. – С. 22.

3.3. Реевакуація біженців

стейського договору. Весною 1918 р. на адресу урядових структур УНР, а згодом і Гетьманату з Росії почали надходити листи українських діячів, сповнені відчаю та турботи про тамтешню долю українських біженців. Наприклад, 18 квітня 1918 р. Антон Павлюк, голова Холмського товариства «Просвіта» у Москві, у листі до міністра закордонних справ М. Любинського писав:

«Вважаю своїм обов'язком довести до відома Міністерства про те скрутне становище, в якому знаходяться тепер у Великоросії українці-біженці, особливо селяни, яким з осені 1917 р. ніякої допомоги не видають: ні старим, ні малим, ні калікам, ні дітям у притулках. Заробітків тепер нема. Хто яку посаду мав – тепер лишився її, бо українців скрізь виганяють і виганяють з помешкань, виганяють з сіл, вивозять з Європейської Росії в далекий Сибір. Хліба українцям-селянам не хочуть продати навіть за подвійну ціну. Від голодухи біженці хворіють на цингу, тиф та інші хвороби. Вмирають страшно, особливо діти. З різних губерній пишуть мені, що діти на 2/3 кількості вже помирали... Усіх біженців українців з Великоросії рахують до 2 млн. Коли звертаюсь до Східного уряду з проханням про допомогу українським біженцям, чи-то їх школам чи притулкам, то над нами тільки сміються, глузують...

Мені видається один вихід: звернутися до германського уряду, щоб воно примусило «східну владу» прийняти на поміч українським біженцям і їх інституції – доброчинним, просвітним (Холмські дитячі притулки в Москві, Петрограді, Холмський біженецький комітет, Холмське товариство «Просвіта» в Москві та інші) – щоб негайно було приступлено до перевезення біженців на місця їх походження і насамперед селян, бо як вони пропустять цю весну, то нащо їм буде жити всю зиму. Німці і польські легіони подібно, не пропускають наших біженців-селян на Україну через Оршу та Могилів.

Благаю Вас, пане Міністр, зробіть і зробіть негайно все для скорішого повороту наших селян біженців на Україну додому, бо тут погинуть...»¹.

Зневага до українців відчувалася і в офіційних стосунках радянської влади. Так, 1 липня 1918 р. комісар Воронезького округу Завадовський повідомляв керівництву Московсько-Київсько-Воронезької залізниці зміст отриманої з Москви телеграми:

«Ніяких українських зайд не пускати... Гоніть назад... На дорогах по надміру ледарів та волоцюг. Таких, що називають себе підданими Гетьманської держави ні в якому разі не пропускати»².

Таке ставлення, певна річ, заохочувалося й керівником Росії, коли В. Ле-

¹ ЦДАВО України, ф. 2607, оп. 1, спр. 21, арк. 2 - 3 зв.

² Там само, ф. 2221, оп. 1, спр. 10, арк. 65.

нін постійно паплюжив гетьмана П. Скоропадського, як ставленика «українських правих есерів» та «німецьких імперіалістів»¹. Таким чином, скрутне становище, в якому опинилися українські біженці в Росії, непокоїло владу Української Держави та спонукало її відомства до розгортання кампанії із захисту та повернення їх на Батьківщину.

Урегулювання проблеми повернення українських біженців з Радянської Росії розглядалося на українсько-російських мирних перемовинах, які тривали у Києві з 23 травня по 7 жовтня 1918 р.. Першочергово передбачалося виробити умови перемир'я – питання виведення радянських військ за демаркаційну зону, повернення рухомого складу залізниць, вивезеного з України до Росії у березні - квітні 1918 р., вільного перетину кордону українськими громадянами та інше. 25 травня 1918 р. С. Шелухін вручив російським представникам «Умови, при виконанні яких Радянською владою, Українська Держава приступить до переговорів з Російською державою про підписання миру», другий пункт яких і визначав умови перетину кордону цивільним населенням. Підставою до внесення цього пункту склали численні скарги до української влади громадян, серед яких значну частину склали, безумовно, і біженців на сваволлю радянської прикордонної служби. У документі зазначалося:

«Те, що відбувається в Орші, що називається митною ревізією, є наруга над людьми і ганьба для тієї держави, представниками якої це проводиться, коли на очах тих, у кого віднято останнє майно, воно розпродается Червоною Гвардією»².

Одним із таких свідчень є лист Олександра Дуда-Дудинського, делегата від Холмської округи комітету біженців Донської області, направленою 9 травня 1918 р. до М. Василенка, міністра закордонних справ Української Держави. Його автор був направлений комітетом до Смоленська та Орші для збору інформації щодо можливості якомога швидшого виїзду українців.

«... одібравши дозвіл на виїзд до Смоленська, а звідти до Орші, я опинився на самому кордоні, де прийшлося пережити дуже тяжкі хвилини, а саме: приїхавши до пасажирської станції Орша, яка в руках росіян, нас коло 700 чоловік з багажем і речами відправили до нейтральної зони, де червоноармійці за наказом Совітської влади почали робити у всіх присутніх дуже пильний трус...»³.

¹ Дацків І. Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів. – С. 252.

² Филатов О. В. Украинско-российская мирная конференция 1918 г. – С. 39.

³ ЦДАВО України, ф. 2607, оп. 1, спр. 21, арк. 1.

3.3. Реевакуація біженців

До переліку предметів, які конфісковувалися у біженців були: 1) усі гроші, коли особа мала більше 500 крб.; 2) золоті та срібні речі, крім обручок та «натільних хрестиків»; 3) білизну, крім тої, що була одягнута на людині; 4) другу зміну одягу та взуття; 5) надлишок продуктів (дозволялося мати запаси лише на 3 дні); 6) різні особисті речі¹.

О. Дуда-Дудинський з розпачем писав:

«Трус роблять такий пильний, що примушують скинути черевики... Поводження цих вояків дуже вороже, присутні відчують на собі надзвичайно тяжкі хвилини. Після такого трусу, нас пустили в нейтральну зону, але й там хазяйнують червоноармійці, і тут немає безпеки. Щоб потрапити на німецьку територію українцеві, а звідти на потяг, приходиться по неділі жити під голим небом... Взагалі становище українців в Орші дуже погане... Щодо трусів, то усі, що мали нещастя їхати через Оршу, висловлюють своє обурення проти такого нікчемного пограбування»².

Необхідно зауважити, що на фактах грабунку цивільного населення при перетині кордону в районі Орші та в демаркаційній зоні звернули увагу і польські історики:

«Тим, кому вдалося отримати дозвіл на перетин лінії фронту, мусили врахувати й грабіж, що його робили більшовики на прикордонних пунктах... Золото, срібло, а також нове взуття і мило конфісковували»³.

Демаркаційну зону, яку було встановлено 4 травня 1918 р. між німецькою та російською сторонами, не дозволялося перетинати військовим формуванням. Насправді ці 10 кілометрів, які з німецького боку проходили лінією: Суджа – Любимівка – Кореневе, залізниця Кореневе – Рильськ; з російського боку по лінією: Мазепівка – Степанівка – Нижня Груня перетин залізниці Кореневе – Льгов і дороги Олександрівка – Скрилівка – Кременне – Мала Локня – Черкаська – Порічна – Курчканівка – Пушкарне – Російська Конопелька⁴, стали зоною глузу над українськими біженцями. До того ж у ній відбувалася організація й постачання радянських військових формувань для подальшого вторгнення на територію України⁵. Цьому, не в останню чергу, сприяло шанобливе упро-

¹ Там само, арк. 1 зв.

² Там само.

³ Korzeniowski M. Tułaczy los. – С. 226–227.

⁴ Филатов О. В. Украинско-российская мирная конференция 1918 года. – С. 40.

⁵ Medrzecki W. Niemiecka interwencja militarna na Ukrainie w 1918 roku. – S. 239–240.

довж 1918 р. ставлення німецької сторони до більшовицької Росії, що суттєво впливало на ситуацію в Україні¹, а відтак і на українсько-російські стосунки.

Центральним моментом у налагодженні відносин Української Держави та Радянської Росії у царині біженства стало укладення 12 червня 1918 р. у Києві прелімінарного мирного договору, який фактично і започаткував на міждержавному рівні вирішення проблем реєвакуації біженців. Для України він мав надзвичайне значення, оскільки, його перша стаття передбачала:

«Припинити бойові дії на час ведення переговорів»; по-друге «...уряди Української Держави та РСФСР приймають на себе взаємний обов'язок не чинити перешкод для вільного перетину кордону громадянами двох країн до переїзду»².

На виконання статей прелімінарного мирного договору належало розробити комплекс заходів серед першочергових, для української сторони була організація процесу повернення свої громадян. Їх розробка проходила на спеціальних нарадах та засіданнях. Перш за все, з метою розв'язання питання реєвакуації голова української мирної делегації С. Шелухін направив листа керівнику російської делегації Х. Раковському. У ньому висловлювалися гарантії безперешкодного перетину території України санітарними потягами і потягами з біженцями. При цьому українська влада, враховуючи продовольчу кризу в Росії, брала на себе постачання їх продуктами харчування³. 13 липня 1918 р. у Москві в управлінні Московсько – Київсько – Воронежської залізниці відбулася нарада, на якій розглядалося питання про визначення умов для перевезення військовополонених і біженців через демаркаційну лінію на українську територію. До обговорення цього питання були запрошені І. Кудрявцев – начальник залізничної станції Курськ, Перекалін – начальник служби шляхів Південних доріг, В. Іванов – представник Московського округу шляхів сполучень, К. Борисов – військовий представник станції Курськ, В. Костюшко – відповідальний керівник Курської губернської колегії полонбіжу, польський біженець, Городенський – виконувач обов'язків начальника Курського розподільчого евакуаційного пункту, Л. Розенцвейг – уповноважений австро-угорської місії по обміну військовополоненими в Києві⁴.

¹ Дацків І. Б. Дипломатичні зносини між Українською Державою і Радянською Росією у 1918 р. – С. 221.

² ЦДАВО України, ф. 2221, оп. 1 спр. 1, арк. 1.

³ Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали. – С. 105.

⁴ ЦДАВО України, ф. 2537, оп. 1, спр. 27, арк. 12.

3.3. Реевакуація біженців

Необхідно зазначити, що Курська губернія була прикордонною територією, а тому залізнична станція «Курськ» стала важливим перевалочним пунктом у транспортуванні біженців до України. Неодноразово до міста часом без попередження, прибували ешелони з українськими біженцями зі Смоленської, Калузької, Тульської, Казанської, Тамбовської, Рязанської та інших губерній. Наприклад, на початку жовтня 1918 р., як телеграфував генеральний консул О. Кривцов до МЗС Української Держави, у Курську скупчилося кілька тисяч українських біженців, перебуваючих у вкрай скрутних умовах¹. При цьому курська губернська колегія у справах полонених та біженців власне «проштовхувала» шляхом умовлянь та погроз залізничної адміністрації біженські потяги до прикордонних пунктів. Проте для біженці, які прибули на ці пункти, проблемою залишався перетин демаркаційної лінії².

У результаті обговорення члени наради ухвалили, по-перше, у зв'язку із поширенням холери та оголошенням Курська і губернії несприятливими в епідеміологічному плані, припинити з 10 липня 1918 р. прийом біженців із сусідніх доріг на перевалочних пунктах Московсько – Київсько – Воронежської та Московсько – Курської залізниць; по-друге, *«розглядати питання безпересадочного руху потягів із біженцями через демаркаційну лінію одночасно з питанням безпересадочного руху австрійських і німецьких військовополонених...»*. Також передбачалося поновити прийом біженців на станції Коренево після попереднього її звільнення від уже скупченої значної їх кількості, що на практиці було досить складно, і визначити станцію Жолобівка як ще один пункт прийому біженців на українську територію. Члени наради визнали нагальність справи повернення біженців додому та неможливість місцевої більшовицької влади *«...стримувати самочинний рух біженців, ... що знімаються з місця тимчасового поселення і рвуться в рідні краї»*³.

17 липня 1918 р. в Курську на спеціальній нараді, на якій українську сторону представляли: старший інспектор Е. Крижанівський, старший інспектор, інженер А. Коркушко, представники Південно-західної залізниці інженер Нечай та помічник начальника служби руху, інженер Синеоков-Андрієвський, було остаточно встановлено вихідні пункти для перетину кордону українськими біженцями та черговість руху потягів з ними. Такими пунктами стали Орша, Брянськ, Курськ (Коренево і Білгород), Лиски (Валуйки), через які мали проходити *«по одній парі потягів за добу»*⁴. Насправді більшовицька влада провела

¹ Там само, ф. 3766, оп. 1, спр. 191, арк. 81.

² Лахарева Н. В. Судьба беженцев Первой мировой войны в Советской России... – С. 20.

³ ЦДАВО України, ф. 2537, оп. 1, спр. 27, арк. 12–13.

⁴ Там само, арк. 18.

низку заходів, метою яких було ускладнення перетину кордону українськими громадянами, серед яких основну масу склали біженці. З 21 серпня 1918 р. на території Радянської Росії згідно з терміновою телеграмою Наркомату транспорту та Центрополонбіжу «...відправка біженців у всіх напрямках тимчасово заборонена, не дивлячись на наявність у них будь-яких дозволів Української або Німецької властей і колегій у справах полонених та біженців»¹.

Важливою складовою проблеми повернення біженців з Росії було й визначення кола осіб, які підпадали під категорію «біженець», та контингенту для першочергової реєвакуації. Для вивчення цього питання під час переговорів працювала спеціальна змішана комісія². 7 серпня 1918 р. на її засідання прибули М. Прокуда та Зларковський – представники Українського Червоного Хреста; Д. Андріюк – представник Комісії у справах військовополонених при Генеральному Штабі Української Держави; П. Ейсмонт – представник управління Правобережних доріг, від Міністерства шляхів Української Держави – А Пархоменко, представник департамент руху та В. Жуковський, представник пасажирського відділу цього ж департаменту, Є. Татаринов та М. Зубков – представники російської мирової делегації, І. Ленський, представник Російської центральної колегії у справах полонених та біженців, В. Андерс – представник Російського Червоного Хреста, Л. Таль – юрист-консул Російського Товариства Червоного Хреста. Керував її роботою уповноважений української делегації професор О. Ейхельман, урядовець Міністерства торгу і промисловості³. У результаті обговорень було ухвалено, що «перш за все потрібно повертати додому найбільшій класи населення, які з різних причин залишилися на чужій землі і не мають особистих засобів до повернення на батьківщину, ні на подальше проживання поза її межами»⁴.

Слід зазначити, що українська сторона розробила «Проект угоди мирної делегації від Української Держави та Радянської Росії про порядок повернення населення на батьківщину», якою мало регулюватися залізничне перевезення біженців через українсько-російський кордон. Передбачалося забезпечити кожен потяг спеціальною картою руху; ремонт потягів проводити за кошти тієї держави, де вони перебували, службовому персоналу потягів рухатися лише до кордону, а на прикордонній станції потяги мала приймати інша сторона, «...так і громадяни мали купувати квитки до кордону, а на прикордонні станції брати квитки далі». Кількість багажу встановлювалася таким чином: п'ять пудів (80

¹ Там само, ф. 2221, оп. 1, спр. 10, арк. 16.

² Там само, ф. 2537, оп. 1, спр. 27, арк. 23–23 зв.

³ Там само, ф. 2225, оп. 1, спр. 21, арк. 34.

⁴ Там само, ф. 2537, оп. 1, спр. 27, арк. 23

3.3. Реевакуація біженців

кг) для дорослого і два пуди (32 кг) для дитини¹. Складним питанням було забезпечення належної кількості вагонів для транспортування біженців, оскільки під час українсько-більшовицької війни було вивезено до Росії 5192 вагони різного класу. Першочергово Україна вимагала повернути 2600 вагонів (у той час як у 1914 р. на залізницях України було близько 8000 вагонів), із них – «1 кляси – 246, ½ кляси – 185, 2 кляси – 362, ²/₃ кляси – 25, 3 кляси – 875, ... поштових – 21, багажних – 48, службових – 147, ресторанних – 6, 4 кляси – 663, арештантських – 23... та 30 вагонів міжнародних»². При цьому автори угоди відзначили:

«Беручи на увагу, що на Україні, як Самостійній Державі, в часи будування її, рух повинен бути підвищений зазначена кількість вагонів яку вимагає Українська Держава є дуже скромна цифра»³.

Статті мирного договору та ухвали міждержавних нарад не виконувалися радянською стороною, що підтверджується, по-перше, закриттям з другої половини літа 1918 р. українсько-російський кордону для руху громадян, по-друге, ігноруванням місцевою владою спроб українських консулів налагодити процес повернення українців додому, навіть тих, що перебували у вагонах. Затримка біженців у потягах приводила останніх у відчай від примари голодної смерті, оскільки передбачені на дорогу припаси проїдалися за період вимушеної зупинки, велике скупчення людей в антисанітарних умовах за теплої погоди вело до спалахів інфекційних захворювань, а восени до зростання смертності дітей від холоду. Так, наприклад, 10 липня 1918 р. на станції Ржищев Рязансько-Уральської залізниці було затримано ешелон з 811 біженцями серед яких перебувало 354 дитини, з них – 24 немовляти. Вони мали прямувати через Курськ до Києва⁴. 6 серпня 1918 р. віце-консул у Саратові В. Сапицький повідомляв до генерального консульства Української Держави в Москві:

«...особливо кепсько стоїть справа з біженцями, які уже завантажились у вагони і тепер з огляду на закриття границі залишилися на станції без усяких засобів до життя. Таких біженців дуже багато. Необхідно вжити заходів до відправки їх на Україну...

Далі оскільки до мене щодня звертаються сотні людей з просьбами про дозвіл на переїзд в Україну, прошу повідомити мене телеграфно, коли буде відкрита границя, і чи можна буде відправляти потяги з Українськими громадянами по напрямку Саратов – Козлов – Воронеж – Курськ – Ворожба

¹ Там само, ф. 2607, оп. 2, спр. 1, арк. 3.

² Там само, арк. 4.

³ Там само, арк. 4 зв.

⁴ ЦДАВО України, ф. 2221, оп. 1, спр. 11, арк. 1–17.

або Харків. Справа з переїздом стоїть дуже гостро. Політична ситуація в Саратові така, що кожен з українців рветься виїхати відсіль. Потрібно негайно їм у цьому допомогти»¹.

На жаль, проблему затримки біженців у вагонах на станції Ржищев, а пізніше і на станції Салтиковка, не вдалося вирішити. 23 жовтня 1918 р. в Орші радянська влада, не дивлячись на згоду німецької сторони відкрити кордон, на десять днів зупинила рух потягу з дітьми Вирівського притулку та учнями Холмської семінарії. Про цей факт генерального консула О. Кривцова повідомляли монахиня Вирівського монастиря та ректор семінарії, які супроводжували потяг². Проте навіть генеральний консул Української Держави не мав змоги посприяти налагодженню руху потягів. Слід наголосити, що ще у середині літа 1918 р. проблемою повернення з Москви до Могилів-Подільського Вирівського монастиря та притулку, в яких перебувало 400 осіб, опікувався міністр сповідань В. Зіньківський. У своєму листі до Д. Дорошенка, міністра закордонних справ, він наголосив на необхідності повернути українців додому, оскільки *«в сучасні часи на Московщині, крім загальної розрухи, значно поширюється голоднечя, від якої терпить і постійне населення, становище виселенців-українців, а тим більше громадян України, стає надзвичайно тяжким»*³. Очільник МЗС, володіючи ситуацією у справі реєвакації українців, все ж направив відповідне клопотання до С. Шелухіна з песимістичною поміткою: *«Голові мирової делегації на заключне виконання. Якщо це можливо»*⁴. Наприкінці літа 1918 р. про складнощі транспортування українців з Росії С. Шелухіну повідомляв і міністр шляхів Б. Бутенко⁵.

Українські віце-консули в таких складних умовах брали на себе відповідальність і видавали дозволи на виїзд українських біженців на батьківщину. Такі кроки української дипломатичної служби були логічним наслідком виконання міждержавних угод між Україною та Росією, з однією поправкою, що радянська влада не бажала їх виконувати. Наприклад, у липні 1918 р. І. Богдановський, віце-консул у Пензі, повідомляв біженецький комітет міста Городища про видачу дозволів на переїзд до України біженців з Волині⁶. Протягом липня – вересня того ж року В. Сапицький, віце-консул у Саратові, видав дозволи для

¹ Там само, спр. 10, арк. 3.

² Там само, арк. 60.

³ Там само, ф. 3766, оп. 1, спр. 191, арк. 27.

⁴ Там само, арк. 27.

⁵ Там само, ф. 2200, оп. 1, спр. 224, арк. 1–2.

⁶ Там само, ф. 2222, оп. 1, спр. 19, арк. 12.

3.3. Реевакуація біженців

7315 біженців з українських, польських і білоруських губерній (*Додаток 3.23*)¹. При цьому слід відзначити той факт, що прибути в Україну прагнули не лише етнічні українці, а й представники інших етносів. Наприклад, серед 4853 біженців (1125 сімей), які проживали у місті Петровську і 24 волостях Петровського повіту Саратовської губернії, було 2444 українці, 1350 білорусів, 84 поляків, 40 німців, 250 євреїв, 151 литовець, 18 латишів, 153 галичани, 353 росіянина. Із них до України бажало повернутися 2669, до Білорусії – 1373, до Польщі – 3, до Литви – 811 біженців².

Ще однією проблемою, яка постала перед віце-консулами у справі реевакуації українських біженців з Росії, став пошук належної кількості вагонів для їх відправки. Тому 3 вересня, а потім 5 вересня 1918 р. віце-консул В. Сапицький надіслав телеграми до генерального консула Української Держави О. Кривцова з проханням «...негайно виклопотати моє розпорядження поїзд 12 вагонів напрямом Харків для екстреної відправки українських громадян не маючих квартири засобів до подальшого тут існування»³. На жаль, 8 вересня 1918 р. він отримав негативну відповідь з Москви, оскільки генеральний консул повідомляв: «Кордон на Україну закритий. Потяги назначити неможна»⁴. До того ж, з 16 жовтня 1918 наказом Центрополонбіжу було накладено заборону на самостійний виїзд до України біженців за власні кошти⁵. Тим самим заможні біженці, які мали можливість самостійно оплатити своє повернення додому та зменшити і без того значне навантаження місцевої влади по реевакуації великої кількості біженців, були зобов'язані залишатися у місцях тимчасового перебування.

Українське населення, що перебувало на теренах Росії, вбачало в українських віце-консулах своїх захисників, постійно до них зверталось з проханнями, коли більшовицька влада порушувала їх права при проведенні незаконних арештів, призовів до червоної армії, конфіскації майна та ін.. Наприклад, 19 вересня 1918 р. консульський агент у Казані П. Бочило звернувся до особливого уповноваженого міського комітету членів установчого зібрання з рішучим протестом проти мобілізації українських громадян. Проте місцева адміністрація не визнана Українську Державу, а тому призови до війська тривали⁶. Віце-консулам було надзвичайно важко виконувати й інші завдання, пов'язані з вирішенням проблем біженців, оскільки між Українською Державою та Радянсь-

¹ Там само, ф. 2221, оп. 1, спр. 10, арк. 62; спр. 12, арк. 2–4, 6–13, 16–19, 22–23, 37–40, 42–48, 49–49 зв., 63–63 зв., 96. *Обрахунки авторки*.

² Там само, спр. 12, арк. 96.

³ Там само, спр. 10, арк. 24.

⁴ Там само, арк. 26.

⁵ Там само, арк. 57.

⁶ Там само, ф. 3766, оп. 1 спр. 87, арк. 20–20 зв.

кою Росією не існувало чіткого механізму визначення приналежності особи до українського громадянства. Отже, значна частина українців не могла документально довести, що є громадянами Української Держави, а тому на них поширювалися не завжди гуманні закони й розпорядження нової влади.

Після припинення українсько-російських переговорів радянська влада пішла на ще більш жорстку регламентацію, за якою українські громадяни, що бажали повернутися до України, мали поїхати до Москви та отримати дозвіл на виїзд, підписаний комісаром закордонних справ Г. Чичеріним¹. Зрозуміло, що для основної маси біженців, які часто не мали засобів до існування, така перспектива отримати згоду влади на повернення на батьківщину була просто нереальною. З другої половини осені 1918 р. поза законом в Радянській Росії опинилися і самі віце-консули, яких більшовики просто не бажали визнавати. Тому вони, як, наприклад, В. Сапицький, віце-консул у Саратові, та О. Кривцов, генеральний консул Української Держави, зверталися до міністра закордонних справ гетьманського уряду з проханнями тимчасово припинити діяльність консульських установ та мати можливість повернутися разом із сім'ями і майном до України².

У листопаді 1918 р. було здійснено спробу повернення українських біженців з Радянської Росії за посередництва Швецького Червоного Хреста, що діяло при посольстві цієї держави у Петрограді³. 30 листопада того ж року К. Лоський, виконувач обов'язків повіреного Гетьманату при фінському уряді⁴, звернувся з листом до МЗС Української Держави. У ньому повідомлялося запевнення К. Рукмана, представника цієї благодійної структури, щодо згоди Швецького Червоного Хреста «... прийняти на себе допомогу цим особам при умові гарантування українським урядом повернення у майбутньому коштів, які будуть витрачені Червоним Хрестом. Розмір гарантованого кредиту Червоний Хрест окреслює у 200 тис. карбованців»⁵. Цікаво, що К. Рукман, виступивши ініціатором цієї акції, прибув до Гельсінфорсу⁶ для зустрічі з К. Лоським та вручив копію «Проекту договору між Радянським Урядом і урядом Української Держави щодо врегулювання евакуації засобами Швецького Червоного Хреста і перевозки військових бранців, інвалідів, біженців і осіб, що їдуть санітарними потягами з Росії на Україну і через Україну»⁷.

¹ Там само, ф. 2221, оп. 1 спр. 1, арк. 43.

² Там само, арк. 43 зв.

³ Там само, ф. 3512, оп. 2, спр. 2, арк. 154.

⁴ Там само, арк. 64.

⁵ Там само, арк. 154.

⁶ Нині – Гельсінкі.

⁷ ЦДАВО України, ф. 3512, оп. 2, спр. 2, арк. 156. Офіційна назва документу звучить так: «Проект договору між представником Швецького Червоного Хреста комітету допомоги

3.3. Реевакуація біженців

Запропонований документ регулював усі аспекти повернення українських біженців додому.

«1/ Радянський уряд і уряд Української Держави надають Швецькому Червоному Хресту безкоштовно санітарні потяги; А/ При цьому всі потяги, які перебувають на території України, Б/ Одночасно представник Української Держави за згодою з Радянської Росією передає всі потяги, які належать Українській Державі та перебувають на території Росії у розпорядження Швецького Червоного Хреста, В/ Медперсонал отримує оплату праці від Росії та Української Держави, Г/ від цих сторін Швецький Червоний Хрест має отримати потяги. 2/ Комендантом потягів призначають представників Швецького Червоного Хреста. 3/ Санітарні потяги ідуть під прапором Швецького Червоного Хреста на тій підставі, що Червоний Хрест, як нейтральна інституція, прийняв на себе евакуацію осіб, які мають на проїзд відповідні документи без різниці підданства і національності. 4/ Радянська влада видає охоронні посвідчення на потяги з розпорядженням усім властям надавати повне сприяння на шляху руху потягів і перебуваючим у них пасажирам на території Радянської Росії гарантується перевезенням харчів, багажу, грошей. 5/ Швецький Червоний Хрест отримує право посилки на Україну делегата для встановлення контакту з українським урядом і кур'єра для відправки санітарних потягів. Гроші, які мають представники Швецького Червоного Хреста реквізиції не підлягають. 6/ Представники Швецького Червоного Хреста в Україні мають право видачі документів, які необхідні для перетину кордону»¹.

Прикро, але за тогочасних політичних умов реалізувати цей договір було просто неможливо. Однак, сама пропозиція іноземної благодійної інституції щодо врегулювання проблеми повернення українських біженців продемонструвала її трансформацію з проблеми внутрішньої на міжнародну.

Збірним пунктом біженців, які вже поверталися до України з Росії, на підставі циркуляру МВС Української Держави від 3 липня 1918 р., було визнано станцію Кореневе Харківської губернії. На ній передбачалося проходження карантинних заходів, отримання проїзних документів та організація подальшого руху. Проте наплив біженців на станцію був досить чисельним, позаяк уже на 8 липня того ж року там перебувало до 3000 біженців². Оскільки німецька влада наклала заборону на їх переміщення, то виникла нагальна потреба в облашту-

військовополоненим, представник РСФСР і Української Держави заключили слідуєчий договір щодо врегулювання евакуації засобами Швецького Червоного Хреста і перевозки військових бранців, інвалідів і біженців і осіб, що ідуть санітарними потягами з Росії на Україну і через Україну на Кавказ та Бессарабію і назад».

¹ ЦДАВО України, ф. 3512, оп. 2, спр. 2, арк. 157–157 зв.

² Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 243, арк. 34.

ванні спеціального табору. Відтак за «версту від станції, серед поля, недалеко від лінії залізниці»¹ було облаштовано табір тимчасового перебування біженців.

«Табір являє собою – 24 ділянки по 500 чол., кожен з них огорожений дротом, посеред табору головна вулиця і вулички ідуть між бараками. Кожна ділянка розбита на «квадратики», на яких біженці та німецька санітарна рота влаштували низку землянок (яма в ½ аришина в глибину, покрита соломною і землею. Печей нема, їх замінюють вогнища в землі, у небагатьох щось є подібне до труби. Освітлення ніякого. Вихід з табору лише з дозволу німецьких санітарів, за непослух покара. Хоча натовпи біженців тікають в округу в пошуках їжі та палива. Розташування табору таке, що при можливому наступі більшовицьких банд, він у першу чергу потрапляє під обстріл і тоді становище цих буде жахливим»².

Дійсно, при неодноразових спробах більшовицьких загонів заволодіти станцією, перш за все, страждали біженці. Наприклад, 2 жовтня 1918 р. газета «Придніпровський голос» зауважила:

«З Курська повідомляють, що під час останнього нападу більшовиків на станцію Коренево постраждало понад 400 біженців. Убито 14 червоноармійців. Прибула до Курська спеціальна комісія встановила, що напад проведений з Орла. Розстріляно вісім головних керівників нападу»³.

Першочергово у таборі передбачалося розмістити 2 тис. осіб, але насправді їх було значно більше, по-перше, у зв'язку із заборонаю німецької сторони, а по-друге, у зв'язку із постійним прибуттям біженців, і по-третє, у зв'язку зі смертністю біженців. Наприклад, 12 липня 1918 р. О. Кривцов, генеральний консул в Москві, телеграфував до МЗС та Міністерства шляхів Української Держави про відправку до Коренева 3 тис. біженців⁴. На початку жовтня 1918 р. у таборі перебувало 6,5 тис. біженців⁵, на середину листопада – 5140⁶, а на початку грудня – близько 8 тис. з щоденним прибуттям до 200 осіб⁷.

Наприкінці липня 1918 р. з метою з'ясування ситуації, що складалася з біженцями, до табору прибув представник біженецького департаменту МВС Української Держави С. Болтік⁸. За кілька днів свого перебування урядовець надіслав

¹ ЦДАВО України, ф. 1035, оп. 1, спр. 2, арк. 18.

² Там само.

³ К нападенію на ст. Коренево // Приднепровский голос. – 1918. – 2 октябрия.

⁴ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 191, арк. 54.

⁵ Там само, ф. 1216, оп. 3, спр. 52, арк. 52.

⁶ Там само, арк. 261.

⁷ Там само, ф. 1035, оп. 1, спр. 2, арк. 18.

⁸ Там само, ф. 1216, оп. 3, спр. 52, арк. 39.

3.3. Реевакуація біженців

до різних інституцій низку телеграм з проханням допомогти цим людям. Наприклад, в одній з телеграм до біженецького департаменту він повідомляв:

«[3] Коренева відправки немає. Заборонено виїздити навіть Ворожбу за хлібом. Біженці під відкритим небом без хліба, їжі, щодня помирають почалися хвилювання. Прошу вжити рішучих заходів до відправки Коренева присилкою бараків асигнуванням кредиту підтримкою харчуванням»¹.

До Харківського порайонного комітету С. Болтік звернувся з проханням виділити три потяги, оскільки після огляду німецьким головним лікарем 1500 біженців, було дозволено відправити їх додому².

Фактично у таборі належало організувати проживання, харчування, лікування та подальше транспортування біженців, що в тогочасних умовах було доволі складно. З 27 липня по 1 вересня 1918 р. цими справами займався С. Калита, який протягом вересня-жовтня того ж року уже завідував табірним пунктом харчування. На посаді його помічника завідувача пунктом працював Т. Затилков³. Персонал пункту складався з восьми працівників: рахівник В. Деміднок, реєстратор К. Максимов, господарка М. Колованова, конюх А. Брун, вартові С. Голубчик і П. Умеренков та дві посудомийки – Є. Матіюк і А. Герасимчук⁴. Слід зазначити, що С. Калита доклав чимало зусиль для налагодження роботи пункту харчування у таборі при станції Коренева, як і для функціонування всього табору. На початку вересня за його ініціативи шість пічників збудували велику хлібопекарську піч⁵. Згодом було обладнано й пекарню, в якій можна було випікати «160 пудів хліба в день»⁶.

Біженецький департамент узяв на себе фінансування утримання табору. 22 (за іншими даними 23) серпня 1918 р. через уповноваженого Л. Жуковського, який певний час працював у таборі, було передано 50 тис. крб.⁷, а трохи згодом ще 1790 крб.⁸. Кошти було направлено на закупівлю борошна та продуктів харчування у приватних торговців та через губернські контори Державного Хлібного Бюро⁹. Так, зі станцій Хорол та Миргород прибуло 1999 пудів борош-

¹ Там само, арк. 40.

² Там само, арк. 40 зв.

³ Там само, арк. 381.

⁴ Там само, спр. 42, арк. 1.

⁵ Там само, спр. 52, арк. 169.

⁶ Там само, ф. 1035, оп. 1, спр. 2, арк. 18.

⁷ Там само, ф. 1216, оп. 3, спр. 11, арк. 31.

⁸ Там само, спр. 52, арк. 335.

⁹ Рафаловський Є. П. Продовольча політика урядів Української держави: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Є. П. Рафаловський. – К., 2007. – С. 14.

на, окремо один вагон борошна та два вагона хліба¹. Ціни на хліб, як і на інші продукти харчування, були досить високими. Наприклад, 8 листопада 1918 р. С. Калита отримав від біженецького департаменту 23 тис. крб. для оплати вартості одного вагону борошна, що надійшов на станцію Кореневе². 13 - 14 вересня у торговців Кандаурова та Ф. Вербицького на суму 19652 крб. було придбано 39 пудів 26 фунтів (634 кг) сала. У приватних осіб також купувалися й овочі³. При цьому слід зауважити, що відпуском продуктів для біженців, головним чином, хліба, займалася й місцева німецька адміністрація⁴. На жаль, виділених із фондів біженецького департаменту коштів було недостатньо, щоби повноцінно прогодувати кілька тисяч осіб. У зв'язку з цим 10 листопада 1918 р. С. Калита направив до біженецького департаменту МСВ телеграму:

«Прошу негайно вислати гроші для харчування біженців крізь Рильську скарбницю. З одержаних 23000 за видатком позичених грошей вистачить на 4 - 5 днів. У випадку неотримання грошей буду змушений перервати діяльність харчового пункту»⁵.

І 18 листопада «на утримання харчового пункту» він отримав 72 тис. крб.⁶.

Медико-санітарне обслуговування біженців узяв на себе санітарний департамент МНЗ та ДО, влаштувавши два шпиталі, потяг-лазню і лабораторію. Один із шпиталів, колишній ферганський лазарет, був розгорнутий на 70 стаціонарних ліжок⁷. Сюди ж прибув і загін для проведення щеплень від холери. Також до роботи було залучено санітарний потяг під керівництвом головного лікаря А. Рубезока⁸. В окремих випадках, враховуючи поширення епідемічних захворювань та загрози місцевому населенню Рильського та Суджацького повітів, медичну допомогу надавали німецькі санітари⁹.

Надзвичайно складним, важливим і важким в організаційному плані видалось налагодження відправки біженців. Їх транспортування проходило нерівномірно, із затримками, в окремих випадках біженцям доводилося залишати вагони та повертатися до табору. До того ж німецька окупаційна влада, посиляючись на зростання епідемічних захворювань, заборонила видачу необхідних

¹ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 52, арк. 335.

² Там само, спр. 11, арк. 101.

³ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 52, арк. 161–162.

⁴ Там само, арк. 293–311.

⁵ Там само, арк. 233.

⁶ Там само, спр. 11, арк. 54.

⁷ Там само, ф. 1035, оп. 1, спр. 2, арк. 18.

⁸ Там само, арк. 19.

⁹ Там само, арк. 18.

3.3. Реевакуація біженців

проїзних документів, що суперечило ухвалам наради від 26 червня 1918 р.. Та все ж 11 жовтня 1918 р., не зважаючи на проблеми, з табору було відправлено потяг із 987 біженцями. Потягом 11 – 16 листопада з табору було переправлено 6976 осіб, але натомість щодня сюди прибували нові партії¹.

Наприкінці осені 1918 р. головний лікар санітарного потягу А. Рубезок подав до біженецького департаменту МВС план подальшої реорганізації та покращення роботи табору при станції Кореневе. На його думку, серед іншого належало перш за все відправити біженців до інших таборів, наприклад, до Дарницького, що у Києві, та Бахмацького, організувавши на станції тільки пропускний та обсерваційний пункти. За умов напливу біженців з Росії доцільним було відкриття у Ворожбі 2-го пропускно-ізоляційного пункту та лікарні². Проте реалізувати цей проект не вдалося. На той час ситуація з прибуттям потягів з Росії залишалася доволі складною. 4 грудня 1918 р. головний лікар першого українського розподільчого пункту телеграфував до МНЗ та ДО:

«Потяги біженців прибувають з Великої Росії, загромаджуючи пункти, оскільки багато з прибулих, не маючи пристанища, залишаються там»³.

Таким чином, враховуючи зусилля санітарного департаменту МНЗ та ДО, який на станції Кореневе вже пізньої осені для біженців на власні кошти організував ще два невеликі пункти харчування, їх перебування дещо покращилося, але подальше транспортування так і не вдалося вирішити. Серед причин слід назвати загострення у листопаді 1918 р. внутрішньополітичної ситуації в країні та наказ міністра шляхів Б. Бутенка про заборону будь-яких залізничних перевезень⁴.

Незважаючи на повільний процес транспортування з прикордонних з Росією районів углиб України, біженці, тікаючи від страхів громадянської війни, наповнювали повіті перш за все Харківської губернії. Наприклад, 24 жовтня 1918 р. Куп'янська повітова газета «Утро» повідомляла:

«Куп'янський повіт наповнений біженцями з Росії, особливо з Воронезької губернії. Люди настраждалися, глумління, збиткування, непосильна праця – ось доля інтелігента-біженця з Росії».

Некероване прибуття біженців вносило плутанину і у без того складний процес транспортування. Тому 8 жовтня 1918 р. Е. Зенкевич, заступник голови Харківського порайонного комітету, направив Харківському губернському ста-

¹ Там само, ф. 1216, оп. 3, спр. 52, арк. 53, 255, 256, 261, 264.

² Там само, ф. 1035, оп. 1, спр. 2, арк. 18 зв.–19.

³ Там само, арк. 21.

⁴ Жванко Л. Соціальні виміри Української Держави (квітень – грудень 1918 р.). – С. 149.

рості Л. Турчанинову вимогу встановити прикордонний контроль з метою недопущення самовільного притоку біженців з Росії¹.

Кілька тисяч українських біженців у доволі скрутному становищі продовжували перебувати на Кавказі. У серпні 1918 р. Євген Засядько, консульський агент Української Держави у Батумі, повідомляв вітчизняне МЗС про необхідність якомога швидшого повернення їх додому². Влада Гетьманату для вивезення цих людей з Батумі та Поті, що були визначені центрами збору, залучила транспортні кораблі українського флоту³. У першій половині вересня 1918 р. Морське міністерство надіслало в Одесу розпорядження про підготовку транспорту для перевезення цих біженців. При цьому, на підставі клопотання І. Кістяківського, міністра внутрішніх справ, належало повертати лише українців, оскільки поляків та представників інших національностей «... німецьке і австро-угорське командування не пропускає... на батьківщину»⁴.

Українська влада, не маючи змоги одразу вивезти з-за кордону своїх співвітчизників додому, виділяла певні кошти для їх підтримки. Гроші через Міністерство закордонних справ Гетьманату переводилися українським консулам та уповноваженим біженецького департаменту МВС. Так, з початку липня 1918 р. справами 30 тис. українських громадян у Казані опікувався консульський агент П. Бочило. 17 липня він направив листа до біженецького департаменту з проханням виділити кошти для українських біженців, «...які знаходяться в дуже скрутному становищі на чужині»⁵. І вже на початку серпня йому було виділено 25 тис. крб., головним чином, для організації повернення біженців додому. 19 вересня П. Бочило у листі до Міністерства закордонних справ серед іншого зазначив, що до 5 серпня встиг зробити «...деякі допомоги Українським громадянам, а більше всього біженцям»⁶.

4 жовтня консули в Саратові та Москві отримали відповідно 2 та 10 тис. крб.. 29 вересня 1918 р. уповноважений біженецького департаменту на Північному Кавказі Коваленко отримав 10 тис. крб.. 13 листопада 1918 р. директор біженецького департаменту Ю. Старицький подав міністру внутрішніх справ І. Кістяківському доповідну записку щодо відрядження до Росії своїх представників для передачі українським біженцям 20 тис. крб.. На підставі розпоря-

¹ ЦДАВО України, ф. 1325, оп. 1, спр. 165, арк. 31.

² Там само, ф. 3512, оп. 2, спр. 2, арк. 44.

³ Там само, ф. 3766, оп. 1, спр. 191, арк. 60.

⁴ Там само, арк. 65 зв.

⁵ Там само, ф. 1216, оп. 3, спр. 35, арк. 2.

⁶ Матяш І. Лист консульського агента Української Держави в Казані П. Бочила до Міністерства закордонних справ про політичну ситуацію та становище громадян України в Поволжі / І. Матяш // Зовнішні справи. – 2009. – № 6 – 7. – С. 54.

3.3. Реевакуація біженців

дження міністра внутрішніх справ до Ростова гроші повіз В. Цеценевський, а до Катеринодара – А. Еропкін¹. Ці кошти було витрачено, головним чином, на закупівлю харчів, оскільки основна маса біженців потерпала від злиднів і нестатків. Прикладом такого скрутного становища, характерного для всіх місць перебування українських біженців, було повідомлення з Орла, вміщене у «Робітничій газеті» від 8 серпня 1918 р.: *«Вісім тисяч українців терплять голод і холод, не маючи змоги повернутися на батьківщину»*.

Наприкінці жовтня 1918 р. С. Веселовський, генеральний консул у Петрограді, зробив спробу залучити відділ Червоного Хреста Швецького королівського консульства до справи забезпечення продуктами харчування українських біженців та працівників консульства. Останнє *«висловило готовність допомогти транспортом та складами для перевезення з України продуктів за часткової і їм передачі отриманого»*². Консул прохав направити 6 вагонів борошна, 6 вагонів цукру і 4 вагони крупи, з яких також передбачалося передати якийсь відсоток для німецьких полонених, з тим, щоби німецька влада дозволила транспорту безперешкодно прибути до міста. 8 листопада 1918 р. МЗС Української Держави направило до міністерства продовольчих справ прохання задовольнити клопотання українського консула в Петрограді³.

Фактично процес реевакуації біженців у межах колишньої Російської імперії, як зазначив О. Курцев, тривав аж до середини 20-х рр.⁴. Останню крапку в трагічній долі біженців Першої світової війни поставив наказ НКВС СРСР від 5 травня 1925 р.. У ньому наголошувалося, що *«репатріацію всіх біженців в даний час закінчено і що, біженці, які не виїхали у встановлені терміни, вважаються радянськими громадянами»*⁵ зі всіма фатальними наслідками 30-х років, коли багато іноземних біженців – поляків, латишів, литовців та інших – загинули у сталінських в'язницях і таборах. Подібна доля спіткала й українців, оскільки існувала угода між народними Комісаріатами Землеробства РСФСР і України про заборону повернення українських біженців, основну частину яких склали селяни прифронтових губерній.

«Реевакуаційний перевіз» біженців, згідно з планом, розробленим ще фахівцями УЦР, належало завершити восени, *«коли до того не буде перешкод з боку внутрішньої та зовнішньої політики»*⁶. У дійсності на осінь 1918 р. стало

¹ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 37, арк. 1.

² Там само, ф. 3766, оп. 1, спр. 191, арк. 98.

³ Там само, арк. 120–120 зв.

⁴ Курцев А. Н. Беженцы первой мировой войны в России (1914 - 1917). – С. 113.

⁵ Лахарева Н. В. Судьба беженцев Первой мировой войны в Советской России... – С. 25.

⁶ ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 24, арк. 29 зв.

очевидним, що цю масштабну акцію до настання холодів завершити просто неможливо. Тому вже 24 вересня 1918 р. на засіданні управління справами Харківського порайонного комітету, *«беручи до уваги значну кількість біженців, які залишаються в межах східної України (у Харківському залізничному вузлі), а також неперервний рух з Великої Росії, Дону і Кавказу, які повертаються додому, головним чином, у межі України»*, було ухвалено визнати неможливим закінчення реевакуації до настання зимового часу та необхідності її продовження¹. Крім того, члени засідання зійшлися на тому, що у холодну пору року перевезення біженців слід припинити, а коли й здійснювати, то на ешелон потрібно мати хоча б два теплих вагони. Для цього належало організувати підвезення на станції, де будуть здійснювати посадку біженці, палива, яке заготовляли губернські наради у справах біженців та уповноважені біженецького департаменту.

Слід зазначити, що 14 листопада 1918 р. на виконання ухвал вересневого засідання голова Харківського порайонного комітету направив спеціальну телеграму до МВС Української Держави з проханням дати розпорядження усім залізницям *«... ставити у кожен біженецький транспорт не менше двох теплих вагонів з пічками і в кожен партію вагонів з біженцями від 10 до 20 вагонів ставити теплий вагон для дітей та хворих і для користування в дорозі з метою обігріву ідучих загалом»*².

На осінь 1918 р. проблемною у фінансовому плані була діяльність біженецьких етнічних комітетів та відповідних губернських структур, а тому було визнано доцільним *«в інтересах планомірної реевакуації не лише підтримку вже існуючих таборів, і відкриття, де на те буде можливість, нових, щоби дати людям тимчасовий шанс перечекати на відправку додому»*³. Відкриття нових таборів було покладено на біженецький департамент МВС.

На організацію реевакуації біженців з Державної скарбниці за доби Гетьманату було асигновано понад 13 856 542 крб. **(Додаток 3.24)**. Це дало змогу органам у справах біженців та місцевим самоврядуванням розробити і реалізувати досить широку програму допомоги біженцям, які поверталися до своїх домівок. У спеціалізованих таборах, пунктах харчування та медичного обслуговування вони мали можливість хоча б частково поліпшити своє тимчасове становище вигнанців з рідної землі⁴.

¹ Там само, ф. 2537, оп. 1, спр. 27, арк. 16 зв.

² Там само, арк. 34.

³ Там само, арк. 18.

⁴ Жванко Л. Соціальні виміри Української Держави (квітень – грудень 1918 р.). – С. 149.

3.3. Реевакуація біженців

Зміна державного ладу в Україні у грудні 1918 р. поставила під сумнів можливість подальшого планомірного повернення біженців до своїх домівок, оскільки Директорія УНР виявилася неспроможною сконсолідувати політичні сили українського суспільства і покінчити з анархією, породженою відсутністю адміністрації на місцях. Це призвело до поступової втрати контролю над країною, яка дедалі більше занурювалася у вир революційного хаосу. Становище України ще більше ускладнилося, коли відкриту агресію проти неї розгорнула більшовицька Росія¹. Наступ білих армій, висадка на Півдні України військових формувань Антанти – все це ставило на порядок денний єдине трагічне питання – можливість самого існування України як державного організму. Відтак можна говорити про відсутність у 1919 р. якого б то не було організованого процесу повернення біженців. У свою чергу віднайдені архівні дані про кількість біженців Великої війни, які перебували в Україні станом на 1920 р. у 146079 осіб² (*Додаток 3.25*), дають змогу висловити сміливе припущення, що основна маса біженців, що перебували на українських теренах, все-таки змогла повернутися до своїх домівок саме за доби Гетьманату.

* * *

Українська Держава у доволі несприятливих для свого розвитку зовнішніх умовах, за постійної ескалації відносин з Радянською Росією, небажанні, за певних умов, окупаційних властей іти назустріч її ініціативам, за цілої низки економічних і фінансових проблем вписала у систему політичних координат надзвичайно складне для виконання завдання – організацію соціального захисту та проведення реевакуації біженців Першої світової війни. Реалізацією цього завдання займалася відповідна біженецька вертикаль, реформована центральна ланка, де на першому місці перебував біженецький департамент Міністерства внутрішніх справ, очолений молодим та енергійним керівником. Місцева складова біженецьких органів залишилася майже у незмінному вигляді, при цьому на своїх посадах було залишено фахівців, незалежно від їх політичних уподобань. Влада Української Держави толерантно поставилася до існування етнічних біженецьких комітетів, надаючи їм фінансову та іншу допомогу.

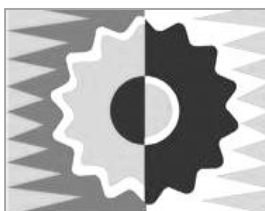
Підготовка до повернення на батьківщину, без перебільшення сказати, колосальної кількості цивільного населення, проходила при взаємодії урядових

¹ Ковальчук М. Невідома війна 1919 р. : українсько-білогвардійське збройне протистояння: наукова монографія / М. Ковальчук. – К. : Темпора, 2006. – С. 8.

² ЦДАВО України, ф. 336, оп. 1, спр. 285, арк. 211.

структур, місцевої адміністрації, самоврядувань, австро-німецького біженцям та польського представництва і тривала до кінця існування Гетьманату. Одночасна різновекторно направлена реевакуація значної кількості населення за умови зустрічного руху українських військовополонених була дуже складним внутрішньополітичним аспектом. Виконати його вдалося частково і лише у тій частині, що стосувалася вивозу біженців-іноземців та повернення українців із західних країн. У цьому випадку слід зважати на небажання окупаційної влади видавати дозволи на повернення додому окремих етнічних груп біженців.

Повернення українців-біженців із Радянської Росії набуло спонтанного і довготривалого характеру, що зумовлювалося не в останню чергу і внутрішньополітичною ситуацією в цій країні. Причому біженці ладні були терпляче чекати на відправку додому вже на кордоні в Україні, аніж потонути у вирі громадянської війни. На жаль, весь подальший хід українсько-російських взаємовідносин засвідчив, що більшовицька влада не виконала жодної зі статей договору. Зрозуміло, що така її позиція тільки ускладнювала діяльність Української Держави та її дипломатичних представництв у справі вирішення проблеми біженців. При цьому спостерігалися спроби залучення представництва нейтральних держав, серед яких Червоного Хреста Швецького королівського консульства. Без перебільшення можна сказати, що саме Українська Держава у 1918 р. продемонструвала приклади ефективної діяльності у царині соціального захисту досить специфічної категорії тогочасного суспільства, прагнення надати допомогу маленькій людині, незалежно від її етнічної, релігійної та соціальної приналежності.

ВИСНОВКИ

Велика війна 1914 – 1918 рр., ставши грандіозним випробуванням для людської цивілізації, привела до кардинальних змін у геополітичному та етно-соціальному вимірах. Вона принесла не лише катастрофічні руйнування, численні жертви на полях битв, а й трансформувала систему моральних орієнтирів, нівелювавши саму цінність людського життя. У тогочасному суспільстві було змінено систему соціальних ролей. На арену вийшли нові групи – біженці, депортовані, військовополонені, об'єднані сучасною західною історіографією єдиним поняттям – «переміщені особи». Їх поява, як і сам факт руху – прямий наслідок воєнного конфлікту.

Осібне місце серед них посідають біженці – цивільне населення, яке волею військових або зі страху за своє життя залишило свої рідні місця і на довгі роки оселилося на чужині. Особливого розмаху, безпрецедентного у порівнянні з минулими війнами, це явище набуло на російсько-австро-німецькому театрі воєнних дій. «Східний вектор» біженства був надзвичайно потужним за розмахом як добровільної евакуації, так і депортаційних акцій російського командування. За своїми масштабами вони перевершили подібні заходи австро-угорської військової адміністрації.

Перебування біженців на українських землях впродовж війни, керуючись хронологічним принципом, можна умовно поділити на три періоди. Вони охоплюють існування різних державних утворень – Російську імперію (серпень 1914 – лютий 1917 р.), Українську Центральну Раду і проголошену нею Українську Народну Республіку (березень 1917 – квітень 1918 рр.), Українську Державу гетьмана Павла Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.).

Для Російської імперії біженство, в його небачених масштабах, стало наслідком, з одного боку, цілеспрямованої політики військових, які при відступах під натиском ворога діяли за принципом «випаленої землі», а з іншого – спричинене втечею заляканого пропагандою населення. При цьому сам процес евакуації трансформувався від поодиноких валок біженців, які рухалися гужовим транспортом, до переміщення залізницями значних людських мас та розселення їх у тилкових районах.

Першочергово влада, керуючись досвідом попередніх воєн, прагнула перекласти справу опікування біженцями на благодійний комітет, який був створений під патронатом Великої княжни Тетяни, дочки Миколи II. Та досить скоро стало очевидним, що на основі громадської благодійності, навіть підкріпле-

ної авторитетом, адміністративною і фінансовою допомогою імператорської сім'ї і Російської держави, надзвичайно складний вузол біженецьких проблем розв'язати неможливо. У середині 1915 р., із запізненням, розпочалося формування відповідної вертикалі державних органів допомоги біженцям та розробка спеціальної законодавчої бази. «Положення про забезпечення потреб біженців» стало одним із перших нормативних актів у ХХ ст., яке окреслило саме поняття «біженець». Відтак соціальна опіка із громадської площини була перенесена у державну, якою стала займатися Особлива нарада з улаштування біженців – спеціально створена при імперському МВС структура. У її підпорядкуванні перебували відповідно губернські та повітові підрозділи, очолені місцевими губернаторами та земськими діячами. Окремо слід виділити участь місцевих самоврядувань, на яких покладалося опікування прибулими біженцями. Спеціальне місце у системі біженецьких органів мав інститут головуповноважених та уповноважених усередині імперії.

Активну участь у справі допомоги біженцям, на хвилі патріотичного піднесення, узяли різні громадські структури, провідними з яких, безумовно, виступили Всеросійський земський союз та Всеросійський союз міст. На українських землях діяла широка мережа етнічних, єпархіальних та інших добродійних інституцій допомоги біженцям. До роботи у них було залучено широку громадськість. Окремо слід відзначити участь українського жіноцтва та духовенства різних конфесій.

Урядові структури Російської імперії створили на шляхах руху біженців низку пунктів харчування та медико-санітарної допомоги. За державні кошти було організовано розселення, створено мережу притулків, налагоджено лікування у земських та міських медичних закладах, забезпечено одягом та взуттям, дітям біженців надано можливість продовжити навчання, а для дорослих – умови для пошуку праці та ін.. Зазначені заходи певним чином полегшували становище цих людей. Але поступово із погіршенням ситуації на фронті, наростанням негативних явищ в економічному і політичному житті, спостерігається згорання державного фінансування біженецьких програм. Безумовно, все це негативно відбилося на житті самих евакуйованих. Для біженців цей час був сповнений жаху розлуки з рідним краєм та втратою членів родини у дорозі, страхом в очікуванні нового, невідомого життя в чужих за мовно-релігійними та навіть ментальними вимірами губерніях.

Лютнева революція зруйнувала усталену систему допомоги цим людям, змусивши нову українську владу самостійно шукати шляхи розв'язання біженецьких проблем. В умовах творення самої моделі української державності, то

було надзвичайно складним завданням. Перехід УЦР в опозицію до Тимчасового уряду після оприлюднення I-го Універсалу та започаткування Генерального секретаріату означали і зміну у її ставленні до проблеми біженства. Відтак поступово було започатковано власне українські урядові структури – Краєву нараду у справах біженців та біженецький департамент. При цьому місцева ланка біженецьких органів майже не зазнала реформувань, на посадах залишилися досвідчені громадські діячі. Нова українська влада співпрацювала з етнічними комітетами біженців, залучаючи їх очільників до розробки програмних документів в окресленій царині.

Українська влада сконцентрувала свої зусилля на організації допомоги пересічній людині, незалежно від її попереднього статусу в суспільстві, місця проживання, майнового цензу, етнічної і конфесійної приналежності. Досить складним завданням для УЦР, враховуючи руйнування фінансових зв'язків з імперським центром, а згодом і розв'язану українсько-радянську війну, було забезпечення різноманітних життєвих потреб біженців. Надзвичайно складно було провести перепідпорядкування значної кількості закладів опіки біженців, які перебували у віданні Тетянинського комітету, ВЗС, ВСМ, налагодити необхідне їх існування та ін.

До очевидних здобутків УНР у царині біженства слід віднести постановку проблеми репатріації біженців на переговорах у Брест-Литовську, іншими словами, підняття її на рівень європейської дипломатії. Результатом діяльності урядових структур УЦР – УНР, не зважаючи на протидію астро-німецької окупаційної влади, став план реєвакуації біженців. До його розробки було залучено широке коло фахівців-професіоналів з різних міністерств і відомств. Він фактично і став першим на постімперських теренах планом врегулювання проблеми повернення додому сотень тисяч цивільного населення. На його виконання передбачалося виділити значні кошти. На жаль, втілити цей документ вдалося вже у нових політичних умовах за іншої влади в Україні.

Українська Держава П. Скоропадського на початку свого існування визнала одним із завдань внутрішньої політики соціальний захист біженців. До компетенції центральних і місцевих біженських органів належала організація соціального захисту всіх категорій цивільного населення, переміщених в роки війни російською владою, – біженців, заручників, німців-колоністів і виселенців. На успішність та оперативність проведення реєвакуаційних заходів з репатріації іноземних біженців, поза всяким сумнівом, позитивно вплинув той факт, що Українська Держава не пішла на кардинальну зміну успадкованої від УНР системи допомоги біженцям, оскільки такий крок привів би до її руйнації. Го-

ловний принцип, яким послуговувалася влада за доби Гетьманату у цьому сегменті своєї діяльності, був професіоналізм та досвід працівників, оскільки свою роботу на ниві допомоги біженству багато з них розпочало ще у 1915 р.. З іншого боку влада просто не мала часу на пошуки нової моделі вирішення проблем біженців, позаяк на порядку денному стояло важливе завдання – якнайскоріша їх реєвакуація.

Україна у справі повернення додому іноземних біженців з колишньої Російської імперії відіграла значну роль, оскільки її теренами пролягли основні транзитні шляхи руху біженців до Польщі та Прибалтики. Саме за правління П. Скоропадського було реалізовано план реєвакуації біженців у частині повернення іноземних громадян. Інша справа, що виникла проблема, коли нова влада Польщі, Литви, Латвії та ін. не бажали приймати своїх земляків, боячись занесення більшовицької ідеології. Більше того українська сторона в надзвичайно складних умовах взяла на себе фінансування справи вивезення до кордону цих людей, робила все можливе, щоби отримати дозволи в Німеччини та Австро-Угорщини на перетин ними відтинку фронту. В іншому випадку ті мали добиратися додому, як то було із поляками з Радянської Росії, через Швецію.

Надзвичайно складною була й проблема повернення українців з Росії, де встановлення більшовицько режиму аж ніяк не сприяло проведенню конструктивних переговорів та налагодженню процесу репатріації сотень тисяч волинян, галичан, подолян та ін. І нарешті – ще одним напрямком руху в бік західного кордону стало повернення на терени Волині та Поділля українців, які отримали тимчасовий притулок на Харківщині, Полтавщині, Чернігівщині та інших тиллових губерніях України. Важливим було й облаштування цих людей, забезпечення їх усім необхідним для налагодження мирного життя.

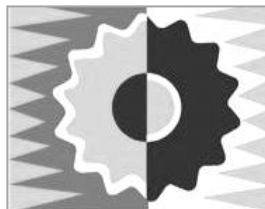
Угоди української сторони з австро-угорськими, німецькими, польськими та російськими представництвами щодо репатріації біженців стали одним із перших у XX ст. прикладів міждержавного регулювання нової гуманітарної проблеми, з якою зіткнулася цивілізація, розплачуючись за амбіції колишніх імперій.

Значна кількість населення західних губерній Російської імперії від початку евакуації і до часу повернення до рідних домівок в 1924/1925 рр. уже за Радянського Союзу, десятиліття мало статус біженців. Зміни державного ладу – Російська імперія, Українська Народна Республіка та Українська Держава (прямі спадкоємниці імперії Романових на українських теренах) – змінювали підходи влади до проблем біженців. І багато в чому ставлення до проблем біженців залежало й від суті самих політичних режимів, в площині яких довелося

існувати біженцям. Мінлива доля змусила сотні тисяч осіб полишити свої домівки в статусі підданих імператора Миколи II, а повертатися громадянами новостворених держав.

Найприкріше, що людська цивілізація, переступивши поріг третього тисячоліття свого існування, виявилась нездатною подолати біженство як гуманітарну проблему планетарного масштабу. Нині чисельність насильно переміщених в світі людей складає близько 44 млн осіб. Вони й досі втікають від військових конфліктів чи переслідувань, етнічних чи релігійних чисток. Та все частіше залишають свої будинки через крайнє зубожіння, погіршення стану навколишнього середовища, зміни клімату і посилення складного взаємозв'язку між цими факторами і конфліктами. Генеральний секретар ООН Пан Гі-Мун з нагоди відзначення Всесвітнього дня біженців висловив думку кожного мешканця планети:

«Ніхто не хоче стати біженцем. Ніхто не повинен зазнавати пов'язаних із цим статусом принизливих і тяжких випробувань. Однак це відбувається з мільйонами людей. Навіть якщо лише одному біженцю доводиться рятуватися від негараздів або знову наражатися на небезпеку – цього більше, ніж достатньо. У зв'язку з проведенням Всесвітнього дня біженців цього року, я прошу людей всього світу подумати про долю мільйонів дітей, жінок і чоловіків, які були змушені залишити свої будинки, життя яких піддається небезпеці та які в більшості випадків бажають лише одного – повернутися до рідного будинку і почати життя заново. Давайте ж ніколи не забувати про те, що всі ми – брати, що належать до одного роду людського»¹.

¹ Послання Генерального Секретаря ООН з нагоди Всесвітнього дня біженців 20 червня 2011 року: [Електронний ресурс] / Послання. – Режим доступу: http://www.unhcr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=112:vsesvitnij-den-bizhenciv&catid=14:novostiuk&Itemid=167&lang=uk. – Назва з екрану.

ДОДАТКИ

Перелік додатків

- Додаток 1.1. Відомості про рух біженців, зафіксовані на реєстраційних пунктах ВЗС (15 вересня – 31 жовтня 1915 р.).
- Додаток 1.2. «Попередні відомості про чисельність біженців в Імперії (крім Закавказзя) за даними губернаторів станом на 20-е грудня 1915 р.».
- Додаток 1.3. Кількість біженців в українських губерніях (1915 – 1916 рр.).
- Додаток 1.4. Кількість біженців у губернських центрах України (1915 – 1916 рр.).
- Додаток 1.5. Національний склад біженців у повітах Харківської губернії (на 1 липня 1916 р.).
- Додаток 1.6. Відсотковий склад етнічних біженців у Харкові та Харківській губернії (Початок 1916 – початок 1917 рр.).
- Додаток 1.7. Статевовіковий склад біженців у Катеринославській, Подільській та Полтавській губерніях на літо 1916 рр. (За даними Тетянинського комітету).
- Додаток 1.8. Статевий зріз біженців у Катеринославській губернії (зима 1915 – 1916 рр.).
- Додаток 1.9. Склад Комітету Її Імператорської Високості Великої Княжни Тетяни Миколаївни для надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій.
- Додаток 1.10. Фінансове забезпечення діяльності Тетянинського комітету (23 вересня 1914 – 1 серпня 1916 р.).
- Додаток 1.11. Структура Харківського губернського відділення Тетянинського комітету (середина 1916 р.).
- Додаток 1.12. Список уповноважених організації «Південнобіженець» на залізницях, шосе і в тилових губерніях.
- Додаток 1.13. Земські комітети надання допомоги біженцям в Охтирському повіті Харківської губернії (січень 1916 р.).
- Додаток 1.14. Склад Особливої наради з улаштування біженців.
- Додаток 1.15. Райони діяльності та особовий склад голівуповноважених з улаштування біженців усередині Російської імперії.
- Додаток 1.16. Структури ВЗС та ВСМ (січень 1916 р.).
- Додаток 1.17. Структура об'єднаного відділу з улаштування біженців ВЗС та ВСМ (січень 1916 р.).
- Додаток 1.18. Установи ВСМ на українських землях (на 1 березня 1916 р.).
- Додаток 1.19. Інституції допомоги біженцям у Волинській губернії (січень 1916 р.).
- Додаток 1.20. Шляхи руху біженців українськими губерніями (літо – осінь 1915 р.).
- Додаток 1.21. Шляхи гужового руху біженців територією Харківської губернії (літо – осінь 1915 р.).
- Додаток 1.22. Пункти допомоги біженцям на шляхи руху (літо – осінь 1915 р.) (Неповні дані).

Додатки

Додаток 1.23. Діяльність пунктів харчування Київського обласного комітету ВСМ (Жовтень 1915 р.).

Додаток 1.24. Діяльність медико-санітарного пункту в селі Сушки Золотоніського повіту Полтавської губернії (серпень – грудень 1915 р.).

Додаток 1.25. Схема пункту для біженців на Балашовському вокзалі у Харкові (осінь 1915 р.).

Додаток 1.26. Відомість фінансування Міністерством внутрішніх справ Російської імперії біженецької складової Харківської губернії (1915 – 1916 рр.).

Додаток 1.27. Державне фінансування Харківської губернії на потреби біженців (за напрямками витрат) (1915 – 1916 рр.).

Додаток 1.28. Державне фінансування біженецької складової повітів Харківської губернії (1915 – 1916 рр.).

Додаток 1.29. Ціни на основні товари, встановлені Державною Думою Російської імперії (1915 – 1916 рр.).

Додаток 1.30. Заклади опіки етнічними біженцями у Харківській губернії (зима 1916 р.).

Додаток 1.31. Пожертви, зібрані в українських губерніях на користь Тетянинського комітету (станом на 20 квітня 1915 р.).

Додаток 1.32. Благодійні збори коштів для біженців у Харківській єпархії (1915 р.).

Додаток 1.33. Дані про кількість біженців, залучених до сільськогосподарських робіт у Харківській губернії (1916 р.).

Додаток 1.34. Працевлаштування біженців в окремих волостях Лебединського повіту Харківської губернії (на 1 листопада 1916 р.).

Додаток 1.35. Дані про діяльність Полтавського Центрального Бюро праці протягом 17 травня – 15 листопада 1916 р..

Додаток 2.1. Кількість біженців в українських губерніях (1917 – 1918 рр.).

Додаток 2.2. Етнічний зріз біженців в Україні (червень 1917 – січень 1918 рр.) (вибіркові дані).

Додаток 2.3. Кількість польських біженців в Україні (середина 1917 – зима 1918 рр.).

Додаток 2.4. Територіальний розподіл біженців, які перебували на грошовому утриманні біженецьких комітетів Харківської губернії (1917 р.).

Додаток 2.5. Віковий зріз біженців у Херсонській губернії (листопад 1917 р.).

Додаток 2.6. Віковий зріз біженців в окремих повітах Полтавської губернії (листопад 1917 р.).

Додаток 2.7. Установи надання допомоги біженцям, які діяли за доби УЦР – УНР (за даними кошторисів губернських нарад у справах біженців).

Додаток 2.8. Кількість установ надання допомоги біженцям за доби УЦР – УНР (вибіркові дані).

Додаток 2.9. Комітети надання допомоги та етнічний склад біженців у Катеринославській губернії (на 1 серпня 1917 р.).

Додаток 2.10. Кошторис утримання губернських нарад у справах біженців, ухвалений КНУСБ на останню чверть 1917 р..

Додаток 2.11. Кількість польських біженців з Королівства Польського в Україні (1918 р.) (за даними консультанта української делегації у Бересті-Литовському С. Москалевського).

Додаток 2.12. Порівняльні дані норм утримання біженців Першої світової війни (1916 - 1917 рр.).

Додаток 2.13. Підвищення цін на предмети першої необхідності у Полтаві (травень – листопад 1917 р.).

Додаток 2.14. Порівняльні ціни в Херсонському повіті Херсонської губернії (1914 – 1917 рр.).

Додаток 2.15. Норми утримання біженців, прийнятих на засіданні Виконкому Крайової наради у справах біженців 2 грудня 1917 р.

Додаток 2.16. Кошторис витрат на допомогу біженцям Харкова у квітні – червні 1917 р. (колишній Тетянинський комітет).

Додаток 2.17. Типологія закладів соціального захисту дітей-біженців та норми їх утримання (ухвалено ОН з УБ 29 березня 1917 р.).

Додаток 2.18. Школи для польських дітей-біженців, які перебували на утриманні Харківського губернського відділення ЦОК (осінь 1917 р.).

Додаток 2.19. Соціальний захист дітей-біженців у Херсонській губернії (осінь 1917 р.).

Додаток 2.20. Список дітей незаможних польських біженців, які відвідували навчальні заклади містечка Кривий Ріг Херсонської губернії.

Додаток 2.21. Кількість водного транспорту, необхідна для реевакуації біженців Першої світової війни (весна 1918 р.).

Додаток 2.22. Напрямки та час руху водного транспорту для перевезення біженців Першої світової війни (весна 1918 р.).

Додаток 2.23. Чисельність та тривалість руху шосейними дорогами біженців Першої світової війни (весна 1918 р.).

Додаток 2.24. Пункти допомоги на шляхах руху біженців Першої світової війни (весна 1918 р.).

Додаток 2.25. Асигнування з Державної скарбниці УНР на реалізацію плану реевакуації біженців Першої світової війни (весна 1918 р.).

Додаток 3.1. Структура та функції біженецького департаменту Міністерства внутрішніх справ Української Держави (травень 1918 р.).

Додаток 3.2. Список урядовців біженецького департаменту МВС Української Держави (травень 1918 р.).

Додаток 3.3. Структура і штати біженецького департаменту МВС Української Держави (серпень 1918 р.).

Додаток 3.4. Заробітна плата службовців біженецького департаменту МВС Української Держави (травень – серпень 1918 р.)

Додатки

Додаток 3.5. Структура і штати біженецького департаменту МВС Української Держави (жовтень 1918 р.).

Додаток 3.6. Список губернських старост та отаманів Української Держави (квітень – грудень 1918 р.).

Додаток 3.7. Список консулів Української Держави.

Додаток 3.8. Відомість про видачі платні урядовцям Ковельської репрезентатури Міждержавної Комісії у справах повернення біженців (Липень місяць 1918 р.).

Додаток 3.9. Асигнування коштів з Державної скарбниці на допомогу біженцям за доби Гетьманату (липень 1918 р.).

Додаток 3.10. Державне фінансування етнічних комітетів допомоги біженцям за доби Гетьманату (липень 1918 р.).

Додаток 3.11. Кошторис витрат з Державної скарбниці на соціальний захист іноземних біженців в Одесі (літо 1918 р.).

Додаток 3.12. Система органів допомоги біженцям в Українській Державі (квітень – грудень 1918 р.).

Додаток 3.13. Поширення епідемій в Українській Державі.

Додаток 3.14. Державне фінансування дитячих притулків Українського товариств допомоги жертвам війни (1918 р.).

Додаток 3.15. Кількість біженців у Волинській губернії (на 1 серпня 1918 р.)

Додаток 3.16. Зразок Пильного наказу – проїзного документу для біженців за часів Української Держави.

Додаток 3.17. Протяжність українських приватних залізниць (на 1 травня 1918 р.).

Додаток 3.18. Схема організації планомірних перевезень біженців залізницями Української Держави.

Додаток 3.19. Реевакуація біженців в Українській Державі (квітень – грудень 1918 р.).

Додаток 3.20. Список співробітників пункту харчування при станції Дарниця (листопад 1918 р.).

Додаток 3.21. Кошторис витрат на утримання «рухомих лікарсько-доглядаючих пунктів» на станціях Орша та Коренево (липень 1918 р.).

Додаток 3.22. Ціни на основні продукти харчування у місті Рівному (квітень – червень 1918 р.).

Додаток 3.23. Кількісний склад біженців, які хотіли повернутися в Україну із Саратовської губернії Радянської Росії (1918 р.).

Додаток 3.24. Асигнування коштів з Державної скарбниці Гетьманату на потреби біженців (квітень – грудень 1918 р.).

Додаток 3.25. Кількісний склад біженців Першої світової війни в Україні на 1920р.

Додаток 1.1

**Відомості про рух біженців,
зафіксовані на реєстраційних пунктах ВЗС
(15 вересня – 31 жовтня 1915 р.)**

Лінії	Назва реєстраційного пункту	Число біженців, які прибули на зазначений пункт			
		15/IX - 15/X	16 - 23/X	24- 31/X	15/IX - 31/X (усього)
I	Смоленськ	153405	37460	8567	199432
	Ржев	2120	4251	776	7147
	Спас-Деменськ	23955	7085	19876	33027
	Брянськ	288345	17838	6457	312640
	Бахмач	275996	17838	24021	333784
	Катеринослав	127277	5656	24021	136474
	<i>Усього</i>	<i>871098</i>	<i>106057</i>	<i>45349</i>	<i>1022504</i>
II	Москва	92299	37902	16082	146283
	Тула	43108	7435	181	50724
	Белєв	119672	7435	181	131773
	Орел	257282	21551	8202	287035
	Курськ	110896	15382	11730	138008
	Харків	238642	-*	1688	240330
	<i>Усього</i>	<i>861899</i>	<i>91531</i>	<i>40723</i>	<i>994153</i>

Ведомость о движении беженцев от 15 сентября по 31 октября 1915 г. // Известия ГК ВЗС. – 1915. - № 27. – 15 ноября. – С. 73.

**Дані не подано.*

**«Попередні відомості про чисельність біженців
в Імперії (крім Закавказзя) за даними губернаторів
станом на 20-е грудня 1915 р.»**

№ п/п	Назва губерній і областей	Число біженців				% біженців
		Чоловіки	Жінки	Без поділу на статі	Усього	
1.	Архангельська	555	625	-	1.180	0,24
2.	Астраханська	9.412	10.982	-	20,394	1,55
3.	Бессарабська	807	1.004	1.749	3.560	0,13
4.	Вітебська	23.330	29.608	-	52.930	2,71
5.	Володимирська	4.582	8.349	11.431	24.362	1,20
6.	Вологодська	1.642	2.108	-	3.750	0,21
7.	<i>Волинська*</i>	<i>37.097</i>	<i>35.968</i>	<i>4.861</i>	<i>77.926</i>	<i>0,19</i>
8.	Воронезька	16.575	22.308	750	39.633	0,11
9.	В'ятська	1.241	1.655	-	2.896	0,07
10.	Війська Донського об- ласть	15.958	18.435	33.702	68.095	1,76
11.	<i>Катеринославська</i>	-	-	<i>227.942</i>	<i>227.942</i>	<i>6,60</i>
12.	Казанська	21.267	25.926	8.266	55.459	1,91
13.	Калужська	27.434	36.318	-	63.755	4,32
14.	<i>Київська</i>	<i>9.575</i>	<i>10.275</i>	<i>914</i>	<i>20.764</i>	<i>0,43</i>
15.	Костромська	4.449	5.603	-	10.052	0,55
16.	Курська	36.909	42.280	-	79.189	2,43
17.	Ліфляндська	46.500	66.026	8.748	121.274	6,95
18.	Мінська	-	-	107.058	107.058	3,56
19.	Могилевська	32.551	39.569	-	72.120	2,92
20.	Московська	-	-	172.572	172.572	4,86
21.	Нижегородська	26.182	31.975	-	58.157	2,81
22.	Новгородська	6.154	8.268	-	14.422	0,85
23.	Олонецька	139	189	-	328	0,07
24.	Оренбурзька	18.567	27.085	7.402	53.054	2,44
25.	Орловська	7.866	12.731	-	20.597	0,72
26.	Пензенська	17.500	21.830	22.870	62.200	3,25
27.	Пермська	7.738	7.893	8.311	23.942	0,60
28.	<i>Подільська</i>	<i>3.654</i>	<i>2.056</i>	-	<i>5.710</i>	<i>0,13</i>
29.	<i>Полтавська</i>	<i>7.400</i>	<i>11.135</i>	<i>5.435</i>	<i>23.970</i>	<i>0,63</i>
30.	Псковська	6.350	9.555	-	15.905	1,12

31.	Петроградська	6.750	8.251	84.074	99.075	2,71
32.	Рязанська	18.767	24.746	25.427	68.940	2,56
33.	Самарська	55.574	70.843	16.212	142.629	3,75
34.	Саратовська	35.435	40.965	37.267	113.667	3,47
35.	Симбірська	9.560	11.787	14.353	35.700	1,73
36.	<i>Таврійська</i>	-	-	24.987	24.987	1,21
37.	Тамбовська	-	-	124.259	124.259	3,55
38.	Тверська	5.823	11.861	11.829	29.513	1,23
39.	Тульська	14.652	24.771	-	39.423	4,45
40.	Уфимська	-	-	71.108	71.108	2,26
41.	<i>Харківська</i>	-	-	116.762	116.762	3,41
42.	<i>Херсонська</i>	17.567	20.279	-	37.846	1,01
43.	<i>Чернігівська</i>	14.328	21.107	-	35.435	1,13
44.	Естляндська	3.811	4.063	-	7.874	1,55
45.	Ярославська	24.690	21.528	-	46.218	3,56
	<i>Усього по Європейській Росії</i>	598.394	749.957	1.148.289	2.496.640	2,06

Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 36, арк. 73 - 74 зб.

* Курсивом виділено українські губернії.

**Кількість біженців в українських губерніях
(1915 – 1916 рр.)**

№ п/п	Губернія	Листопад 1915 р.	Грудень 1915 р.	Лютий 1916 р.	Червень 1916 р.	Листопад 1916 р.
1.	Волинська	Даних немає	77926	77926	91044	201268
2.	Катеринославська	220000	227942	244687	242406	226576
3.	Київська	Даних немає	20764	20764	20764	42813
4.	Подільська	1001	5710	5712	5678	4213
5.	Полтавська	24000	23970	30000	32764	42682
6.	Таврійська	39574	24987	36344	38826	40654
7.	Харківська	91138	116762	117606	114172	120983
8.	Херсонська	16000	37846	23849	23714	45832
9.	Чернігівська	28648	35435	30833	31724	36224
	<i>Усього</i>	<i>420361</i>	<i>571342</i>	<i>587721</i>	<i>601092</i>	<i>761245</i>

Держархів Харківської області, ф.18, оп. 21, спр. 36, арк. 73; Известия Всероссийского Союза Городов. – 1916. – № 33. – С. 55, 56, 76; Журнал Чрезвычайного Екатеринославского Губернского Земского Собрания 27 июля 1916 года. С приложениями. – С. 82 - 85.

**Кількість біженців у губернських центрах України
(1915 – 1916 рр.)**

№ п/п	Губернські міста	Листопад 1915 р.	Грудень 1915 р. /Січень 1916 р.	Листопад 1916 р.
1.	Житомир	Даних не подано	Даних не подано	4248
2.	Катеринослав	30000	33000	28505
3.	Київ	Даних немає	3152	24192
4.	Кам'янець-Подільський	Біженців немає	Біженців немає	215
5.	Полтава	6000	7000	8413
6.	Сімферополь	2000	2935	139
7.	Харків	30168	42150	45987
8.	Херсон	1700	1314	2973
9.	Чернігів	5398	7252	3032
	<i>Усього</i>	<i>75266</i>	<i>94388</i>	<i>140647</i>

Держархів Харківської області, ф.18, оп. 21, спр. 36, арк. 73; Известия Всероссийского Союза Городов. – 1916. – № 25 – 26. – С. 98 – 99, № 33. – С. 55, 56, 76; Журнал Чрезвычайного Екатеринославского Губернского Земского Собрания 27 июля 1916 года. – С. 82 – 85.

Додаток 1.5

Національний склад біженців у повітах Харківської губернії (на 1 липня 1916 р.)

№ п/п	Назви повітів та міст	Росіяни	Поляки	Галичани	Литовці	Латиші	Німці	Євреї	Чехи	Інші на- ціональ- ності	Усього
1.	Богодухівський повіт	3094*									3094
2.	Валківський повіт	1994	44	288	17	25	214	4	4	164	2987
3.	Вовчанський повіт	11377	925	340	61	37	-	237	-	164	1214
4.	Зміївський повіт	4248									4248
5.	Місто Чугуїв	721	500	-	-	-	-	308	-	-	1529
6.	Ізюмський повіт	7207									7207
7.	Місто Слов'янськ	1500	800	-	-	90	140	752	-	-	3282
8.	Куп'янський повіт	3655	686	34	159	33	-	275	-	185	5027
9.	Лебединський повіт	393	199	-	12	-	-	66	-	228	898
10.	Охтирський повіт	3673									3673
11.	Місто Охтирка	942	107	-	-	-	-	479	-	-	1528
12.	Старобільський повіт	2998	84	16	40	2	22	-	-	-	3162
13.	Сумський повіт	2488	1056	-	40	48	-	94	-	87	3813
14.	Місто Суми	3075									3075
15.	Харківський повіт	16156	2934	-	334	558	2907	-	6	8	22933
	Усього	42224	7732	678	663	823	3283	2215	10	672	78597

Ежемесячник Харьковского губернского Отделения Комитета Ее Императорского Высочества Великой княжны Татьяны Николаевны
.- 1916. - №1. - Июль. - С. 39.

*Без розподілу на групи.

**Відсотковий склад етнічних біженців
у Харкові та Харківській губернії
(початок 1916 – початок 1917 рр.)**

№ п/п	Назва етнічної групи	Початок 1916 р.		Початок 1917 р.	
		У губернії	У Харкові	У губернії	У Харкові
1.	Росіяни	71,4%	17,1%	68,5%	13,8%
2.	Поляки	11,3%	35,5%	17,8%	29,0%
3.	Німці	8,0%	22,3%	6,5%	17,2%
4.	Євреї	4,3%	7,1%	3,5%	18,0%
5.	Латиші	1,0%	13,2%	1,1%	17,2%
6.	Литовці	0,6%	2,1%	0,3%	2,1%
7.	Галичани	0,3%	0,5%	-	-
8.	Інші національ- ності	3,1%	1,2%	2,1%	1,8%
	<i>Усього</i>	<i>100%</i>	<i>100%</i>	<i>100%</i>	<i>100%</i>

Краткий очерк деятельности Харьковского земства и Земского Союза по оказанию помощи беженцам (1915-1917 гг.). – С. 11.

Додаток 1.7

Статевовіковий склад біженців у Катеринославській, Подільській та Полтавській губерніях на літо 1916 рр. (за даними Тетянинського комітету)

№ п/п	Губернія	Діти До 15 років		Дорослі Від 15 до 60 років		Пристарілі		Усього		Усього опитаних біженців
		Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	
1.	Катеринославська	36035	36541	33506	50198	3999	4431	73540	91170	164710
2.	Подільська	667	691	1202	881	30	32	1899	1604	3503
3.	Полтавська	1264	1158	1229	2088	184	159	2677	3405	6082
Усього за поділом на стать		37966	38390	35937	53167	5213	4622	78116	96179	174325
Загальна кількість		76356 (44 %)		89104 (51 %)		9835 (4 %)		44 %	56 %	X

Известия Комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны. – 1916. – № 5. – 1 августа. – С. 12 - 15.

**Статевий зріз біженців у Катеринославській губернії
(зима 1915 – 1916 рр.)**

№ п/п	Повіти	Чоловіки	Жінки	Діти	Загальна кількість бі- женців
1.	Бахмутський	3386	4698	6072	14156
2.	Верхньодніпровський	4884	7344	9515	21743
3.	Катеринославський	14696	15430		30126
4.	Маріупольський	12069	16609	12771	41449
5.	Новомосковський	5115	6760	14496	26371
6.	Олександріївський	6940	9857	13903	30700
7.	Павлоградський	7184	9794	9263	26841
8.	Слов'яносербський	3587	2958	2589	9134
	<i>Усього</i>	<i>57864</i>	<i>73450</i>	<i>68609</i>	<i>199920</i>

Жванко Л.М. З історії перебування біженців Першої світової війни в Катеринославській губ. (1915 р.). – С. 222.

Додаток 1.9

**Склад Комітету Її Імператорської Високості Великої Княжни
Тетяни Миколаївни для надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій**

№ п/п	Посада	Звання	Прізвище та ім'я
1.	Голова комітету	Член Державної Ради, Почесний опікун, гофмейстер Височайшого Двору, Дійсний статський радник	Олексій Борисович Нейдгарт
2.	Товариш голови	Член Державної Ради, Єгермейстер Височайшого Двору, Дійсний статський радник, князь	Володимир Михайлович Волконський
3.	Управляючий справами комітету	Камергер Височайшого Двору, Дійсний статський радник	Володимир Васильович Нікітін
4.	Скарбник	Управляючий справами Ради Міністрів, шляхмейстер Височайшого Двору, Дійсний статський радник	Іван Миколайович Лодиженський
5.	Члени комітету	Дружина Статс-секретаря	Олександра Іванівна Горемикіна
6.		Фрейліна Її Величності імператриці Олександри Федорівни, баронеса	Софія Карлівна Буксгевден
7.		Фрейліна Її Величності імператриці Олександри Федорівни	Ольга Євгенівна Бюцова
8.		Гофмейстер Височайшого Двору, Дійсний статський радник	Петро Миколайович Апраксін
9.		Єгермейстер Височайшого Двору, граф	Владислав Йосипович Велепольский
10.		Член Державної Ради, шляхмейстер Височайшого Двору, граф	Сигізмунд Йосипович Велепольский
11.		Управляючий справами Верховної Ради, Дійсний статський радник	Георгій Георгійович фон Вітте
12.		Головуповноважений ВЗС, князь	Георгій Євгенович Львов
13.		Голова «Імператорского людинолюбивого товариства»	Василь Іванович Маркевич

14.		Секретар Її Величності імператриці Олександри Федорівни, гофмейстер Височайшого Двору, Дійсний статський радник	Яків Миколайович Ростовцев
15.		Товариш обер-прокурора 2-го Департаменту Сенату, камергер Височайшого Двору, статський радник	Валерій Петрович Семенов-Тяншанський
16.		Член Державної Ради	Ігнатій Альбертович Шебеко
17.	Представник Воєнного міністерства	Начальник Азійської частини Генерального Штабу, генерал-лейтенант	Михайло Михайлович Макакін
18.	Представники МВС	Товариш міністра внутрішніх справ, командуючий окремим корпусом жандармів свити Його Величності, генерал-майор	Володимир Федорович Джунковський
19.		Директор департаменту поліції, Дійсний статський радник (на разі відсутності першого представника)	Валентин Анатолійович Брюн-де-Сент-Іпполіт
20.	Представник Міністерства шляхів сполучень	Член від Міністерства шляхів сполучень в Комітеті управління залізницями, інженер шляхів сполучень, інженер-технолог, Дійсний статський радник	Микола Павлович Осипов
21.	Представники Міністерства фінансів	Товариш Міністерства фінансів, Таємний статський радник	Аркадій Іванович Ніколаєнко
22.		Директор загальної канцелярії Міністерства фінансів, камергер Височайшого Двору, статський радник	Сергій Григорович Федосєєв
23.	Уповноважений на Кавказі	Сенатор, таємний радник	Микола Дмитрович Чаплін
24.	Уповноважений на узбережжі Балтійського моря	Таємний радник	Степан Миколайович Митусов
25.	Уповноважений на узбережжі Чорного моря	Камергер Височайшого Двору, Дійсний статський радник	Аполлон Васильович Приселков

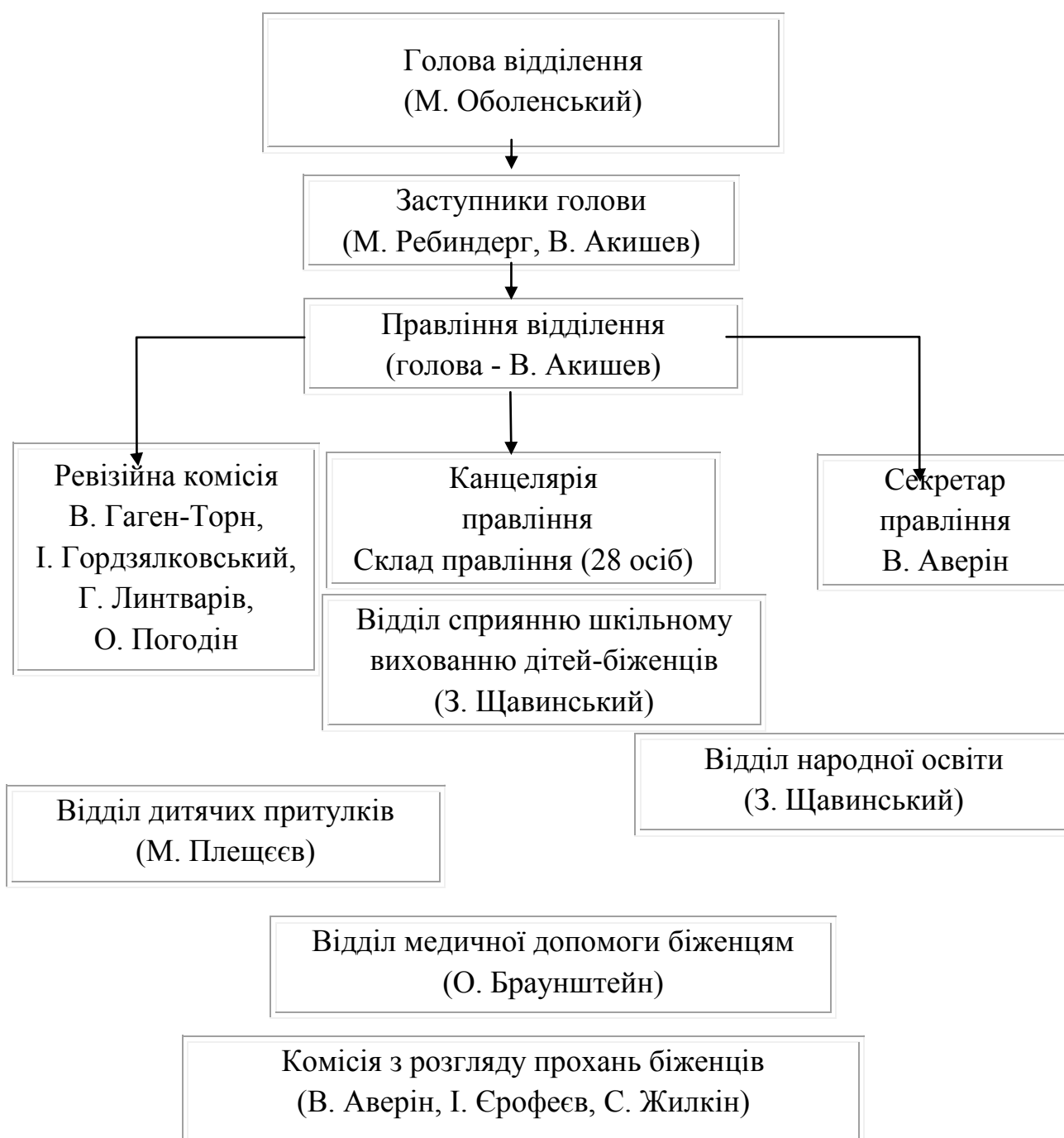
Труды соединенного собрания членов комитета Её Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны с местными представителями 3 – 7 мая 1915 года. – С. 6 – 8.

**Фінансове забезпечення діяльності Тетянинського комітету
(23 вересня 1914 – 1 серпня 1916 р.)**

Джерела асигнувань	Вересень 1914 – квітень 1915 рр.	Квітень – грудень 1915 р.	Липень – серпень 1916 р.
Від Імператора та імператриці Олександри Федорівни	200 тис. крб.	-	-
Від імператриці Олександри Федорівни з фонду Її Велич- ності для надання допомоги при «народних лихах»	225 тис. крб.	-	-
Благодійні лотереї, проведені Верховною Радою	1,4 млн крб.	1,6 млн крб.	-
З державного казначейства	400 тис. крб.	15 млн крб.	3 млн крб.
Пожертви установ і приватних осіб	913148 крб.	3017339 крб.	129713 крб.
% з поточних рахунків у Вол- го-Камському банку	2856 крб.	2303	
Перехідні суми	1314 крб.	-	
<i>Усього</i>	<i>3 142 318 крб.</i>	<i>19 616 787 крб.</i>	<i>3 129 713 крб.</i>

Труды соединенного собрания членов комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны с местными представителями 3 – 7 мая 1915 года. – С. 122; Очерк деятельности Комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны по оказанию временной помощи пострадавшим от военных бедствий, со дня основания по 1 января 1916 г. – С. 25; Отчет Комитета Великой Княжны Татьяны Николаевны по оказанию временной помощи пострадавшим от военных бедствий с 1 июля по 1 августа 1916 г. // Известия Комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны. – 1916. – № 6. 15 августа. – С. 3.

**Структура Харківського губернського
відділення Тетянинського комітету
(середина 1916 р.)**

Список уповноважених організації «Південнобіженець» на залізницях, шосе і в тиліових губерніях

№ п/п	Напрямок руху чи назва губернії	Уповноважений	Розміщення
<i>На залізницях</i>			
1.	Рівне-Бердичів	Іван Миколайович Масевський	ст. Кривин
2.	Бердичів - Козятин-Фастів	Володимир Васильович Ростовський	ст. Фастів
3.	Вінниця - Жмеринка-Валнярка	Андрій Андрійович Сіверський	ст. Вінниця, готель «Савой»
4.	Слобідка - Бирзула-Роздільна	Федір Костянтинович Вульфєрт	ст. Бирзула
5.	Єлисаветград - Знам'янка -Користівка	Федір Карпович Єзерський	ст. Знам'янка
6.	Ніжин-Бахмач-Ворожба	Володимир Олександрович Троїцький	ст. Бахмач
<i>На дорогах</i>			
7.	Ходорків - Біла Церква - Канів	Олександр Костянтинович Смоленський	Біла Церква, вул. Росєва, 11
8.	Ходорків - Біла Церква-Канів	Яків Федорович Франківський	м. Канів
9.	Хабне - Чорнобиль	Олександр Миколайович Любимов	м. Хабне
10.	Хабне - Чорнобиль	Олександр Олександрович Маслов	м. Чорнобиль
11.	Чоповичі - Київ	Олександр Миколайович Нікотин	м. Київ, кв. д-ра Патокова
12.	Коростишів - Київ	Князь Микола Семенович Цулукидзе	м. Київ, В. Володимирська, готель «Рим»
13.	Коростишів - Київ	Митрофан Іванович Дехтярів	Київ, 1 товарний Київ, канцелярія губ-ра
<i>У тиліових губерніях</i>			
14.	Чернігівська губернія	Михайло Дмитрович Яковлів	м. Чернігів
15.	Курська губернія	Микола Миколайович Степанов	м. Курськ
16.	Полтавська губернія	Іван Прохорович Логинов	м. Полтава
17.	Кременчуцький повіт Полтавської губ.	Олексій Михайлович Колачівський	м. Кременчук
18.	Катеринославська губернія	Відставн. ген.-майор Костянтин Михайлович Костін	м. Катеринослав
19.	Харківська губернія	Лєв Сергійович Офросимов	м. Харків
20.	Таврійська губернія	Князь Борис Миколайович Аргутинський-Долгоруков,	Сімферополь, готель «Європейський»
21.	Таврійська губернія	Помічник, Борис Георгійович Карузо	Сімферополь, готель «Європейський»
22.	Область Війська Донського	Вікентій Андрійович Батир	м. Новочеркаськ
23.	Область Війська Донського	П. Рутченко	м. Ростов, «Килим-готель»
24.	Воронізька губернія	Костянтин Дмитрович Глінка	м. Вороніж, сільсьгосп інститут
25.	Саратовська губернія і Уральська обл.	Петро Омелянович Дверницький	м. Саратов
26.	Самарська губернія	Костянтин Владиславович Валицький	м. Самара

Додаток 1.13

**Земські комітети надання допомоги біженцям в Охтирському повіті Харківської губернії
(січень 1916 р.)**

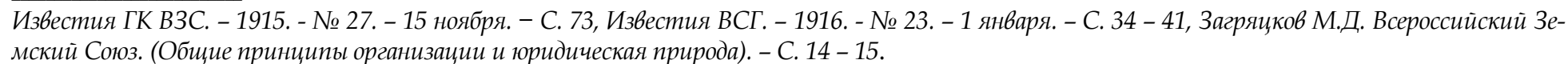
№ п/п	Назва комітету	Місцерозташування	Напрямки діяльності	Керівник
1.	Повітовий комітет з надання допомоги біженцям	М. Охтирка	Видача грошей, продуктів харчування, палива, одягу, забезпечення житлом	М.Осоков, голова повітової земської управи
2.	Волосний місцевий комітет з надання допомоги біженцям	М. Охтирка	Видача продуктів харчування	М. Горобець, селянин
3.	Волосний місцевий комітет з надання допомоги біженцям	Слобода Боромля	Видача продуктів харчування	П. Водолазкий, земський агроном
4.	Волосний місцевий комітет з надання допомоги біженцям	Слобода Кириковка	Видача продуктів харчування	Антоній Руднєв, священик
5.	Товариство з улаштування біженців і пункт харчування	Слобода Котельва	Видача продуктів харчування	І. Семенов, агроном
6.	Комітет з опіки біженців	Слобода Краснопілля	Видача грошей, продуктів харчування, забезпечення житлом	М. Попов, священик
7.	Комітет з опіки біженців	Село Покровське	Видача грошей, продуктів харчування, забезпечення житлом	Ф. Матвієць
8.	Комітет з опіки біженців	Село Рясне	Видача грошей, продуктів харчування, забезпечення житлом	О. Федоров, священик
9.	Комітет з опіки біженців	Село Славгород	Видача грошей, продуктів харчування, забезпечення житлом	А. Янчицький

Структура Особливої наради з улаштування біженців

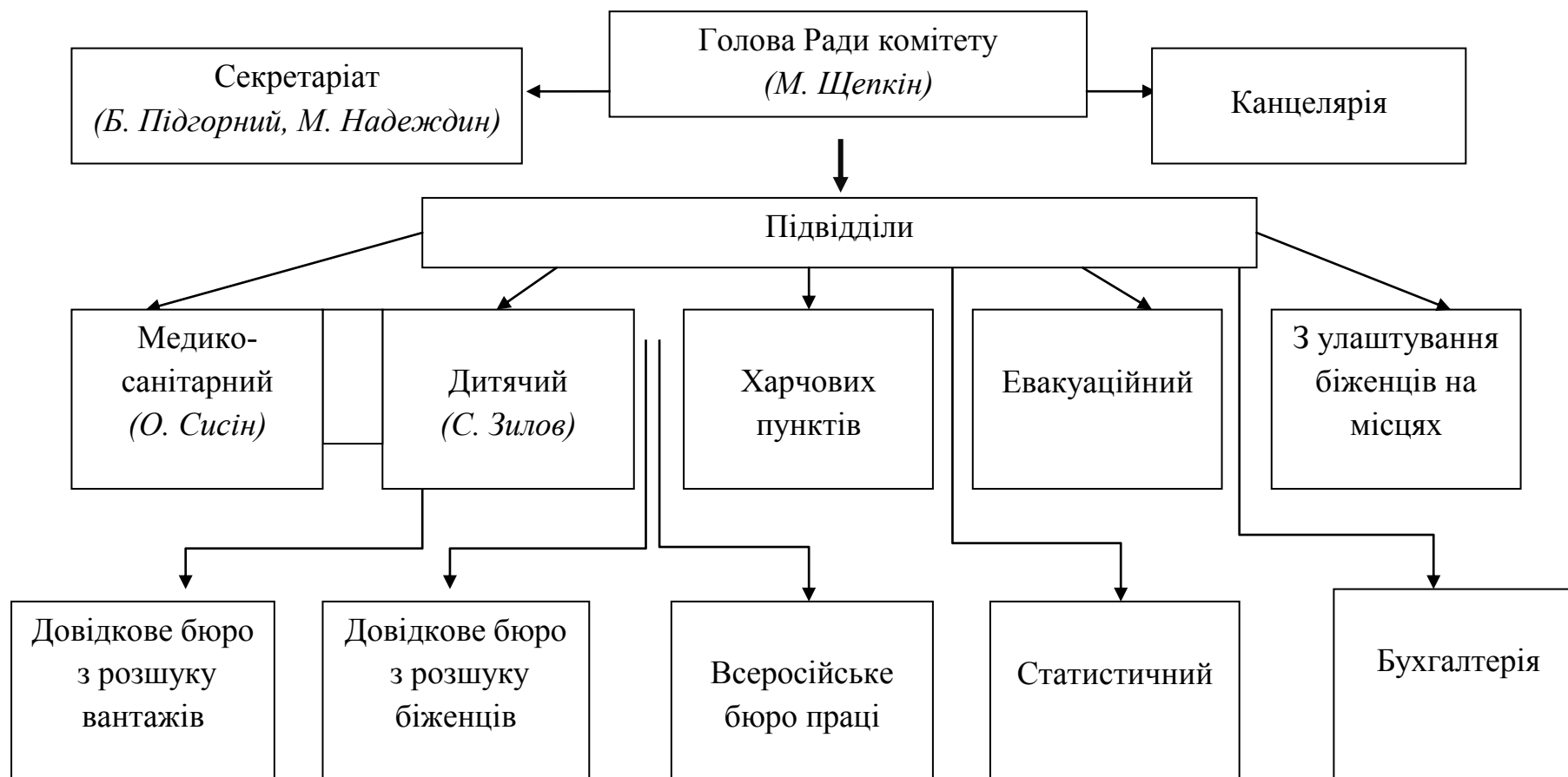
•сім членів Державної ради та Державної думи	ОСОБЛИВА НАРАДА З УЛАШТУВАННЯ БІЖЕНЦІВ	Представники Міністерств: •закордонних справ, •Військового, •внутрішніх справ, •фінансів, •народної освіти, •шляхів сполучень та торгівлі, •промисловості
•Головуповноважені з влаштування біженців	•управляючий справами ОН з УБ	
•представник Тетянинського комітету	•представник ЦОК	
	•представник ПТДЖВ	
•Представник Російського товариства Червоно Хреста	•представник Вірменського центрального комітету допомоги постраждалим від війни	•представнику Головного Управління Землевпорядкування і землеробства
•представник Управління Верховного Начальника санітарної та евакуаційної частини	•представник Центрального єврейського комітету допомоги жертвам війни	•представник від Управління намісника на Кавказі
•представник Всеросійського земського союзу	•представник Комітету бакинського мусульманського благодійного товариства з надання допомоги біженцям і постраждалим від війни на Кавказькому фронті	•представник Латиського комітету допомоги
		•представник Центрального комітету-Литовського товариства по наданню допомоги постраждалим від війни
•представник Всеросійського союзу міст		•представник Головного правління Грузинського товариства уТифлісі

**Райони діяльності та особовий склад
головуповноважених з увлаштування біженців усередині Російської імперії**

Район	Губернії та області	Звання та прізвище головуповноваженого
I.	Архангельська, Вологодська, В'ятська	Сувальський губернатор Микола Миколайович Купреянов
II.	Олонецька, Тверська, Новгородська	Президент м. Варшави Олександр Олександрович Міллер
III.	Ярославська, Костромська	Варшавський губернатор Петро Петрович Стремоухов
IV.	Володимирська, Рязанська	Ломжинський губернатор Семен Павлович Папудогло
V.	Тамбовська, Пензенська	Люблінський губернатор Ілля Іванович Стерлигов
VI.	Курська, Воронізька, Область Війська Донського	Радомський губернатор Микола Дмитрович Грязев
VII.	Казанська, Симбірська, Нижегородська	Холмський губернатор Борис Дмитрович Кашкаров
VIII.	Тульська, Калузька, Орловська	В. о.Келецького губернатора Валеріан Валеріанович Лигін
IX.	Харківська, Полтавська, Чернігівська	В.о. Калишського губернатора Микола Олександрович Толмачов
X.	Самарська, Уфимська, Пермська	Полоцький губернатор Олександр Іванович Фуллон
XI.	Саратовська, Астраханська	Петроківський губернатор Михайло Едуардович Ячевський
XII.	Оренбурзька, Сибір	Варшавський обер-поліцмейстер Петро Петрович Мейєр

Структура об'єднаного відділу з улаштування біженців ВЗС та ВСМ
(січень 1916 р.)

**Установи ВСМ на українських землях
(на 1 березня 1916 р.)**

	Комітети Обласні/міські	Керівництво		Кількість чле- нів комітету		Усього
		Голова	Заступники	Жін.	Чол.	
I.	Катеринославський об- ласний комітет	С. Гальперін, гл. м. д.*, чл. ГК ВСМ	В. Воронін, гл. м. д.	4	35	41
II	Київський обласний комітет	I. Дяків, колишній міський голова, чл. ГК ВСМ	В.Толлі; С. Томашевський	1	29	33
III	Харківський обласний комітет	О. Коритін, чл. м. у.	С. Кузнецов, чл. ГК ВСМ; Б. Кули- ков	9	61	73
<i>Волинська губернія</i>						
1.	Дубненський	В. Мельников, чл. Державної Думи	Л. Міщерук, м. гол.**; Р. Рулле	-	16	19
2.	Житомирський	П. Свенцицький	І. Доманевський, П. Таран	-	15	18
3.	Кременецький	А. Роєвський	_***	-	3	4
4.	Рівненський	Л. Стефанович, чл. м. у.****, заступник міського голови	-	-	5	6
5.	Старокостянтинівський	І. Петров, мировий суддя	М. Томашевич	-	8	10
<i>Катеринославська губернія</i>						
6.	Верхньодніпровський	Уповноважений Обласного комітету по Верхньодніпровському повіту А. Зав'ялов				
7.	Маріупольський	І. Попов, міський голова	Д. Хараджаєв	-	8	10
8.	Нікопольський	Я. Ветчинків, міський голова	Д. Ганін, чл. м. у.	-	6	8
9.	Олександрівський	О. Римаренко	М. Андреев	-	5	7
<i>Київська губернія</i>						
10.	Бердичівський	А. Швинд, міський голова	-	-	12	13
11.	Васильківський	М. Кашинський	-	30	41	72
12.	Звенигородський	М. Мельниченко, міський голова	І. Доманевський, П. Таран	-	29	32

13.	Сквирський	П. Стефановський	О. Водинський	5	9	16
14.	Таращанський	І. Крупський, міський голова	Н. Колтун, гл. м. д.; Т. Шушкевич, гл. м. д.	-	3	6
15.	Черкаський	М. Куліш, міський голова	Л. Диккер, Й. Крижанівський	-	4	7
<i>Подільська губернія</i>						
16.	Брацлавський	С. Борковський, міський голова	-	-	6	7
17.	Вінницький	М. Оводов	-	-	2	3
18.	Кам'янець-Подільський	К. Турович, міський голова	-	-	-	1
19.	Могилів-Подільський	Ю. Бехлі	М. Яцутин	-	16	18
20.	Проскурів	П. Любинський	-	-	6	7
<i>Полтавська губернія</i>						
21.	Кобеляцький	Б. Кульчицький, міський голова	К. Лифар	-	6	8
22.	Кременчук	А. Ізюмов, міський голова	С. Роговський	-	10	12
23.	Полтавський	С. Зіньківський, міський голова	О. Рикман, гл. м. д., Є. Стеценко, гл. м. д.	-	10	13
24.	Прилуцький	В. Шкуратов, дворянин	С. Козловський, дворянин, П. Ільїн, купець	-	8	11
25.	Роменський	В. Линник ,член м. у., купець	І. Мироновський, гл.м.д., купець	-	8	10
<i>Таврійська губернія</i>						
26.	Бердянський	О. Анапов, міський голова	П. Опандуто	-	10	12
27.	Генічеський	І. Носников, міський голова	-	-	14	15*****
28.	Мелітополь	І. Черніков	Р. Гарньє	-	4	6
<i>Харківська губернія</i>						
29.	Валківський	С. Кузьмінов	-	-	5	6
30.	Вовчанський	В. Багмет, міський голова	_***	-	-	-
31.	Ізюмський	О. Жевержеев, міський голова	М. Хаджопуло	12	7	21
32.	Охтирський	М. Боровиков	М. Тоцький	2	9	13
33.	Сумський	Даних про склад комітету немає				

34.	Чугуївський	-	-	-	6	6
<i>Херсонська губернія</i>						
35.	Анан'їнський	М. Флоринський, міський голова	-	-	12	13
36.	Вознесенський	Г. Рюмін, міський голова	О. Сергєєв	-	4	6
37.	Єлисаветградський	Г. Волохін, міський голова	Д. Горшков	-	5	7
38.	Миколаївський	О. Грачов, член м. у.	С. Давидсон	-	57	57
39.	Новогеоргіївський	Ф. Буслов, зав. забудовою Криловської залізничної гілки	-	10	36	47
40.	Новомиргородський	І. Кмита, ст. лікар лазарету при міській лікарні	Т. Поспєлов, міський голова	-	3	5
41.	Одеський	І. Сенкевич-Корчак, член м. у.	М. Доманський	-	10	12
42.	Тираспольський	Г. Ольшевський, міський голова	С. Тимченко, гл. м. д.	-	4	6
43.	Херсонський	Є. Яковенко, лікар	М. Блажков, міський голова, Г. Гордов	-	15	18
<i>Чернігівська губернія</i>						
44.	Глухівський	С. Анітов, міський голова	-	-	-	-
45.	Клинцівський	В. Федотов, гл. м. д.	М. Самойлов, гл. м. д., П. Смирнов	-	12	15
46.	Конотопський	Б. Чеботкевич, міський голова	П. Біляєв, С. Хелмицький	-	7	9
47.	Новгород-Сіверський	В. Жадкевич, міський голова	К. Малицький	-	6	8
48.	Ніжинський	І. Медведєв, гл. м. д.	М. Корнійчик-Севастьянов, гл.м. д.	-	5	7
49.	Стародубський	П. Коваленко, міський голова	-	-	6	7
50.	Чернігівський	А. Верзілов, міський голова	-	-	13	14
	<i>Усього</i>			74	711	785

Личный состав учреждений Всероссийского союза городов (на 1 марта 1916 г.). Вып. 2. Областные и городские комитеты. – С. 13 - 85.

** Гл. м. д. – гласний міської думи. **М. гол. – міський голова. ***- – даних не вказано.**** член м. у. – член міської управи. ***** - дані неповні, оскільки до складу комітету ввійшли усі члени міської управи.*

**Інституції
допомоги біженцям у Волинській губернії
(січень 1916 р.)**

№ п/п	Назва	Місцезнахо- дження правління
1.	Губернська нарада з улаштування біженців	Житомир
2.	Волинський губернський комітет ВЗС	Житомир
3.	Комітет ПЗФ ВЗС	Київ
4.	Відділення Російського товариство червоного хреста	Житомир
5.	Житомирське повітове земство	Житомир
6.	Відділення ВСМ	Житомир
7.	Відділення Всеросійського національного союзу	Житомир
8.	Губернське відділення Тетянинського комітету	Житомир
9.	Повітові відділення Тетянинського комітету	У повітах
10.	Волинське товариство боротьби із дитячою смертністю	Житомир
11.	Відділення Петроградського комітету допомоги полякам, постраждалим від воєнних дій	Житомир
12.	Товариство надання допомоги єврейському населенню, постраждалому від воєнних дій	Житомир
13.	Єврейський комітет допомоги біженцям	Овруч
14.	Римське католицьке благодійне товариство	Рівне
15.	Відділення ЦОК	Житомир
16.	«Північна допомога»	Житомир
17.	Комітет допомоги єврейському населенню, постраждалому від воєнних дій	Київ
18.	Петроградський комітет допомоги євреям, постраждалому від воєнних дій	Новоград-Волинський
19.	Володимиро-Василівське братство	Житомир
20.	Дамський комітет	Володимир-Волинський
21.	Відділення Всеросійського комітету піклування біженцями	Житомир

Список организаций, оказывающих помощь беженцам в Волынской губернии // Жизнь Волыни. – 1916. – 18 января.

**Шляхи руху біженців українськими губерніями
(літо – осінь 1915 р.)**

Волинська губернія					
Шляхи руху	Населені пункти, якими проходили шляхи руху біженців (грунтові шляхи)				
I. Вихід із Домбровиці	А) Маневичі, Вовчець, Рафалівка, Володимирець, Бережниця, Сарни, Клесове, Крута, Слобідка, Томашгород, Ракитне, Охотникове, Сновидовичі, Олевськ		Б) Сушини, Юрове, Чудня-Червонна, Славечне, Можари, Покалів, Овруч, Мошки, Раковщина, Народичі – <i>вихід на Хабне Київської губ. чи з Овруча на Хабне</i>		В) Рудня-Радовельська, Білокоровичі, Путиловичі, Макарів Лугани, Кожухівка, Іскоростень, Пашене, Беги, Васильковичі, Ігнатполь, Вязовськ, Народичі – <i>вихід на Хабне Київської губ. чи прямо до Лугин на Ігнатпіль і т.д.</i>
II. Вихід із Варкувичі, Цуркове, Спасове, Гульча	А) Рівне, Великий Жичин, Шубківка, Тучин, Мижиричі, Корець, Мична, Красилівка, Велика Княжа, Новоград-Волинський	Б) Федорівка, Бариші, Сушки, Ухомир, Іскоростень і далі як шлях I	В) Брашки, Улашинівка, Соколов, Рудиця, Березівка, Житомир, Черніхів – <i>вихід до Київської губ. на Турчин, або Житомир, Котельну, до Київської губ. на Степок або Житомир, Клетівське до Київської губ. на Коростишів</i>	Г) Кануни, Кієнка, Смолдирев, Риково, Рогачев і далі як шлях III	Шлях із Пулина: Горошки, Кам'яний Брід, Лісовицька, Іскоростень, і далі як шлях I. Черніхів, а далі до Київської губ. на Турчин.
III.	А) Гремяче, Острог, Кривин, Лисича, Аполон, Дядилівка, Березове, Жло-		Б) Новомалин, Кунев, Плужне, Мокрець, Михля, Желинці, Корешнівка, Лабунь. Далі шлях роздвоювався:		

	бине, Смолдирев, Рогачів, Улашинівка, Соколово, Березівка, Житомир <i>і далі як шлях II.</i>	Полонне, Миропіль, Романове, Висока Піч, Житомир <i>і далі як шлях II.</i> Новомиропіль, Чуднів, Кодня, П'ятки, Троянів, Котельня <i>і далі до Київської губ. на Степок</i>	Онацковичі, Купчинц, ст. Чорторий, Любар, Чуднів, П'ятки, Троянів, Кодня, Котельня <i>і далі до Київської губ. на Степок</i>
IV.	А) Шумськ, Хорошів, Корниця, Білгородка, Тележниця, Лещани, Хутор		Б) Ямпіль, Денисівка, Грицев, Лабунь <i>і далі як шлях III</i>
V.	Купель, Зозулинці, Чорнилівка, Красилів, Кузьмин, Старокостянтинів, Решівка, Остропіль, Семенівка, Краснопіль, Райгородок <i>і далі до Київської губ.</i>		
Шляхи руху (залізниці)			
I.	Сарни – Олевськ – Іскоростень на Малин Київської губ.		II. Ревне – Шепетівка на Бердичів Київської губ.
Київська губернія			
I. Вихід із Народиців (Волинська губ.) на Хабне, Мартиновичі	А) Паришів – <u>переправа через Прип'ять на Ладизичі Мінської губ.</u>	Б) Горностайпіль, Страхолісся – <u>переправа через Дніпро</u> у Чернігівську губ. на Пічки	В) Горностайпіль, Димер, Ясногородка – <u>переправа через Дніпро</u> у Чернігівську губ. на Черник
II. Вихід з Іскоростеня (Волинська губ.) на Ходаки, Зубовщину, Стремгород, Чоповичі	А) Головки або Щербатівка, Малин, Ірша, Макалевичі, Пісковка, Бородеянка, Рудне – <u>переправа через Здвиж до Блискавиці, Гостомля і Києва</u>	Б) Чоповичі, Малин, Ірша, Микалевичі, Рудня або Язвинка, <i>де шлях роздвоюється:</i>	
		Королівка, Липівка, Колонщина, Гурівщина	Язвинка, Волосин, Забульне, Наливайківка, Макарів, Фасівка

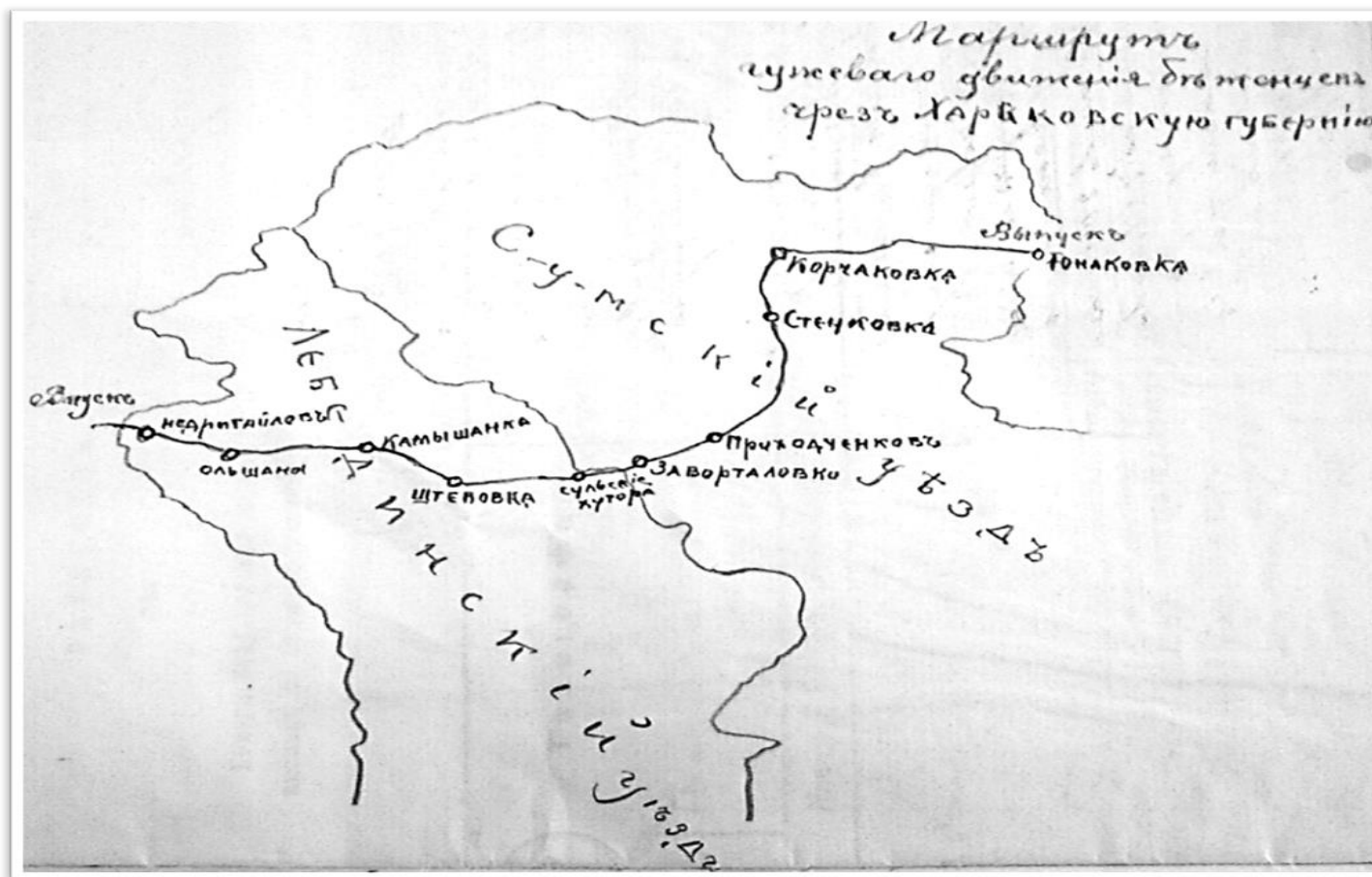
III. Вихід з Чернихова (Волинська губ.) на Торчин, Радомишль	А) Вишевичі, Веп- рик,Кухарі, Іван- ків,Горностайпіль, Страхо- лісся – <u>переправа через</u> <u>Дніпро на Пічки</u>	Б) Радомишль, Забульне, Бородянка, Рудне – <u>пе- реправа через Здвиж до</u> <u>Блискавиці та Гостом- ля</u>	В) Радомишль, Стави- ще, Гурівщина, Борща- гівка, Київ	Г) Радомишль, Забуяння, Бородянка, Рудне – <u>переп- рава через Здвиж</u> . Гаврилів- ка, Литвинівка, Димер, Ясногородка <u>переправа</u> <u>через Дніпро</u> у Чернігівську губ.
IV. Вихід із Комітовська (Волинська губ.)	А) Канарище, Коростишів, Кочеревська, Ставище, Гу- рівщина, Київ.		Б) Житомир, Коростишев <i>і далі на Радомишль</i>	
V. Вихід із Котельні (Волинська губ.) на:	Степок, Ходорков, Жидовець, Почуйка, Красноліси, Біла Церква, Фурси, Bloщинці, Жиитні Гори, Карапиші, Пустовіти, Росава, Козин, Маслівка, Степанів, Канів - <u>переправа через Дніпро</u> на Келеберду у Полтавську губ.			
VI. Вихід з Райгородка (Волинська губ.)	Бердичів, Білопілья, Ружин, Озерка, Володарка, Кривець, Ставище, Красилівка, Виноград, Рижанівка, Звениго- родка, Юрівка, Капустино, Ляпівка, Златопіль <i>далі у Херсонську губ. на Новомиргород</i>			
VII. Вихід із Гайсина (Подільська губ.)	Орадівка, Умань, Бабанка, Торговиця <i>далі у Херсонську губ. на Новоархангельськ</i>			
Шляхи руху (залізниці)				
I.	Іскоростень – Малин – Бородянка - Київ		III.	Київ – Фастів – Бобринська
II.	Бердичів – Козятин – Фастів - Київ		IV.	Козятин – Хрестинівка - Умань
Полтавська губернія				
I.	Бориспіль, Іванків, Бзов, Баришівка, Березівка, Яготин, Войцеховичі, Смотрики, Пирятин, Заріччя, Мокіївка, Чо- рнухи, Лохвиця, Млини, Білгородка, Перекопівка, Засулля, Ромни, містечко Сміле, Чернеча Слобідка <i>і далі у</i> <i>Курську губ., Волковиці, Недригайліві далі у Харківську губ. (Лебединський повіт)</i>			
II.	Келеберда, Піщана, Золотоноша, Синеоківка, Красенівка, Сазонівка, Савинці, Поволське, Лубни, Солонина, По- кровська, Багачка, Хорол, Білоцерківка, Решетилівка, Говтва, Попівка, Касинівка, Кобеляки, Монівка, Царичанка <i>і далі у Катеринославську губ. (Новомосковський пов.)</i>			

III. Запасний	Кременчук, Потоки, Галещина, Мар'янівка, Кобеляки, Маячка, Нехвороща, Орчикове, Чернеччина, Вознесенське, Костянтиноград, Берестовенка і далі до Старовірівки у Харківську губ.		
Херсонська губернія			
I.	Новомиргород, Панчеве, Сектове, Фадвар, Єлисаветградка, Ясиноватка, Олександрія і далі до Красноі Кам'янки у Катеринославську губ.		
II.	Новоархангельськ, Тишківка, Липняжка, Гладосси, Злинка, Плетений Ташлик, Грузьке, Єлисаветград, Аджанівка, Нова Прага і далі до Новостародуба у Катеринославську губ.		
III.	Ольвіопіль, Стара Гора, Піщаний Брід, Новоукраїнка, Плетений Ташлик і далі як шлях II.		
IV. На випадок евакуації із Бессарабії	Кріуляни, Григоріопіль, Ташлик, Тираспіль, Гребенки, Мигаєво, Євгеніївка, Березівка, Раснопіль, Нечаянкове, Варварівка, Миколаїв, Покровське, Херсон, Дарівка, Тягинка і далі до Берислава у Таврійську губ.		
Чернігівська губернія			
I.	Злинка, Новозибково, Манюки, Стародуб, Гринев, Бугаївка і далі до Трубчеська в Орловську губ.		
II.	Лаєм (Мінська губ.) – <u>переправа через Дніпро</u> , Ріпки, Рябці, Брусилово, Березна, Волосковиці, Мена, Сосниця, Купчиця, Сазан, Жерновка, Лукнів, Реутинці, Кролевець, Бистрик, Тугиголови, Щепів, Глухів, Клевани і далі на Крупець Курської губ.		
III.	Любеч – <u>запасна переправа через Дніпро</u> – Довжик, Чернігів і далі як шлях II.		
IV.	Навоз – <u>переправа через Дніпро</u> – Козелець, Кієнка, Чернігів і далі як шлях II.		
V.	Окунинове – <u>переправа через Дніпро</u> – ст. Гуша, Корніловка, Остер, Валевиці, Козелець, Ставицька, Козари, Носівка, Володькове, Ніжин, Мала Кошилівка, Комарівка, Берестовець, Ворзна, Шаповалівка, Батурин, Красне, Конотоп, Сахнів і далі на Путивль до Курської губ.		
VI.	Чернін – <u>переправа через Дніпро</u> – Виползов, Остер або Чернін, Новосілки – <u>переправа через Десну</u> – Остер і далі як шлях V.		
VII.	Нікольська Слобідка, Бровари. Далі шлях роздвоювався:		
	Семиполки, Козелець і далі як шлях V.		Олександрівка і далі на Бориспіль Полтавської губ.
Шляхи руху (залізниці)			
I.	Київ – Ніжин – Бахмач – Конотопі далі у Курську губ.		II. Злинка – Новозибково – Клинці – Почеп і далі в Орловську губ.
Харківська губернія			

I. Вихід із Полтавської губ.	Недригайлів (Лебединський повіт), Ольшани, Комишанка, Штепівка, Сула (Лебединський повіт) <i>і далі у Сумський повіт</i> Ільми, Суми, Стецківка, Корчанівка, Юнаковкаи далі до Суджі Курської губ.		
Катеринославська губернія			
I. Вихід з Волинської губ.	Ніколаєвка, Хороше, Попельнасте, Лиховка, Верхньодніпровськ Верхньодніпровського повіту, Кам'янське і Карнауховські хутори Катеринославського повіту		
II. Вихід із Подільської губ.	Зелене, Царичанка, Магдлинівка, Губиниха, Надеждовка, Новомосковськ, Павлограді далі до Мечибилово Ізюмського повіту Харківської губ.		
Подільська губернія			
I.	Купель, Глядки, Маломалинці, Шрубкове, Летичів, Вербка, Литин, Якушинці, Вінниця, Воронине, Немирів, Брацлав, Лукашівка, Гайсин, чи Брацлав, Гайсин, Михайлівка, Краснопольки <i>і далі до Одарівки Київської губ.</i>		
II.	Тарнодури, Юрковиці, Фельштин, Шарівка, Михальпіль, Новоселівки, Снитівка, Летичів, Вербка, Литин, Якушинці, Вінниця, Вороновиця, Немирів, Брацлав, Лукашівка, Гайсин чи Лукашівка, Гайсин, Михайлівка, Краснопольки		
III.	Сатанів, Кузьмин, Шарівка, Снитівка, Летичів, Вербка, Якушинці, Вінниця, Вороновиця, Немирів, Брацлав, Лукашівка, Гайсин, чи Брацлав, Гайсин, Михайлівка, Краснопольки.	Із Летичева на Лозне і Якушинці	
IV.	Гусятин, Скрипча, Тинко, Лісне, Мукарів, Карачієвці, Михайлівці, Копайгород, Шаргород, Джурин, Копієвка, Клебань, Лукашівка, Гайсин, Брацлав, чи Брацлав, Гайсин, Михайлівка, Краснопольки.		
V.	Гукове, Ляцкорунь, Смотрич, Тинко, Лісне, Мукарів, Карачієвці, Михайлівці, Копайгород, Шаргород, Джурин, Копієвка, Клебань, Лукашівка, Гайсин, Брацлав, чи Брацлав, Гайсин, Михайлівка, Краснопольки.		
VI.	Кудринці, Рихта, Китайгород, Вахневці, Калюс, Муровані Корніловці, Лунінець, Шаргород, Джурин, Копієвка, Клебань, Лукашівка, Гайсин, Брацлав, чи Брацлав, Гайсин, Михайлівка, Краснопольки.		
VII. На випадок евакуації Ольгопільського повіту	Крижопіль, Ободівка, Бершадь, Кидрясівка, Бондареве, Саврань, Врадіївкаі далі у Херсонську губ.	Піщанка, Ольгопіль, Піщана, Саврань	Бершад, Ольгопіль, Балта <i>(для тих біженців, хто не мав свого гужового транспорту)</i>

ЦДІА України у м. Києві, ф. 715, оп. 1, спр. 1612, арк. 1–1 зв., 14–14 зв., 24–24 зв., 27, 33; Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 14, арк. 4, 15, 20.
Назви населених пунктів подано зі збереженням тогочасної стилістики.

Шляхи гужового руху біженців територією Харківської губернії
(літо – осінь 1915 р.)

**Пункти допомоги біженцям на шляхах руху (літо – осінь 1915 р.)
(неповні дані)**

№ п/п	Губернії Пункти допомоги	Епідемічні за- гони	Фельдшерські	Щеплення	Медико- харчові	Пункти харчу- вання	Сан.- епідемічні та дезінфікуючі	Медичні	Мед.- розподільчі	Реєстраційні	Ізоляційно- пропускні	Лазні	Ясла	Пральні	Усього
1.	Волинська	-	4	3	-	63	24	-	4	-	9	-	7	-	114
2.	Київська	-	3	-	1	37	1	21	-	9	-	2	17	6	97
3.	Катеринославська					33	-	-	4				-	-	35
4.	Подільська	6	2	2	-	18	-	-	-	6	-	-	-	-	34
5.	Полтавська	2	-	-	-	46	-	1			1		-	1	51
6.	Таврійська	-	-		-	-	-	-	4	-	-	-	-	-	4
7.	Харківська	-	-	-	5	8	-	-	5	1	2		-	-	21
8.	Херсонська	-	-	-	8	28	1	3	-	2	-	-	-	-	42
9.	Чернігівська	-	-		-	35	-	36	-		1		3	-	75
	Усього	8	9	5	14	293	26	61	17	18	13	2	27	7	473

ЦДІА України у м. Києві, ф. 715, оп. 1, спр. 1612, арк. 2, 15–15 зв., 17 зв., 24, 27–27 зв., 33–33 зв., спр. 1743, арк. 17; Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 13, арк. 6, 7, 10, 12, 16, 19–23; О переходе попечения о судьбе беженцев в ведение Земства. // Журнал очередного Валковского уездного земского собрания сессии 27 - 30 октября 1915 г. – С. 89; Годовой обзор деятельности «Отдела помощи населению, пострадавшему от войны» Комитета Юго-Западного фронта В.З.С. // Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта. – 1916. – 21 августа. – С. 6, Некоторые данные о плане организации помощи беженцам на местах. // Известия ГК ВЗС. – 1915. – № 25. – 15 октября. – С. 99, 127, 129.

Додаток 1.23

**Діяльність пунктів харчування
Київського обласного комітету ВСМ (Жовтень 1915 р.)**

№ п/п	Пункти	З 1 по 17 жовтня	З 17 по 31 жовтня	Усього	У середньому за день
1.	Катеринівка	12022	51714	93736	2056
2.	Нікольська Слобідка	9967	9229	19196	619
3.	Макарів	10253	9705	19958	643
4.	Канів	-	1558	1558	50
5.	Юрів	8560	16619	25179	812
6.	Житомир	1500	-	1500	48
7.	Шепетівка	2400	26400	28800	929
8.	Здолбунів	28500	25900	54400	1754
9.	Олександрія	5391	-	5391	173
	<i>Усього</i>	<i>85593</i>	<i>141125</i>	<i>226719</i>	<i>7313</i>

Деятельность Киевского областного комитета Всероссийского союза городов // Известия Киевской городской думы. – 1915. - № 11. – Ноябрь. – С. 142.

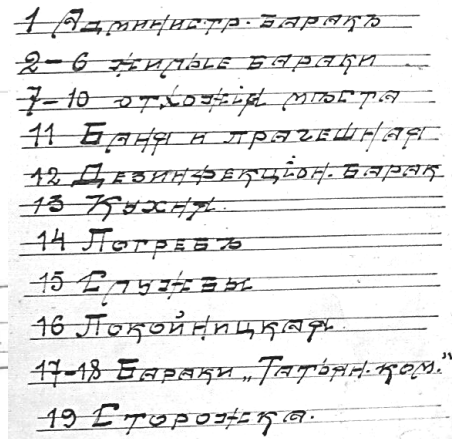
Додаток 1.24

**Діяльність медико-санітарного пункту
в селі Сушки Золотоніського повіту Полтавської губернії
(серпень – грудень 1915 р.)**

Місяць	Пройшло через пункт			Видано порцій		
	Дорослі	Діти до 14 років	Усього	Гаряча їжа	Холодна їжа	Чай з хлібом
Серпень	200	124	324	«Записи про кількість нагодованих і виданих порцій не збереглося»		
Вересень	26781	13197	39978	«Записи про кількість нагодованих і виданих порцій не збереглося»		
Жовтень	29821	25652	65473	39323	19160	39323
Листопад	3861	3676	7537	38149	11886	38149
Грудень	255	252	507	300546	10489	30546
<i>Усього за 1915 рік</i>	<i>70918</i>	<i>42901</i>	<i>113819</i>	<i>108018</i>	<i>41535</i>	<i>108018</i>

ЦДІА України у м. Києві, ф. 715, оп. 1, спр. 1748, арк. 12 зв.

Схема пункту для біженців на Балашовському вокзалі у Харкові
(осінь 1915 р.)

Додаток 1.26

Відомість фінансування Міністерством внутрішніх справ Російської імперії на організацію допомоги біженцям у Харківській губернії (1915 – 1916 рр.)

Кошторисний період	Запит по кошторису	Затверджено МВС по кошторису	Надіслано		Відсоток скорочення
			Дата асигнування	Сума	
1915 р.					
З початку допомоги і до 1 січня 1916 р.	Зроблені видатки 1300445 крб. 45 коп.		Листопад	150000	Недоотримане
			Грудень	400000	215121 крб.
1916 р.					
Січень – березень	1.423.035 крб.	1.421.000 крб.	Січень – квітень	1.421.000 крб.	0,14%
Квітень – червень	1.838.889 крб.	1.044.370 крб.	Квітень – липень	1.044.370 крб.	43%
Липень – вересень	2.106.454 крб.	1.062.564 крб.	Липень – листопад	1.062.563 крб.	50%
Жовтень – грудень	1.473.709 крб.	983.085 крб.	Листопад 1916 р. – лютий 1917 р.	983.085 крб.	33,3%

Краткий очерк деятельности Харьковскаго земства и Земскаго Союза по оказанию помощи беженцам (1915 - 1917 гг.). – С. 36–37.

**Державне фінансування Харківської губернії на потреби біженців (за напрямками витрат)
(1915 – 1916 рр.)**

	Статті видатків	1915 р.		1916 р.	
		витрачено	отримано	виклопотано	отримано
1.	Адміністрація	16395	16395	150032	80788 (54%)
2.	Квартирне задоволення	186434	186434	866154	698302 (80%)
3.	Продовольча	684779	684779	4174731	3308335 (79%)
4.	Притулки	3754	3754	109930	2000 (1,8%)
5.	Пересування біженців	24843	24843	30492	7143 (23%)
6.	Одяг, білизна, взуття	11478	11478	730127	182070 (25%)
7.	Медико-санітарна допомога	57911	57911	658890	169620 (26%)
8.	Задоволення духовних потреб	4564	4564	47402	9866 (2%)
9.	Трудова допомога	13	13	13366	- (0%)
10.	Інші види допомоги	-	-	12145	1200 (9,9%)
11.	Інші видатки	-	-	800	- (0%)
12.	<i>Усього</i>	<i>991 741</i>	<i>991 741</i>	<i>6 794 073</i>	<i>4 459 327 (65,6%)</i>

Краткий очерк деятельности Харьковскаго земства и Земскаго Союза по оказанию помощи беженцам (1915 - 1917 гг.). – С. 36–37.

**Державне фінансування соціального захисту біженців у повітах Харківської губернії
(1915 – 1916 рр.)**

	Повіти, міста	1915 р.		1916 р.	
		витрачено	отримано	виклопотано	отримано
1.	Богодухівський	28243	28243	286135	180574 (63%)
2.	Валківський	24930	24930	294729	159669 (54%)
3.	Вовчанський	291240	291240	1376336	811475 (59%)
4.	Зміївський	42411	42411	353461	247546 (70%)
5.	Ізюмський	62024	62024	650717	469448 (72%)
6.	Куп'янський	60525	60525	489100	295168 (60%)
7.	Лебединський	11001	11001	50212	30088 (60%)
8.	Охтирський	21724	21724	312642	235739 (75%)
9.	Старобільський	45593	45593	272553	198038 (73%)
10.	Сумський	59696	59696	297944	200354 (67%)
11.	Харківський	308669	308669	1899769	1292270 (68%)
12.	Охтирка	-	-	56300	36885 (65,5%)
13.	Слов'янськ	14026	14026	138903	91708 (66%)
14.	Суми	19051	19051	232957	166721 (71,5%)
15.	Чугуїв	2601	2601	82309	43637 (53%)
	<i>Усього</i>	<i>991 741</i>	<i>991 741</i>	<i>6 794 073</i>	<i>4 459 327 (65,1%)</i>

Додаток 1.29

**Ціни на основні товари, встановлені Державною Думою
Російської імперії (1915 – 1916 рр.)**

Назва продуктів	Міра ваги	Ціни, встановлені Державною думою 3 VI 1915 р.	Ціни, встановлені Державною думою 9 XI 1915 р.	Ціни, встановлені Державною думою 24 I 1916 р.
Масло коров'яче	1 п.*	16 крб.	25 крб.	-
Олія	1 п.	5,5 крб.	8,8 крб.	9,8 крб.
	1 ф.**	15 коп.	23 коп.	26,5 коп.
Цибуля	1 п.	-	1,5 крб.	1,5 крб.
	1 ф.	6,5 коп.	4 коп.	-
Картопля	1 п.	45 коп.	45 коп.	80 коп.
Цукор рафінад	1 ф.	-	-	17,5 коп.
Макарони	1 п.	-	5,6 крб.	5,6 крб.
	1 ф.	-	14 коп.	15 коп.
Вермішель	1 п.	-	5,6 крб.	5,6 крб.
	1 ф.	-	14 коп.	15 коп.
Яйця	1 дес.	-	40 коп.	60 коп.
Мило	1 ф.	-	-	25 коп.
Керосин	1 п.	-	2,1 крб.	2,35 крб.
	1 ф.	6 коп.	6,5 коп.	6,5 коп.

Известия Харьковской городской думы. – 1916. – № 1 – 2. – С. 60

**1 пуд*

***1 фунт*

**Заклади опіки етнічними біженцями у Харківській губернії
(зима 1916 р.)**

	Місце знаходження	Кількість притулків	Кількість осіб
ЦОК	Богодухів	2	65
	Суми	1	33
	Білопільля	1	30
	Куп'янськ	1	17
	Вовчанськ	1	10
Польський Львівський Комітет Допомоги	Харківський повіт	3	233
	Суми	1	72
Товариство допомоги бідним сім'ям поляків, які беруть участь у війні і нужденному польському насе- ленню, постраждалому від війни	Харків	6	286
	Селище Липова Роща Харківського повіту	1	40
	Харків	9	410
	Слов'янськ	1	25
Петроградське товариство допомоги нужденному польському населенню, постраждалому від воєнних дій	Суми	1	70
Литовське товариство допомоги постраждалим від війни	Селище Артемівка Харківського повіту	1	42
	Харків	2	99
Харківський єврейський комітет допомоги жертвам війни	Харків	4	100
Усього		35	1462

Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 102, арк. 5, 11-14, 17, 23.

Додаток 1.31

**Пожертви, зібрані в українських губерніях
на користь Тетянинського комітету (станом на 20 квітня 1915 р.)**

№ п/п	Губернія	Місто	Земство	Усього (крб.)
1.	Волинська	2590,62	26199,10	28780,72
2.	Катеринославська	1532,01	8400	9932,01
3.	Київська	1360	11000	12360
4.	Подільська	5625	12386,64	18010,64
5.	Полтавська	800	12300	13100
6.	Таврійська	50	50	100
7.	Харківська	448	1500	1948
8.	Херсонська	4050	2150	6200
9.	Чернігівська	1085	3100	4185
	Усього	20505,63	77085,74	97591,37

Труды соединенного собрания членов комитета Её Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны с местными представителями 3 – 7 мая 1915 года. – С. 302–306.

Додаток 1.32

**Благодійні збори коштів для біженців у Харківській єпархії
(1915 р.)**

№ п/п	Повіт	Кількість благодій- них округів	Сума (крб.)	У середньому на один округ (крб.)
1.	Богодухівський	2	135,76	67,88
2.	Валківський	2	102,09	51,04
3.	Вовчанський	3	202,48	67,49
4.	Зміївський	3	300,00	100,00
5.	Ізюмський	4	297,15	74,29
6.	Куп'янський	3	246,37	82,12
7.	Лебединський	3	178,70	59,57
8.	Охтирський	3	214,38	71,46
9.	Старобільський	5	497,71	99,54
10.	Сумський	3	226,26	75,42
11.	Харківський	4	618,48	154,62
12.	м. Харків	3	261,32	87,10
	Усього	38	3280,70	86,33

Держархів Харківської обл., ф. 40, оп. 100, спр. 1193, арк. 18–26.

Додаток 1.33

Дані про кількість біженців, залучених до сільськогосподарських робіт
у Харківській губернії (1916 р.)

№ п/п	Повіт	На 25 березня			На 25 квітня			На 25 травня			На 1 липня			На 1 серпня			На 1 вересня			Відмова
		Ч.	Ж.	П.	Ч.	Ж.	П.	Ч.	Ж.	П.	Ч.	Ж.	П.	Ч.	Ж.	П.	Ч.	Ж.	П.	
1.	Богодухівський	6	-	-	129			154	174	44	684			509	341	256	475	253	59	208
2.	Валківський	242	212	-	227	309	-	242	272	107	357	425	145	307	424	133	322	431	151	9
3.	Вовчанський	316			3465			3996			3993			1700	1086	100	200	1055	100	-
4.	Зміївський	-	-	-	206			67	30	11	196	89	-	441	186	9	325	92	5	
5.	Ізюмський	-	-	-	1630			Не подано			1411			500	475	300	700	500	222	
6.	Куп'янський	-	-	-	Не подано			562			971			775	330	197	775	330	194	953
7.	Лебединський	-	-	-	16			70			57	12	1	40	20	10	10	23	10	
8.	Охтирський	-	-	-	528			Не подано			764			100	100	92	85	60	55	-
9.	Старобільський	70			161			99	49	16	131	137	57	135	137	57	50	25	20	
10.	Сумський	58	27	4	550			207	215	135	252	298	193	139	163	70	165	125	75	
11.	Харківський	-	-	-	Не подано			Не подано			4600			1199	4348	2229	1098	1058	1144	
	Усього	935			7221			6450			14777			12422			10192			153

Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 122, арк. 14, 19, 36, 50, 69, 95.

*Ч. – чоловіки. Ж. – жінки, П. – підлітки.

Додаток 1.34

Працевлаштування біженців в окремих волостях Лебединського повіту Харківської губернії
(на 1 листопада 1916 р.)

Волость	Кількість осіб		У кого працюють	Плата за роботу		За чий рахунок харчування
	Чоловіки	Жінки		Щомісячна	Поденна	
Олешанська	6	4	На Тростянецькому заводі (2)*	15 крб.	60 коп.	Хазяйські
Ворожбинська	12	-	В Ліфенській економії (1)	-	60 коп.	Хазяйські
			В Низовській економії (11)	-	50 - 60 коп.	Хазяйські
Аненська	2	1	Поденно на Супрунівському цукровому заводі	20 крб.	80 коп. 1,1 крб.	Хазяйські
Василівська	2	-	В економії	25 крб. 20 крб.	-	Хазяйські
Великовсторопська	2	-	У селянина	60 коп. 75 коп.	-	Хазяйські
Тернівська	5	-	Тернівський цукровий завод князя Щербатова	16 крб. 19 крб. 21 крб.	50 коп. 30 коп.	Свої (4) Хазяйські (1)
				-	1 кр.	Свої
	-	1	У помісті князя Ливен	-	1 кр.	Свої
	1	-	На паровому млині	50 крб.	-	Своїх
Червленська	3	-	У селян	-	1 крб.	Хазяйські
Довжицька	1	1	У селян	-	40 коп.	Хазяйські
					1,4 крб.	Свої
Усього	34	7				

Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 106, арк. 17 – 18.

*У дужках подано кількість осіб.

**Дані про діяльність Полтавського Центрального Бюро праці
(17 травня – 15 листопада 1916 р.)**

Місяць	Попит на працю		Пропозиції праці	Послано на роботу	Задоволено попит	Залишається на 16 листопада		Середня щоденна відвідуваність бюро праці /осіб
	Наймачі	Місця				Місця	Робітники	
Травень	168	332	250	189	188	-	-	20
Червень	300	1049	991	660	657	-	-	43
Липень	221	1196	923	687	685	-	-	40
Серпень	157	285	1075	561	557	-	-	44
Вересень	275	1520	1213	894	893	-	-	50
Жовтень	234	1986	1506	1284	1292	-	-	60
З 1 по 15 листопада	106	246	791	336	336	-	-	65
Усього	1461 1689* 3150	6641	6754	4611	4608	1237	447	46

Держархів Полтавської обл., ф. 992, оп.1, спр.8, арк.38

*1689 наймачів складають сільські господарства, економії, товариства, заявлені в бюро праці за опитувальними листами.

Кількість біженців в українських губерніях (1917 –1918 рр.)

№ п/п	Губернія	Літо - осінь 1917 р.		Зима 1918 р.	
		Дані МВС Тимчасового уряду (червень)	Дані Губернських нарад у справах біженців*	Дані консультанта української делегації у Бересті-Литовському С. Москалевського	Дані Губернських нарад у справах біженців
1.	Волинська	238553	305613 (серпень)	300000	338308 (січень)
2.	Катеринославська	234700	241671 (серпень)	220000	220000
3.	Київська	59687	59687	65000	65000
4.	Подільська	9115	9115	42000	42000
5.	Полтавська	48551	56540	32000	56540 (січень)
6.	Таврійська	47508	47508	35000	35000
7.	Харківська	126915	95774 (без Харкова)	135000	135000
8.	Херсонська	46590	24796 (березень)	45000	23881 (січень)
9.	Чернігівська	37910	39106 (серпень)	40000	39607 (січень)
	<i>Усього</i>	<i>849 523</i>	<i>879 810</i>	<i>914 000</i>	<i>955 336</i>

ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 44, арк. 57; ф. 1216, оп. 3, спр. 109, арк. 75; ф. 799, оп. 1, спр. 12, арк. 2; спр. 13, арк. 3; спр. 6, арк. 12; спр. 14, арк. 3; спр. 27, арк. 30; Курицев А. Количество беженцев в Российских регионах на 1916 – 1917 гг. – С. 130–133.

**Етнічний зріз біженців в Україні (червень 1917 – січень 1918 рр.)
(вибіркові дані)**

№ п/п	Губернія	Усього	Росіяни (українці)	Поляки	Литовці	Латиші	Євреї	Інші
1.	Волинська	338308	303098	16061	-	-	19149	-
2.	Катеринославська	241671	152333	44461	7690	4035	18225	14927
3.	Полтавська	56540	23905	16534	589	-	15512	-
4.	Харківська	95774	64914	17657	407	-	3638	8246
5.	Херсонська	23881	13888	3748	-	-	5132	11133
6.	Чернігівська	39607	15724	20488	876	-	2519	-
	Усього/ %	795781/100	573862/72	117949/14,8	9562/1,2	4036/0,5	64175/8	34306/4

ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 109, арк. 75; ф. 799, оп.1, спр. 12, арк. 2, 12 зв., 13 зв., 14 зв, 15 зв.; спр. 13, арк. 3; спр. 6 , арк. 12; спр. 14 , арк. 3; спр. 27, арк. 30.

Кількість польських біженців в Україні (середина 1917 – зима 1918 рр.)

	Назва губернії перебування	Дані Тетянинського Комітету. На 1 січня 1917р.	Дані Польського Комісаріату. ІІІ квартал 1917 р.	За даними уповноваженого ЦОК в Україні С. Москалевського. Зима 1918 р.
1.	Волинська	4408	19334	6500
2.	Катеринославська	26876	67966	23980
3.	Київська	22170	57421	29864
4.	Подільська	1040	6157	3781
5.	Полтавська	7848	21893	12627
6.	Таврійська	1519	10420	2169
7.	Харківська	11578	24734	18902
8.	Херсонська	23297	36160	4538
9.	Чернігівська	5501	19187	17145
	<i>Усього</i>	<i>104237</i>	<i>263322</i>	<i>119 506</i>

Korzeniowski M. *Tułaczy los.* – S. 32 – 36; ЦДАВОУ, ф. 2592, оп. 1, спр. 40, арк. 57.

*Переклад з польської мови.

Додаток 2.4

Територіальний розподіл біженців, які перебували на грошовому утриманні біженецьких комітетів Харківської губернії (1917 р.)

№ п/п	Повітовий/міський комітет допомоги біженцям	У повітових містах	У селах	Усього
1.	Богодухівський повітовий	411	3127	3538
2.	Валківський повітовий	700	2192	2892
3.	Вовчанський повітовий	1212	11856	13068
4.	Зміївський повітовий	115	4905	5020
5.	Чугуївський міський	590	-	590
6.	Ізюмський повітовий	481	5261	5742
7.	Слов'янський міський	1500	-	1500
8.	Куп'янський повітовий	2837	2738	5575
9.	Лебединський повітовий	262	439	701
10.	Охтирський повітовий	-	3200	3200
11.	Охтирський міський	954	-	954
12.	Старобільський повітовий	62	3038	3100
13.	Сумський повітовий	3434	1602	5036
14.	Харківський повітовий	5301	16003	21304
	<i>Усього</i>	<i>17859</i>	<i>54361</i>	<i>72220</i>

Держархів Харківської області, ф. 18, оп. 21, спр. 155, арк. 33.

Віковий зріз біженців у Херсонській губернії (листопад 1917 р.)

№ п/п	Назва комітету, установи	Усього	Із них		
			До 14 р.	14 - 60 р.	Старші 60 р.
1.	Херсонська повітова земська управа	5336	2338	2645	353
2.	Єлисаветградська повітова земська управа	1242	557	605	80
3.	Олександрівська повітова земська управа	1763	822	825	116
4.	Ананьїнська повітова земська управа	1277	614	612	51
5.	Одеська повітова Земська управа	215	86	120	9
6.	Тираспольська повітова земська управа	416	160	230	26
7.	Херсонський міський комітет	1080	465	537	78
8.	Єлисаветградський міський комітет	2171	1287	830	54
9.	Олександрівський міський комітет	125	62	60	3
10.	Вознесенський міський комітет	263	103	137	23
11.	Херсонський польський комітет	1233	463	672	98
12.	Єлисаветградський польський комітет	650	-*	-	-
13.	Гданцевський польський комітет	341	165	162	23
14.	Губернське відділення ЦОК	1524	664	789	71
15.	Губернський Єврейський комітет	4164	1659	1932	573
16.	Херсонський Єврейський комітет	968	341	548	79
17.	Єлисаветградський сербський комітет	1113	-	-	-
	Усього	23881	9777	10704	1637

ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 109, арк. 101.

*Дані не подано.

Віковий зріз біженців в окремих повітах Полтавської губернії (листопад 1917 р.)

№ п/ п	Назва повіту	З них						
		Усього в повіті	Діти до 14 р.	Діти старші 14 р.	Дорослі при малих дітях	Інваліди, непрацездатні	Працездатні	Старші 60 р.
1.	Гадяцький	801	416	12	174	53	99	47
2.	Золотоніський	724	317	366		26	-	34
3.	Костянтиноградський	2042	1223	818		72	-	85
4.	Переяславський	919	410	482		-	-	27
5.	Полтавське губернське відділення ПТДЖВ	4172	1396	122	646	216	1529	263
	<i>Усього</i>	<i>8658</i>	<i>3762</i>	<i>2620</i>		<i>367</i>	<i>1628</i>	<i>456</i>

ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 110, арк. 6, 39, 72, 85, 93, 103–104.

**Установи надання допомоги біженцям, які діяли за доби УЦР - УНР
(за даними кошторисів губернських нарад у справах біженців)**

№ п/п	Губернії, установи, комітети, організації
Волинська губернія	
1.	Губернська нарада з улаштування біженців
2.	Комітет Волинської губернської земської управи
3.	Волинський губернський комітет ВЗС
4.	Житомирський повітовий комітет ВЗС
5.	Волинське губернське відділення Всеросійського товариства піклування про біженців
6.	Губернське відділення ЦОК
7.	Відділення Київської обласної ради ПТДЖВ
8.	Комітет Товариства надання допомоги єврейському населенню, яке постраждало від воєнних дій
9.	Волинське губернське відділення Всеросійського комітету допомоги постраждалим від воєнних дій
Катеринославська губернія	
10.	Губернська нарада з улаштування біженців
11.	Комітет Олександрійської повітової земської управи
12.	Комітет Бахмутської повітової земської управи
13.	Комітет Верхньодніпровської повітової земської управи
14.	Комітет Маріупольської повітової земської управи
15.	Комітет Новомосковської повітової земської управи
16.	Комітет Павлоградської повітової земської управи
17.	Комітет Слов'яносербської повітової земської управи
18.	Міський комітет допомоги біженцям Бахмута

19.	Міський комітет допомоги біженцям Верхньодніпровська
20.	Міський комітет допомоги біженцям Маріуполя
21.	Міський комітет допомоги біженцям Луганська
22.	Катеринославська нарада національних спілок
23.	Руський центральний комітет
24.	Губернське відділення ЦОК
25.	Відділення ПТДЖВ
26.	Литовське товариство
27.	Латиське товариство
28.	Єврейський комітет
29.	Губернське відділення Всеросійського комітету допомоги потерпілим від війни
30.	Олександрівське повітове відділення Всеросійського комітету допомоги потерпілим від війни
31.	Бахмутське повітове відділення Всеросійського комітету допомоги потерпілим від війни
32.	Верхньодніпровське повітове відділення Всеросійського комітету допомоги потерпілим від війни
33.	Катеринославське повітове відділення Всеросійського комітету допомоги потерпілим від війни
34.	Маріупольське повітове відділення Всеросійського комітету допомоги потерпілим від війни
35.	Новомосковське повітове відділення Всеросійського комітету допомоги потерпілим від війни
36.	Павлоградське повітове відділення Всеросійського комітету допомоги потерпілим від війни
37.	Слов'яносербське повітове відділення Всеросійського комітету допомоги потерпілим від війни
Київська губернія	
38.	Губернська нарада з улаштування біженців
39.	Комітет Київської губернської земської управи
40.	Київське відділення Всеросійського товариства піклування про біженців
41.	Комітет Південно-Західного фронту ВСМ
42.	Губернське відділення ЦОК

43.	Комітет Київської обласної ради ПТДЖВ
44.	Українське товариство допомоги жертвам війни
45.	Комітет Київського товариства надання допомоги єврейському населенню, яке постраждало від воєнних дій
46.	Київський латиський комітет
47.	Київське відділення Литовського товариства допомоги потерпілим від війни
48.	Губернське відділення Всеросійського комітету допомоги потерпілим від війни
49.	Галицько-буковинський комітет
Подільська губернія	
50.	Губернська нарада з улаштування біженців
51.	Комітет Брацлавської повітової земської управи
52.	Комітет Проскурівської повітової земської управи
53.	Комітет Кам'янецької повітової земської управи
54.	Відділення ВСМ
55.	Губернське відділення ЦОК
56.	Відділення Київської крайової ради польських товариств
57.	Відділення Київського товариства надання допомоги єврейському населенню, яке постраждало від воєнних дій
58.	Подільське товариство допомоги українцям-переселенцям
Полтавська губернія	
59.	Полтавська губернська нарада з улаштування біженців
60.	Біженецький комітет Зіньківської повітової земської управи
61.	Біженецький комітет Пирятинської повітової земської управи
62.	Біженецький комітет Прилуцької повітової земської управи
63.	Біженецький комітет Кобеляцької повітової земської управи

64.	Біженецький комітет Миргородської повітової земської управи
65.	Біженецький комітет Роменської повітової земської управи
66.	Біженецький комітет Хорольської повітової земської управи
67.	Біженецький комітет Лохвицької повітової земської управи
68.	Біженецький комітет Полтавської повітової земської управи
69.	Біженецький комітет Золотоніська повітової земської управи
70.	Біженецький комітет Кременчуцької повітової земської управи
71.	Біженецький комітет Лубенської повітової земської управи
72.	Біженецький комітет Переяславської повітової земської управи
73.	Біженецький комітет Костянтиноградської повітової земської управи
74.	Біженецький комітет Гадяцької повітової земської управи
75.	Південноросійська земська переселенська організація
76.	Полтавський міський комітет надання допомоги біженцям
77.	Гадяцьке відділення Всеросійського комітету допомоги потерпілим від війни
78.	Костянтиноградське відділення Всеросійського комітету допомоги потерпілим від війни
79.	Кременчуцьке відділення Всеросійського комітету допомоги потерпілим від війни
80.	Лохвицьке відділення Всеросійського комітету допомоги потерпілим від війни
81.	Лубенське відділення Всеросійського комітету допомоги потерпілим від війни
82.	Роменське відділення Всеросійського комітету допомоги потерпілим від війни
83.	Хорольське відділення Всеросійського комітету допомоги постраждалим від війни
84.	Уповноважений литовського комітету в Ромнах
85.	Уповноважений литовського комітету у Полтаві
86.	Полтавське відділення Литовського товариства допомоги постраждалим від війни.
87.	Роменське відділення ПТДЖВ

88.	Полтавське губернське відділення ПТДЖВ
89.	Губернське відділення ЦОК
90.	Губернське відділення єврейського комітету і повітові відділення
	Таврійська губернія
91.	Біженецький комітет Мелітопольської повітової земської управи
92.	Бердянський міський комітет допомоги біженцям
93.	Біженецький комітет Бердянської повітової земської управи
94.	Бердянське повітове відділення Всеросійського комітету допомоги потерпілим від війни
	Харківська губернія
95.	Харківський (об'єднаний) комітет губернської земської управи
96.	Біженецький комітет Богодухівської повітової земської управи
97.	Біженецький комітет Валківської повітової земської управи
98.	Біженецький комітет Вовчанської повітової земської управи
99.	Біженецький комітет Зміївської повітової земської управи
100.	Біженецький комітет Ізюмської повітової земської управи
101.	Біженецький комітет Куп'янської повітової земської управи
102.	Біженецький комітет Лебединської повітової земської управи
103.	Біженецький комітет Охтирської повітової земської управи
104.	Біженецький комітет Старобільської повітової земської управи
105.	Біженецький комітет Сумської повітової земської управи
106.	Біженецький комітет Харківської повітової земської управи
107.	Харківський губернський єврейський комітет
108.	Комітет допомоги біженцям Харківського міського громадського управління
109.	Міський комітет допомоги біженцям Охтирки

110.	Губернський комітет допомоги біженцям ВСМ
111.	Харківський міський єврейський комітет
112.	Харківський міський польський комітет
113.	Губернське відділення ЦОК
114.	Відділення Польсько-Львівського комітету
115.	Харківське відділення Литовського комітету
116.	Харківське відділення Латиського комітету
117.	Харківський єпархіальний комітет
118.	Лютеранський комітет допомоги біженцям
119.	Сумське відділення ПТДЖВ
120.	Слов'янське відділення ПТДЖВ
121.	Слов'янський міський комітет допомоги біженцям
122.	Чугуївський міський комітет допомоги біженцям
123.	Комітет допомоги біженцям Валуйської єврейської общини
124.	Руська народна рада Прикарпатської Русі
125.	Богодухівське відділення Всеросійського товариства опіки біженців
126.	Вовчанське повітове відділення Всеросійського комітету допомоги потерпілим від війни
Херсонська губернія	
127.	Губернська нарада з улаштування біженців
128.	Біженецький комітет Херсонської повітової земської управи
129.	Біженецький комітет Єлисаветградської повітової земської управи
130.	Біженецький комітет Олександрівської повітової земської управи
131.	Біженецький комітет Ананьїнської повітової земської управи
132.	Біженецький комітет Одеської повітової земської управи
133.	Біженецький комітет Тираспольської повітової земської управи

134.	Херсонський міський комітет
135.	Єлисаветградський міський комітет
136.	Олександрівський міський комітет
137.	Вознесенський міський комітет
138.	Херсонський польський комітет
139.	Херсонський єврейський комітет
140.	Єлисаветградський польський комітет ПТДЖВ
141.	Гданцевський польський комітет ПТДЖВ
142.	Губернське відділення ЦОК
143.	Губернський Єврейський комітет
144.	Єлисаветградський сербський комітет
145.	Тимчасовий Херсонський комітет допомоги біженцям Царства Польського
146.	Миколаївський комітет допомоги біженцям
147.	Миколаївське відділення Всеросійського товариства опікування біженців
148.	Миколаївське відділення ЦОК
149.	Миколаївський Комітет при Римо-католицькому товаристві
150.	Миколаївський латиський комітет
151.	Миколаївський комітет по збору пожертв для біженців-єреїв
152.	Одеський білоруський комітет допомоги біженцям
153.	Одеське товариство допомоги єврейському населенню
154.	Одеський український комітет допомоги біженцям
155.	Одеський латиський комітет допомоги біженцям
156.	Одеський литовський комітет
157.	Одеське відділення ПТДЖВ
158.	Культурно-просвітницьке товариство «Польська шкільна матиця в Одесі»
159.	Комітет Одеської міської управи

Чернігівська губернія	
160.	Губернська нарада з улаштування біженців
161.	Біженецький комітет Чернігівської повітової земської управи
162.	Біженецький комітет Ніжинської повітової земської управи
163.	Біженецький комітет Сосницької повітової земської управи
164.	Біженецький комітет Конотопської повітової земської управи
165.	Біженецький комітет Новозибківської повітової земської управи
166.	Біженецький комітет Стародубської повітової земської управи
167.	Біженецький комітет Мглинської повітової земської управи
168.	Біженецький комітет Суражської повітової земської управи
169.	Комітет Чернігівського міського попечительства
170.	Комітет Ніжинської міської управи
171.	Березинський міський комітет
172.	Комітет Стародубської міської управи
173.	Комітет Сосницької міської управи
174.	Новгород-сіверське повітове відділення Всеросійського комітету надання допомоги біженцям
175.	Комітет Київського товариства надання допомоги єврейському населенню, яке постраждало від воєнних дій
176.	Відділення Центрального комітету Литовського товариства
177.	Відділення Київської обласної ради ПТДЖВ
178.	Губернське відділення ЦОК
179.	Чернігівське губернське відділення Всеросійського товариства піклування про біженців
180.	Комітет Південно-Західного фронту ВСМ

ЦДАВО України, ф. 799, оп.1, спр. 6, арк. 3, 12, спр. 12, арк. 3-27; спр. 13, арк. 3; спр. 14, арк. 3-7; спр. 27, арк. 30, 31-32; ф. 1216, оп. 3, спр. 24, арк. 3- 24; спр. 109, арк. 75; Держархів Харківської області, ф. 18, оп. 21, спр. 251, арк. 11-19 зб, 23 зб., 33-33 зб.

*Колишній Тетянинський комітет

**Кількість установ з надання допомоги біженцям за доби УЦР – УНР
(вибіркові дані)**

		ГНЗУБ	Комітети земських і міських самоврядувань	Етнічні комітети					ВКДЖВ*	Комітети ВЗС, ВСМ, КПЗФ ВСМ	Інші	Усього
				польські	литовські	латиські	єврейські	інші				
1.	Волинська	1	1	2	-	-	1	-	1	2	1	9
2.	Катеринославська	1	11	2	1	1	1	2	9	-	-	28
3.	Київська	1	1	2	1	1	1	2	1	1	1	12
4.	Подільська	1	3	3	-	-	-	-	1	1	-	9
5.	Полтавська	1	16	3	3	-	1	-	7	-	1	32
6.	Таврійська	-	3	-	-	-	-	-	1	-	-	4
7.	Харківська	1	15	5	1	1	3	1	1	1	3	32
8.	Херсонська	1	12	9	1	2	4	3	-	-	1	33
9.	Чернігівська	1	13	2	1	-	1	-	1	1	1	21
	<i>Усього</i>	<i>8</i>	<i>75</i>	<i>28</i>	<i>8</i>	<i>5</i>	<i>12</i>	<i>8</i>	<i>22</i>	<i>6</i>	<i>8</i>	<i>180</i>

ЦДАВО України, ф. 799, оп.1, спр. 6, арк. 3, 12, спр. 12, арк. 3 - 27; спр. 13, арк. 3; спр. 14, арк. 3 - 7; спр. 27, арк. 30, 31 - 32; ф. 1216, оп. 3, спр. 24, арк. 3- 24; спр. 109, арк. 75; Держархів Харківської області, ф. 18, оп. 21, спр. 251, арк. 11 - 19 зб, 23 зб., 33 - 33 зб.

*колишній Тетянинський комітет

Додаток 2.9

**Комітети надання допомоги та етнічний склад біженців у Катеринославській губернії
(на 1 серпня 1917 р.)**

№ п/п	Назва місцевості та організації	Загальна кількість	Росіяни	Поляки	Литовці	Латиші	Євреї	Інші
Губернські повітові комітети								
1.	Олександрійський повітовий комітет	24769	24769	-	-	-	-	-
2.	Бахмутський повітовий комітет	15650	7417	2040	556	485	443	4909
3.	Верхньодніпровський повітовий комітет	17125	16272	197	30	20	26	580
4.	Марупольський повітовий комітет	30846	27192	109	39	64	12	3430
5.	Новомосковський повітовий комітет	23548	16980	3670	848	240	-	1818
6.	Павлоградський повітовий комітет	22199	20494	194	53	53	-	1458
7.	Слов'яносербський повітовий комітет	4470	4470	-	-	-	-	-
На обліку повітових комітетів		160836	138808	16867	1568	840	527	12226
Міські комітети								
1.	Бахмутський міський комітет	2556	767	-	41	62	-	1686
2.	Верхньодніпровський міський комітет	1158	381	-	-	-	-	777
3.	Маріупольський міський комітет	1226	902	-	-	86	-	238
4.	Луганський міський комітет	4391	4391	-	-	-	-	-
5.	Павлоградський міський комітет	660	626	-	-	34	-	-
6.	Новомосковський міський комітет	483	483	-	-	-	-	-
На обліку міських комітетів		10474	7550	-	41	182	-	701
Етнічні комітети								
1.	Руський центральний комітет	5975	5975	-	-	-	-	-
2.	Губернське відділення ЦОК	14381	-	14381	-	-	-	-
3.	Відділення ПОДЖВ	23213	-	23213	-	-	-	-
4.	Литовське товариство	6081	-	-	6081	-	-	-
5.	Латиське товариство	3013	-	-	-	3013	-	-
6.	Єврейський комітет	17698	-	-	-	-	17698	-
На обліку етнічних комітетів		70361	5974	37594	6081	3013	17698	-
Усього		241671	152333	44461	7690	4035	18225	14927

**Кошторис утримання губернських нарад у справах біженців,
ухвалений КН у СБ на останню чверть 1917 р.**

№	Назва наради	Утримання урядовців	Канцелярські витрати	Відрядження	Екстрена допомога біженцям	Утримання завідуючого справами наради	Усього (крб.)
1	Полтавська	1575	120	225	300	-	2220
2	Харківська	<i>Немає відомостей, але, наприклад, має бути</i>					2500
3	Херсонська	1500	_*	-	-	900	2400
4	Чернігівська	975	75	-	-	900	1915
5	Подільська	960	60	-	-	1200	2220
6	Волинська	1725	150	-	-	750	2625
7	Київська	1725	150	-	-	1050	3000
8	Катеринославська	<i>Немає відомостей, але, наприклад, має бути</i>					3000
	Разом						19915
9	Одеська міська	<i>На цей час існують наради</i>					2000
10	Миколаївська	<i>На цей час існують наради</i>					2000
11	Таврійська	<i>На цей час існують наради</i>					2200
12	Річицька	<i>На цей час існують наради</i>					2000
13	Холмщина	<i>На цей час існують наради</i>					2000
	<i>Усього</i>						<i>31115</i>

ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 4, арк. 2.
Даних не подано

Кількість польських біженців з Королівства Польського в Україні (1918 р.)
(за даними консультанта української делегації у Брест-Литовську С. Москалевського)

	Назва губернії теперішнього перебування	Калишська	Келецька	Люблінська	Ломжинська	Петроковська	Плоцька	Радомська	Сувальська	Варшавська	Усього
1	Харківська	206	253	5291	3028	532	463	1192	688	7249	18902
2	Херсонська	75	214	908	351	266	111	634	266	1713	4538
3	Чернігівська	124	216	5937	5888	254	260	547	277	3642	17145
4	Катеринославська	184	191	4495	2894	431	316	1362	609	13498	23980
5	Київська	250	369	10068	6250	708	736	1772	291	9420	29864
6	Подільська	239	100	656	621	144	85	230	56	1650	3781
7	Полтавська	70	193	3258	1611	765	700	567	338	5125	12627
8	Таврійська	29	3	706	538	19	17	72	65	720	2169
9	Волинська	175	322	2950	871	132	51	280	38	1681	6500
	<i>Усього</i>	<i>1352</i>	<i>1861</i>	<i>34269</i>	<i>22052</i>	<i>3251</i>	<i>2739</i>	<i>6656</i>	<i>2628</i>	<i>44698</i>	<i>119 506</i>

**Порівняльні дані норм утримання біженців Першої світової війни
(1916 - 1917 рр.)**

№ п/п	Назва статті витрат	«Керівні положення» 2 березня 1916 р.	Ухвала ОН з УБ 6 травня 1917 р.	Строки вступу у дію
1.	Продовольча допомога	6 крб./ 1 місяць	12 крб./ 1 місяць	Липень
2.	Квартирне утримання			
	У Петрограді, Москві, Києві, Одесі, Харкові, Катеринославі	2 крб./ 1 місяць	4 крб./ 1 місяць	Жовтень
	Міста губерньського і повітового підпорядку- вання	2 крб./ 1 місяць	3 крб./ 1 місяць	«-»
	Сільська місцевість	1 крб. 20 коп. / 1 місяць	2 крб./1 місяць.	«-»
3.	Кредит на одяг і взуття	10 крб. /на півріччя	15 крб. /на півріччя	Липень
4.	Оплата лікування одного стаціонарного хворого	Безкоштовно в земських меди- чних закладах	1 крб. 80 коп. за лікування одного стаціонарно хворого	Липень

*Держархів Харківської області, ф. 18, оп. 21, спр. 251, арк. 1.
Законы и распоряжения о беженцах. Выпуск II. – С. 120–125.*

**Підвищення цін на предмети першої необхідності у Полтаві
(травень – листопад 1917 р.)**

№ п/п		Травень	Листопад	% Збільшення
1.	Хліб чорний цілий	60 коп.	2 крб.	233
2.	Фунт білого хліба	15 коп.	24 коп.	60
3.	Крупа гречана	20 коп.	55 коп.	175
4.	Свинина	65 коп.	1,30 крб.	100
5.	Сало свиняче	1,2 крб.	3,20 крб.	166
6.	Смалець	1,2 крб.	5 крб.	316
7.	Масло коров'яче	2 крб.	7 крб.	250
8.	Олія	1 крб.	2,5 крб.	150
9.	Фунт сметани	80 коп.	2 крб.	150
10.	Молока кварта	40-45 коп.	2 крб.	400
11.	Яйця 10 шт.	70 коп.	2, 5 крб	250
12.	Чай	2 крб.	16 крб.	700
13.	Цукор	20 коп.	1,5 крб.	650
14.	Мило	52 коп.	2,5 крб	400
15.	Керосин	11 коп.	17 коп.	50
16.	Спирт денатурат	1,3 крб.	1,82 крб.	45
17.	Сірники	50 коп.	1,2 крб.	130
18.	Дрова пуд	80 коп.	2 крб.	150
19.	Чоботи	50 крб.	150 – 200 крб.	200-250
20.	Черевики	32, 45 крб.	120-150 крб.	300-400
21.	Шерстяна тканина	8 крб.	40 крб.	400
22.	Сукно	25 - 30 крб.	80 крб.	200

**Порівняльні ціни у Херсонському повіті Херсонської губернії
(1914 – 1917 рр.)**

№ п/п	Назва	До війни 1914 р. (крб.)	Серпень 1915 р.	Серпень 1916 р.	Серпень 1917 р.
1	Кінь «робочий»	66	72	146	397
2	Корова	47	55	154	373
3	Свиня	16	19	43	129
4	М'ясо яловиче 1 ф.	0,12	0,14	0,37	0,68
5	Сало свиняче 1 ф.	0,23	0,25	0,67	1,45
6	Олія 1 ф.	0,14	0,17	0,39	1,31
7	Сіль кухонна 1 ф.	0,01	0,02	0,03	0,35
8	Мило 1 ф.	0,12	0,18	0,54	0,75
9	Сірники 1 дес.	0,10	0,19	0,47	0,54
10	Керосин 1 ф.	0,05	0,06	0,09	0,17

Общій административный и хозяйственный отчет Херсонской земской управы за 1916 г. – Херсон: [Б.и.], 1917. – С. 4–5.

**Норми утримання біженців, прийняті на засіданні Виконкому Крайової наради у справах біженців
2 грудня 1917 р.**

№ п/ п	Напрямок	Частка біженців, які отримували допомогу	На одного біженця	Категорії біженців, яким не передбачалася грошова допомога
1.	Норми харчування	60 % від загальної кількості зареєстрованих біженців	7 крб. 50 коп. на місяць	Біженців, які перебували у притулках різних типів – притулках, гуртожитках, інтернатах, навчальних майстернях*
2.	Оплата за помешкання	50 % від загальної кількості зареєстрованих біженців, включаючи тих, що перебувають у притулках різних типів	2 крб. на місяць в селах	-
3.	Одяг	15 % від загальної кількості зареєстрованих біженців включаючи тих, що перебувають у притулках різних типів	5 крб. на три місяці	-
4.	Амбулаторна допомога	Для усіх зареєстрованих біженців	25 коп. на місяць	Немічні біженці, які перебували у притулках
5.	Баня і мило	Для усіх зареєстрованих біженців	20 коп. на місяць	-
6.	Притулки	Київ	25 крб. на місяць	-
		Решта місцевостей	20 крб. на місяць	

Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 216, арк. 13 зб.

*Діти, які відвідували школи, навчальні майстерні, інші навчальні заклади продовжували отримувати харчову допомогу.

**Кошторис витрат на допомогу біженцям Харкова
у квітні – червні 1917 р. (колишній Тетянинський комітет)**

№ п/п	Стаття витрат	Передбачено кошторисом	Фактично виділено	Фактично витрачено	Знову затребувано
1.	Притулок лютеранський	3150 крб.	2310 крб.	3754,59 крб.	1444,59 крб.
2.	Притулок-майстерня	5250 крб.	нічого	4042,30 крб.	4042,30 крб.
3.	Притулок-розподільник	3960 крб.	нічого	3349,71 крб.	3349,71 крб.
4.	Дитячі садки (9)*	41250 крб.	13200 крб.	1877,82 крб.	5576,82 крб.
5.	Літні дитячі майданчики (травень - червень)	13000 крб.	нічого	3336, 99 крб.	3336, 99 крб.
5.	Задоволення духовних потреб	30000 крб.	нічого	7145,50 крб.	7145,50 крб.
6.	Додаткове харчування	30000 крб.	нічого	28876,20 крб.	28876,20 крб.
7.	Канцелярія дитячої секції	600 крб.	нічого	608,96 крб.	608,96 крб.
8.	Притулки для пристарілих біженців	13500 крб.	нічого	8071,71 крб.	8071,71 крб.
	<i>Усього</i>	<i>140710 крб.</i>	<i>15510 крб.</i>	<i>77962,78 крб.</i>	<i>62452 крб.</i>

Держархів Харківської області, ф. 18, оп. 21, спр. 251, арк. 1.

*Вказано кількість закладів.

Додаток 2.17

**Типологія закладів соціального захисту дітей-біженців та норми їх утримання
(ухвалено ОН з УБ 29 березня 1917 р.)**

№ п/п	Назва	Тип закладу	Статті витрат	I Категорія	II Категорія
1.	Інтернати	Заклади, що знаходилися при середніх навчальних закладах*	I. За утримання протягом одного місяця однієї особи, включаючи утримання, приміщення, навчання, навчальні посібники, харчування, одяг, взуття, білизну і медичну допомогу.	45 крб.	40 крб.
			II. Усе теж саме, але без навчання.	40 крб.	35 крб.
2.	Гуртожитки	Заклади, які перебували окремо від навчального закладу	За утримання протягом одного місяця однієї особи, включаючи утримання, приміщення, харчування, одяг, взуття, білизну і медичну допомогу.	35 крб.	30 крб.
3.	Притулки	Заклади для дітей шкільного віку, старших за 5 років, подібні до навчальних закладів	За утримання протягом одного місяця однієї особи: утримання, навчання, виховна частина, квартира, навчальні і допоміжні посібники, харчування, одяг, взуття, білизна і медична допомога.	30 крб.	22 крб.
4.	Навчальні майстерні з гуртожитками	Для дітей шкільного віку	За утримання протягом одного місяця однієї особи: утримання, навчання фаху, плата майстрам і за матеріали для роботи, приміщення, харчування, одяг, взуття, білизна і медична допомога.	30 крб.	25 крб.
5.	Початкові школи	Для «приходячих» дітей старших за 5 років**	I. За навчання, навчальні посібники і приміщення під школу протягом одного місяця на кожного учня	3 крб.	3 крб.
			II. Теж саме і «гарячі сніданки».	9 крб.	8 крб.
6.	Притулки-«вогнища»	Для дітей до 7 років, які не мають зв'язку із батьками	За утримання однієї дитини протягом одного місяця: утримання, навчання, виховна частина, квартира, навчальні і допоміжні посібники, харчування, одяг, взуття, білизна і медична допомога.	30 крб.	22 крб.
7.	Ясла-«вогнища»	Для дітей до 7 років, які мають зв'язок із батьками***	За утримання однієї дитини протягом одного місяця, при чому в утримання входить денне перебування дитини, її харчування і медична допомога, але без одягу, взуття і білизни.	10 крб.	8 крб.

Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 231, арк. 52 – 52 зб.

*Норми чинні лише протягом навчального року

**Зазначені суми виділяються лише на оплату навчального процесу.

***Норми прийняті за умов отримання батьками державної грошової допомоги.

I категорія – установи у Петрограді, Москві, Одесі, Києві, деяких курортах і районі воєнних дій; II категорія – установи в губернських і повітових містах

Додаток 2.18

Школи для польських дітей-біженців, які перебували на утриманні Харківського губернського відділення ЦОК (осінь 1917 р.)

№ п/п	Місцерозташування	Повіт	Кількість дітей
1.	Липова Роща	Харківський	90
2.	Мерефа	Харківський	80
3.	Безлюдівка	Харківський	40
4.	Рашкіна Дача	Харківський	50
5.	Журавлівка	Харківський	60
6.	Основа	Харківський	160
7.	Жихар	Харківський	50
8.	Люботин	Валківський	70
9.	Місто Богодухів	Богодухівський	80
10.	Торстянець	Охтирський	35
11.	Лебедин	Лебединський	15
12.	Місто Суми	Сумський	50
13.	Місто Білопіль	Сумський	70
14.	Нижня Сироватка	Сумський	50
15.	Нижня Сироватка	Сумський	50
16.	Вири	Сумський	30
17.	Краматорськ	Ізюмський	160
18.	Лиман	Ізюмський	60
19.	Піски	Ізюмський	50
20.	Цареборисів	Ізюмський	40
21.	Замостя	Зміївський	40
22.	Осинівка	Зміївський	120
23.	Місто Куп'янськ	Куп'янський	60
24.	Куп'янськ-Вузловий	Куп'янський	70
25.	Вовчанськ	Вовчанський	120
26.	Мартова	Вовчанський	50
Усього			1750

**Соціальний захист дітей-біженців у Херсонській губернії
(осінь 1917 р.)**

Назва комітету		Напрямки допомоги	Кількість дітей
Херсонський міський комітет		Утримання захистку	20
		Навчання у двох школах	60
		Дитячий захисток	50
Єлисаветградський міський комітет		Помешкання	25
		Захисток	120
		Навчання в школі	310
Криворізький комітет піклування про біженців		Захисток	45
		Навчання у школі	34
		Оплата за навчання	24
Тимчасовий Херсонський комітет допомоги біженцям Королівства Польського		Захисток	30
		Навчання в школах з «гарячими сніданками»	227
Губернське відділення ЦОК	Херсон	Притулок	20
	Єлисаветград	Захисток із спільним проживанням для дітей від 5 років	45
	Олександрія	Захисток для «приходячих дітей»	20
	Знам'янка	Захисток для «приходячих дітей» на зразок початкової школи	50
	Голта	Захисток для «приходячих дітей» на зразок початкової школи	25
	Михайлівка	Захисток для «приходячих дітей» на зразок початкової школи	25
Гданцевський польський комітет ПТДЖВ		Захисток з гуртожитком	20
		Навчання у школах	80
Губернський єврейський комітет	Єлисаветград	«Вогнище»	103
		«Вогнище»	76
	Єлисаветград	Навчання з «гарячими сніданками»	706
		Оплата за науку	12
Херсонський міський єврейський комітет		«Вогнище»	55
		Оплата за навчання в середній школі	28
		Оплата за навчання з «гарячими сніданками»	142
Усього			2352

Додаток 2.20

Список дітей незаможних польських біженців, які відвідували навчальні заклади містечка Кривий Ріг Херсонської губернії

№ п/п	Назва закладу	Клас	Плата за на- вчання 1917/1918 рр.	Плата за вступ
<i>Комерційне училище</i>				
1.	Борковська Анеля	підготовчий	160 крб.	
2.	Купа Вацлав	1	170 крб.	
3.	Чиж Леон	1	170 крб.	
4.	Кутило Юліан	1	170 крб.	100
5.	Циховська Галина	1	170 крб.	
6.	Цизмер Сигізмунд	2	190 крб.	
7.	Циж Леонард	2	190 крб.	
8.	Кутило Анеля	2	190 крб.	100
9.	Войтович Владислав	3	220	
10.	Цизмер Тадеуш	5	240	
11.	Циховський Казимир	6	240	
12.	Циховський Тадеуш	8	250	
<i>Чоловіча гімназія Головченка</i>				
13.	Файфер Маріян	підготовчий	90	
14.	Каминський Леон	1	95	
15.	Войтович Йосип	1	95	
16.	Цизмер Казимир	1	95	
<i>Жіноча гімназія Головченка</i>				
17	Ченторицька Юзефа	підготовчий	90	
18	Файфер Ірена	1	100	
19	Цизмер Марія	1	100	
20	Войцеховська Ядвіга	4	125	
	Усього		3150 крб.	200
			3350 крб.	

Додаток 2.21**Кількість водного транспорту, необхідна для реевакуації
біженців Першої світової війни (весна 1918 р.)**

№ п/п	Тип пароплаву та його приналежність	Кількість пароплавів	Кількість одночас- но перевезених біженців
1.	Малого типу	22	5000
2.	Буксирні	12	12000
3.	Приватні вантажні	2	1200
4.	Пароплави акціонерних товариств	17	12000
	<i>Усього</i>	53	30200

ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1609, арк. 25.

Додаток 2.22**Напрямки та час руху водного транспорту для перевезення
біженців Першої світової війни (весна 1918 р.)**

№ п/п	Напрямок руху	Протяжність /верст	Час перебу- вання у дорозі
1.	Пирогівка – Макошино	200	1 доба
2.	Макошино – Київ	300	1,5 доби
3.	Київ – Пінськ	590	3,5 доби
4.	Катеринослав – Київ	485	3 доби
5.	Київ – Жлобин	410	2,5 доби

ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1609, арк. 25. зв.

Додаток 2.23**Чисельність і тривалість руху шосейними дорогами
біженців Першої світової війни (весна 1918 р.)**

№ п/п	Напрямок	Відстань	Кількість осіб	Час руху
1.	Чернігів – Київ	140 верст	12 – 15 тисяч	2 тижні
2.	Київ – Житомир	Близько 140 верст	До 30 тисяч	3 тижні
3.	Житомир – Рівне	Близько 150 верст	100 тисяч	3 тижні
4.	Рівне – Радивилів	80 верст	50 тисяч	3 тижні
5.	Рівне – Луцьк	60 верст	Близько 200 тисяч	_*

ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1609, арк. 8 зв.

* Дані не подано.

Пункти допомоги на шляхах руху біженців Першої світової війни (весна 1918 р.)

	Назва	Кількість	
		На підставі медико-харчової підкомісії	На підставі «Пояснювальної записки до проекту закону про реевакуацію біженців»
Пункти харчування	На залізницях і водних шляхах 1 тис. осіб кожен	35	35
	На ґрунтових шляхах на 1 тис. осіб кожен	15	15
	На ґрунтових шляхах на 2 тис. осіб кожен	22	22
	На залізницях і водних пунктах на 2 тис. осіб на день кожен	6	6
	На залізницях і водних шляхах 2,5 тис. осіб кожен	5	5
	На ґрунтових шляхах на 2,5 тис. осіб на день кожен	5	5
	Склади-пекарні на водних шляхах	10	10
Медико-санітарні пункти	Епідемічні пункти на 50 осіб	30	30
	Медико-санітарні пункти на 15 осіб	60	60
	Лікарські пункти на пароплавах	14	14
	Фельдшерські пункти у потягах	5	70
	Ветеринарно-лікарські пункти	8	8
	Ветеринарно-фельдшерські пункти	-	5
	Лазні на 100 осіб	6	21
	Рухомі дезінфікуючі лазні на залізницях на 50 осіб	1	1
Інші пункти забезпечення потреб біженців	Чоботарські майстерні на 1 тис. пар взуття на місяць	5	5
	Асенізаційні обози	-	8
	Ковальсько-шорні майстерні	-	5
	Кухні	60	60
	Хлібопекарні	60	60
	Бараки	250	250
	Криниці з помпами	50	50
	Ретиради (вбиральні) найпростішого типу	65	65
	Навіси для стаєнь та для харчування біженців	55	55
	Усього	767	865

**Асигнування з Державної скарбниці УНР
на реалізацію плану реевакуації біженців Першої світової війни (весна 1918 р.)**

Назва інституції	Кількість	Одноразово на влаштування	Щомісячно	Разом на все	Разом щомісячно	Разом потрібно на 1 місяць	Потрібно всього (крб.)
Пункти харчування							
На 1 тис. осіб на залізницях і водних шляхах	35	27000	38000	945000	1347500	2.292.500	6.335.000
На ґрунтових шляхах на 2 тис. осіб кожен	15	27000	113.500	405.000	1.702.500	2.107.500	7.215.000
На ґрунтових шляхах на 2 тис. осіб кожен	22						10.582.000
На залізницях і водних пунктах	6	48000	69026	48800	414156	702156	1.944.624
На 2,5 тис. осіб на дорогах і водних шляхах	5	59000	85800	295000	429000	724000	2.011.900
Пункти харчування на ґрунтових шляхах	5	590	332300	295000	1661500	1.956.500	-
Склади-пекарні на водних шляхах	10	10258	54446	102580	544460	647040	2.280.420
Медико-санітарні пункти							
Епідемічні пункти на 50 осіб	30	35000	17938	1050000	538140	1588140	3.202.560
Медико-санітарні пункти на 15 осіб	60	10194	4882	611640	292920	904560	1.783.320
Лікарські пункти на пароплавах	14	1000	1674	14000	23436	37436	107.744
Фельдшерські пункти у потягах	70	965	1204	67550	84280	151830	404.670
Ветеринарно-лікарські пункти	8	1500	2050	12000	16400	28400	77.600

Ветеринарно-фельдшерські пункти	5	1500	1650	7500	8250	15750	40.500
Лазні на 100 осіб	15	11076	35533	166125	532995	699120	2.298.105
Рухомі дезінфікуючі лазні на залізницях на 50 осіб	1	8682	20497	8682	20497	29179	90.670
Лазні на 100 осіб	6	50000	-	300000	-	30000	300.000
Інші пункти забезпечення потреб біженців							
Чоботарські майстерні на 1 тис. пар на місяць	5	2440	7237	12200	36185	48385	156.940
Асенізаційні обози	8	8000	4401	6400	35208	99208	204.932
Ковальсько-шорні майстерні	5	2200	12730	11000	63650	74650	265.600
Кухні	60	3500	-	210000	-	210000	210.000
Хлібопекарні	60	3500	-	210000	-	210000	210.000
Бараки	250	4000	-	65000	-	65000	65.000
Криниці з помпами	50	1300	-	65000	-	65000	65.000
Ретиради	65	700	-	65000	-	45500	45.000
Навіси для стаєнь	20	3000	-	60000	-	60000	60.000
Навіси для харчування біженців	35	700	-	245000	-	245000	245.000
Усього	865	-	-	7 546 777	12 535 857	20 082 634	57 690 205
Крім того, на центральний при біженецькому департаменті рахунок 1,5% із щомісячних видатків	-	17366	20000	173166	200000	217366	817000
На оплату за перевезення біженців водними шляхами	-	-	-	1550000	-	1550000	1550000
Усього	-	-	-	9 114 143	12 735 857	21 850 000	60 057 205

ЦДАВО України, ф. 2199, оп. 3, спр. 3, арк. 6–6 зб.

**Структура та функції біженецького департаменту
Міністерства внутрішніх справ Української Держави (травень 1918 р.)**

Назва відділів	Функції департаменту і відділів	№ телефону департаменту	Керівник
	Піклування біженців. Допомога повернутися на рідні міста, допомога грошова, матеріальна, юридична і санітарно-медична, винагорода за завдані збитки та майно, втрачене у війні.	55-04	Директор департаменту Старицький Юрій Михайлович
1) Загальний відділ	Бухгалтерія, персональний склад, а також справи, які не торкаються інших відділів.	—	Барвінський Микола (Микита) Григорович
2) Біженецький відділ	Допомога біженцям грошми, одягом, помешканням, притулки дитячі й освіта на місцях.	—	—
3) Реевакуаційний відділ	Реевакуація біженців та допомога в дорозі харчуванням і ліками.	—	Мікулін Павло Миколайович
4) Ліквідаційно-позичковий (позичково-бухгалтерський)	Допомога у відбудові зруйнованих будинків біженців і винагорода за всякі шкоди, які пов'язані з війною і позики особам, які потерпіли від внутрішньої і зовнішньої війни.	—	—

Додаток 3.2

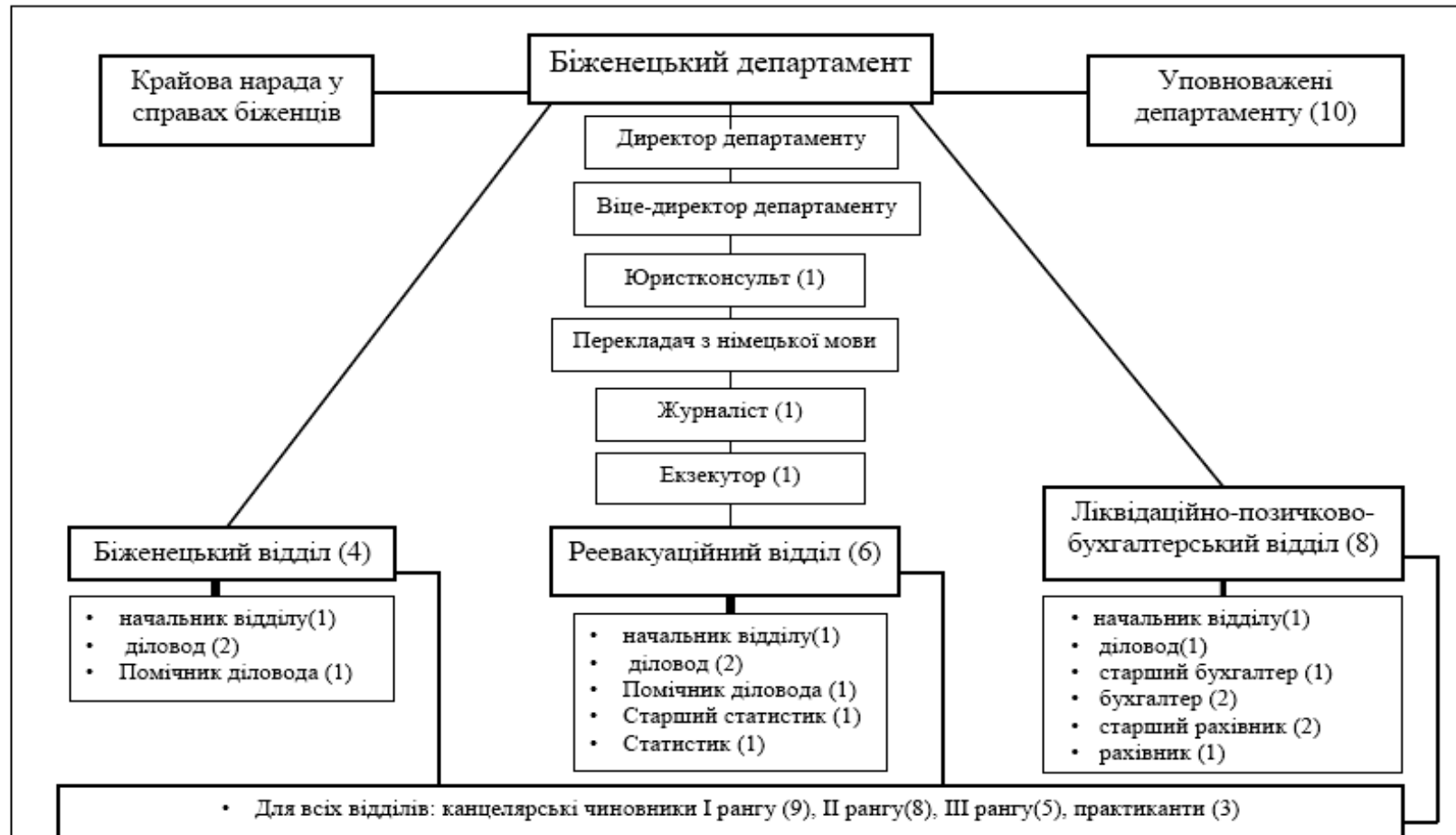
Список урядовців біженецького департаменту МВС Української Держави (травень 1918 р.)

№ п/п	Посада	Прізвище, ім'я, по-батькові	Час вступу на посаду	Наказ про призначення на посаду
1.	Директор департаменту	Старицький Юрій Михайлович	19/XII 1917 р.	Не вказано
2.	Помічник директора	Гаспар'ян Врамшпу Арутюнович	27/XI 1917 р.	7/XII 1917 р. № 51
3.	Уповноважені	Кустовський Вадим Петрович	1/IV 1918 р.	30/III 1918 р. № 188
4.		Васильчук Антон Климович	25/III 1918 р.	Не вказано
5.		Старовойтенко-Блинов Василь Степанович	10/IV 1918 р.	19/IV 1918 р. № 261
6.		Менжинський Іван Феофанович	1/V 1918	Не вказано
7.	Завідуючі відділами	Барвинський Микита Григорович	15/III 1918 р.	23/III 1918 р. № 168
8.		Мікулін Павло Миколайович	1/III 1918 р.	20/III 1918 р. № 163
9.	Діловоди	Левицький Карпо Олександрович	12/I 1918 р.	16/I 1918 р. № 142
10.		Матіюк Антон Васильович	Не вказано	Не вказано
11.		Тимошенко Ольга Гнатовна	4/XI 1917 р.	4/XI 1917 р. № 49
12.		Гендрихов Олексій Федорович	1/V 1918 р.	Не вказано
13.	Помічники діловодів	Грицак Євген Михайлович	13/IX 1917 р.	Не вказано
14.		Квятковський Іван Олександрович	17/I 1918 р.	14/I 1918 р. № 142
15.	Помічники бухгалтерів	Міняйловський Архип Семенович	15/III 1918 р.	III 1918 р. № 168
16.		Романенко Петро Наумович	25/IV 1918 р.	1/V 1918 р.

17.	Урядовці 1 класу	Мокроус Варвара Гнатовна	1/XII 1917 р.	30/XI 1917 р. № 44
18.		Заяць Іван Пилипович	4/IV 1918 р.	13/IV 1918 р. № 241
19.		Вітерова Марія Олександрівна	17/ IV 1918 р.	Не вказано
20.	Урядовці 2 класу	Маліончук Петро Никифорович	7/III 1918 р.	20/III 1918 р. № 164
21.		Добржанська Людмила Володимирівна	17/I 1918 р.	18/IV 1918 р. № 257
22.		Концевич Леонід Ларіонович	15/III 1918 р.	23/III 1918 р. № 168
23.		Здун Ілля Васильович	1/V 1918 р.	1/V 1918 р.
24.		Шульга Надія Іванівна	25/IV 1918 р.	Не вказано
25.	Урядовці 3 класу	Левицька Ірина Антоновна	18/I 1918 р.	16/I 1918 р. № 142
26.		Арандаренко Олексій Олексійович	23/IV 1918 р.	Не вказано
27.	Машиністки	Захарченко Марія Івановна	1/XI 1917 р.	1/XI 1917 р. № 12
28.		Слобовська Ванда Ричардовна	15/III 1918 р.	23/III 1918 р. № 168
29.		Майкова Кіра Миколаївна	10/IV 1918 р.	13/IV 1918 р. № 208
30.	Кур'єри	Братах Павло Антонович	9/I 1918 р.	8/IV 1918 р. № 208
31.		Давиденко Павло Якимович	Не вказано	8/IV 1918 р. № 208

ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 1, спр. 14, арк. 1–2 зб.

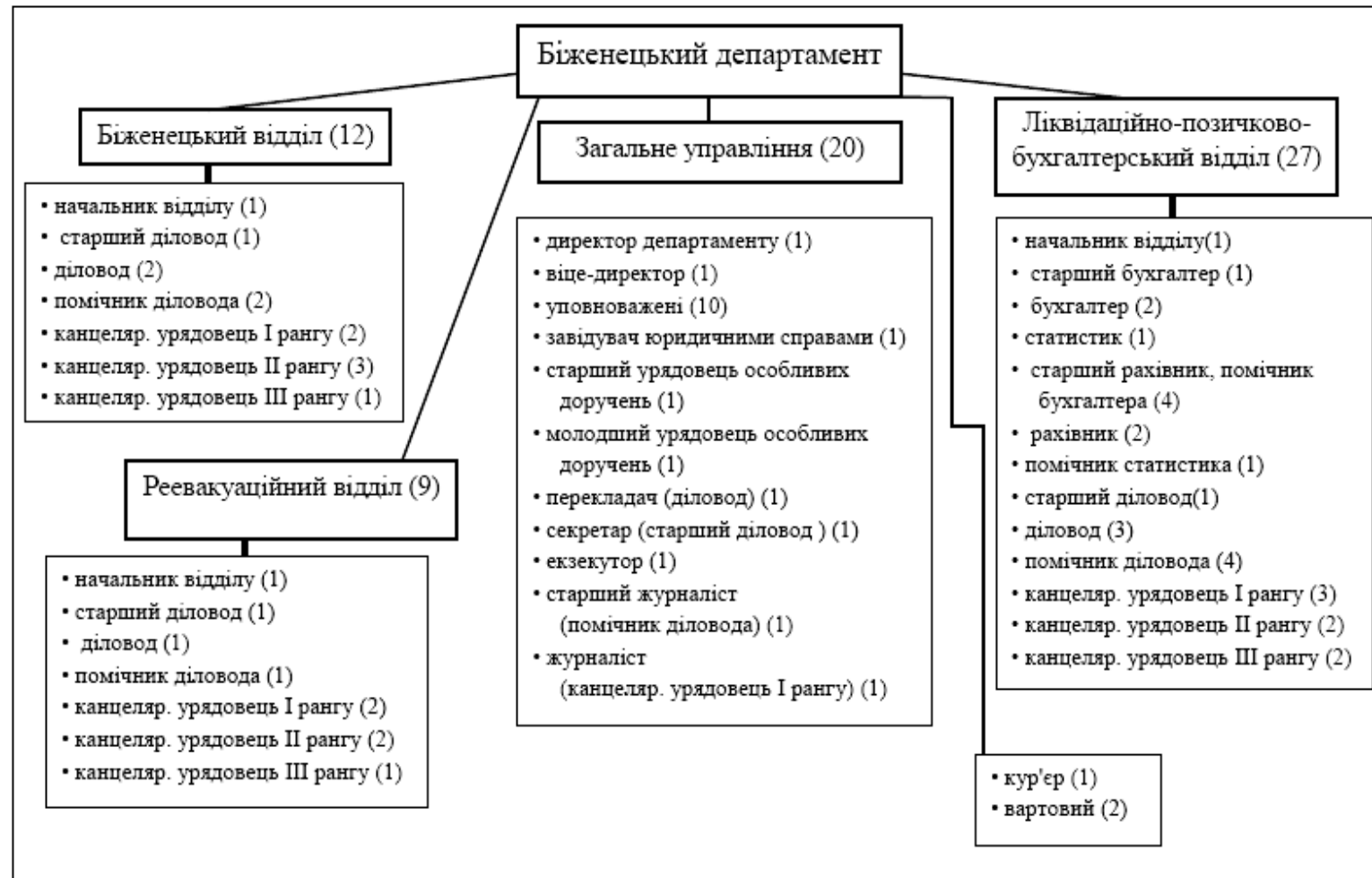
Структура і штати біженецького департаменту МВС Української Держави (серпень 1918 р.)

Заробітна плата службовців біженецького департаменту МВС Української Держави (травень – серпень 1918 р.)

Назва посади	Розмір окладу			
	травень		серпень	
	річний	щомісяця	річний	щомісяця
Директор Департаменту	10800	900	15000	1250
Віце-директор	9000	750	12000	1000
Уповноважений	7200	600	9600	800
Юрисконсульт	-	-	10800	900
Перекладач німецької мови	-	-	6600	550
Журналіст	-	-	5400	450
Екзекутор	-	-	5400	450
Начальник відділу	7200	600	10000	833
Діловод	5400	450	6600	550
Помічник діловода	4500	375	5400	450
Старший статистик	-	-	7200	600
Статистик	-	-	6600	550
Старший бухгалтер	-	-	9000	750
Бухгалтер	-	-	7200	600
Помічник бухгалтера	4500	375	-	-
Старший рахівник	-	-	5400	450
Рахівник	-	-	4800	400
Канцелярський чиновник I розряду	-	-	4200	350
II розряду	-	-	3600	300
III розряду	-	-	3000	250
Урядовець I класу	3600	300	-	-
Урядовець II класу	3000	250	-	-
Урядовець III класу	2400	200	-	-
Практикант	-	-	1800	150
Машиністка	3000	250		
Кур'єр	1800	150		

Структура і штати біженецького департаменту МВС Української Держави (жовтень 1918 р.)

Список губернських старост та отаманів Української Держави (квітень – грудень 1918 р.)

Адміністративна одиниця		Прізвище, ім'я, по-батькові	Дата призначення
Губернії	Волинська	Андро Дмитро Федорович	4 травня
	Катеринославська	Черніков Іван Іванович	4 травня
	Київська	Чарторижський Іван Львович	9 травня
		Андріанов Павло Маркович	30 серпня
		Федоренко Василь Тимофійович	19 листопада
		Андріанов Павло Маркович	30 листопада
	Подільська	Кисельов Сергій Іванович	13 травня
	Полтавська	Іваненко Сергій Сергійович	4 травня
		Величко Сергій Володимирович	18 листопада
		Яновський Дмитро Гаврилович	20 листопада
	Харківська	Заліський Петро Іванович	4 травня
		Турчанінов Леонід Миколайович	17 липня
		Шидловський Сергій Олексійович	23 жовтня
	Херсонська	Піщевич Семен Григорович	9 травня
	Холмська	Скоропис-Йолтуховський Олександр Філаретович	8 червня
Отаманства	Чернігівська	Савицький Микола Петрович	13 травня
		Висоцький Микола Васильович	9 липня
Округи	Поліська	Патон Петро Оskarович	30 серпня
	Таврійська	Десницький Олександр Васильович	20 червня
Отаманства	Київський міський отаман	Хануков О.П.	13 травня
		Маршалк Карл Петрович	19 жовтня
	Миколаївський міський отаман	Де-Бонді Едуард Леопольдович	13 серпня
	Одеський міський отаман	Муштафін Володимир Андрійович	27 травня

Харченко Т.О. Становлення місцевих органів виконавчої влади та самоврядування в Українській державі (квітень – грудень 1918 р.). – С. 270–285; Підлісний Д.В. Формування системи місцевих органів державної адміністрації та самоврядування Харківської губернії за часів гетьманату П. Скоропадського (квітень – грудень 1918 року). – С. 219–220.

Список консулів Української Держави

	Місце перебування	Прізвище та ім'я	Дата призначення
Генеральні консули /посада 5 класу/			
1.	Москва	Кривцов Олександр	5. 07. 1918 р.
2.	Петроград	Веселовський Сергій	5. 07. 1918 р.
Консульські агентства 1 розряду /посада 6 класу/			
1.	Мінськ	Квасницький Анатоль	30. 05. 1918 р.
2.	П'ятигорськ	Боржинський Федір	20. 09. 1918 р.
3.	Гельсінфорс	Сливенко Петро	4. 07. 1918 р.
4.	Самара	Багрій Олександр	5. 07. 1918 р.
5.	Ново-Черкаськ	Мищенко Володимир	16. 08. 1918 р.
6.	Тифліс	Кулінський Олексій	20. 07. 1918 р.
7.	Батум	Засядько Євген	4. 07. 1918 р.
8.	Омськ	Адамович	18. 07. 1918 р.
9.	Ташкент	Лось-Коліндзян Іван	11. 07. 1918 р.
10.	Ново-Ніколаєвськ	Суховерський Йосип	27. 08. 1918 р.
Консульські агентства 2 розряду /посада 7 класу/			
1.	Рига	Бендеровський Никифор	1. 10. 1918 р.
2.	Казань	Бочило Пилип	5. 07. 1918 р.
3.	Царицин	Перепичай Петро	4. 07. 1918 р.
4.	Саратов	Яковлів Іван	5. 07. 1918 р.
5.	Орша	Пожар Олекса	25. 08. 1918 р.
6.	Пенза	Богданівський Федір	20. 05. 1918 р.

**Відомість про видачі платні урядовцям Ковельської репрезентатури*
Міждержавної Комісії у справах повернення біженців (липень 1918 р.)**

№ п/п	Кому видано	Сума / крб.
1.	Репрезентанту Павлу Климентійовичу Васильчуку	600
2.	Сергію Леонідовичу Романовському	450
3.	Осипу Івановичу Левко	450
4.	Василію Миколайовичу Кухшо	300
5.	Івану Владиславовичу Саткевичу	300
6.	Володимиру Петровичу Туревичу	300
7.	Олександрі Василівні Шамборант (перекладачка)	300
8.	Представнику Репрезентатури в Голобах Михайлу Івановичу Тарнавському (з 7 липня по 31 серпня)	280
9	Виконувачці обов'язків кур'єра репрезентатури Ритві Баруховні Каншор	150
10	Виконувачці обов'язків кур'єра репрезентатури Хаї Іосековні Сендзерлинт	120
	<i>Усього</i>	<i>3250</i>

ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 75, арк. 1.

*Представництво.

**Асигнування коштів з Державної скарбниці
на допомогу біженцям за доби Гетьманату (липень 1918 р.)**

№ п/п	Назва адміністративної одиниці	Сума / крб.
1.	Волинська губернія	7 078 859
2.	Катеринославська губернія	6 860 971
3.	Київська губернія	3 101 021
4.	Подільська губернія	857 337
5.	Полтавська губернія	1 717 024
6.	Харківська губернія	4 695 770
7.	Херсонська губернія	629 482
8.	Чернігівська губернія	1 364 168
9.	Мелітопольська округа	768 170
10.	Пінська округа	666 262
11.	Мелітопольський, Бердянський, Дніпровський повіти	274 504
12.	Миколаївське отаманство	183 662
13.	Одеське отаманство	933 337
	<i>Усього</i>	29 136 364

Додаток 3.10

Державне фінансування етнічних комітетів допомоги біженцям за доби Гетьманату (липень 1918 р.)

№ п/п	Назва адміністративної одиниці	Етнічні комітети				
		Єврейські	Латиські	Литовські	Польські	Інші
Губернії						
1	Волинська	578018	-	-	522444	-
2	Катеринославська	539630	76690	256539	1454724	-
3	Київська	333510	42536	28631	1649394	-
4	Подільська	129736	-	-	196037	-
5	Полтавська	-	-	25830	491645	-
6	Харківська	407782	-	25279	407910	-
7	Херсонська	98595	-	-	-	87430 ¹
8	Чернігівська	231693	-	29953	693228	-
Повіти						
1	Мелітопольський Бердянський Дніпровський	274504	-	-	-	- ⁴
Отаманства						
1	Миколаїв	7903	3208	-	66225	-
2	Одеса	266035	22311	25765	322540	249300 ² 46186 ³
	Усього / крб.	2849406	144457	391997	5804147	382916

ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 4, арк. 56–56 зб.

ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 24, арк. 3–24 зб.

¹ Сербський комітет допомоги біженцям² Білоруський комітет допомоги біженцям³ Український комітет допомоги біженцям

Усього – 9190295 крб. в рахунок погашення заборгованості за I чверть 1918 р.

Додаток 3.11

Кошторис витрат з Державної скарбниці на соціальний захист іноземних біженців в Одесі (літо 1918 р.)

	Статті видатків (крб.)														
	Назви комітетів	На харчування	На оплату за житло	На одяг	На амбулаторну допомогу	На стаціонарне лі- кування	На притулки	На баню і мило	На школи з гарячи- ми сніданками	На дитячі садки/ дитячі притулки	На інтернат гурто- житок для учнів се- редньої школи	На плату за науку/ на притулки з на- вчанням дітей	На духовні потреби	На адміністративні видатки	Усього
1	Білоруський комітет допомоги біженцям	107932	23910	12780	2120	10800	24000	7668	2925	900	28650	8750	25556	16309	249300
2	Товариство допомоги єврейському населен- ню, потерпілому від війни	114975	25620	12825	2135	5400	23332	7704	16605	5850	25755	5500	2568	17766	266035
3	Український комітет допомоги біженцям	19387	4275	2250	375	4050	- ¹	1350	1500	/8100	-	250	450	4199	46186
4	Латиський комітет	9697	2148	1090	181	1350	1830	654	1350	-	1515	250 ²	218	2028	22311
5	Литовський комітет	7987	1740	980	161	1890	-	588	1800	-	3030	/4050	196	2343	25765
6	Відділення ПТДЖВ	106584	23436	13220	2204	13500	36000	7932	-	-	-	-	2643	14386	219905
7	Товариство «Польська шкільна матиця в Оде- сі»	На професійну школу – 720				На початкову школу – 13590 -				43515	18000	11000 /6480	-	9330	102635
	Усього / крб.														932137

ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 24, арк. 21 - 21 зв.

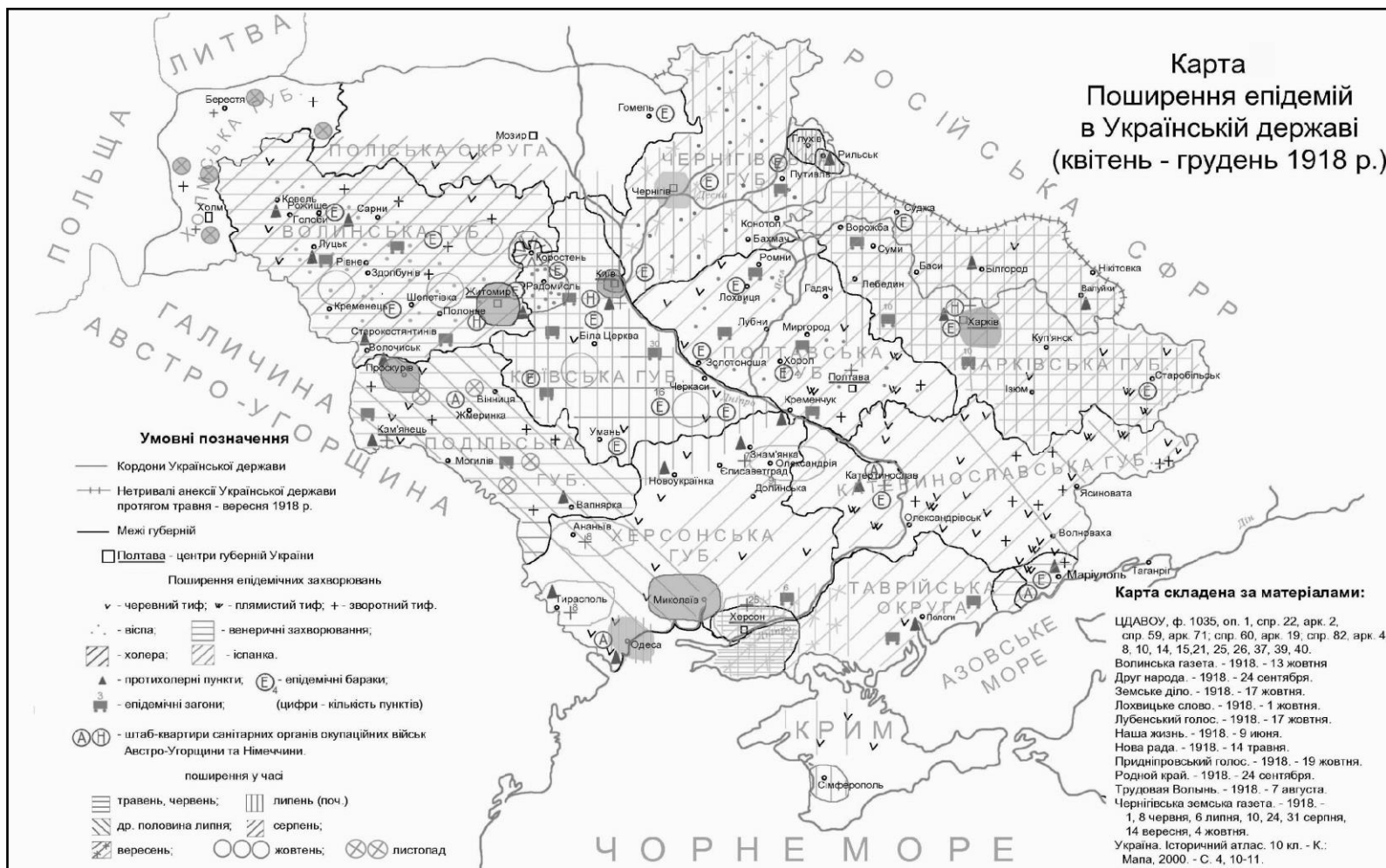
¹ Дані не вказано.

² Оплата за навчання дітей убогих біженців.

Система органів допомоги біженцям в Українській Державі (квітень - грудень 1918 р.)

Поширення епідемій в Українській Державі

Додаток 3.14

**Державне фінансування дитячих притулків
Українського товариств допомоги жертвам війни (1918 р.)**

№ п/п	Дата асигну- вання	Адресат	Сума /крб.
1.	14 травня	В. Старицька	25 000
2.	20 червня	З.В. Мірна,	50 000
3.	17 липня	В. Старицька	50 000
4.	25 липня	УТДЖВ	100 000
5.	23 серпня	УТДЖВ	10 000
6.	7 вересня	УТДЖВ	100 000
7.	28 жовтня	В.С. Старовойтенко-Блинов	100 000
8.	20 листопада	В.С. Старовойтенко-Блинов	18 000
9.	7 грудня	В.С. Старовойтенко-Блинов	76 363
		<i>Усього</i>	<i>529 363</i>

ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 11, арк. 8 зв., 18 зв., 20 зв., 25, 33, 36, 50, 56, 60.

Додаток 3.15

**Кількість біженців у Волинській губернії
(на 1 серпня 1918 р.)**

	Назва повіту	Кількість біженців
1.	Житомирський	28614
2.	Дубненський	36000
3.	Ізяславський	Даних немає
4.	Кременецький	10945
5.	Луцький	47825
6.	Новоград-Волинський	40847
7.	Овруцький	14119
8.	Острозький	14434
9.	Рівненський	23817
10.	Старокостянтинівський	Даних немає
11.	Місто Здолбунів	Даних немає
	<i>Усього</i>	<i>216 601</i>

Держархів Житомирської області, ф. Р - 1644, оп. 1, спр. 19, арк. 19.

**Зразок Пильного наказу – проїзного документу
для біженців в часи Української Держави**

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА. М. В. С. Біженецький Департамент.		Помітки що до осіб, які їдуть за пильним наказом.	
Талонъ Пильного наказу № 10100		8.	
Виданий від На перевіз коштом державної скарбниці по та- риффу № 117–1915 р.		Місце печатки.	
Дається наказ прийняти до перевозу:		60	
Поклажі	пуд.	Ім'я	Пасажирок-13
Іншого майна	пуд.	Побатькові	Садку
Окремих річей		Призвище	Михай
(Пописати скільки чого)			Садку
Від ст.	залізниці.		Садку
до ст.	залізниці.		Садку
Підпис особи видавщої наказу.		Підпис особи, видавщої пильного наказу.	
1918 р.			
Місце. печатки	Підпис особи, отримавшої пильного наказу.		
Вибір напрямку належить залізниці.			
Увага: 1) Діти до 10 років в показане в наказі число осіб не зараховуються. 2) Пасажири по пильним наказам перевозяться у вагонах III та IV кл. 3) Перевіз поклажі дозволяється не більше 5 пудів на 1 особу.			
Наказ цей має силу в протязі одного місяця з дня видачі його.			
Помітки ст. вирушення: Видано: військові квитки (білети) №№ Квитки на поклажу №№ Дублікати накладн. №№			
Видається до рук біженцеві разом з військовим білетом на переїзд, коли-же перевозиться тільки майно—подається до Контролю або до Служби Зборів разом з пильним наказом.			

Ц
Д
А
В
О

У
к
р
а
ї
н
и

, ф. 1793, оп. 1, стр. 239, арк. 8.

**Протяжність українських приватних залізниць
(на 1 травня 1918 р.)**

№ п/п	Назва доріг	Протяжність ліній (верст)		
		Експлуатовані	На стадії будівництва	На стадії проектування
1.	Лівобережна (Московсько-Київсько-Воронізька залізниця)	1448	1060	1820
2.	Подільська	700	-	280
3.	Токмаківська	123	240	424
4.	Північно-Донецька	862	-	753
5.	Бессарабська	322	98	640
6.	Одеське Товариство під'їзних шляхів	348	-	1270
7.	Кримська	-	114	190
8.	Товариство залізничних шляхів	29	505	376
9.	Південно-Східна (відтинок Харків – Купянськ – Лиски)	346	-	-
10.	Чорноморська	-	176	260
11.	Новозибківський під'їзний шлях	120	-	-
12.	Білгород-Сумська	139	-	-
13.	Стародубський під'їзний путь	-	-	-
	<i>Усього</i>	<i>4769</i>	<i>2193</i>	<i>6013</i>

Схема організації планованих перевезень біженців залізницями Української Держави

Губернія	Залізниці	Вузлові станції	Кількість потягів	Частота проходжень
Катеринославська	Запорізька	Знам'янка	3	За 1 тиждень
		Київ	1	За 2 тижні
	Слобідська	Знам'янка	2	За 1 тиждень
		Знам'янка	1	За 1 місяць
Полтавська	Лівобережна	Київ	1	За 2 тижні
	Слобідська	Ворожба	1	Те ж
	Запорізька	Знам'янка	3	За 1 тиждень
		Київ	1	За 2 тижні
Харківська	Слобідська	Знам'янка	2	За 1 тиждень
		Ворожба	2	Те ж
	Лівобережна	—	3	За 1 тиждень
		Кореневе	3	Те ж
Херсонська	Запорізька	Знам'янка	1	За 1 місяць
	Слобідська		1	Те ж
Чернігівська	Лівобережна	Київ, Бахмач	—	—
З території Північного Дону	Слобідська	Знам'янка	1	За 2 тижні
	Поліська		1	Те ж

Реевакуація біженців в Українській державі (квітень - грудень 1918 р.)

**Список співробітників пункту харчування при станції Дарниця
(листопад 1918 р.)**

№ п/ п	Прізвище, ім'я, по-батькові	Посада	Сімейний стан	Річна Платня /крб.	Сума збільшеної виплати
1.	Калита Сава Єрмилович	Завідувач пунктом	Дружина: Серафима, донька Зоя – 2 місяці	4440	185
2.	Затилков Тихон Миколайович	Помічник завідувача	Дружина: Пелагея	3240	94.50
3.	Демідюк Володимир Семенович	Рахівник	Дружина: Параскева, діти: Костянтин – 3 р., Людмила – 3 р.	4440	185
4.	Юр'єв Василь Іванович	Комірник	Самотній	4440	111
5.	Надієнко Олександр Сергійович	Реєстратор	Самотній	3240	94.50
6.	Голубчик Семен Кузьмич	Вартовий	Самотній	1800	60
7.	Пасічник Яків Іванович	Вартовий	Дружина: Пелагея, донька Анна – 13 р.	1800	90
8.	Борисюк Василь Адамович	Робітник на кухні	Дружина: Хведора, діти: Дем'ян – 10, Анися – 7 р.	1920	90
9.	Кириченко Єгор Борисович	Пекар	Самотній	2520	73, 50
10.	Красников Ілля Васильович	Помічник пекаря	Самотній	1920	64
11.	Марченко Никандр Акиндинович	Помічник пекаря	Самотній	1920	64
12.	Золотарьов Єгор Максимович	Помічник пекаря	Дружина: Варвара, син: Іван – 9 р.	1920	96
13.	Соколюк Семен Іванович	Помічник пекаря	Дружина: Устина, діти: Антон – 4 р., Авдотья – 1 р.	1920	96
14.	Горун Андрій Леонович	Конюх	Самотній	1920	64
15.	Герасимчук Анна Моїсєєвна	Посудомийка	Самотня	1320	44
16.	Жаровська Мар'яна Максимівна	Посудомийка	Самотня	1320	44

Додаток 3.21

Кошторис витрат на утримання «рухомих лікарсько-доглядаючих пунктів» на станціях Орша та Коренево (липень 1918 р.)

№ п/п	Посада	Кількість осіб	Плата кожному за місяць /крб.	Плата в цьому місяці /крб.	Примітки
1.	Старший лікар	1	700	700	Сестри-жалібниці, крім жалування отримують і харчування, як для хворих старшин у випадок, коли харчування неможливо, отримують по 5 крб. на добу.
2.	Молодший лікар	1	600	600	
3.	Лікарський помічник	1	350	350	
4.	Сестри-жалібниці	4	125	500	
5.	Завгосп	1	500	500	
6.	Санітар	15	75	1125	
7.	Кухар	1	100	100	
	Усього		4250	3875	

ЦДАВО України, ф.1035, оп. 1, спр. 61, арк. 13.

Додаток 3.22

Ціни на основні продукти харчування у місті Рівному (квітень - червень 1918 р.)

Продукти	Квітень	Травень	Червень
Хліб чорний (1 пуд)	18 - 20 крб.	44 крб.	50 крб.
Хліб білий (1 пуд)	36 крб.	-	80 крб.
Цукор (1 пуд)	24 крб.	37, 28 крб.	72 крб.
Масло (1 фунт)	5 крб.	7 крб.	9, 50 - 10 крб.
Молоко (1 кварта)	1, 2 крб.	1 крб.	1, 20 крб.
Сало (1 фунт)	4, 5 крб.	5, 5 крб.	8, 5 крб.
М'ясо (1 пуд)	50 крб.	56 крб.	71 крб.
Яйця (1 сотня)	15 крб.	22 крб.	28 крб.
Дріжжі (1 фунт)	10 крб.	16 крб.	20 крб.
Лід (1 пуд)	3 крб.	4 крб.	6 крб.
Свічки (1 фунт)	6 крб.	10 крб.	13 крб.
Овес (1 пуд)	16 крб.	20 крб.	40 – 42 крб.
Висівки (1 пуд)	9 крб.	24 крб.	32 крб.
Солома (1 пуд)	4 крб.	7 крб.	10 крб.
Картопля (1 пуд)	5, 5 крб.	8 крб.	16 крб.

ЦДІАК України, ф. 719, оп. 1, спр. 627, арк. 21.

**Кількісний склад біженців, які хотіли повернутися в Україну
із Саратовської губернії Радянської Росії (1918 р.)**

Місце постійного проживання	Місце тимчасового проживання	Кількість сімей	Кількість осіб	Кількість дітей
Кобринський пов. Гродненської губернії	Місто Балаков	12	45	16
Село Клюкович Брестського повіту Гродненської губернії	Село Приставнове Саратовського повіту	— ¹	14	4
Полтавська, Чернігівська і Харківська губернії	—	5	24	15
Холмська губернія	Село Норки Камишинського повіту	78	334	149
Холмська губернія	—	10	40	17
Сувальська, Холмська, Гродненська, Волинська, Радомська, Віленська, Плоцька, Вітебська, Варшавська губернії	Місто Хвалинськ Саратовської губернії	73	283	126
Волинська губернія	Місто Петровськ Петровського повіту Саратовської губернії	1125	882	—
Холмська губернія			1115	—
Гродненська губернія			1789	—
Сувальська губернія			389	—
Українські губернії			155	—
Холмська губернія	Новоузенський повіт	33	419	35
	—	21	96	35
	Село Мордов Камишинського повіту	59	269	106
Волинська губернія	—	10	54	22
	Село Логіновка Новоузенського повіту	13	67	27
	Слобода Орловський Гай Новоузенсько повіту	—	800	—
Усього		1481	7315	552

ЦДАВО України, ф. 2221, оп. 1, спр. 10, арк. 62; спр. 12, арк. 2 - 4, 6 - 13, 16 - 19, 22 - 23, 37 - 40, 42 - 48, 49 - 49 зб., 63 - 63 зб., 96.

¹Дані не подано.

Асигнування коштів з Державної скарбниці Гетьманату на потреби біженців (квітень – грудень 1918 р.)

Отримувачі коштів		На які потреби виділено кошти	Сума /крб.
Губернські наради з улаштування біженців	Волинська	На проживання біженців	1011577
	Катеринославська		455701
	Київська		1703337
	Подільська		309189
	Полтавська		420000
	Харківська		1036980
	Херсонська		46678
	Чернігівська		847977
	Волинська	На реевакуацію біженців	2200000
Губернським старостам та отаманам	Волинська	На влаштування пунктів харчування	200000
		На покращення умов життя населення прифронтових повітів	600000
	Чернігівська	На проживання біженців	100000
	Холмська округа	На допомогу по реевакуації біженців	100000
	Отаману м. Одеси	На реевакуацію та харчування біженців	100000
	Отаману м. Одеси	На проживання біженців	145000
		На утримання Польського та Українського комітетів біженців	127000
	Отаману м. Миколаєва	На реевакуацію біженців	5000
		На проживання біженців	68020
Повітовим старостам	Гомельський повіт Чернігівської губ.	На влаштування пунктів харчування	150000
		На утримання пунктів харчування	100018
		На проживання біженців	200000

	Бердянський повіт Катеринославської губ.	На утримання притулків для дітей біженців	25000
Товариствам і комітетам	Українське товариство допомоги жертвам війни	На утримання притулків для дітей біженців	529363
		На потреби пункту харчування у Києві	25000
	Полтавське відділення ЦОК	На проживання біженців	3605
Представникам та консулам	Уповноваженим біженецького департаменту та урядовцям МВС	На проживання біженців	208080
		На утримання пунктів харчування і таборів для біженців	1092317 916685
		На реевакуацію біженців	1045015
		На допомогу біженцям за кордоном	10000
		Витрати на відрядження урядовцям біженецького департаменту	800
	Представнику білоруського комітету біженців	На проживання біженців-білорусів	5000
	Українському консулу в Саратові	На реевакуацію українських біженців	25000
	Українському консулу в Москві	На реевакуацію українських біженців	10000
	Українським консулам на Південному Кавказі	На реевакуацію українських біженців	10000
	Українському консулу в Казані	На проживання біженців	25000
Усього			13 856 542

**Кількісний склад біженців Першої світової війни в Україні
(на 1920 р.)**

№ п/ п	Місцеперебування	з Латвії	з Литви	з Естонії	з Польщі	з Поділля та Волині	з інших губерній	Усього
1.	Харків	9717	12310	347	-	4213	-	26587
2.	Одеса	291	2873	165	724	3991	-	8044
3.	Херсон	514	178	72	432	-	1017	2213
4.	Миколаїв	3850	1554	420	-	-	-	5824
5.	Київ	1343	683	400	-	-	2086	4512
6.	Катеринослав	2790	3002	1759	-	-	210	7761
7.	Кременчук	1020	4010	-	352	35	-	5417
8.	Полтава	6648	26460	1964	9136	4110	8384	56702
9.	Чернігів	1068	2100	-	-	-	3168	6336
10.	Луганськ	2906	13685	9	661	922	1457	19640
11.	Бахмач	3043 (без зазначення звідки прибули під час евакуації)						
	<i>Усього</i>	<i>30147</i>	<i>66855</i>	<i>5136</i>	<i>11305</i>	<i>13271</i>	<i>16322</i>	<i>146079</i>

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Архівні джерела

I. Центральний державний історичний архів, м. Київ (ЦДІА України)

- Ф. 321 Розшуковий пункт при Полтавському губернському жандармському управлінні.
оп. 1 спр. 236.
- Ф. 344 Вознесенське відділення Одеського жандармського поліцейського управління залізниці.
оп. 1, спр. 3.
- Ф. 692 Київський округ шляхів сполучень.
оп. 63 (195), спр. 106.
- ф. 707 Управління попечительства Київського навчального округу.
оп. 258, спр. 9.
оп. 311, спр. 1.
- Ф. 719 Управління голову повноваженого Російського товариства Червоного хреста при арміях Південно-Західного фронту.
оп. 1, спр. 627.
- Ф. 919 Полтавське відділення Комітету для надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій.
оп. 1, спр. 1.
- Ф. 1680 Канцелярія Харківського інспектора у справах друку.
оп. 1, спр. 357.
- Ф. 2052 Микола Федорович Сумцов.
оп. 1, спр. 47.
- Ф. 715 Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського земського союзу.
оп. 1 спр. 1567, 1609, 1612, 1621, 1743, 1748, 3071, 3343.

II. Центральний державний архів вищих органів влади та управління, м. Київ (ЦДАВО України)

- Ф. 336 Українське головне управління з евакуації населення (Украголовевак).
оп. 1, спр. 285.
- Ф. 799 Міністерство внутрішніх справ Української Народної Республіки.
оп. 1, спр. 6, 12, 27, 28,
- Ф. 1035 Міністерство народного здоров'я і опікування Української Держави.
оп. 1, спр. 2, 22, 61, 92.
- Ф. 1064 Рада міністрів Української Держави.
оп. 1, спр. 187.
- Ф. 1074 Міністерство військових справ Української Держави.
оп. 1, спр. 11 б.
- Ф. 1105 Український центральний Галицько-буковинський комітет допомоги жертвам війни.
оп. 1, спр. 14, 20, 23
- Ф. 1115 Українська Центральна Рада.

Список джерел і літератури

- оп. 1, спр. 1, 4, 24, 28.
- Ф. 1216 Міністерство внутрішніх справ Української Держави.
оп. 1, спр. 4, 9, 14, 274.
оп. 3, спр. 2, 4, 11, 24, 32, 33, 37, 38, 42, 44, 46, 48, 52, 54, 75, 90, 102, 103, 109, 129.
- Ф. 1235 Уповноважений представник Генерального консульства Української Держави у Москві по Тамбовській губернії.
оп. 1, спр. 1, 2, 16, 165.
- Ф. 1793 Подільський губернський староста.
оп. 1, спр. 237, 238, 239, 240.
- Ф. 2187 Українське генеральне консульство Української Держави у Петрограді (РСФРР)
оп. 1, спр. 6, 17,
- Ф. 2199 Міністерство фінансів Української Держави.
оп. 3, спр. 3.
- Ф. 2200 Міністерство шляхів Української Держави.
оп. 1, спр. 224.
- Ф. 2201 Міністерство освіти Української Держави.
оп. 1, спр. 65.
- Ф. 2221 Віце-консул Української Держави у Саратові.
оп. 1 спр. 1, 10, 11, 12.
- Ф. 2222 Пензенська губернська українська рада (РСФРР).
оп. 1, спр. 18, 19.
- Ф. 2223 Віце-консульство Української Держави у місті Пензі (РСФРР).
оп. 1, спр. 2.
- Ф. 2225 Міністерство у польських справах Української Держави.
оп. 1, спр. 21.
- Ф. 2241 Комісар у справах України при Тимчасовому уряді у Петрограді.
оп. 1, спр. 8.
- Ф. 2537 Міністерство шляхів сполучення Української Народної Республіки.
оп. 1, спр. 27.
- Ф. 2592 Народне міністерство закордонних справ Української Народної Республіки.
оп. 1, спр. 40, 44, 85.
- Ф. 2607 Делегація Української Держави у справі мирних переговорів з Росією Київ.
оп. 1, спр. 17, 18, 21.
оп. 2, спр. 1.
- Ф. 2608 Імператорське і королівське представництво Австро-Угорщини в Україні.
оп. 1, спр. 17.
- Ф. 3512 Посольства Української Держави та Української Народної Республіки у Фінляндії (об'єднаний фонд).
оп. 2, спр. 2, 9.
- Ф. 3766 Міністерство закордонних справ Української Держави.
оп. 1 спр. 68, 87, 136. 141, 157, 191, 192.

III. Державний архів Автономної Республіки Крим, м. Сімферополь

Ф. 63 Сімферопольська міська управа.

оп. 1 спр. 1163.

Ф. 149 Сімферопольський міський комітет допомоги біженцям Сімферопольської міської управи Таврійської губернії.

оп. 1, спр. 1.

Ф. Р.- 999 Канцелярія Міністерства внутрішніх справ Кримського Крайового уряду.

оп. 1, спр. 1, 42, 87.

IV. Державний архів Дніпропетровської області

Ф. 463 Дніпровський завод Південно-Руського металургійного товариства.

оп. 1, спр. 21.

V. Державний архів Житомирської області

Ф. Р.-405 Житомирська міська виконавча рада об'єднаних громадських організацій Житомира.

оп. 1, спр. 8.

Ф. Р.-1644 Фонд Волинського губернського старости.

оп. 1, спр. 19.

Ф. Р.-2399 Волинський губернський комісар Генерального секретаріату України.

оп. 1, спр. 1.

VI. Державний архів Одеської області

Ф. 16 Одеська міська управа.

оп. 92, спр. 122.

VII. Державний архів Полтавської області

Ф. 83 Канцелярія Полтавського цивільного губернатора.

оп. 1, спр. 143.

Ф. 612 Лохвицька повітова земська управа.

оп. 1, спр. 15.

Ф. 992 Полтавське відділення Всеросійського комітету по наданню допомоги біженцям війни.

оп. 1, спр. 1, 3, 4, 7, 8, 9, 24, 26.

Ф. 1069 Кременчуцька повітова земська управа.

оп. 1, спр. 2, 3.

Ф. Р-3465 Відділ управління Пирятинського повітового виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

оп. 2, спр. 10.

VIII. Державний архів Харківської області

Ф. 4 Харківське губернське правління.

Список джерел і літератури

оп. 184, спр. 391.

Ф. 18 Відділ улаштування біженців Харківського губернського присутствія.

оп. 21, спр. 1, 3, 6, 10, 11, 13, 16, 20, 21, 22, 23, 30, 33, 36, 41, 42, 46, 54, 63, 69, 88, 102, 104, 106, 110, 111, 112, 114, 119, 120, 122, 143, 151, 153, 157, 177, 192, 201, 216, 225, 229, 230, 231, 234, 235, 237, 239, 240, 241, 242, 243, 251.

Ф. 29 Харківське губернське у справах товариств та спілок присутствіє.

оп. 1, спр. 16, 667, 683, 693, 700, 704, 714, 807.

Ф. 40 Харківська духовна консисторія.

оп. 100, спр. 1198.

Ф. 45 Харківська міська управа.

оп. 10, спр. 22, 190, 3537.

Ф. 317 Харківське губернське відділення Всеросійського комітету по наданню допомоги постраждалим від воєнних дій (княжни Тетяни Миколаївни).

оп. 1, спр. 2.

Ф. 720 Благодійний 1-го округу Богодухівського повіту Харківської губернії.

оп. 1, спр. 67, 69.

Ф. 965 Канцелярія курата Харківської римо-католицької церкви.

оп. 1, спр. 25.

ІХ. Державний архів Херсонської області

Ф. 193 Бериславське вище початкове училище.

оп. 1, спр. 20.

Ф. 296 Управління з будівництва залізниці Джанкой – Херсон.

оп. 1, спр. 86.

Періодичні видання 1914 – 1918 рр.

Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта. – Киев. – Июль – август 1916 г., апрель – октябрь 1917 г.

Ведомости Одесского градоначальства. – Одесса. – Март – ноябрь 1916 г.

Вера и разум. – Харьков. – Сентябрь 1915 г.

Вестник Европы. Санкт-Петербург – Декабрь 1915 г.

Вільне слово. – Золотоноша. – Червень – серпень 1918 р.

Вісник Одеси. – Одеса. – Червень 1918 р.

Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – Травень (май). – № 6.

Волинська газета. – Житомир. – Вересень 1918 р.

Волинська народна газета. – Житомир. – Жовтень 1918 р.

Волчанский земский листок. – Волчанск. – Август – сентябрь 1915 г., январь – апрель 1916 г.

Волян. – Житомир. – Февраль – ноябрь 1917 г., май – июль 1918 г.

Горнозаводское дело. – Харьков. – Сентябрь 1915 г.

Громадянин. – Житомир. – Грудень 1917 р.

Державний Вісник. – Київ. – Травень – вересень 1918 р.

Друг народа. – Харьков. – Май 1918 г.

Ежемесячник Харьковского Губернского Отделения Комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны. – Харьков. – Июль 1916 г.

Екатеринославская земская газета. – Екатеринослав. – Июль – ноябрь 1915 г.
Жизнь Волыни. Житомир. – Январь – апрель 1916 г.
Земская мысль. Проскуров. – Февраль – июль 1915 г.
Известия Александрийского уездного земства. Александрия. – Сентябрь – октябрь 1915 г.
Известия Всероссийского Союза Городов. Москва. – Январь – 1915 г., январь – июнь 1916 г.
Известия Главного комитета Всероссийского земского союза помощи больным и раненым воинам. – Москва. – Октябрь – декабрь 1915 г., январь – октябрь 1916 г.
Известия Киевского округа путей сообщений. – Киев. – Сентябрь 1915 г.
Известия Киевской городской думы. – Киев. – Ноябрь 1915 г.
Известия Комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны. – Петроград. – Август 1916 г.
Известия Харьковской городской думы. – Харьков. – Ноябрь 1914 г.
Известия Херсонского уездного земства. – Херсон. – Август – ноябрь 1915 г., январь – апрель 1916 г.
Київська земська газета. – Київ. – Жовтень. – 1917 р.
Лохвицкое слово. – Лохвица. – Май 1915 г., июнь 1916 г.
Лохвицьке слово. – Лохвиця. – Червень 1918 р.
Лубенський голос. – Лубни. – Липень 1918 р.
Маленькие одесские новости. – Одесса. – Апрель – июль 1917 г.
Мариупольская жизнь. – Мариуполь. – Январь 1917 г.
Народна воля. – Київ. – Вересень 1917 р.
Народная жизнь. – Екатеринослав. – Ноябрь 1917 г.
Наша жизнь. – Екатеринослав. – Июль. 1918 г.
Нежинец. – Нежин. – Июль – декабрь 1915 г.
Нова Рада. – Київ. – Липень 1918 р.
Новая Жизнь. – Симферополь. – Август 1917 г.
Одесская почта. – Одесса. – Январь 1916 г.
Одесские новости. – Одесса. – Ноябрь – декабрь 1916 г., июнь – июль 1918 г.
Одесский листок. – Одесса. – Май – октябрь 1915 г.
Подолія. – Камянець-Подольский. – Декабрь 1914 г.
Полтавские епархиальные ведомости. – Октябрь – ноябрь 1915 г., январь – апрель 1916 г., сентябрь 1917 г.
Полтавский день. – Полтава. – Июль – Сентябрь 1916 г.
Полтавський день. – Полтава. – Червень – липень 1918 р.
Понедельник. – Житомир. – Июль 1918 г.
Приднепровский голос. – Кременчуг. – Октябрь 1918 г.
Приднепровский край. – Екатеринослав. – Октябрь – декабрь 1915 г., март – апрель 1917 г.
Приднепровский край. Вечерний выпуск. – Екатеринослав. – Октябрь 1915 г.
Придніпровський край. – Катеринослав. – Травень – вересень 1918 р.
Приложение к Известиям Херсонского уездного земства. – Херсон. – Апрель 1917 г.
Прилуцкий голос. – Прилуки. – Январь 1916 г.
Робітнича газета. – Київ. – Червень – серпень 1918 р.
Родной край. – Херсон. – Январь – август 1917 г.
Русский голос. – Киев. – Июль 1918 г.
Слово. – Катеринослав. – Травень 1918 р.
Сумской вестник. – Сумы. – Июнь – август 1916 г.
Утро. – Харьков. – Январь 1916 г., ноябрь 1918 г.
Харьковские ведомости. – Харьков. – Июль – октябрь 1916 г.
Черниговская земская газета. – Чернигов. – Январь 1917 г.
Черниговское слово. – Чернигов. – Ноябрь 1915 г.

Список джерел і літератури

Югобеженец. – Бердычев. – Ноябрь 1915 г.
Юго-Западный край. – Винница. – Июль – декабрь 1915 г.
Южная мысль. – Одесса. – Июнь 1917 г.
Южная Россия. – Николаев. – Март 1915 г.
Южное слово. – Ялта. – Август 1915 г., февраль 1917 г.
Южный край. – Харьков. – Ноябрь – декабрь 1915 г.

Опубліковані документи, збірники

Денежный отчет Купянской уездной земской управы за 1915 год. – Купянск : Тип. «Печатный труд», 1916. – 469 с.

Доклады Старобельской уездной земской управы по отделу народного здоровья и очередному уездному земскому собранию сессии 1915 года. – Старобельськ : Тип. М. Т. Дедусенко, 1915. – 65 с.

Журнал заседаний Екатеринославского губернского земского собрания очередной сессии 1915 г. (С 15 по 23 января 1916 года). – Екатеринослав : Тип. губ. земства, 1916. – 1220 с.

Журнал очередного Валковского уездного земского собрания сессии 1915 г. : 27 - 30 октября. – Валки : Тип. Ф. В. Савченко, 1916. – 239 с.

Журнал Чрезвычайного Екатеринославского Губернского Земского Собрания 27 июля 1916 года. С приложениями. – Екатеринослав: Тип. губ. земства, 1916. – 149 с.

Журналы Глуховского уездного земского собрания 1915 года. – Глухов : Электро-тип. А. И. Дворкина, 1916. – 230 с.

Журналы заседаний Херсонского губернского собрания очередной сессии 1916 г. Доклады управы и комиссий. Журналы собрания. – Херсон: Типо-литогр. Ольховикова и Ходушина, 1917. – 444 с.

Журналы заседания Черниговского губернского Земского Собрания 50-й очередной сессии 1914 г., состоявшейся 20 февраля – 3 марта 1915 г. (С приложениями). – Чернигов : Тип. губ. земства, 1915. – 1212 с.

Журналы Харьковского Губернского Земского Собрания чрезвычайной сессии 1915 г. (23 сентября 1915 г.). – Х. : Печатня С. П. Яковлева, 1915. – 39 с.

Законы и распоряжения о беженцах (По 1-е апреля 1916 г.). Вып. II. – М. : Городская тип., 1916. – 147 с.

Календарь-справочник городского деятеля на 1916 год. Издание журналов «Городское дело» и «Земское дело». / Сост. Б. Веселовский. – М. : «Народное право», 1916. – 448 с.

Киевское губернное земство. Журналы и протоколы комиссий Губернского земского собрания очередной сессии 1915 г. (30 января – 4 февраля 1916 г.). – К. : Тип. Императорского ун-та Св. Владимира, 1916. – 163 с.

Левин С. М. Важнейшие законы, указы и распоряжения военного времени / С. М. Левин. – Пг. : Изд. юридического книжного магазина, 1916. – 512 с.

Личный состав учреждений Всероссийского союза городов (на 1 марта 1916 г.). Вып. 2. Областные и городские комитеты. – М. : Городская тип., 1916. – 89 с.

Личный состав учреждений Всероссийского союза городов (на 1 февраля 1916 г.). Вып. 1. Главный комитет. – М. : Городская тип., 1916. – 44 с.

МИРНИЙ ДОГОВІР між Українською Народною Республікою з одної і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною з другої сторони. – К. : Друк. В. К. Лубновського, Фундуклеївська, 1918. – 20 с.

Общий административный и хозяйственный отчет Херсонской земской управы за 1916 г. – Херсон : [Б.и.], 1917. – 252 с.

Ознаменованіє дня рожденія ЕЕ Императорскаго Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны Августейшей Почетной Председательницы Комитета 29 мая 1916 г. – Пг. : Госуд. тип., 1916. – 42 с.

Отчет о деятельности Харьковскаго Прикарпатскаго комитета за 1915^й год. – Х. : Епархиальная тип., Каплуновская ул. № 2, 1916. – 28 с.

Отчет по Львовскому градоначальству (с 21 августа 1914 года по день эвакуации Львова – 7-е июня 1915 года) // Отчет временного военного генерал губернатора Галиции. – Львов : [Б. и.], 1915. – 26 с.

Отчет Центрального Еврейскаго Комитета помощи жертвам войны с начала деятельности (август 1914 года) по 30-е июня 1917 года. – Пг. : [Б. и.], 1918. – 109 с.

Протоколы заседаний экстреннаго 190, 191, 192 Общих съездов представителей русских железных дорог. Петроград 18, 30 ноября, 1 – 3 декабря 1915 г. – Пг. : Печатня П.О. Яблонскаго, 1916. – 147 с.

Собрание указаний и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате, 1915. – Том Первый. Второе полугодіе. – Пг., 1915. – № 242. – 1 сентября 1915 г. – Пг. : Сенатская тип., 1915. – С. 1908 – 2604.

Список учреждений Комитета Юго-Западнаго фронта ВЗС на 1-е сентября 1916 г. – К. : Тип. А. И. Гросмана, 1916. – 114 с.

Справочная книга «Весь Харьков» на 1916 год. Издание Е.С. Элькина. – Х. : Типогр. «Печатник», Рыбная, 28, 1916. – 290 с.

Труды соединеннаго собрания членов комитета Её Императорскаго Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны с местными представителями 3 – 7 мая 1915 года. – Пг. : Госуд. тип., 1915. – 348 с.

Труды Харьковскаго Областнаго Съезда Всероссийскаго Союза Городов по вопросу об устройству и эвакуации беженцев. Харьков, 29, 30 ноября 1 декабря 1915 г. – Х. : Тип. «Печатник», Рыбная ул., 28, 1916. – 190 с.

Устав Общества вспомошествованія бедным семействам Поляков, участвующих в войне, и бедствующему Польскому населению, пострадавшему от военных действий. – Пг. : Типо-литография «Евг. Тиле прием.», Лифляндская 6, 1914. – 7 с.

Устав общества для оказанія помощи еврейскому населению, пострадавшему от военных действий. – К. : Тип. Я. В. Ельника, Фундуклеевская, 16, 1915. – 15 с.

Сучасні видання документів

Гай-Нижник П. П. Український Державний банк: історія становлення. Документи і матеріали (1917 – 1918 рр.) / П. П. Гай-Нижник. – К. : [Б. в.], 2007. – 340 с.

Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали. (1914 – 1918) / Л. М. Жванко. – Х. : ХНАМГ, 2009. – 360 с.

Список джерел і літератури

Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів / За заг. ред. А. П. Коцур, Н. В. Терес. – Київ – Чернівці : Книги XXI, 2008. – 1100 с.

Совет Министров Российской империи в годы Первой мировой войны. Бумаги А. Н. Яхонтова. (Записки заседаний и переписка). – СПб. : Дм. Буланин, 1999. – 560 с.

Східне Поділля в добу Української Центральної Ради та Гетьманату П.Скоропадського (березень 1917 – грудень 1918 рр.) : Зб. док. та матеріалів / Упоряд. К. Завальнюк, Т. Стецюк. – Вінниця : О. Власюк, 2008. – 208 с.

Українська Центральна Рада : документи і матеріали: У 2 т. / упоряд. В. Ф. Верстюк [та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій [та ін.] / НАН України, Ін-т історії України. – К. : Наук. думка, 1996 – 1997. (Пам'ятки історії України. Сер. V. Джерела новітньої історії).

Т. 2: Грудень 1917 р. – квітень 1918 р. – 1997. – 422 с.

Спогади та щоденники

Галаган Микола. З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.) : Документально-художнє видання / М. Галаган. – [Передмова Т. Осташко, В. Соловійова]. – К.: Темпора, 2005. – 656 с.

Гурко В. И. Война и революция в России. Мемуары командующего Западным фронтом. 1914 – 1917 / В. И. Гурко; [пер. с англ. М. Г. Барышникова]. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. – 399 с.

Гуммерус Г. Україна в переломні часи. Шість місяців на чолі посольства у Києві / Г. Гуммерус; [пер. з фін., коментарі та передмова Й. Ремі, В. Пилипенка]. – К. : Видав.-поліграфіч. центр «Київський університет», 2004. – 188 с.

Дорошенко Д. І. Мої спогади про недавнє минуле (1914 – 1920 роки): Науково-популярне видання / Д. І. Дорошенко. – К. : Темпора, 2007. – 632 с.

Курлов П. Г. Гибель императорской России / П. Г. Курлов. – М. : Современник, 1992. – 255 с.

Людendorф Э. Мои воспоминания о войне. Первая мировая война в записках германского полководца. 1914 – 1918 / Э. Людendorф. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2007. – 351 с.

Несвіцький О. О. Полтава у дні революції та в період смуту 1917 – 1922 рр. Щоденник / О. О. Несвіцький – Полтава : Крайове об'єднання «Просвіта», 1995. – 278 с.

Скоропадський П. Спогади / П. Скоропадський. – К. : Філадельфія: НАН України та ін., 1995. – 493 с.

Стебницький П. Вибрані твори / П. Стебницький [Упорядкування та вступна стаття І. Старовойтенко]. – К. : Темпора, 2009. – 632 с.

Стороженко Микола. З мого життя / М. Стороженко. – [Упорядкування та вступна стаття В. Ульяновський]. – К. : «Либідь», 2005. – 430 с.

Чернин О. В дни мировой войны. Мемуары министра иностранных дел Австро-Венгрии / О. Чернин. – СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2005. – 521 с.

Чикаленко Євген. Щоденник (1907 - 1917): у 2-х т. / Євген Чикаленко. – К. : Темпора, 2004.

Т. 1. – 2004. – 428 с.

Монографії та статті

Андрусишин Б. У пошуках соціальної рівноваги / Б. Андрусишин. – К. : Федерація профспілок, 1995. – 191 с.

Анфимов А. М. Российская деревня в годы Первой мировой войны (1914 – февраль 1917 г.) / А. М. Анфимов. – М. : Изд-во социально-экономической литературы, 1962. – 384 с.

Асташов А. Б. Политическая пропаганда на нейтральные страны в годы Первой мировой войны: организация, средства, методы / А. Б. Асташов // Европейское измерение политической истории. Европейское сравнительно-историческое исследование. – М. : ИВИ РАН, 2002. – С. 101–123.

Баберовскі Йорг. Червоний терор. Історія сталінізму / Й. Баберовскі. – К. : К.І.С., 2007. – 248 с.

Баженова К. Е. Деятельность организаций Всероссийского земского союза и Всероссийского союза городов Пермской губернии по оказанию помощи беженцам в годы Первой мировой войны / К. Е. Баженова // Вестник Челябинского государственного университета. – 2011. – № 12 (227). – Вып. 45. – С. 21–27. (Серия «История»).

Бартеле Т. Латышские беженцы в России в годы гражданской войны / Т. Бартеле, В. Шалда // Отечественная история. – 2000. – № 1. – С. 18–31.

Безугла О. Взаємини керівництва ВЗС та правлячих кіл Росії: до постановки проблеми / О. Безугла // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. – Чернігів, 2004. – Вип. 27. – С. 82–89. (Серія «Історичні науки»).

Беккер Ж.-Ж. Первая мировая война / Ж.-Ж. Беккер. – М. : Астрель, 2006. – 160 с.

Бич-Лубенський К. М. Микола Віталієвич Лисенко / К. М. Бич-Лубенський // Харьковський історический альманах. – Х. : «Райдер», 2002. – С. 31–38.

Білоус Л. В. Депортації єврейського населення на території Російської імперії під час Першої світової війни / Л. В. Білоус // УІЖ. – 2011. – № 2. – С. 65–79.

Ващенко А. Губернське присутствіє у системі управління Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. / А. Ващенко // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. – Чернігів, 2004. – Вип. 27. – С. 56–61. (Серія «Історичні науки»).

Вербер Кессі. Керовані вороги / К. Вебер // Український тиждень. – 2011. – № 21 (186). – 27 травня – 2 червня. – С. 40–41.

Веденєєв Д. В. Юність української дипломатії. Становлення зовнішньополітичної служби Української держави. 1917 – 1923 роки / Д. В. Веденєєв, Д. В. Будков. – К. : К. І. С, 2006. – 296 с.

Война и общество в XX веке : в 3 кн. [под ред. В. А. Золотарева, А. О. Чубарьяна]. – М. : Наука, 2008.

Кн. 1 : Война и общество накануне и в период Первой мировой войны – 2008. – 610 с.

Волковинський В. М. Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни / В. М. Волковинський // УІЖ. – 2004. – № 4. – С. 38–56.

Ганелин Р. Ш. От И. Л. Горемыкина к Б. В. Штюрмеру: верховная власть и Совет Министров (сентябрь 1915 – январь 1916 г.) / Р. Ш. Ганелин, М. Ф. Флоринский // Россия и Первая мировая война (материалы междунар. colloquium) : – СПб., 1999. – С. 38–48.

Гатрелл П. Беженцы в России в период Первой мировой войны / П. Гатрелл // Исторические записки: статьи. – М. : Наука, 2004. – Т. 4 (122). – С. 46–72.

Гетрелл П. Беженцы и проблема пола в России во время Первой мировой войны / П. Гетрелл // Россия и Первая мировая война (материалы междунар. colloquium) : – СПб., 1999. – С. 129–146.

Гошуляк І. Проблема територіальної соборності України в період діяльності Центральної Ради (до кінця 1917 р.) / І. Гошуляк // Україна в революційних процесах перших десятиліть

Список джерел і літератури

XX століття: міжнарод. наук.-теорет. конф., 20-21 лист. 2007 р. та наук. дослідж. – К., 2008. – С. 130–212.

Дацків І. Дипломатичні орієнтири Української Центральної Ради на Антанту: досягнення і втрати / І. Дацків // Київська старовина. – 2008. – № 6. – С. 38–48.

Дацків І. Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів, 1917 – 1923 рр. / І. Б. Дацків. – Тернопіль : Астон, 2009. – 519 с.

Дейвіс Норман. Європа: Історія / Н. Дейвіс; [пер. з англ. П. Таращук]. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – 1463 с.

Джумига Є. Ю. Умови життя дітей в Одесі під час Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.): соціально-економічний аспект / Є. Ю. Джумига // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2003. – Вип. XIX. – С. 369–379.

Довбня В. А. Органи внутрішніх справ УНР часів Української Центральної Ради: організаційно-правові засади діяльності / В. А. Довбня, Є. С. Дурнов, О. М. Калюк. – Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2008. – 144 с.

Донік О. М. Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2005. – Вип. IX. – С. 61–86.

Донік О. М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914 – 1918 рр.) / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2002. – Вип. IV. – С. 155–182.

Дорник Вольфрам. Політика Австро-Угорщини щодо України в роки Першої світової війни / В. Дорник // Перша світова війна та проблеми державотворення в Центральній та Східній Європі (до 90-річчя закінчення Першої світової війни) : матеріали міжнарод. наук. конф., 29-30 жовт. 2008 р. – Чернівці, 2009. – С. 6–22.

Драма российской истории: большевики и революция / О. В. Волобуев, [и др.]; под общ. ред. А. Н. Яковлева. – М.: Новый хронограф, 2002. – 449 с.

Думова Н. Г. Кадетская партия в период первой мировой войны и Февральской революции / Н. Г. Думова. – М. : Наука, 1988. – 248 с.

Жванко Л. Біженці Першої світової війни на Полтавщині (1915 – 1916 роках) / Л. Жванко // П'ята Полтавська наук. конф. з істор. краєзнавства: матеріали доп. і повідом., 3 - 4 груд. 2003 р. – Полтава, 2003. – С. 113–118.

Жванко Л. Деякі аспекти дослідження проблеми біженства Першої світової війни на початку Української революції / Л. Жванко // Наукові записки Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса. НАН України: зб. наук. пр. – К., 2009. – Вип. 43. – С. 56–66.

Жванко Л. Джерело до історії політики Української Центральної Ради щодо біженців Першої світової війни / Л. Жванко // Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 рр. – К., 2007. – Вип. 2. – С. 94–102.

Жванко Л. Джерело з історії вивчення проблеми біженства Першої світової війни в Російській імперії («Керівні положення по влаштуванню біженців») / Л. Жванко // Київська старовина. – 2006. – № 6. – С. 113–123.

Жванко Л. До проблеми задоволення релігійних потреб біженців католиків у Російській імперії (1914 – 1918 рр.) / Л. Жванко // Studia Polonijne. – Lublin : Towarzystwo naukowe KUL Katolicki uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, 2009. – Tom 30. – S. 137–147.

Жванко Л. До проблеми репатріації іноземних біженців з територій колишньої Російської імперії (1918 – 1925 рр.) / Л. Жванко // Київська старовина. – 2011. – № 2. – С. 81 – 97

Жванко Л. Допомога духовенства Полтавщини біженцям Першої світової війни / Л. Жванко // Історія релігій в Україні: праці XIII-ї міжнарод. наук. конф. 20 – 22 трав. 2003 р. – Кн. І. – [Ред. кол. В. Гаюк, Я. Дашкевич, Л. Моравська]. – Львів : Логос, 2003. – С. 233–238.

Жванко Л. Іноземні біженці Першої світової війни в Україні / Л. Жванко // Київська старовина. – 2005. – № 3. – С. 77–93.

Жванко Л. Перша світова війна і проблеми польських біженців в Україні (1914 – 1918 рр.) / Л. Жванко // Res Historica. – Lublin : Wydawnictwo UMCS, 2010. – Tom 30. – S. 79–108.

Жванко Л. Підготовка до реєвакуації біженців «Великої війни» за гетьманства П. Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.) / Л. Жванко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти : зб. статей / відп. ред. П. Т. Тронько [та ін.]. – К., 2005. – Вип. 29 : Зразок вірного служіння Батьківщині... : збірник наук. праць на пошану П. Т. Тронька. – С. 306 – 317.

Жванко Л. Польські біженці Першої світової війни в Харкові / Л. Жванко // Формування історичної пам'яті: Польща і Україна: матеріали між народ. наук.-практ. конф., 12 трав. 2007 р. – Х., 2008. – С. 18–33.

Жванко Л. Правове регулювання соціального захисту біженців Першої світової війни в Російській імперії. (1914 – 1915 рр.) / Л. Жванко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2008. – Вип. XIV. – С. 233–246.

Жванко Л. Проблеми реєвакуації польських біженців за доби Української Народної Республіки та Гетьманату Павла Скоропадського (1917 – 1918 рр.) / Л. Жванко // Polska dyplomacja na Wschodzie w XX początkach XXI wieku. Praca zbiorowa pod redakcją H. Strońskiego i G. Seroczyńskiego. – Olsztyn – Charków, 2010. – S. 51–68.

Жванко Л. Соціальні виміри Української Держави (квітень – грудень 1918 р.) / Л. Жванко. – Х.: Прапор, 2007. – 224 с.

Жванко Л. Становлення системи органів допомоги біженцям на українських землях (1914 - 1915 рр.) / Л. Жванко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. зб. ст. / відп. ред. П. Т. Тронько [та ін.]. – К., 2004. – Вип. 27. – С. 364–375.

Жванко Л. Українська Центральна Рада і біженці Першої світової війни / Л. Жванко // Київська старовина. – 2009. – № 4. – С. 46–64.

Жванко Л. М. Генеза нормативно-правової бази біженства у роки Першої світової війни : український вимір / Л. М. Жванко // Науковий вісник Ужгородського університету. – Ужгород, 2009. – Вип. 23. – С. 5–17. (Серія: Історія)

Жванко Л. М. Діяльність Харківського губернського відділення Тетянинського комітету / Л. М. Жванко // Історичний журнал. – 2005. – № 4. – С. 104–109.

Жванко Л. М. Духовенство Харківщини та організація допомоги біженцям // Історія релігій в Україні: наук. щорічник. – В 2-х кн. – Кн. 1. – Львів : Логос, 2005. – С. 243–249.

Жванко Л. М. З історії перебування біженців Першої світової війни в Катеринославській губ. (1915 р.) / Л. М. Жванко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. / [Ред. кол. : С. І. Світленко (відп. ред.) та ін.]. – Дніпротетровськ, 2006. – Вип. 4. – С. 218–224.

Жванко Л. М. Проблема переміщених осіб Великої війни: прибуття німців-колоністів до Харкова (січень – березень 1915 р.) / Л. М. Жванко // Вопросы германской истории: сб. науч. тр. / [отв. ред. С. И. Бобылева]. – Днепропетровск, 2007. – С. 149–155.

Жванко Л. М. Роль духовенства у проведенні благодійних зборів на користь біженців Першої світової війни / Л. М. Жванко // Історія релігій в Україні: наук. щорічник. – В 2-х кн. – Кн. 1. – Львів : Логос, 2005. – С. 262–269.

Список джерел і літератури

- Жванко Л. М.* Румунські біженці Першої світової війни на Полтавщині / Л. М. Жванко // Архіви і документальна спадщина Полтави: минуле, сучасне, перспективи. 1903 – 2003: наук.-практич. конф. / редкол. Г. П. Білоус [та ін.]. – Полтава, 2003. – С. 208–215.
- Жванко Л. М.* Харківська губернія у роки Першої світової війни: становлення системи органів допомоги біженцям / Л. М. Жванко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. зб. ст. / відп. ред. П. Т. Тронько [та ін.]. – К., 2006. – Вип. 33. – С. 341–361.
- Жванко Л. Н.* Проблема оказания духовно-религиозной помощи беженцам Первой мировой войны (на примере украинских губерний) / Л. Н. Жванко, А. А. Нестуля // Первая мировая война. Взгляд спустя столетие: материалы междунар. науч.-практич. конф. «Первая мировая война и современный мир», 26 - 27 мая 2010 г. – М., 2011. – С. 314–328.
- Жур М.* Організація і діяльність польських товариств в Харкові наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. / М. Жур, О. Ніколаєнко // Польська діаспора у Харкові: історія та сучасність: матеріали наук. конф., 24 квіт. 2004 р. – Х., 2004. – С. 21–30.
- Завальнюк О. М.* Подільські містечка в добу Української революції 1917-1920 рр. / О. М. Завальнюк, О. Б. Комарніцький. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2005. – 320 с.
- Загряцков М. Д.* Всероссийский Земский Союз. (Общие принципы организации и юридическая природа) / М. Д. Загряцков. – Пг. : «Земское дело», 1915. – 30 с.
- Загребельна Н. І.* Провідні гуманітарні громадські організації в Україні у період Першої світової війни: створення, структура, соціальна база, джерела фінансування / Н. І. Загребельна // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К., 2003. – Вип. VI. – С. 255–269.
- Загребельна Н.* Велика війна: українство і благодійність (1914 – 1917 рр.) / Н. Загребельна, І. Коляда. – К. : Ін-т історії України НАН України, Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, 2006. – 193 с.
- Загребельна Н. І.* Роль Комітету III Імператорської високості великої княжни Тетяни Миколаївни в організації надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій у роки Першої світової війни / Н. І. Загребельна // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К., 2005. – Вип. IX. – С. 87–91.
- Зайончковський А. М.* Первая мировая война / А. М. Зайончковский. – СПб. : ООО «Издательство «Полигон», 2002. – 878 с.
- Захаров І.* Історія Вовчанщини / І. Захаров. – Вовчанськ : [Б.в.], 1995. – 236 с.
- Захарова О. А.* Всероссийский земский союз и проблема беженцев в условиях политического кризиса лета – осени 1915 года / О. А. Захарова // Юг России в прошлом и настоящем: история, экономика, культура: IV междунар. науч. конф., 8 дек. 2006 г.: сб. науч. тр.: в 2 т. – Белгород, 2007. – Т. 2. – С. 111–119.
- Зашкільняк Л. О.* Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Львів : Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, 2002. – 752 с.
- Зінченко О.* Законодавча діяльність Державної Ради Російської імперії (1906 – 1917 рр.) / О. Зінченко. – Х. : НТМН, 2010. – 178 с.
- Ильин А. В.* Об Особом совещании по устройству беженцев (1915 – февраль 1917 г.). / А. В. Ильин // Известия высших учебных заведений. – 1991. – № 5. – С. 49–55. (Серия : правоведение).
- История первой мировой войны, 1914 – 1918 : в 2 т. [под ред. И. И. Ростунова]. – М. : Наука, 1975.
- Т. 2. – 1975. – 607 с.

Історія міста Харкова ХХ століття / О. Н. Ярмиш, С. І. Посохов та ін.. – Х. : Фоліо, «Золоті сторінки», 2004. – 686 с.

Історія українського селянства: нариси: в 2 т. / відп. ред. В. А. Смолій; НАН України, Ін-т історії України. – К. : Наукова думка, 2006.

Т. 1 / О. В. Андрощук [та ін.]. – [Б. м.] : [б.в.], 2006. – 631 с.

Качмала В. Проблема біженців на Лівобережній Україні під час Першої світової війни / В. Качмала // Київська старовина. – 2011. – № 4. – С. 97–107.

Китанина Т. М. Война, хлеб и революция. (Продовольственный вопрос в России. 1914 – октябрь 1917 г.) / Т. М. Китанина. – Ленинград : Из-во «Наука». Ленинградское отделение, 1985. – 384 с.

Кліщинський П. В. Примусова евакуація населення й майна з прифронтових зон губерній Правобережної України у червні – жовтні 1915 р. / П. В. Кліщинський // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К., 2009. – Вип. ХVІ. – С. 151–158.

Книга о войне. Бесплат. прилож. к газете «Современное слово». – Пг.: [Б. и.], 1915. – 120 с.

Ковалевська О. О. Діяльність Миколи Біляшівського у роки Першої світової війни / О. О. Ковалевська // УІЖ. – 2008. – № 2. – С. 119–128.

Ковальчук М. Невідома війна 1919 р. : українсько-білогвардійське збройне протистояння: наукова монографія / М. Ковальчук. – К. : Темпора, 2006. – 576 с.

Ковальчук М. Перша світова війна і Українська Держава Гетьмана Павла Скоропадського 1918 р. / М. Ковальчук // Київська старовина. – 2008. – № 2. – С. 30–61.

Комарніцький О. Б. Містечка Волині та Київщини у добу Української революції 1917 – 1920 рр. / О. Б. Комарніцький. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2009. – 311 с.

Кочергін І. О. Земське самоврядування на Катеринославщині (персонологічний вимір): монографія / І. О. Кочергін. – Дніпропетровськ : Герда, 2011. – 216 с.

Краткий очерк деятельности Харьковского земства и Земского Союза по оказанию помощи беженцам (1915 - 1917 гг.). – Х. : Тип. Б. Бенгиса, 1918. – 39 с.

Кудлай О. Діяльність Народного міністерства внутрішніх справ / О. Кудлай // УІЖ. – 2005. – № 2. – С. 90–104.

Кудлай О. Створення та діяльність народного міністерства міжнародних справ Української Народної Республіки (червень 1917 – квітень 1918 рр.) / О. Кудлай. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2008. – 110 с.

Кураєв О. О. Політика Німеччини й Австро-Угорщини в Першій світової війні : український напрям / О. О. Кураєв. – К. : [Б. в.], 2009. – 456 с.

Курцев А. Н. Беженство / А. Н. Курцев // Россия и Первая мировая война (материалы междунар. colloquium) : – СПб., 1999. – С. 129–146.

Курцев А. Н. Беженцы Первой мировой войны в России (1914–1917) / А. Н. Курцев // Вопросы истории. – 1999. – № 8. – С. 98–114.

Курцев А. Н. Количество беженцев в российских регионах на 1916–1917 гг. / А. Н. Курцев // Юг России в прошлом и настоящем: история, экономика, культура: сб. науч. тр. IV Междунар. науч. конф., 8 дек. 2006 г. : в 2 т. Т. 2. – Белгород, 2007. – С. 127–135.

Кучерук О. Київ 1917 – 1919. Адреси. Події. Люди / О. Кучерук. – К. : Темпора, 2008. – 156 с.

Лазанська Т. І. Становище біженців в роки першої світової війни / Т. І. Лазанська // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К., 2009. – Вип. ХVІ. – С. 196–240.

- Лазанська Т. І. Німці-виселенці в українських губерніях у роки Першої світової війни / Т. І. Лазанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2002. – Вип. IV. – С. 186–240.
- Лихачова Т. Польські організації допомоги жертвам війни в системі державної та суспільної опіки над біженцями на Сході (1914 – 1921 рр.) / Т. Лихачова // Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI wieku. Praca zbiorowa pod redakcją H. Strońskiego i G. Seroczyńskiego. – Olsztyn – Charków, 2010. – S. 33–51.
- Лихачова Т. М. Культурно-просвітницька робота серед біженців-поляків з Королівства Польського в роки Першої світової війни / Т. М. Лихачова // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії: зб. наук. пр. – Х., 2007. – Вип. 10. – С. 86–94.
- Лупандін О. І. Українсько-російські мирні переговори 1918 р./ О. І. Лупандін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1994. – 42 с. (Історичні зошити).
- Матяш І. Лист консульського агента Української Держави в Казані П. Бочила до Міністерства закордонних справ про політичну ситуацію та становище громадян України в Поволжі / І. Матяш // Зовнішні справи. – 2009. – № 6 – 7. – С. 54–55.
- Матяш І. Підписання Берестейського миру. Зі спогадів Олександра Севрюка / І. Матяш // Зовнішні справи. – 2008. – № 7. – С. 52–55.
- Матяш І. Ad fondes / І. Матяш // Зовнішні справи. – 2008. – № 3. – С. 56–59.
- Михутина І. Украинский Брестский мир / И. Михутина. – М.: Издательство «Европа», 2007. – 288 с.
- Нам И. В. Национальные организации помощи беженцам и их деятельность в Томской губернии в годы Первой мировой войны (1914 – 1918 гг.) / И. В. Нам // Судьба регионального центра в России (к 400-летию г. Томска) : Труды Томского госуд. ун-та. – Томск, 2005. – Т. 267. – С. 115–119. (Сер. Историческая).
- Нахтигаль Р. Донские немцы: 1830 – 1930 / Р. Нахтигаль. – Аугсбург: Изд-во Waldemar Weber Verlag, 2007. – 240 с.
- Нахтигаль Р. Дарницький табір військовополонених під час Першої світової війни / Р. Нахтигаль // УІЖ. – 2010. – № 2. – С. 103–116.
- Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект / М. І. Панчук [та ін.] / голов. ред. І.Ф. Курас. – К., 2000. – 358 с.
- Нелипович С. Г. Депортации в России 1914 – 1918 гг. / С. Г. Нелипович // Военно-исторический журнал. – 1997. – № 1. – С. 42–53.
- Нелипович С. Г. Население оккупированных территорий рассматривалось как резерв противника / С. Г. Нелипович // Военно-исторический журнал. – 2000. – № 2. – С. 60–69.
- Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917-1941 рр. : в 2 ч. / О. Нестуля. – К. : НАН України, Ін-т історії України, 1995.
- Ч. 1: 1917 р. – середина 20-х років. – [Б. м.]: [б. в.], 1995. – 280 с.
- Осташко Т. Пріоритети соціально-економічної політики Гетьманату Павла Скоропадського / Т. Осташко // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років: зб. наук. ст. / голов. ред. Р. Я. Пиріг. – К., 2010. – Вип. 5. – С. 145–176.
- Очерк деятельности ЕЕ Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны для оказания временной помощи пострадавшим от военных бедствий, со дня основания по 1 января 1916 г. – Пг. : Госуд. тип., 1915. – 26 с.
- Очерк деятельности Комитета Юго-Западного фронта за 1915 г. – К. : Тип. А. И. Гросмана, 1916. – 25 с.

Панько О. Питання державного кордону в білорусько-українських переговорах 1918 р. / О. Панько // Проблеми слов'язнознавства. – 2002. – Вип. 52. – С. 65–72

Пиріг Р. Гетьманат Павла Скоропадського і російський монархічний рух в Україні (квітень – грудень 1918 р.) / Р. Пиріг // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років: зб. наук. ст. / Голов. ред. Р. Я. Пиріг. – К., 2010. – Вип. 5. – С. 177–206.

Поліщук Т. Доля Михайла Старицького та його нащадків / Т. Поліщук // День. – 2002. – 5 вересня.

Полнер Т. И. Жизненный путь князя Георгия Евгеньевича Львова: Личность. Взгляды. Условия деятельности / [вступ. ст. Ю. А. Трубникова] / Т. И. Полнер. – М. : Русский путь, 2001. – 464 с.

Попик С. Д. Українці в Австрії 1914 – 1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни / С. Д. Попик. – К., Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 236 с.

Поршнева О. С. Крестьяне, рабочие и солдаты России накануне и в годы Первой мировой войны / О. С. Поршнева. – М. : РОССПЕН, 2004. – 368 с.

Реєнт О. Україна у Першій світовій війні: сучасні науково-методологічні акценти / О. Реєнт // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. пр. / Відп. ред. В. А. Смолій. – К., 2007. – Вип. 16. Ч. 1 : На пошану д-ра іст. наук, проф. С. В. Кульчицького з нагоди 70-річчя від дня народження та 50-річчя наук. пр. – С. 88–103.

Реєнт О. П. Україна в імперську добу XIX – поч. XX ст. / О. Реєнт. – К. : Генеза, 2003. – 340 с.

Реєнт О. П. Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2004. Вип. VII. – С. 5–47.

Реєнт О. П. Перша світова війна і Україна / О.П. Реєнт, О.В. Сердюк. – К. : Генеза, 2003. – 474 с.

Реєнт О. Україна у Великій війні 1914 –1918 рр.: Основні дослідницькі напрями в сучасній українській історіографії / О. Реєнт, Б. Янишин // Історичний журнал. – 2005. – № 1. – С. 45–60.

Рудий Г. Я. Матеріали періодичної преси 1917 – 19140 рр. як джерело вивчення культурної спадщини України / Г. Я. Рудий // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. зб. ст. / відп. ред. П. Т. Тронько [та ін.]. – К., 2006. – Вип. 33. – С. 387–396.

Світова статистика // Кризь кордони. Інформаційний бюлетень УВКБ ООН в Україні. – 2003. – № 1. – С. 14–15.

Сейко Н. А. Добровчинність поляків у сфері освіти України (XIX – поч. XX ст.). Київський учбовий округ / Н. А. Сейко. – Житомир : «Полісся», 2007. – 320 с.

Сердюк О. В. Біженство в Україні під час Першої світової війни / О. В. Сердюк // Проблеми історії України XIX – початок XX ст. – К., 2002. – Вип. IV. – С. 111–132.

Соловйова В. Дипломатична діяльність Української Держави у країнах Четвірного Союзу / В. Соловйова // Історичний журнал. – 2006. – № 3. – С. 61–73.

Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914 – 1920 рр.). / І. Срібняк – К. : Київ. держ. лінгв. ун-т, 1999. – 296 с.

Сулига І. Г. Південно-Західні комітету Всеросійського земського союзу в Україні на початку Першої світової війни / І. Г. Сулига // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2001. – Вип. III. – С. 234–239.

Терещенко Ю. І. Гетьманат П. Скоропадського як прояв консервативної революції / Ю. І. Терещенко // УІЖ. – 2008. – № 4. – С. 19–37.

Список джерел і літератури

- Тірі А.* Пілігрими Великої війни. Одиссея бельгійського бронедивізіону у 1915 – 1918 роках / А. Тірі; [пер. з нідер. Н. Карпенко]. – К. : Темпора, 2010. – 240 с.
- Україна крізь віки : в 15 т. / ред. В. А. Смолій; НАН України, Інститут археології. – К. : Альтернативи, 1998.
- Т. 9 : Національне відродження України / В. Г. Сарбей. – [Б. м.] : [б.в.], 1999. – 335 с.
- Українки в історії / За заг. ред. В. Борисенко. – [2-е вид. стереотип.]. – К. : «Либідь», 2006. – 328 с.
- Утгофф В. С.* Резвакуация белорусских беженцев Первой мировой войны (начальный этап): структуры, формы, организация / В. С. Утгофф // Источник. Историк. История: сб. науч. работ. – СПб: Изд-во Европейского ун-та в Санкт-Петербурге, 2002. – С. 396–413.
- Филатов О. В.* Украинско - Российская мирная конференция 1918 г. / О. В. Филатов. – Полтава: [Б. и.], 1995. – 125 с.
- Хаген Марк фон.* Великая война и искусственное усиление этнического самосознания в Российской империи / М. фон Хаген // Россия и Первая мировая война (материалы междунар. colloquium) : – СПб., 1999. – С. 385 – 405.
- Хряпін Е.* Участь підприємців та акціонерних товариств із Польщі в економічному розвитку Харкова і губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) / Е. Хряпін // Польська діаспора у Харкові: історія та сучасність : матеріали наук. конф., 24 квіт. 2004 р. – Х., 2004. – С. 145–156.
- Шацилло В. К.* Последняя война царской России / В. К. Шацилло. – М. : Яуза : Эксмо, 2010. – 352 с.
- Шевченко В. М.* Проблема біженців на Чернігівщині в роки Першої світової війни / В. М. Шевченко // Проблеми історичного та географічного краєзнавства Чернігівщини: зб. ст. – Чернігів : [Б. в.], 1999. – Вип. 4. – С. 54–57.
- Щеров І. П.* Центропленбеж в России: история создания и деятельности в 1918 – 1922 гг. / І. П. Щеров. – Смоленск : СГПУ, 2000. – 92 с.
- Щетинина А. С.* Беженцы на юге Западной Сибири (1915 – 1920-е гг.) // Миграции и постмиграционные сообщества (Алтай – Казахстан XIX – XX вв.): сб. ст. / [под ред. В. Н. Владимировой, И. Г. Силиной]. – Барнаул, 2007. – С. 124–143.
- Achmatowicz A.* Polityka Rosji w kwestii polskiej w pierwszym roku Wielkiej Wojny. 1914 – 1915 / A. Achmatowicz. – Warszawa : Instytut Historii PAN, 2008. – 403 S.
- Enzyklopädie Migration in Europa. Vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart. / Enzyklopädie. [Herausgegeben von Klaus J. Bade, Peter C. Emmer, Leo Lucassen und Jochen Oltmen]. – München : Wilhelm Fink, 2008. – 1156 s.
- Bosiacki A.* Utopia. Wiada. Prawo. Doktryna i prawne koncepcje bolszewizmu Rosji. / A. Bosiacki. – Warszawa : LIBER, 1999. – 378 s.
- Gaul Jerzy.* Kancelaria Generalnego Gubernatorstwa Wojskowego w Lublinie 1915 – 1918 / J. Gaul. – Warszawa : DiG, 1998. – 134 s.
- Głaz Alicja.* Ewakuacja ludności cywilnej z Lubelszczyzny latem 1915 r. / A. Głaz // Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Lublin – Polonia. – Lublin, 2001. – VOL. LVI. – S. 113–131. (Sec. F: Studium Doktoranckie Historii UMCS).
- Holzer J.* Polska w pierwszej wojnie światowej / J. Holzer, J. Molend. – Warszawa : Wiedza powszechna, 1967. – 429 s.
- Karpus Zbigniew.* Jeńcy i internowani Rosjanie i Ukraińcy na terenie Polski w latach 1918 – 1924 / Z. Karpus. – Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2000. – 209 s.

- Korzeniowski M.* Na wygnańczym szlaku... Działalność Centralnego Komitetu Obywatelskiego Królestwa Polskiego na Białorusi w latach 1915 – 1918 / M. Korzeniowski. – Lublin : Lubelske Towarzystwo Naukowe, 2001. – 390 s.
- Korzeniowski M.* Polski organizacje ratownicze wobec wydarzeń Rosji w 1918 roku / M. Korzeniowski, M. Mądzik // ROK 1918 w Europie Środkowo-Wschodniej. – Białystok, 2010. – S. 551–569.
- Korzeniowski M.* Tułaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej / M. Korzeniowski, M. Mądzik, D. Tarasiuk. – Lublin : Wydawnictwo UMCS, 2007. – 238 s.
- Korzeniowski M.* Za Złotą Bramą. Działalność społeczno-kulturalna Polaków w Kijowie w latach 1905-1920 / M. Korzeniowski. – Lublin : Wydawnictwo UMCS, 2009. – 621 s.
- Lewandowski Jan.* «Wybijanie się na niepodległość» w roku 1918 w Europie Środkowo-Wschodniej / J. Lewandowski // ROK 1918 w Europie Środkowo-Wschodniej. – Białystok, 2010. – S. 13–32.
- Mądzik M.* Polskie organizacje niesienia pomocy ofiarom wojny na Wołyniu w latach I wojny światowej / M. Mądzik // Ucrainica Polonica. – 2004. – № 1. – S. 112 – 121.
- Mądzik M.* Z działalności Polskiego Towarzystwa Pomocy Ofiarom Wojny na Białorusi w latach I wojny światowej / M. Mądzik // Zapiski Historyczne. – T. LXI. – 1996. – Z. 1. – S. 61–77.
- Mędrzecki W.* Niemiecka interwencja militarna na Ukrainie w 1918 roku / W. Mędrzecki. – Warszawa : DiG, 2000. – 300 s.
- Najdus W.* Polacy w rewolucji 1917 roku / W. Najdus. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1967. – 404 s.
- Najdus W.* Uchodźcy polscy w Rosji w latach 1917–1919 / W. Najdus // Kwartalnik Historyczny. – 1957. – № 6. – S. 24–40.
- Piskorski Jan M.* Wygnańcy. Przesiedlenia i uchodźcy w dwudziestowiecznej Europie / J.M. Piskorski. – Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 2010. – 339 S.
- Plugawko D.* Sienkiewicz w Szwajcarii / D. Plugawko. – Poznań : Uniwersytet im. A. Mickiewicza, 1986. – 171 s.
- Słodkowski W.* Statystyczna księga wygnańców polskich podczas wojny europejskiej w latach 1914-1916 / W. Słodkowski. – M. : Bachmetjewski zaulek, № 7, 1916. – 139 s.
- Spustek I.* Polacy w Piotrogradzie 1914 –1917 / I. Spustek. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1966. – 465 s.
- Wysocki Roman.* Od pragnienia niepodległości do potrzeby uznania. Próby nawiązania stosunków dyplomatycznych przez Ukrainę w roku 1918 / R. Wysocki // ROK 1918 w Europie Środkowo-Wschodniej. – Białystok, 2010. – S. 84–101.
- Žvanko Ļubova.* Latvies bēgļi Pirmā pasaules kara gados Harkovā (1915 – 1916) // Latvijas Kara museum gadagrāmata. X. – Rīga: Latvijas Karamusejs, 2009. – L. 19–38.

Довідкова, навчальна література та рецензії

- Білоусько О. А.* Новітня історія Полтавщини (І половина ХХ століття): підруч. [для 10 класу загальноосвіт. школи] / О. А. Білоусько, О. П. Єрмак, В. Я. Ревегук. – Полтава : «Оріяна», 2005. – 312 с.
- Верстюк В.* Діячі Української Центральної Ради : бібліогр. довідник / В. Ф. Верстюк, Т. С. Осташко ; НАН України, Укр. міжнарод. ком. з питань наук. і культ. – К. : [б. в.], 1998. – 255 с.

Список джерел і літератури

- Гай-Нижник П. П. Л. М. Жванко. Біженство Першої світової війни: Документи і матеріали (1914 – 1918 рр.). – Х. : ХНАМГ, 2009. – 360 с. / П. П. Гай-Нижник // УІЖ. – 2010. – № 5. – С. 214–218.
- Довідник з історії України / упоряд. та наук. ред. І.З. Підкова; ред. І.З. Підкова, Р. М. Шуст; Інститут історичних досліджень Львів. нац. ун-ту ім. Івана Франка. – [2. вид., доопрац. і доп.]. – К. : Генеза, 2001. – 1136 с.
- Ерошкин М. П. История государственных учреждений дореволюционной России: учеб. пособ. [для студ. выс. учеб. завед.] / М. П. Ерошкин. – [3-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Высшая школа, 1983. – 352 с.
- Жванко Л. Piskorski Jan M. Wygnańcy. Przesiedlenia i uchodźcy w dwudziestowiecznej Europie. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 2010. – 339 s. / Л. Жванко // Схід – Захід. Історико-культурологічний збірник. Проблеми історичної урбаністики. – Х. : ТОВ «НТМТ», 2011. – Вип. 15. – С. 321–330.
- Жванко Л. Рецензія на монографію Korzeniowski M., Mądzik M., Tarasiuk D. Tułaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej. – Lublin: Wydawnictwo uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2007. – 238 s. / Л. Жванко // УІЖ. – 2008. – № 3. – С. 223–227.
- Історія України: нове бачення: [навч. посіб.] / Під ред. В. А. Смолія. – К. : Видавничий Дім «Альтернативи», 2000. – 462 с.
- Кіднер Герман. Всесвітня історія: dtv-Atlas: Довідник. / Г. Кіднер, В. Хільгеман, М. Гердт. наук. ред. пер. А. Г. Слюсаренко, О. Ф. Іванов. – К. : Знання-Прес, 2001. 2001. – 631 с.
- Копиленко О. Л. Держава і право України 1917 - 1920 рр.: [навч. посіб.] / О. Л. Копиленко, М. Л. Копиленко. – К.: Либідь, 1997. – 208 с.
- Максимов Е. К. Саратовское Поволжье в годы Первой мировой войны: [учеб. пособ. к курсу «История Саратовского Поволжья»] / Е. К. Максимов, В. П. Тотфалушин. – Саратов: Научная книга, 2007. – 124 с.
- Новейшая история России. 1914 – 2002: [учеб. пособ.] / Под ред. М. В. Ходякова. – М.: Юрайт-Издат, 2004. – 525 с.
- Полтавщина: Енциклопедичний довідник. / За ред. А. В. Кудрицького. – К.: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1992. – 1022 с.
- Смирин Г. Основные факты истории Латвии: [пособ. для самообразования] / Г. Смирин. – [2-е изд., испр. и доп.]. – Rīga : Apģāds «SI», 1999. – 141 с.
- Трошина Т. И. Великая война... Забытая война...: Архангельск в годы Первой мировой войны: (1914 – 1918): Книга для учителя / Т. И. Трошина; Арханг. Ин-т переподготовки и повышения квалификации работников образования, Добровольное культурно-просветительное об-во «Норд». – Архангельск: КИРА, 2008. – 169 с.
- Українське державотворення: Невитребуваний потенціал. Словник-довідник / За ред. О. М. Мироненка. – К.: Либідь, 1997. – 560 с.
- Чабан М. П. Діячі Січеславської «Просвіти» (1905 – 1921): біобібліографічний словник: Близько 670 імен / М. П. Чабан; Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка. Дніпропетровське відділення. – Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2002. – 535 с.
- Черниговские губернаторы и вице-губернаторы.библиографический справочник / Сост. А. В. Морозова, Н. М. Полетун; предисл., прилож. А. В. Морозовой. – Чернигов: РИК «Деснянская правда», 2006. – 200 с.

Автореферати та дисертації

Байлема Т. М. Соціальна політика національних урядів України у 1917 – 1920 рр. (На матеріалах Подільської губернії) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Т. М. Байлема. – К., 2010. – 17 с.

Берест І. Р. Соціальне становище населення Східної Галичини і Західної Волині в роки Першої світової війни : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Берест Ігор Романович. – Львів, 2009. – 201 с.

Бернадський Б. В. Волинь у роки першої світової війни : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Бернадський Богдан Васильович. – Луцьк, 1999. – 197 с.

Борисенко С. А. Українсько-російські відносини: квітень – грудень 1918 року : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / С. А. Борисенко. – К., 2003. – 19 с.

Загребельна Н. І. Громадські гуманітарні організації в Україні у роки Першої світової війни : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Загребельна Ніна Іванівна. – К., 2004. – 244 с.

Захарова О. О. Князь Георгій Львов та його діяльність на чолі Всеросійського Земського Союзу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / О. О. Захарова. – Чернігів, 2007. – 20 с.

Златина М. А. Проблема єврейського беженства в Росії в період Першої світової війни (липень 1914 – зима 1915/1916 гг.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02. «Отечественная история» / М. А. Златина. – СПб., 2010. – 25 с.

Козинець І. Ю. Державотворчі процеси на Волині в добу гетьманату П. Скоропадського : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Козинець Ірина Юріївна. – К., 2009. – 248 с.

Кучера І. В. Політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині у 1914 - 1917 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Всесвітня історія» / І. В. Кучера. – Чернівці, 2005. – 20 с.

Лахарева Н. В. Судьба беженцев Первой мировой войны в Советской России: 1918 - 1925 гг. (На примере Курской губ.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02. «Отечественная история» / Н. В. Лахарева. – Курск, 1999. – 28 с.

Лихачова Т. М. Польські біженці в Росії (серпень 1914 р. – листопад 1917 р.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Лихачова Тетяна Миколаївна. – Х., 2010. – 220 с.

Мухіна І. Г. Участь національних меншин у суспільно-політичному та економічному житті Харківської губернії (XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / І. Г. Мухіна. – Х., 2006. – 24 с.

Ореховський В. О. Діяльність Російського товариства Червоного Хреста у роки Першої світової війни (1914 – 1917 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Ореховський Вадим Олегович. – Чернівці, 1997. – 247 с.

Підлісний Д. В. Формування системи місцевих органів державної адміністрації та самоврядування Харківської губернії за часів гетьманату П. Скоропадського (квітень – грудень 1918 року) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Підлісний Дмитро Вадимович. – Х., 2009. – 254 с.

Рафаловський Є. П. Продовольча політика урядів Української держави : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Рафаловський Євген Павлович. – К., 2007. – 198 с.

Список джерел і літератури

- Рафаловський Є. П.* Продовольча політика урядів Української держави: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Є. П. Рафаловський. – К., 2007. – 21 с.
- Суханова О. Н.* Калужское земство в годы Первой мировой войны : автореф. дис. на стоиск. науч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02. «Отечественная история» / О. Н. Суханова. – Владимир, 2012. – 23 с.
- Толокньов І. В.* Залізничний транспорт України в період Першої світової війни (1914 – 1918 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Толокньов Іван Валерійович. – К, 2000. – 195 с.
- Утгофф В. С.* Белорусские беженцы Первой мировой войны в 1914 – 1922 гг. : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Утгофф Валентина Сергеевна. – СПб., 2003. – 183 с.
- Цовян Д. Г.* Деятельность государственных органов и общественных организаций по оказанию помощи беженцам в годы первой мировой войны. 1914–1917 гг. : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Цовян Давид Грантович. – М., 2005. – 216 с.
- Харченко Т. О.* Становлення місцевих органів виконавчої влади та самоврядування в Українській державі (квітень – грудень 1918 р.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Харченко Тетяна Олексіївна. – Полтава, 2000. – 281 с.
- Шапошнікова Н. О.* Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Шапошнікова Наталя Олександрівна. – К., 1999. – 194 с.

Інтернет-ресурси

- Алчевський Іван Олексійович : [Електронний ресурс] / І. Алчевський. – Режим доступу : http://wikimediafoundation.org/wiki/Terms_of_Use_%282012%29/en. – Назва з екрану.
- Алчевський Іван : [Електронний ресурс] / І. Алчевський. – Режим доступу : <http://www.ukrainians-world.org.ua/ukr/peoples/ed63b25006099dd9/>. – Назва з екрану.
- Анисимов А. Дьяков Ипполит Николаевич : [Электронный ресурс] / А. Анисимов. – Режим доступа : <http://muzeysheremetievych.com/content/98.html>. – Название с экрана.
- Бежанства 1915 года : [Электронный ресурс] / [ред. В. Луба, Е. Мірановіч]. – Беласток: SPNU «Podlaska», Zakład Poligraficzny, 2000. – 316 с. Режим доступа : <http://kamunikat.org/3537.html>. – Название с экрана.
- Варун-Секрет Сергей Тимофеевич. Биографический указатель : [Электронный ресурс] / С. Варун-Секрет. – Режим доступа : http://www.hrono.ru/biograf/bio_we/varun_sekret.html. – Название с экрана.
- Вердиева Х. Первая мировая война и беженцы-мусульмане Кавказа: [Электронный ресурс] / Х. Вердиева. – Режим доступа: www.irs-az.com. – Название с экрана.
- Волконский Владимир Михайлович : [Электронный ресурс] / В. Волконский. – Режим доступа : <http://ru.m.wikipedia.org/wiki/>. – Название с экрана.
- Гавриков А. Ф. Города российской провинции в условиях Первой мировой войны: на примере Курской губернии: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – Курск : РГБ, 2007. (Из фондов Рос. госуд. библиотеки). – 307 с. : [Электронный ресурс] / А. Ф. Гавриков. – Режим доступа: <http://diss.rsl.ru/diss/07/0088/070088014.pdf>. – Название с экрана.

Діяльність С. І. Кисельова на посаді губернського старости Поділля : [Електронний ресурс] / Діяльність. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nzvdpu/istoriya/2008_14/05%20reginalistuchna/diyalnist%20s.i.pdf. – Назва з екрану.

Дорошенко Дмитро Іванович: [Електронний ресурс] / Д. І. Дорошенко. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki/>. – Назва з екрану.

Захарова О. Стиль керівництва князя Георгія ЛьвоваВсеросійським земським союзом (1914 – 1917) : [Електронний ресурс] / О. Захарова. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchdpu/ist/2008_52/Zaharova.pdf. – Назва з екрану.

Из истории смоленской ветви рода Энгельгардтов : [Электронный ресурс] / Из истории... – Режим доступа : http://spbgds.ru/journal_unr/journal_unr_117%5B1%5D.pdf. – Название с экрана.

Коментарі Генерального секретаря ООН Пан Гі-Муна до Нансенівської лекції, присвяченої Всесвітньому дню біженців : [Електронний ресурс] / Коментарі. – Режим доступу : http://www.unhcr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=112:vsesvitnij-denbizhenciv&catid=14:novosti_uk&Itemid=167&lang=uk. – Назва з екрану.

Коментарі Генерального секретаря ООН Пан Гі-Муна до Нансенівської лекції, присвяченої Всесвітньому дню біженців : [Електронний ресурс] / коментарі. – Режим доступу : http://www.unhcr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=112:vsesvitnij-denbizhenciv&catid=14:novostiuk&Itemid=167&lang=uk. – Назва з екрану.

Кони Анатолий Федорович : [Электронный ресурс] / А. Ф. Кони. – Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/wiki/>. – Название с экрана.

Красковський Іван Гнатович : [Електронний ресурс] / І. Красковський. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki/> – Назва з екрану.

Кучера І. В. Добровільна і примусова міграції населення Східної Галичини в роки Першої світової війни : [Електронний ресурс] / І. В. Кучера. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2009_19/Gileya19/I2.pdf. – Назва з екрану.

Лоський Кость (Костянтин) Володимирович : [Електронний ресурс] / К. Лоський. – Режим доступу : http://histans.com/?termin=Losky_K_V. – Назва з екрану.

Львов Георгий Евгенович : [Электронный ресурс] / Г. Львов. – Режим доступа : http://www.hrono.info/biograf/bio_l/lvov_ge.php. – Название с экрана.

Малаков Д. Архітектор Городецький : [Електронний ресурс] / Д. Малаков. – Режим доступу : http://alyoshin.ru/Files/publika/malakov/malakov_gor_21.html. – Назва з екрану.

Микола Стражеско : [Електронний ресурс] / М. Стражеско. – Режим доступу : <http://www.ukrainians-world.org.ua/ukr/peoples/77cf6f12ab5046f3/> – Назва з екрану.

Нейдгарт Алексей Борисович : [Электронный ресурс] / А. Нейдгарт. – Режим доступа : http://www.hrono.ru/biograf/bio_n/neygard_ab.html. – Название с экрана.

Нейдгарт Алексей Борисович : [Электронный ресурс] / А. Нейдгарт. – Режим доступа : <http://drevoinfo.ru/articles/4259.html>. – Название с экрана.

Немова В. В. Организация благотворительной помощи на Дону в годы Первой мировой войны. – Автореф... дисс. канд. ист. наук: 07.00.02. – Отечественная история. – Ростов-на-Дону : Южный федеральный ун-т, 2009: [Электронный ресурс] / В. В. Немова. – Режим доступа : <http://rudocs.exdat.com/docs/index-173912.html>. – Название с экрана.

Ніколаєнко О. О. Участь поляків у громадському житті Північного Причорномор'я наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. : [Електронний ресурс] / О. О. Ніколаєнко. – С. 28 – 32. Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/lans/2010_5/5-4.pdf. – Назва з екрану.

Список джерел і літератури

Осінчук Р. Державна організація охорони здоров'я в УНР (з приводу 50-ліття Української революції) : [Електронний ресурс] / Р. Осінчук. – Режим доступу : <http://www.ult.lviv.ua/index.php?newsid=474>. – Назва з екрану.

Особое совещание : [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/wiki>. – Название с экрана.

Пазюра Н. До біографії Миколи Стороженка : Київська перша гімназія та соціокультурне оточення (1909 – 1919) : [Електронний ресурс] / Н. Пазюра. – Режим доступу : <http://histans.com/JournALL/graf/17/8.pdf>. – Назва з екрану.

Пархоменко В. А. Громадське життя Миколаєва в роки Першої світової війни (1914 – 1918). – С. 106–109 : [Електронний ресурс] / В. А. Пархоменко. – Режим доступу : www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npchdu/History/2004.../19-20.pdf. – Назва з екрану.

Петровська Ю. Особливості гуманітарної діяльності земств Чернігівської губернії на початку Першої світової війни за матеріалами «Черниговской земской недели» : [Електронний ресурс] / Ю. Петровська. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchdpu/ist/2008_52/Petrovska.pdf. – Назва з екрану.

Полян П. Вся Россия ходуном: беженцы Первой мировой войны и конец империи. Gatrell P. A Whole Empire Walking. Refugees in Russia during World War I. – Bloomington&Indianapolis: Indiana University Press, 1999. – 318 p. : [Electronic resource] / П. Полян. – Access mode : <http://magazines.russ.ru/nz/2002/5/rec.html>. – Name from a screen.

Послання Генерального Секретаря ООН з нагоди Всесвітнього дня біженців 20 червня 2011 р. : [Електронний ресурс] / Послання. – Режим доступу : http://www.Unhcr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=112:vsesvitnij-den-bizhen-civ&catid=14:novostiuk&Itemid=167&lang=uk. – Назва з екрану.

Пятницька В. В. Професор Сергій Феофанович Веселовський – один з організаторів сільськогосподарської науки в Україні : [Електронний ресурс] / В. В. Пятницька. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/e-journals/INB/2007-3/07_pvvsn.pdf. – Назва з екрану.

Рахно О. Чернігівське губернське земство у 1914 – 1919 рр. : [Електронний ресурс] / О. Рахно. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchdpu/ist/2011_87/Rakhno.pdf. – Назва з екрану.

Саматя В. Проблема беженцев в Белоруссии в годы Первой мировой войны : [Электронный ресурс] / В. Саматя. – Режим доступа : http://www.nlr.ru:8101/exib/war_1/p39.htm. – Название с экрана.

Седляр А. Соціальна допомога місцевому населенню органів міського самоврядування на Волині та Поділлі під час Першої світової війни (липень 1914 - лютий 1917 рр.) : [Електронний ресурс] / А. Седляр. – Режим доступу : <http://eprints.zu.edu.ua/205.pdf>. – Назва з екрану.

Серцевих справ лікар : [Електронний ресурс] / Серцевих справ лікар. – Режим доступу : <http://www.interesniy.kiev.ua/znamenitye-kievyane/meditsina/sertsevih-sprav-lik-ar/>. – Назва з екрану.

Стебницький Петро Януарійович : [Електронний ресурс] / П. Стебницький. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki>. – Назва з екрану.

Сторінки життя та діяльності В. Г. Колокольцова : [Електронний ресурс] / Сторінки життя. – Режим доступу : <http://volchansk.kh.ua/publ/18-1-0-152>. – Назва з екрану.

Стороженко Микола Володимирович : [Електронний ресурс] / М. В. Стороженко. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki>. – Назва з екрану.

Суковкін Михайло : [Електронний ресурс] / М. Суковкін. – Режим доступу : [http:// uk.wikipedia.org/wiki](http://uk.wikipedia.org/wiki). – Назва з екрану.

Тетяна Миколаївна : біографія [Електронний ресурс] / Тетяна Миколаївна. – Режим доступу : <http://www.people.su/ua/107005>. – Назва з екрану.

Тимошенко В. І. Соціокультурна характеристика губернаторів Волинської та Подільської губерній в другій половині XIX – на початку XX ст. : [Електронний ресурс] / В. І. Тимошенко. – Режим доступу : [http://www.nbuv.gov.ua/portal/socgum/Npkrnu/Ist/2009_19/19.24%20 Tymoschenko](http://www.nbuv.gov.ua/portal/socgum/Npkrnu/Ist/2009_19/19.24%20Tymoschenko). – Назва з екрану.

Турченко Г. Ф. Південноукраїнський фактор у Першій світовій війні : [Електронний ресурс] / Г. Ф. Турченко. – Режим доступу : www.web.znu.edu.ua/ru/uk/articles/287.pdf. – Назва з екрану.

Урусов Николай Петрович : [Электронный ресурс] / Н. Урусов. – Режим доступа : [http://ru.wikipedia.org/wiki/Урусов_ %25](http://ru.wikipedia.org/wiki/Урусов_%25). – Название с экрана.

Уткин А.И. Забытая трагедия. Россия в Первой мировой войне. – Смоленск : Русич, 2000 : [Электронный ресурс] / А. И. Уткин. – Режим доступа : <http://militera.lib.ru/research/utkin3index.html>. – Название с экрана.

Федів Ю. О. Проблема українських іммігрантів та біженців до країн Західної Європи часів Першої світової війни : [Електронний ресурс] / Ю. О. Федів. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/dip/2011_51/10_15.pdf. – Назва з екрану.

Челноков Михаил Васильевич : [Електронний ресурс] / М. Челноков. – Режим доступа : http://www.hrono.ru/biograf/bio_ch/chelnokov_mv.php/. – Название с экрана.

Шелухін Сергій Павлович : [Електронний ресурс] / С. Шелухін. – Режим доступа : <http://uk.wikipedia.org/wiki>. – Назва з екрану.

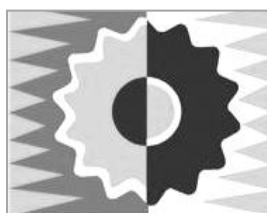
Щавинская Л. Л. Белорусский народный нарратив о беженстве 1915 – 1920-х гг. : [Электронный ресурс] / Л. Л. Щавинская. – Режим доступа : [www/ knizkult. narod. ru/ Shchavinskaja.htm](http://www.knizkult.narod.ru/Shchavinskaja.htm). – Название с экрана.

Ярошевський Микола Семенович : [Електронний ресурс] / М. Ярошевський. – Режим доступа : <http://nplu.org/ua/about/history/budivn.html>. – Назва з екрану.

Dasko Henryk. Remarque, kronikarz uchodźców : [Reżim elektronowy] / H. Dasko. – Warunki dostępu : <http://serwisy.gazeta.pl/wyborcza/1,34474,3090444.html>. – Nazwa z ekranu.

Moskalewski Stanisław : [Reżim elektronowy] / St. Moskalewski. – Warunki dostępu : http://pl.wikipedia.org/wiki/Stanis%C5%82aw_Moskalewski. – Nazwa z ekranu.

Sierpowski St. Sprawy uchodźców w działalności Ligi Narodów : [Reżim elektronowy] / St. Sierpowski. – Warunki dostępu: repozytorium.amu.edu.pl. – Nazwa z ekranu.

SUMMARY

Zhvanko Lubov' Nikolayevna. Refugees of the First World War: The Ukrainian Reality (1914-1918): manuscript / L.N. Zhvanko. Kh.: Virovec A.P. "Apostrofe", 2012. – 568 p.

ISBN 978-966-2579-00-0

In the coming book of the Ukrainian researcher has given a complex analysis of the First World War escapade as one of its key socio-humanitarian problems. Historical analysis of the existing materials brings the author to the conclusion that there is no research that could give a full picture and complex analysis of the problem studied in the manuscript. Conceptually new approach was applied to define the chronology of the war and escapade, including the revolutionary events that took place in Ukraine in 1917-1918.

Usage of new types of weapons made this conflict lengthy and unpredictable and took a tragic toll on an ordinary person who appeared in the epicenter of the military events. Most of them had the only wish to escape from the enemy, from misfortune and unpredictable future, from poverty, disease, and deaths of the relatives and close people. Refugees appeared to be the most vulnerable social groups of Russian Empire, to which belonged the majority of the Ukrainian areas.

The research covers the whole period of the military conflict and correspondently the period of three states existence: Russian Empire, Ukrainian Central Rada (Council) that proclaimed the Ukrainian People Republic and Ukrainian Power whose leader was Hetman Pavel Skoropadsky. State policy in terms of helping the refugees is looked at through a prism of interaction of the power, society and refugees themselves.

Over a period of 1914-1918 in Ukraine the formal policy for refugees was set up by the Ministry of Internal Affairs of Russian Empire and a Special Consultative Board on refugees' issues, during the Ukrainian revolution it was the Regional Consultative Unit and Refugee Department of the Home Office Secretariat of Ukrainian Central Rada – later the Ministry of Internal Affairs of Ukrainian People Republic and after all – Refugee Department of the Ukrainian power.

Simultaneous reevacuation of a great number of population in the time of Pavel Skoropadsky and Ukrainian prisoners of war from the concentration

camps of the Fourth Union countries was a complicated task. They managed to cope with it only in terms of removing the foreigners and bringing back the Ukrainians from the western countries. Reevacuation of the Ukrainians from Russia had a spontaneous and lengthy character that was predetermined by the political situation inside Soviet Russia. More over, the refugees were ready to patiently wait on the boarder of Ukraine than to be carried away in the whirlwind of the civil war. On the whole the process of refugees coming back home in the frame of the former Russian Empire lasted by the middle 20s.

Suggested manuscript, written on the materials from nine Ukrainian archives and the literature from the libraries of three countries is the first in the post-soviet period and one of the few attempts in the European history science to create a whole picture of the escapade as a social phenomenon at the time of a Great War of 1914-1918.

Žvanko, Ljubov' Nikolaevna, Flüchtlinge im Ersten Weltkrieg: Die ukrainische Realität (1914-1918). Char'kiv, Vyrovec' A. P. „Apostrof“, 2012. 568 S.

ISBN 978-966-2579-00-0

Im vorliegenden Buch unternimmt die Forscherin eine komplexe Analyse des Flüchtlingswesens während des Ersten Weltkriegs als eine seiner sozialen und humanitären Schlüsselfragen. Die Auswertung der dazu vorhandenen Literatur ergab, dass noch keine wissenschaftlichen Studien dazu vorliegen, die ein ganzheitliches Bild von den komplexen Problemen des Phänomens ergeben würden. Konzeptionell neu ist dabei eine Kriegschronologie der Flüchtlingsströme, einschließlich der revolutionären Ereignisse in der Ukraine während der Jahre 1917/18. Der Einsatz neuer Waffensysteme machte den Konflikt langwierig und unwägbare, was sich auf die Masse einfacher Menschen ausgesprochen tragisch auswirkte, die sich im Epizentrum der Kriegereignisse befanden. Die Flucht vor dem Feind wurde für viele von ihnen ein Hauptanliegen, daneben die Sorge vor der unbestimmten Zukunft. Ängste vor Verelendung, Krankheiten und vor dem Tod der Verwandten und Angehörigen bestimmten diese Zeiten. Unter den verwundbarsten und am meisten gefährdeten sozialen Bevölkerungsgruppen im Russischen Reich, und insbesondere in den ukrainischen Gebieten, waren die Flüchtlinge.

Die Studie erfasst die gesamte Phase des Krieges, in der drei Staaten auf dem Territorium der Ukraine bestanden: das Zarenreich, die Ukrainische Volksrepublik und der Ukrainische Hetmanstaat unter Pavel Skoropads'kyj. Die staatliche Politik in der Sphäre der Flüchtlingsfürsorge wird durch das Prisma des Zusammenwirkens der Machtvertikalen, der Gesellschaft und der Flüchtlinge selbst untersucht.

Von 1914 bis 1918 wurde die offizielle Flüchtlingshilfe durch die Sonderkonferenz für Flüchtlingswesen (Osoboe Soveščanie po ustrojstvu bežencev) des zarischen Innenministeriums organisiert, dann während der Ukrainischen Revolution durch die Gebietskonferenz in Sachen Flüchtlinge und durch das Flüchtlingsdepartement des Innensekretariats der Ukrainischen Zentralrada, weiterhin durch das Innenministerium der Ukrainischen Volksrepublik, und zuletzt durch das Flüchtlingsdepartement des Ukrainischen Staats.

Die Rückführung einer beträchtlichen Anzahl der Bevölkerung schon während der Regierung Pavel Skoropads'kyjs, als gleichzeitig die Repatriierung der ukrainischen Kriegsgefangenen von den Mittelmächten und die Heimkehr der Mittelmächte-Kriegsgefangenen aus Russland begann, wurde zu einer großen, schwer zu bewältigenden Herausforderung. Sie zu meistern gelang nur hinsichtlich der Durchschleusung ausländischer (nichtukrainischer) Flüchtlinge und der Heimführung von Ukrainern aus dem Gebiet der Mittelmächte. Die Rückkehr von Ukrainern aus Russland hatte einen spontanen, aber langfristigen Charakter, was auf die innenpolitische Situation im vom Bürgerkrieg zerrissenen Russland zurückzuführen war. Die Flüchtlinge waren eher bereit, an der ukrainischen Grenze geduldig auf ihre Heimkehr zu warten, als im Sturm des Bürgerkriegs unterzugehen. Insgesamt dauerte die Heimkehr und Repatriierung im Gebiet des ehemaligen russischen Reiches bis in die Mitte der 1920er Jahre.

Die vorliegende Untersuchung beruht auf der materiellen Grundlage von neun ukrainischen Archiven und von wissenschaftlichen Bibliotheken dreier Länder. In der postsowjetischen Forschung ist sie die erste Studie und eine der wenigen der neuesten europäischen Historiographie, die ein Gesamtbild der Geschichte der Flucht vor dem Krieg als soziales Phänomen in der Zeit des Ersten Weltkriegs zu entwerfen versucht.

Переклад – др. Райнгард Нахтігаль (Фрайбург, Німеччина)

Жванко Любовь Николаевна. Беженцы Первой мировой войны: украинская реальность (1914 – 1918 гг.): монография / Л. Н. Жванко. – Х.: Вировец А. П. «Апостроф», 2012. – 568 с.

ISBN 978-966-2579-00-0

В очередной книге украинской исследовательницы ярко раскрыта картина беженства Первой мировой войны как одной из ее ключевых социо-гуманитарных проблем. Проведенный автором историографический анализ имеющейся литературы, приводит к выводу об отсутствии научной работы, которая бы давала целостную картину и комплексный анализ поднятой в монографии проблемы. Концептуально новым стал подход к определению хронологии войны и беженства, включая сюда и революционные события в Украине 1917 – 1918 гг..

Применение новых видов оружия сделали этот конфликт длительным и непредсказуемым, что чрезвычайно трагически сказалось на простом человеке, оказавшимся в эпицентре боевых действий. Для многих из них главным желанием было убежать от врага, от горя и неопределённости в будущем, от нищеты, болезней, смертей родных и близких. Среди наиболее уязвимых социальных групп населения Российской империи, в состав которой входило большинство украинских земель, были беженцы.

Исследование охватывает весь период военного конфликта и соответственно период существования трех государств – Российской империи, Украинской Центральной Рады и провозглашенной ею Украинской Народной Республики и Украинской Державы Гетмана Павла Скоропадского. Государственная политика в сфере оказания помощи беженцам подана сквозь призму взаимодействия вертикали власти, общества и самих беженцев.

На протяжении 1914 – 1918 гг. на украинских землях официальную политику в сфере беженцев формировали МВД Российской империи и Особое совещание по устройству беженцев, во время Украинской революции – Краевое совещание по делам беженцев и беженский департамент секретариата внутренних дел Украинской Центральной Рады, а впоследствии – Министерство внутренних дел УНР, и наконец – беженский департамент Украинской Державы.

Одновременная реэвакуация значительного числа населения у же во время правления Павла Скоропадского, учитывая, что в это время началось и возвращение украинских военнопленных из концентрационных лагерей государств Четвертного союза, была достаточно сложным заданием. Выполнить его удалось лишь в той части, которая касалась вывоза беженцев-иностранцев и возвращения украинцев из западных стран. Реэвакуация украинцев из России приобрела спонтанный и долговременный характер, что предопределялось не в последнюю очередь и внутривойсковой ситуацией в советской России. Причем беженцы были готовы терпеливо ожидать отправления уже на границе в Украине, чем потонуть в вихре гражданской войны. В целом же процесс возвращения беженцев домой в пределах прежней Российской империи длился до середины 20-х гг..

Предложенная читателю монография, написанная на материалах девяти украинских архивов и литературе из библиотек трех стран, первая в постсоветской и одна из немногих в европейской историографии попытка создания целостной картины беженства как социального явления во время Великой войны 1914 – 1918 гг.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ЖВАНКО

ЛЮБОВ МИКОЛАЇВНА

БІЖЕНЦІ

ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ:

український вимір

(1914 – 1918 рр.)

Монографія

Друкується в авторській редакції

Комп'ютерна верстка, макет, художнє оформлення та обкладинка

Л. М. Жванко

Коректор *О. В. Кір'янова, О. І. Штабровська*

Підп. до друку 03.07.2012. Формат 60х84 1/16. Папір офісний.

Гарнітура TimesNewRoman, Book Antigua. Друк на ризографі.

Умовн. друк. арк. 36. Наклад 300 прим. Замовл. № 761

Видавництво ФОП Віровець А.П. Видавнича група «Апостроф».

Свідоцтво про держреєстрацію ДК №3922 від 19.11.2010 р.

61057, м. Харків, вул. Пушкінська, 5, оф. 310.

тел.: (057) 761-03-61; e-mail: lux_design@mail.ru

www.apostrof.in.ua, www.lux-d.com.ua